

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FESTSKRIFT
TIL
JOHAN HVIDTFELDT

PÅ 70 ÅRS DAGEN
12. DECEMBER 1978

REDAKTION

Peter Kr. Iversen, Knud Prange, Sigurd Rambusch

REDAKTIONSSEKRETÆR

Lars N. Henningsen

UDGIVET AF

Arkivvæsenet

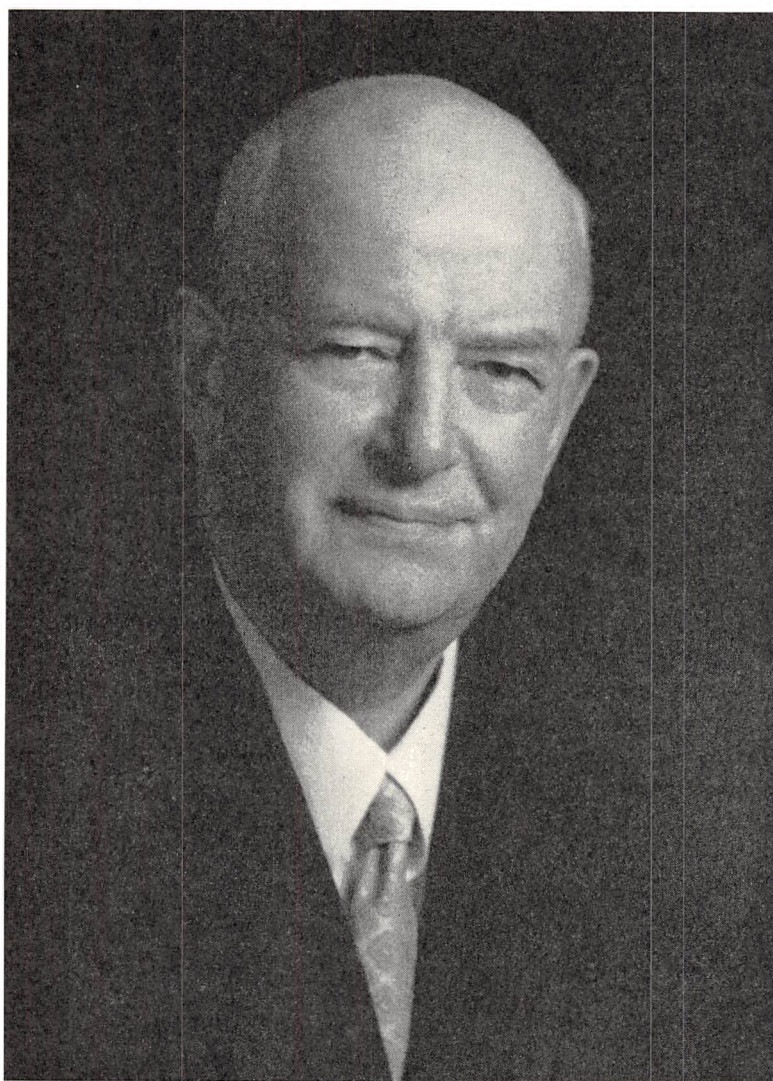
Dansk historisk Fællesforening
Historisk Samfund for Sønderjylland
Landbohistorisk Selskab

UDGIVELSEN ER STØTTET AF TILSKUD FRA

Carlsen-Langes Legatstiftelse
Hjelmstjerne-Rosencroneske Stiftelse
Konsul George Jorck og
Hustru Emma Jorcks Fond
Sparekassen SDS

Th. Laursens Bogtrykkeri a-s, Tønder

Ekspedition: DHF/Landsarkivet i Åbenrå
Sat og trykt i Th. Laursens Bogtrykkeri a-s, Tønder,
med Times 11 pkt. på DFP Specialtryk 120 g.
Indbundet i J. P. Møllers Bogbinderi, Haderslev.
Oplag: 1200 eksemplarer.
ISBN 87-7497-0585.

Elfelt fot.

Johan Thorsrud

HILSEN TIL HVIDTFELDT

En begrænset kreds af danske historikere var blevet indbudt til reception i Rigsarkivet den 12. maj i år. I den nøgternt udformede indbydelse havde rigsarkivaren bebudet, at her skulle fremvises »et antal nye registraturer og andre hjælpemidler, som viser, hvor bredt Rigsarkivet spænder, hvor mange kræfter, der er investeret i udarbejdelsen af trykte hjælpemidler, og hvor mange grupper og institutioner, der har støttet publikationerne moralsk og økonomisk«. Lidt vemodigt blev det tilføjet, at de nedskårne bevillinger nok måtte medføre en betydelig indskrænkning i arkivets fortsatte publikationsvirksomhed.

For dem, der mødte op, blev den 12. maj en mærkedag. Her stod rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt, nylig ramt af sygdom, men ukuelig, med genvundne kræfter, i Harsdorffs historiske søjlesal og pegede på seks borde. Hver især var de dækket med dokumenter, og på hvert bord lå der en, på et enkelt to, »vejledende« eller »foreløbige« arkivregistraturer, nøglerne der åbnede til seks væsentlige områder i dansk kultur eller politisk historie.

Gæsterne gik fra bord til bord, og de følte en svimlende betagelse ved denne præstation. Vel var de klar over, at hvert bord stod for en eller flere medarbejders indsats: Thelma Jexlevs for de gejstlige lokalarkiver til 1559, Karen Hjorths for Københavns Universitets arkiv fra 1479 til 1910, hvor man bemærkede Knud Fabricius' eksamenspapirer, Ebba Waabens for de skolehistoriske arkivalier – og så videre. De enkeltes indsats var understreget i rigsarkivarens indledende tale. Men ingen var i tvivl om, at den igangsættende og gennemførende kraft bagved var Johan Hvidtfeldts.

I rækken af rigsarkivarer helt fra A. D. Jørgensens tid for snart hundrede år siden er Johan Hvidtfeldt (rigsarkivar 1963–78) den, der står sin fjerne forgænger nærmest, lige engageret som arkivmæssig organisator, som forsker og som folkeoplyser, tillige som kender af sønderjysk historie. Jeg er dog ikke sikker på, at Johan Hvidtfeldt vil synes om at sammenlignes med alvorsmanden A. D. Jørgensen, – hvem tør sammenlignes med ham? Trods Hvidtfeldts muntre smil

rummer hans tale og skrift noget af den samme patos og varme, som var så karakteristisk for A. D. Jørgensen. Og fælles med ham har Hvidtfeldt også en stærk og sund trang til at omprøve hævdvundne opfattelser af situationer og personer.

Da »Historikergruppen« i 1950 udgav sin Danmarkshistorie, var Hvidtfeldt både medforfatter og redaktør. Her og i femte bind af Politikens Danmarkshistorie fra 1963 har han ydet lødig folkelig historieskrivning. I dobbeltrollen redaktør-forfatter, med forkærlighed for kultur- og lokalhistorie, har Hvidtfeldt sat dybe spor i »Fortid og Nutid«, i Sønderjyske Årbøger, i Viborg Amts årbøger – og mange andre steder, også siden midten af 1960'erne som redaktør af Turistforeningens årbøger. De har i hans redaktørtid handlet om de forskellige landsdele, og der er ikke en af dem, som ikke indeholder bidrag fra hans hånd. Tre af dem har han selv skrevet fra ende til anden. Han elsker landet så højt, at han dårligt nænner at lade andre skrive om det!

Denne brede folkelige oplysningsindsats har sit grundlag i dybtgående videnskabelige studier. De er aldrig gjort færdig på en studs. Som ung kandidat fandt Hvidtfeldt i Den arnamagnæanske Samling det eneste bevarede eksemplar af Christiern den Andens landlov i dens endelige skikkelse. Hans redegørelse herfor blev optaget i Lauritz Weibulls exclusive tidsskrift Scandia 1934, – hans studier over denne periode har sat frugt både i Historikergruppens og Politikens Danmarkshistorie.

Allerede året efter blev Hvidtfeldt knyttet til Det sønderjyske Landsarkiv i Åbenrå, og her, hvor han var ansat som arkivar i ni år, blev hans hjerte bundet. Her fandt han sin muntre sønderjyske hustru, bibliotekaren Karen Møller, der har del i æren for hans flid. Det skete i den bevægede tid sidst i trediverne under det voksende tyske tryk og det folkelige danske modtryk. Her blev Hvidtfeldt også varigt grebet af Sønderjyllands historie, især de hidtil utilstrækkeligt udforskede befolkningsforhold, studier, der blev kronet i disputatsen 1963: »Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795–1805«. Det var en sen frugt af sysler, der – karakteristisk for Hvidtfeldt – også medførte indsats for at orientere alle, der ville vide noget om studiet af Sønderjyllands historie, markeret med den »Vejledning i Studiet af Sønderjyllands Historie«, han sammen med Troels Fink udgav 1944, og i hans sammen med Frode Gribsvad udarbejdede oversigt over »Landsarkivet for de sønderjydske Landsdele« fra samme år. Hertil kom efter befrielsen skildringen af Sydslesvigs historie fra

omkring 1100 til 1544 i det store Sydslesvig-værk 1946–47 og senere hans bidrag til Flensborgs og Åbenrås byhistorier (henholdsvis 1953–55 og 1961–74). Siden 1941 har Hvidtfeldt været medlem af styrelsen for Historisk Samfund for Sønderjylland, i mange år med i redaktionen af de perspektivrige Sønderjyske Årbøger og stadig med i redaktionen af samfundets skriftserie. Og han har udarbejdet redegørelsen for det tyske mindretal i Den parlamentariske Kommissions fjortende bind 1953.

Da denne kommission, der var blevet nedsat efter befrielsen, havde brug for at få kulegravet det tyske udenrigsministeriums akter fra besættelsestiden, blev det Hvidtfeldt, der 1945 var blevet landsarkivar i Viborg, og den omtrent jævnaldrende fagfælle Harald Jørgensen, der blev sendt til Berlin. De foranledigede, at opgaven blev udvidet til at omfatte de tyske arkiver helt fra 1864 og op til de to verdenskrige. Og her koncentreredes Hvidtfeldts eget undersøgelsesfelt om Tysklands forhold til Danmark under begge verdenskrige, hvor han afdækkede hidtil ukendte aspekter i Erik Scavenius' utraditionelle neutralitetspolitik. For den tyske besættelses vedkommende stilles der stadig forventninger til en sammenfattende redegørelse fra Hvidtfeldts hånd.

Spændvidden i Hvidtfeldts studier og historiske oplysningsarbejde rækker fra det storpolitiske stormfelt, hvor rigets eksistens står på spil, til den danske bondes stilfærdige virke for samfundets indre vækst. Fra 1952 var han med til at igangsætte og i fem år formand for Udvalget for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie, det senere Landbohistorisk Selskab. I dets bestyrelse har han siden haft sæde, 1966–1971 atter som formand.

Et felt, hvor Johan Hvidtfeldts sans for sammenspil mellem historisk forskning og folkelig oplysning forenes, har jeg haft særlig anledning til at følge. Det gælder hans indsats i Dansk historisk Fællesforening, paraply-organisationen over alle danske historiske foreninger, arkiver og museer. I mit første kandidatår var jeg selv blevet sekretær i denne forening, og et par år efter fulgtes Hvidtfeldt og jeg efter repræsentantmødets middag på en strøghostaurant hen ad gaden forbi Nikolaj Kirke i ivrig samtale om de opgaver, han mente, Fællesforeningen skulle tage op. Da gik det op for mig, at hans dynamiske ideer gjorde ham selvsikret til at afløse mig på sekretærposten. Det skete dog først efter befrielsen, i 1946, da Poul Nørlund var foreningens formand. Jeg husker den aften i Nørlunds hjem, direktørboligen i Ny Vestergade, hvor Hvidtfeldts plan om en »Håndbog for danske

lokalhistorikere«, et par år før vedtaget på Fællesforeningens årsmøde, blev gennemgået i detaljer. Dens gennemførelse, fuldført i 1956, er Hvidtfeldts bedrift. Værket bestod dels af en udførlig redegørelse, forfattet af Hvidtfeldt, for lokalhistorikerens arbejdsområde og metoder, dels af et leksikon, skrevet af specialister, med hovedvægten på den periode, der fulgte efter det store middelalderleksikon. Håndbogen er blevet et uundværligt hjælpemiddel for alle kulturhistorikere, ikke blot, som sigtet oprindeligt var, amatørhistorikerne. Da det var fuldført i 1956, havde Hvidtfeldt allerede i seks år beklædt formandssædet i Fællesforeningen, og hvor han fyldte i dette sæde! I et møde jeg deltog i, nu som næstformand i bestyrelsen, spurgte et af dens medlemmer, overvældet af Hvidtfeldts mange ideer, om Fællesforeningen med dens mange opgaver og gøremål nu ikke var ved at udvikle sig til en institution i stedet for en forening. Jeg husker ikke, hvad formanden svarede. Men vist er det, at Dansk historisk Fællesforening under Johan Hvidtfeldts ledelse er blevet et kraftcenter i dansk historisk forskning og folkeoplysning.

Lige meget, hvor Johan Hvidtfeldt har virket: de ni samfulde år i Åbenrå, de atten år i Viborg, de femten år som rigsarkivar, med hyppige og grundige undersøgelsesrejser, især på jagt efter tyske arkiver vedrørende Danmark i England, De Forenede Stater og Tyskland selv, overalt har han sat gang i forskning og folkeoplysning. Han har altid haft mange jern i ilden. I bestyrelsen for Udgiverselskabet for Danmarks nyere Historie har vi af og til været bekymret for, hvor store brød han slog op. Men ingen anden dansk historiker i vort århundrede har som han spændt over felterne forskning, organisation og folkeoplysning, og det skylder alle historieinteresserede herhjemme ham stor tak for.

Roar Skovmand

TABULA GRATULATORIA

1. Danske personer

Elisabeth Adler,
stud. mag., København

Paul Agertoft,
Kolding

Arne Andersen,
planteskoleejer, Hjortshøj

Dorrit Andersen,
arkivar, Farum

Erik Omann Andersen,
lærer, København

Finn Andersen,
registrator, København

Jørgen H. Andersen,
arkivar, København

Kristian Andersen,
overlærer, Løgstrup

Palle Rude Andersen,
sognepræst, Hvidovre

Poul Andersen,
fhv. fil. direktør, Munkemølle

Vald. Andersen,
fhv. overlærer, Vejen

Aage Andersen,
cand. mag., Esbjerg

Egart Andersson,
arkivar, De forenede Bryggerier

Per Askbo,
maler, København

Finn Askgaard,
museumsdirektør, Dragør

Robert Astrup,
studielektor, Roskilde

Gustav Auring,
fhv. overbibliotekar, Åbenrå

Bruno Autzen,
pensionist, Vojens

Svend Balslev,
kontorchef, landinspektør,
Virum

Bodil Bang,
fhv. registrator, København

Jørgen H. P. Barfod,
museumsleder, Lyngby

Børge L. Barløse,
skoleinspektør, Århus

Nils G. Bartholdy,
arkivar, København

Sv. Cedergreen Bech,
studielektor, Gentofte

Henrik Becker-Christensen,
arkivar, mag. art., Åbenrå

Jørn Benderfeldt,
cand. phil., Espergærde

Jørgen Bendorff,
slagteriarbejder, Tønder

Mette H. Berg,
bibliotekar, Åbenrå

Elinor Bidstrup,
boghandlermedhjælper,
København

H. A. Biering,
ambassadør, Warszawa

Laurits Bindsløv,
generaldirektør, Kastrup

Palle Birkelund,
rigsbibliotekar, København

Hans Christian Bjerg,
arkivar, Kokkedal

Anders Bjerrum,
professor, dr. phil.,
Charlottenlund

Claus Bjørn,
lektor, København

Søren Blaxekjær,
seminarieadjunkt, Ålborg

Åge Fasmer Blomberg,
lektor, dr. phil., Morud

Gudmund Boesen,
museumsinspektør, Dragør

Karen Else og Aage Bonde,
bibliotekarer, Viborg

Guntha og Hans Brandt,
fhv. provisor og arkivar, Fåborg

J. Bredsdorff,
rigsrevisor, København

F. Broholm,
afdelingsformand, København

J. O. Bro-Jørgensen,
fhv. arkivar, Hellerup

Chr. Buch,
bagemester, Tønder

N. F. Buchwald,
professor, København

C. Callesen,
frk., Åbenrå

Carl Heinsen Carstensen,
adjunkt, Fredericia

Aksel E. Christensen,
professor, Birkerød

Bent Christensen,
stud. mag., København

C. A. Christensen,
redaktør, København

Erik Christensen,
landbrugskonsulent,
Løgumkloster

Harry Christensen,
arkivar, Århus

Johannes Christensen,
gymnasieoverlærer, Lyngby

John Christensen,
kontorfunktionær, København

Karsten Christensen,
adjunkt, København

Olav Christensen,
fhv. socialinspektør, Haderslev

Ole H. Christensen,
stud. mag., København

Peter V. Christensen,
Allerød

Steen Ove Christensen,
stud. mag., København

Tommy Christensen,
stud. mag., Glostrup

Villy Christiansen,
overassistent, København

W. Christiansen,
fhv. viceskoleinspektør, Tønder

W. Christmas-Møller,
cand. mag., Søborg

Jørgen Peder Clausager,
cand. mag., Viborg

Gunnar Bo Clausen,
stud. mag., Odense

H. P. Clausen,
professor, Århus

M. H. Clemmesen,
kaptajn, København

Suzanne Clemmesen,
cand. mag., Holte

Poul T. Cohrt,
cand. mag., Lyngby

Merete og Troels Dahlerup,
cand. mag. og professor,
dr. theol., Århus

Hanne og Arne Dahlkild,
overdyrlæge, Padborg

Magda og Sune Dalgård,
kontorfuldmægtig og
landsarkivar, København

Birgitte og Poul
Dedenroth-Schou,
cand. mag. og museumsinspektør,
Kolding

Ole Degn,
cand. mag., Århus

Henning Dehn-Nielsen,
redaktør, Roskilde

Milan Draskic,
assistent, København

Annegrete og Vagn Dybdahl,
overarkivar, Århus

Fin Egenfeldt-Nielsen,
adjunkt, Gentofte

Bo Elbrønd-Bek,
lektor, Farum

Svend Ellehøj,
professor, København

Povl Eller,
museumsdirektør, dr. phil.,
Frederiksborg

Henrik Elmquist,
fhv. arkivar, København

Poul Enemark,
universitetslektor, Århus

Jens Engberg,
professor, Århus

Carl Engelsen,
lektor, Maribo

Hans Erik Eriksen,
overbibliotekar, Grindsted

Bjørn Fabricius,
registrator, København

Henrik Fangel,
adjunkt, Åbenrå

Knud Fanø,
rektor, Flensborg

Søren Federspiel,
kandidatstipendiat, København

Ole Feldbæk,
docent, dr. phil., Charlottenlund

Poul Fink,
landsretssagfører, Åbenrå

Troels Fink,
professor, dr. phil., Åbenrå

Henrik Fode,
arkivar, Århus

Claus Lüttau Forup,
fuldmægtig, cand. jur.,
København

N. H. Frandsen,
cand. mag., København

Marius Frank,
gårdejer, ejendomshandler,
Rødning

Anders V. Kaare Frederiksen,
videnskabelig medarbejder,
København

E. Friisager,
direktør, Randers

Sven Fritz,
fhv. arkitekt, Århus

Henry Frydkjær,
fuldmægtig, København

Erik Frølund,
civilingeniør, Ll. Skensved

Lise Gad,
fhv. vicedstadsbibliotekar,
Viborg

Georg Galster,
fil. dr., Hellerup

Helge Gamrath,
lektor, København

Henrik Didier Gautier,
arkivarvikar, cand. mag.,
København

P. V. Glob,
rigsantikvar, København

Palle H. Gotfredsen,
konsulent, Randers

Elsa-Britta Grage,
fil. lic., Rungsted Kyst

Finn Grandt-Nielsen,
museumsinspektør, Odense

M. Graversen,
genealog, Viborg

H. V. Gregersen,
studielektor, dr. phil.,
Haderslev

Vibeke Gribsvad,
frue, Åbenrå

Tage M. Grodum,
embedslæge, Åbenrå

Nils Gustafsson,
direktør, Hillerød

H. Gyller,
kommandørkaptajn, København

Kaj Habekost,
adjunkt, Middelfart

Kristian Hald,
professor, dr. phil., København

Jørgen Hamre,
overbibliotekar, Flensborg

Bent Hansen,
adjunkt, cand. mag., Middelfart

Bente Dahl Hansen,
stud. mag., Regstrup

Carl Rise Hansen,
arkivar, Roskilde

D. Keller Hansen
rektor, Sønderborg

Elisabeth Hansen,
overlærer, Thisted

Ernst Fr. Hansen,
redaktør, Lyngby

Flemming Hansen,
lærer, gårdejer, Eskilstrup

Helge Land Hansen,
lektor, Roskilde

P. Hansen,
fhv. førstelærer, Hellevad

Per Høyer Hansen,
stud. mag., Århus

Per Thule Hansen,
adjunkt, cand. mag., Rønne

Peter Windfeld Hansen,
stud. mag., Odense

Poul Martin Hansen,
sognepræst, cand. phil.,
Skælskør

Terkel Hansen,
kandidatstipendiat, cand. mag.,
Århus

Torben Hansgaard,
adjunkt, cand. mag., Ålborg

Preben Hasselbalch,
adjunkt, cand. mag.,
København

H. J. Heegaard,
Næstved

Steffen Heiberg,
museumsinspektør, Hillerød

E. Heide-Jørgensen,
rigspolitichef, Charlottenlund

Aase og Henning Heilesen,
arkivar, Charlottenlund

Vello Helk,
overarkivar, dr. phil.,
Birkerød

N. Hellerup,
adjunkt, Ålborg

Sv. A. Hellesen,
revalideringschef, Sønderborg

Robert Hellner,
overbibliotekar, cand. mag.,
Hellerup

Lars N. Henningsen,
arkivar, Åbenrå

Klaus Hermann,
socialdirektør, Tórshavn

Michael Hertz,
arkivar, Holbæk

K. P. Hjorth,
lektor, cand. mag., Næstved

Karen Hjorth,
arkivar, Virum

P. K. Hofmansen,
arkivar, København

Jes M. Holdt,
fhv. lærer, Genner

Ove Holmfred,
arkivar, Måløv

Jens Holmgaard,
landsarkivar, Viborg

Knud Hornbeck,
cand. phil., Odense

Erik Husted,
prokurist, København

H. J. Hübschmann,
dyrlæge, Gråsten

Kr. Hvidt,
folketingsbibliotekar, dr. phil.,
Hellerup

Jørgen Hæstrup,
dr. phil., Odense

Erik Høgh,
lektor, dr. scient. soc., Nivå

Hans Haarder,
højskoleforstander, cand. mag.,
Rønshoved

Lars Haastrup,
seminarieadjunkt, Farum

Grethe Ilsøe,
arkivar, København

Per Ingesman,
stud. mag., Århus

Bodil Ingversen,
cand. mag., Århus

Leif Ingvorsen,
lektor, Jelling

Mathea og Peter Kr. Iversen,
landsarkivar, Åbenrå

Aage Iversen,
assurandør, Vejle

Børge Jacobsen,
cand. silv., Fredensborg

Halfdan Jacobsen,
advokat, Åbenrå

Niels Kingo Jacobsen,
professor, dr. phil., Birkerød

Ejnar Jacobsen,
arkivleder, Sæby

Chr. R. Jansen,
arkivar, Århus

Lotte Jansen,
arkivar, Ryslinge

Kaare E. Janson,
cand. mag., København

G. Japsen,
dr. phil., Helsingør

K. L. Jarnhus,
arkivar, mag. art., Hellerup

Birgit Bjerre Jensen,
arkivar, København

H. P. Jensen,
Agerskov

Hans Ejner Jensen,
arkivar, landinspektør,
Birkerød

Inger og Sigurd Jensen,
stadsarkivar, dr. phil.,
København

J. Jeppesen Jensen,
konsulent, Ålborg

Jens Villiam Jensen,
kandidatstipendiat, Århus

Jytte Jensen,
cand. mag., Odense

Jørgen Steen Jensen,
museumsinspektør, København

Svend Aage Jensen,
bogbinder, Løgstrup

Thorkild Jensen,
kontorfuldmægtig, København

Knud J. V. Jespersen,
universitetslektor, dr. phil.,
Tommerup

Erik Jessen,
amtsborgmester, Åbenrå

Jørgen Jessen,
seminarielektor, Herning

Niels Jessen,
museumsinspektør, København

Thelma Jexlev,
arkivar, Gentofte

Arne P. Johansen,
stud. mag., København

H. P. Johansen,
overlærer, Løsning

Henning Bech Johansen,
cand. mag., København

Preben Juhl,
maskinarbejder, Sønderborg

Kai Just,
stud. mag., Århus

Anders Feilberg Jørgensen,
fhv. rektor, Hellerup

Erik Stig Jørgensen,
overarkivar, København

Frank Jørgensen,
overarkivar, Humlebæk

Harald Jørgensen,
fhv. landsarkivar, dr. phil.,
København

Helmer Jørgensen,
lektor, Nærum

Kaare Rübner Jørgensen,
mag. art., København

Marie-Louise Jørgensen,
redaktør, København

Otto Herskind Jørgensen,
lektor, Fredericia

Sv. Aa. Jørgensen,
advokat, Frederiksværk

Mary Windfeld Kaiser,
frue, København

Peter Richardt Kall,
adjunkt, Åbyhøj

Morten Kamphövener,
redaktør, Åbenrå

Erik Kann,
stud. mag., Karlslunde

Jan Kanstrup,
arkivar, Roskilde

Henry Karlsson,
lektor, Haderslev

A. B. Keck,
undervisningsleder, Haderslev

Jens Peter Keld,
adjunkt, København

Birthe Marie Kildsig,
cand. mag., Lyngby

Henning Kirkeby,
fhv. direktør, Kruså

Hans Kirkegaard,
fuldmægtig, cand. jur., Glostrup

Preben Kirkegaard,
rektor, København

H. B. Kjeldsen,
direktør, Nykøbing F.

Thorkild Kjærgaard,
cand. mag., København

Poul Victor Kjærulff,
cand. mag., Brabrand

Knud Klem,
museumsdirektør, Helsingør

Lars Færch Knudsen,
cand. mag., Virum

Ib Koch-Olsen,
forfatter, Roskilde

Klaus Kasper Kofod,
adjunkt, København

Ole Kongsted,
forskningsstipendiat, cand. phil.,
København

Ebbe Kornerup,
læge, Bagsværd

Per Koustrup,
konsulent, cand. agro.,
Haderslev

Sándor Kozáry,
overassistent, København

H. K. Kristensen,
fhv. førstelærer, Varde

Laura og P. Halkjær Kristensen,
museuskonsulent, København

Erik Kroman,
fhv. overarkivar, dr. phil.,
Hellerup

Karsten Kunov,
lektor, Nykøbing F.

Manfred Kühl,
studievejleder, Tønder

Ilse Kürstein,
Flensborg

Tage Kaarsted,
kgl. ordenshistoriograf,
professor, dr. phil., Odense

Jens Kongsted Lampe,
fhv. handelsoverlærer, Beder

Harald Langberg,
overinspektør, København

Carl Langholz,
bibliotekar, Skive

Sven Lannung,
stud. mag., København

Arne Larsen,
adjunkt, Århus

Claus Larsen,
mag. art., København

Camilla Larsen-Ledet,
borgmester, Åbenrå

Gunnar Larsen,
overlæge, Give

Viggo Larsen,
seminarielektor, cand. mag.,
Hinnerup

Hans Lassen,
museumsdirektør, mag. art.,
Århus

Finn H. Lauridsen,
arkivar, Åbyhøj

E. H. Lauritsen,
assurandør, Åbenrå

Andr. Mehlsen Laustsen,
lektor, Kalundborg

Johannes Lehmann,
dr. phil., Hellerup

Hugo Lildholdt,
fhv. bankdirektør, Åbenrå

Arne Lilholt,
redaktør, Viborg

W. Limkilde,
overassistent, Odense

Hans Lind,
Augustenborg

Fritze Lindahl,
museumsinspektør, Gentofte

Helle Linde,
arkivar, København

Bjarne Fr. Lindhardt,
adjunkt, cand. mag., Mårslet

Else Lindhardtzen,
arbejdsmand, Mundelstrup

Kirsten Linding,
Haderslev

Jørgen Henrik Lindstrøm,
adjunkt, cand. mag., Holte

Misse og Steffen Linvald,
museumschef, Charlottenlund

Christian Lisse,
universitetslektor, København

Johannes Lomholt-Thomsen,
lektor, København

Erna Lorenzen,
museumsinspektør, dr. phil.
Århus

Ib Lund,
adjunkt, cand. mag., Værløse

Kaj Løber,
rektor, Ålborg

Birgit Løgstrup,
arkivar, Løgstrup

Finn Løkkegaard,
lektor, dr. phil., Værløse

Oscar Løye,
apoteker, Viborg

Niels Madsen,
departementschef, København

Rikke Malmros,
stud. mag., Århus

Jens Mark,
stud. mag., Ishøj

Jens Peter Martinsen,
stud. mag., Fåborg

Eva P. Matsen og Bjørn Matsen,
cand. mag. og stud. mag.,
København

Niels Matthiassen,
minister for kulturelle
anliggender, København

Vibeke og Peter Michelsen,
Gentofte

Carsten Mogensen,
lic. phil., Bruxelles

Margit Mogensen,
arkivar, København

Knud Gundahl Mortensen,
stud. mag., Ølstykke

Leif Hørgren Mortensen,
lærer, Vejle

Hans-Jørgen Møllegaard,
stud. mag., Vallekilde

Astrid og Erland Møller,
assistent, Åbenrå

Christen K. Møller,
konsulent, Kruså

Jens Peter Møller,
bogbinder, Haderslev

P. A. Mørch,
kommandør, København

Hans Neumann,
museumsinspektør, Haderslev

A. Strange Nielsen,
skoleinspektør, arkivar,
fmd. f. SLA, Næstved

Erland Kolding Nielsen,
lektor, cand. phil., København

H. Duelund Nielsen,
lektor, cand. oecon., København

Henning Nielsen,
cand. mag., Vissenbjerg

Henning Spure Nielsen,
rektor, Ålborg

Herluf Nielsen,
cand. mag., Charlottenlund

Ingrid Sylvest Nielsen,
sekretær, cand. mag., København

O. Perch Nielsen,
departementschef, København

Troels Nielsen,
museumsejer, Sønderborg

Vibeke Nielsen,
cand. mag., Auning

Johan Peter Noack,
lektor, cand. mag., Odder

Anders Nordbo,
stud. mag., Skovlunde

Knud Nordbo,
lektor, Roskilde

H. O. Nordlund,
arkivleder, Hvidovre

Erik Nørr,
cand. mag., lic. theol., Århus

Georg Nørregård,
professor, dr. phil., København

Bjørn Ochsner,
førstebibliotekar, Rungsted Kyst

Jens E. Olesen,
cand. mag., Århus

Gunnar Olsen,
arkivassistent, Ballerup

Leif Kargaard Olsen,
kontorassistent, København

Olaf Olsen,
professor, dr. phil., Alrø

Oluf Olsen,
overassistent, Hvalsø

Poul Erik Olsen,
stud. mag., Søborg

Arne Orloff,
overinspektør, Frederikssund

Christian Overgaard,
sognepræst, Ulfborg

Karl Kr. Overmark,
seminarielektor, cand. mag.,
Hjørring

Niels Oxenvad,
museumsdirektør, Odense

Henning Paulsen,
arkivar, Viborg

Hans Hejselbjerg Paulsen,
dr. theol., Haderslev

Jørgen Paulsen,
fhv. museumsdirektør, Hillerød

Arne Ringgaard Pedersen,
direktør, Rødovre

Asger Juul Pedersen,
adjunkt, København

Birte Hjorth Pedersen,
lektor, Vanløse

Carl Pedersen,
registrator, København

Ellen K. Pedersen,
lektor, Odense

Erik Helmer Pedersen,
lektor, cand. mag., Nærum

Ingeman Pedersen,
lektor, Åbenrå

Per Erh. Pedersen,
cand. mag., Hammel

Schack Pedersen,
uddeler, Skærbæk,

Aage Lomholt Pedersen,
journalist, Tønder

Henrik Pers,
arkivarvikar, cand. mag.,
København

Jørgen Pervil,
overassistent, København

Carl Verner Petersen,
invalidepensionist, København

Chr. Thygesen Petersen,
antikvitethandler, Christiansfeld

Eggert Petersen,
konservator, Odense

Erling Ladewig Petersen,
professor, dr. phil., Virum

Fin Petersen,
stud. mag., Åbenrå

Hans Gudbrand Petersen,
lærer, København

Ingrid Petersen,
rengøringsassistent, Åbenrå

Mogens Petersen,
stud. mag., København

Niels Petersen,
arkivar, København

Nikolaj Petersen,
universitetslektor, Risskov

Ole Bjørn Petersen,
stud. mag., Århus

Ole Visti Petersen,
adjunkt, Søborg

Viggo Petersen,
lektor, Sønderborg

Viggo Petersen,
museumsinspektør, Jerslev J.

Jens Pinholt,
stiftamtmand, Haderslev

Iørn Piø,
arkivar, Lyngby

Kirsten og Knud Prange,
redaktør, cand. phil. og
universitetslektor, København

E. J. C. Qvistgaard,
admiral, København

Jørgen Qvistgaard,
lektor, mag. art., Nykøbing F.

Marta og Sigurd Rambusch,
arkitekt og overarkivar, Rødovre

Ebbe Gert Rasmussen,
adjunkt, Rønne

Edit Rasmussen,
arkivar, København

Inge og Holger Rasmussen,
overinspektør, dr. phil., Lyngby

Jens H. Rasmussen,
overlæge, Århus

Jørgen Nybo Rasmussen,
arkivar, Birkerød

Knud Rasmussen,
universitetslektor, dr. phil.,
København

Ole Rasmussen,
cand. mag., Hellerup

Poul Rasmussen,
arkivar, Viborg

Svend Rasmussen,
Virum

Th. Rasmussen,
overlærer, Horsens

Paul Rathje,
ingeniør, Augustenborg

Marianne Reimer,
arkivsekretær, Hørsholm

Renault Sport,
Karlslunde

Lorenz Rerup,
professor, Roskilde

Niels Rickelt,
kontorfuldmægtig, København

Folmer Riis,
Stenstrup

Anne Riising,
landsarkivar, dr. phil., Odense

H. Roesdahl,
læge, Tandslet

Henning Rohde,
teaterchef, København

Georg Rona,
translatør, dr. jur., Frederikssund

Wilhelm von Rosen,
arkivar, København

Erik Rosendal,
ekspeditionssekretær, cand. jur.,
København

Bjørn Rosengreen,
cand. phil., København

Rolf Rühl,
lektor, København

P. Runekær,
overlærer, Randers

Johann Runge,
bibliotekslektor, dr. phil.,
Flensborg

Lennart Hermann Sauthoff,
kontorassistent, København

Preben Schaldemose,
arkivbetjent, Herlev

J. Boisen Schmidt,
lektor, dr. phil., Gentofte

Klaus Arøe Schmidt,
stud. mag., Brønshøj

Knud Schoubye,
amtsforvalter, Viborg

Per Schrøder,
civilingeniør, Holte

Lars H. Schubert,
kontorchef, Flensborg

Fritz Schultz,
adjunkt, cand. mag., København

L. Schultz-Jørgensen,
tømremester, Holte

Peter Seeberg,
museumsinspektør, Viborg

Fl. Seirberg,
lærer, Bellinge

Georg Simon,
lektor, Gentofte

Tom Sinding,
cand. mag., Frederikshavn

Viggo Sjøqvist,
dr. phil., Virum

J. Skat-Rørdam,
politimester, Hillerød

Sigvard Skov,
universitetslektor, Kolding

Inge og Vagn
Skovgaard-Petersen,
lektorer, fmd. f. DHF, Hellerup

Roar Skovmand,
professor, dr. phil., Skodsborg

Fridlev Skrubbeltrang,
dr. phil., Rungsted Kyst

Finn Slente,
afdelingsbibliotekar, Slagelse

J. Slettebo,
museumsinspektør, Sønderborg

Helge Slot-Christensen,
stud. mag., Århus

Ejvind Slottved,
mag. art., København

Hans Sode-Madsen,
arkivar, Køge

Otto Vilh. Sommer,
kordegn, København

Aase Stage,
assistent, Odense

Poul Steen,
stud. mag., Skodsborg

A. Steensberg,
professor, Valby

Niels Steensgaard,
professor, København

Jørgen Steining,
lektor, Ålsgårde

Ole Stender-Petersen,
mag. art., Virum

Chr. Stenz,
fhv. viceskoleinspektør, Åbenrå

Søren Storm,
Charlottenlund

Jørgen Svane-Mikkelsen,
fagleder, København

H. Borup Svendsen,
gårdejer, Skive

Inger og Bjørn Svensson,
redaktører, cand. polit.,
Haderslev

Poul Sverrild,
stud. mag. art., Hvidovre

Bente Houby Søndergaard,
adjunkt, Randers

John Kousgård Sørensen,
professor, dr. phil., Nivå

Leo Tandrup,
universitetslektor, Skanderborg

Jørgen Teglers,
seminarieadjunkt, Rødovre

Per Thaulow,
vicepolitimester, Virum

Anna Thestrup,
arkivar, København

Poul Thestrup,
arkivar, Odense

Alexander Thomsen,
dr. med., Augustenborg

Birgit Nüchel Thomsen og
Niels Thomsen,
arkivar og professor, dr. phil.,
Klampenborg

Hans Kargaard Thomsen,
arkivar, København

John Bech Thomsen,
adjunkt, Skive

Rudi Thomsen,
professor, dr. phil., Århus

Jørgen Thorborg,
Vemmelev

Mogens Thøgersen,
stud. mag., Kalundborg

Jens Henrik Tiemroth,
cand. mag., København

Christian Tortzen,
lektor, København

C. A. Vagn-Hansen,
stiftamtmand, Åbenrå

Kamma Varming,
viceskoleinspektør, Fredericia

Poul Erik Balle Varmose,
stud. mag., Klampenborg

A. H. Vedel,
fhv. viceadmiral, Hellerup

Lisbeth Ruby og
Henrik Vedel-Smith,
stud. mag., Århus

Jens Vindekilde,
adjunkt, København

Niels Ferdinand Vording,
stud. scient. pol., København

Helge C. Vosgerau,
forstander, Åbenrå

A. Wamberg,
amtmand, Vejle

Ole Warthoe-Hansen,
overlærer, fmd. f. SLF, Randers

Lis Weise,
docent, dr. phil., Søborg

Frantz Wilhelm Wendt,
fhv. generalsekretær, Hellerup

Morten Westrup,
arkivar, Hellerup

Helge Wiingaard,
adjunkt, Århus

J. Wildfang,
stiftskasserer, cand. jur.,
Haderslev

Ernst og Karen Wilson,
lektor, Horsens

Jørgen Witte,
arkivar, Åbenrå

Inge Wohlert,
lektor, Brøndby Strand

Hans H. Worsøe,
arkivar, Viborg

Tove Wrangel Kilde,
assistent, København

Paul G. Ørberg,
arkivar, Viborg

Ebba Waaben,
arkivar, Virum

Finn Østenkjær,
stud. mag., Odense

Steen U. Zangenberg,
overassistent, København

2. Danske institutioner

Arbejderbevægelsens
Bibliotek og Arkiv,
København

Det Danske Udvandrer-Arkiv,
Ålborg

Arktisk Institut,
Charlottenlund

Dansk Historisk Håndbogsforlag,
Lyngby

Biblioteket for Blåbjerg,
Blåvandshuk og Varde
kommuner

Dragsholm Bibliotek,
Lokalhistorisk Arkiv,
Asnæs

Biblioteket for Vejle by og amt,
Vejle

Erhvervsarkivet,
Århus

Byhistorisk Samling for
Lyngby-Taarbæk kommune,
Lyngby

Faxe Herreds
lokalhistoriske Arkiv,
Faxe Ladeplads

Danmarks Biblioteksskole,
København

Fredensborg-Humblebæk
Lokalhistoriske Arkiv,
Fredensborg

Dansk Centralbibliotek
for Sydslesvig,
Flensborg

Færøernes Landsarkiv,
Tórshavn

Dansk Folkemindesamling,
København

Færøernes Landsbibliotek,
Tórshavn

Gladsaxe Biblioteksvæsen,
Søborg

Haderslev Museum,
Haderslev

Handels- og Søfartsmuseet
på Kronborg,
Helsingør

Haslev Folkebibliotek,
Haslev

Heimatkundliche Arbeitsgemein-
schaft für Nordschleswig,
Åbenrå

Hjelmstjerne-Rosencroneske
Stiftelse,
København

Gedved Statsseminarium,
Gedved

Historisk Samfund for
Viborg Amt,
Viborg

Historiske Samlinger for
Sønderjylland,
Åbenrå

Holbæk Bibliotek,
Holbæk

Hovedstadens Grænseforening,
København

Institut for Jysk Sprog- og
Kulturforskning,
Århus Universitet, Århus

Institut for Navneforskning,
Københavns Universitet,
København

Institut for økonomisk historie,
København

Kalundborg og Omegns Museum,
Kalundborg

Kolding Kommunebiblioteker,
Kolding

Det kongelige Bibliotek,
København

Københavns Bymuseum,
København

Københavns Rådhusbibliotek,
København

Københavns Stadsarkiv,
København

Københavns Universitet,
Historisk Institut,
København

Landsarkivet for Fyn,
Odense

Landsarkivet for Nørrejylland,
Viborg

Landsarkivet for Sjælland m.m.,
København

Landsarkivet for de
sønderjyske Landsdele,
Åbenrå

Lokalhistorisk Afdeling,
København

Lokalhistorisk arkiv for
Gentofte kommune,
Gentofte

Lokalhistorisk arkiv for
Ålborg kommune,
Nørresundby

Lokalhistorisk Samling,
Hammel

Lokalhistorisk Samling,
Silkeborg Bibliotek,
Silkeborg

Hendes Majestæt Dronningens
Håndbibliotek,
København

Marinens Bibliotek,
København

Matrikeldirektoratet,
København

Det Militære Læseselskab
Rendsborg,
København

Ministeriet for
Kulturelle Anliggender,
København

Museet Falsters Minder,
Nykøbing F.

Museet på Sønderborg slot,
Sønderborg

Det nationalhistoriske
Museum på Frederiksborg,
Hillerød

Nationalmuseets 2. afdeling,
København

Nationalmuseets 3. afdeling,
Dansk Folkemuseum,
Brede

Nationalmuseets 7. afdeling,
Frilandsmuseet,
Lyngby

Det nordjyske Landsbibliotek,
Ålborg

Odder Museum,
Odder

Odense Bys Museer,
Odense

Odense Universitetsbibliotek,
Odense

Randers Bibliotek,
Randers

Redningsteknisk Institut,
Hellerup

Rigsarkivet,
København

Ringkøbing Lokalhistoriske
Arkiv,
Ringkøbing

XXX

Roskilde Bibliotek,
Roskilde

Rødkilde Gymnasium og HF,
Vejle

Silkeborg Bibliotek,
Silkeborg

Slagelse Centralbibliotek,
Slagelse

Slægtshistorisk Forening,
Århus

Spøttrup lokalhistoriske Arkiv,
Brodal

Statsbiblioteket,
Århus

Svendborg Bibliotek,
Svendborg

Sydhimmerlands Museum,
Hobro

Sønderborg Kommunes
Biblioteker,
Sønderborg

Sønderborg Statsskole og
HF-kursus,
Sønderborg

Det sønderjydske Landsbibliotek,
Åbenrå

Udenrigsministeriets Arkiv,
København

Varde Museum,
Varde

Vendsyssel Historiske Museum,
Hjørring

Vejle Byhistoriske Arkiv,
Vejle

Viborg Centralbibliotek,
Viborg

Lokalhistorisk Arkiv
for Viborg Kommune,
Viborg

Viborg Stiftsmuseum,
Viborg

Viborg Turistkontor,
Viborg

Ålborghus Statsgymnasium,
Ålborg

Århus Kommunes Biblioteker,
Århus

3. Udenlandske personer og institutioner

Archiv der Hansestadt Lübeck,
Lübeck

Aust-Agder-Arkivet,
Arendal

Emmanuel T. Akyianu,
Acting Chief Archivist, Ghana

Lars Otto Berg,
landsarkivarie, Uppsala

Eilert Bjørkvik,
arkivar, Trondheim

Richard Blaas,
Generaldirektor des österr.
Staatsarchivs, Wien

Heinz Boberach,
Archivdirektor, dr. phil.,
Koblenz

Hans Booms,
Präsident des Bundesarchivs,
Koblenz

Daniel J. Cohen,
Director of Archives, Jerusalem

Sven Dahl,
professor emer., Göteborg

Christian Degn,
em. o. Prof. f. Schl.-Holst.
Geschichte, Kiel

Filipp Dolgich,
direktør for USSRs
hovedarkivstyrelse, Moskva

Josef Edström,
arkivråd, Enebyberg, Sverige

Carl-Edvard Edvardsson,
første arkivarie, Härnösand

Thorsten Eken,
avdelingsarkivar, Oslo

Sigurd Engelstad,
arkivar, Oslo

Lars Hamre,
professor, Oslo

Ann-Katrin Hatje,
arkivarie, Stockholm

Rune Hedman,
Avd.dir. (kansliarkivarie,
Sthlm.), Uppsala

Bjarne Henriksson,
T. F. landskapsarkivarie,
Mariehamn, Finland

Historisk Institutt,
Universitetet, Oslo

Rigmor og Andreas Holmsen,
univ.lektor og professor emer.,
Oslo

Peter Hopp, Kiel

Islands Nationalarkiv,
Reykjavik

Arnfinn Jensson,
høyskolelektor, Oslo

Manfred Jessen-Klingenberg,
Dr. phil., Studienrat, Kiel

Knut Johannessen,
førstearkivar, Oslo

Olof Jägerskiöld,
fh. arkivråd, Stockholm

Martti Kerkkonen,
f. d. riksarkivarie, Helsinki

Krigsarkivet,
Stockholm

Åke Kromnow,
riksarkivarie, Stockholm

Landesarchiv Schleswig-Holstein,
Schleswig

Landsarkivet i Göteborg
Sverige

Landsarkivet i Joensuu,
Finland

Landsarkivet i Lund,
Sverige

Landsarkivet i Uppsala,
Sverige

Landsarkivet i Vadstena,
Sverige

Landsarkivet i Visby,
Sverige

Björn Lindh,
arkivarie, Lund

Sven Malmberg,
arkivarie, Vadstena

Dagfinn Mannsåker,
riksarkivar, Oslo

Wolfgang Mommsen,
Präsident des
Bundesarchivs a.D., Koblenz

Nils Nilsson,
arkivråd, Vällingby

Nordrhein-Westfälisches
Hauptstaatsarchiv,
Düsseldorf

Norsk Historisk
Kjeldeskrift-Institutt,
Oslo

Norsk lokalhistorisk Institutt,
Oslo

Norsk Privatarkivinstitut,
Oslo

Gert Nylander,
arkivarie, Stockholm

Egil Nysæter,
arkivar, Ulset, Norge

Bror-Erik Ohlsson,
stadsarkivarie, Eskilstuna

Jan H. Olstad,
statsarkivar, Hamar, Norge

Toivo J. Paloposki,
riksarkivarie, Helsingfors

Helge Paulsen,
førstearkivar, Oslo

Wolfgang Prange,
Archivdirektor, Schleswig

Public Archives of Canada,
Ottawa

Public Record Office,
London

Werner Pursche,
landsarkivarie, Vadstena

James B. Rhoads,
archivist of the U.S. National
Archives and Records Service,
Washington

A. E. M. Ribberink,
Algemeene Rijksarchivaris,
Holland

Archives Generales du
Royaume-Algemeen Rijksarchief,
Bruxelles

Bibliotheek van het
Algemeen Rijksarchief,
Haag

Riksarkivet,
Helsingfors

Riksarkivet,
Oslo

Riksarkivet,
Stockholm

Alexander Scharff,
Univ.-Professor (emer.), Kiel

Karl H. Schwebel,
Regierungsdirektor a.D.,
Bremen

Hans-Friedrich Schütt,
Stadtarchivdirektor, Flensburg

Stadsarkivet,
Malmö

F. C. Stahl,
Archivdirektor, Freiburg

Statsarkivet,
Bergen

Statsarkivet,
Hamar

Statsarkivet,
Kristiansand

Statsarkivet,
Stavanger

Statsarkivkontoret,
Tromsø

Stockholms Stadsarkiv,
Stockholm

Andres A. Svalestuen,
førstearkivar, Oslo

Carin Tisell,
arkivarie, Farsta, Sverige

Universitätsbibliothek,
Kiel

Varbergs Museum,
Varberg

Bjarni Vilhjálmsson,
nationalarkivar, Reykjavik

Peter Walne,
County archivist, Hertfordshire,

Jöran Wibling,
landsarkivarie, Härnösand

C. Wyffels,
Archiviste Général du Royaume,
Bruxelles

Åbo Akademis bibliotek,
Åbo, Finland

Ålands landskapsarkiv,
Mariehamn, Finland

INDHOLD

DORRIT ANDERSEN National og social solidaritet. Chr. Mathiesen – en arbejder- fører i grænselandet	1
HANS CHR. BJERG »Das gibt's nur einmal . . .«. Synspunkter på den danske flåde- ledelses strategiopfattelse 1938–40	23
C. A. CHRISTENSEN Arnsholm og Valdemar Sappi. Et nordslesvigsk drama fra Valdemar Atterdags tid	39
W. CHRISTIANSEN Præsteslægten Friis i Abild 1636–1746	53
TROELS DAHLERUP »Der Clown«. Londonagentens indberetninger om den tyske emigration 1852–61	65
H. V. GREGERSEN Fra ophævelsen af Prag-fredens artikel V til Hans Krügers død	85
KRISTIAN HALD Lidt om sproglige forbindelser mellem Nordjylland og Sydnorge	105
C. RISE HANSEN Orientalske aktstykker i Rigsarkivet. En oversigt for tiden før 1914	115
VELLO HELK Stambøger fra tiden før 1800 i Rigsarkivet	133

JENS HOLMGAARD	
Bortforpagtningen af baroniet Lindendorfs tiender ca. 1720 til 1752	147
JØRGEN HÆSTRUP	
Modstand i svøb. Et mini-arkiv	167
PETER KR. IVERSEN	
Fysikus J. C. Fabricius og kvægpesten i Tønder amt 1744–48	177
G. JAPSEN	
Amtsforstanderinstitutionen i Nordslesvig	189
THELMA JEXLEV	
Christoffer af Bayern, kancelliet og købstæderne	209
HARALD JØRGENSEN	
Den ældre københavnske inkvisitionskommission 1686–1771	221
IB KOCH-OLSEN	
Filmsamtale med Erik Scavenius	251
H. K. KRISTENSEN	
Gårdfællesskab	273
ERIK KROMAN	
Hertug Christian af Sønderborg-Ærø.....	291
HANS NEUMANN	
Arkæologisk virksomhed i Nordslesvig 1920–75	303
A. STRANGE NIELSEN	
Lokalhistoriske arkiver. En folkelig bevægelse	319
HENNING PAULSEN	
Viborg domkapitels gods 1536–1660	329
JØRGEN PAULSEN	
Det augustenburgske sølvkammer	335

NIELS PETERSEN	
Arkivbekendtgørelsen af 1976	351
KNUD PRANGE	
Arkivar S. Nygård og hans jyske samlinger	361
SIGURD RAMBUSCH	
Tysk indflydelse på dansk presse 1914–1918	371
POUL RASMUSSEN	
En jysk selvejergård	381
ANNE RIISING	
Tamperrettens funktion og domspraksis	393
WILHELM VON ROSEN	
Omlægningen af Korsør havneadministration 1797. Poul Løvenørns første havnesag.....	413
VAGN SKOVGAARD-PETERSEN	
Skolebogsциркулæret af 1914 – baggrund og perspektiv	433
BJØRN SVENSSON	
Aabenraa/ Apenrade	445
OLE WARTHØE-HANSEN	
Lokalhistorisk status	475
JOHAN HVIDTFELDT'S FORFATTERSKAB 1930–1978	
En bibliografi ved Karen Else og Aage Bonde	491

NATIONAL OG SOCIAL SOLIDARITET

Chr. Mathiesen – en arbejderfører i grænselandet

Af Dorrit Andersen

I grænselandet begyndte den socialistiske agitation i slutningen af 1860'erne i Flensborg og i årene 1872–73 i Åbenrå, Sønderborg, Haderslev og Tønder. Før århundredskiftet var det dog kun i Flensborg, at arbejderbevægelsen udviklede sig til en væsentlig politisk faktor, et forhold, der havde sin baggrund i den stærke økonomiske og befolkningsmæssige vækst i byen. I det egentlige Nordslesvig, hvor landbruget var det altdominerende erhverv, og de små købstæder prægedes af stagnation, havde arbejderbevægelsen svært ved at blive etableret, før en stærkere vækst begyndte i byernes udvikling efter århundredskiftet. Underklassen i Nordslesvig havde fra gammel tid været dansktalende og dansksindet, og de politisk aktive dele af den stemte ved rigsdagsvalgene på de danske kandidater. Dette var meget vigtigt for den danske nationale bevægelse, der i sin agitation benyttede hvert rigsdagsvalgresultat som en slags folkeafstemning om det nationale tilhørsforhold. De dansksindedes nationale solidaritet ved valgene truedes bl. a. af socialdemokratiet, der agiterede for, at arbejderne skulle stemme efter deres klasseinteresser. Hvor stor tiltrækning denne agitation kunne have på arbejderne, blev tydeligt i Flensborg i 1880'erne. Her var det især socialdemokratiets stærke vækst, der ved valget 1890 havde reduceret det danske parti i byen til en ubetydelig politisk faktor. I Nordslesvig skete det egentlige gennembrud for socialdemokratiet imidlertid først efter genforeningen i 1920.

Der kan næppe være tvivl om, at socialdemokratiets vækst i Nordslesvig før 1920 hæmmedes af de nationalpolitiske modsætningsforhold, der i så høj grad dominerede landsdelens politiske liv, og at mange danske arbejdere og småkårsfolk følte sig splittet i spørgsmålet, om de skulle prioritere den nationale eller den sociale solidaritet højest. Det kendteste eksempel på denne brydning er nok Waldemar Sørensen, der var en af lederne i den flensborgske arbejderbevægelse, men som brød med partiet i 1919, da det gik imod, at Flensborg skulle med til Danmark. Et hidtil mindre kendt eksempel er Åbenrå-

socialdemokraten Chr. Mathiesen, der i årene efter århundredskiftet var den af de nordslesvigske socialdemokrater, der var mest optaget af den nationalpolitiske problematik i forbindelse med socialdemokratiets udbredelse. Det er sjældent, at kildematerialet fra denne tid gør det muligt at følge den enkelte socialdemokrats udvikling; men Mathiesens ideologiske og politiske udvikling er det muligt at få et indtryk af, selv om mangt og meget i hans liv formentlig vil forblive dunkelt.¹

Hans Christian Mathiesen blev født den 8. april 1873 i Åbenrå, hvor hans fader Thomas Mathiesen var skomager. Selv udlærtes han som bagersvend, men da han ikke kunne ernære sig i sit fag, blev han agent for en boghandler i Åbenrå.² Dette tyder på, at Mathiesen har haft intellektuelle interesser; men ellers ved vi ikke noget om hans baggrund eller om, hvilken påvirkning han har været udsat for i sin ungdom. Hverken hans eller hans faders navn er truffet i forbindelse med arbejderbevægelsens aktiviteter i byen før århundredskiftet. Da Chr. Mathiesen første gang gjorde sig bemærket offentligt, var det ved nogle dansk-nationale møder under valgkampen før rigsdagsvalget 1898. Her tog han af sig selv ordet og holdt en lille tale ved møder i Asserballe, Egen Mølle og Åbenrå.³ Ved det første fortalte han nogle morsomme træk om tyskerne, ved det andet om kærligheden til dansk sprog og nationalitet, og ved det tredje møde, hvor landdagsmand, redaktør H. P. Hanssen og Sprogforeningens sekretær og senere formand, tobaksfabrikant M. Andresen var hovedtalere, motiverede Mathiesen udbringelsen af et leve for uafhængigheden. Utvivlsomt er der blevet lagt mærke til ham ved disse lejligheder, for at en 25-årig og tilmed med en sådan baggrund tog ordet på danske møder, var ikke almindeligt på denne tid.

Nogen tid herefter, formentlig i 1900 eller 1901 mistede Mathiesen sit arbejde og blev i stedet ansat som tobaksarbejder på Junggreens tobaksfabrik, der ejedes af M. Andresen. Måske fik han dette arbejde, fordi Andresen ville hjælpe ham. Det kan meget vel tænkes, at Mathiesen, der som agent måtte rejse meget på landet, har hjulpet Sprogforeningen i dens arbejde samtidig.

Næste gang Mathiesen optrådte ved et offentligt møde, var ved et socialdemokratisk protestmøde om korntoldspørgsmålet i Åbenrå den 12. april 1901 med den socialdemokratiske rigsdagsmand Ledebour som hovedtaler. Under diskussionen kom man ind på socialdemokraternes forhold til det danske parti. Her erklærede Mathie-

sen, at han både var dansk og socialdemokrat.⁴ Dette er den tidligst kendte erklæring fra Mathiesen, hvor han bekender sig som socialdemokrat. Denne udvikling hos den også nationalt engagerede mand hænger sandsynligvis sammen med hans nye status som fabriksarbejder, der bragte ham i kontakt med fagbevægelsen. En holdbar politisk arbejderorganisation var endnu ikke skabt i byen; men udviklingen af fagbevægelsen var længere fremme. Der fandtes ved århundredskiftet 6 fagforeninger, og de 5 havde i juli 1900 organiseret sig i en fællesorganisation, Gewerkschaftskartell. De ufaglærte fabriksarbejdere, som Mathiesen kom til at tilhøre, var siden 1899 organiseret i en lokalafdeling af Verband der Fabrik-, Land- und gewerblichen Hilfsarbeiter und -arbeiterinnen Deutschlands, der, som det fremgår af navnet, var et fagforbund for ufaglærte arbejdere inden for flere forskellige fag. Fagforeningerne var i lovens forstand upolitiske foreninger, der alene skulle varetage medlemmernes økonomiske interesser; men det var i praksis meget almindeligt, at en arbejders deltagelse i fagforeningsarbejde førte videre til et engagement også i den politiske del af arbejderbevægelsen. Fagforeningslederne på denne tid var som regel også aktive socialdemokrater. Også Mathiesen kan have udviklet sig på denne måde.

Mathiesen engagerede sig hurtigt i den hidtil ikke særlig aktive fagforenings virksomhed, og på et møde den 28. juli 1901 blev han valgt til formand efter at have rettet en voldsom kritik mod den siddende formand.⁵ Den 7. februar 1902 blev han også formand for fagforeningskartellet.

I 1901, den 6. oktober, oprettede socialdemokraterne i Åbenrå en partiforening med navnet »Allgemeiner Arbeiterverein für Apenrade und Umgegend.« Karakteristisk for denne forenings første par år blev dens bestræbelser for at få de danske arbejdere i tale, for at agitere på dansk og for at få en form for samarbejde i gang med den danske nationale bevægelse. Mathiesen fik en betydelig indflydelse på denne udvikling i foreningen; men en væsentlig del af baggrunden herfor skal også søges i den fornyede interesse, som det slesvigholstenske socialdemokrati fra omkring århundredskiftet nærede for den dansksindede del af Sønderjylland. Siden 1870'erne havde partiet med skiftende styrke appelleret til de dansksindede med henvisning til, at det bekæmpede den nationale undertrykkelse og gik ind for den nationale selvbestemmelsesret. Men en helt målbevidst danskerpolitik blev først forsøgt iværksat, efter at Eduard Adler i 1900 blev redak-

tør af det slesvig-holstenske SPD's dagblad Schleswig-Holsteinische Volks-Zeitung i Kiel. Han mente, at socialdemokratiet måtte kunne drage fordel af, at befolkningen i Nordslesvig nu blev rusket politisk vågen af den skærpede tvangspolitik, Köllerpolitikken. Han forstod, at agitationen i givet fald måtte føres konsekvent på befolkningens danske modersmål. Adler lærte sig hurtigt dansk især ved at studere Flensborg Avis, og han indførte 1901 en dansksproget spalte i Schleswig-Holsteinische Volks-Zeitung. På den slesvig-holstenske partidag i Altona 13.–14. oktober 1901 argumenterede Adler for, at partiet i Nordslesvig måtte tage mere hensyn til landsdelens nationale særpræg i sin agitation. Der var flertal for at arbejde videre med Adlers ideer, selv om flere delegerede var skeptiske. Det gjaldt f.eks. repræsentanten for Flensborg, der understregede, at flensborgerne havde beskæftiget sig med danskerne gennem 20 år uden større succes.

Den nystiftede Åbenrå-forening havde ikke sendt en repræsentant til Altona-kongressen; men Adler havde været i Åbenrå den 15. september, hvor han talte på det møde, hvor man vedtog at stifte en partiforening. Også Mathiesen var med til dette møde, hvor han havde ordet for en kortere bemærkning.⁶ Diskussionen på partidagen vakte opmærksomhed blandt de dansksindede, og den foranledigede Mathiesen til at skrive sit første indlæg til Volks-Zeitung, hvor han kom med nogle betragtninger over den nationale problematik og kritiserede SPD's hidtidige agitation i Nordslesvig.⁷ Mathiesen indledte med en sammenligning mellem den nationalpolitiske udvikling i Angel og i Nordslesvig. Rigsdagsvalget i 1898 havde vist, at beboerne i Angel ingen politisk selvstændighed havde mere. De havde mistet forbindelsen til dansk kultur og det økonomiske opsving i Danmark. Anderledes var det i Nordslesvig, og her kæmpede man imod tvangsgermaniseringen. Denne nationale kamp blev også anerkendt af socialdemokraterne; men alligevel indeholdt de dansksprogede flyveblade, som partiet havde fremstillet til rigsdagsvalget, stærke angreb på førerne af denne nationale kamp. Derfor betegnede Mathiesen disse flyveblade som miserable, idet han vel hermed har tænkt på deres ringe virkning på de dansksindede. Hvis SPD ville opnå resultater i Nordslesvig, måtte det opstille en god kammerat af »vor midte« d.v.s. en dansksindet socialdemokrat. Enhver nordslesvigsk bonde, mente Mathiesen, ville ved et omvalg stemme socialdemokratisk, hvis kandidaten var dansksindet. Mathiesen kom hermed ind på et centralt problem i forholdet mellem den danske bevægelse og socialdemokratiet, nemlig omvalgsproblematikken. Valgene til den tyske rigsdag

var flertalsvalg i enkeltmandskredse. Det betød, at hvis ikke én kandidat fik absolut flertal, afholdtes et omvalg mellem de to kandidater, der havde fået flest stemmer ved hovedvalget. I 1. slesvig-holstenske rigsdagsvalgkreds, Haderslev-Sønderborg, valgtes den danske kandidat altid ved hovedvalget. Omvalgsproblematikken gjaldt især 2. kreds, Åbenrå-Flensborg, hvor det kun var sket én gang, i 1881, at den danske kandidat kom på omvalg. Derimod var den socialdemokratiske kandidat i 2. kreds ved hvert valg 1890–1912 på omvalg med skiftende tysk-borgerlige kandidater, og socialdemokraterne ønskede derfor, at de stemmer, der ved hovedvalget blev afgivet på den danske kandidat, ved omvalget kom socialdemokraten til gode. Dette formål mente Mathiesen altså, at SPD skadede, dels ved en agitation, der fremhævede, at den danske nationale bevægelse ikke varetog arbejdernes interesser, dels ved at opstille kandidater, der ikke var dansktalende og dansksindede. Den danske bevægelses ledere, som man traditionelt opfatter som delt i en protestfløj, der i indenrigspolitisk henseende skulle være konservativ, under ledelse af redaktør J. Jessen, Flensborg Avis, og i en over for de tyske magthavere mere forhandlingsorienteret og pragmatisk fløj af mere radikalt politisk præg, ledet af redaktør H. P. Hanssen, Hejmdal i Åbenrå, var enige om at afvise socialismen som idé; men der var uenighed om, hvilken taktik der var den mest opportune i den daglige politik. H. P. Hanssen og hans tilhængere var i nogle år villige til at gå ret langt i et valgteknisk samarbejde med SPD, mens Jessen mere klart havde set den nationale fare på længere sigt ved ét sådant samarbejde. Også i 1901 advarede Flensborg Avis de dansksindede mod at lade sig påvirke af Adlers »danskercurs«, og Mathiesen argumenterede mod Flensborg Avis' afvisende holdning i et nyt indlæg i Volks-Zeitung 17. november.⁸

De socialdemokratiske og også Mathiesens forhåbninger knyttedes til H. P. Hanssen-folkene, der viste, hvor langt de på dette tidspunkt var villige til at gå i retning af et samarbejde, da H. P. Hanssen ved kommunalvalget i Åbenrå den 4. november 1901 nærmest med begejstring lod sig opstille på en socialdemokratisk liste med snedker-svend Carl Hermel som den anden kandidat. Hermel var en af byens tilvandrede tyske arbejdere og SPD's tillidsmand i byen.⁹ Mathiesen, der først blev optaget i partiforeningen den 27. november, har næppe spillet nogen rolle for etableringen af dette valgsamarbejde. Men på et offentligt møde aftenen før valget, hvor Hermel var hovedtaleren, og tandlæge Jonathan Smith talte for det danske parti, havde Mathie-

sen også ordet. Han opfordrede kraftigt arbejderne til at deltage i valget, for det var nødvendigt, at alle samfundslag og partier var repræsenteret i byrådet. Det siddende tysk-borgerlige byråd var bange for landråden. Det havde vist sig ved, at, mens byrådene mange andre steder havde vedtaget protestresolutioner mod toldforhøjelser, der fordyrede fødevarerne, havde byrådet i Åbenrå ikke turdet.¹⁰

Trods opstillingen af H. P. Hanssen led den socialdemokratiske liste et stort nederlag, bl.a. fordi valgforberedelser og -agitation havde været meget forhastede. Hertil kom, at valgretten til kommunalvalg var betinget af en indkomst af en vis størrelse, at det danske parti i forvejen var ret svagt i byen, og at næppe alle dansksindede var indforstået med et sådant samarbejde med byens socialdemokrater. Men begivenhederne omkring valget havde vist, hvor gunstigt klimaet trods alt var for et dansk-socialdemokratisk samvirke vendt imod de tyske borgerlige. Dette klima var en vigtig forudsætning for Mathiesens virksomhed som dansk-socialdemokratisk agitator i de følgende år.

Ved sin stiftelse havde partiforeningen i Åbenrå 20 medlemmer, hvoraf de fem var født i Nordslesvig, mens resten var tilflyttet syd-fra.¹¹ Alligevel foreslog Mathiesen på foreningens første medlemsmøde den 27. november, at der skulle føres en dansk forhandlingsprotokol ved siden af den tyske, og han blev selv valgt til dansk protokolfører. Han understregede, uden at støde på modsigelse, at det danske sprog måtte bruges meget mere i agitationen.¹² Ved det næste foreningsmøde den 30. december 1901 udviklede Mathiesen nærmere sine planer. Han indledte med at foreslå foreningens navn ændret til »Sozialdemokratischer Verein für den dänischen Teil des 2. Wahlkreises«, idet han mente, at betegnelsen »den danske del« ville have en god virkning i landagitationen. Dette forslag kunne han dog ikke få igennem. Foreningens nye navn blev »Sozialdemokratischer Verein für den Kreis Apenrade«. Men han fik vedtaget, at der skulle holdes et offentligt agitationsmøde med dansk sprog, for de danske arbejdere mente, at de forsyndede sig mod deres nationalitet ved at melde sig ind i foreningen. Her måtte foreningen gøre danskerne klart i deres eget sprog, at de kunne vente meget større hjælp fra socialdemokraterne end fra det danske parti. Forudsætningen for agitationsarbejdet måtte være at samle alle arbejdere under socialdemokratiets fane. Senere, når foreningen havde ca. 500 medlemmer, kunne man så dele sig i to foreninger – dette skal vel forstås som en dansk og en tysk socialdemokratisk forening – der kunne samarbejde.¹³

Det planlagte agitationsmøde blev holdt på Folkehjem, den danske Sprogforenings ejendom, hvor det var almindeligt, at også de socialdemokratiske møder fandt sted, den 26. januar 1902 med ca. 65 deltagere. Mathiesen holdt foredrag om emnet »Socialdemokratiet og det danske proletariat i Nordslesvig«. Han beskæftigede sig dels med de nordslesvigske arbejderes sociale forhold, dels med arbejderne og den nationale bevægelse. Efter Hejmdals referat den følgende dag indledte han »med at omtale den almindelige krise, vi for tiden lever i, og hvorledes kapitalen overalt tilranede sig magten, ikke blot den økonomiske, men også den politiske magt . . . Også i Nordslesvig led man under den almindelige krise. De arbejdsløse bliver dag for dag flere, og vedvarer krisen helt til sommeren, vil følgen blive, at de arbejdsløse i mængde drager ud på landet, tilbyder deres arbejdskraft billigere, og nødstilstanden vil blive større.« Mathiesen kritiserede en opfattelse, Jessen fornylig havde givet udtryk for, og som også deltes af andre danske politikere, nemlig at arbejderne i Nordslesvig var bedre stillet end andetsteds i Tyskland. Men det var umuligt selv for dygtige arbejdere at arbejde sig frem til et hus, et lille landsted o.s.v. M. Andresen, der overværede mødet, protesterede mod disse udtalelser og bestred, at der overhovedet fandtes noget i Nordslesvig, der kunne betegnes som et proletariat.

Så vidt man kan slutte af avisreferatet, var Mathiesen altså stærkt optaget af det sociale problem. Om det nationale spørgsmål sagde han, at danskerne havde ret til en opfyldelse af § 5, Prag-fredens løfteparagraf om en folkeafstemning om det nationale tilhørsforhold i det nordlige Slesvig; men det havde de kun udsigt til at få, hvis socialdemokratiet kom til magten. Her var Mathiesen i overensstemmelse med den almindelige opfattelse i SPD og fastslog i fortsættelse heraf, at de dansksindede burde have stemt socialdemokratisk ved omvalget i 2. kreds 1898. Mathiesen kritiserede i det hele taget de danske føreres stilling til socialdemokratiet; men han opfordrede alligevel de dansksindede arbejdere til også at være med i de danske nationale foreninger, for »arbejderne havde ubetinget den største gavn af de nationale foreninger.« Han tænkte her især på oplysningsarbejdet og fremhævede Sprogforeningens indsats. På dette punkt markerede Mathiesen sig selvstændigt, idet SPD normalt mente, at deltagelse i det socialdemokratiske oplysnings- og kulturarbejde var det eneste vigtige for en arbejder.

I den følgende tid iværksatte Mathiesen en energisk politisk og faglig agitation. I forvejen var han som omtalt formand for en arbejds-

mandsfagforening og for fagforeningskartellet. Den 29. april 1902 blev han også formand for partiforeningen. Frem til efteråret 1903, hvor han opgav disse hverv, var Mathiesen den åbenråske arbejderbevægelses dominerende skikkelse. Et stærkt socialt engagement prægede ham, og hans agitation begunstigedes af hans gode talegaver, som talrige vidnesbyrd fortæller om. Det hedder f.eks. i Flensborg Avis' nekrolog, der ganske vist ikke bygger på kendskab til Mathiesens Åbenrå-tid, at han var »... et godt hoved og en taler af stor virkning...«¹⁴ Ingen af de nordslesvigske socialdemokrater på denne tid synes ellers at have været meget bevendt som talere. I agitationen for partiforeningen nåede Mathiesen næppe så store resultater som tilsigtet, hvilket i høj grad skyldtes stadige økonomiske vanskeligheder. Nogle dansk-sprogede tryksager blev købt af partifællerne i Danmark og betalt af Flensborgforeningen. Det var også Mathiesen, der frem til 1906 var drivkraften bag Åbenrå-foreningens forskellige planer om at få oprettet en dansksproget, socialdemokratisk avis. I årene frem til 1. verdenskrig blev disse planer dog enten forkastet eller syltet i udvalg af de slesvig-holstenske partikongresser, dels af økonomiske grunde, dels fordi der i partiet var en del skepsis over for nytten af en så omfattende dansk agitation. Partiforeningen fik ikke den vækst, Mathiesen havde forestillet sig i 1901. I 1903 var medlemstallet vokset til 49; men nu var de »indfødte« kommet i flertal i medlemsskaren, mens de ved stiftelsen kun havde udgjort 25 %.¹⁵ Dette kan muligvis ses som et resultat af Mathiesens agitation.

Et meget stort arbejde lagde Mathiesen også i fabriks- etc. arbejdersnes fagforening, der under hans formandsskab blev langt den største fagforening i byen. En anden arbejdsmandsforening, lokalafdelingen af Verband der Bau-, Erd- und gewerblichen Hilfsarbeiter Deutschlands, hvor især de ufaglærte bygningshåndværkere var organiseret, besluttede i begyndelsen af 1902 at opløse sig og indtræde i Mathiesens arbejdsmandsforening.¹⁶

I 1902 fik Mathiesen sit fagforbund til at vedtage at iværksætte en agitationskampagne på dansk med Mathiesen som leder. Agitationen tog sigte på teglværksområderne, hvor arbejdersnes forhold var elendige. På et møde i fagforeningen den 5. april 1902 skildrede Mathiesen sine indtryk fra et besøg i Egersund og Gråsten sammen med en Flensborg-kollega. »Han beskrev de såkaldte velstillede nordslesvigske arbejdersnes boliger i Egersund, han kaldte dem elendige mørke rønner.« Både mand og kone måtte dér arbejde 14 timer dagligt o.s.v.¹⁷ Denne kritik nåede frem til det tyske socialdemokratis hoved-

organ Vorwärts. Følgen blev, at landråden sammen med kredslægen inspicerede de huse, arbejderne lejede af teglværksejerne, og anordnede afhjælpning af de fastslåede mangler. Flere boliger blev helt kaseret som umulige at bringe i overensstemmelse med lovgivningens krav.¹⁸ Det lykkedes imidlertid ikke at få områdets ca. 1200 arbejdere organiseret, som det havde været meningen. Derimod lykkedes det at få oprettet en lokalafdeling af forbundet i Sønderborg 1903, efter at Mathiesen og Adler havde holdt et agitationsmøde den 8. september.¹⁹

Imidlertid skulle det faglige arbejde bringe Mathiesen et alvorligt nederlag som arbejderorganisator. Det skete i foråret 1903, hvor Mathiesen i en urealistisk overvurdering af fagforeningens styrke kastede den ud i en mislykket strejke, hvis forløb dog ikke skal skildres nærmere her. Strejkens formål var at hæve byggearbejdernes timeløn fra 32 til 35 pfg. Det taler for Mathiesens agitatoriske evner, at han samtidig fik murersvendene til at gå i sympatistrejke, for en sådan solidaritet mellem faglærte og ufaglærte var langt fra en selvfølgelighed på denne tid. Men ellers viste forløbet tydeligt, at Mathiesen dels havde undervurderet arbejdsgivernes styrke, dels overvurderet arbejderne vilje og evne til sammenhold. I strejken deltog 76 arbejdsmænd i 12 byggefirmaer. Fagforeningen havde pr. 1. april 184 medlemmer, men heraf havde ca. 100 kun arbejde lejlighedsvis, og under sådanne beskæftigelsesforhold er det altid svært for en fagforening at få sine krav igennem. Da arbejderne efter tre ugers konflikt vedtog at genoptage arbejdet på et møde den 20. april, måtte Mathiesen konstatere, at arbejderbevægelsens oplysningsarbejde i byen endnu manglede meget i at have nået sit mål; arbejderne måtte først lære at kæmpe.²⁰

I begyndelsen af maj måtte Mathiesen afsone en uges fængsel for at have lagt ulovligt pres på uorganiserede arbejdere under strejken. For foreningen blev strejkens følger ødelæggende. I begyndelsen af juli var medlemstallet faldet fra 184 til 131, og hen på efteråret gik foreningen helt i opløsning. Mathiesen besluttede at nedlægge sin post som formand og blev derfor mødt med stærke bebredelser i fagforeningskartellet den 4. september. Han havde kørt foreningen helt ned i skidtet og havde nu pligt til at blive, indtil den var kommet nogenlunde på fode igen. Men Mathiesen erklærede, at man havde mistet tilliden til ham, og det ville derfor være bedre med en ny formand.²¹ Herefter blev foreningen opløst, og først i 1904 lykkedes det at få oprettet en ny afdeling af dette arbejdsmandsforbund, der dog aldrig nåede den gamle afdelings høje medlemstal.

Mathiesen gik også som formand for kartellet den 4. september og den 6. oktober 1903 for partiforeningen. Han henviste til, at han nu var blevet agent igen og måtte rejse meget. Det ser ud til, at han har holdt op med at arbejde hos M. Andresen allerede kort efter strejken i foråret.²² Om han eventuelt er blevet afskediget som følge af sin virksomhed som arbejderagitor, ved vi ikke. Men det var ikke ualmindeligt, at en arbejderfører mistede sit arbejde og undertiden ligefrem kunne blive tvunget til at rejse til en anden by for at få arbejde. Mathiesen beholdt dog sin bopæl i byen, og under valgkampen før rigsdagsvalget i juni 1903 ledede han SPD's agitation i Åbenrå-kredsen.

Valget 1903 prægedes af det slesvig-holstenske socialdemokratis »danskercurs«, der var blevet nærmere præciseret ved en resolution på partidagen i Flensborg 1902, og ved vedtagelsen heraf havde også Mathiesen været aktiv. I 1901 var Eduard Adler begyndt at gøre sig de overvejelser, der førte frem til resolutionsforslaget. Formålet hermed var at få det danske parti til at opgive sin tilbageholdenhed over for socialdemokratisk stemmeafgivning ved omvalgene. Dette håbede han ville ske, hvis SPD afgav en officiel erklæring imod den nationale undertrykkelse af danskerne etc. På det danske årsmøde i Åbenrå den 27. og 28. juli 1902 diskuteredes de socialdemokratiske tanker herom. J. Jessen, der den 8. marts 1902 var blevet valgt til rigsdagsmand for første kreds efter Gustav Johannsens død, erklærede, at på rigsdagen var socialdemokratiet det parti, de danske havde mest gavn af. »Det er i nationale spørgsmål et fordomsfrit parti. De er ikke bange for at vise også ikke-tyskere en tjeneste. Men selv fraset de religiøse og andre uoverensstemmelser, så er der den store forskel på socialdemokraterne og os, at de er et klasseparti, vi derimod et folkeparti, der tager billige hensyn til alle samfundslag.«²³ M. Andresen og H. P. Hanssen var mere tilbøjelige til at overveje Adlers ideer, og mente, at en støtte til socialdemokraten ved omvalget måtte være betinget af, at de danske arbejdere med SPD's billigelse stemte dansk ved hovedvalget. I den følgende tid gik H. P. Hanssen længere endnu i artikler i Hejmdal, f.eks. den 1. august, hvor der taltes om det ønskelige i at få etableret et samarbejde, »som både danske og socialdemokrater kan have fordel af. Der behøves kun en lille forskydning, så kan danskerne kaste det afgørende lod i vægtskålen og ved omvalget i anden valgkreds sætte den socialdemokratiske kandidat igennem. Uden at overdrive bør vi nok sige, at der er meget stærk stemning

herfor i den danske lejr.« Mens Jessen ikke var meget for at engagere sig i faste aftaler med et tysk parti, kan Adler have fundet en vis opmuntring i H. P. Hanssen-fløjens holdning, og på partidagen i Flensborg 31. august og 1. september 1902 fik han efter en længere diskussion gennemført vedtagelsen af en resolution med følgende hovedindhold.

Danskernes ret til en folkeafstemning om det nationale tilhørsforhold blev fastslået, og det understregedes, at den danske befolkning havde ret til at bevare sit nationale særpræg også under det tyske styre. Derefter gik resolutionen over til valgproblematikken. Ved omvalg til rigsdagsvalg kunne socialdemokraterne i givet fald stemme på en dansk kandidat, der forinden afgav en bindende erklæring om at være imod regeringens økonomiske politik med dens forøgelse af told og indirekte skatter, samt forhøjelse af militærudgifterne, og for en demokratisering af den privilegerede valgret til landdagen, det preussiske parlament. Da der kun var ringe sandsynlighed for, at den danske kandidat ville komme på omvalg i 2. kreds og endnu mindre i 4. kreds, Tønder-Husum-Ejdersted, har meningen med dette punkt utvivlsomt været at fremkalde en lignende principiel støtteerklæring fra dansk side. Også ved landdagsvalgene ville SPD støtte danskerne på lignende betingelser som ved omvalgene til rigsdagen. En sådan støtte kunne den danske bevægelse derimod godt få brug for i Åbenrå-Sønderborg kredsene, hvor H. P. Hanssens mandat ansås for truet.

Resolutionen mødte en del skepsis på kongressen, hvor flere talere var betænkelige ved at binde sig så stærkt til den borgerlige danske bevægelse. Kraftig støtte fik Adler fra Waldemar Sørensen, Flensborg, og fra Mathiesen, der erklærede, at han både tilhørte den danske bevægelse og var socialdemokrat. Der fandtes nemlig intet dansk politisk parti, men en dansksindet folkebevægelse. Partipolitik havde man kun lidt begreb om i Nordslesvig; man stemte, fordi valgene var et nationalt hærskue. Også arbejderne håbede engang at komme tilbage til deres fædreland. Hvis de danske arbejdere blev sikre på, at socialdemokratiet garanterede dem deres sprog og kultur, ville de tilslutte sig det. Til sidst udviklede Mathiesen nærmere sine planer om oprettelsen af et dansksproget dagblad, et forslag, som kun han og Adler stemte for tilsidst.

Blandt dem, der var skeptiske over for det samarbejde, som resolutionen lagde op til, var den delegerede fra Haderslev E. Erfurth, der stammede fra Schlesien. Erfurth sagde, at Mathiesen kunne sagtens snakke, for han var vokset op blandt »venstredanskerne« i Åbenrå,

der var mere demokratisk sindede end de danske i Haderslev. Walde-
mar Sørensen kunne også oplyse, at flertallet af partifællerne i Flens-
borg var mere skeptiske end han selv.²⁴

Mathiesen betragtede imidlertid vedtagelsen af resolutionen som
en afgørende begivenhed. Både på et offentligt møde i Åbenrå og i
et indlæg i Schleswig-Holsteinische Volks-Zeitung erklærede han, at
han ville agitere stærkt for, at de nordslesvigske arbejdere trådte ind
i partiet, fordi også de havde interesse i at deltage i klassekampen.
Desuden fremhævede han, at efter vedtagelsen af Flensborg-resolu-
tionen havde de stemmer, der blev afgivet på den socialdemokratiske
kandidat allerede ved hovedvalget samme værdi som national protest
som stemmer på den danske kandidat, » . . . ingen kan være socialde-
mokrat, når han ikke ved første valg stemmer på sin kandidat.«²⁵
Her var Mathiesen altså fuldstændig i overensstemmelse med parti-
linjen og i modstrid med de danske førere. Det er tydeligt, at han var
overbevist om, at den sociale og den nationale solidaritet kunne til-
godeses på den bedste måde for arbejderne inden for SPD's rammer.

Til rigsdagsvalget den 16. juni 1903 blev den socialdemokratiske
kandidat i 2. kreds ikke en dansksindet arbejder, som Mathiesen f.eks.
havde foreslået i sin første artikel i Volks-Zeitung 1901. Det blev
ligesom ved valgene i 1890 og 1893 Flensborg-socialdemokraternes
gamle leder, skrædder Heinrich Mahlke, der var kommet til Flens-
borg sydfra i 1874. Allerede i slutningen af 1902 proklamerede flens-
borgerne Mahlke som kandidat uden at spørge valgkredsens anden
socialdemokratiske forening, Åbenrå-foreningen. Mathiesen kritise-
rede skarpt denne fremgangsmåde på et foreningsmøde den 29. de-
cember. Mahlke var ganske vist en god kammerat; men han havde
ikke begreb om at lave propaganda. Adler ville f.eks. have været en
bedre kandidat.²⁶ Mahlke blev også opstillet i 1. kreds; men både
Adler og Mathiesen deltog i hans valgmoder for at gøre dem mere
virkningsfulde over for den danske befolkning.

Valgresultatet i Åbenrå by og kreds måtte betegnes som en succes,
idet SPD mere end fordoblede sit hidtil beskedne stemmetal. Mahlke
kom på omvalg med kredsens hidtidige rigsdagsmand, antisemitten
Friedrich Raab, der var den danske bevægelse yderst usympatisk, og
spørgsmålet var nu, om 1902-resolutionen havde gjort de dansksin-
dede mere tilbøjelige til at stemme socialdemokratisk ved omvalget.
Den danske Vælgerforening erklærede som tidligere, at deltagelse i
omvalget var en frivillig sag, men udtrykte dog forventning om, »at
ingen dansk mand ved mulige omvalg vil stemme på repræsentanter,

som ikke har udtalt sig klart, utvetydigt og bestemt imod Köllerpolitikken . . .«. Men de danske ledere i Åbenrå gik videre. M. Andresen, der ved dette valg var 2. kreds' danske rigsdagskandidat, udsendte et opråb, hvori det hed, at danske vælgere af flere fornuftrunde nok kunne forsvare at stemme for Mahlke,²⁷ og H. P. Hanssen udtalte på et socialdemokratisk valgmode, at danskerne burde stemme på Mahlke. Det ville han selv gøre, ligesom han også i 1898 havde stemt socialdemokratisk ved omvalget. Han understregede også, at ved hovedvalget burde de danske arbejdere stemme dansk, så ville de dansk-sindede borgere også blive mere tilbøjelige til at stemme socialdemokratisk ved omvalg.²⁸ Det er sandsynligt, at denne holdning hos de danske ledere i Åbenrå bidrog til det gode omvalgsresultat for Mahlke og dermed var med til at sikre valget af 2. kreds' første (og sidste) socialdemokratiske rigsdagsmand. Stemmetallet steg i Åbenråkredsen fra 573 stemmer ved hovedvalget til 2018 ved omvalget. Ved det næste rigsdagsvalg i 1907 var de danske ledes holdning ændret, og det skulle bringe Mathiesen ind i en konflikt mellem social og national solidaritet.

I årene 1902–03 var Mathiesens indflydelse i arbejderbevægelsen altså ganske væsentlig. Han var tidens eneste betydelige »indfødte« arbejderfører i Nordslesvig. Da han i efteråret 1903 var trådt tilbage som formand for partiforeningen, forblev han aktiv i foreningsarbejdet og var bl.a. en af de mest ivrige ved gennemførelsen af en række diskussionsaftener 1905–06, hvor en meget lille kreds diskuterede forskellige af de ideologiske spørgsmål, der optog tidens arbejderbevægelse. Selv om Mathiesen måske undertiden kan virke noget kortsynet og overfladisk, må man sige, at det er en urimeligt negativ karakteristik, hans tidligere kammerat, murer Wilh. Ewald giver af ham i sine stærkt selvforherligende erindringer. Ewald skriver, at Mathiesen var »en politisk vindbøjtel«, som opnåede formandsposten takket være sine talemåner. »Men hans hovedopgave bestod kun i at drive dansk-national politik, socialismen havde han kun benyttet som udhængsskilt for at stikke medlemmerne blå i øjnene.«²⁹ Alene Mathiesens indsats i fagbevægelsen viser, at han også i høj grad følte sig som arbejder. Ewalds hårde kritik er muligvis forårsaget af et kendskab til Mathiesens senere udvikling, hvor han i stadig højere grad nærmede sig den danske bevægelse igen.

Før det næste rigsdagsvalg, der fandt sted den 25. januar 1907, var Mathiesen flyttet til Flensborg.³⁰ Den 17. januar indeholdt Flens-

borg Avis et opråb fra Mathiesen til »Venner og meningsfæller!«, der den følgende dag også bragtes som læserbrev i det upolitiske Flensburger Annoncenblatt, der læstes meget i den brede befolkning. Det hed heri: »Som leder af den socialdemokratiske bevægelse i den danske del af anden valgkreds i 1903 havde jeg rig lejlighed til at tale med vor sags mange venner trindt omkring. Dengang kunne jeg mundtlig give Eder samme råd, som jeg idag, begrundet på, at jeg har forandret bopæl og livsstilling, beder Eder modtage gennem danske blade.« Mathiesen opfordrede herefter enhver dansk mand, »der ikke er medlem af en socialdemokratisk forening«, til at stemme på den danske kandidat P. Grau ved hovedvalget, for han var »en kernekarl, en fri bonde, der har mod til offentligt at erklære sig for modstander af toldpolitikken.« Kun de stemmer, der faldt på ham, kunne udadtil regnes for danske stemmer, hævdede Mathiesen nu i modsætning til, hvad han havde givet udtryk for efter vedtagelsen af 1902-resolutionen. Socialdemokratiet, mente han, kunne sagtens holde stillingen og komme på omvalg, uden at det behøvede at tage stemmer fra den danske kandidat. »Derfor bør vore venner efter min mening bevise, at de er danske, at de elsker modersmål og nationalitet, og at de protesterer imod ethvert forsøg på at lade sig fortyske, ved i første valgogang at stemme på P. Grau . . .« Når alle dansksindede således stemte dansk ved hovedvalget, » . . . er den eneste grund, der kan afholde nogen dansk mand fra ved omvalget at stemme på den socialdemokratiske kandidat, slået til jorden . . .«

Mathiesens betoning af, at alle, der ikke lige var partimedlemmer, d.v.s. langt størstedelen af de dansksindede arbejdere i Nordslesvig, skulle stemme på den danske kandidat ved hovedvalget, må ses i sammenhæng med den stærke kritik, især H. P. Hanssen havde rettet mod socialdemokratiet i forbindelse med suppleringsvalget i 1. kreds 23. oktober 1906, hvor Hanssen blev valgt som den afdøde Jessens efterfølger. Selv om han efter socialdemokraternes mening tilhørte »venstredanskerne« og derfor skulle være en mere sympatisk kandidat for dem end Jessen, opstillede SPD som sædvanlig en kandidat i kredsen, denne gang tilskærer Peter Michelsen, Flensborg. Hanssen havde altså ikke trods sin tidligere imødekommenhed over for socialdemokratiet opnået, at de lod være med at opstille i 1. kreds, der var helt udsigtsløs for dem. Tilmed førte partiet en valgkamp, der af de danske opfattedes som urimeligt aggressiv. Selv om stigningen i det socialdemokratiske stemmetal forblev ringe, var harmen over SPD's valgagitation stor. Også Mathiesen havde på et møde i

Flensborg 1. nov. 1906 kritiseret partiets valgkamp mod det danske parti.³¹ I fortsættelse heraf var hans syn på hovedvalgsproblematikken altså i 1907 blevet det samme som den danske bevægelses, nemlig at den nationale solidaritet måtte markeres før den sociale.

Før omvalget 5. februar 1907 mellem den tysk-borgerlige agrar Wommelsdorf og P. Michelsen, opfordrede Mathiesen i Flensborg Avis 1. februar de danske til at stemme på Michelsen, fordi socialdemokraterne helhjertet støttede indfrielsen af § 5. »... hvis vore krav om selvbestemmelsesretten *kølnes* eller *opgives*, fordi der blæser lidt mildere vind sydfra, da vil, som også afdøde rigsdagsmand Jessen sagde, den danske sag hensygne og dø en elendig stråddød.« De danskes eneste håb om at få § 5 opfyldt var et stærkt socialdemokrati. Det var denne argumentation, SPD benyttede over for vælgerne allerede med henblik på hovedvalgene. Adler havde i valgkampen 1906 tilmed angrebet H. P. Hanssen-folkene for at skyde kravet om § 5 i baggrunden for at opnå større velvilje hos de borgerlige, tyske magthavere og derved opnå øjeblikkelige fordele for de dansksindede. At socialdemokratiet nu førte sig frem som den afdøde Jessens arvtager på dette punkt, var til umådelig irritation for Hanssen, der harmfuldt havde kaldt Adler for en »Oberdüne«. At Mathiesen i og for sig delte Adlers bekymring over H. P. Hanssens pragmatiske indstilling til hævdelser af retsstandpunktet, viser argumentationen i hans omvalgsopfordring.

Ved omvalget blev Michelsen ikke valgt, hvilket SPD i høj grad gav de danske ledere skylden for. Desuden opfattede mange det som et nederlag for Adlers danskerpolitik, som et tegn på, at der ikke kunne bygges noget særligt på et samarbejde med den danske nationale bevægelse. På den slesvig-holstenske partidag i Altona 1907 måtte Adler således høre en del kritik og en overdrevent sarkastisk bemærkning om den røde ørn (Adler = tysk for ørn), der var fløjet nordpå uden at kunne fange blot én dansk spurv!

Skønt Mathiesen ved sin hovedvalgsopfordring var kommet i konflikt med partilinjen, opfattede han sig stadig som socialdemokrat; men senere på året afviste Flensborg-foreningen at optage ham som medlem, selv om Mahlke kraftigt støttede hans optagelsesansøgning.³² Grunden kendes ikke; men det er vel sandsynligt, at det var en reaktion på hans optræden før rigsdagsvalget. Herefter forsøgte Mathiesen snart at realisere sit sociale engagement inden for den danske bevægelse.

Blandt de danske førtes i 1908 en diskussion om, at man burde gøre mere for småkårsfolk og arbejdere, så de ikke i det lange løb gik tabt for den nationale bevægelse. På årsmødet i juni tog H. P. Hanssen initiativet til oprettelse af et dansk arbejdersekretariat, der begyndte sit virke i Åbenrå den 1. oktober. Forbilledet var de katolske og særlig de socialdemokratiske arbejdersekretariater i Tyskland. Sekretariaterne skulle varetage arbejdernes interesser over for myndighederne ved at give vejledning i den sociale lovgivning og lignende. Samtidig rejste en opposition af dansksindede småkårsfolk i Vælgerforeningen tanken om oprettelse af en dansk arbejderforening, der dog først realiseredes i 1911. Blandt dem, der støttede tanken i 1908, var også Mathiesen i et indlæg i Flensborg Avis den 29. august. Han skrev her, at sådanne arbejderforeninger burde virke for kulturel og national oplysning. Arbejderne måtte dygtiggøre sig, så deres arbejdskraft blev efterspurgt, »og så vi igennem fornuftige og moderate fordringer overalt kan få indført gode og sunde arbejdsforhold, både hvad løn, bolig, omgang og føde angår.«

Også arbejdersekretariatstanken greb Mathiesen, der fik gennemført oprettelsen af et sådant i Flensborg. Det åbnedes den 25. september med støtte fra de danske ledere i byen. Om baggrunden herfor og sine personlige motiver skrev Mathiesen udførligt i et privat brev til H. P. Hanssen den 24. okt. 1908.³³ Det hed heri bl.a.: »Jeg har længe vidst, at den tid ikke lå så fjernt, da alle, der med ædruelighed tager del i vor nationale bevægelse, måtte komme til erkendelse om, at det proletariske element, som udgør en meget vigtig del af vore nationale tropper, kun kan holdes i national disciplin, når deres sociale interesser kom med på programmet.« H. P. Hanssens holdning gav ham nu »berettiget grund til at tro, at dette skulle blive til virkelighed, og med den kendsgerning for øje, var jeg intet øjeblik i tvivl om, at jeg måtte være med i arbejdet; dette udtalte jeg ved lejlighed over for sagfører Ravn« (en af de danske ledere i Flensborg), »som straks slog på, at for Flensborgs vedkommende måtte jeg kunne overtage et sekretariat, hvad, som De ved, er blevet til virkelighed.« De efterfølgende bemærkninger om SPD må være påvirket af efterrationaliseringer, ser det ud til, når man sammenligner dem med Mathiesens opråb før valget 1907, hvoraf det fremgik, at han endnu havde stor tiltro til partiet. »I de seks år, jeg har arbejdet med hos socialdemokratiet, har jeg lært en hel del, der kan være mig tjenligt i min nuværende stilling; men jeg har også fået sandheden i det gamle ordsprog bekræftet, som siger, ikke alt er guld, som glimrer. Jeg er tillige blevet

aldeles klar over, at den nordslesvigske arbejderklasse *ikke* kan have synderligt stort håb om ved hjælp af en socialdemokratisk bevægelse at få sine sociale kår forbedret. Jeg er fuldstændig på det rene med, at det eneste, vi har opnået i den tid, jeg var med, var, at vi i valg-tiden ved hjælp af den valgsang, vort national-sociale blandetkor gav til bedste, fik en del sløvede, der var faldet i søvn, rusket vågen, for at de straks efter kunne falde i søvn igen. Eftervalget i Haderslev 1906 gjorde mig opmærksom på, at legen kunne blive farlig. Da jeg nu i sommer tog fat på at få udbedret min politiske harnisk, så jeg atter kunne stille fuldt udrustet i den nationale hær, var jeg hos kato-likkerne i M. Gladbach« (d.v.s. på et katolsk arbejdersekretariat). »Jeg var meget heldig med hensyn til sekretariatsforetagendet, jeg er sikker på at kunne stå min mand i dette spørgsmål.« Til slut udtrykte Mathiesen sin bekymring for, at H. P. Hanssen skulle være negativ over for det flensborgske sekretariat. Han havde sikkert ret i, at H. P. Hanssen på grund af sit modsætningsforhold til det meste af den danske ledelse i Flensborg ikke brød sig om det nye foretagende, selv om det sagligt set næppe kunne genere Vælgerforeningens arbejdersekretariat.

Flensborg-sekretariatet fik navnet Dansk Oplysnings- og Arbejdsanvisnings-Kontor (Arbejdersekretariat) i Flensborg, og fik til huse i arbejderkvarteret Harreslevgade.³⁴ Sekretariatet fik næppe den betydning, stifterne havde håbet. I oktober 1910 blev oplysningsvirksomheden flyttet fra Mathiesen og til Flensborg Avis' kontor, hvor den blev overdraget til en anden. Mathiesens interesse havde øjen-synligt koncentreret sig om arbejdsanvisningen, som han selv havde fået ideen til at knytte til sekretariatet. Han fik en kreds af arbejds-givere i Nordslesvig gjort interesseret i at bruge arbejdsanvisningen; men hvordan den i praksis kom til at fungere og hvor længe, ved vi ikke. Mathiesens hensigt med arbejdsanvisningen lå formentlig på linje med tanker, som flere af de danske ledere på denne tid gav udtryk for, og som gik ud på, at ungdommen blev tysk påvirket, når den kom til byerne. Et middel til at bevare arbejderne for danskheden kunne være at få dem ud på landet igen og helst få oprettet selvstæn-dige småbedrifter til dem. At Mathiesen var optaget af sådanne tan-ker, viste en artikel af ham i Flensborg Avis 18. juni 1910 med titlen »Kan arbejderklassen frigøre sig?« Han hævdede heri nødvendigheden af at kunne skabe »en fri, uafhængig og selvstændig arbejderbe-folkning.«

Mathiesen holdt ikke op med at interessere sig for SPD. I septem-

ber 1910 var han Flensborg Avis' korrespondent ved partikongressen i Magdeburg. Han benyttede lejligheden til at angribe den flensborgske delegerede P. Michelsen, der ikke havde fundet »lejlighed til at erindre om Nordslesvig, skønt han sandsynligvis ville have fundet villige tilhørere . . .«, under en debat, hvor de nationale spørgsmål i Finland og i Elsass var blevet diskuteret.³⁵

Om Magdeburg-kongressen talte Mathiesen også på et dansk møde i Broager den 25. sept. 1910, hvor H. P. Hanssen var hovedtaler. Her kom han også ind på de dansksindedes holdning i almindelighed til tyskerne. Det refereredes i Flensborg Avis 27. september således, at han udtalte, at de danske ønskede at leve i fred og forståelse med tyskerne. »Der kan en dag komme forståelse i Tyskland for, at man står sig ved en anden optræden, da man ikke vil underkue de folk, som man har underlagt sig, men også vil give dem frihed til at omregulere grænsen . . . Da kan vi med glæde række hånden over grænsen.« Grænsereguleringsspørgsmålet var ellers noget, som de danske førere på denne tid var tilbageholdende med at udtale sig om, og Mathiesens udtalelse blev i en landdagsdebat i 1911 citeret efter en tysk avis' mere tilspidsede referat som et oprørende eksempel på de irredentiske kræfter blandt de dansksindede.³⁶

Dette var vistnok den sidste gang Mathiesen optrådte på et dansk møde før 1. verdenskrig. Måske er han efterhånden kommet i et modsætningsforhold til den danske bevægelse, og ved oprettelsen af Dansk Arbejderforening for Nordslesvig i 1911 var han ikke aktiv. At der må have været uoverensstemmelser, tyder nekrologen i Flensborg Avis på. Heri hedder det: »Den afdøde ejede afgjort evner og anlæg, som, om de var blevet ledet i noget fastere retning, kunne være blevet af større betydning syd for Kongeåen.«³⁷ Ved rigsdagsvalget i januar 1912 tog Mathiesen ordet på et møde, der var arrangeret af det borgerlige oppositionsparti, de frisindede, som den danske bevægelse fra 1880'erne havde haft et vist samarbejde med. Han erklærede, at han var dansk, og at han inderst inde følte sig som socialdemokrat; men ved dette omvalg ville han anbefale at stemme på den frisindede kandidat Leube, der forøvrigt også blev valgt, fordi socialdemokraterne den gang var dårligt forberedt og desuden manglede de rette førere i kredsen, hvor Michelsen igen var opstillet. Leube skulle nemlig have givet Mathiesen tilfredsstillende garantier vedr. det nationale spørgsmål.³⁸ Her var Mathiesen ikke på linje med de danske førere, der 1912 var mest tilbøjelige til at støtte socialdemokraten ved omvalget.

Det fremgår heraf, som ved flere andre lejligheder, at Mathiesens forhold til Flensborg-socialdemokraterne og deres leder Michelsen var meget dårligt. Det havde f.eks. også vist sig i slutningen af 1910, hvor Mathiesen havde fået oprettet en mælkekonsumforening i konkurrence med et lignende initiativ fra fagforeningskartellet. Mathiesen blev voldsomt angrebet herfor i partipressen, der advarede arbejderne mod foreningen og hoverede, da Mathiesen allerede i januar 1911 blev afskediget som forretningsfører – hvorfor vides ikke. I forbindelse med omtalen heraf i en korrespondance fra Flensborgforeningen udtalte korrespondenten sin ærgrelse over, at Mathiesen stadig var i venlig erindring hos den slesvig-holstenske partiledelse.³⁹ Det må være et tegn på, at hans store indsats i agitationen i Åbenråkredsen ikke var glemt. At Mathiesens mange foretagender, særlig i Flensborg-tiden, ikke levede op til forventningerne, kan foruden eventuelle personlige svagheder skyldes, at han ikke fik den nødvendige støtte. Desuden skulle han ved siden af sine frivillige opgaver passe den agenturvirksomhed, der skulle skaffe føden til en stor familie.

Chr. Mathiesens virke før 1. verdenskrig prægedes på mange måder af en konflikt mellem national og social solidaritet, en konflikt, der skærpedes af, at det lokale SPD var orienteret mod Tyskland og dels som følge heraf, dels som følge af arbejderbevægelsens almindelige ideologi meget rigoristisk holdt på, at loyaliteten med arbejderbevægelsens organisationer i alle forhold måtte komme først, og derfor trods al sympati for den nationale kamp mente, at den for en arbejder måtte komme i anden række. For Mathiesen var den dansk-nationale kamp vigtigere, end der var forståelse for i partiet, og han prøvede forgæves at forene den nationale og den sociale kamp i en harmonisk helhed. De fleste klassebevidste byarbejdere indordnede sig ellers i den tyske arbejderbevægelse; men i afstemningstiden, da det nationale tilhørsforhold skulle afgøres, kom de nationale modsætninger også stærkt frem i socialdemokratiet selv i Flensborg, hvor de tyske socialdemokrater ellers havde haft en afgørende dominans. Her viste det sig, at Mathiesens tilfælde ikke var så usædvanligt endda.

Mathiesen flyttede fra Sønderjylland ved udbruddet af 1. verdenskrig 1914 for at undgå den tyske militærtjeneste og fik økonomisk held med sig i fiskeeksportbranchen i Esbjerg. I afstemningstiden sluttede han sig til dem, der ønskede en sydligere grænsedragning end Clausen-linjen, og på eget initiativ tilbød han sig som taler ved agitationen i Mellemslesvig. I februar-marts 1920 talte han således ved

en række danske afstemningsmøder, fortrinsvis på vesterhavsøerne. »Hans veltalenhed gjorde ham til en modstander for tyskerne, som de fandt det svært at tage kampen op med. Enkelte af dem indrømmede uforbeholdent, at ham var det ikke til at komme op imod.«⁴⁰

Da afstemningsresultatet af den vejledende folkeafstemning den 14. marts blev negativt for de danske i 2. zone, var det danske socialdemokrati mellem de stærkeste modstandere af bestræbelserne for imod afstemningsresultatet at få Flensborg med til Danmark. Den eneste betydelige Flensborg-mand i partiet var redaktør Emil Marott, der blev ekskluderet. Ved det folketingsvalg, der blev udskrevet efter påskekrisen, havde Marott stiftet sit eget parti, Det frie Socialdemokrati. Det formåede kun at opstille i København, Odense og Ribe amt. Det sidste sted var Mathiesen kandidat; men han samlede dog kun 174 stemmer ved valget 22. april. Under valgkampen hævdede Mathiesen, at det danske socialdemokrati havde fornægtet sin nationalitet.⁴¹

Efter 1920 deltog Mathiesen ikke mere i politik. Han forblev i Esbjerg som en agtet borger og gjorde f.eks. en stor indsats i afholdelsen. Den 27. april 1925 døde han, 52 år gammel.⁴²

NOTER OG HENVISNINGER

Det anvendte utrykte kildemateriale befinder sig, hvor andet ikke er angivet, i Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Åbenrå.

Forkortelser:

BArk – Byarkiv.

FA – Flensborg Avis.

Hmd – Hejmdal.

LAS – Landesarchiv Schleswig-Holstein, Slesvig.

LR – Landråd.

LRArk – Landrådsarkiv.

PolRef – Politireferat.

SHVZ – Schleswig-Holsteinische Volks-Zeitung.

Å – Åbenrå.

1. Chr. Mathiesens indsats omkring Flensborgresolutionen 1902 er omtalt i Gerd Callesen: Die Schleswig-Frage in den Beziehungen zwischen dänischer und deutscher Sozialdemokratie von 1912 bis 1924. Ein Beitrag zum sozialdemokratischen Internationalismus. Apenrade 1970, s. 29 ff.
2. Å BARK II, 9, 28, LR Å til amtsforstanderen, Skovbølgård, 7.12.1901.

3. Hmd 11., 15. og 16.6. 1898.
4. LAS Abt. 320 Apenrade: 24, PolRef 13.4.1901, FA 17.4.1901 (efter SHVZ), Hmd 13.4.1901.
5. Å LRArk LB 9, PolRef 29.7.1901.
6. Å BArk II, 9,28, PolRef 16.9.1901.
7. SHVZ 23.10.1901, C. M.: Eine Stimme von Norden.
8. Citeret i FA 18.11.1901.
9. I det nordlige Slesvig havde SPD ikke tidligere opstillet til kommunalvalg, heller ikke i Flensborg. Det skyldtes dels censusvalgretten, dels den offentlige afstemning, der kunne virke afskrækkende på vælgere, der ville stemme imod magthavernes interesser.
10. Å LRArk LB 7, PolRef 4.11.1904.
11. Å BArk II,9,28, medlemsliste 8.10.1901.
12. Samme, PolRef 28.11.1901.
13. Å LRArk LB 10, PolRef 31.12.1901.
14. FA 2.5.1925.
15. Fødesteder 1903: 1 Danmark, 23 Åbenrå og Nordslesvig i øvrigt, 3 Sydslesvig, 15 Tyskland i øvrigt, 7 ikke oplyst. I forhandlingsprotokol 1917–22 for Socialdemokratisk Forbund for Åbenrå.
16. Å BArk II,9,17, PolRef 16.1.1902.
17. Å LRArk LB 10, PolRef 6.4.1902.
18. LAS Abt. 309: 12525, LR Å 28.8.1902.
19. Sønderborg BArk II,2,6, PolRef 9.9.1903.
20. Strejken varede fra 1.–22. april. Om forløbet: Hmd april 1903, desuden mødereferater m.v. i Å BArk II,9,16 og II,25 lc.
21. Å BArk II,9,18, PolRef 5.9.1903.
22. Første gang Mathiesen igen betegnes som agent i kildematerialet er i Hmd 20.5.1903.
23. J. Jessen: Vor politiske stilling. Tale ved årsmødet i Åbenrå 27. juli 1902. FA 2.8.1902.
24. SHVZ 3.9.1902. Desuden findes Flensborgresolutionen f.eks. trykt s. 181 f i Fr. Bauer: Ein vergessenes Kapitel. Grenzfriedenshefte 1962, s. 181–93.
25. FA 28.9.1902 (efter SHVZ).
26. Å LRArk LB 10, PolRef 30.12.1902.
27. Hmd 23.6.1903.
28. LAS Abt. 320 Apenrade: 24, PolRef 25.6.1903, Hmd samme dato.
29. Wilhelm Ewald: Fünfundzwanzig Jahre »Sozialdemokratischer Verein in Apenrade«, u.st., u. år, s. 26.
30. Mathiesens udtrædelse af Åbenrå-foreningen blev anmeldt til politiet 30.1.1907, Å BArk II, 9,28.
31. SHVZ 6.11.1906.
32. SHVZ 8.9.1907.
33. H. P. Hanssens privatarkiv nr. 32.
34. FA 23.9.1908, 25.6.1910.
35. FA 25.9.1910.
36. Franz von Jessen: Håndbog i det nordslesvigske spørgsmåls historie 1900–1937, 1938, bd. 1, s. 465. I Flensborg bys historie bd. 2, 1955, s. 281 henlægges udtalelsen fejlagtigt til valgkampen i Flensborg 1912.

37. FA 2.5.1925.
38. FA 9. og 10.1.1912.
39. SHVZ 24.11.1910.
40. FA 2.5.1925.*
41. Vestjyllands Social-Demokrat 22.4.1920.
42. Nekrologer i ovenstående og Vestkysten 28.4. og FA 2.5.1925.

DAS GIBT'S NUR EINMAL . . .

SYNSPUNKTER PÅ DEN DANSKE FLÅDELEDELSES STRATEGIOPFATTELSE 1938–40

Af Hans Chr. Bjerg

Den 8. maj 1940 kl. 14 indfandt fire højtstående søofficerer sig på chefen for Søværnskommandoen, viceadmiral Hjalmar Rechnitzers kontor i Slotsholmsgade. De fire søofficerer var chefen for Kystflåden, kontreadmiral E. Briand de Crèvecoeur, chefen for Marinestaben, kontreadmiral C. Hammerich, chefen for Flådestationen, kommandør P. Ipsen og chefen for Søofficersskolen, kommandør C. V. Evers. De gjorde det klart for Rechnitzer, at han ikke længere havde de danske søofficerers tillid, og henstillede rent ud til ham at trække sig tilbage som flådechef. Situationen er enestående, vistnok ikke alene i dansk historie. Rechnitzer meddelte, at han selv var indstillet på at trække sig tilbage, og at han allerede den 10. april, dagen efter den tyske besættelse af Danmark, havde anmodet om sin afsked, men at dette var blevet ham nægtet.

Den 10. maj fik viceadmiral Rechnitzer bevilget sin afsked. Dermed afsluttedes en af de mest ejendommelige og mest omdiskuterede karrierer i det danske søværns historie. Rechnitzer havde 1910–17 været chef for u-både, men havde derefter ikke gjort søtjeneste. 1917 blev han chef for Marineministeriets 1. departement og gjorde derefter karriere i kontorstolen samtidig med, at han avancerede i søofficersgraderne uden for nummer. Han tilhørte politisk vist nok Venstre, men havde tillige et godt forhold til socialdemokraterne. Rechnitzer blev i 1923 direktør for Marineministeriet og blev derigennem politikernes garant i dette ministerium og inden for søværnet for gennemførelsen af den militært set helt skandaløse forsvarsordning af 1922. I forbindelse med vedtagelsen af forsvarsordningen af 1932, hvor man efter søofficerernes ønske sammenslog posten som direktør for Marineministeriet og chef for Søværnskommandoen, blev viceadmiral H. Wenck frosset ud og Rechnitzer indtog nu den nyoprettede dobbeltstilling. Denne stilling sad han også i den 9. april 1940, da det tyske angreb på Danmark tilsyneladende mødte en totalt uforberedt flådeledelse. Ansvar for dette placeredes hos Rechnitzer. Reaktionen hos søofficererne, der mødte op hos Rechnitzer den 8. maj

1940, var en følge af opsparat utilfredshed og frustration i søofficerskorpset siden 1920'erne. Rechnitzer var personificeringen af de stadige politiske nedskæringer af forsvaret. Den lille dråbe, der fik bægeret til at flyde over, var et verserende rygte om, at Rechnitzer skulle have stillet tyskerne i udsigt efter 9. april, at de kunne overtage de danske minestrygere. Alt tyder på, at dette rygte intet hold har haft i virkeligheden, men bægeret var i forvejen fyldt til randen.

Bedømmelsen af Rechnitzer har såvel i samtiden som i eftertiden været fordømmende. Vilhelm la Cour betegnede ham hånligt som »kontoradmiralen« og den gamle søofficer Henri Konow siger i sine erindringer,¹ at Rechnitzers avancement til kontreadmiral uden for nummer direkte var et misbrug af admiralstitlen.

Det blev den ene af de fire søofficerer, kommandør P. Ipsen, der i 1953 i Tidsskrift for Søvæsen² kom til at skrive Rechnitzers nekrolog. Ipsen skriver heri, at »ved bedømmelsen af Rechnitzer må tages i betragtning, at han af natur var konjunkturbestemt, opportunist og optimist, og at han, hvad han selv har udtalt, havde den opfattelse, at marinen burde drives som et rederi med koncentration af alle led til marineministeriet«, og videre hedder det: »men hvad der end har ligget til grund for viceadmiralens handlemåde, så må enhver beskyldning om, at han handlede ud fra upatriotiske endsige fædrelandsforræderiske motiver på det skarpeste tilbagevises«. Denne ipsenske opfattelse synes at være den, man hyppigst støder på i omtalen af Rechnitzer.

I 1965–66 fremkom bl.a. som følge af 25-året for 1940 en række bøger og artikler, hvori begivenhederne omkring 9. april atter blev behandlet, og hvor Rechnitzer derfor en passant blev nævnt. Samtidig fremkom en bog af den svenske historiker Carl-Axel Gemzell,³ der tog hele spørgsmålet omkring overvejelserne i den tyske marineledelse før operation *Weserübung* op til en nøjere vurdering.

I Bjørn Svenssons bog »Derfor gik det sådan d. 9. april«, København 1965, ses der på Rechnitzer med lidt større forståelse, end man ellers havde været vant til. I sin anmeldelse af denne bog i Tidsskrift for Søvæsen 1965,⁴ skriver søofficeren E. J. Saabye i forbindelse med omtalen af de forhold, som Rechnitzer opstillede som motivering for, at han ikke mente, at et tysk angreb på Danmark var sandsynligt, at »disse argumenter [Rechnitzers] er jo i høj grad subjektive og ligger ret fjernt fra den krigsmæssige tankegang, man kunne forvente hos Søværnets chef. Vi ved, at viceadmiral Rechnitzers karriere havde været stærkt politisk præget, og at han ikke havde haft nogen kom-

mando på søen, siden han forlod undervandsbådene som ung kaptajn. Hans tanker bevægede sig derfor sikkert mere i administrative og politiske baner end i strategiske og taktiske«. Endvidere hedder det hos Saabye, at »Rechnitzers store tillid til Raeder er temmelig verdensfjern«, men han undrer sig på den anden side over, at Rechnitzer med en stab bestående af så fagligt kompetente og dygtige søofficerer som C. Hammerich, A. H. Vedel, S. Ramlau-Hansen, K. Lundsteen, P. A. Mørch og K. H. Paulsen kunne jugere så galt, som han tilsyneladende gjorde. Forklaringen må efter Saabyes mening enten være, at disse officerer delte Rechnitzers anskuelser eller, at de slet ikke blev spurgt til råds. Saabyes anmeldelse rummer i øvrigt flere lignende interessante iagttagelser vedrørende det emne, der her behandles.

I et indlæg fra 1966⁵ i Tidsskrift for Søværnen skrev søofficeren H. H. Wesche angående begivenhederne den 9. april, at »samtidig har jeg ment at kunne påpege, at ren ønsketænkning var den eneste baggrund for den da gældende sømilitære situationsvurdering og dermed for ordregivning og for rådgivning til den politiske ledelse«. Indlægget var en del af en polemik, som udviklede sig mellem Wesche og en anden søofficer, J. J. Westrup, om hvorvidt søofficererne den 9. april uafhængigt af regeringens ordre skulle have optaget kampen mod tyskerne!

I bd. 14 af Politikens Danmarks Historie skrevet af Frantz Wendt, der udkom 1966, betegnes Rechnitzer som »blåøjet« i sin tillid til Raeder.

I 1966 udkom bogen »Danmarks udenrigspolitik 1933–40« af overarkivaren i Udenrigsministeriets arkiv, dr. Viggo Sjøqvist, hvori der for første gang refereres dokumenter fra Søværnskommandoens arkiv, som giver mulighed for på en mere nuanceret måde at betragte og vurdere den danske flådeledelses strategiopfattelse i årene umiddelbart inden det tyske overfald i 1940. Det fremgår heraf, at den strategiske situation længe og grundigt var blevet overvejet inden for flådeledelsen og især, at Rechnitzer indgående og absolut ikke blåøjet havde beskæftiget sig med de muligheder, der var for, at Danmark blev inddraget i en stormagtskrig og på hvilken måde.

Det skal i sandhedens interesse siges, at før Viggo Sjøqvists bog kom, var den væsentligste kilde til vurderingen af Rechnitzers handle-måde og forudsætningerne for denne den generalrapport, som Rechnitzer lod udsende om flåden efter 9. april samt de redegørelser, som han forelagde for Den parlamentariske Kommission 1945. Gennemlæsningen af disse akter understreger stærkt indtrykket af en flådechef

med en mere end almindelig ringe situationsfornemmelse og realitets-sans. Sammenholder man de akter, som Sjøqvist refererer fra før 9. april 1940 med de redegørelser, som Rechnitzer udarbejdede til Den parlamentariske Kommission, undres man over, at det er den samme person, der står bag. Det synes som Rechnitzer efter 9. april har spillet sine kort meget dårligt. Der ligger ganske givet en god portion psykologi gemt i forklaringen, som dog ikke umiddelbart lader sig påvise. Der er ikke tvivl om, at begivenhederne den 9. april 1940 kom fuldstændig bag på Rechnitzer – og i øvrigt de andre ansvarlige ledere i landet. Det tyske angreb på Danmark var tilsyneladende uden politisk og strategisk logik. Det var vanskeligt at regne ud, hvad tyskerne ville opnå ved et sådant angreb set ud fra en samlet vurdering af den strategiske situation, som Danmark befandt sig i.

Det er åbenbart, at de kendsgerninger, der er kommet frem i Sjøqvists bog om dansk udenrigspolitik, langt fra har ændret den almindelige opfattelse af, hvad der gik forud for begivenhederne den 9. april. De forudgående tyske forberedelser er vi godt underrettede om gennem de konfiskerede arkiver fra den tyske marineledelse,⁶ men der resterer store og dybtgående undersøgelser af dansk arkivmateriale fra sidste halvdel af 1930'erne, før vi tilsvarende vil kunne få et overblik over, hvilke tanker, der rørte sig i f.eks. den danske flådeledelse i dette tidsrum. Arbejdet kan imidlertid ikke komme i gang, fordi kildematerialet endnu ikke er almindeligt tilgængeligt.

En større omfattende undersøgelse af udviklingen omkring 9. april inden for flåden og af bl.a. Rechnitzers rolle i de forskellige beslutninger, der blev taget umiddelbart efter meldingerne om det tyske angreb, er foretaget af J. J. Westrup i Tidsskrift for Søværnen 1967.⁷ Om Rechnitzer hedder det, at »det er en skæbnens ironi, at den, der herhjemme bedst har forudset, hvorledes tyskerne ville handle, må fornægte dette af frygt for, at man skulle tro, at den stammede fra et landsforræderisk samkvem med tyskerne«. ⁸ Westrup rører her ganske givet ved noget meget centralt i den psykologiske vurdering af Rechnitzer og hans situation; og måske er denne iagttagelse nøglen til at forstå den store forskel, der er mellem de redegørelser, som Rechnitzer udarbejdede før og efter 9. april.

Det ligger uden for nærværende undersøgelse nærmere at vurdere Rechnitzers virke og hans ansvar for udviklingen af det danske søværn. Her skal i stedet forsøges nogle synspunkter på tre påstande, som ofte ses anført i forbindelse med den danske flådeledelses strategiopfattelse før 9. april, nemlig

- at forudsætningen for den tyske operation *Weserübung*, som besættelsen af Danmark var en del af, var de strategiske tanker, der var fremsat af den tyske søofficer Wolfgang Wegener i en bog i 1929, og
- at den danske flådeledelse ikke havde beskæftiget sig med disse tanker og derved ikke i tide havde erkendt den fare, som Danmark svævede i, samt
- at den danske flådeledelse bl.a. som følge heraf må siges at have været totalt uforberedt og urealistisk i sine vurderinger af tyskerens gode hensigter over for Danmark.

Efter den 1. verdenskrig diskuteredes det blandt tyske søofficerer, om den strategi, som Tirpitz havde anlagt inden for det sømilitære område, havde været den rigtige. Mange mente, at de sømilitære stridskræfter ikke var blevet udnyttet optimalt. Den manglende udnyttelse af den tyske sømagt skyldtes nok Tysklands geografiske placering, som bestemt ikke begunstigede hævdelsen af en stærk sømagt. Den tyske højsøflåde havde ganske vist gennem sin tilstedeværelse (»fleet-in-being«-princippet) sikret den nordlige flanke i forbindelse med landkrigen på det europæiske kontinent, men den havde i realiteten været lukket inde af den engelske flåde i Nordsøen. Forsøget på at sprænge denne blokade resulterede i det såkaldte Jyllandslag 1916 og havde for tyskerne ikke ført til det ønskede resultat. En umiddelbar analyse af den tyske søkrig 1914–18 viste, at ubådskrigen havde været det søkrigsvåben, der havde givet størst resultat, og at det tyske nederlag her ikke så meget skyldtes det forkerte i metoden som de manglende ressourcer.

I 1929 udsendte Wolfgang Wegener bogen »Die Seestrategie des Weltkrieges«. Bogen var en omarbejdet udgave af et kompendium, som internt siden 1926 havde cirkuleret i tyske søofficerskredse.⁹ Wegener kritiserer i bogen den strategi, som var blevet fulgt under verdenskrigen. Han tager således afstand fra Tirpitz' tanker, som var stærkt inspireret af den amerikanske sømagtsteoretiker A. T. Mahan, hvis bøger Tirpitz havde fået oversat til tysk. I hovedsagen indebar disse tanker en stor kraftig slagflåde, hvis formål det var at opnå det absolutte søherredømme. Wegener gik i stedet ind for de teorier, der var fremført af englænderen Sir Julian Corbett¹⁰ i 1911, og som inspiration havde de franske ideer, som man plejer at betegne som »la jeune école«. Disse ideer gik ud på, at der skulle føres krydserkrig mod fjendens handelsskibe, idet herredømmet til søs blev sat lig med herredømmet over handelsruterne på havene. Efter verdenskrigen

blev begrebet krydserkrig udvidet med ubådskrigsførelsen mod handelsruterne. Den af Wegener foreslåede strategi indebar imidlertid, at Tyskland måtte have mulighed for at operere uden for Nordsøen, som i en ny krig sandsynligvis igen ville blive lukket af englænderne. Dette kunne ske gennem kontrol med de danske gennemsejlingsfarvande, Kattegat og de sydlige norske farvande og/eller gennem baser i Frankrig ud mod Atlanterhavet. Wegener inddrog meget tydeligt og aggressivt de danske farvande som en af forudsætningerne for at den tyske flåde kunne komme ud på oceanerne og dér angribe de engelske handelsruter.

Samme år som Wegeners bog kom, udsendtes et værk af en anden tysk søofficer, Otto Groos.¹¹ Han var enig med Wegener i, at tyskerne ikke havde fået nok ud af deres sømagt under verdenskrigen og tilsluttede sig også betydningen af at beherske handelsvejene på oceanerne. I denne forbindelse mente han, at baser på den franske kyst ville have haft meget stor betydning for den tyske flåde. Han erkendte som Wegener, at støttepunkter i Danmark og Norge ville have forbedret den strategiske stilling for Tyskland. Men ellers var han ikke på samme måde som Wegener fordømmende over for den strategiske koncept, som var formet af Tirpitz. Bogen er blevet opfattet som et modindlæg mod Wegeners bog.

Begge bøger blev anmeldt samme år de udkom i Tidsskrift for Søvesen¹² af F. Hempel-Jørgensen. I slutningen af anmeldelsen af Wegeners bog hedder det: »På en tid da vi herhjemme strides, om vi overhovedet skal have et forsvar og om et sådant forsvars mål og midler, kunne man ønske at denne bogs ideer og tanker om de danske farvandes betydning under en stormagtskonflikt belyst fra tysk synspunkt og interessesfære, ville vinde vid udbredelse i den danske befolkning og derved muligt bidrage sit til at retlede store dele af befolkningens opfattelse af den kommende verdensudvikling som værende uden risiko og fare for dansk territorium«. Anmeldelserne viser, at Wegener og Groos med det samme blev introduceret og kendt blandt danske søofficerer, der ikke uden ængstelse læste disse bøger.

Det har været livligt diskuteret, om operation *Weserübung* direkte havde sit udspring i de wegenerske teorier. Gemzell har i sin bog søgt at vise, at der var direkte forbindelse. Dette forskningsresultat er imidlertid blevet kritiseret fra flere sider,¹³ og specielt har den tyske historiker W. Hubatsch hævdet, at der ikke kan trækkes en lige linie fra Wegeners teorier til operation *Weserübung*. Hele denne meget videnskabelige diskussion kan ikke refereres her, men det kan påpeges,

at den har en ikke ringe interesse i forbindelse med vurderingen af den danske flådes strategiopfattelse før 1940.

Af flere grunde forekommer det lidet sandsynligt, at der skulle være en direkte linie fra Wegeners bog til *Weserübung*-operationen. Man skal erindre sig, at Frankrig af tyskerne blev opfattet som hovedmodstanderen i en meget stor del af mellemkrigsårene, faktisk op til 1938, hvor først England for alvor kom ind i billedet. Wegeners tanker var naturligvis kendt ikke alene af tyske, men også af danske sø-officerer. Forudsætningen for denne strategiske koncept, som helt naturligt meldte sig under en planlægning af en søkrig, hvori England var hovedmodstanderen, var en flådestyrke af et helt andet omfang end Tyskland i 1938–40 rådede over. Dette var Raeder ganske klar over, og han opstillede derfor den såkaldte Z-plan, der først kunne være klar omkring 1945. Raeder havde i forbindelse med fremkomsten af denne plan Hitlers ord for, at en krig med England først kunne ventes fra dette tidspunkt.

Z-planen skulle bl.a. medføre etableringen af særligt slagkraftige kampgrupper bl.a. med hangarskibe og slagskibe, som hver for sig selvstændigt skulle føre krydskrig på havet. For at vedligeholde disse kampgrupper var det helt nødvendigt at have baser ud mod Atlanterhavet, først og fremmest på den franske kyst, men i anden række i Norge. Danmark havde i denne forbindelse kun interesse ved, at en forudsætning for benyttelsen af de norske baser var, at man frit kunne sejle gennem de danske stræder. Med andre ord kan man sige, at de flådemæssige forudsætninger for at gennemføre en wegenersk plan mod Norge simpelthen ikke var til stede i 1940. Derfor er det også lidet sandsynligt, at Raeder direkte skulle have fået inspiration hos Wegener til *Weserübung*. Tværtimod gjaldt det for Tyskland om, at de danske stræder blev holdt åbne som internationale gennemsejlinger, samt at såvel Danmark som Norge holdt sig neutrale. Sagt på en anden måde kan man sige, at strategisk set havde Danmark og Norge i 1939–40 kun interesse for Tyskland som neutrale eller som velvilligt neutrale. Det var således ikke nødvendigt at sikre sig Danmark og Norge for at forbedre sin strategiske situation – så længe disse lande holdt sig neutrale og vel at mærke var i stand til at hævde denne neutralitet. I engelsk besiddelse ville de to lande derimod være skæbnesvangre for tyskerne.

Set i lyset af ovenstående er det derfor rigtigt, når Bjørn Svensson i sin bog skriver, at det var vestmagterne, »der ødelagde freden i Norden«. ¹⁴ »Altmark«-affæren i februar 1940 viste med al ønskelig

tydelighed, at Norge ikke var i stand til at hævde den neutralitet, som var en del af den tyske strategi. Det stod nu klart for den tyske militære ledelse, at der måtte gøres noget for at få kontrol med Norge, forinden englænderne fik det. De ret vage forberedelser til planlægningen af en operation mod Norge aktiviseredes først fra dette tidspunkt for alvor.¹⁵ Man undersøgte i øvrigt om problemet lod sig løse gennem et nazistisk statskup i Norge, men dette viste sig ikke muligt.

Sådan omtrent må situationen opfattes, og denne synes at være en følge af en bestemt udvikling. Der synes ikke at være noget wegenerisk i den meget hastige planlægning, som fra tysk side gennemførtes i løbet af et par forårsmåneder i 1940 med henblik på en operation mod Norge.

Et vigtigt spørgsmål melder sig, nemlig hvornår Danmark kom ind i billedet og med hvilken begrundelse. I en bog af ovennævnte E. J. Saabye fra 1975 hedder det om *Weserübung* og den danske opfattelse af situationen før 9. april 1940, at »selv en meget beskeden strategisk forståelse burde dog have været tilstrækkelig til, at man var klar over, at Tyskland under ingen omstændigheder ville besætte Norge uden også at sikre sig Danmark. Uden danske havne og flyvepladser ville angrebsstyrkerne i Norge ikke kunne forstærkes og forsynes tilstrækkeligt hurtigt, ligesom tyskerne måtte sikre sig, at allierede styrker ikke fik adgang til dansk territorium«. ¹⁶ Det er naturligvis rigtigt, at en engelsk besiddelse af Danmark, efter at tyskerne havde sat sig fast i Norge, ville bevirke, at tyskerne måtte opgive deres forehavende. At Danmark var en nødvendig besiddelse for en operation mod Norge, således som forholdene rent faktisk var, er imidlertid ikke særligt indlysende. Vitterligt er det, at besættelsen af Danmark først på et meget sent tidspunkt kom ind i planlægningen af *Weserübung*. Noget forenklet kan man sige, at det var Luftwaffe, der fik gennemtruffet beslutningen om besættelsen af Danmark, ikke den tyske flåde! Danmark blev i dén grad opfattet som værende i et geo-strategisk afhængighedsforhold til Tyskland, at det i 1940 ikke var nogen rimelig og fornuftig tanke, at englænderne skulle have forsøgt at sætte sig i besiddelse af Danmark. Hertil kom, at tyskerne på dette tidspunkt besad det absolutte luftherredømme, hvad der gjorde et evt. engelsk angreb på Danmark til et meget hasarderet foretagende. Tyskerne kunne med nogen ret betragte Danmark som et mindre problem i forbindelse med at komme før englænderne til Norge, specielt Sydnorge. Den engelske mineudlægning i norske farvande den 8. april 1940 bekræftede i og for sig hele denne problematik.

En undersøgelse af såvel de strategiske som operationelle forudsætninger, der var for *Weserübung*, synes at vise, at denne operation var meget lidt wegenersk. F.eks. fulgtes besiddelsen af Norge da heller ikke op fra tysk side med anlæggelsen af vigtige flådebaser i dette land til brug for udfaldet mod handelsruterne på Atlanterhavet. Ikke desto mindre karakteriseres operation *Weserübung* stadig som inspireret af Wegeners teorier. Som eksempel kan anføres den gængse Danmarkshistorie. I denne skriver Frantz Wendt, at »Også i Tyskland var marinen den drivende kraft, personificeret i flådechefen, storadmiral Erich Raeder. Som mange andre tyske marineofficerer var han blevet inspireret af viceadmiral Wolfgang von Wegeners bog fra 1929, »See-strategie des Weltkrieges«, hvis tese var, at Tyskland i en eventuel ny storkrig burde sikre sig Norge«. ¹⁷

Hele denne diskussion spiller en rolle for, hvorledes man skal vurdere den danske flådeledelses holdning og virke i årene op til 1940. Problemet kan illustreres ved et citat fra den tidligere omtalte nekrolog over Rechnitzer, som Ipsen skrev i 1953. I denne hedder det, at »erfaringerne fra den vellykket gennemførte neutralitetspolitik under første verdenskrig gav Rechnitzer den optimistiske indstilling, at noget lignende kunne gennemføres også under en eventuel ny verdenskrig, og hans samtaler med admiral Raeder i Berlin 1939 bestyrkede ham yderligere heri. Han stødte de betragtninger fra sig, der offentligt var blevet fremført fra tyske strateger om det ufordelagtige for Tyskland, ved at dette i 1914–18 ikke havde sikret sig et videre basisområde ud mod Atlanterhavet«. ¹⁸ Tolkningen af denne passus må være, at Ipsen mener, at Rechnitzer nok kendte Wegeners tanker – for det må være dem, Ipsen hentyder til i den sidstnævnte sætning – men afviste dem som ikke aktuelle eller urealistiske, og at dette skulle have bevirket, at Rechnitzer ikke i tide så den fare, Danmark var i i tilfælde af disse tankers realisation. Dette turde imidlertid være en lettere forvridning af sandheden. Wegeners tanker beskæftigede tværtimod Rechnitzer og hans stab meget, ligesom de i mellemkrigsårene også blev doceret på Søofficersskolen. De kastede en skygge ind over al dansk sømilitær planlægning især fra omkring begyndelsen af 1930'erne, hvor man ikke længere kunne anse det baltiske område for at være et magtvacuum, det, der havde været forudsætningen for de nedrustningsbestræbelser, som havde verseret gennem 1920'erne i Danmark. I virkeligheden kan man sige, at det var tryllebindingen af Wegener, der fastlåste den danske sømilitære strategi og bevirkede, at en operation som *Weserübung* i 1940 var ulogisk og lidet sand-

synlig for Rechnitzer. Denne attitude påvirkede naturligvis hans dispositioner i dagene og timerne før det tyske angreb.

I dag kan der med en god portion bagklogskab peges på en række ting, som skulle have fået Rechnitzer til at erkende, at der var noget under opsejling. Han forstod imidlertid ikke, hvad formålet med et angreb på Danmark skulle være ud fra den foreliggende situation. Ud fra denne grundholdning måtte han også bortforklare de ejendommelige meldinger, der indløb.

Den almindelige holdning til begivenhederne 9. april er normalt emotionelt eller politisk præget. Spørgsmålet for historikeren stiller sig imidlertid, om man ud fra de forhold, der forelå for samtiden, kan bebrejde flådeledelsen in casu Rechnitzer at have undladt at gennemarbejde den strategiske situation, som Danmark befandt sig i ved en evt. storkrig, eller om man havde forsømt løbende at tage situationen op til fornyet overvejelse. Normalt støder man på den opfattelse, at det, den danske flådeledelsesstrategi byggede på, var, at Danmark lå inden for det tyske interesseområde, at Raeder havde lovet Rechnitzer, at Danmark ikke ville blive angrebet, samt at der eksisterede en ikke-angrebspagt mellem Danmark og Tyskland. Denne opfattelse bestyrkes man ganske vist i ved at gennemlæse de dokumenter og redegørelser, som Rechnitzer fremlagde i Den parlamentariske Kommission. Sjøqvists bog om dansk udenrigspolitik viser imidlertid, som det ovenfor er anført, at der i høj grad var foregået strategiske overvejelser i flådeledelsen, og at man i 1938 på ny havde taget hele situationen op til overvejelse med henblik på en nyorientering. De bevarede memoranda viser, at Rechnitzer bestemt ikke var nogen blåøjet flådechef uden forståelse for strategisk tankegang og planlægning.

For helt at forstå de strategiske overvejelser, der foregik i den danske flådeledelse i mellemkrigsårene, er det nødvendigt kort at rekapitulere, at Danmarks strategiske position undergik en væsentlig forandring, da landet ved den tyske sømagts opkomst i slutningen af det 19. årh. mistede udsigten til i en krig at kunne hævde søherredømmet i egne farvande. Derved blev Danmarks geografiske placering problematisk ved en krig mellem vestmagterne og Tyskland – eller Rusland, der begge primært var østersømagter. Disse hårde kendsgerninger var forudsætningen for al sømilitær strategitænkning i Danmark. Således havde situationen også været ved udbruddet af den 1. verdenskrig, og det er interessant at sammenligne den strategiopfattelse, som flådens chef, viceadmiral O. Kofoed-Hansen, havde inden 1914 med den opfattelse, som gjorde sig gældende hos Rechnitzer og i dennes

stab før 1940. Hos Kofoed-Hansen¹⁹ hedder det at »jeg har altid bekæmpet hærens teorier om det tyske overfald på Danmark, og da særligt København, som den nødvendige indledning til den store europæiske krig, og jeg nærede heller ikke nu nogen frygt i den henseende, men jeg har altid regnet på, at Tyskland, når det stod overfor en krig med England, på en eller anden måde ville kræve kauteler²⁰ for vor neutralitet, og jeg har været klar over, at vor stilling påbød os i egen interesse at yde den forlangte sikkerhed, forudsat at den ikke var uforenelig med statens ære (f.eks. tysk besættelse af dele af dansk territorium), ligesom vi alene af hensyn til folkestemningen ikke ville kunne indlade os på en offensiv-defensiv alliance«. Det var denne nøgterne, strategiske overvejelse, som gjorde, at mange stemplede søværnet som tyskvenligt. Der går en lige linie fra Kofoed-Hansens synspunkter til den strategiopfattelse, der gjorde sig gældende i den danske flådeledelse efter 1933, hvor man atter måtte operere med Tyskland som en magtfaktor. Der var god mening i fortsat at betragte Danmarks strategiske stilling, således som man havde gjort det før den første verdenskrig. Det eneste, der nu kunne være en fare for denne strategiopfattelse, var tanker som dem Wegener havde fremført, hvorefter tyskerne ikke ville nøjes med en garanteret dansk neutralitet med hensyn til gennemsejlingsfarvanderne, men ville sætte sig i besiddelse af såvel dette land som Norge. Derfor havde den danske flådeledelse et wegenersk kompleks. Måske kom Wegeners bog til at spille en mere fremtrædende rolle i den danske flådeledelses overvejelser end i den tyskes.

Som udgangspunkt for en nærmere analyse af Rechnitzers og den danske flådeledelses strategiopfattelse kan vælges det memorandum, som blev udarbejdet ved Marinestaben i juni 1938. Allerede i april 1936 havde Rechnitzer imidlertid i en redegørelse med titlen »Militærpolitiske Betragtninger«²¹ taget den strategiske situation op til nyvurdering efter udviklingen i Tyskland efter 1933. Det hedder heri, at man måtte »forstandsmæssigt tage konsekvenserne« af vor militærgeografiske beliggenhed. Danmark måtte derfor besidde sådanne magtmidler, som gjorde vor neutralitet troværdig over for Tyskland. Danmark lå »i skyggen« af Tyskland, og det blev yderligere fremhævet, at udviklingen inden for de militære luftvåbener gjorde dette endnu tydeligere, end det havde været i 1914–18. Rechnitzer havde erkendt, at situationen efter 1933 var en anden, end den havde været i midten af 1920'erne, da nedrustningsideerne var i højsædet. Rechnitzer lagde helt klart op til en ny vurdering af dansk militær-

politik og strategi, og han henstillede, at der på højt plan fandt en drøftelse sted med henblik på den fremtidige strategi.

Desværre løb Rechnitzers initiativ ud i sandet. Han fremkom derefter i juni 1936 med et nyt stort memorandum omhandlende »Betragtninger vedrørende Danmarks militærpolitiske stilling og forsvarrets opgaver og sammensætning«. ²² Denne interessante redegørelse er en videre bearbejdning af de tanker, der var fremkommet i april-memorandummet. Hovedpunktet i dette er vel fremhævelsen af, at Danmarks eneste chance er en neutralitet svarende til den, der blev praktiseret i 1914, men vel at mærke når der, ligesom dengang, er mulighed for at sætte magt bag og derved betage englænderne lysten til at søge at trænge ind i Østersøen. Dette måtte imidlertid indebære, at flåden materielt set måtte forøges bl.a. gennem anskaffelsen af flere artilleriskibe.

Hærens ledelse fremkom også med redegørelser. Stort set må man konstatere, at de to værnledelser var enige i de strategiske ræsonnementer, selv om de naturligvis gav deres respektive værn fortrinsstillingen i den udbygning af forsvaret, som de mente nu måtte igangsættes. Rechnitzer mente, at Danmarks strategiproblem primært var forholdet til Tyskland og derfor af sømilitær karakter. Han mente derfor, at flåden specielt måtte udvikles, idet denne »danner det egentlige grundlag for neutralitetspolitikens gennemførelse«, som han skrev i et memorandum af 26. marts 1938. ²³

I juni 1938 fulgte så Rechnitzers store memorandum, ²⁴ som i sig selv er et vigtigt og interessant dokument, og som nærmere analyseret må karakterisere Rechnitzer og hans medarbejdere som første rangs strateger. Memorandummet blev først i august 1938 videresendt fra marinestaben med titlen »Dansk Militærpolitik«.

I memorandummet lægger Rechnitzer op til indgående drøftelser af den strategiske stilling, som Danmark befinder sig i og konstaterer, at realitetsdrøftelser om dette problem ikke har fundet sted i forbindelse med de forsvarsordninger, der har været gennemført siden verdenskrigen. Formålet med disse drøftelser, hedder det, må være at opnå en rimelig sikkerhed for, at mål og midler bringes i indbyrdes overensstemmelse. Blandt de forudsætninger, der opstilles, er, at dansk politik tilsigter at holde landet uden for krigerske konflikter gennem neutralitet. Værnene skal udgøre den »magtfaktor«, som understøtter denne politik og i det tilfælde, hvor landet ikke kan undrages krigen, skal disse bruges til »egentlig krigsførelse i den udstrækning dette er muligt«. Neutralitetsbegrebet er imidlertid to-sidigt,

idet neutraliteten ikke blot afhænger af »dansk indrepolitisk opfattelse«, men også af, hvorledes den hævdede neutralitet »bedømmes af de krigsførende parter«, en kendsgerning, som tit ikke tages med i politiske overvejelser. Rechnitzer understreger her, at man ikke gennem neutralitet kan frigøre sig fra strategiske kendsgerninger. »Et spørgsmål om, hvorvidt en neutralitetskrænkelse og deraf følgende udnyttelse af dansk land- eller søterritorium er væsentlig eller uvæsentlig, kan alene bedømmes ud fra den betydning, den ene eller den anden krigsførende part vil tillægge den«.

I tilfælde af en storkrig går man i memorandummet ud fra, at England og Tyskland vil befinde sig på hver sin side, og denne situation er netop specielt farlig, da »Danmark til en vis grad vil befinde sig i konfliktens brændpunkt for så vidt angår operationerne på og over søen«. Problemet her blev, om »Tyskland vil følge den fra verdenskrigen kendte linie med hovedsagelig anvendelse af undervandsbåde til handelskrig og lejlighedsvis udsendelse af blokadebrydere, eller om man fra tysk side vil foretage et alvorligt forsøg på at åbne vejen til Atlanterhavet. En sådan tanke har været stærkt fremme i tyske strategiske overvejelser siden verdenskrigen. Den herfor grundlæggende strategiske tanke er, at den tyske sømagts opgave må være at bryde den engelske blokades kvælertag ved effektivt at åbne vejen til Atlanterhavet, og som en mulig fremgangsmåde har der været peget på erhvervelse af en flådebasis i Vestnorge. Ved erhvervelse af en sådan basis ville opretholdelse af en engelsk blokadelinie Shetland-Norge med lette styrker alene ikke mere være mulig, og det forudsættes endvidere, at man herved ville tvinge England til at gå aktivt til værks over for den tyske flåde. Man ville følgelig i strategisk-taktisk henseende skabe en situation modsat den under verdenskrigen, hvor den engelske hovedflåde i det væsentlige forholdt sig passiv, undtagen til imødegåelse af tysk aktivitet«. Ved redegørelsen for disse forhold er der i memorandummet henvist til Otto Groos' og W. Wegeners bøger fra 1929.

En undersøgelse af de praktiske muligheder for at gennemføre sådanne operationer, som her var opridset, måtte imidlertid vise, at disse måtte betragtes som »en anden rangs sandsynlighed«. Sandsynligheden måtte dog tages op igen, hvis stormagtsopgøret udsattes til den tyske flåde var fuldt udbygget, svarende til den såkaldte Z-plan.

Chancerne for at holde sig uden for krig beroede ene og alene på den militære magt, der kunne sættes bag neutraliteten, og derfor måtte denne være »så kampduelig og bevægelig, at alene den danske imøde-

gåelse gør risikoen større end de opnåelige fordele«. Svarende til denne tankegang findes der adskillige udtalelser i Rechnitzers redegørelse. Med en voksende dansk militærmagt øgedes den tyske sikkerhed, samtidigt med, at det blev vanskeligere for Tyskland selv at tage sagen i egen hånd. Den strategi, der skulle anlægges, måtte bygge på, at Danmark ikke måtte udsætte sig for at få Tyskland som militær modstander. Rechnitzer fører denne tankegang til sin yderste konsekvens, når han i denne forbindelse siger: »Dette så meget mere, som en endelig tysk sejr i så fald uvægerligt synes at måtte føre til Danmarks indlemmelse i det tyske rige, medens en engelsk sejr med Danmark på tysk side alligevel vil lade muligheden åben for Danmarks fortsatte beståen som selvstændig stat«. Et sådant ræsonnement vil nok virke overraskende, men kan ikke frakendes hverken realitet eller stringens.

Rechnitzer kommer også ind på tanker om et nordisk forsvarsforbund og påpeger i denne forbindelse, at de strategiske og sikkerhedspolitiske problemer for de nordiske lande er så vidt forskellige, at et forsvarsforbund i realiteten vil være uden indhold. En kendsgerning, som også må erkendes i dag.

Memorandummet fra august 1938 munder ud i en konstatering af, at løsningen af Danmarks sikkerhedsproblem ligger gemt i en neutralitet, der, hævdet af en stærk militær magt, erkender Tysklands strategiske »skygge« og giver Tyskland tilstrækkelig sikkerhed i den nordlige flanke. Forudsætningen for løsningen af det danske strategiproblem var derfor efter Rechnitzers mening etableringen af en stærk dansk flådemagt, og »man er på det rene med, at søværnets rationelle opbygning kræver ret væsentlige pengemidler, men hovedårsagen hertil er, at der gennem en *lang årrække* kun har været bevilget helt utilstrækkelige midler til søværnet«. I forlængelse af denne udtalelse hedder det til slut: »De *to muligheder*, der foreligger, er enten en rationel og hurtig udbedring, først og fremmest af søværnets fundamentale mangler, eller en opgivelse af et rationelt dansk forsvar. *En tredje gives ikke!*«

I et notat fra februar 1940 gentog Rechnitzer sine synspunkter. Der var på dette tidspunkt intet sket, som ville ændre disse.

Selv om Rechnitzers strategiopfattelse endnu ikke kan gøres til genstand for en nærmere analyse, så viser uddragene af juni-memorandummet fra 1938, hvorledes man i den danske flådeledelse arbejdede med de strategiske problemer og med at få politikerne til at erkende sammenhængen mellem mål og midler. Der ligger her en stor mark, som venter på Clio's høst.

Kilderne viser, at den danske flådeledelse in casu Rechnitzer nøje overvejede den danske strategi i mellemkrigsårene, og at han var fuldt klar over Wegeners tanker, der også indgik i de strategiske overvejelser. Efter 1933 initierede Rechnitzer en nyvurdering af den danske strategiske koncept og gennemførte i denne forbindelse meget realistiske overvejelser. Han slog kraftigt til lyd for en sømilitær »oprustning«, således at mål og midler svarede til hinanden i forsøget på at gennemføre den nødvendige strategi.

Rechnitzer påpegede, hvad der var den nødvendige militærpolitik. Det var derefter politikernes tur til at gennemføre den nødvendige politik.

Selv om Wegeners teorier skabte usikkerhed i den danske strategiske planlægning, tydede situationen efter krigens start i september 1939 på, at den nødvendige strategi var den samme som var blevet praktiseret i 1914–18, således som Rechnitzer havde forudset. Der var i foråret 1940 ingen af de betingelser til stede, som ville udløse en wegenerisk aktion fra tysk side. Det svage norske forsvar skabte imidlertid hurtigt en strategisk-taktisk situation, som ikke kunne forudberegnes og som i øvrigt ikke nødvendigvis indebar en involvering af Danmark, hvilket også fremgår af den tyske militære planlægning, som vi har et indgående kendskab til. På denne baggrund skal Rechnitzers handlinger i dagene før 9. april ses, ligesom det heller ikke på denne baggrund er rimeligt at forestille sig, at de ansvarlige danske ledere »vidste«, at der ville ske noget.

Studiet af problematikken omkring den 9. april 1940 er interessant og lærerigt på mange måder. Det giver på én gang et indtryk af det unikke i historiske begivenheder, og af at historien gentager sig. Rechnitzer refererer en samtale, som hans medarbejder F. C. Pontoppidan i 1939 havde med den tyske marineattaché, kontreadmiral Steffan, hvori denne udtaler, at det ville være en skuffelse for Tyskland, hvis Danmark ikke tog imod tilbuddet om en ikke-angrebspakt, for som han sagde »das gibt's nur einmal«²⁵ – mon det også vil kunne siges om den 9. april 1940!

NOTER OG HENVISNINGER

1. Admiral Henri Konows Erindringer bd. 2, udg. ved Tage Kaarsted, 1967, s. 314.
2. Tidsskrift for Søværnen 1953 s. 354–59.

3. Carl-Axel Gemzell: Raeder, Hitler und Skandinavien. Der Kampf für einen maritimen Operationsplan. Lund 1965.
4. Tidssk.f.Søv. 1965 s. 445–57.
5. Ibid. 1966 s. 220 f.
6. Johan Hvidtfeldt: Den tyske besættelse af København den 9. april 1940. Tidsskr.f.Søv. 1974 s. 249–340. Denne afhandling giver samtidig en fuldstændig oversigt over Operation Weserübungs planlægning. Afhandlingen er tillige trykt i den svenske årbog »Aktuellt och historiskt« 1973 s. 7–72.
7. Tidssk.f.Søv. 1967 s. 141–252 m. bilag.
8. Ibid. s. 162.
9. Der er nærmere redegjort for disse forhold hos Gemzell op. cit.
10. Fremført bl.a. i værket Some Principles of Maritime Strategy, 1911.
11. Seekriegslehren im Lichte des Weltkrieges, 1929.
12. Tidssk.f.Søv. 1929 s. 209 og s. 692.
13. Se bl.a. Hans Kirchhoffs anmeldelse i Historisk Tidsskrift 1966 s. 187–96.
14. Bjørn Svensson: Derfor gik det sådan den 9. april, 1965, s. 238.
15. Se Hvidtfeldt op. cit. s. 256 f.
16. E. J. Saabye: Krigen til Søs. Beretninger fra 2. verdenskrig, 1975, s. 59.
17. Politikens Danmarks Historie bd. 14, s. 29.
18. Tidssk.f.Søv. 1953, s. 358.
19. Viceadmiral O. Kofoed-Hansens optegnelser, gengivet i Flåden under første verdenskrig, udg. ved Tage Kaarsted, 1976, s. 6.
20. Kautel = forsigtighedsforanstaltning, især brugt i betydningen: bestemmelse, som indføres i en kontrakt, og som skal hindre strid angående et bestemt forhold.
21. Omtalt og refereret hos Sjøqvist: Danmarks Udenrigspolitik 1933–1940, 1966, s. 163.
22. Se Sjøqvist op. cit. s. 164.
23. Sjøqvist op. cit. s. 254.
24. Sjøqvist op. cit. s. 255–58. Memorandummet er på 45 foliosider og oprindeligt duplikeret i 30 eksemplarer. Det findes i flere offentlige og private arkiver.
25. Se Beretningen fra Den parlamentariske Kommission bd. I, aktstykker og stenografiske referater s. 175 f.

ARNSHOLM OG VALDEMAR SAPP
ET NORDSLESVIGSK DRAMA FRA VALDEMAR
ATTERDAGS TID

Af C. A. Christensen

I Sønderjysk Månedsskrift 1950 s. 172–180 har afdøde amtslæge H. Lausten-Thomsen refereret hovedtrækkene i de mange sagn, der er knyttet til to store voldsteder, Nørrevold og Søndervold, i hans fødesogn Arrild. Som født i nabosognet Toftlund hørte jeg også som barn »de gamle« fortælle disse livfulde sagn, og som student var det derfor naturligt i autentiske kilder at efterprøve, hvad man faktisk vidste om disse voldsteder. Det var let at konstatere, at når en sagnkreds identificerede ejeren af Nørrevold (Ørnsholm) med Moritz Podebusk, var det ikke alene forkert, men måtte også være en ret sen sagndannelse.¹ Thi bønderne på egnen havde i ældre tid al grund til at minde Moritz Podebusk, d. 1593. Denne, der var gift med Magdalene Sehested til Spandetgård, førte en så hårdhændet godspolitik, at de »såkaldte forskyldede Moritz Podebusktjenere« endnu omkr. 1700 var et begreb i egnens sprogbrug.

Som omtalt af H. Lausten-Thomsen refererede dr. Lis Jacobsen i 1934 i et foredrag på Koldinghus, trykt i Fortid og Nutid X, min foreløbige opfattelse af voldstedernes historie. Ejeren af Nørrevold-Ørnsholm identificeredes med Valdemar Sappi, fordi denne 1351 fik sognet Arrild, hvor voldstedet ligger, i pant af hertug Valdemar, og fordi samme Valdemar Sappi i 1357 ses erhverve 10 otting jord i borgens naboby Roost. Ræsonnementet var rigtigt, thi der findes to dokumenter i Lübeck- og i Hamburgarkivet, som udtrykkeligt fastslår, at Valdemar Sappi var ejer af castrum Arnsholm, borgen Arnsholm.

På et andet væsentligt punkt har jeg imidlertid ganske ændret opfattelse. I 1934 var jeg tilbøjelig til at mene, at sagnfortællingen om de to lokale herremænd, der gensidigt ødelagde hinandens borge, i hovedsagen kunde være rigtig. I dag er jeg overbevist om, at begge voldsteder har tilhørt Valdemar Sappi, således at Søndervold er at opfatte som Arnsholm I og Nørrevold som Arnsholm II. Og deres ødelæggelser har ikke været en lokalpolitisk affære, men har nøje hængt sammen med den rigspolitiske krise, der siden 1351 domine-

rede forholdet mellem kongerige og hertugdømme, og som kulminerede i 1368.

Først: hvem var Valdemar Sappi?

I Dansk Adels Aarvog 1914 s. 397 opføres han på grundlag af en afhandling af A. D. Jørgensen² som en søn af den fra klagediget Geme, plange mesto more, dolorosa Dacia kendte tapre ridder Abel, der igen var en naturlig søn af hertug Valdemar, d. 1312. Men opfattelsen må utvivlsomt korrigeres. Hans seglomskrift³ lyder S'WALDEMARI ERICS', og i to senere fremdragne breve af pave Innocens 6. fra 1355 7/9⁴ siges han at være en naturlig søn (natus) af hertug Erik (1312–1325). Han har altså været en halvbroder til den regerende hertug Valdemar (1325–1364) og til Valdemar Atterdags dronning Helvig. Den omtalte ridder Abel har været hans »uægte« farbroder.

Første gang Valdemar Sappi nævnes er 1351 17/4, da hertug Valdemar – altså hans halvbroder – pantsætter ham sognene Vodder, Spandet og sognet Arrild, forsåvidt det lå i Hviding h., altså eksklusive Roost, som lå i Nørre Rangstrup h. Pantsættelsen omfattede foruden de visse og uvisse indtægter også domsmyndigheden og dispositionsretten over bøndernes arbejdspligt. Et nyt administrationsområde i stil med Tørning er ved at skabes og forudsætning for borgbyggeri tilvejebragt.

Herudover indeholder pantebrevet en højst overraskende klausul. Hertugen lover at forsvare Valdemar Sappi i besiddelsen af sognene mod alle og enhver, der på fjendevise (hostiliter) vil angribe ham. Løftet gælder dog ikke, hvis angriberen er kong Valdemar! Generelt kan hertugen umuligt have hyldet den opfattelse, at et angreb fra kongens side mod en af hans mænd var en ham uvedkommende affære. Det vilde have gjort hans stilling uholdbar; en tilsvarende klausul findes da heller ikke i noget andet af ham udstedt pantebrev.

Nogle paragrafer i det såkaldte Vindingeåforlig 1353 26/7 kaster lys over den aktuelle situation i 1351.

- § 8 Fremdeles skal vi angående de fanger, som blev taget, da vi, kongen, lå foran Arnsholm, overholde det som Meklenborgeren afsagde som kendelse.
- § 9 Fremdeles angående de svende hos grevernes mænd, som blev hængt, derom skal vi sende tre af vore rådgivere, som greverne vil udvælge hertil, og med dem skal greverne personligt overveje sagen, og synes de, at vi skylder Stamperne bod for det, skal vi gøre det efter begge parters kendelse,

således som de finder frem til den, og dermed skal vi have en fuldkommen sone med Stamperne.

- § 10 Fremdeles angående dem af grevernes svende, som blev hals-hugget af Sappi, skal vi, kongen, hjælpe greverne til en bod, som om det var sket mod os af grevens mænd og på samme måde forelå for os og således som vi selv (i påkommende tilfælde) vilde give eller tage imod; og dermed skal Sappi have en fuldkommen sone.

Den kendelse, der henvises til i § 8, blev afsagt af hertug Albrecht af Mecklenburg i landsbyen Vejle på Fyn, og kan ifølge hertug Albrechts itinerarium dateres til at være afsagt i juni 1352⁵. Herved tvinges man til den i hvert fald i første omgang overraskende slutning, at så må der allerede have eksisteret et Arnsholm på det tidspunkt, da pantebrevet 1351 17/4 blev udfærdiget. Det skulde da ellers synes en sikker slutning, at forudsætningen for Valdemar Sappis borgbyggeri havde været hans rettigheder i Arrild, Vodder og Spandet sogne. Grunden til denne tvang er, at vi med tilstrækkelig nøjagtighed kan følge kongens bevægelser i omhandlede tidsrum. I slutningen af året 1350 sætter kongen med hæren fra Sjælland over til Jylland og kommer i fejde med de holstenske grever. Af breve fremgår, at kongen 1351 16/1 og 20/2 henholdsvis var i Alborg og Randers, samt at han 27/4 – altså kun 10 dage efter udfærdigelsen i Sønderborg af hertugens pantebrev – i Nyborg slutter et foreløbigt forlig med de holstenske grever, hvorefter han fortsætter til Sjælland og inden for omhandlede periode ikke mere kommer til Jylland.⁶

Klausulen viser, at hertugen i foråret 1351 endnu har indtaget en ambivalent holdning til kongen. Han erklærer nok, at han ikke vil indblandes i Valdemar Sappis strid med kongen, men accepterer dog indirekte, at hans lensmand fører en sådan krig. Belejringen af Arnsholm må have fundet sted ganske kort tid i forvejen. Nogle måneder senere tvinger kongen hertugen til at bekende kulør. Sjællandske Årbog fortæller, at kongen i sommeren 1351 fra Sjælland sender en hjælpehær til hertug Valdemar, »men hertugen indgik forbund med kongens fjender og undsagde kongens hær, hvorfor den vendte tilbage.« Reinhardt⁷ og P. Lundbye⁸ taler i den forbindelse om »den smertelige skuffelse« og »det tordenslag«, denne hændelse var for kongen. Vi ved intet om kongens følelser, men tør nok formode, at hans tankegange har bevæget sig på et andet plan, i hvert fald er det nok så naturligt at tale om smerten hos hertugen, eftersom bruddet i 1351 må have været forbundet med en erkendelse af, at hans ar-

bejde og ofre i 1340 for kong Valdemars tilbagevenden til riget havde været forfejlet.

Mens hertug Valdemar i 1351 bryder med kongen, foretager Valdemar Sappi den modsatte svingning, i årenes løb skulde det gøre ham til en af kongens topmænd. Nøjagtigt angive tidspunktet for denne svingning formår vi ikke, men af den anførte paragraf 10 fremgår tydeligt, at Valdemar Sappi hører til kongens parti. De anførte artikler indgår i de omfattende aftaler, der blev truffet i 1353. Artikel 8 skal selvfølgelig ikke forstås på den måde, at det var en forkastelig handling at tage fanger – et andet fyldigt aktstykke behandler løsepengeespørgsmålet for lovligt tagne krigsfanger – men omfatter tre tilfælde, hvor de begåede handlinger af modparten har været opfattet som brud på tidens krigsregler, rimeligvis som brud på det meget vide begreb velicheit, den tilstand der gælder under lejde og våbenstilstand. § 8 handler om sådanne ulovligt tilfangetagne holstenske svende under belejringen af Arnsholm, § 9 om kongens erstatningspligt til Stamperne, vistnok bosiddende på Fyn, og § 10 indeholder kongens løfte til de holstenske grever om at bevæge Valdemar Sappi til at fyldestgøre for de holstenske svende, han havde ladet halshugge. Rimeligvis handler § 8 og 10 om to tidsmæssigt forskellige begivenheder, eftersom hertug Albrecht øjensynligt i 1352 kun har afsagt kendelse om Arnsholmepisoden. Det tyder på, at Valdemar Sappi først i tiden mellem juni 1352 og juli 1353 er gået over til kongen.

Den første store opgave, han får betroet af kongen, er forvaltningen af stallerembedet i Frisland. Hans kraftfulde statholderskab her er allerede i det 19. århundrede fremhævet af de kendte tyske historikere Lappenberg⁹ og Michelsen¹⁰. I et foredrag 1830 gjorde Lappenberg opmærksom på, at Valdemar Sappi ifølge et da utrykt aktstykke i Hamburgs statsarkiv i 1356 havde opført en befæstning på Helgoland, hvorfra han tilføjede købmændene i Hamburg umådelig skade. Det omfangsrige aktstykke, der fylder 8 tryksider, er nu første gang trykt i Dipl.Dan.3.rk. V nr. 387 og er specielt af interesse for vort emne, fordi det indeholder den oplysning, at Valdemar Sappi 1358 6/12 røvede et stort kvantum øl og flæsk fra et hamburgsk skib og førte det »til Ribe og Arnsholm«.

Allerede Lappenberg og senere Handelsmann¹¹ har udtalt den formodning, at stednavne som Sapskuhle på Helgoland og Woldmer Sarp – eller Sapsburg på Sild rimeligvis minder om hans virke. Sikkert med rette, fordi vi i Nordslesvig kan iagttage tilsvarende foreteelser; i Gånsager findes et Sabbesdam, og i Højst sogn et Sabbes-

dige. Begge steder ejede Valdemar Sappi gods, og begge lokaliteter er i Sønderjyske Stednavne sat i forbindelse med ham¹². Det er foreteelser, som tillader et indblik i en rastløs energi, ikke ulig den Sjællandske Årbog både berømmer og dadler kong Valdemar Atterdag for.

I denne forbindelse er det naturligt at gøre opmærksom på, at når stamtavlen i Danmarks Adels Aarbog 1914 sammenfatter alle personer, som den mener nedstammer fra omtalte ridder Abel, under slægtsnavnet Sappi, så er det en uhjemlet navngivning. Af alle de dér anførte personer er det kun Valdemar Sappi, der benytter dette navn. Sappinavnet føres derimod af en gren af Panter-slægten, og det er rimeligvis af den grund, at senere slægtebøger, for eks. NKS. fol. 779 f. 58, ses at regne Valdemar Sappi til Eberstein-Panter-linien. Adelsårbogen mener, at en forbindelse mellem de to slægter ikke kan eftervises. Men mon dog ikke. I 1354 14/9 giver Valdemar Sappi sammen med Jens Bentsen af Tjærby, Henrik Sandberg og Jakob Kåd mod vederlag afkald på de krav, som de havde til det gods i Arts h., som Niels Esgeren (Ejsen) samme dag havde tilskødet kongen. Af de nævnte personer fører Henrik Sandberg pantervåbnet i sit segl.¹³ De anførte krav har rimeligvis været arvekrav, og det er i overensstemmelse med de regler, der gælder for opstilling af stamtavler, at antage, at Valdemar Sappis moder – altså hertug Eriks frille – har været en Panter. Det forklarer også, hvorfor Valdemar Sappis broder Erik Rind aldrig kalder sig Sappi og heller ikke er med ved afkaldet. Ret beset vilde det da også have været forunderligt, om de havde haft samme moder.

Håndfæstningen 1360 25/5 medbesegler Valdemar Sappi endnu som væbner, men det privilegium, som kong Valdemar 1361 29/7 efter Gotlands erobring gav staden Visby, besegler han som ridder sammen med de indflydelsesrige stormænd Henning Podebusk og Klaus Limbæk. Omkring 1364 25/5 er hans position så stærk, at han sammen med hertug Erik af Sachsen – kong Valdemars frænde og nære ven – kan tilbyde hansestæderne at mægle mellem dem og kongen i deres mange mellemværender. Tilsyneladende går tilbudet ud fra den fiktion, at Valdemar Sappi som bosiddende i hertugdømmet var uafhængig af kongen. Våbenstilstanden 1364 21/6 mellem kongen og hansestæderne medbesegler han som nr. 4 af 37 verdslige stormænd, kun drosten Klaus Limbæk, marsken Tue Galen og gælkeren Fikke Moltke går forud; hans stilling angives da at være høvedsmand på Riberhus. At han nu hører til den snævre inderkreds omkring

kongen, fremgår af et brev af 1365 7/7, ifølge hvilket han sammen med drosten Klaus Limbæk har fuldmagt til på kongens vegne at føre vigtige forhandlinger med greverne af Holsten.

Et brev af 1366 9/8 er særlig interessant, fordi det undtagelsesvist giver et situationsbillede af Valdemar Sappi. Rådet i Slesvig henvender sig i brevet til rådet i Lübeck i anledning af, at to af deres borgere, købmændene Evert og Klaus, i 1364 omkring St. Hans var blevet taget til fange og sat i fangehul på borgen Arnsholm (in castro Arnsholm). Nok var de senere blevet løsladt, men deres købmandsvarer var blevet frarøvet dem. Evert og Klaus havde fået grev Klaus af Holsten – Slesvigs landsherre – til at intervenere hos Valdemar Sappi. Men skønt denne under ed havde aflagt løfte over for greven om at yde erstatning, havde han dog »i tillid til sin store magt og i sit store hovmod« – det nærmeste vi kommer en karakteristik af ham – ganske undladt at opfylde sit løfte. Rådet i Slesvig beder derfor rådet i Lübeck om efter evne at støtte Evert og Klaus i den retssag, der nu pågår i Lübeck, efter at disse i Lübecks havn har ladet beslaglægge et skib tilhørende Valdemar Sappi. Skibe i søen har han altså også haft. Sagens videre forløb kendes ikke.

Sidste vidnesbyrd om, at Valdemar Sappi endnu er i live, er tre retteringsbreve af 1367 23/5, hvor han på det kongelige retterting er med til at afsige kendelser til fordel for kongen. På den tid, da disse breve udfærdigedes, trak et mægtigt uvejr sig sammen, som, da det udladede sig, næsten gjorde kong Valdemars kongegerning til intet og medførte, at Arnsholm kun blev en kortvarig episode i Nordslesvigs historie. Forbitret over de talrige overgreb, de endeløse og ørkesløse forhandlinger og kong Valdemars forhalingspolitik sluttede alle søstæder fra Zuidersøen i vest til Reval i øst alliance med hertug Albrecht af Mecklenburg og dennes søn kong Albrecht af Sverige – målet var Skåne – samt med greverne Henrik og Klaus af Holsten, hertug Henrik af Slesvig – som i 1364 havde efterfulgt sin fader – og med mægtige jyske stormænd som Stig Andersen, Klaus Limbæk m.fl. Det koncentriske angreb mod kong Valdemar satte ind i foråret 1368 med et for kongen katastrofalt resultat. Hansestæderne og Mecklenburgerne erobrede de faste borge ved Øresund, København og Helsingborg, samt hele Skåne. En årbog, som kunne fortælle om begivenhederne i Jylland, eksisterer ikke, men dokumenterne taler deres tydelige sprog. Allerede 1368 20/5 udfærdiger greverne Henrik og Klaus af Holsten i Viborg som »herrer til Jylland« et privilegium for deres »kære borgere i Ribe«, gældende for »grevernes rige Danmark«.

Da det sker i medfør af ribeborgernes fortjenstfulde handlinger og tjenester, og da Klaus Limbæk og hans søn Ulf allerede 1368 6/7 optræder som »høvedsmænd over Ribe stad og slot«, er det klart, at Valdemar Sappi ikke har kunnet opretholde sin stilling som kongelig høvedsmand i en by, hvis sympati utvivlsomt har været på oprørernes side.¹⁴

Om hertug Henriks krigsindsats vides kun lidet. 1368 14/4 ses han at være i Tønder, og 1368 17/7 udsteder han brev under belejringen af Skodborghus. På det tidspunkt havde grev Klaus allerede erobret Koldinghus; efter en indberetning til Hansestæderne fra København skete det i juni måned. For Valdemar Sappi har denne tid utvivlsomt været en katastrofe. Direkte udtalelser herom har vi ikke, men hans afbrændte borg aflægger sit vidnesbyrd, og den skæbne, der overgik hans pante- og privatgods i den følgende tid, peger i retning af, at han må være afgået ved en pludselig og overrumplende død. Lad mig dog først for fuldstændighedens skyld minde om, at den for Valdemar Atterdag så faretruende situation blev afværget ved, at det lykkedes det danske rigsråd under Valdemar Podebusks ledelse i løbet af 1369–70 at sprænge hansestæderne ud af alliancen, som derefter successivt kollapsede.

Allerede 1369 29/12 overdrog hertug Henrik Vodder sogn, som jo havde hørt til Valdemar Sappis pantelen, til sin tro mand Kristian Frillesen. At hertugen ikke har indløst, men har konfiskeret sognene som et forbrudt len, fremgår af en erklæring 1400 24/6 af Valdemar Sappis dattersøn, ridderen Jon Jonsen Lille (Skram), senere ejer af Tovskov. Ved brevet transporterer han mod betaling¹⁵ alle de krav, som tilkom ham efter sin »moder vader Valdemar Sappi« i kraft af pantebrevet 1351 på Arrild, Vodder og Spandet sogne, hvilket aldrig »werlde vryet edder løset wart ok nen quyte bref uppe geuen is«, til Henning Limbæk til Tørning. Ved brev af samme dag forpligter Jon Jonsen sig til at hjemle pantebrevet for krav fra sine frænders side. Nogle af disse, nemlig Herman Iversen (Pennov), Johan Gerhardsen Schelle (Ørnekle), Peder Porse (Sparre), Lave Rutze (Ørneklår), Henrik Gerhardsen (Ørnekle) og Thomas Karlsen (ukendt slægt), har medbeseglet brevene. Valdemar Sappi har øjensynligt efterladt sig adskillige døtre.

Endnu mere oplysende er de foreteelser, vi kan iagttage i forbindelse med hans privatgods og adkomstbreve. 1399 15/7 gav Jon Jonsen Lille under medbesegling af flere af de ovennævnte frænder sin fætter Johan Gerhardsen Schelle fuldmagt til at skøde kapitlet i

Ribe alt det gods, som hans bedstefader Valdemar Sappi besad i Seem sogn, og som med arvelig ret er tilfaldet ham. Dispositionen forudsætter flere ubekendte forhold, som skinner igennem i vendingen, at Jon Jonsen Lille overdrager godset til kapitlet »in quantum possum« (i det omfang jeg kan), og at biskop Eskil af Ribe 1400 14/6 har følt sig foranlediget til at efterprøve og godkende transaktionen. Desværre er der ingen antydning af, hvad der har været det svage punkt i Jon Jonsens krav på godset i Seem. I første omgang kunde man tænke sig, at Valdemar Sappis privatgods også var blevet konfiskeret i 1368, og at arvingerne under ændrede forhold har søgt at redressere forholdene. Alligevel kan det ikke være forklaringen, thi de samme dunkle omstændigheder, der gør sig gældende ved arven i Seem, og ligeledes, som vi skal se, i Arnum og Solvig, gør sig også gældende på Sjælland, og her havde man bestemt ingen grund til at konfiskere hans privatgods. 1355 u.d. havde Valdemar Sappi fået et kongeligt låsebrev på gods i Helleslett(?), Vindinge og Vidfuglebjerg. Låsebrevet fandtes senere i roskildebispens arkiv, men den arving, der har overladt det til bispen, har øjensynlig ikke formået at hjemle overladelsen, thi nok er Vidfuglebjerg i årene omkring 1370 blevet indført under bispelenene,¹⁶ men godset er ikke specificeret i jordebogen. Og 1395–1453 ses godset at være i Dyreslægtens besiddelse,¹⁷ ukendt med hvilken adkomst.

Besyderlige foreteelser kan også iagttages i forbindelse med Solviggodset. Omkring 1390–1400 skriver en Peder Eriksen sig til Solvig. Lige siden A. D. Jørgensens ovennævnte afhandling og stamtavlen i Adelsårbogen er man gået ud fra som givet, at denne Peder Eriksen har været en søn af Erik Rind, Valdemar Sappis (halv)broder. Men eftersom Valdemar Sappi vitterligt efterlod sig livsarvinger, er det uforståeligt, at to af hans adkomstbreve, 1357 14/5 på gods i Roost og 1364 17/4 på gods i Hostrupmark, er overleveret gennem Solvigarkivet. De har ikke kunnet være adkomstbreve for en brodersøn. Hertil kommer imidlertid et andet gådefuldt forhold. Erik Rinds sønner Valdemar og Abel medbesegler 1389 15/9 et af deres moder udstedt brev 1389 15/9, og deres segl viser, at de ligesom deres farbroder Valdemar Sappi fører 8 hjerter i deres skjold.¹⁸ Men Peder Eriksen til Solvig, hvis segl ikke er afbildet i Danske adelige sigiller, men findes under de tre Urnehovedbreve af 1397 6/10, fører 5 hjerter i sit skjold! Arveberettiget må han imidlertid have været, thi Valdemar Sappis originale adkomstbrev på godset i Roost er fra Solvig havnet i Rigsarkivet, da kronen 1585 20/4 erhvervede godset i Roost

fra Erik Lange til Engelsholm, hvis moder nedstammede fra Gjordsenslægten på Solvig.

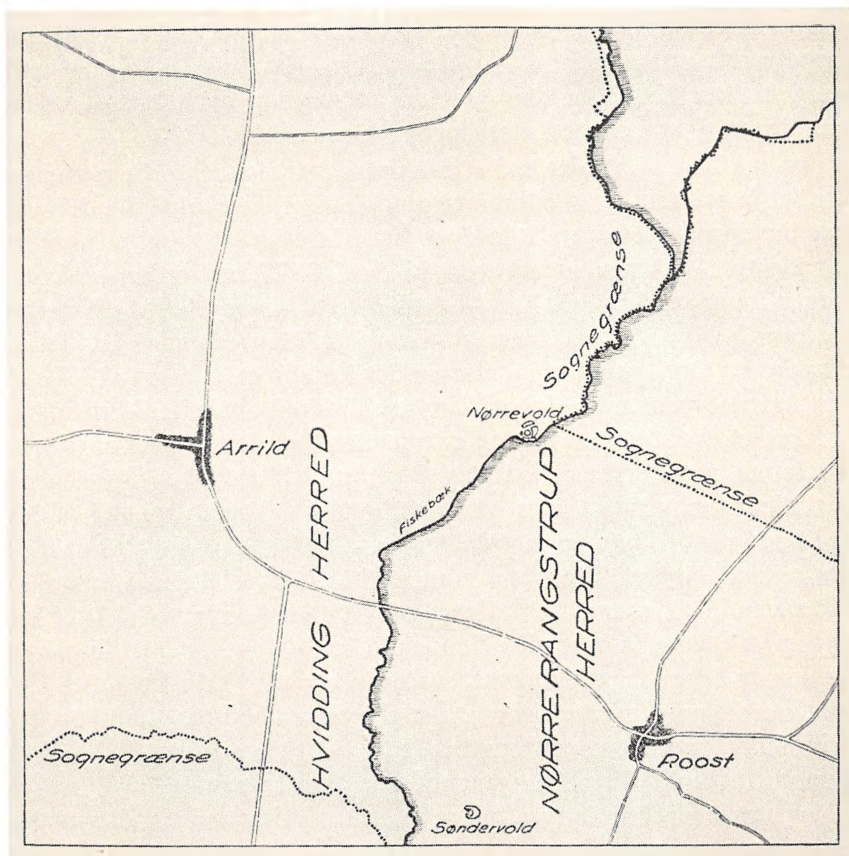
Dunkelt er det ligeledes, hvorledes det adkomstbrev på gods i Arnum, som Valdemar Sappi 1355 16/9 erhvervede af Anders Jensen af Ejsbøl, er havnet i Løgum klostrets arkiv. Vi har intet vidnesbyrd om, hvorledes Arnumgodset er indgået i klostret, men derimod et om, hvorledes det temporært har været på andre hænder. Omkring 1397 udstedte hr. Johan Thomesen (Lindenov) en erklæring om, at han til sjælemesser for sig og sin afdøde hustru Chaterina skænker klostret i Løgum det pengebeløb, for hvilket det har pantsat ham gods i Arnum, Vollerup i Bjolderup sogn og i Bylderup. Man noterer, at klostret kun er forpligtet til at holde sjælemesser for hr. Johan og hans afdøde fru Chaterina, men ikke for hans nulevende hustru Ingerd, som dog, ligesom hr. Johan gør det i øjeblikket, fortsat skal bruge godset i hele sin enkestand. H. V. Gregersen bemærker i anden forbindelse, at der i senere tider kan konstateres en forbindelse mellem jordegods i Bjolderup og Vodder sogne gennem Sappi og Gjordsen.¹⁹ Jeg vil mene, at fremtidige undersøgelser vil kunne underbygge denne opfattelse. Og hr. Johans »gavebrev« skal rimeligvis tolkes på den måde, at det er hans afdøde hustru Chaterina, der har haft krav på godset efter Valdemar Sappi, at disse krav er blevet anfægtet fra anden side, hvorfor hun og hendes mand har foretrukket at overlade godset i kirkenes brede og sikre favn.

I betragtning af de omstændigheder, der knytter sig til de adkomstbreve, Valdemar Sappi har haft, studser man unægtelig ved læsning af et rettertingsbrev af 1396 24/10. En afdød Laurencius Valdemari havde overdraget ribekirken gods i Ho og Oksby, men hans ligeledes afdøde søster Ingeborg havde overdraget det samme gods til Jon Jakobsen (af Nørholm). Rettertingets kendelse går ud på, at besiddelsesforholdene skal være afhængige af, om en fremtidig granskning kunde afgøre, om der efter Laurencius' og Ingeborgs forældres død var sket et lovligt skifte eller ej.

Laurencius Valdemari pantsatte 1378 16/2 gods til kapitlet i Ribe, hans segl er desværre gået tabt. Men navnene er påfaldende. Valdemar brugtes ret sjældent uden for kongehuset og dets frænder. Laurentius brugtes i Panterslægten, hvortil Valdemar Sappis moder har hørt. Selv var han ifølge et pavebrev 1355 7/9 i hvert fald på det tidspunkt gift med en Ingeborg. Endvidere havde en dattersøn – en broder til den ovennævnte Jon Jonsen Lille (Skram) – navnet Laurentius.

Disse navnesammenfald skyldes vel næppe et drilsk tilfælde, i hvert fald har vi brug for det af rettertinget behandlede tilfælde som forklaring på de forskellige foreteelser omkring arven efter Valdemar Sappi. Han må være afgået ved en så pludselig død, at han ikke har kunnet træffe dispositioner vedrørende sit gods, hvilket igen har medført arvestridigheder gennem lange tider. Hvad angår det særlige problem, der knytter sig til Peder Eriksen til Solvig og hans særlige segl, kan der være to forklaringer. Enten har hans fader Erik været en uægte søn af Valdemar Sappi, der har været lyst i kuld og køn, og som svarende til at Valdemar Sappi reducerer hjertetallet i sit segl, ligeledes reducerer dem i sit, eller hans segl hører til de tilfælde, hvor man ser et medlem af en slægt af ubekendte grunde skifte skjoldmærke. Arveberettiget har han i hvert fald været.

Nu til slut til det problem, som analysen af § 8 i Vindingeåtraktaten rejste, nemlig at der må have eksisteret et Arnsholm forud for pantebrevet af 1351 17/4. Fire dokumenter fra 1508 til 1530 tjener til dets opklaring. 1508 10/4 fik klostret i Løgum et tingsvidne på Hviding herredsting om dets besiddelser i Arrild. Disse bestod af: 1) to gårdseje i Arrild 2) præstegården og 3) del og fællig i Lund og del og fællig i Terp »som nu kaldes Arnsholm og som klostret har haft i sin havende were (lovlig hævd) indtil denne dag og bør at have med rette inden for alle fire markeskel.« Undersøger man nu markbeskrivelsen i Løgum klostrets jordebog 1704 (RA), viser det sig, at det 4. »Schlag« i Nørre Løgums bymark hedder Øster Terp; vest herfor ligger et indtægt Vester Terp og mod øst ligger Lundegård. Det udgør et område, der ligger syd for Arrildbæk eller Lobæk²⁰, der er herredsgrænse mellem Hviding og Lø herred og nu skiller Arrild og Nørre Løgum landsbyområder. Umiddelbart øst for dette område, som i hvert fald i 1508 har haft Arnsholmnavnet knyttet til sig, ligger voldstedet Søndervold, men på den anden side Fiskebæk og idag i Nørre Rangstrup h., i Melvadeng i Roost landsbymark. Men således har forholdet ikke altid været. 1526 22/1 og 1527 27/7 fik abbed Niels i Løgum to tingsvidner af Lø birketing og Lø herredsting, gående ud på, at Melvadeng ligger i Lyombirk og altid har hørt til klostret; i det andet siges desuden, at Melvadeng hører til klostrets gård Lundegård og har hørt dertil i 200 år. Melvadeng hører til Lyombirk, fastslår overskriften i Løgumbogen 1578, og således var forholdet også i 1704 ifølge klostrets jordebog. Melvadeng, der ligger hinsides Fiskebæk og skyder sig ind mellem Arrild og Roost landsbymarker, hører til Nørre Løgum landsbymark.

Voldstedernes beliggenhed i Arrild-socken.

Aktionen 1526–27 fortsattes fra klostrets side og indbragtes for hertug Kristian i Haderslev. 1530 19/5 erklærer denne »met rechtsprake vor vns vnde vnse eruen« – d.v.s. som en afgørelse, der har gyldighed for øvrigheden nu og i fremtiden –, at han efter tale og gensvar i den strid, der verserer mellem klostret i Løgum og »der gemeynheit to Aralth«, har tilkendt og tildømt klostret Melvadeng i overensstemmelse med, hvad der har været brug i gamle dage.

Vi har altså følgende kendsgerninger: 1) Søndervold har ligget i Lyombirk, 2) et område umiddelbart mod vest op til voldstedet har heddet Arnsholm og 3) Melvadeng – med voldstedet – dyrkes indtil 1530 af bylaget i Arrild.

Det sidste forhold er bemærkelsesværdigt, endnu omkr. 1700 var hovedparten af bønderne i Arrild selvejere. Hvorledes kan et sådant bylag få brugsret, efter deres mening øjensynlig ejendomsret, til et område og til et voldsted, der ligger i klosterbirket?

For at kunne forstå det, må et par andre forhold tages i betragtning. For det første kan det økonomiske grundlag for borgen på Søndervold ikke have været privatgods, jordegodset i hele birket tilhørte praktisk talt klostret.²¹ Abbeden erklærer jo også 1527, at jorden omkring borgen i mere end 200 år har tilhørt klostret. Men en borgs økonomiske basis behøver ikke at bero på privatgods. Den kan være knyttet til et embede. Og i den forbindelse er det kompromis, der 1379 20/8 blev indgået mellem hr. Johan Limbæk til Trøjborg m.fl. Limbækker og klostret, højst interessant og oplysende. Ved dette skænker (dono) hr. Johan mod diverse vederlag klostret den øvrighedsmyndighed (iurisdictionis temporalis) over klostrets bønder i Løgum sogn, i Alslev og i Kummerlev, som hertug Valdemar († 1364) havde overdraget til hans afdøde frænde Henneke Limbæk. Henneke Limbæk har altså haft den stilling, man i tysk offentlig ret kalder Klostervogt. Men har hertug Valdemar kunnet give Henneke Limbæk en sådan stilling, kan Valdemar Sappi have haft en tilsvarende omkr. 1350. Et andet forhold må indgå i overvejelserne, det illustreres bedst af hans broder Erik Rinds optræden som foged på Fjør. Af to breve af 1360 17/12 fremgår, at han vilkårligt og uden at spørge bylaget i Utersum om forlov havde placeret borganlæg og ladegård i Utersums landsbymark. Tilsvarende overgreb kendes jo også fra dansk område, jf. Nørholm i Vester Horne h.

Hermed kan de forskellige elementer samles til en helhed. Valdemar Sappi har oprindeligt sin halvbroder været indsat som Klostervogt over Løgum klostrets bønder. Som sådan opfører han Arnsholm I – Søndervold – og bruger området vest herfor som ladegårdsområde. Efter at denne borg tidlig på året 1351 var blevet ødelagt af kong Valdemar – med en smule fantasi kan man forestille sig, at kongens angreb har været betinget af en klage fra klostret over disse forhold, der har været i strid med dansk sædvane – overlader hertugen ham sognene Arrild, Vodder og Spandet som pantelen, hvorefter han opfører Arnsholm II, men placerer den nu nogle kilometer længere nordpå inden for sit nye lensområde. Til den nye borg har han stadig benyttet den jord, der har hørt til Arnsholm I's ladegårdsområde. Lokalkendte folk fortalte endnu omkr. 1850, at der sås tydelige spor af en vej mellem Nørrevold og Søndervold;²² ifølge

terrænets beskaffenhed kan en sådan vej ikke have haft anden funktion end den at forbinde de to borganlæg.

Efter Arnsholm II's ødelæggelse i 1368 har hertug Henrik som en rimelig retfærdighedshandling for de trængsler, de utvivlsomt har gennemlevet, efter alt at dømme ladet bønderne i Arrild tage den jord i brug, som Valdemar Sappi havde benyttet både til Arnsholm I og Arnsholm II. På den måde kunde de endnu 1530 betragte sig som ejere af jord i Lyombirk. Hvorfor den daværende abbed har accepteret en sådan ordning, vides ikke, men i øvrigt er det et ikke ukendt fænomen, at mangelen på jorddyrkere i tiden omkr. 1370 har været så stor, at jordens værdi ikke alene er blevet vurderet meget lavt, men at man også kan se, at ejendomsret til jord kunne gå tabt.

Rimeligvis har vi et yderligere vidnesbyrd om Valdemar Sappis tilknytning til Nørre Løgum sogn. 1355 7/9 fik han et paveligt afladsbrev til fordel for genopbygning efter brand af Sankt Maria Magdalena kirke i Ribe stift. Med undtagelse af Nørre Løgum kender vi helgennavne for alle de kirker i Ribe stift, i hvis sogne han havde jordegods eller interesser. Arrild var viet til Vor Frue, Vodder til St. Laurentius, Spandet til St. Jakob og Seem til St. Andreas. Kun helgennavnet for Nørre Løgum kirke kendes ikke.

Nogle supplerende bemærkninger til slut. I min ungdom, hvor jeg gik ud fra, at Søndervold altid havde ligget i Roost landsbymark, satte jeg voldstedet i forbindelse med den hr. Jacob af Roost, der sidste gang nævnes 1334. Af de anførte grunde kan det ikke være rigtigt. Hr. Jakob har rimeligvis boet på det, der senere var den store selvejergård, Rostgård, og hvorfra bl.a. ridefogeden Hans Rostgård stammede, og om hvilken dennes søn Frederik Rostgård fortæller, at den havde haft adelige friheder.²³ Hr. Jakob, i landsbyen Roost, og hans næsten samtidige Valdemar Sappi på borgen Arnsholm har været typer på to vidt forskellige herremænd.

I de forskellige sagn findes i øvrigt nogle småelementer, der kan indeholde visse reminiscenser af den historiske virkelighed. Det gælder den mundtlige tradition om, at det var en prins, der opførte borgen. Valdemar Sappi var da en hertugsøn med nær tilknytning til kongehuset. Det gælder måske også de i sig selv usammenhængende fortællinger om jomfruerne på borgen. Valdemar Sappi har vitterligt haft adskillige døtre. Og måske navnlig de mange skrækfortællinger, der centrerer sig om det hovedløse spøgelse. Det kan med rimelighed formodes, at den halshugningsscene, som egnen ifølge Vindingeåtraktaten må have oplevet, i tidens løb er blevet transformeret og har fået den skikkelse.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Voldstedets navn Ørnsholm er ligeledes en senere, etymologisk forkert opfattelse af Arns-holm, hvor Arn er et gammelt mansnavn, SJY Stedn III, 1933, s. 83.
2. Det danske Kongevaaben, Hist.Afh. II, 1899, s. 73 flg.
3. Da Ad Sig 1 nr. 430 og 570.
4. datum henviser til tekstudgaven i Dipl Dan og til oversættelsen i Da Rig Br; for de senere breve henvises til Repert og Regesta.
5. Ann Dan s. 175, jf. C.E.F. Reinhardt, Valdemar Atterdag, 1880, s. 207 flg., W. Strecker, Die äussere Politik Albrecht II von Mecklenburg, Jahrb. für Mecklenb. Gesch., Jahrb. 78, 1913, s. 253 og især L. Sjøstedt, Krisen inom det svensk-skånska väldet 1356–1359, 1954, s. 106.
6. Reinhardt anf. værk lader belejringen af Arnsholm foregå i foråret 1352 og søger Arnsholm i nærheden af borgen Tranekær, omkring hvilken der da stod kampe. Kr. Erslev i Da Rig Hist, bd. 2, s. 302 sætter også belejringen i forbindelse med felttoget 1352, men lader kongen under dette foretage »et strejftog mod grevernes besiddelser i Slesvig«, et strejftog hvis mulighed Reinhardt med rette havde afvist. Ingen af de to forskere var dog klar over sammenhængen mellem Valdemar Sappi og Arnsholm og havde følgelig heller ikke øje for den situation, som klausulen i pantebrevet 1351 forudsætter.
7. s. 204–05.
8. Valdemar Atterdag, 1939, s. 67.
9. Lappenberg: Vortrag über die alte Geschichte Helgolands, 1830, s. 14.
10. A.L.J. Michelsen: Nordfriesland im Mittelalter, 1828, 192 passim.
11. Die Bauernburgen auf den nordfriesischen Inseln, Z Sch -H Gesch III, 1873, s. 65.
12. III, 1933, s. 189 og 560.
13. Da Ad Sig 1 nr. 431.
14. jf. Kinch, Ribe Bys Hist. indtil Reformationen, 1869, s. 225–26.
15. Henneke Limbæk og senere hans søn Klaus opkøber i disse år adskillige andre »nødlidende« pantebreve fra de to sidste sønderjyske hertugers tid. Udbytte gav det, da Klaus Limbæk i 1421 12/6 af de holstenske hertuger blev forlenet med herrederne Hviding, Frøs og Kalslund som pantelen. På denne måde kom pantebrevet 1351 over Tørning (ÆA IV 389) til Rigsarkivet, hvor det findes idag, gennemskåret, d.v.s. ugyldiggjort på et vist tidspunkt.
16. C.A. Christensen, Roskildebispens Jordebog, 1956, s. 165.
17. Trap⁵ III s. 911–12.
18. jf. Da Ad Sig 1 nr. 915 og 916; Valdemar Sappi fører 1364 8 hjerter i sit segl, nr. 570, men 1355 kun 7 hjerter, nr. 430.
19. SJy Arb 1975 s. 14.
20. således også opfattet i SJy Stedn III, 1933, s. 412.
21. jf M. Mackeprang, Løgum Kloster og dets Gods. SJy Arb 1945, s. 47.
22. bl.a. E.A. Hansen i Gestrup, gengivet i Svend Grundtvig, Gamle danske Folkeminder, 1854, s. 204.
23. Rostgård fol. 151.

PRÆSTESLÆGTEN FRIIS I ABILD 1636–1746

Af W. Christiansen

I 1649 og 1675 udgav pastor Andreas Amders, der havde været rektor i sin fødeby Tønder og fra 1651 til 1687 præst i Burkal, to bind af et mindre værk, der fik fællestitlen Tundersche sterbliche Unsterblichkeit. De to småhæfter bringer en skildring af omkring 100 »herrer og matroner«. Det er dog ikke en henvisning til en udødelig præstation, de fik øvet, og som med tiden kunne vente at få berømmelsesglansen over sig. Deres indsats ragede vel nok over den jævne mands gerning, eftersom det var datidens førende skikkelser inden for den snævre hjemstavn, såsom herredsfogder, borgmestre, rådmænd m.fl. Den besynderlige titel skulle, efter hvad han anfører i indledningen, være let at forstå. Mennesket består, som han skriver, af to dele: et dødeligt legeme og en udødelig sjæl. Med henblik på dette har han så i prosa og på vers formet sine omtaler, der nærmest må betragtes som ligtaler affattet til de afdødes kristelige ihukommelse og til trøst for de efterlevende. En stor part har han helliget hedengangne medlemmer af sin egen slægt, og desuden nævner han flere af omegnens kaldsbrødre og blandt disse den velærværdige, velfortjente og lærde magister Matthias Friis, der virkede som præst i Abild. Det er dog ikke så sikkert, at menigheden i sognet har villet samtykke med de rosværdige adjektiver, der blev deres præst tildelt. Vel var han en lærd mand, eftersom han havde taget magistergraden. Der foreligger dog ingen oplysninger om, at han har anvendt sin viden til udarbejdelse af videnskabelige eller litterære værker, men derimod opbevarer vore arkiver talrige akter fra hans hånd. Disse er gennem årene indsendt som klageskrifter både til den verdslige som den kirkelige myndighed, og de bringer næppe et særligt flatterende indtryk af hans person, hvad der vil fremgå af det efterfølgende.

Matthias Friis var født 1605 i Flensborg. Efter sin studietid i Rostock og i Greifswald blev han diakon ved Skt. Nicolai kirke på Før og kom så i 1636 til Abild.¹ Han giver indtryk af at have været en ret myndig mand, der i sin reformiver ruskede op i gamle fordomme.

Derved blev hans embedstid en periode med mange og lange processer. Han var hurtig til at gribe til pennen, hvilket de mange skrivelser, han sendte, giver udtryk for.

Han fik sit kald i et ret engfattigt gestsogn, hvor lyngen bredte sig både mod nord og vest og nåede helt op i byens gader. Det var høvavlen, der bar landbruget. Jo mere yderige engene var, desto bedre muligheder var der for et større kreaturhold, der jo fik indflydelse på den gødningsmængde, der stod til rådighed. Præsten rangerede på linie med gårdmændene, og indtrådte der misvækst og dyrtid, måtte han døje samme kår som de øvrige. Sådanne trange tider medførte, at bønderne ikke formåede at efterkomme deres forpligtelser med hensyn til de ydelser, de i form af tiende og accidenser måtte yde til præsten. På en klage til amtmanden over deres forsømmelser får præsten ret til at lade foretage udpantninger. Han nærer dog en vis betænkelighed ved at anvende en så drastisk fremgangsmåde. Han indser, at det ville være til kendelig fordærv og skabe uvilje mod ham. Han anfører i sin skrivelse, at mange af beboerne er »to achtern geraten«, og mange af den grund er blevet tvunget til at gå fra deres ejendom. Han frygter for tabet af sin velfortjente løn og ønsker at få sine afgifter fra sognet lagt ind i faste rammer.

Han gør krav på hvert femtende neg, men man yder ham kun hvert tyvende, nogle hvert enogtyvende, ja, andre hvert tredivte neg. Det ordnes nu sådan, at beboerne må nøjes med at yde hvert tyvende neg, som det har været skik fra gammel tid, og af disse tilfalder der præsten 2/3 part og kirken 1/3, og vel af praktiske grunde bestemmes det, at af sognets 21 bol får han sin del af de 14 bol, nemlig fra Abild by, Hummelhave, Tyvse og endelig halvparten fra Sølsted. Den anden part tilkommer præsten i Brede, idet de afdøde fra Sølsted får deres grave på Brede kirkegård.² Oprindelsen til dette forhold stammer vist nok fra den tid, da munkene prædikede »in circulo«, d.v.s. de kom på deres vandring fra Løgumkloster over Abild til Brede og tog så ligene med. Det må dog også bemærkes, at kirkevejen mellem Abild og Sølsted navnlig ved vintertid var ret ufremkommelig.

Præsten måtte selv bestemme, om han ville have kornet i kærve eller kerne, altså efter høsten eller efter tærskningen. Han valgte det sidste, derved slap han så for at sende karlen af sted omkring på markerne for at afhente kornet. Bønderne så deres fordel i at levere det i dansk mål i stedet for i Tønder-mål, der lå lidt over det andet. Dette gav selvfølgelig også anledning til utilfredshed fra præstens side. Foldudbyttet på denne tid var yderst ringe, det lå for byggens vedkom-

mende på fire og for de andre kornsorter endnu lavere, så det skæpede ikke stort.

Men præsten har andre indtjeningsmuligheder. Der skal på de tre højtidsdage, jul, påske og pinsen lægges ham et offer på alteret. En kirkegangskone (en mor der efter en fødsel holder sin første kirkegang) må yde 1 mark, hver altergæst 2 sk. Ved trolovelse hvis den foregår i hjemmet eller kirken 2 mark, men ønskes præsten i den anledning i hjemmet, må der ydes tre mark. Ved bryllup må brud og brudgom hver yde tre mark foruden det, følget giver. For et »gammelt lig betales der 3 mark og for et barn 1 mark og 8 skilling«. Til disse pengeafgifter kom endnu de mange ydelser i naturalier. For hver ko tilkom der præsten 2 pund smør, hver bolsmand måtte aflevere 3 brød og 10 æg, kådnerne og indersterne kunne nøjes med at give fem æg. De måtte årlig yde en dags håndtjeneste, hvis det blev krævet, eller også måtte de betale den ordinære dagløn.³

Af præsteindberetninger fremgår, at klosteret i Løgum havde tilegnet sig præstegården og indkomsterne og bortfæstet landet og bygningerne. Fæsteafgiften udgjorde 6 mark, og dette beløb føres i kirke-regnskabsbogen indtil 1853. »Von de olden Pastoren Stavfn, 6 mark«, står anført som en indtægtspost på de ældre regnskabsblade.⁴ Munkene overtog kirketjenesten og prædikede »in circulo« i Løgumkloster, Abild og Brede kirker. Bymændene i Abild havde ladet indhegne et stykke land i den østlige ende af byen til græsning for munkenes heste ved sommertid. De andre småbyer i sognet måtte så til gengæld levere 11 læs hør til vinterbrug.

Da klosteret hørte under biskoppen i Ribe, blev præstegården bortfæstet og lagt under Møgeltønderhus, det senere Schackenborg, som tilhørte biskoppen. Der fandtes, da reformationen var overstået, og en luthersk præst skulle konstitueres, hverken hus eller land til præsten. For at afhjælpe dette savn lod Abild bys indbyggere opføre et hus på fællesjorden i nærheden af kirken og lagde lidt efter lidt nogle stykker land til, mest hede og udyrket jord, ligeledes blev der indrømmet præsten, som forhen skal have været prior i klosteret, et halvt bols rettigheder på fællesmarken, heden og mosen. Men da sognet som omtalt var ringe og indkomsterne ikke tilstrækkelige til præstens underhold, fæstedes der et halvt bol til. Dette lå under Løgumkloster og benævnes Peter Nissens bol.

Matthias Friis overtager ved sin tiltrædelse dette fæstebol mod en årlig ydelse på 6 rigsdaler. I 1647 indløser han fæste for 700 rigsdaler, og hertug Frederik tilsteder ham fritagelse for samtlige afgifter

»die haben Namen, wie sie immer wollen«. Men da præsten nu anmoder om at få satisfaktion hos sognet, vækker det modstand; han indgiver derfor en klage over dette forhold, og det bliver dem pålagt at yde den.⁵

De mange processer, præsten måtte føre for at få sine økonomiske forhold sikret, giver os det indtryk, at han har været stærkt optaget af at se på sin egen fordel. Det har skabt en vis misstemning blandt sognebørnene, og den forøges i høj grad under hans bestræbelser for at få oprettet en degneskole.⁶

Helt fra reformationen havde sognet hverken haft degn eller degnehus. Præsten havde forretet degnetjenesten, og han havde lejet en mand til at forestå kirkesangen. Med stort besvær og med langmodighed fik Friis nu bygget en mindre bolig til degnen, der samtidig skulle forestå undervisningen. Aflønningen pålagde man præsten, eftersom han hidtil havde modtaget degneindtægten. Han får det dog sådan ordnet, at bolsmændene må levere hver en skæppe rug og et læs tørv og de kådnere, der har hest og vogn, et læs lyngtørv. Fra kirkekassen skal han årligt have tre rigsdaler for at slå bedeklokken morgen, middag og aften, og desuden skal hvert hjem yde ham tre skilling. Da præsten kun kan være interesseret i, at degnen dog får tilstrækkeligt til sit udkomme, foreslår han, at man giver den »stakels degn, der hele året står i kirkens tjeneste« de fem mark, som anvendes til køb af en tønne øl til den årlige kirkevisitats, for som han anfører, der er mange, der end ikke yder så meget som en søsling til kirkekassen, men tager rigeligt for sig af øllet.

Hvor velmenende så end præstens skoletanker har været, så høster han på ingen måde anerkendelse. Han anfører, at det opførte skolehus omtales med så grove ord, at han ikke tør gentage dem, og i en skrivelse nævner han, at han har fået oplyst, at Lorenz Nielsen fra Travsted skulle have udtalt, at han ville lægge en ring i præstens næse og trække ham omkring som et svin i en snor.

Modstanden kan skyldes bøndernes frygt for forøgede udgifter i de yderst trange kår, men vel også en modvilje mod myndighedernes indblanding i sognets anliggender. Man havde indrettet de såkaldte vinkelskoler, og her kunne man selv bestemme om lærernes ansættelse, deres løn, der nok mest har bestået i naturalieydelser, og om børnenes skolegang, der indskrænkede sig til vinterhalvåret. Denne frihed har man næppe ønsket indsnævret.

Det var præsten, der stod som repræsentant for den kirkelige og verdslige myndighed, altså for provsten og amtmanden, der udgjorde

kirkevisitoriet. Det var præsten, der havde den udøvende magt og måtte drage omsorg for at de givne anordninger blev efterfulgt, og som embedsmand har han så også villet efterkomme sine forpligtelser. I sin iver er han så kommet til at føle menighedens uvilje, hvilket fik et synligt og pinligt udtryk under et møde i selve kirken. Præstens indlæg kendes ikke, men det må formodes, at han har foreholdt dem de stadige klager, der var indgået over ungdommens uvidenhed, og de forgæves henvendelser fra myndighedernes side om at forældre bør sende deres børn i skole og det både vinter og sommer, og at de må yde læreren et fast salær for undervisningen. Præstens påmindelse må i den grad have opirret tilhørerne, så i hvert fald en af dem ikke formåede at beherske sig. Det var Rädleinführer (anføreren) Hans Bundtsen fra Vennemose. Han kom i en sådan affekt, at han sprang over tre, fire bænke frem mod præsten og overfusede ham med trodsige hånsord. Men præsten bevarede sin fatning og svarede ham: »Hør min gode mand, nu springer du frit og trodsigt frem, men den dag vil komme, hvor du vil takke Gud, at du kan gå stille. Jeg overgiver dig til Gud og hans dom.« Så oplyser præsten i sin redegørelse om det skete, at da bondemanden et stykke tid senere ved nattetid var på hjemvejen fra Tønder, slog den retfærdige Gud ham med blindhed eller afsindighed, så han ikke formåede at finde sit eget hus og derfor natten igennem måtte vandre omkring, indtil hans børn i den lyse morgen kunne lede ham hjem. Kulden og det tiltagende snevejr havde tilføjet ham forfrysninger i fødderne, så han i år og dag ikke formåede at komme i kirke. »Enhver i menigheden har således kunnet se Guds dom«. ⁷

Præsten havde allerede i 1642 fået ansat en degn og skolemester, der hed Georgi Severini. Den latinske navneform kunne tyde på, at det har været en studeret person. Præsten omtaler ham da også som en ung og dygtig mand. Det var i disse år et særsyn, eftersom landsbyskolerne som regel måtte nøjes med ganske tilfældige lærere uden boglig uddannelse, såsom hyrdedrenge og håndværkere.

Trods forbud mod vinkelskoler opretholdtes de stadig, selv om amtmanden havde pålagt en af disse privatlærere, Lorenz Christensen, en bøde på tyve rigsdaler.

To Riberhustjenere, der altså hørte til enklaverne, mente sig ikke forpligtet til at sende deres børn i den lovbefalede degneskole, og dette førte også til skrivi fra præstens side. Hvor længe den formodede studiosus har siddet i kaldet, vides ikke, men han har næppe haft rolige arbejdsforhold.

Præstens indberetning blev sendt til hertugen, og efter hans indgriben udstedes der den 10. juni 1648 en på plattysk affattet forligserklæring.⁸ Men det har sikkert ikke været med stor begejstring, de 14 gårdmænd har sat deres navne eller bomærker under den. Vedrørende børnenes undervisning må de love flittigt at sende deres børn i skole fra det syvende år og ikke sende dem i skriftestolen, førend de er blevet overhørt af præsten og fundet kyndige i deres katekismus med dens forklaringer. Desuden blev det dem pålagt for fremtiden ikke at sende deres børn i vinkelskoler, dog med undtagelse af dem fra de fjerntliggende hjem. Forældre må her træffe en aftale med degnen. Der skal undervises i sommerhalvåret, hvad de jo ikke havde været vant til. De må gå ind på at begå sig kristeligt i ord og gerning, så al ubetænkningssnak og allehånde spottegloser, som er forekommet ved sammenkomster, må erklæres for usande, og endelig må de give præsten en æresoprejsning, idet de må bekræfte, »at denne vor præst i og uden for embedet udi lære og liv stedse har ført et kristeligt og upåklaget levned, så ingen med billighed kan eller bør beskyldte ham for noget, der ikke er ærligt og kristeligt.« Kontrakten får hertugens påtegning den 15. juni, og her går han samtidig ind på præstens henstilling om at lade en eventuel påtale bortfalde. Dog forbeholder han sig straffen for Rädleinführer Hans Bundtsen og især for sognefogden.

Det fredelige forhold, hvis man da ellers kan tale om det, blev kun ret kortvarigt. Da man i 1653 agter at lade foretage en påtrængt reparation af kirken, anmoder pastor Friis den tilstedeværende bygmester om at give et overslag over en istandsættelse og udvidelse af præstegården. Såvel amtmanden, herredsfogden og kirkeældste er til stede. Under en længere regnvejrperiode var avlen, bohavet, garderoben, sengetøjet og biblioteket blevet ødelagt, ja, man havde endda ikke kunnet gå tørskoet i stuerne på grund af det indtrængende vand. Det var hans hensigt selv at udrede omkostningerne, men da han tilsyneladende er kommet i nød og betryk, anmoder han om at få kompensation for sine udlæg. Beboerne er ikke villige til det, og han sender en klage til biskoppen, hertug Christian Albrecht af Lybæk, hvor han vedgår, at det havde været hans hensigt selv at bære omkostningerne, men på grund af nylig udståede krigspressioner og store udgifter til børnenes uddannelse ser han sig ikke i stand til det. Et bevis på, at fremmede tropper havde gæstet sognet, har vi i den svenske rytterhat, der blev fundet i Sølsted mose og nu ses i Tønder museum.

»Gud har undt mig et temmeligt antal børn«, anfører han, og han

Laurids Friis, sognepræst i Brede ca. 1673–84. Maleriet blev opsat i Brede kirke i 1706 af sønnen, Matthias Friis, som efterfulgte faderen i embedet. Under maleriet hædrede han faderen (og sig selv!) med denne indskrift: »Zu Gottes Ehren, der Kirchen Zierah und löblichen Andencken dess Weiland (Tit.) Sehl. Hr. Mag. Laurentzy Frisy 24 Jährig Hochmeritirt und liebgewesnen Pastoris hieselbst, hat dieses auss schuldiger

Danckbarkeit setzen lassen ao. 1706, Matthias Frisius Laur. Fil. Pastor ibid. Nationalmuseet fot.

nærer frygt for, at han må stifte gæld og opgive sin hidtidige næringsvej.

»Ich armer Mann«, skriver han flere gange i sine klageskrifter, og det har jo nok kunnet appellere til en vis medfølelse. Biskoppens svar går i hvert fald ud på, at sognet må yde ham fuld erstatning.⁹

Af børneflokken kendes de seks, men den har sikkert været større. Den ældste, Laurids Friis, der var student fra Rostock og i 1666 blev magister fra det nyoprettede universitet i Kiel, blev kapellan i nabosognet Brede og var fra 1673 til 1684 præst i embedet. Han udgav flere skrifter om det hebræiske sprog og var optaget af tidens sværmeri for et tusindårsrige. I den anledning skrev han en fortolkning af Johannes Åbenbaring.¹⁰ I Brede kirke findes anbragt et større maleri af ham, hvor vi ser ham i fuldt præsteskrud, stående ved et bord fyldt med en række opslåede bøger, der jo nok kan være tegn på en lærd mand.¹¹

En anden søn, Christian Friis, blev faderens efterfølger i Abild, og en tredje søn, Matthias Friis, der også havde taget magistergraden fra Kiel, fik i 1669 ansættelse i Nibøl, hvor han afgik ved døden i 1714. De to efterfølgende sønner gik ikke den akademiske vej, hvilket fremgår af et brev fra 1667, der findes i Det kongelige Bibliotek, og som er stilet til »Dem Hochwohlgebornen Herrn Hans Schack, Rit-

ter, Erbherrn zu Møgeltundern und Gramm, dero zu Dänemarks Königl. Mayjestäts Hochbetrautem Reichsfeltherrn in Copenhagen«. I denne skrivelse anmoder han om sønnen Jürgens anbringelse hos grevens svoger Benedict Bluhme, så han ligesom sin ældre broder Jakob »bey der Feder möchte erzogen werden«. Han har tidligere været hos Biermann velanbefalet, »worauff ich dann anitzo in guter Zuversicht Ihn gen Copenhagen geschickt in der Hoffnung dass Er im Schreiben etwas mehr möge operiret, und algemählig zur perfection derogestalt angeführet und gebracht werden«, så han kan bruges enten hos Hans Højvelbårenhed eller andetsteds. »Armer Prediger« anmoder altså om, at greven vil rekommandere hans søn ligesom hans broder til viderebefordring.

En datter af pastor Matthias Friis, Magdalene blev gift med pastor Poul Zoega i Vilstrup, i hvis hjem han afgik ved døden i april 1672, efter hvad pastor Amders oplyser.

Efter faderens død ansættes, som nævnt, sønnen Christian Friis i embedet. Han var født i 1651 og havde fået sin uddannelse i Kiel.¹² I hans tid synes forholdene at være kommet i mere rolig gænge. Præstegården er i ordentlig stand, klosterbolet er tillagt embedet, og indtægterne er ordnet. På den stavn, der betegnes som ødegård, lader han opføre et hus til bolig for arbejdsfolkene, og for dette kræves der ham en årlig afgift på en rigsdaler (Verbittelsgeld), der skal indbetales til amtshuset i Løgumkloster, men som han senere får lov til at overlade til den »fattige kirke«.

I årene fra 1707 samler menighedens interesse sig om ombygningen af kirken, der var i så dårlig tilstand, at skibet måtte nyopføres fra grunden af. Midlerne til dette foretagende fik man dels af amtet, dels fra nabosognenes kirker.

I 1712 ansøger præsten om tilladelse til at få en af sine to sønner, der for otte år siden havde taget deres eksamen, som kapellan i embedet. Han anfører,¹³ at der i hjemmet er fem uforsørgede børn, en datter er død, og en anden blev for 15 år siden angrebet af en sygdom og er lam og gebrækkelig. Det bliver sønnen Christian, der altså bærer samme navn som faderen, der i 1716 tiltræder den nævnte stilling, indtil han ved faderens død 1723 overtager kaldet. Han var student fra Kiel og havde derefter besøgt universitetet i Rostock. Han må have arvet bedstefaderens stridbare sind. Der går nemlig adskillige skrivelser fra hans hånd til myndighederne for at hævde de rettighe-der, der engang sikredes præstekaldet.

Ved en fejlagtig antagelse bliver det ham gennem amtsforvalter

Clausen pålagt at indbetale en årlig afgift på 28 rigsdaler til amtstuen i Løgumkloster for det tillagte ødebol. Præsten går imod dette krav ved at henvise til kontrakten fra 1647, hvor der var givet løfte om fritagelse for alle afgifter, hvad navn de end måtte have. Dette privilegium er blevet respekteret af de kongelige embedsmænd i fredstid og af de kurbrandenborgske og svenske embedsmænd i krigstiden. Der pålægges imidlertid nu præsten, at der fremover ved hvert konge- og præsteskifte skal ansøges om stadfæstelse af denne frihed mod en afgift på tyve rigsdaler. Dette ønsker han at fritages for, idet det ville forringe embedet. Han sender en skrivelse til kongen med en redegørelse for kaldets beskaffenhed, og i denne anfører han, at sognet består af 22 bol eller 14–15 plove. Det er mest fattige folk, som ernærer sig ved at grave og køre tørv. De må både købe brød og korn, da der ikke kan bjærges nok til eget underhold. Dette skyldes den dårlige høavl, hvoraf meget må hentes og hyres udensogns. Det er tit vanskeligt at få gebyrerne ind. Endvidere anfører han, at den kandidat, der skal tiltræde embedet, må betale forgængerens eller hans arvinger for bygningerne, der tilhører præsten på 14 fag nær. Derfor vil en præst straks komme i gæld, som det i det dårlige kald er vanskeligt for ham at afdrage. Argumenterne, han anfører, er omtrent de samme, som bedstefaderen begrundede sine klager med.

Det ser da heller ikke ud til, at der er sket synderlige forbedringer inden for landbrugskårene. Driftsformen er stadig den samme. Danmarks deltagelse i den store nordiske krig har bragt tunge byrder over landet. Holland har lagt en følelig indførselstold både på korn og stude; det giver sig udslag i stærkt faldende priser med følger også for præstens indtægter.

Som jordbruger var præsten med i markfællesskabet, og han stod således i et afhængighedsforhold til de øvrige i bylaget. Hvor enhver havde sine forpligtelser og rettigheder, kunne der nok opstå gnidninger. Mange af disse interne uoverensstemmelser fandt vel deres afgørelse på byens grande, men det kunne dog hænde, at de måtte for en højere instans. Det var da også tilfældet i Abild. Pastor Friis følte sig forurettet på forskellige områder og sender i den anledning et klageskrift til amtmand F. W. Holstein i Tønder.

Præsten havde fra gammel tid haft ret til om efteråret frit at udslå sin besætning på græsmarkerne og ret til at nyde græspenge for et halvt bol af de kreaturer, der gik på fællesjorden. Men bolsmændene søgte at afsvække disse rettigheder, idet de, som han anfører »af Krecke og Bæster tager nogle stykker ud af græsberegningen og

nogle stykker ikkun for halvt beregner«. De indhegner engene, som om efteråret altid har ligget til almindelig græsning, og de har egenmægtigt sat pæle til en dobbelt vej over Kirkesig (præstens særeje), medens der godt var en mulighed for at anlægge vejen over byens jord. Lukkelsen øst for Kirkesig ligger øde, så hver mand går, trækker og driver derover. Præsten har desuden opdaget, at hans agre på østmarken er smallere end de øvriges, og at byen opretter nye vilkår med hensyn til græsfordelingen på eftergrøden uden at spørge ham eller rådslå sig med ham. Præsten må flere gange påberåbe sig øvrighedens bistand. Den 4. august 1739 udstedes en ordre af amtmanden, og heri anmodes bønderne om »bei Strafe, Raub und Gewalt« at afholde sig fra ulovlige indhegninger.

Bønderne viser sig dog genstridige. Påbudet bliver resultatløst, og efter en fornyet klage svarer amtmanden, at de uopholdeligt må give præsten en skriftlig forsikring om hans rettigheder. I modsat fald vil Chresten Fussknecht blive beordret til at nedrive digerne på deres bekostning. Men heller ikke dette synes at have indgivet dem respekt. De indsender en skrivelse til amtmanden, hvori de udtaler deres overraskelse over Chresten Fussknechts fremgangsmåde. Han har ikke alene udført det pålagte hverv, men også beslaglagt et krus og en tinkande, formodentlig på grund af betalingsnægtelse. I særdeleshed er de forundret over præstens optræden, da det altid har været deres agt at leve i fred, kærlighed og ro med ham.

De beder amtmanden om at udpege nogle upartiske mænd til at dømme dem og præsten imellem. Fire af egnens bønder må så under edsaflæggelse se at få et forlig i stand, og det lykkes da også. Præsten må gå ind på at give afkald på græsningsrettigheder i bymændenes enge, men de må til gengæld ikke benytte hans marker. Desuden træffes der forskellige aftaler vedrørende indhegningen af præstens marker, anlæggelse af veje og kirkestier samt vedligeholdelse af diger og grøfter. Den vigtigste bestemmelse er dog den, at præsten får rettigheder for et helt bol »være sig at græsse eller skifte fællesgrund«. Kontrakten, der er affattet på dansk i modsætning til alle de andre skrivelser, der enten er på tysk eller plattysk, bliver undertegnet af 15 bols mænd. Det hele bol, præsten har fået til rådighed, har den store fordel, at præstegården ved den senere udskiftning kommer op på et jordtilliggende på 131 ha. Af disse sælges dog under den første verdenskrig 42 ha for 40614 mark til den tyske marine, som her lod opføre to store luftskibshaller.¹⁴

Om nu slægten Friis har øvet en kirkelig indsats, kan vel vanskeligt afgøres. Det ville være en for ensidig bedømmelse at drage en slutning om tilstandene i sognet efter klageskrifterne alene.

Matthias Friis fik sit virke i en periode, som man har betegnet som ortodoksiens tid, i kirkelig henseende en yderst fattig og gold tid. Forkyndelsen samlede sig mere om en udredning af den rette lære i stedet for om et virkeligt trosliv. De lange, tørre og lærde prædikener, som gik hen over hovedet på tilhørerne, har næppe kunnet jævne den kløft, der var mellem præst og menighed. Pastor Friis har mere været embedsmand end sjælehyrde og har haft vanskeligt ved at komme i kontakt med sine sognebørn.

Da sønnesønnen tiltrådte sit embede, gik den pietistiske vækkelse, der havde sit arnested i det nærliggende Tønder, hen over egnen. Der findes ingen oplysninger om, at den på denne tid fandt grobund i sognet. Men det kan dog anføres, at det sociale arbejde med dets omsorg for de fattige, der fik en fremtrædende plads hos pietismens tilhængere, også kom til at spores i sognet. I 1736 oprettedes en fattigkasse, af hvis vedtægter det bl.a. fremgår, at når der holdes bryllup, må de fattige med mad ikke glemmes, og når der indrettes et begravelses- eller barselsgilde, da skal man sende til de fattige noget mad og drikke til deres vederkvægelse. Samtidig blev der vedtaget, at der hver søn- og helligdag skulle ombæres en klingpung, og dette hverv tilkom hver husejer, nabo til nabo udi fire dage, at udføre.¹⁵ Da der omkring denne tid blev påbudt kirketvang, har præsten kunnet glæde sig over et stort kirkebesøg, hvad vel også har haft indflydelse på størrelsen af det samlede beløb.

Christian Friis afgik ved døden i 1745 og efterfulgtes af Lorens Friis, der formodentlig har været en søn af ham. Han døde efter kun 36 ugers præstevirksomhed, og da der hverken var en enke i kaldet og heller ingen præstebørn, som kunne videreføre, at samme slægt blev i samme kald, blev kontinuiteten brudt. Man måtte søge en efterfølger uden for familien Friis, der i 110 år havde haft sin plads i Abild præstegård. Valget faldt på Andreas Christian Wedel, der var født i Daler. Under hans embedstid blev egnen hjemsøgt af den frygtelige kvægst, der bragte nød og elendighed i hvert landbohjem. Men man har vel affundet sig med den tunge skæbne, og da der heller intet klageråb lød over den ny præst, er der nu omsider efter de mange års uforsagelighed indtrådt den sikkert længe ventede sognefred.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten bd. 1, 1932, s. 267. H.N.A. Jensen: Versuch einer kirchlichen Statistik bd. 2, 1841, s. 383.
2. Johan Hvidtfeldt: Bidrag til belysning af de kirkelige forhold i Vestslesvig omkring 1650, SJy Arb 1941, s. 94.
3. Tønder provstearkiv nr. 161, LA Åb.
4. Tønder provstearkiv nr. 286, LA Åb.
5. ibid. nr. 161 og Abild præstearkiv Bd 3, LA Åb.
6. Johan Hvidtfeldt, op. cit. s. 117. Gottorparkivet, B 3, 10 Sager vedr. kirke og skole i Abild 1637–1712, tidl. afl. fra Kiel A XX 2531, RA. G. Japsen: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814, 1968, s. 28,40f.
7. Gottorparkivet B 3,10, RA; Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938, s. 290.
8. ibid. og Johan Hvidtfeldt, op. cit. s. 117.
9. Abild præstearkiv Bd 3, LA Åb; Johan Hvidtfeldt, op. cit. s. 103 f.
10. Bricka Da Biogr Lex bd. 5,1891, s. 441.
11. Da Kirk bd. 21, 1957, s. 1497. Jens Holdt i SJy MSkr 11. Årg. s. 60.
12. Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten bd. 1,1932, s. 264.
13. Se for det følgende Tønder provstearkiv og Tønder præstearkiv Bd. 3, LA Åb.
14. Pastor Rickers optegnelser; findes ved præsteembedet i Abild. Claus Rickers var sognepræst i Abild 1899–1921.
15. M. H. Nielsen: Fra Slesvigsk Fattigvæsens Fortid, 1944. s. 45.

DER CLOWN

Londonagentens indberetninger om den tyske emigration 1852–61

Af Troels Dahlerup

Det er bekendt, at den hensygnende danske enevælde støttede sig til et udbredt spionage- og overvågningssystem ledet af Københavns politidirektør C. J. C. Bræstrup.¹ Dettes effektivitet var så accepteret, at regeringen ved Treårskrigen udbrud måtte lade politidirektøren bistå ved organiseringen af hærens efterretningsvæsen,² så meget naturligere, som Bræstrup frem til 1848 i allerhøjeste grad havde interesseret sig for subversive elementer i hertugdømmerne, og det ikke blot hvad angik slesvig-holstenere, men også med hensyn til noget så nymodens som »communister«.³

Vel bragte Treårskrigen en indskrænkning i den hjemlige overvågning i det egentlige Danmark;⁴ men til gengæld var det slesvig-holstenske spørgsmål des mere aktuelt. Og da dette med megen ret ansås for en lokal udløber af den almeneuropæiske revolutionære tendens, var et samarbejde med andre magter om fælles problemer nærliggende. Manglede man end et »Interpol«, havde man dog inden for Det Tyske Forbunds rammer en god hjælp i de regelmæssigt fra Dresden udsendte »Vertrauliche Polizei Mittheilungen«,⁵ der naturligvis især optoges af almindeligt kriminalstof (beskrivelser af efterlyste personer m.m.), men som naturligt i en tid, der næppe følte et større skel mellem kriminelle og »politiske« forseelser, også bragte talrige efterretninger om revolutionære sammensværgelser, agenter m.v.

I Mittheilungen nr. 14 fra 18. aug. 1852 meddeles således, at der i Communistenbund i Brüssel fandtes en dansk (d.v.s. slesvig-holstensk) snedkersvend Lange, og som nærmere forklaring gives, at der her var tale om den forening, som handelsbetjent, tidligere litterat Engels havde tilhørt, hvorefter en påtegning viser, at det danske politi har identificeret den pågældende med en Peter Carl Lange, kaldet Stock, fra Itzehoe.⁶

Der er grund til at formode, at den københavnske politiledelse havde et »centralkartotek« over mistænkelige personer, hvormed udenlandske efterretninger af mulig betydning konfereredes, ligesom specielt paspolitiet ofte ses besværet af sådanne forespørgsler. Som exem-

pel på overvågningens effektivitet skal anføres, at ankomsten af den apostolske præfekt for Nordpolen Stephan Djunkowski⁷ til København 1858 medførte daglige rapporter over dennes gøren og laden, ligesom prælatens afrejse bevirkede husundersøgelse og fremsendelse af papirkurvens indhold,⁸ om dette så skyldtes, at katolicismen endnu ansås for lidet respektabel, eller om det ikke snarere var missionærens polske navn, der havde givet anledning til onde anelser.⁹

Gennem Det Tyske Forbund var man som anført i normal forbindelse med størstedelen af Mellemeuropa, medens kontakten til andre lande var mere tilfældig. En stor fordel var det dog, at forholdet mellem Bræstrup og Christianias politimester Chr. F. J. Munthe af Morgenstjerne var så nært og tillidsfuldt, som det fremgår af deres omfattende korrespondance.¹⁰ Og selv om Bergens politimester Krogh, der var tilforordnet Kommissionen til Undersøgelse af Arbejderuroligheder (d.v.s. deltog i opgøret med Thraniterbevægelsen), pligtskyldigt rapporterede om en mulig forbindelse mellem en P. Jürgensen i Bergen og den danske rigsdagsmand Jens Andersen Hansen i København,¹¹ kunne Munthe af Morgenstjerne 27. jan. 1857 beroligende meddele Bræstrup, at trods allehånde rygter om bevægelsens udenlandske kontakter (såvel Mazzini som Louis Blanc havde været nævnt), var medlemmerne dog for »simple og ukyndige« til, at noget sådant kunne være tilfældet.¹²

Fra 1855 optages stedse mere plads i Vertrauliche Mittheilungen af nyheder vedrørende den tyske emigration i London, og 24. september (nr. XIV) redegøres således for spaltningen af Communistenbund i to fraktioner, en Marx-Engels-Francke- og en Willich-Schapper-Tausenau-gruppe;¹³ men det er dog fortsat de internationalt set mere kendte revolutionsførere som Mazzini og Kossuth m.fl., der sammen med den republikansk-skandinavistiske friser Harro Harring optager den meste plads.

Dog får vi 27. okt. 1856 (nr. 73) en hel historisk afhandling om en tidlig revolutionær bevægelse i Westfalen, idet en Ottomar v. Behr havde knyttet forbindelse med Freiligrath, Karl Marx, Engels m.fl., hvilke sammen med v. Behrs svoger Julius Meyer samledes på slotet Holte nær Bielefeld, som i årene 1845–47 udgjorde et arnested for revolutionspropaganda.¹⁴ Sikkert mere typisk for situationen i 1850'erne var et bilag (C ad nr. 47, 21. marts 1855), der meddeler en hel afhandling om »Den europæiske propaganda«, idet Krimkrigen antoges at have forstærket rørelserne i Polen og forøget agitationen fra London, ikke mindst blandt Kossuths ungare og Mazzinis

italienere, hvilke sidste ansås for bedst organiserede og følgelig sværest at infiltrere. Agitationen for en skandinavisk republik mentes Mazzini-inspireret, og foruden ovennævnte Harro Harring nævnes en Møller (se flg. side), der fra London overrender sine bekendte i Danmark og Sverige. Af farlige franskmænd opregnes Ledru Rollin, Louis Blanc, medløberen Alex. Dumas samt Blanqui, medens Tyskland (efter Kølnerprocesserne, se flg.) alene havde Londonemigranterne at frygte. For disse fandtes en centralkomité med Ruge, Willich, Schimmelpfennig, Marx, Freiligrath og Kinkel i ledelsen, som igen havde udløbere til USA.

Naturligvis måtte det være af interesse at påpege, at den berømte (eller, om man vil, berygtede) teolog Bruno Bauer i 1855 havde fået pas til at rejse til England, hvor sammes broder Edgar Bauer i begyndelsen af 1859 formodedes at organisere kontakter til USA og Frankrig, og dennes vigtigste agent mentes at være den Zinn, der havde spillet en vis rolle ved Kinkels flugt fra tysk fængsel.¹⁵

Senere i 1859 orienteres vi om, at emigrantbladet *Die Neue Zeit* var gået ind og afløst af *Das Volk*, der antoges redigeret af Marx, Engels, Freiligrath, Biskamp og Heise, og et senere bilag kortlægger flygtningenes organisationsforhold: foruden Kinkels republikanere, hvortil også regnes Freiligrath, fandtes to indbyrdes stridende arbejderforeninger, dels under Marx og Schapper, dels under Biskamp, Liebknecht, Engels m.fl., samt to tyske sangforeninger, hvortil naturligvis kom særskilte polske, italienske og franske flygtningegrupper.¹⁶

Af større interesse for danske læsere turde dog være et udateret og muligvis i Bræstrups privatarkiv helt tilfældigt placeret bilag, mærket »exp. 16. maj 1855«, med den spændende titel »Historique de la Societé secrete dite La Scandinavia«, hvori berettes om en 1832 af professorer i København og Dorpat stiftet organisation med det mål at skabe en skandinavisk republik omfattende såvel Danmark, Norge, Sverige og Finland som Balticum. Efter nogle års forløb blev organisationen betaget af »den mest avancerede form for kommunisme«, ledet fra Paris, og da Willich stiftede en kommunistisk klub i London, sluttede de derværende skandinaver sig til denne.¹⁷

Derpå bringes et 17 punkts program, der dog synes ret »standardiseret«; mere spændende er navnelisten over foreningens ledere: buntmagersvend Petersen (fra Slesvig-Holsten!), utvivlsomt den danske kommunist-pioner (Niels) Lorentz Petersen, der fra 1842 havde stået i forbindelse med forskellige kommunistiske organisationer, en i Riga født snedker Kobb, en i USA født skrædder Andersen, en norsk

skrædder Pierre Andery (?), litterat Møller fra København, utvivlsomt P. L. Møller, der fra 1846 opholdt sig i London, samt den danske kunstmaler Melbye.¹⁸

At dette spændende aktstykke er blandet ind imellem akterne vedr. en svensk kunstners mildest talt vidtløftige finanser¹⁹ tyder dog ikke på, at den københavnske politidirektørs nerver har været spændt til bristepunktet ved disse afsløringer; men det medvirker til at forklare, hvorfor man fra dansk side fandt at måtte interessere sig for denne ellers overvejende tyske emigration i London.

Derudover findes en ikke uinteressant korrespondance med Hannovers politidirektør Wermuth,²⁰ som af gode grunde var stærkt interesseret i hertugdømmernes forhold. Her var det lykkedes at kortlægge en »demokratisk arbejderforening« med afdelinger i de fleste større byer, ledet af en vis dr. Loui Neergaard i Kiel;²¹ men en direkte forbindelse til central-komitéen i London havde ikke kunnet opspores, ja i en »Extrakt aus dem Bericht über die Flüchtlinge in London«, siges det, at navnet på den danske emissær er i den grad hyllet i tavshed, at selveste Arnold Ruge erklærer ikke at kende det!

Især synes Wermuth dog interesseret i at gøre reklame for sit i samarbejde med den fra Kølnerprocesserne berygtede Berlinerpolitiråd dr. Stieber udarbejdede »Kommunist-Lexikon«, og med Bræstrup som mellemmand lykkedes det at få adskillige ministerier til at subscribere, selv om det i to bind (1853–54) udkomne værk næppe umiddelbart kan ses at berøre Danmark og danske forhold. Ja, antagelig er den i det 760 personer omfattende Kommunist-Lexikon eneste dansker den ovennævnte Lorentz Petersen, om hvem der i øvrigt i lægget ligger en vel af Bræstrups personale udarbejdet detaljeret rapport af 23. juli 1852.²² Og at man i Hannover har følt, at strømmen af efterretninger var vel énsidig, kan måske sluttes af, at Wermuth 27. dec. 1856 ønskede at høre nyt om Rimestads arbejderforening.

Idet centret for revolutionær propaganda i 1850'erne vitterligt lå i London, måtte det være af interesse også for det danske politi at blive fyldestgørende orienteret, og da det engelske politi øjensynligt manglede den »samarbejdsånd«, der prægede Det Tyske Forbunds medlemmer, ville det unægtelig være en fordel, om man havde sin egen agent og således ikke var afhængig af meddelelser fra Dresden eller Hannover.

Den danske Londongesandt Christian Bille var dog ikke glad for at have med agentvirksomhed at gøre,²³ og om et via det saksiske indenrigsministerium 22. dec 1851 fremsendt »tilbud« om agentvirke

i London imod fast gage²⁴ er kommet til udførelse, turde være usikkert.

Kun ét står fast: fra 1852 og frem til 1861 modtog Bræstrup tysk-sprogede rapporter fra sin Londonagent, i begyndelsen lidt tilfældigt, men fra september 1856 bliver der tale om regelmæssighed, og da man med udgangen af 1858 var nået til rapport nr. XC, skifter man nu til arabertal frem til rapport nr. 47, af 4. aug. 1861, hvorefter denne kilde tørrer ind.²⁵

Desværre er kun en mindre del af dette materiale bevaret i Bræstrups arkiv; meget har formentlig skullet benyttes, f.ex. til kontrol af personnavne etc., og lejlighedsvis har man næsten mistanke om, at det fortrinsvis er den politimæssigt set mindst interessante del, som stadig ligger her. Rapporterne veksler i omfang lige fra rene afhandlinger på over 100 brevsider til simple firesidede breve. Men heldigvis indledes samlingen af en art »register«, hvori hver rapport opføres med nummer og dato, hvorefter stikord af indholdet anføres, gerne med sidehenvisning; dette dog sjældent os til større hjælp, da de få bevarede »afhandlinger« oftest er afskrifter, evt. endog blot extrakt-afskrifter i andet format, d.v.s. med anden paginering.

Trods alle mangler får vi dog her et ikke helt ligegyldigt bidrag til tysk emigrantliv i 1850'erne, herunder et supplement til allerede eksisterende skildringer,²⁶ og da vi især underrettes grundigt om stridighederne inden for foreningslivet og her da specielt i arbejderforeningerne, kan vort materiale gang på gang supplere, kontrollere og uddybe det billede, som kan uddrages af Marx-Engels-brevvekslingen.²⁷

Blandt hovedaktørerne er naturligvis også her revolutionens store navne som Louis Blanc, Kossuth og Mazzini; men som nævnt interesserer agenten sig især for de tyske ledere som Ruge, Marx, Willich, Kinkel m.fl. Lejlighedsvis berøres også engelske venstrefløjsgrupper, medens Harro Harring og en ellers ubekendt Ingworsen²⁸ desværre kun anføres i registret, ikke i nogen af de helt eller delvis bevarede rapporter. Det er dog oplagt, at agentens viden er mest indgående, når det drejer sig om forhold blandt de tyske emigranter, hvor han øjensynligt færdes hjemmevant og må have besiddet en vis position; bl.a. anfører han næppe uden selvfølelse, at han var inviteret til at deltage i »The Conference between the Middle and the Working Classes for political Reform« blandt så prominente gæster som Richard Cobden, The Earl of Harrington, sir John Trelawney samt professorerne Maurice og Newmann.²⁹

Efter at Bræstrup i 1858 havde anket over, at der havde været lidt

rigeligt med almindeligt avisstof i efterretningerne,³⁰ bliver vor agent fra 1859 særlig veltalende, idet revolutionsstemningen Europa over var på kogepunktet. Ydermere optrådte der nu en ny og bitter splitelse blandt de tyske flygtninge, idet Marx efter mange års tilbagetrukkethed engagerede sig i bladet *Das Volk*, medens Kinkel og hans »nationalliberale« tilhængere fylkedes om bladet *Der Hermann*. Da Marx ikke ejede kongens mønt, gik der rygter om, at midlerne var kommet fra hans kones familie, givet en god historie for Marx' modstandere, da hans svoger Ferdinand Otto Wilhelm v. Westphalen først i 1850'erne havde været preussisk indenrigsminister! Men skønt vor agent ikke kan siges at være Marx alt for venligt stemt, rapporterer han – ganske i overensstemmelse med, hvad vi kan udlede af Marx-Engels-brevvekslingen –,³¹ at Marx har en velhavende ven i Manchester ved navn Friedrich Engels, der – endog med dato – 4. juli – har lovet at dække bladets ugentlige deficit.³²

I øvrigt er Marx' anseelse blandt de tyske flygtninge ringe, fortæller vor agent; i 1851 udtrådte han af arbejderforeningen på grund af en strid med Willich og Schapper. Og ganske vist blev han siden forsonet med sidstnævnte; men da nu *Das Volk* gik til angreb især på Kinkel, vedtog arbejderforeningen 19. juli 1859 udtrykkeligt at distancere sig fra *Das Volk*. I denne situation ses nu Carl Blind i forbindelse med »parlamentspartiet« og de preusservenlige demokrater, d.v.s. Ruge, Bucher og Rudolf Schramm, at optræde som det tyske demokratis fører.

I stedet for ros synes agenten at have fået et ubehageligt brev fra Bræstrup med forespørgsel om, hvorvidt det er rigtigt, at han er medlem af »Bund der Treue«, til hvilket han svarer med en længere retfærdiggørelse,³³ bl.a. med påpegelse af, at også han er (bona fide) tysk emigrant. Det nævnte forbund stiftedes 1852 i London af typograf Zinn efter dennes flugt fra tysk fængsel. Thi efter en tid at have været præsident i den tyske arbejderdannelsesforening begyndte han for sig selv, og såvel Kinkel og Freiligrath som vor agent blev den nye sammenslutnings æresmedlemmer, hvorfor han som bevis vedlægger sit – desværre ikke bevarede – diplom. Da Kinkel er foreningens helt, er forholdet til Marx følgelig yderst slet, og efter en kort omtale af stridighederne omkring afholdelsen af en Schillerfest³⁴ slutter brevsiden, uden at en fortsættelse ses bevaret.

Lejlighedsvis kunne vor agent også pålægges mere »efterretningsmæssige« opgaver; f.ex. havde *Daily Telegraph* 1. okt. 1859 bragt en for den danske regering mindre behagelig korrespondance fra Kø-

benhavn, dateret 24. sept., hvis forfatter eller hjemmelsmand Bræstrup gerne så oplyst. Omgående rapporterer agenten,³⁵ at omtalen i bladets leder er redaktionel (af St. John), men at han formoder, at stoffet stammer fra Berlin, hvor en vis dr. Meyer var bladets korrespondent.³⁶ Og som vidnesbyrd om sin specialviden skynder han sig at tilføje, at også emigrantbladet Der Hermann har berørt pågældende sag under mærket beta.³⁷

I efterfølgende rapporter uddybes disse indbyrdes emigrantstridigheder; således får vi at vide,³⁸ at Kinkel har gjort en vis Juch til redaktør af Der Hermann, og at denne bestræbte sig på at opnå kontakt til hertugen af Coburg, Ernst II, broder til prins Albert, som antoges at interessere sig for Kinkels og Freiligraths tysk-nationale bestræbelser. Men, tilføjer vor indforståede specialist, det er dog ikke Juch, der er hertugens lønnede agent; thi denne post var besat med en vis Eduard Sippel, tidligere demokrat.³⁹

Strengt taget er denne fortsatte gennemgang af emigranternes mistroiske og stedse mere indbyrdes splidagtige tilværelse ret trist. Kulminationen indtræder⁴⁰ ved omtalen af Marx' skrift »Herr Vogt«, der betragtes som lavpunktet i flygtningesituationen, ingen kendsgerninger, kun smuds; men Marx' tilværelse er nu engang en række af skandaler og mistænkeliggørelser. Agenten må dog indrømme, at Marx ganske effektivt afviser de af hr. Vogt fremsatte beskyldninger, idet han afslører denne som agent for Napoleon III. Men som »specialist« i faget finder han dog Marx' kendskab til det vidtomspændende net af bonapartistiske agenter alt for beskedent!

Den 2. april 1861 afsendes sidste rapport, nr. 47, og årsagen hertil er naturligvis at finde i, at et følgende brev af 19. juli s.å. er dateret Berlin, d.v.s. at vor flygtning er vendt hjem som følge af den almindelige amnesti, og at han fortsat hverken underskriver eller tør meddele sin adresse,⁴¹ skyldes, at han håber, at Bræstrup stadig vil kunne bruge hans tjeneste. Følgelig optager rapportregisteret, omend uden nr., et brev fra Berlin af 4. aug. 1861, der heldigvis er bevaret i original, og som i givet ironisk form skildrer et møde i en forening af slesvig-holstenske Kampfgenossen. Foreningens præsident undveg agentens direkte forespørgsel om hans krigsdeltagelse, og med beskrivelsen af forsamlingens livlige diskussion om anskaffelse af en foreningsfane (det vedtoges at overlade det praktiske til »Damekredsen«), valg af fanebærer samt eventuel deltagelse i en kommende Turn-festlighed slutter rapporterne fra »Londonagenten«.

Denne introduktion til et vist hidtil ukendt kildemateriale bør ikke

slutte uden et forsøg på både at indkredse agenten og i denne forbindelse at antyde en vurdering af materialets værd. Heldigvis viser identifikationsproblemet sig at være uhyre simpelt at løse, idet vor agent ikke sjældent kommer til at afdække sin anonymitet, f.ex. har han ved flere lejligheder tilsendt Bræstrup mere private meddelelser, således om sin flytning i 1856⁴² til Archway Road, Highgate, der underskrives E.B.

Følgelig vækkes vor opmærksomhed, da den oven omtalte rapport nr. XXXVIII af 1858 vedrørende agentens deltagelse i en engelsk arbejderkongres som »dokumentation« bilægges et avisudklip, som meddeler, at Mr. Bauer of Highgate m.fl. var inviterede dertil.

Og går vi med denne viden til Bræstrups egentlige privatkorrespondance,⁴³ finder vi her en gruppe på ca. 15 breve fra en E. Bauer, en enkelt gang benævnt Edgar Bauer, i ganske samme hånd som de usigenerede rapporter, og hvis regelmæssige omkvæd turde være et »send flere penge«. Det er netop agentens privatliv, der gennem disse tiggerbreve blotlægges. Således fortæller han 5. sept. 1856, at han i foråret var blevet opfordret af Bræstrup til at sende »Informationen über gewisse Genannten«, og for sin møje havde han modtaget honorar pr. afhandling af Westenholz, d.v.s. den store engelsk-danske forretningsmand Ragner Westenholz, der øjensynligt var mellemmand i affærens begyndelse,⁴⁴ ja muligvis skal overgangen fra romer- til arabertal i rapporterne fra dec. 1858 ses i forbindelse med, at agenten fra nu af synes at træde i direkte forbindelse med Bræstrup, der følgelig overrendes med anmodninger om »forskud« m.m.

Helt sikkert fastslås identiteten i et signeret privatbrev af januar 1859, der giver en komplet oversigt over de i året 1858 fremsendte rapporter, ialt 55 stk., der uden undtagelse på dato svarer til registerets fortegnelse over de af Bræstrup modtagne anonyme agentindberetninger, og ved samme lejlighed, i brev af 10. dec. 1858, opgør Bauer, at han i det forløbne år har modtaget ialt 116 £ 10 s., desværre lidt mere end aftalt; men han har jo kone og børn, og mon ikke han undtagelsesvis kunne få lov til at trække på næste års beløb? I april 1859 er det blevet rent galt; thi konen venter nu barn nr. 5. Bræstrup har vist ikke altid været lige villig til at punge ud; thi endnu en forskudsanmodning af 2. juni 1860 betyder, at vor agent har fulgt politidirektørens opfordring til at skaffe sig indtægt som medarbejder ved aviser i England, Amerika og Tyskland samt ved konversationslexica.

Og som vor agent sender sin sidste Londonrapport 2. april 1861 og derpå 19. juli skriver fra Berlin, ser vi Edgar Bauer 16. maj sende

Bræstrup en sidste hilsen og tak, idet skibet »i morgen går til Hamburg«, ja allerede 23. april kan han meddele, at hans hjemrejse ikke vil volde juridiske problemer; men da det er rent galt med rejsepenge-
ne (han antyder, at en 300 preuss. thaler vil slå til), har han skrevet til Berlingesandten Quaade desangående.

Omend Edgar Bauer næppe kan betegnes som en politisk eller literær lederskikkelse, er han dog langt fra ubekendt, idet han var broder til den berømte venstrehegelianske teolog Bruno Bauer. Begge havde stået den unge Marx nær; men i 1843 kom det til et brud, der resulterede i Marx' skrift »Die heilige Familie«. ⁴⁵ Bruno Bauers stedse mere radikale bibelkritik førte 1842 til hans afsked fra et docentur i Berlin, og omtrent samtidig idømtes Edgar fire års fængsel for sit indlæg i den deraf følgende pennefejde. ⁴⁶

Om hans liv (1820–86) i øvrigt beretter Meyers Konversations-Lexikon ⁴⁷ nøgternt, at den omstrefjende tilværelse gentagne gange blev afbrudt af presseprocesser; som broderen Bruno gik i stedse mere konservativ, anti-liberal, retning, ⁴⁸ holdt også Edgar sig uden for revolutionerne 1848–49 og kom via Altona-Flensborg til London først i 1850'erne, hvor vi nu genfinder ham som dansk agent.

Hvordan forbindelsen via Westenholz til Bræstrup end er kommet i stand, ved vi, at han længe var medarbejder ved det helstatsvenlige Altonaer Zeitung, senere kaldet Nordischer Courier, med næsten dagligt brev fra London og ugentlig leder; men vist netop dette forholds ophør ca. 1. august 1858 bragte ham i de oftomtalte pengevanskeligheder på denne tid. ⁴⁹

Thi det var ikke udelukkende ved sin agentvirksomhed, at Bauer tjente den danske sag; også hans forfatterskab må nævnes, og det ikke blot som bidragyder til helstatsvenlige aviser m.m., men som selvstændig publicist, der som tysker kunne virke mere »upartisk« over for udlandet. Således omtales 1861 en veksler for udgifterne til brochuren »Schleswig«, ⁵⁰ og i 1863 fremsendte han brochuren »Das Hrz. Holstein u. seine Recht«. ⁵¹

Det er netop i denne forbindelse, at Bauer har været kendt, omend blot i en »fodnote« til Danmarkshistorien. Da nemlig Krüger og Ahlmann valgtes til de tyske parlamentariske forsamlinger, rigs- og landdag, stod de længe ret fremmede over for dette dem så ukendte milieu, og ifølge spillets regler var det naturligvis den danske Berlingesandten Quaade umuligt at give åbenlys støtte til disse preussiske undersåtter. Følgelig fandt den danske regering det nødvendigt at sende en »mellemmand«, professor Panum, »der fra sin virksomhed ved Kiel-Uni-

versitetet 1853–64 medbragte en god Orientering i tyske Forhold«. ⁵²

Ganske vist afløstes han snart af den unge kemiker A. E. M. Schleisner, men spillede fortsat en rolle som »konsulent« i disse anliggender, og gang på gang henvendte Schleisner sig, øjensynligt ret uforbeholdent, til denne sin mentor i »agentfaget«. ⁵³

Øjensynligt til manges forbløffelse erfarer vi: »Quaade knyttede samtidig Forbindelse med Hannoveraneren Dr. Edgar Bauer, der var en lidenskabelig Modstander af det bismarckske Preussen«, og denne blev dels Quaades kontakt til Krüger, dels Krügers litterære medhjælper. ⁵⁴ Og nu løses et lille problem, der tilsyneladende var højst gådefuldt for Schleisners og Panums københavnske bagmænd, hvorfor dog gesandten Quaade havde en sådan tiltro til den lidet agtværdige dr. Bauer? Vi forstår derimod nu, at Quaade ikke har ment at kunne vælge og vrage, men at han, der havde et mangeårigt kendskab til Bauers lange og tro tjeneste, utvivlsomt har følt sig forpligtet til at finde en eller anden konto, over hvilken han fortsat kunne lønne, om ikke ligefrem »pensionere« en trofast medarbejder.

Lad os derpå vende tilbage til Bauers til nu så ukendte tilværelse i London, som vi på mange måder kan kortlægge, ikke mindst takket være Marx-Engels-brevvekslingen, der ikke blot behandler de samme problemer, som optager agenten, men som gang på gang nævner ham ved navn. Allerede i oktober 1851 véd Marx, at Edgar Bauer skulle være kommet til London, og i august det følgende år kan han ud fra selvsyn give en skildring af, hvorledes denne over for Kinkelkredsen giver rollen som »en harmløs humorist«. ⁵⁵

I 1854 omtales en passant Bauer, »hvem jeg ser tid efter anden«, og i december samme år meddeles det en korrespondent i Breslau, at Bauer besøger ham ugentligt. ⁵⁶ Marx vil dog gerne se prøver på Bauers skriverier i Breslauer Zeitung, da han aldrig omtaler dette for ham, en nyfigenhed, der tænkeligt bevirkede, at Bauer en tid holdt sig væk. I hvert fald kan Marx 14. dec. 1855 udtrykke sin forbløffelse over et besøg af, ikke blot Edgar, hvem han da ikke havde set i næsten et år, men også af selveste Bruno, som i en række af breve til Engels skildres ironisk-humoristisk. ⁵⁷

Endnu i 1857 var de på talefod, bl.a. nævner Marx en person, som han beklageligvis måtte omgås, fordi han ikke kunne undgå lejlighedsvis at træffe ham hos Bauer. Selve skildringen af Herr Edgar er lidet smigrende, men dog ikke helt så skarp som Jenny Marx' omtale i brev af august 1857, ⁵⁸ hvor vi for første gang finder glosen klovnen, der Clown, anvendt om ham.

Et senere ofte omtalt »brud« imellem Marx og Bauer må efter al sandsynlighed være indtruffet i den følgende tid, og først i november 1858 nævnes Bauer igen i Marx' korrespondance. Nu har Bauer gjort karriere i Marx-fjendtlige arbejderkredse, idet han er blevet redaktør af Die neue Zeit, »hvor klovnens spiller revolutionær«, og han har sågar præsideret ved Robert Blum-mindefesten. Kort efter meddeler Marx, at det er Liebknecht, der har indført Bauer i Arbejderforeningen, og et »I watch him« tilføjes.⁵⁹

Det er nu, at de ovenomtalte Kinkelske bladintriger starter, med det sluttelige resultat, at Die neue Zeit gik ind, medens Marx overtog redaktionen af Das Volk, hvorom hans brevveksling selvfølgelig har meget at fortælle. Medens Bauer som redaktør slog om sig med »klasses modsætninger«, startede Kinkel Der Hermann, »ja de tror endog at have slået os (d.v.s. Marx og hans venner) helt ihjel, idet klovnens hævder at have stukket dem ud blandt arbejderne som Kinkel i Citykredse«,⁶⁰ og i marts 1859 sender Marx et eksemplar af bladet til Engels, i hvilket klovnens foreslår Marx at opgive sin »mistrouiske isolation« og i stedet slutte sig til Bauer og konsorter; men inden længe var Die neue Zeit gået ind, selv om klovnens havde overbevist sig selv om, hvor let det ville være at overtage Marx' plads i den kommunistiske litteratur.⁶¹

Skønt klovnens fortsat regelmæssigt omtales i følgende breve, er det dog mest som bifigur i de kinkelske intriger; vi oplyses nok engang om, at det var Liebknecht, der havde indført Bauer i Arbejderforeningen, »den gang jeg brød med ham«, og at han derpå overtog Die neue Zeit, »hvor den uvidende tølper gjorde vort parti latterligt ved at slå om sig med sine kommunistiske fraser«. ⁶² Endelig har Biskamp, der hjalp Marx ved overtagelsen af Das Volk, berettet, at Bruno Bauer skulle være i russisk sold, og at hans Englandsrejse havde givet brødrene idéen at forsøge forretninger med den engelske regering, dog uden held; men denne eneste antydning hos Marx om Bauer som mulig »agent« afsvækkes unægtelig af, at Biskamps hjemmelsmand er Edgar Bauer selv,⁶³ og det synes klart, at Marx ikke fandt nogen »sikkerhedsrisiko« hos denne for ham helt latterlige personage.

I hvilken grad Bauer var helt ude af Marx' tanker, fremgår af, at han først 6. juli 1863 dukker op i et »a propos«, der fortæller Engels, at Bauer nu er ansat i det preussiske pressedepartement,⁶⁴ givetvis et andenhåndsryste, der kun vanskeligt lader sig forene med vor efterhånden omfattende viden om Bauers »ansættelsesforhold«. ⁶⁵ At Marx dog fortsat har troet på historien, ses af en opregning af gamle

bekendte, der efter amnestien 1861 var gået i preussisk tjeneste, og som også anfører Edgar Bauer;⁶⁶ og da Marx 1866 hører, at den gamle kommunistæder dr. Stieber skal sendes til det nyligt besatte Frankfurt,⁶⁷ foreslår han Bauer medsendt denne som overcensor,⁶⁸ givet blot en hånsk vits, der naturligvis ironiserer over Bauers expertise, nemlig som anklaget i mange af fyrernes presseprocesser.

I hvert fald i 1868 er Marx klar over, at Bauer er blevet forkæmper for den hannoveranske sag;⁶⁹ men at han intet anede om hans tilknytning til det danske efterretningsvæsen, turde være soleklart, og da Engels på sine gamle dage meddelte oplysninger til bevægelsens historieskrivere, gav han yderst nøgternt besked om de gamle ungdomsbekendte;⁷⁰ specielt fik selveste Mehring 1895 at vide, at da Marx i begyndelsen af fyrerne brød med brødrene, bl.a. fordi han ikke kunne tage Edgar Bauers rent lystbetonede »gåen videst muligt« i frasebetonet kommunisme, stod Engels i så nær forbindelse med dem, at han længe så med skepsis på Marx!⁷¹

Vel betragtede Marx Edgar Bauer som en »Clown«, hvilket vel bedst gengives som »bajads«, d.v.s. en person, der spiller en rolle, men på så lidet overbevisende måde, at den derved får et komisk skær, et indtryk, der i og for sig svarer ganske nøje til den unge Schleisners.⁷² Men over for andre må Bauer – i hvert fald for en tid – have kunnet udfylde rollen, idet han ellers næppe var kommet så langt frem i kredsen af emigranter. Da således Bernhard Becker i 1859 søgte at redde stumperne af den da håbløst splittede International Association,⁷³ skrev han 10. september til Bauer for at høre: 1. om du stadig er medlem, 2. om du stadig er sekretær og 3. om du vil være medunderskriver, hvis dit udkast til statutter bliver benyttet, et brev, der nu er indlagt bagest i Bauers underskrevne breve til Bræstrup,⁷⁴ d.v.s., at det formentlig er blevet fremsendt som dokumentation for, hvilken central placering agenten fortsat besad blandt flygtningene i London.

At afgøre, hvorvidt Bauer nu også virkelig var pengene værd, ca. 100 £ årligt, eller fra 1864 300 preussiske Thaler,⁷⁵ turde være vanskeligt. Selv om meget af det rent internationale stof næppe havde direkte betydning for Danmark, er det tænkeligt, at Bræstrup har kunnet anvende det som »bytteobjekt« over for sine udenlandske kolleger, en formodning, der ikke blot bestyrkes af de mange ligheder, som findes mellem agentens rapporter og det ovenomtalte fra Hannover og Dresden modtagne stof, men som i hvert fald i princippet bekræftes, da Bræstrup 1858/59 forespurgte udenrigsministerielle embeds-

mænd om det betimelige i at videregive visse efterretninger. Ikke mindst legationsråd Skrikes svar turde fortjene at citeres;⁷⁶ efter at have anbefalet, at de pågældende meddelelser sendes til »vore korrespondenter i Østrig og Preussen«, fortsætter han: »Derimod forudsætter jeg, at De lader vore Styrere (Sic) uvidende om slige Meddelelser; de vilde derved kun derouteres endnu mere, om muligt, naar man ser hen til deres urolige Higen efter enhver Udsigt til lidt Forstyrrelse i Tyskland«, et tidstypisk vidnesbyrd om den gamle administrations fungeren videre på absolutismens præmisser uden om det nye sæt af nationalliberale politikere.⁷⁷

Én ting er dog givet, at de revolutionære bevægelser i datiden ansås for nært forbundne, således at den nordligste udløber simpelthen var slesvig-holstenismen. En tysk-revolutionær flygtning kunne ikke med urette anses for slesvig-holstener, og selv folk, der som Marx og Engels følte sig hævet over disse nationale modsætninger, kunne ikke hindre, at en stærk og rent affektbetonet sympati for også disse våbenbrødre fra 1848 gang på gang bryder frem i deres forfatterskab,⁷⁸ og følgelig udtrykker de tit og ofte antipati imod alt dansk.⁷⁹

For mig at se ligger den store værdi i Londonagentens rapporter deri, at de alt i alt må have været den erfarne efterretningschef Bræstrup til stor beroligelse. Hvad end Mazzini og Kossuth fandt på, var der ifølge hans unægtelig centralt placerede agents udsagn intet, som tydede på, at de tyske flygtninge i London udgjorde en potentiel sikkerhedsrisiko for den danske stat. I al deres indbyrdes strid og splid havde de ikke kræfter til at lave komplotter. Og med hensyn til Edgar Bauers senere virke for den sønderjyske sag, er det evident, at det for rigstyske kredse var et ekstra irritationsmoment at se en »ægte« tysker – omend nok så meget i hannoveransk klædebon – optræde som forkæmper for selvbestemmelsesretten og § 5.⁸⁰

Som Bauers optræden som »hannoveraner« hindrede hans afsløring som betalt dansk agent, ligeså effektiv synes trods alt hans rolle som »kommunistisk agitator« i London at have været. Kun ét sted antydes den rette sammenhæng, idet den unge Schleisner 1867 meddeler Panum en sørgmunter skildring af Bauers legen agent i Berlin: »med Hensyn til hans Forhold til Blaa Brillen (dvs. Quaade) og Andre som Bræstrup, Peder Hjort o.s.v., er jeg fuldkommen paa det Rene«. ⁸¹ Men i betragtning af, at Panum i en vis forstand måtte kunne betegnes som i hvert fald forhenværende Bræstrupagent, må hemmeligheden siges at være blevet bevaret i inderkredsen af fagfolk.

EXCURS

Vedr. den i note 41 anførte, anonyme professor, kan der næppe være tvivl om, at denne var Peder Hjort, der som helstatsfolkernes »chefsideo­log« ikke blot havde indflydelse på Altonaer Zeitung, jfr. note 49, men som også stod i livlig brevveksling med Edgar Bauer, jfr. Morten Borup: Peder Hjort, 1959, s. 211 note 53. I Hjorts privatarkiv (i Rigsarkivet) findes – foruden talrige bre­ve fra Bræstrup (ca. 50 stk. 1857–68, især koncentreret om perioden 1860–62) og Quaade (ca. 60 stk. 1858–68, se flg.) – bevaret en korrespondance fra Bauer på ca. 35 breve fra tiden 1857–65 (af de første bevarede breve fremgår, at deres brevveksling var af noget ældre dato), der især vedrører hans virke som publicist for den danske sag; han takker for gode råd med hensyn til sine »brochurer«, jfr. ovf. ad note 50–51, og for vejledning til de artikler om dan­ske forhold, som han skrev til Staatslexicon, som broderen Bruno redigerede, se ovf. note 48, men berører også sine økonomiske forhold, i hvilken sammen­hæng han 20. sept. 1861 nævner sin forbindelse med Volksblatt.

I 1861 omtaler han sit ønske om at flytte til Berlin, og 8. maj (»sidste brev fra London«) lover han straks efter sin ankomst at sende Peder Hjort sin nye adresse, hvilket sker den 2. juni, ved hvilken lejlighed han omtaler sin forbin­delse til Quaade, samt anmoder Hjort om at anbefale ham til Bræstrup.

Også Quaades breve til Hjort berører 1861 denne sag med anvendelse af dæksnavnet Archway (Road), således 13. juni, hvor det siges, at samme »nu alt har været her (d.v.s. i Berlin) en Maanedstid« og er beskæftiget med en bro­chure, d.v.s. at identiteten med den 17. maj (jfr. teksten efter note 44) fra Lon­don afrejsende Bauer, som i øvrigt i sin adresseforandringsmeddelelse af 1856 meddelte, at han da var flyttet til Archway Road, se note 42, er fuldstændig sikker.

Sluttelig kan anføres, at Bauer, der livet igennem havde økonomiske vanske­ligheder, se f.ex. Aage Friis: Det Nordslesvigske Spørgsmaal 1864–1879 V, 1946, s. 408, i 1880erne var bidragsyder til Nationaltidende (se 12 breve til R. Hiort-Lorenzen 1880–82, NKS 1725 d Fol., KB), efter at han – formentlig sidst i 1870erne – var ophørt at skrive til Dagbladet (udat. brev fra Vilhelm Topsøe til Hr. Dr. Bauer, hvis forhold til bladet bringes til ophør; eneste anført datering i brevet er en henvisning til forhold i sept. 1877; NKS 4446 II in 4°, KB).

NOTER OG HENVISNINGER

1. Se herom Svane-Mikkelsen i Hist Medd Kbh 1969, s. 55ff.
2. Otto Vaupell: Den dansk-norske Hærs Historie II, 1876, s. 486, jfr. Jens Engberg: Det slesvigske Spørgsmål 1850–53, 1968, s. 55f., Svane-Mikkelsen op. cit. s. 105, samt Den dansk-tydske Krig, udg. af Generalstaben, I, 1867–71, s. 183 og s. 1272.
3. Svane-Mikkelsen s. 68 med note 25 på s. 155. Vedr. kommunisme i Sles­vig-Holsten se Wolfgang Schieder: Der Bund der Kommunisten im Som­mer 1850, International Review of Social Sciences 13, 1968, s. 29–57, især vedr. Karl (v.) Bruhn og dennes revolutionsvisioner med Slesvig-Hol­sten som udgangspunkt.

Se også H. V. Regling: Die Anfänge des Sozialismus in Schleswig-Hol­stein, Quell Forsch 48, 1956, s. 100f. (herefter forkortet Regling).

4. Så sent som fra juni 1850 foreligger dog rapporter over nu så fremtrædende politikere som Tscherning, Andræ, Monrad, Krieger og »Consorter«, se Svane-Mikkelsen s. 105.
5. Jfr. Svane-Mikkelsen s. 106 på grundlag af de i Bræstrups privatarkiv (privatarkiv nr. 5232, RA) liggende eksemplarer, C. 20 læg 1.
6. Bræstrups privatarkiv C. 20.
7. Om denne se Wetzer und Welte: Kirchenlexikon IX, Freiburg 1895, sp. 495 f., jfr. Lexikon für Theologie und Kirche VII sp 1034.
8. Bræstrups privatarkiv C. 20.
9. I betragtning af at Djunkowski senere rekonverterede til den ortodokse kirke, slog sig ned i St. Petersburg og 1866 udsendte et skrift om dansk politik (se E. Halicz: Danish Neutrality during the Crimean War, 1977, pag 182 med note), der viser ham som en begavet iagttager af hjemlige forhold, turde politiets interesse for ham være velbegrundet, hvad enten han stod i en fremmed magts tjeneste eller blot var »amatør«.
10. I Bræstrups privatarkiv (A I 2) ligger ialt 30 breve fra denne 1850–66, jfr. Svane-Mikkelsen s. 112.
11. Ibid. 1851 23/10.
12. Ibid.
13. Om dette i 1850 indtrufne brud se bl.a. Franz Mehring: Karl Marx, Leipzig 1918, s. 206f. (herefter forkortet Mehring).
14. Jfr. hentydningen til die »Westfalen« i Engels' brev til Marx 1846, Marx-Engels-Werke XXVII s. 32 med note 31 (herefter forkortet MEW).
15. 1855 31/12 XII nr. 194 og 1859 31/1 I nr. 1 Vedr. Kinkel og Zinn se Mehring s. 216 og ndf. ad note 34.
16. 1859 29/9 IV nr. 28; bilag til nr. V af 15/11.
17. Den angivne adresse »Windmill Street« passer smukt til den af Wermuth-Stieber: Die Communisten-Verschwörungen des 19.s. Jahrh. meddelte, hvor (I s. 115) »20. Great Windmill Street, Haymarket« var mødested for 1. sektion af den af Willich ledede arbejderforening.
18. Vedr. N. L. Petersen, P. L. Møller og Melbye se Da Biogr Leks.
19. Bræstrups privatarkiv C. 21.
20. ibid. C. 20 læg 3.
21. Mon den stænderdeputerede dr. Lucius C. J. A. de Bruun-Neergaard?, nævnt hos Kurt Hector: Die politischen Ideen und Parteibildungen, 1938; næppe, som formodet af Regling (anf. værks register), dennes søn Richard (Da Ad Arb 1915 s. 358). Flere hertil hørende papirer er skrevet, formentlig i samme hånd som Emil Jonas', i hvert fald på dennes brevpapir. Denne tyske intellektuelle er siden bedst kendt som »presseagent« for grevinde Danner, men benyttedes bl.a. som danskvenlig publicist og var 1852–54 ansat i Holstenske Ministerium, Da Biogr Leks.
22. Det kan vel ikke udelukkes, at denne eller en lignende rapport har været meddelt Wermuth og tjent som grundlag for Lorentz Petersens usædvanligt grundige, én hel side store biografi i hans og Stiebers Kommunist-Lexikon nr. 486, op.cit. II s. 95.
23. Svane-Mikkelsen citerer s. 106 dennes vittige beskrivelse af de »lærepenge«, en ny gesandt måtte betale til projektmagere m.fl., fra et brev til Bræstrup af 22/5 1852, Bræstrups privatarkiv. C. 15.

24. Ibid. C. 15.
25. Ibid. C. 23. (Rapport I af 7/11 1852, II af 14/12 1852, III af 15/4 1853, IV af 14/6 1853, V af 26/9 1856 og derefter mere regelmæssigt).
26. Jfr. f. ex. Mehring s. 195–303; David McLellan: Karl Marx. His Life and Thought, 1973, s. 226ff.
27. F.ex. kan så at sige samtlige her anførte personer let identificeres via MEW's udførlige personregistre.
28. Efter de i note 21 omtalte papirer (Bræstrups privatarkiv C. 20 læg 3, 1852) lededes Altonaforeningen af en Ingworsen, mon den i E. Alberti: Lexikon der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen Schriftsteller 1829–1866 I, 1867, s. 414, anf. Paul Ingwersen, f. Altona, d. 1861, journalist og bl.a. korrespondent til engelske aviser?
29. Rapport nr. XXXVIII af 1858 6/2 s. 17 med en extract af invitationen af 25/1 bilagt.
30. Dette fremgår af agentens svar 1858 7/5 nr. LXV.
31. MEW XXIX, spec. s. 452ff. med note 404.
32. Rapport nr. 21 af 1859 29/7.
33. Bilag C til Rapport nr. 23 af 1859 9/11.
34. Se herom Mehring s. 290 samt MEW XXX s. 6, hvor Marx få måneder senere (11/1 1860) orienterer om Zinns »Verein deutscher Männer«, hvor såvel prins Albert som Kinkel, Carl Blind og Freiligrath var blevet »æresborgere«.
35. Bilag A til nr. 23 af 20/10 1859.
36. Bedre orienteret var Marx, da han noget senere berørte en beslægtet sag (MEW XXIX s. 30 note 50).
37. D.v.s. en vis Heinrich Bettzieck, der hyppigt nævnes i Marx' breve til Engels, men gerne med lidet smigrende adjektiver (Register til MEW, f.ex. XXX s. 198 og 228 o.o.).
38. Bilag F til nr. 23, 2/12 1859.
39. Morsomt nok spurgte Engels 1862 Marx, om han kendte noget til en tysk emigrant ved navn Sippel, uden dog at et svar er kendt, MEW XXX s. 225. Marx havde dog udmærket kendskab til de tyske venstre-liberales flirt med hertugen, ib. s.10. Derimod formoder udgiverne af MEW, ib. note 225 til s. 188, at »Coburg« også kan stå for Rudolf Bennigsen, leder af Nationalforeningen, d.v.s. forløberen for det National-Liberale Parti.
40. Rapport nr. 44 af 4/12 1860.
41. Der henvises desangående til »min ven og velynder professor – – –«, utvivlsomt P. Hjort, der som »konservativ« publicist stod i forbindelse med Bræstrup (jfr. breve i A I a), Quaade og Bauer selv, se Excurs.
42. Rapport nr. V af 26/9 1856.
43. A.I.2.
44. Om denne se Da Biogr Leks. Jfr. i øvrigt et interessant brev fra samme til Bræstrup af 1852, hvori han omtaler, at han fik NN overtalt til at modtage 5 £, som pågældende trængte hårdt til. Bræstrups privatarkiv A.I.2.
45. Jfr. kapitlet af samme navn hos Mehring s. 101–108.
46. Jfr. MEW I s. 496 og note 175; en humoristisk anekdote om Bauers »hegeliansk-dialektiske« optræden i retten hos Sidney Hook: From Hegel to Marx 5. kap. II 3, Ann Arbor Paperback 1971 s. 177f.

47. II, 1894, s. 566.
48. Bruno Bauer endte som redaktør af det preussiske Kreuzzeitung samt af Wagensers Staatslexikon, jfr. bl.a. MEW XXX s. 167 samt ovf. i Excurs.
49. Følgeskrivelse af 7/9 1858, vist til rapport nr. LXXVII; om Peder Hjorts forbindelse til dette blad se Morten Borup: Peder Hjort, 1959, s. 172; jfr. ovf. i Excurs.
50. Bræstrups privatarkiv A.I.2., 14/1 og 31/3 1861; vel det i »Fra Regenburgs Samlinger«, Aarhus Katedralskoles Indbydelsesskrift 1897, ved J. Hoffmeyer, s. 122 anf. anonyme skrift, der udkom på engelsk i London og derpå s.å. på tysk i Hamburg.
51. A.I.2., 16/7 1863. Jfr. Aarhus Katedralskoles Indbydelsesskrift s. 125, hvor det angives forfattet »von einem Preussen«, samt Ehrencron-Müller: Anonym- og Pseudonym-Lexicon, 1940, s. 107, hvor 1863-skriftet tillægges Bauer. Om endnu et anon. skrift (af 1877) se ibid. s. 176.
52. Sønderjyllands Historie V, 1932–33, s. 34; uægtelig en delikat omskrivning af, at Panum i denne periode havde optrådt som »stemningsindbetter« og i denne egenskab udvekslet adskillige breve med Bræstrup, jfr. A.I.2.
53. Om Bauer, Quaade, Panum, Schleisner m.fl. se Aage Friis: Den danske Regering og Nordslesvigs Genforening med Danmark, 1921–59, I–IV, især bygget på samme: Det nordslesvigiske Spørgsmaal 1864–79, 1921–48, I–VI, jfr. også Kriegers Dagbøger samt Sønderjyske Årbøger 1907.
54. Sønderjyllands Historie V, 1932–33, s. 35 og s. 107 med særlig henvisning til den hjælp, Bauer ydede med at udforme § 5-petitionen af 30/5 1872.
55. MEW XXVII s. 357, XXVIII s. 103.
56. MEW XXVIII s. 357 og s. 610. Det er utvivlsomt i denne periode, at vi skal placere W. Liebknechts skildring af en Bierabend, hvor han, Marx og Bauer besøgte samtlige værtshuse mellem Oxford Street og Hampstead Road. Efter at de kl. 2 om natten havde nedlagt 4–5 gaslygter, sluttede den studentikose sammenkomst i vild flugt for politiet, W. Liebknecht: Karl Marx. Biographical Memoirs, 1901; cit. efter McLellan s. 267f.
57. MEW XXVIII s. 466, XXIX s. 6, 10 og 15. Beskrivelsen af Bauers hjem for enden af Highgate som »dybeste småborgerlige misere«, samt (ibid. s. 72) som en svinesti, tyder på selvsyn, d.v.s., at Marx antagelig har aflagt genvisit.
58. MEW XXIX s. 131 og s. 644.
59. MEW XXIX s. 367, s. 372 og s. 377.
60. MEW XXIX s. 381 og s. 385f.
61. MEW XXIX s. 411 og s. 418ff.
62. MEW XXIX s. 433.
63. MEW XXIX s. 445.
64. MEW XXX s. 367.
65. Ganske vist stod Bauer ledig på markedet, da han 16/7 1863 meddelte Bræstrup, at han havde frie hænder efter i to år at have redigeret Preussische Volksblätter, hvorfor han nu henvendte sig til en regering, for hvis interesser han i årevis har anvendt sin pen (A.I.2.). Om hans aflønning se ndf. note 75.

66. MEW XXXI s. 38, 1864 10/12.
67. Efter at have været lagt på is ca. 1860 fik Stieber et come back under krigene 1866 og 1870–71, hvor han ledede feltpolitiet, formentlig med efterretningsmæssige opgaver som speciale, jfr. register til MEW samt Meyers Konversations-Lexikon XVI, 1897 s. 437.
68. MEW XXXI s. 242.
69. MEW XXXII s. 64.
70. Således 1893 9/10: efter 1843 havde Marx og jeg intet med dem at gøre, før de sidst i 1850'erne kom til London, Edgar for længere, Bruno blot for kortere tid, MEW XXXIX s. 129.
71. MEW XXXIX s. 473.
72. F.ex. Aage Friis: Det Nordslesvigske Spørgsmaal I, 1921, s. 401f.: »Men der er noget saa uconsequent i hele hans Optræden, at jeg ikke kan fæste lid til dette Menneske«.
73. Se især A. Lehning: The International Association 1855–1859 i International Review for Social History III, Leiden 1938, s. 185–286, hvor der s. 228 note 1 gives en kortfattet »biografi« over E. Bauer, og som s. 234f. omtaler sprængningen af foreningen i begyndelsen af 1859. I marts 1859 samledes en ny centralkomité med Bauer som sekretær, og denne forfatter et manifest, dat. 13. juni, underskrevet af centralkomiteen med Bauer som sekretær, trykt i appendix XI, ibid. s. 281–284. Men efter et møde 24. juni 1859 kan foreningen ikke længere spores.
- Jfr. desuden Bauers skrift: Die Wahrheit über die Internationale, Altona 1872.
74. A.I.2.
75. 1864 20/12 omtaler Quaade over for Bræstrup Bauer, der i mange år for et beskedent honorar på 25 pr. Th. om måneden har bistået legationen (A.I.2., omtalt i Aage Friis: Den danske Regering og Nordslesvigs Genforening med Danmark I, 1921, s. 194).
76. Skrikes svar af 8/6 1858 der, sammen med tre tilsvarende skrivelser fra Quaade af 1858/59, ligger i Bræstrups arkiv C. 23.
77. At så meget egentligt efterretningsstof er blevet liggende blandt Bræstrups private papirer, skyldes givet, at han ved sin tvungne afgang fra politidirektørposten 1863 (se herom Troels Dahlerup i Information 12. marts 1963) ikke har ønsket at overdrage samtlige sine udenlandske kontakter til sin efterfølger og politiske modstander.
78. Jfr. hvorledes Mehring endnu i 1918 som en selvfølge bringer citater fra Neue Rheinische Zeitung 1848 om Slesvig-Holstens ret og om denne kamp for civilisationen imod barbariet, op. cit. s. 170ff.
79. Som tyske intellektuelle med »germanistiske« interesser følte også Marx og Engels sig forpligtet til at kunne læse dansk, jfr. MEW XXIX s. 137, jfr. således Engels interessante bemærkninger til Svend Grundtvigs folkeviseudgave, ib. XXX s. 65 f., specielt om Hr. Oluf-visen. Men et sikkert karakteristisk vidnesbyrd om Engels almene holdning ses i hans redegørelse til Marx efter sent i 1864 at have besøgt hertugdømmerne (2/11 1864, ib. XXXI s. 6f.): »Slesvigerne anser sig for at være Danskerne fysisk-moralsk overlegne, og er det også!«, hvorpå han trøster Marx med, at når nu disse Slesvigere i 15 år med fremgang har bekæmpet Danskerne,

- mon de så vil lade sig underkue af Preusserne? Og selv da Marx 1868 (14/2, ib. XXXII s. 44) indrømmer, at »Danskerne er enormt aktive på alle områder af arkæologien«, tilføjes et »men selv om de giver impulser her og der, er der altid svagheder. De mangler det rette kritiske instinkt og fremfor alt, sans for proportioner«.
80. Jfr. Platzhoff: Bismarck und die Nordschleswigsche Frage, 1925, s. 285ff. samt Fritz Hähnsen: Ursprung und Geschichte des Art. V des Prager Friedens, 1929, II s. 371ff.
 81. Aage Friis: Det Nordslesvigske Spørgsmaal I, 1921, s. 417 med notetegn 2; men if. registerbind VI s. 55 skal denne – aldrig udfyldte – note udgå. Jfr. Panum 1867 5/3 til Regensburg: Dr. Bauer til hvem Q(uaade) har stor Tillid, og som Bræstrup har taget sig meget af, Det nordslesvigske Spørgsmaal I, 1921, s. 383.

FRA OPHÆVELSEN AF PRAG-FREDENS ARTIKEL V TIL HANS KRÜGERS DØD

Af H. V. Gregersen

For Sønderjyllands danskhed er året 1878 blevet et skæbneår og det på en ganske særlig måde. Ganske vist fik det danske udenrigsministerium først den 3. februar 1879 en officiel meddelelse om, at regeringerne i Berlin og Wien ved en overenskomst af den 11. oktober 1878 – i virkeligheden var det allerede sket den 13. april¹ – var blevet enige om at slette Prag-fredens artikel V, i folkemunde »paragraf 5«. Ingen i Sønderjylland kunde derfor i året 1878 ane, hvad det hemmelige diplomatis mester, den tyske rigskansler Otto v. Bismarck, havde fået arrangeret og det tilmed i det år, da han nåede sin karrieres absolutte højdepunkt som leder af Berlin-kongressen, hvor det ifølge hans udtalelse i den tyske rigsdag i februar 1878 var hans agt at optræde som »den ærlige mægler«.

Ærligheden og mæglervirksomheden strakte sig imidlertid ikke til den lille danske folkegruppe i Nordslesvig,² og det var derfor mildest talt »spildte Guds ord på Ballelars«, da J. P. Junggreen i Åbenrå³ i maj 1878 havde fået udsendt sit varmhjertede opråb »An das deutsche Volk«, hvori han søgte at få den tyske regering i tale og få den til at efterkomme de dansksindede sønderjyders ønske om national retfærdighed. »Gerechtigkeit erhöht ein Volk«, sluttede Junggreen sin indtrængende appel, men lige meget hjalp det. Da pjecen forelå, havde den tyske rigskansler gennemført ophævelsen af Prag-fredens artikel V, men det kunde Junggreen naturligvis ikke vide.

Reaktionen i Sønderjylland på meddelelsen om artiklens ophævelse var i grunden ejendommelig, især da, når man betænker den afgørende vægt, man fra første færd havde tillagt begrebet »paragraf 5«. I 1875 havde »Dannevirke«s daværende redaktør, Hans Rudolf Hiort-Lorenzen, givet udtryk for de frygtelige følger, der kunde forventes i forbindelse med en eventuel ophævelse af artikel V: »Det vilde være en frygtelig Ulykke for os, om vi mistede det Palladium, under hvis Beskyttelse vi hidtil har kunnet føre Kampen for vor Eksistens. Kasseret Art. V, da vil vi faa et Knæk, som aldrig vil forvindes. Der vil lyde et »Sauve qui peut!« over hele Nordslesvig, som vil forfærde

Dem, og Udvandringen til Kongeriget vil tiltage efter en fortvivlende Maalestok. Jeg siger ikke for meget, naar jeg paastaar, at vi om ti Aar ikke vil være i Stand til at sende en Krüger til den tyske Rigsdag. Omvende sig vil ingen gøre, men Danskheden vil dø bort, den vil tabe sin Ytringskraft Aar for Aar. Og har det danske Slesvig gennemgaaet den Proces, hvad er saa Nørrejylland værd? Er det da ikke kun et Tidsspørgsmaal, naar det dér gaar samme Vej?«⁴ Hans dystre betragtninger er blevet til under indtryk af det mismod, der måtte være den naturlige følge af et længere fængselsophold, og de er vel også ment som en indtrængende appel til en af den danske udenrigspolitikens ledende mænd – de er skrevet til Peter Vedel –, men de er tillige et korrekt udtryk for den meget store betydning, som de danske sønderjyder tillagde løftet i artikel V.

»Nordslesvigs Befolkning kan fra dette Øjeblik ikke længere be- raabe sig paa en Traktat, der i mere end 12 Aar har stillet den gunstigere end andre Nationaliteter, der ved Erobring er bragt ind under Fremmedherredømmet; men dette kan ikke fratage os vort Haab om, at den store Tanke om hvert Folks Ret til at leve sit eget Liv . . . vil sejre, naar den betimelige Tid er kommen«. Sådan lød Gustav Johannsens kommentar til ophævelsen af artikel V i »Flensborg Avis« 1879 6/2,⁵ og det er tydeligt nok tanken om folkenes selvbestemmel- sesret, der her kommer til orde. Håbet om en ændring af de bestående tilstande levede videre, og den undergangsstemning, som H. R. Hiort-Lorenzen havde forudsagt, kom ikke til at brede sig.

Tværtimod blev ophævelsen af artikel V den udfordring, der for alvor samlede de danske sønderjyder i et aktivt virke for deres folke- lige rettigheder, men for at nå dertil, måtte der et indre opgør til. Flere og flere af de mænd, der over for offentligheden havde stået som talsmænd for den danske sag i Sønderjylland, indså mere og mere klart, at det ikke gik an at fortsætte den hidtil førte politik, der stort set havde bestået i at afvente bedre tider. Alt for mange – især af de unge sønderjyder – havde truffet den tunge beslutning at forlade hjem- stavnen, og følgen var blevet et dalende dansk stemmetal.

Den mand, der frem for alle andre stod som inkarnationen af den hidtil førte politik, var Hans Krüger fra Bevtoft, og det var derfor nat- urligvis uundgåeligt, at kritikken først og fremmest måtte rette sig mod ham. Begivenhederne i 1878/79 førte til en overvejelse af, hvil- ken kurs der skulde styres ud i fremtiden, men det blev samtidig klart, at Krüger vilde være en belastning for enhver form for nytænkning.

Mange år senere indviede H. R. Hiort-Lorenzen H. P. Hanssen i

Hans Andreasen Krüger var født i 1816 som søn af kromanden i Bevtøft, deraf navnet (efter tidens skik i tysk form).

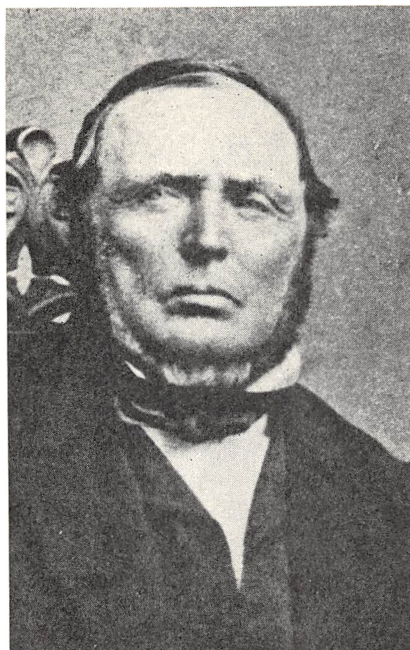
Sit offentlige virke begyndte han i 1845 som medindbyder ved stiftelsen af Den nordslesvigske Landboforening. I 1847 var der nyvalg til den slesvigske stænderforsamling. Den langt bedre udrustede Laurids Skau kunne ikke komme i betragtning som repræsentant, da han – godt et år yngre end Krüger – endnu ikke havde nået den fornødne valgretsalder på tredive år. Valget faldt derfor på Krüger, der med sin kraftige skikkelse og karakterfaste fremtræden måtte anses for at være en ypperlig repræsentant for den nordslesvigske bondebefolkning.

Den nyvalgte stænderforsamlings eneste møde blev det slesvig-holstenske fællesmøde i Rendsburg i martsdagene 1848. Her mødte Krüger op og søgte på sine nordslesvigske vælgeres vegne at fremkomme med en indsigelse mod de slesvig-holstenske planer. Takket være den formulering, som hans indsigelse fik i aviserne, var Krüger med ét blevet lige så landskendt som Laurids Skau.

Som fremtrædende repræsentanter for den nordslesvigske befolkning i årene mellem de slesvigske krige lod det sig ikke skjule, at Krüger og Skau måtte opfattes som rivaler, men efter Skaus tidlige død i 1864 var Krüger den eneste fra Haderslev-egnen, man kunne samles om som kandidat til det Nordtyske Forbunds grundlovgivende forsamling i 1867. I de følgende år og indtil sin død i 1881 stod han som protestpolitikkers mest fremtrædende og urokkelige repræsentant.

Årene fra 1867 til 1878 var nok Krügers bedste periode. I disse år nød han en enestående tillid hos sine vælgere.

Historiske Samlinger for Sønderjylland fot.

den tids interne forhold: »De har ikke kjendt Krüger og det Tryk, han lagde paa enhver fri Rørelse. Han dominerede i den Grad, at alle Organisationsforsøg – af hvilke jeg har gjort flere – maatte strande, saa længe han levede, paa hans Uvillie mod at have nogen Bestyrelse ved sin Side. Alt skulde blive ved det Gamle, og derfor vedblev det med at gaae i den gamle Skure, til Krüger døde. Min gamle, brave

Hans Rudolf Hiort-Lorenzen var utvivlsomt den mest begavede af Peter Hiort Lorenzens sønner, født 1832.

Efter faderens tidlige død i 1845 blev han overflyttet fra Haderslev byskole til skolen i Sorø, og han fik derved lært at beherske tysk og danske lige godt. Årene i Sorø, hvorfra han blev student i 1851, kom til at præge ham for livet, og efter sin juridiske embedseksamen i 1856 var det ham derfor helt naturligt at søge til Sydslesvig for at virke for de national-liberales ejderdanske standpunkt i den dansk-tyske strid.

Den rige konsul Elias Muus i Odense havde bekostet hans uddannelse, og takket være ægteskab med en datter af konsulen – og efter hendes

tidlige død med en anden af konsulens døtre – var Hiort-Lorenzen så velstillet, at han i 1868 kunne overtage dagbladet »Dannevirke« i Haderslev og i 1874 »Freja« i Abenrå. Han bosatte sig i sin fødeby Haderslev og blev hurtigt en kendt talsmand for den danske sag i Nordslesvig. Samtidig var han blevet Krügers sekretær og pennefører og regnede vel med at blive dennes efterfølger som repræsentant for den nordslesvigske befolkning.

En længere fængselsstraf for, hvad de tyske myndigheder anså for majestætsfornærmelse, og truslen om udvisning af Sønderjylland førte til, at Hiort-Lorenzen i slutningen af 1877 gav op og forlod sin hjemstavn.

I København fortsatte han i en årrække som redaktør ved højre-organer, men forlod dette arbejde og var fra 1894 til sin død i 1917 stiftsskriver i Roskilde. I sine senere år var han ivrigt optaget af personalhistorisk arbejde.

Det Kongelige Bibliotek fot.

Ven satte jeg højt for hans Karakterfasthed, men ved sin Stædighed har han alligevel gjort megen Skade. Han taalte ingen Modsigelse eller Modstand, da han først var valgt i 1867, og den Egenskab kjendte vi jo alle saa godt hos ham, at det var nærved, at han slet ikke var bleven valgt. Ene de haderslevske Føreres indbyrdes Skin-syge voldte, at det ikke blev en helt Anden. Men om Alt sligt taler man jo ikke offentligt!«⁶

Heri havde H. R. Hiort-Lorenzen naturligvis ret. Det vilde være blevet opfattet som et nationalt forræderi, dersom en sådan kritik var kommet offentligt frem.⁷ Den slags var simpelthen utænkeligt i hine tider, og man vil derfor i dagspressen komme til at lede forgæves efter

antydninger af utilfredshed om den herskende kurs hos den danske bevægelses ledere. Vil man have noget at vide om de interne vanskeligheder og om den lederkrise, som Sønderjyllands danskhed var inde i i de år, hvor de ydre kår var de tænkeligst dårlige for den nationale udvikling, må man søge til de efterhånden ikke helt få privatarkiver med deres indhold af brevstof.

De efterfølgende brevudtog⁸ afslører de faktiske tilstande og det uden retouche. Afgørende for forståelsen af de forskellige brevskrivers udtalelser er først og fremmest den politiske opdeling af det danske folk mellem højre og venstre, der gjorde sig så stærkt gældende i årtierne efter 1870. Denne spaltning smittede også af på den danske befolkning i Sønderjylland, og betegnende nok kom skellet mellem højre og venstre her til så nogenlunde at svare til den gamle splittelse mellem østeregns- og vesteregnsfolk. Navnlig var dette helt tydeligt inden for det udstrakte Haderslev amt. I vesteramtet havde man venstresympatier, og her var man påvirket af grundtvigianismen og af højskolen, mens de større bønder i østeramtet sammen med embedsmændene fra før 1864 hovedsageligt havde sympatiseret med det gamle nationalliberale parti. Dette skel var allerede helt tydeligt i 1850'erne,⁹ og det blev større som følge af forfatningskampen i kongeriget.

Hans Krüger havde altid i sit politiske virke været nødsaget til at søge sig medarbejdere, der kunde udforme hans taler, give udkast til hans artikler, samt sørge for oversættelse til tysk, dersom han skulde udtrykke sig på dette sprog.¹⁰ Efter 1867 havde H. R. Hiort-Lorenzen overtaget dette hverv, og allerede i 1871 udtalte Nic. Ahlmann i et brev til denne, at han anså ham for selvskreven til at blive Krügers efterfølger.¹¹ I 1875 gjorde Ahlmann alvor af sit længe nærrede ønske om at forlade den politiske scene, mens Krüger fortsat stod som lederen af den danske befolkning. »For Krüger i hans vanskelige Stilling er det jo en Lykke, at han føler sig saa mægtig, at han fast troer paa at kunne gribe ind i Begivenhedernes Gang. Det er jo det, der giver ham Mod og Frejdighed, og vi maae jo alle indrømme, at han har et mærkeligt Instinct til at gribe det Rette«,¹² havde Ahlmann skrevet om sin medstrider, mens han selv havde opgivet ævred, og han var da også på det rene med, at Krüger ikke agtede at forlade sit politiske arbejde. »Opgiver han sin politiske Virksomhed, er det forbi med ham, han kan ei føre et ham tilfredsstillende Liv uden denne Virksomhed. Ligesom vi ville vedblive at være Krüger tro, ligesaa vist holder jeg mig overbeviist om, at han ei kan opgive sin Stilling, saa-

længe det er muligt for ham at indtage den, og skulde den Tid komme, at han er træt og opslidt – den kan desværre komme snart – saa have vi da andre Kræfter at ty til. Vor Sag er for god og Aanden i Befolkningen for god til, at Nordslesvigerne skulle komme i Forlegenhed for Repræsentanter«. ¹³

I de følgende år fortsatte Krüger ufortrødent ad den vej, han var slået ind på, og det var den usminkede protestpolitik, han førte i mar-ken. I 1876 rejste han i den tyske rigsdag kravet om en opfyldelse af løftet i Prag-fredens artikel V og fik tilslutning ikke blot hos de andre mindretals rigsdagsmedlemmer, men også af nogle fra det katolske centrumsparti. Dette vakte megen opsigt, og den danske regering søgte i al sin frygtsomhed over for det mægtige Tyskland at påvirke Krüger til at opgive denne aktion. ¹⁴ I regeringen måtte man imidlertid også snart sande, at Krüger kun meget vanskeligt lod sig bringe ud af den kurs, han hidtil havde fulgt. ¹⁵ Der er næppe heller tvivl om, at Krügers handlemåde var populær hos langt de fleste af hans landsmænd i Sønderjylland.

I løbet af 1876/77 løsnede Krüger sit forhold til nationalliberale kredse, f.eks. også til H. R. Hiort-Lorenzen, ¹⁶ der i november 1877 flyttede fra sin fødeby Haderslev til København. En af Krügers nærmeste rådgivere blev derefter den københavnske redaktør C. St. A. Bille. ¹⁷ Selv i tyske kredse mærkede man sig Krügers omsving. ¹⁸

Næppe var Hiort-Lorenzen flyttet fra Haderslev, før Krüger søgte at få »Dannevirke« over i en anden ledelse, og den mand, som han havde udset til at blive Hiort-Lorenzens afløser i redaktørstolen, var den samme, som var blevet hans nye sekretær og medhjælper, nemlig en tidligere lærer, A. P. West fra Flensborg. Krüger angav som begrundelse for sin utilfredshed med »Dannevirke«, at bladet var for dyrt, og at det derfor mange steder blev erstattet af et dansksproget, men tysksindet blad »Folkebladet«. Den virkelige grund var imidlertid bladets højreprægede informationer om partistriden i kongeriget.

Hiort-Lorenzen gik ind på tanken om et salg og tilbød 16. nov. 1877 A. P. West at overtage »Dannevirke«. De kunde imidlertid ikke enes om prisen, og selv om forhandlingerne endnu stod på i 1878, endte de dog med et brud, og Hiort-Lorenzen solgte derefter sit blad til dyrlæge J. H. Bjørnshauge, hvis broder, J. J. Bjørnshauge, allerede i nogen tid havde forestået den daglige ledelse af bladet.

Krüger og den kreds, der især i Haderslev vesteramt havde knyttet sig til ham, støttede derefter West ved grundlæggelsen af et nyt dagblad, »Haderslev Avis«, men som følge af et svigtende abonnental

måtte det nye dagblad allerede gå ind efter et fjerdingårs forløb. For West betød dette, at alle de tanker, som han selv og andre havde haft om at blive Krügers politiske efterfølger, måtte skrinlægges, og han overtog derefter i 1882 et embede ved skolevæsenet i Store Heddinge.

Spørgsmålet om edsaflæggelsen, der var en betingelse for deltagelse i den preussiske landdags parlamentariske arbejde, var det helt afgørende i Krügers sidste leveår. Ahlmanns afløser i landdagen, Hans Lassen fra Lysabild, havde besluttet sig for at aflægge eden, men Krüger og hans venner i Haderslev vesteramt forblev ubøjelige. Den mest aktive for en kursændring var J. P. Junggreen, og ham lykkedes det ved et møde i Åbenrå i slutningen af 1879 at skaffe et flertal blandt de tilstedeværende for edsaflæggelsen, men vesterboerne nægtede fortsat at opgive den hidtil førte protestpolitik.

Som følge af Krügers tiltagende svagelighed måtte også spørgsmålet om hans efterfølger som tysk rigsdagsmand og preussisk landdagsmand blive mere og mere brændende. Et nyt rigsdagsvalg skulde finde sted i slutningen af 1881, og Junggreen tog derfor til Bevtoft for at tale med Krüger. Han indvilgede også i, at en forsamling af landsdelens danske valgmænd udpegede hans efterfølger. Næppe var imidlertid indbydelsen gået ud, før forskellige røster protesterede lidenskabeligt mod en sådan handlemåde, og mødet i Åbenrå den 2. august 1881 blev derefter en ren fiasko.

For J. P. Junggreen, der i 1880 havde gjort sig fortjent ved at få grundlagt Sprogforeningen, blev udfaldet af mødet skæbnesvangert. I Haderslev vesteramt vilde man ikke have noget at gøre med ham, fordi hans forsøg på at få Krüger til at vige sit sæde her blev opfattet som helligbrøde. Andre anså hans optræden for at være svingende og mente derfor, at han ikke fyldte nok »i e griim«. ¹⁹ Resultatet blev, at Hans Lassen fra Lysabild blev Krügers afløser i den tyske rigsdag.

De efterfølgende brevudtog, der bortset fra Junggreens breve ikke har været offentliggjort før, kaster et skarpt lys ind over de interne stridigheder, der prægede udviklingen inden for Sønderjyllands danskhed i årene efter artikel V's ophævelse. Råt og usminket afslører de den lederkrise, der skyldtes Krügers utilbøjelighed til at dele sin magt med andre, endsige til at give den fra sig og lade yngre kræfter komme til.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Aage Friis: Ophævelsen af Pragfredens Artikel 5, Tilskueren, 1921, s. 106–118; sm.: Ministeriet Estrup og Ophævelsen af Pragfredens Artikel V, Festskrift til Kristian Erslev, 1927, s. 569–630; Aage Friis & Povl Bagge: Europa, Danmark og Nordslesvig III, 1948, s. 13–16, 20–21.
2. Dermed være intet sagt om Bismarcks tidligere holdning til det sønderjyske grænsespørgsmål, se f.eks.: Alexander Scharff: Bismarcks Plan einer Volksbefragung im Herzogtum Schleswig 1864, Schleswig-Holstein in der deutschen und nordeuropäischen Geschichte, Gesammelte Aufsätze, 1969, s. 236–250.
3. Om Junggreen i øvrigt, se: Da Biogr Leks. Også de øvrige nævnte personer findes omtalt i dette værk.
4. H. R. Hiort-Lorenzen til P. Vedel 1875 18/12, Aage Friis: Det nordslesvigske Spørgsmaal 1864–1879 III, 1932, s.438f.; SJy Hist V, s.144 (Hans Lund); SJy Arb 1937, s.172 (sm.); jvf. Viggo Sjøqvist: Peter Vedel II, 1962, s. 106. Sauve, qui peut: frelse sig, hvo kan!
5. Jvf. SJy Hist V, s.146 (Hans Lund).
6. H. R. Hiort-Lorenzen til H. P. Hanssen 1890 12/3.
7. Jvf. A. D. Jørgensen til H. P. Hanssen 1889 12/3, A. D. Jørgensens Breve, ed. Harald Jørgensen, 1939, s. 239.
8. Af de her fremlagte brevudtog findes brevene til Hans Krüger, P. Madvig og A. P. West i Rigsarkivet, brevene til H. P. Hanssen, Gustav Johannsen og Peder Skau i Landsarkivet i Åbenrå, brevene til A. F. Asmussen, H. R. Hiort-Lorenzen og Carl Ploug i det Kongelige Bibliotek, hhv. NKS 2039, 1725 og 3316.
9. Se f.eks. H. V. Gregersen: Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København, 1966, passim; sm.: Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland I–II, 1970, passim.
10. Krügers medhjælpere i årene før 1864 var overappellationsråd Chr. Juel i Flensborg og »Dannevirkes« redaktør, Godske Nielsen i Haderslev, se: Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland, s.797–799, 835. Jvf. Johan Wegener til Godske Nielsen 1863 11/11: »Spillet med Kryger gaær ei meer og gjør stor Skade. Den arme Mand er ganske fortumlet. Hans Taler ere latterlige, og selv hans Ven Tscherning skaaner ham ei, som De kan see af »Rigsraadstidenden«, men siger ligefrem, at han vrøvler meningsløst. De Taler, som Juel tidligere skrev, holder Juel nu selv. Jeg beder Dem derfor: læg Tømme paa ham, opbrug ham ikke, og lad ham holde inde!«, smstds., s.846.
11. Nic. Ahlmann til H. R. Hiort-Lorenzen 1871 24/1: »Vil Krüger ei tage imod Valg, saa er De nærmest dertil. De Venner, jeg har talt med om denne Sag, ere enige med mig i, at Ingen i Nordslesvig har et saa klart og reent Program som De, Dannevirkes Redacteur, og at De vilde fortsætte den af Krüger og mig førte Modstand efter vore Landsmænds Ønske«. 1871 28/1 meddeltes, at Krüger vilde fortsætte, se herefter: Ahlmann til Hiort-Lorenzen 1871 5/2: »De skriver: »Vi ere alle meget glade ved, at Krüger nu har ladet sine Betæneligheder ved at modtage Valg fuldstændig falde«. De vil finde, at jeg ikke i mit Brev har udtrykt mig paa en lignende Maade«.

12. Ahlmann til Hiort-Lorenzen 1874 2/3, jvf. SJy Hist V, s.129f.; Aage Friis: Det nordslesvigske Spørgsmaal 1864–1879 V, 1946, s.397f.
13. Ahlmann til Hiort-Lorenzen 1875 17/9.
14. Aage Friis: Det nordslesvigske Spørgsmaal 1864–1879 III, 1932, s.516–527, 528–530.
15. Danmarks gesandt i Berlin, kammerherre Quaade til P. Vedel 1877 15/4 om Krüger: »Han er stædig i høieste Grad og har en flux de bouche med tilhørende Stentorstemme, saa at man har den største Møie med at faae et Ord ind eller overhovedet finde Ørelyd«, anf.værk III, s. 529. Jvf. A. P. West til C. Ploug 1877 7/5 (I »Fædrelandet« nr.97 havde Ploug klaget over Krügers tak til »Morgenbladet«): »Da jeg med Krügers Samtykke har affattet Skrivelsen, . . . er Skylden min, hvis der er begaaet Feil . . . Selv Hr. v. Quaade vilde nu ikke samtykke med Dem i Bedømmelsen af Krügers Virksomhed. Nu den 25. April har han i en Samtale til mig yttret sin Glæde over, at Krüger havde fulgt sin egen Overbevisning og faaet Andragendet diskuteret, da det opnaaede Resultat maatte kaldes et lille Fremskridt. Jeg kan forsikre Dem, at Krüger ikke har handlet letsindigt, og at man her i Nordslesvig har en hel anderledes Opfattelse end De«.
16. Hiort-Lorenzen havde indtil da været Krügers nærmeste medarbejder og rådgiver, se bl.a. H. R. Hiort-Lorenzen: Krüger i Berlin, SJy Arb 1908, s.207–294; 1909, s.198–270. Se i øvrigt Carl Ploug til H. R. Hiort-Lorenzen 1877 28/8: »Krüger saa jeg ikke, uden at han yttrede Ønske derom. Har han været her for at søge Penge, har han vist ikke faaet mange hos sine nye Venner i Venstre«.
17. Jvf. Knud Vohn: C. St. A. Bille og det nordslesvigske spørgsmål. Festskrift til Astrid Friis, 1963, s.265–296.
18. Den tyske gesandt i København, v. Heydebrand und der Lasa til Bismarck 1877 28/4: »Der Umstand, dass Krüger einen Dank allein in einem Blatte der vereinigten Linken voröffentlicht hat, lässt vermuten, dass zwischen Ihm und den früheren nationalliberalen Freunden ein Bruch eingetreten ist«, Fritz Hähnsen: Ursprung und Geschichte des Artikels V des Prager Friedens II, 1929, s. 440.
19. SJy Hist V, s.154 (Hans Lund).

BREVUDTOG

H. R. Hiort-Lorenzen til Hans Krüger 1879 2/3:

Jeg har undret mig noget over, at De flere Gange har skrevet i »Flensborg Avis« i Stedet for i »Dannevirke«. Er det virkelig Deres Mening for Fremtiden at ville tilsidesætte »Dannevirke« i den Grad? Det forekommer mig, at Bladet, som jo dog staar Dem nærmere end »Fl.A.«, ikke har fortjent det af Dem, og jeg ved, at Deres Vælgere ere misfornøiede dermed.

A. P. West til A. F. Asmussen 1879 11/3:

Jeg har ikke mindste Tillid til [H. R. Hiort-]Lorenzens Ærlighed og Beregninger. For at give Tid og give Krüger Leilighed til at tale med nogle Mænd i Kongeriget, har jeg besluttet, at han skal gjøre en Rejse til Kjøbenhavn. Strax efter at være ankommen her,¹ lod jeg Krüger skrive til Ploug. Krüger var fuldstændig confus og sat i stor Vrede ved Breve fra Bille og H. Lorenzen.²

1. Brevet er skrevet i Berlin, hvor West var Krügers sekretær.
2. C. St. A. Bille til Krüger 1879 6/3, Det nordslesvigske Spørgsmaal 1864–1879 IV, 1938, s.309f., og H. R. Hiort-Lorenzen til Krüger 1879 2/3. Begge bevægede Krüger til ikke at fremsætte en protest i den tyske rigsdag over artikel V, ligesom de også frarådede ham at søge kontakt med Ernst August af Cumberland, welfernes mand. Jvf. J. P. Junggreen til P. Madvig 1879 5/3: »Gid Krüger i Berlin maatte ramme det rette. Naar nu West rejser ned til ham, kan det jo være, at *han* kan styre alt til det bedste«, SJy Arb 1937, s.190.

N. N. Aggersborg til A. P. West 1879 8/4:

Jeg havde glædet mig til, at Handelen skulde gaae endelig i Orden, baade for Lorenzens Skyld, som derved taalelig godt kunde slippe ud af en Situation, som i Længden vilde være uholdbar,¹ og for Deres Skyld, som fik en smuk og indflydelsesrig, om end vistnok tillige ansvarsfuld og besværlig Stilling, og endelig ogsaa for Befolkningens Skyld, som fik en Personlighed i sin Midte, der paa mange Maader kunde være til Nytte for den.

1. Hiort-Lorenzen var ogsaa efter sin bortrejse fra Sønderjylland i november 1877 redaktør af »Dannevirke«, mens J. J. Bjørnshauge forestod den daglige ledelse. Apoteker Aggersborg i Haderslev havde af Hiort-Lorenzen fået overdraget hvervet at føre forhandlingerne med A. P. West om »Dannevirkes« salg.

Peder Skau til A. P. West 1879 27/4:

Jeg har ikke kunnet skjønne, at Bladet blev saa slet redigeret, at vi som danske Mænd burde træde frem. Ansvar for en Spaltning i vor svage Leir lægger jeg paa Deres Hoved, naar De ved at stifte et andet Blad concurrerer med »Dannevirke«.

A. F. Asmussen til A. P. West 1879 13/5:

Om Madvig og Skau talte Aggersborg ikke godt. Monrad hader jeg næsten, saa jeg sandelig ikke vilde gaae i de Herrers Ledebaand.

H. R. Hiort-Lorenzen til Carl Ploug 1879 14/5:

Deres Protegé, Hr. West, driver det nu næsten for vidt med sine Attentater paa »Dannevirke«¹. Efter hvad Bjørnshauge skriver idag, har West nu begyndt forfra. Han har opfordret forskjellige Folk til at erklære, at de ville have ham til Redaktør af »Dannevirke« og samtidig sendt Bladets nuværende Eier, Dyrnlæge Bjørnshauge,² et Trusselsbrev. Han har allerede gjort Ulykker nok ved at sætte Splid i mange Kredse. . . . Thi opretter han virkelig et Konkurrenceblad til »Dannevirke«, hvortil der naturligvis ikke er den allermindste Trang, alene af krænket Forfængelighed, saa er Spliden gaaende derovre og-saa offentlig. En slig Skandale maa for enhver Pris forhindres.

1. J. P. Junggreen havde 1878 3/9 advaret A. P. West mod at lave et konkurrenceblad til »Dannevirke«. Han havde under et besøg hos Krüger tilfældigt oplevet et højtrøstet opgør mellem Bjørnshauge og Krüger, SJy Årb 1937, s. 186f. Jvf. Krüger til Hiort-Lorenzen 1878 15/9 med en lang redegørelse for forholdet til West og skænderiet med Bjørnshauge. Den politiske afstand mellem Krüger og Hiort-Lorenzen lægges der heri ikke skjul på.
2. Cand.mag. J. J. Bjørnshauge var på den tid »Dannevirkes« daglige leder og redaktør. I april 1879 havde Hiort-Lorenzen solgt bladet til redaktørens broder, dyrnlæge J. H. Bjørnshauge.
I Mørk Hansens arkiv (LA) findes en »exposé« af 1879 30/5 fra H. R. Hiort-Lorenzen, hvori han skildrede hele bladaffæren. Det var meningen, at Mørk Hansen kunde benytte denne viden som medarbejder ved Plougs organ »Fædrelandet«.

Udtalelse om »Dannevirke« fra juni 1879:

Dannevirke er – sørgelig nok – kommet ud af sit Spor som Forkæmper for vor politiske Sag og lader sig mere og mere bruge som Partiblad for de danske Partistridigheder. Det er saaledes en Kjendsgerning, at, efterat Dannevirke havde fortalt sine Læsere, at Krüger paa sin Rejse til Berlin var bleven syg i Hamborg, ventede man dog i 14 Dage, førend man fandt for godt at meddele, at han var kommen til Berlin for der at indtage sit Sæde i Rigsdagen, uagtet han rejste Dagen efter, at Meddelelsen om hans Sygdom var kommen til Folks Kundskab, uagtet man dog maatte vide, at man ventede stærkt paa at høre nærmere om hans Tilstand. Dannevirke lægger i det Hele an paa saa lidt som mulig at omtale denne vor tro og ærlige Repræsentants Virksomhed og Forhold, ja vi kan godt sige, at det aldeles glemmer vor egen Livssag, idet det saa godt som aldrig har Plads for en ledende Artikel om vore egne Forhold, aldrig har et Ord til Støtte for vort Folk i vore betrængte Tider.¹

1. Udtalelsen er underskrevet af J. Jensen-Nygaard, J. Schmidt-Øster Lindet, C. Lytken-Stenderup, Oluf Hoyer-Øster Lindet og efter Krügers anbefaling tiltrådt af L.B. Poulsen, L. Arnum, Bunde Refslund, J. Fausbøl, alle fra Bovlund. (RA. Hans Krügers arkiv).

J. P. Junggreen til P. Madvig 1879 8/7:

Nu ønsker jeg tillige at sige Dem et Par Ord om den Mening, De udtalte, at jeg i paakommende Tilfælde burde opstilles som Krügers Eftermand. Jeg ønsker helst at være fri, thi Stillingen vil herefter blive ulige vanskeligere end den har været indtil nu. Det faste Punkt, ud fra hvilket vi kunde argumentere, er forsvundet,¹ og det vil visseligt blive vanskeligt at gjøre noget ud af Stillingen som Rigsdagsmand for Nord-slesvig. Dog vil jeg, hvis man ikke troer at kunne finde nogen anden lige saa passende Mand, for Sagens Skyld paatage mig den ene af de eventuelt ledigt blivende Pladser, altsaa repræsentere 1. Valgkreds enten i Deputeretkammeret² eller i Rigsdagen, helst dog i sidstnævnte. Til Deputeretkammeret mener jeg saa, at man kunde opstille P. Skau, eller hvem man ellers kunde blive enige om. Tage imod begge Pladser vil jeg aldeles bestemt ikke.³

1. Prag-fredens artikel V.
2. Den preussiske Landdags Abgeordnetenhaus.
3. Krüger havde haft begge pladser, men havde på grund af sin edsnægtelse ikke deltaget i Landdagens møder. Nærværende brevudtog er tidligere trykt i SJy Arb 1937, s.191.

Carl Ploug til H. R. Hiort-Lorenzen 1879 14/8:

De tager fejl i, at West er min »Protegé« eller jeg hans »særlige Velynder«.¹ Jeg veed ikke af at have talt mere end 2 eller 3 Gange med ham. Monrad i Flensborg² . . . har anbefalet West til mig som den Eneste, der efter Deres Bortgang³ og Krügers tiltagende Affældighed var skikket til at indtage en ledende Stilling derovre.

1. Jvf. Hiort-Lorenzens brev til Ploug af 14/5.
2. A. P. West var født i Flensborg og havde virket ved Monrads privatskole i samme by.
3. Der menes: bortrejse fra Haderslev.

H. R. Hiort-Lorenzen til Gustav Johannsen 1879 8/9:

Hjemme i Haderslev synes det dog at gaa bedre, end jeg havde ventet efter Wests Optræden. Han har kun gjort en meget tynd Lykke og bliver vist meget snart nødt til at holde op med sit Blad, som ingen bryder sig noget om. Da derhos Bjørnshauge har været saa for-

nuftig og besindig, aldeles at ignorere den nye Redaktion af »Haderslev Avis«, saa er der jo hidtil ingen Skade sket. Jeg har endnu ikke set noget Nummer af Wests Avis og tror ikke, at den holdes af andre end af Ploug.

Med Krügers aandelige Kræfter staar det nok meget smaat; efter Mørk Hansens Mening skal han være helt imbecil. Det er jo noget, man derovre længe har maattet være forberedt paa. Der skulde have været Møde i Aabenraa om Landdagsvalgene.¹ Hvad der er blevet vedtaget, kan jo være meget godt, men det forekommer mig oprigtigt talt at være en stor Feil, at man vedbliver at vælge Krüger til Landdagen. Jeg har ikke noget imod, at han opstilles til Rigsdagen, saa længe der er Liv i ham, fordi hans Navn nu en Gang kan samle de fleste Stemmer. . . . Det er efter min Mening en meget stor Feil, at man ikke itide sikrer sig en Eftermand til Krüger som Rigsdagsmand ved alt nu at vælge ham til Landdagsmand. Det har i mange Aar været min Tanke, og nu, da Krüger er saa sløv, at enhver maa kunne se det, maa den dog kunne realiseres.

1. Om det af J. P. Junggreen indkaldte møde, se: SJy Hist V, s.148 (Hans Lund).

Peder Skau til Carl Ploug 1879 7/11:

Vi opleve nok den Dag, da »vi fange Sejer igjen«. Ofte maa man imidlertid tage sin Overbevisning fangen i den Sag, vi kæmpe herovre. Saaledes har vi i dag atter gjenvalgt Krüger til Medlem af Deputeretkammeret,¹ skjønt alle vi Østboere helst vilde have valgt J. P. Junggreen. Men Vesteramterne² see jo en Halvgud i Krüger, og vi vilde hellere underkaste os, end at der skulde komme en Spaltning iblandt os. Formodentlig naaer han aldrig at komme derned, ligesom han jo holder fast ved sit Standpunkt i Edsspørgsmaalet.

Hvorledes Hans Lassen vil stille sig, gad jeg vidst, thi han er valgt paa Programmet at aflægge Ed paa Forfatningen.³ Sidst i denne Maa- ned træffes vi i Rendsborg i Provinslanddagen,⁴ saa kan vi afhandle denne Sag.

1. Den preussiske landdag.
2. Beboerne i Haderslev vesteramt.
3. I »Dannevirke« 1879 20'11 meddelte Krüger, at han ikke agtede at give møde i Landdagen, men overlod Hans Lassen selv at træffe sin beslutning. Med Hans Lassens erklæring af 1880 17/1 i »Dannevirke« blev uroen omkring edsspørgsmålet kendt af offentligheden. Se i øvrigt: J. P. Junggreens breve i SJy Arb 1937, s. 192-196f.
4. Den preussiske provins Slesvig-Holstens landdag.

J. P. Junggreen til Lydik Jacobsen 1880 26/1¹:

Med hensyn til Krügers og Lassens Stilling kjender De jo nok min Anskuelse. Var der nogen rimelig Udsigt til Udfrielse af det tyske Herredømme om et Aar eller to, da vilde jeg ganske vist stemme for, at vi bleve ved som hidtil. Det er baade det behageligste og det mægteligste. Men vi kunde jo for Tiden ikke øjne nogen anden Udsigt til Frølse end den aldeles ubestemte, der ligger i Udfaldet af en muligvis udbrydende stor Krig, i hvilken Tyskland bukker under. Den kan ganske vist komme snart, men det kan ogsaa vare længe. Der er vist ingen, der har stor Lyst til at begynde, thi de vide alle godt, at det vil blive en forfærdelig Kamp, og hvis man tænker sig Tyskland og Øster-rig mod Frankrig og Rusland, ere Kræfterne jo saaledes fordelte, at ingen i Forvejen kan være sikre paa Sejren. Den nuværende Tilstand kan saaledes godt vare ved i en Række af Aar, og blive vi ved med at tie stille til alt, vil vor Sag lidt efter lidt ganske rolig dø bort.

At der vil rejse sig et Triumfskrig i den tyske Presse, naar vore Deputerede aflægge Eden, er rimeligt nok, men Illusionen om, at vi dermed ville opgive vor Sag, maatte man naturligvis betage Tyskerne ved første Lejlighed, og desuden er det min Mening, at intet kan være saa skadeligt for vor Sag som fuldstændig Tavshed. Thi at Verden i Almindelighed skulde mærke noget til, at vore Deputerede ikke ere tilstede i Berlin, tvivler jeg meget om.

1. I privateje, trykt: SJy Arb 1937, s. 196f. – Brevets adressat var ejer af Brøns mølle.

J. P. Junggreen til M. Mørk Hansen 1880 18/3¹:

Ogsaa Forholdet imellem Krüger og Lassen foraarsager jo Vanskelighed. De staa endnu lige langt fra hinanden, og der er ikke den ringeste Udsigt til Enighed. Mig forekommer Krügers Opræden forkert. Ja var han dygtig til at bringe Sagen frem i Rigsdagen, saa kunde vi nok renoncere paa at være repræsenteret i Deputeretkammeret, men da han ikke er det, saa burde vi have vore Repræsentanter der.

Der er jo ingen Tvivl om, at Krüger har den bedste Vilje, men hvad der mangler ham, er Evnen til at gribe en Lejlighed til at bringe Sagen paa Bane, naar en saadan tilbyder sig. For en Del ligger dette naturligvis i, at han kun taler daarligt Tysk og altid maa have sine Taler skrevne. Derved bliver det jo ham umuligt at forlange Ordet og lejlighedsvis gribe ind i Debatten, og jeg antager dog, at han snart maa komme paa det rene med, at det har været Illusioner, naar han har troet, at Centrumspartiet vilde gjøre noget for at bringe vor Sag

frem. Hvad Windhorst og Consorter sige ham, er rimeligvis kun Talemaader, hvorved de snakke sig fra ham.²

1. I Carl Plougs arkiv, se SJy Årb 1937, s. 197f.
2. En lignende illusion gjorde Krüger sig skyldig i, da han i 1873 efter et aftenbesøg hos Bismarck havde troet, at denne havde givet ham et løfte om fremtiden. »Die Leute sind nicht an höfliche Wendungen gewöhnt«, skrev kansleren i en notits om det røre, som Krügers meddelelser havde vakt, Fritz Hähnsen: Ursprung und Geschichte des Artikels V des Prager Friedens II, 1929, s.388f. Se i øvrigt: Aage Friis: Den danske Regering og Nordslesvigs Genforening med Danmark III, 1948, s. 368ff.

A. F. Asmussen til A. P. West 1880 8/4:

Jeg har med Glæde ført de Forhandlinger ifjor, som sigtede til at gjøre Dig til Eier af »Dannevirke«.¹ Med det national-liberale Partis Coryphæer her har jeg aldrig havt Noget at gjøre og ligesaa lidt med Førerne i Nordslesvig. Jeg kjendte derfor ifjor endnu meget lidt til deres hele Færden og Virken, stolede som Følge heraf blindthen paa, at Alle meente Dig det godt, da jeg fra de forskjelligste Sider hørte, at Du var Manden, der skulde erstatte Krüger, erstatte Hjort-Lorenzen osv. Desværre er jeg jo ligesom Du senere kommen til en anden Erkjendelse og ønsker derfor at være fri for alt Samkvem med disse saakaldte Ledere af den danske Sag.

Jeg vil slet ikke sige, at de ikke gjøre meget godt, men naar de saa pludselig skifte Anskuelse om en Mand som om Dig ifjor, efterat Hjort-Lorenzen havde budt dem Alle tilhobe en Lussing, saa kan jeg ikke bekvemme mig til at bede dem om Noget. . . . Hjort-Lorenzens Spark til Dig forleden viser iøvrigt tilstrækkelig, hvilken nedrig Karl han er.

1. Kontorchef, senere departementschef Andreas Frederik Asmussen, der ligesom West var født i Flensborg, havde ført forhandlingerne om købet af »Dannevirke« på West's vegne.

Peder Skau til H. R. Hiort-Lorenzen 1880 1/10:

Af »Dannevirke« vil De jo have seet, at jeg ikke er gjenvalgt, hverken til Kredsagen eller [Provinds-]Landdagen, og jeg finder derved Anledning til at klare Deres Syn paa vore Forhold en lille Kjende. . . .

Som bekjendt har man jo navnlig angrebet Kredsagen, fordi den ikke optraadte skarp nok imod Landraadens tyske Tale i Møderne, der var en Følge af Sprogloven af 1876.¹ Vi indgav den Gang en Klage til Ministeriet, som vi sendte til Krüger, der da var i Berlin,

for at han som Kredsdaysmedlem kunde medundertegne samme og aflevere den til vedkommende Minister. Vi afventede Resolutionen og arbeidede imidlertid videre, som vi bedst kunde, uden at Vesteramtets Kredsdaysmænd klagede over det tyske Sprog, og da vi ingen Resolution fik, opdagede vi, at Krüger uden al Tvivl aldrig havde afleveret vort Andragende.

Imidlertid blev Kredsdaysen kriticeret stærk, fordi vi ikke havde gjort Spektakel, nedlagt vort Mandat osv., og de fleste Medlemmer udrangeret. J. P. Friis, Brandorff og Hübschmann bleve tilfældig staaende, fordi der manglede Kandidater. Jeg kan jo ikke være falden af nationale Grunde, thi min Eftermand, Finnemann, har aldrig været nogen activ dansk Mand, men derimod pleiet mest Omgang med Tydskere, i hvorvel jeg nok troer, at han er Dansk.

Men for mit Vedkommende traf en anden Omstændighed ind, der var langt mere afgjørende, nemlig angaaende Kredsdaysvalget, og det var, at jeg i et Par Bankraadsmøder i Anledning af Kreditsagen tog stærk Parti for Amorsen imod Dr. Madvig, og han har gennemgiteret mit Valgdistrict paa sine Toure i Praxis,² og han er Manden. De kjender jo hans nidske Sind, naar han bliver gal paa en Mand. . . .

Hvad Landdaysvalget angaaer, da havde jeg fortørnet de grundtvigianske Venstremænd forrige Sommer ved et Møde i Aabenraa i Junggreens Huus,³ hvor Krüger paastod, at han aldrig havde begaaet nogen Feil og bad om at paavise en saadan.

Jeg paastod da, at han havde ladet sig narre af sine Venner i Rigsdagen til at tie stille, da Ophævelsen af § V blev den tilkjendegivet, og dette kunde Krüger ikke tilstrækkelig modbevise. Denne Synd vilde Vesteramterne ved Hjælp af to herfra – Finnemann og P. Wiuff i Sillerup – nu hævne ved ikke at ville stemme på mig, og saaledes kom jeg ud.⁴ Paa given Forespørgsel, hvad de havde imod mig, svarede Skrumsager, at de intet havde imod mig, men de vilde opstille en ny.

Disse vilde, grundtvigianske Venstremænd er iøvrigt allerede paa Glidebanen, idet de istedetfor at forlange, at Landraaden skulde tale Dansk, kun forlanger en Tolk, dernæst at de ved Landdaysvalget forstod Tydsk og alt har deltaget i Arbeide i forskjellige Kommissioner. Resultatet vil blive: om ½ Aars Tid sidde de dybere i det Mudder, de vilde vadske af, end vi gjorde, og om to Aar vil det blive forbudt at tale Dansk i Kredsdaysen.

I ethvert Tilfælde er Broen mellem Dr. Madvig og mig kastet af, og det vil De ikke fortænke mig i, da han i høj Grad har omgaaedes uforsvarlig med Sandheden for ikke at sige noget værre.

Peder Skau var Laurids Skaus yngre broder, født 1825 i Sommersted. Som dreng fulgte han på nærmeste hold sin storebroders politiske arbejde; han havde bl.a. oplevet, hvorledes broderen gik derhjemme i stalden og memorerede sine berømte taler.

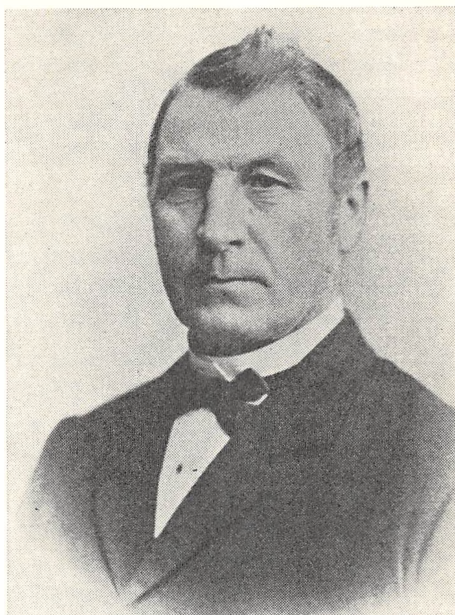
Han var med på Rødding højskoles første elevhold og fik herigennem åbnet sine sanser for den store verden. Udviklende for ham var også de rejser, han som kusk gjorde med Christian Flor eller sammen med sin broder.

Ligesom broderen flyttede han fra Sommersted til det mere frodige Haderslev østeramt. Fra 1856 til sin død i 1917 var han gårdmand på Bukshave i Fjelstrup sogn. Haderslev-egnens store gårdmænd er nærmest at sammenligne med kongerigets proprietærer, og ligesom sine standsfæller gik Peder Skau klædt som bymand, når han færdedes uden for sit hjem.

I 1858 blev han medlem af det nyoprettede Haderslev amtsråd, og fra 1867 var han helt op til 80-års alderen – med en afbrydelse på seks år – medlem af Haderslev kreds dag. I 1868 blev han desuden medlem af den slesvig-holstenske provinslanddag, men blev ikke genvalgt i 1880. Fra 1886 repræsenterede han dog atter sin hjemstavn, indtil en ændring af den preussiske kommunallovgivning tvang ham ud i 1888. Han var også – siden 1881 – medlem af provinssynoden og havde adskillige andre tillidshverv. Det er blevet sagt om ham, at han er den af bønderne i Nordslesvig, der har bestridt flest i årene efter 1864.

I modsætning til de grundtvigsk prægede venstrebønder i Haderslev vesteramt var han højremand og statskirketro, og hans kritiske holdning til Krüger, der navnlig kom til orde efter 1878, hindrede hans muligheder for at blive sine landsmænds repræsentant i Berlin. Takket være sin myndige og sikre optræden fik han ofte vanskelige ordførerhverv betroet.

Historiske Samlinger for Sønderjylland fot.

1. Landråd von Rosen i Haderslev havde erklæret kun at ville benytte det tyske sprog i kreds dagen (dvs. amtsrådet), se: M. Mackeprang: Nordslesvig 1864–1909, 1910, s.97 (med noter).
2. P. A. Madvig i Haderslev, en broder til filologen J. N. Madvig, var praktiserende læge.
3. Se: SJy Hist V., s. 148 (Hans Lund).

4. Jvf. Peder Skau til H. R. Hiort-Lorenzen 1881 18/8: »Saasnart Rigsdagsvalget er ovre, saa har vi Spørgsmaalet om Edsaflæggelse i Deputeretkammeret, som Hans Lassen og jeg allerede forrige Aar udtalte os for i Aabenraa-Mødet, hvor jeg tillige læste Krüger Texten, hvad der kostede mig mine Poster i Kreds- og Landdag. Jeg er dog glad ved, hvad jeg gjorde. Det er saa rart at beholde sin Selvstændighed.«

Peder Skau til H. R. Hiort-Lorenzen 1880 6/10:

I Sagen angaaende Dannelsen af en ny Forening skal vi afholde et Møde næste Søndag i Hotel Danmark i Aabenraa. Fries, Vest, S. Byg og jeg gjorde Aftale om at møde der, om ikke for andet, saa for at passe paa, at Sagen ikke kommer i et vildt Spor.

Forrige Søndag blev indlagte Opfordring vedtaget.¹ Jeg skulde have været der, men havde Forfald. Madvig var der heller ikke, men han maa have aftalt med Junggreen, at hans Navn sattes paa. Bekker og Monrad skal nok fornemmelig være Fædre til Ideen. Vi ovennævnte frygte for, at en sli­g Forening er dødfødt, i hvor ønskelig den end kunde være. Jeg skrev til Junggreen, at jeg naturligvis vilde være med, men gav ham ikke directe Fuldmagt.

P. Viuff i Sillerup er Venstremand og fleraarig Holder af »Morgenbladet« og i religiøs Retning tilhører han Brandes uden dog at have Mod til at tilstaa det offentlig, idet han lader sine Børn døbe osv. som andre Folk.

Bjørnshauge er, som hans hele Slægt, Gjerrigheden selv, og det er hans og Sagens store Ulykke, thi Gjerrighed og Kamp imod Voldsherredømmet forliges daarligt sammen. West vilde have været langt bedre. Han forstaaer ogsaa bedre at omgaaes Folk. Men – det er ikke svært at være bagklog.

1. J. P. Junggreens indbydelsesskrivelse af 1880 21/9 om dannelse af Sprogforeningen, se: Sprogforeningens Aarsberetning, 1929–30, s.7ff; SJy Arb 1938, s.112f. – Mødet fandt sted søndag den 26. sept. 1880.

H. R. Hiort-Lorenzen til Peder Skau 1881 20/8:

Med Krüger gaar det nu paa Helsing. Hans Død ventes daglig.¹ Dette burde Junggreen have søgt nærmere Oplysning om hos Broderen. I det mindste savnede jeg paa det store Møde i Aabenraa² alt for meget paalidelig Oplysning om Krügers Helbredstilstand. En officiel Erklæring fra Broderen, som jo er Læge,³ kunde allerede den Gang kun have gaaet ud paa, at hans Liv kunde slukkes, hvad Dag det skulde være, at han i alt Fald med stærke Skridt gik sin Opløsning imøde. Dette Budskab havde jeg igaar fra Ingeborg.⁴

Havde man været lige saa godt underrettet paa Aabenraamødet, havde hele Diskussionen nødvendigvis maattet være holdt i et helt andet Spor. Nu synes Mødet mig en ren Parodi, en aldeles utilladelig Hensynsløshed imod Krüger, som burde have været forskaanet derfor.

Valgene ere jo endnu ikke berammede, saa der havde været Tid nok til at drøfte Sagen, naar Valgdagen først var ansat, og man havde havt Kniven paa Struben. Nu er der skabt en Agitation, som burde været undgaaet.⁵

1. Krüger døde den 27. august.
2. Den 2. august.
3. Rasmus Krüger virkede som læge i Skærbæk 1866–82.
4. Søsteren Ingeborg Krüger, der førte husholdningen i Bevtoft, idet Hans Krüger var separeret fra sin kone.
5. SJy Hist V, s.153–155 (Hans Lund).

LIDT OM SPROGLIGE FORBINDELSER MELLEM NORDJYLLAND OG SYDNORGE

Af Kristian Hald

Det er almindelig kendt, at der ikke er nogen skarp Grænse mellem de svenske og de gamle østdanske Dialekter, og heller ikke i Stednavnene kan der iagttages nogen tydelig ordgeografisk Grænse mellem Svensk og Dansk. Tager vi karakteristiske Navnetyper fra den ældre Middelalder – før den Tid er der ikke megen Mening i overhovedet at tale om Dansk og Svensk – vil vi se, at de findes paa begge Sider af den gamle Rigsgrænse. Det gælder fx en Navnetype som -ryd, -rød, der hører til de almindeligste baade i Skaane og Smaalands, og det gælder ogsaa Navnene paa -måla, der findes i Smaalands og Bleking. Ved Kattegatskysten, hvor de norske Dialekter i Bohuslän mødes med de danske i Halland og de svenske i Västergötland, er der lige saa lidt som ved Grænsen mellem Skaane-Bleking og Smaalands Tale om skarpe Dialektskel, og heller ikke i dette Grænseomraade er der Tale om bestemte Stednavnetyper, der kun findes i det ene Sprogomraade og ikke i Nabosprogene, saaledes at de kunde være Basis for Antagelsen af dybtgaaende ordgeografiske Grænser.

Derimod er der en skarp Grænse mellem Sproget i det sydlige Norge og det nordlige Jylland. Naturligvis, kan man vel sige, maa der være et skarpt Sprogskel her, adskilt som de to Omraader er ved det brede Skagerrak. Forskellen er udpræget, ikke alene hvad det lydlig og morfologiske angaar, men ogsaa med Hensyn til Ordforraad, derunder Ordforraadet i Stednavne. Man behøver blot at minde om et Efterled som -lev, der er ret almindeligt i Nordjylland, men ukendt i Norge bortset fra et Par isolerede Eksempler i Bohuslän.

Der er imidlertid ogsaa en Sammenhæng mellem disse Dialektomraader, ikke blot den Sammenhæng, der nødvendigvis maa være mellem Dialekter, der gaar tilbage til det fælles urnordiske Grundprog, men specielle Sammenhænge, der er en Følge af Samfærdsel og Samkvem mellem Befolkningerne i Aarhundredernes Løb. Det er saaledes kendt, at de sydligste norske Dialekter, den saakaldte »bløde Kyststriben«, ligesom Dansk har Svækkelse af de ustemte Klusiler p, t, k efter Vokal, og det skyldes uden al Tvivl Indflydelse fra Dansk i Middelalderen.¹

Det er ogsaa velkendt, at de jyske Dialekter, taget som en Helhed, frembyder en Del Træk, som de har fælles med Vestnordisk, og som adskiller dem fra de danske Ømaal. Jysk har saaledes i stor Udstrækning a-Omlyd ligesom Vestnordisk, hvor Ømaalene forudsætter gamle, ikke-omlydte Former, altsaa fx gammeljysk both »Bud«, rogh »Rug«, brotit »brudt« over for buth, rug, brutit. Jysk har endvidere ubrudte Former i Ord som æk, stælæ over for sjællandsk-skaansk iak, stialæ. Et andet vigtigt Træk er, at de syd- og sønderjyske Dialekter i større eller mindre Udstrækning har i-Omlyd i Præsens af en Række stærke Verber: gær, stær, kømmer etc. over for gaar, staar, kommer i Ømaalene og Skaansk. Her er der aabenbart Tale om Sammenhænge med Vestnordisk, der gaar tilbage til fællesnordisk Tid. M. H. t. det sidste Punkt, Omlyden i Præsens af de stærke Verber, kan det synes mærkeligt, at det er de sydjyske Dialekter, der har bevaret dette gamle Forhold, eftersom de dog geografisk ligger det vestnordiske Omraade fjernest. Hertil er for det første at bemærke, at vi intet ved om Forholdene i de nordjyske Dialekter i ældre middeld. Tid, eftersom de bevarede jyske litterære Tekster alle stammer fra sydligere Egne. Det er ikke utænkeligt, at hele Jylland har haft den samme Ejendommelighed omkring Aar 1300. Er dette Tilfældet, kan de nye, analogiske Præsensformer uden Omlyd i største Delen af Nørrejylland udmærket have Sammenhæng med tilsvarende Udviklinger i Norge. Omlyden mangler i Nutiden i det sydøstlige Norge og tildels ogsaa paa Sørlandet og i Bergen. Præsens uden Omlyd forekommer i visse Tilfælde allerede i norske Haandskrifter før 1300, bl.a. i et Fragment af Gulatingsloven.²

Foruden den velkendte, man kunde sige fællesjyske, Sammenhæng med Vestnordisk, maa der paa et tidligt Tidspunkt have været visse Lighedspunkter mellem de nordjyske, særlig de vendsysselske, Dialekter og de sydnorske. Denne specielle Sammenhæng kan især iagttages i Stednavnene. De nordjyske Stednavnes Forhold til de sydnorske har, saa vidt jeg ved, ikke været behandlet i Litteraturen, bortset fra korte Antydninger,³ og det følgende gør heller ikke paa nogen Maade Krav paa at være en udtømmende Behandling af Emnet.

Det første Punkt, der skal omtales, er et lydligt Forhold. Til vestnord. búð »Bod« svarer et gammeld. bôth, ligesom der til den vestnord. Form af Verbet búá svarer et gammeld. bôa > bo. I o-Formen indgaar Ordet bôth i en Mængde danske Stednavne, blandt andet i det vendsysselske Gaardbo, men dette skrives Garthbuth i den ældste Kilde, et Originaldiplom fra 1335.⁴ Ifl. Diplomet skifter Henrik Niel-

sen sit Gods i Gaardbo med Vrejlev Klosters Gods i Bagterp og Gjurup, og det er vel snarest udfærdiget i Klosteret; i alt Fald er der Tale om et Dokument af udpræget lokal Oprindelse. Det ligger nær at slutte, at vi i Garthbuth har Formen *buth* med langt *u*, identisk med den vestnordiske. Ganske vist har vi ikke Skrivemåden *u* i andre middelalderlige Kilder, et betydeligt senere Diplom af 2/7 1419 skriver Garbode,⁵ og man kunde maaske være fristet til at tro, at Formen med *u* kunde skyldes en tilfældig Skrivefejl. Hertil maa dog bemærkes, at *u*-Formen er overleveret i en betydelig ældre Kilde end *o*-Formen, og at Diplomet 1345 ikke synes at have andre Skrivefejl i Navnestoffet; at *u* senere afløses af *o* kan let forklares ved, at *o*-Formen er den normale i danske Stednavne. Af den moderne Udtale [*go·rbo*] kan man intet slutte om Efterleddets oprindelige Vokal; det tryksvage [*o*] kan lige saa godt være et forkortet langt *o* som et forkortet og lydaabnet langt *u*. I Skagens Tingbog for 1652 skrives Gaardbueting, men her kan *ue* muligvis være Udtryk for Diftongering af langt *o*, saa Skrivemaaden kan repræsentere den normale *o*-Form i Stednavne. At Skrivemaaden 1345 repræsenterer Navnets oprindelige Form støttes stærkt af et andet vendsysselsk Stednavn, det nuværende Buj, Navn paa en lille Bebyggelse i Hune S., Hvetbo Hrd., der i det 17. Aarh.s Matrikler skrives Bui. Den genuine Udtale er efter al Sandsynlighed [*buj*'], der maa gaa tilbage til et gl. *bûth*. Jfr., at Ordet Hud, gl. *hûth*, udtales [*huj*'] i Vendelbomaalet; langt *o* bliver derimod i Dialekten til [*u*'] eller [*uw*'], Adj. god udtales [*gu*'] eller [*guw*']. Af det foregaaende turde det fremgaa, at vi i vendsysselske Stednavne med fuld Sikkerhed kan konstatere et gl. *bûth*, identisk med vestnordisk *búð*. Uden for Vendsyssel er Formen næppe kendt. Sognavnet Bodum i Thy, der er Dat. Plur. af Bod, har saaledes i ældre Kilder kun *o*-Formen, og den moderne Udtale er [*bwâj*''m] med en Diftong, der er opstaaet af langt *o*.

Den specielt vendsysselske Overensstemmelse med Vestnordisk paa dette Punkt maa gaa meget langt tilbage i Tiden. I Danelagen forekommer *búð* fortrinsvis i Omraader, hvor den skandinaviske Bosættelse er af norsk Nationalitet, *bôth* i Egne med dansk Bosættelse.⁶ En vis Sammenblanding af de to Former har ganske vist fundet Sted, men dog saaledes, at det udpræget danske Lincolnshire kun kender Formen *bôth*.

Et andet Moment, der hører under Lydhistorien, er Behandlingen af Brydningsdiftongen, men det spinkle Materiale gør, at Slutninger maa drages med nogen Reservation. I Ord med *i* gammeld. Tid be-

varet u i Endelsen ser det ud til, at Brydningsdiftongen normalt har haft Formen ia i Gammeldansk, i alt Fald er dette Tilfældet ved Afledninger paa oprindeligt -ung. Et Eksempel er det fra Sproghistorien bekendte Tilnavn Fiersong i en Notits fra 12. Aarh. i Necrologium Lundense. Tilnavnet er identisk med Fiskenavnet Fjæsing, vestnord. fjorsungr. Skrivemaaden i Necrologiet forudsætter et gl. *fiarsung, urnord. *ferhsunga-.⁷ Et Stednavneeksempel er det jyske Jelling, Saxo Ialunga, der utvivlsomt er af samme Oprindelse som to sjællandske Navne Jellinge. Lige saa lidt som ved *fiarsung lader Diftongformen sig forklare som analogisk bestemt; ia maa være opstaaet ved normal Brydning af urnord, e under Indflydelse af Endelsens u.

I Vendsyssel findes der imidlertid en oprindelig ung-Afledning, nemlig Købstadnavnet Hjørring, hvor Brydningsdiftongen har været gl. io, ikke ia som i det øvrige danske Omraade. Navnet skrives i Valdemars Jordebog Jhoringy og i et Originaldiplom 15/12 1395 Hyøringh⁸ med den sædvanlige analogiske Overgang af Endelsen til det almindelige -ing. Navnets Etymologi maa nok siges at være usikker, men det er tydeligt, at første Stavelse indeholder en gl. io-Diftong opstaaet ved Brydning af urnord. e. Havde der været Tale om en germansk eu-Diftong, vilde denne være udviklet til et gl. iu med Videreudvikling til y. Det kunde altsaa se ud til, at de nordlige jyske Dialekter ogsaa med Hensyn til Brydningsdiftongen var i Overensstemmelse med Vestnordisk. Ser vi paa Forholdene i Norsk, er det saadan, at Vestnorsk normalt har io som Brydningsdiftong, østnorsk ia i Forbindelse med bevaret u i Endelsen. Overensstemmelsen med Norsk gælder altsaa i det foreliggende Tilfælde Vestnorsk. Desværre har vi næppe Mulighed for at inddrage mere vendsysselsk Materiale til Belysning af det vigtige Spørgsmaal om Brydningsdiftongen. Stednavne paa -ing er overordentlig sjældne i Vendsyssel, og Hjørring er det eneste Eksempel paa, at Endelsen oprindelig er -ung, saa inden for denne Navnetype kan der i alt fald ikke hentes yderligere Materiale.

Det næste Punkt, der skal omtales, angaar Substantivbøjningen, nærmere bestemt Gen. Sing.-Endelsen -ar. Normalt svinder r-et i denne Bøjningsendelse tidligt. Det er bevaret i talrige Gen.-former af Personnavne i Vikingetidens danske Runeindskrifter, men det maa tidligt være svundet i danske Stednavne i England, idet Domesday Book 1086 har Navneformer som Esbernebi, Hauuardebi, Osbernbi, Salmundebe etc., alle sammensat med nordiske Personnavne, der oprindelig endte paa -ar i Gen. Spredte Rester af den oprindelige Gen.-

form findes i enkelte danske Stednavne, fx Lunderskov, af glda. lundar, gen. af Lund, og Aarhus, glda, Aros, »Aamunding«, af glda. âi, gen. af Aa. I de fleste Egne af Landet er saadanne Former meget sjældne, men i nordjyske Stednavne er de gamle Gen.former bevaret i betydelig Udstrækning. Da Materialet er sammenstillet andetsteds,⁹ skal der her kun nævnes et Par Eksempler: Liveraa og Livermølle i Vennebjerg Hrd. indeholder et glda. *Liughar, Gen. af Landsbynavnet Liugh, nu Nørlev og Sønderlev (1325 Synderlyugh), Spangerhede i samme Hrd. er et glda. *Spang-ar-, Gen. af Subst. spang f. »Spang«, og adskillige vendsysselske Navne har som første Led et Lunder-, Gen. af Lund ligesom i det sydjyske Lunderskov. Den hyppige Forekomst af den gamle Gen.form i nordjyske Stednavne stemmer med, at Formen endnu er bevaret i den middelalderlige Øster-Brønderslev Indskrift,¹⁰ der har Formerne misguntar, Gen. af Subst. miskund, »Miskundhed«, og germuntar, Gen. af Mandsnavnet Gærmund. Det er tydeligt, at Nordjysk paa dette Punkt er mere konservativt end Resten af det danske Sprogomraade – bortset fra Hallandsk¹¹ – og dermed staar nærmere Norsk, hvor Gen. -r ogsaa svinde, men betydelig senere end normalt i Dansk.¹²

Ser vi paa Ordforraadet i Stednavnene, vil vi finde en Række paa-faldende Overensstemmelser mellem Nordjylland og Norge. I Voer S., Dronninglund Hrd., findes et Gaardnavn Høsen, bestemt Form af Ordet Høs, der endnu lever i Dialekterne i Vendsyssel og Himmerland i den specielle Betydning »Svinehoved«. Det kan ifl. Feilberg ogsaa bruges om tykke Kinder og som Skældsord om en fed Kvinde; uden for Nordjylland er Ordet vistnok ukendt i Dansk. Det er klart, at det er samme Ord som vestnord. hauss »Hjerneskal«, der forekommer usammensat som Stednavn flere Steder i Norge.¹³ Det er velkendt, at Ord, der betyder Hjerneskal eller Hjerne anvendes i overført Betydning om Forhøjninger i Terrænet. Det gælder fx. glda. skalli og glda. hiarni, som vi sikkert har som første Led i navnet Hjarnø,¹⁴ og det gælder oldeng. brægen, eng. brain.¹⁵ En nordisk Parallel til dette vestgermanske Ord antages at indgaa i sv. Bragnum i Betydningen »Høj«.¹⁶ I Høsen tyder Artiklen paa, at Navnet er relativt ungt, og der er naturligvis heller ikke noget i Vejen for, at et Appellativ, der stadig lever i Dialekten – om end ikke i den topografiske Betydning, der maa forudsættes i Høsen – kan være gaet over til Stednavn i forholdsvis sen Tid.

Andre vendsysselske Navne med norske Paralleller maa derimod være meget gamle. Det gælder saaledes Sognavnet Skæve i Dron-

ninglund Hrd., 1408 Skøuæ,¹⁷ der maa være samme Navn som det norske Gaardnavn Skau, Skaue, vestnord. Skauf(ar), samme Ord som vestnord. skauf »Dusk, Kvast«, specielt brugt om Rævens buskede Hale (Fritzner), der atter er identisk med oldeng. sceaf »Kornneg, Negbaand«. Det synes at staa i Aflydsforhold til et andet Ord med lignende Betydning, vestnord. skúfr »Dusk, Kvast«. I Stednavne er Ordets Betydning snarest »Krat« eller lignende.¹⁸ I Vendsyssel indgår det ogsaa i Stednavnet Skødelund, Raabjerg S., Horns Hrd., 1487 Skøwelwndh.¹⁹ Som Appellativ er skøf ganske ukendt i Østnordisk, og det findes heller ikke paa østnord. Grund i Stednavne uden for Vendsyssel.

Et andet, forlængst uddødt Ord optræder i Stednavnet Kjul i Asdal S., Vennebjerg Hrd. Navnet er ikke overleveret fra Middelalderen, men det udtales [tjywl], hvad der viser tilbage til en gammeld. Grundform *kiul. Det er samme Navn, som vestnord. Kjöll, som vi har som Stednavn i det sydlige Norge, og dette er identisk med Appellativet kjöll, der betyder Skib. Norske Gaardnavne antager, at det som Stednavn sigter til en Højde, man har sammenlignet med et hvælvet Fartøj,²⁰ og det kan ogsaa passe paa den vendsysselske Lokalitet. Ogsaa kjöll har en Parallel i Oldengelsk (ceol), men er ganske ukendt som Appellativ i Østnordisk og findes saa vidt vides heller ikke som Stednavn andre Steder end i Vendsyssel.

Noget længere sydpaa, blandt andet i Hjerm Hrd. i den nordlige Del af Ringkøbing Amt og – som Sognavn – i Rinds Hrd., Himmerland, træffer vi Navnet Hvam, der er en Bøjningsform af et Ord svarende til vestnord. hvammr »lille Dal«. Ordet er ellers ukendt i danske Stednavne, men er i forskellige Former almindeligt som Stednavn i Norge.²¹ De danske Eksempler turde være af betydelig Ælde; jfr., at et af dem er Sognavn, og et andet nævnes i Valdemars Jordebog.²²

Et vendsysselsk Navn, der muligvis som Forled har et Ord, der ellers er ukendt i Dansk, er Sognavnet Tolne. I Nudansk Ordbog er det foreslaaet, at Navnet kunde være en S sammensætning med oldda. *lan »Vej«, der er sidste Led i et andet vendsysselsk Stednavn, Børglum, Saxo Burgalanensis (Adj.), og at første Led kunde være identisk med vestnord. tó »Afsats«, der indgaar i norske Stednavne i Betydningen »Græsplet«.²³ Ordet er kendt fra svensk Dialekt i Betydningen »Sænkning mellem to Bjerge«, men er, som nævnt, ukendt som Appellativ i Dansk og – bortset eventuelt fra Tolne – vistnok ogsaa som Stednavneled.

I Himmerland synes der at være enkelte Repræsentanter for en Navnetype, der er meget almindelig i Norge og det vestlige Sverige, nemlig Navnene paa -vin. Herhen hører formentlig Sognavnet Arden, 1454 Erden,²⁴ hvis første led kan sammenstilles med det islandske Ord arða »Ujævnhed«. Et andet muligt Eksempel er Gerding, 1390 Gerdyn, der eventuelt kan sammenstilles med det norske Gerdin, der er sammensat med vestnord. garðr i Betydningen »Indhegning«.²⁵ De isolerede vin-Navne i Himmerland maa dog snarest betragtes som de yderste Udløbere af Navnene på -vin i Västergötland, ligesom der synes at være Forbindelse mellem de midtjyske Navne paa -tun (Galten, Ramten, Søften m.fl.) og de svenske Navne paa -tun(a).²⁶

Der kan ogsaa være Grund til at nævne, at Navnet paa den store, nordjyske Ø Læsø, der snarest er et oprindelig usammensat glda. *Læs, urnord. *Lasio, i saa Fald har en Parallel i det norske Bygdenavn Lesja, vestnord. Lesjar, i Gudbrandsdalen, der antages at være en Aflydsform til oldeng. læs »Græsgang«.²⁷ Det maa dog bemærkes, at begge Navne efter al Sandsynlighed tilhører forhistorisk Tid og er væsentlig ældre end de ovenfor omtalte Navne, saa her er der Tale om en Overensstemmelse, der beror paa, at et ellers forsvundet Ord, der har eksisteret i Urgermansk, er bevaret i to nordiske Stednavne uafhængigt af hinanden.

Det skal endnu tilføjes, at det usammensatte Navn Hving, Gaard i Astrup S., Vennebjerg Hrd., har en Parallel paa Grænsen til gammelt norrønt Omraade, nemlig det nuværende Vinga i Bohuslän, 1496 skrevet Hwinggæ, Navn paa en Holm paa Grænsen mellem Norge og Sverige. Navnet er af svenske Forskere sammenstillet med bl.a. ældre dansk hvinge »rase, larme«, »sno, dreje« (Kalkar efter Moth), i Holmnavnet »efter stormernas vinande och vågornas brus«.²⁸ Ordstammen er altsaa kendt i Dansk, men Hving er formentlig det eneste Eksempel paa, at et Ord af denne Stamme er brugt som Stednavn i Danmark.

Foruden de mere specielle Overensstemmelser mellem nordjysk og norsk Navngivning, der her er givet Eksempler paa, er der ogsaa det Lighedspunkt, at oprindelige Naturnavne i begge Omraader spiller en stor Rolle som Bebyggelsesnavne. I Vennebjerg Hrd., Egnen omkring Hjørring, har tre Sogne, der grænser op til hinanden, Navne paa -dal: Asdal, Mygdal og Sindal, to har Navne paa -bjerg: Rubjerg og Herredsnavnet Vennebjerg, to usammensatte Naturnavne: Horne og Ugilt. Tre af de resterende Sogne i Herredet har Navne paa -by

(Bjergby, Tornby, Uggerby), fem paa -torp (Astrup, Jelstrup, Maarup, Skallerup, Vidstrup), og kun eet har et Navn af gammel Type: Harreslev. Taget som Helhed er de gamle Navnetyper dog godt repræsenteret i Vendsyssel; der er talrige Navne paa -heim (-um), -lev og -sted. Kun een af de gamle Navnetyper er meget svagt repræsenteret; det er Navnene paa -ing. Af ægte -ing-Navne er der vistnok kun tre i hele Vendsyssel: Hjørring, Elling og Sessing. Ogsaa paa dette Punkt er der i øvrigt Overensstemmelse med norsk Navneskik.

Som nævnt er der en skarp Grænse mellem de norske og de nordjyske Dialekter; Grænsen er saa at sige det naturgivne. Det overraskende er, at der alligevel har været saa stærke sproglige Berøringer mellem Norge og Nordjylland, saaledes som det især kommer til Udtryk i Navnestoffet. Det er et Forhold, man i høj Grad maa tage i Betragtning, naar man vil placere de jyske Dialekter i deres nordiske Sammenhæng.

Denne lille Undersøgelse bygger ikke paa en Gennemgang af det samlede nordjyske Navnestof. Naar det hele en Gang bliver undersøgt og udgivet, vil det formentlig kunne kaste mere Lys over gamle Kultursammenhænge. At Stednavnene er en vigtig Kilde til Oplysning om ældre Tidens kulturelle Forbindelser vil dog forhaabentlig fremgaa ogsaa af det begrænsede Materiale, der har kunnet fremlægges her.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Johs. Brøndum-Nielsen: Dialekter og Dialektforskning, 1927, s. 76ff.
2. Seip: Norsk språkhistorie til omkring 1370, 1931, s. 151f.
3. K. Hald: Vore Stednavne med særligt Hensyn til Vendsyssel, Grundrids ved folkelig Universitetsundervisning Nr. 472; sa., Vore Stednavne 2. Udg., 1965, s. 132, 205f.
4. Dipl Dan 2. Rk. XI Nr. 226.
5. Repert 1. Rk. Nr. 5788.
6. Se f.ex. A. H. Smith: English Place-Name Elements I, Engl. Place-Name Soc. XXV, s. 258, 268.
7. Gammeldansk Grammatik § 95. Ifl. Brøndum-Nielsen skyldes ia-Diftongen Indflydelse fra det til Grund liggende Farveadj., urnord. *ferhsa-, der skulde give et gida. *fiars, men selv om et saadant Adj. kan antages at have eksisteret, maa det være forsvundet af Sproget paa et meget tidligt Tidspunkt, eftersom det ikke kendes fra noget germansk Sprog. Analogi fra dette Adj. kan derfor næppe forklare ia-Diftongen.
8. Repert 1. Rk. Nr. 4019.
9. Dialektstudier udg. af Inst. f. dansk Dialektforskning I s. 210ff.
10. Da Runeindskr Nr. 163; Tid 1150-1200.

11. Dialektstudier I s. 218f.
12. Seip a. A. s. 312 anfører Gen. Sigurdæ 1342 for opr. Sigurðar.
13. Se Registerbindet til Norske Gaardnavne.
14. Da Stedn VIII, 1944, s. 32.
15. Smith a. A. s. 46.
16. Se Hellquist: Svensk etymologisk ordb. u. Bragnum m. Litt.henv.
17. Molbech og Petersen: Udvalg af hidtil utrykte danske Diplomer og Breve, 1858, s. 361.
18. Betydningen er nærmere diskuteret af Magnus Olsen i Norske Gaardnavne XI, 1910, s. 407. Jfr. ogsaa K. Hald: Vore Stednavne 2. Udg., 1965, s. 205.
19. Repert 2. Rk. Nr. 5509.
20. Se under Kjul Norske Gaardnavne II, 1898, s. 286, og Sandnes og Stems-
haug: Norsk Stadnamleksikon u. Kjølberg.
21. Norske Gaardnavne, Forord og Indledn., 1898, s. 57.
22. Da Stedn XVII, s. 168.
23. Norske Gaardnavne, Forord og Indledn., 1898, s. 81.
24. Repert 2. Rk. Nr. 388.
25. Jfr. K. Hald: Vore Stednavne 2. Udg., 1965, s. 73f. Anderledes om Ger-
ding J. Kousgård Sørensen: Danske sø- og ånavne II, 1973, 306ff.
26. K. Hald: Vore Stednavne 2. Udg., 1965, s. 74.
27. E. Lidén i Göteborg högskolas Årsskr. X, 1904, s. 25ff; Magnus Olsen:
Stednavnestudier, 1912, s. 113. Om Læsø se K. Hald i Namn och Bygd
1971 s. 79f.
28. Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län III, s. 176, m. Litt.henv.

ORIENTALSKE AKTSTYKKER I RIGSARKIVET EN OVERSIGT FOR TIDEN FØR 1914

Af C. Rise Hansen

Måske er det et vovestykke, helt utilladeligt forvovent, at søge at give blot et vist indtryk af, hvad der gemmer sig i Rigsarkivet af disse aktstykker. Hjælpemidlerne for den søgende er få, og arkivarerne mangler selv helt de fornødne specielle kundskaber; det drejer sig om mange sprog og om mange skrifter og alfabeter; der er vel næppe heller nogen enkelt sprogforsker, som behersker dem alle. Det må derfor utvivlsomt i første omgang blive arkivarer, der – trods alt og så godt det kan gøres – uden de fornødne sprogkundskaber, men med kendskab til arkivernes indhold – også dette vel højst ufuldkomment – peger på muligheder, der kan og bør udnyttes. Det materiale, der findes spredt omkring i Rigsarkivets forskellige arkivfunds, vil gennemgående være usædvanligt for de orientalske filologer og vel næppe heller så tiltrækkende for dem som de ofte meget ældre klassiske tekster af religiøs eller berettende art, de har været vant til at arbejde med. Men mon dog ikke også arkivernes dokumentmateriale vil kunne fralokkes interessante oplysninger, ikke mindst af sproglig art, men også historiske, af dem, der tager fat. Rigsarkivet har hidtil selv gjort alt for lidt for at henlede opmærksomheden på disse specielle arkivalier. Det er i håbet om, at der snart er forskere, der vil tage fat herpå, at dette skrives; det må nok helst være danske eller i hvert fald skandinaviske eller vesteuropæiske videnskabsmænd, der går i arbejde, for der er mange problemer knyttet til tydning og bearbejdning, der foruden kundskaber i de fremmede sprog også forudsætter kendskab til dansk historie, herunder koloni- og missionshistorie. De fremmede dokumenter er næsten aldrig kommet hertil som tilfældigt vraggoods, men er sagligt indgået i større helheder af vor historie; de er helt overvejende dele af tjenstlige afleveringer.

For de store videnskabelige bibliotekers vedkommende er forholdet anderledes; her fremkommer håndskriftsamlingerne i kraft af gaver og indkøb, for de sidstes vedkommende mere eller mindre systematisk og forud planlagt. Der er da også ved Det kongelige Bibliotek opstået en særlig orientalsk afdeling foruden en judaistisk; hertil er

så i nyere tid Universitetsbibliotekets orientalske håndskrifter overført. Til disse afdelinger har man knyttet så mange specielt uddannede filologer, som de økonomiske forhold har villet tillade. Af Det kongelige Bibliotek udgives da også nu en serie kataloger med titlen »The Catalogues of Oriental Manuscripts in Danish Collections«, hvoraf flere bind foreligger, og andre er på vej. Serien dækker efter sin plan alle danske samlinger, også Rigsarkivet, og de foreliggende bind viser, at det er hensigten også at medtage egentlige breve og aktstykker; dette fastholdes forhåbentlig, når man kommer til de mere talstærke grupper med aktstykker i Rigsarkivet. Desværre er et antal malajiske aktstykker fra 1700-årene, som Rigsarkivet besidder, ikke kommet med i det netop udkomne bind omhandlende manuskripter i indonesiske sprog.

I Rigsarkivet er forholdet det, at de orientalske dokumenter ofte ligger meget spredt; man kan sjældent gå hen og trække pakker eller bind ud med tyrkiske, arabiske, tamulske, kinesiske eller andre aktstykker; tit må de søges mange steder. Nutidens nemme adgang til fotokopiering muliggør imidlertid, at der uden store omkostninger kan dannes pakker med arbejdsmateriale inden for de enkelte sprog, uden hensyn til det provenienssystem, som ellers bestemmer, hvor arkivalierne hører til.

Vil man opsøge orientalske dokumenter i Rigsarkivet, falder tanken vel først på de arkiver, der i tidens løb er afleveret fra styrelsen af udenlandske anliggender, nu Udenrigsministeriet med dets forgængere Tyske Kancellis Udenrigske Afdeling, der fra 1770 til 1848 tager navn af Departementet for de udenlandske Anliggender; hertil må føjes den Afrikanske Konsulatsdirektion, som eksisterede 1800–37 og varetog bestyrelsen af konsulaterne i Tripolis, Tunesien, Algeriet og Marokko, fire områder, der sammenfattedes under navnet de barbariske afrikanske magter på grund af det sørøveri, der fra gammel tid havde været drevet herfra, og som bl.a. Danmark fra midten af 1700-årene købte sig fri for ved årlige ydelser, såkaldte presenter.

Ældst blandt udenrigsstyrelsens orientalske arkivalier er dog et par pakker med tartariske breve, der findes i Tyske Kancellis arkiv helt fra Frederik III.s og Christian V.s tid. På grund af den interesse, der har været vist denne lille gruppe breve af udenlandske forskere, og som for nylig har medført en indgående behandling og udgivelse, kan det være rimeligt i særlig grad at fremdrage denne gruppe arkivalier.

Tartarerne boede på Krim og var indtil 1774 under tyrkisk overhøjhed, men indlemmedes siden i Rusland. Især modsætningsforhold

det til dette land dominerede tidligere tartarkanens politik, og han søgte da naturligt nok støtte på russernes nordlige og vestlige flanke, i Sverige, Brandenburg-Preussen, Polen og Østrig samt tillige i vort eget land. De diplomatiske forbindelser mellem tartarerne og Danmark holdt sig i 30 år fra 1655 til 1682; ialt 8 gesandtskaber skal i dette tidsrum være udsendt fra Krim til Danmark; derimod melder historien ikke noget om danske gesandtskaber til Krim. Korrespondancen kendetegnes ved, at ikke alene tartarkanen på Krim og hans moder, men også hans to stedfortrædere, kaldet qalga og nureddin, hans førstehustru, der skriver til den danske dronning, og hans storvesir, der skriver til den danske kansler, deltager i brevvekslingen. Den kvindelige deltagelse er interessant; i det nærliggende Tyrki var et sådant forhold utænkeligt; men hos tartarerne deltog af kanens fruer dog også kun førstehustruen, ikke hans øvrige ægtefæller. Det ældste bevarede tartar-krimiske dokument i Rigsarkivet er fra 1658, men ældre dokumenter må være gået tabt; koncepter, og kopier heraf, til svarskrivelser fra dansk side kendes fra 1655. Ialt er overleveret 27 tartarskrivelser i Rigsarkivet i osmannisk-tyrkisk sprog med større eller mindre indslag af ord fra tartariske o.a. sprog. Det er ikke helt klart, hvordan man i København har fået skrivelserne oversat; men de tartariske gesandter har formentlig været klar over problemet, så der forekommer i ikke helt få tilfælde polske oversættelser, måske fremkaldt af tartargesandterne på rejsen gennem Polen. I det ældste bevarede brev fra 1658 er der forskelligt politisk stof, f.eks. bøn om, at den danske konge ville angribe Moskva og ikke støtte Venezia, der var i krig med Tyrkiet (Cort Adeler); ellers giver brevvekslingen næsten udelukkende meddelelser om tronbestigelser og venskabelige hilsener.

Fra dansk side svarede overordentlig høfligt til de mange usædvanlige personer, der optrådte i korrespondancen, på latin, og således at de tilbagevendende gesandter kunne tage den udgående post med retur. Set med danske øjne var henvendelserne uden politisk interesse, og de to pakker tartarbreve er kun en mærkværdighed;¹ men de er et udmærket eksempel på, hvad den slags arkivalier kan betyde, når de indgår i international forskning.

I international sammenhæng har først Herbert W. Duda i sin artikel »Die osmanischen Staatsschreiben des Königlichen Reichsarchivs zu Kopenhagen« henledt opmærksomheden på to af de tartariske breve, idet disse på grund af ydre lighed var blevet arkivalisk fejlplaceret som traktater med Tyrkiet Nr. 1 og Nr. 2; de er skrivelser fra

krimkanen fra 1666 og 1677 og omtales af Duda i et »Anhang«, i øvrigt sammen med et tunesisk dokument, der også arkivalisk betragtet var kommet på gale veje. Dudas registratur, der bygger på studier i København i efteråret 1949, offentliggjordes i 1950.² Siden må en englænder Bernhard Lewis have studeret den hele tartarkorrespondance, som han kort gennemgår i en afhandling »Some Danish-Tatar Exchanges in the 17th Century«, offentliggjort i Istanbul 1950–55. I april 1969 arbejder en hr. Gy. Kaldy-Nagy med hele samlingen, og på hans oplysninger bygger en detaljeret dansk registratur i Rigsarkivet. Siden har så Josef Matuz, bopæl i Beirut, men med studier bl.a. i München bag sig, udsendt et langt større arbejde i 1976 på tysk: »Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen. Mit historisch-diplomatischen und sprachlichen Untersuchungen«;³ her gives på en gang en (ret simpel) reproduktion af de 27 aktstykker, med transskribering af teksten, ledsaget af oversættelse til tysk, hvortil et noteapparat. Indledningsvis gives fyldige afsnit om Krimkanatet ca. 1650, de diplomatiske forbindelser mellem kanatet og Danmark i 2. halvdel af 1600-årene, krimdiplomaternes optræden og fremgangsmåde i forbindelsen med Danmark, bidrag til en diplomatik for Krimdokumenterne og om dokumenternes sprog, 347 sider foruden tavlerne med reproduktionen af dokumenterne. Rent umiddelbart forekommer værket at være forbilledligt ved behandlingen af en sådan gruppe dokumenter, og Matuz fremhæver selv allerede i forordet, at uanset at dokumenterne for den politiske historie er uden betydning, så forekommer de ham ret udbytterige, når det gælder diplomatiets historie, diplomatikken og ikke mindst i sproglig henseende. Når der her så udførligt peges på dette i sin art ret enestående værk, er det i håb om, at det må danne skole, og i overbevisning om, at også andre grupper af Rigsarkivets fremmedsprogede aktstykker vil være egnede til en sådan dybtgående gennemgang.

Mens denne brevveksling er noget af en kuriositet, er der reelle handels- og skibsfartsinteresser bag den diplomatiske forbindelse med Tyrkiet og dette lands meget selvstændige lydlande i Nordafrika, de ovennævnte Barbareskstater. Især Algeriet havde været besværligt, 1746 afsluttedes en traktat med det, fulgt af traktater med Tunesien 1751, med Tripolis 1752 og med Marokko 1753; i disse stater udnævntes danske konsulere med diplomatisk rang, fra 1821 udnævnt til generalkonsulere. Dette konsulatsvæsen ophævedes, efterhånden som landene mistede deres selvstændighed i 1830'erne og 1840'erne. I nogle tilfælde udsendtes ekstraordinære gesandter til barbareskstater-

ne for at overvinde diplomatiske vanskeligheder, ligesom en tripolitansk gesandt modtoges i København 1757, en marokkansk 1759. Forbindelsen med disse lande har efterladt et ret betydeligt materiale, traktater o.a. korrespondance, på arabisk eller tyrkisk, der kun delvis er registreret. Bedst gennemgået er de marokkanske dokumenter, overvejende på arabisk, enkelte på tyrkisk, idet en fransk grev de Castries i 1926 udarbejdede en registratur herover.⁴ De tilsvarende aktstykker for de øvrige Barbareskstater er ikke fyldestgørende behandlet.⁵

En mere normal diplomatisk forbindelse optoges med Tyrkiet; fra 1752 var der her en dansk-norsk gesandt, og en venskabs-, søfarts- og handelstraktat sluttedes 1756, samtidig udvikledes et egentligt konsulatssystem i havnene i det østlige Middelhav; der er fra Tyrkiet bevaret et ret omfattende arkivalisk materiale. Heraf er traktater og fyrstelige skrivelser registreret af Duda i den ovennævnte afhandling; men den store mængde af normal korrespondance er uregistreret og ubearbejdet. Blandt de givtigste pakker med tyrkiske breve er utvivlsomt to i gesandtskabsarkivet fra Konstantinopel med betegnelsen: Indkomne breve fra Den høje Port 1823–48; heri er over 200 aktstykker på tyrkisk, til dels med fransk oversættelse.⁶

Tyrkiet var i 1700-årene og længe endnu en europæisk magtfaktor. En egentlig fast diplomatisk repræsentation i de selvstændige kulturlande især i Øst- og Sydøstasien hører vort århundrede til; men påtrængende handelsinteresser kunne nødvendiggøre udsendelse af ekstraordinære gesandter. Til Kina måtte således i 1863 sendes W. R. Raasløff, der fik afsluttet en venskabs-, handels- og skibsfartstraktat; det var – som vi siden skal se – skibsfarten, der her på denne tid var af særlig betydning; ratifikationen året efter nødvendiggjorde udsendelsen af en ny ekstraordinær gesandt, admiral Steen Bille. Traktaten med ratifikation var på kinesisk med oversættelse til engelsk og dansk; det samme gælder en dansk-kinesisk overenskomst fra 1904 om en revision af indførselstoldtariffen; traktaterne findes i den såkaldte traktatsamling; men også i Steen Billes privatarkiv i Rigsarkivet er der aktstykker vedrørende hans diplomatiske mission på bl.a. kinesisk, ligesom hans besøg spores i konsulatsarkivet for Shanghai.

I slutningen af 1860'erne besluttede den kinesiske udenrigsstyrelse at sende et gesandtskab til Vesteuropa ledet af den tidligere amerikanske gesandt i Peking Anson Burlingame;⁷ det besøgte Danmark i 1869,⁸ i øvrigt på et for C. F. Tietgen's østasiatiske telegrafkabelplaner belejligt tidspunkt. Af hensyn til disse udsendtes 1870 J. F. Sick i mission til Kina og Japan; men en japansk-dansk handels- og

skibsfartstraktat var i øvrigt forinden sluttet ved hollandsk formidling 1867 i Jeddo.⁹ Efter Sicks besøg sendte Mikadoen en skrivelse på japansk, med vedlagt fransk oversættelse, til Christian IX i gensvar på et brev overbragt af Sick; Udenrigsministeriet overlod skrivelserne til Etnografisk Museum.¹⁰ I øvrigt overtoges snart efter danske interesser i Peking af det derværende russiske gesandtskab, i Japan af det tilsvarende nederlandske. Først 1912 fik Danmark en ministerrepræsentant i Kina og Japan.

I arkiverne efter disse diplomatiske missioner findes i det hele taget et meget begrænset, omend betydningsfuldt antal aktstykker på landenes eget sprog. Traktaten med Japan blev fornyet i 1895 og 1912 på japansk og dansk. Det er ikke her, de mange asiatiske dokumenter kan findes. Vi må vende os andetsteds hen.

Til at besørge de hyppige forretninger, der fulgte med anløbet af skibe hjemmehørende i det danske monarki, ansattes danske konsulere. Så længe Asiatisk Kompagni kunne opretholde sit monopol på Kina-handelen, udnævntes sådanne ikke her, men købmændene i Tranquebar og Frederiksnagore (Serampore) havde dog med officiel billigelse en konsul i Canton, fra 1820 James Mattheson, chefen for det store engelske handelshus Jardine, Mattheson & Co.;¹¹ fra hans periode kendes ikke noget konsulatsarkiv.

Ved salget af de dansk-ostindiske besiddelser 1845 ønskedes der fra dansk side forhandlinger med Kina om en fornyelse af handelen og udnævnelse af konsulere i de netop åbnede 5 »traktathavne«. Til formålet udsendtes den tidligere, endnu ikke hjemvendte guvernør i Tranquebar Peter Hansen, der i begyndelsen af juli 1845 modtog en erklæring fra de kinesiske myndigheder om, at danske – som tilhørende en tidligere i Canton kendt handelsnation – kunne udnævne konsulere i de 5 havne.¹² Siden øgedes antallet af disse. Oftest er arkiverne fra konsulater i Kina som fra det engelske Hongkong meget slet overleveret til eftertiden. Bedst bevaret er arkivet fra Shanghai, hvor i hvert fald det meste af tiden fra 1853 til 1893 englændere knyttet til det nævnte Jardine-Matthesonske handelshus var konsulere; de skiftede overordentlig hyppigt, men firmaet havde faste kontorer og bopæl ved The Bund.¹³

I de første år efter 1845 havde dansk skibsfart på kinesiske havne været af ringe betydning, fra 1855 voksede den for at kulminere i 1864; men det var skibe fra hertugdømmerne, der gjorde langt den betydeligste del af anløbene; de kom fra 1865 under preussisk flag, og de danske konsulaters skibsfartsforretninger aftog derved stærkt.¹⁴

Først da Store Nordiske Telegraf-Selskab viser sig i Kina i 1870'erne, bliver danske interesser igen af væsentlig betydning. Fra 1893 overførtes konsulatet i Shanghai til udsendt svensk-norsk konsul C. A. Bock, og fra 1896 fik Danmark egen udsendt konsul og konsuldommer,¹⁵ der siden overgik til en udsendt generalkonsul.

Det er utvivlsomt disse faste forhold i konsulatsvæsenet her, der har bevirket, at arkivet fra Shanghai er så stort og relativt vel bevaret. Her findes o. 185 aktstykker på kinesisk,¹⁶ hvortil kommer mange såkaldte »Grand chops« (Outward manifests) udstedt for danske skibe af the Inspectors of Maritime Customs i Shanghai, især værdifulde for årene 1861–66.

Meget af denne brevveksling angik formaliteter som meddelelser om udnævnelser af andre landes konsulter i Shanghai, men også af kinesiske embedsmænd på stedet, disses rejser fra og til byen o.l., alt dog af værdi for belysningen af den kinesiske administration i forholdet til de fremmede handels- og søfolk. Indimellem er der så væsentligere korrespondance; et af de ældste bevarede kinesiske dokumenter, fra 1857, meddeler således, at det er forbudt i kinesiske love at sejle kinesiske emigranter til fremmede lande, et problem, der også siden dukker op i 1874. Fra 1864 findes blandt konsulatspapirerne en kopi på kinesisk af gesandten Steen Billes henvendelse til udenrigsstyrelsen, Tsungli Yamen, i Peking om beskyttelse af danske skibe mod preussiske krigsskibe i kinesiske havne. Fra 1874 begynder vanskelighederne med Store Nordiskes anlæg, især af telegraflinien Foochow-Amoy; det giver adskillig korrespondance.

Shanghai-arkivet er – også ud over de kinesiske aktstykker – langt det bedst bevarede konsulatsarkiv fra Kina. Hvad der findes fra de øvrige konsulatsarkiver er mere tilfældigt; men arkivet fra Foochow-konsulatet har dog ca. 50 kinesiske dokumenter, de fleste fra den tid den russiske konsul Popoff også var dansk konsul, d.v.s. 1894 ff. Der er derudover fremdraget over 20 kinesiske dokumenter fra konsulatsarkivet i Swatow, overvejende fra 1880'erne, og en lille halv snes fra Chefoo, ret sene fra årene omkring århundredskiftet; fortsatte undersøgelser vil utvivlsomt bringe nogle flere for dagens lys, især fra dette århundrede.¹⁷ Givet er det dog, at der må være lidt store tab ved den omtalte dårlige overlevering af de fleste kinesiske konsulatsarkiver.

Vender man sig fra Kina til et andet af de asiatiske lande, der opretholdt sin selvstændighed, nemlig Siam, hvor der oprettedes et dansk konsulat 1859, så er der herfra bevaret over 100 dokumenter på sia-

mesisk, herimellem trykte forordninger, og flere læg med tolsedler; de er endnu ikke underkastet registrering; men et dokument er påtegnet årstallet 1856. De ældste dokumenters datering er ikke så lige til, da det siamesiske udenrigsministerium endnu da har benyttet landets gamle dateringsmåde.¹⁸ Der er ved siden af konsulatets dokumenter traktater på siamesisk fra 1858–59, 1905 og 1913 i Traktatsamlingen.

Det er først og fremmest søfarten, der knytter forbindelsen med de asiatiske lande. Med Persien slutes vel en handelstraktat i 1857–59; men det sker i Paris.¹⁹ Ældre tiders – dog kun svage – forbindelse med Persien skyldtes især vore ostindiske kolonier; der er således en klage på persisk fra shahen til Christian V over, at varer tilhørende hans undersåtter var blevet opbragt til Tranquebar; den afleveredes med en regning for de lidte tab af en gesandt i 1691,²⁰ og de dokumenter på persisk, Rigsarkivet ellers har i sine samlinger, er – som vi siden skal se – ikke vekslede med Persien, men af anden art.

Hawaii kan næppe regnes under det orientalske; men det tør vel nævnes, at der findes en handelstraktat på det sprog, de indfødte talte på Hawaii-øerne, sluttet i 1846 med Danmark; den er skrevet med latinske bogstaver.²¹

Ved siden af udenrigsstyrelsen med dens gesandtskaber og konsulater er det kun de danske kompagnier, der drev handel med Indien og Kina, som i deres arkiver har bevaret betydelige mængder af dokumenter på asiatiske sprog. Fra 1777 overgik administrationen af de ostindiske kolonier til den danske stat, og de lokale arkiver afleveredes til det nyoprettede kgl. ostindiske guvernement i Tranquebar, der bestod til kolonierne endelig afhændedes i 1845 til det engelske East India Company. Gennem en af præsten Henning Engelhart udarbejdet udførlig registratur har vi et helt godt overblik over, hvad der fandtes i Tranquebar-arkiverne i 1790.²²

I almindelighed må det påregnes, at arkivalier i koloniarkiver forbliver i kolonierne. Det var da også oprindeligt kun særligt vigtige stykker, som hjemsendtes; de er samlet i en speciel afdeling kaldet »Ostindien« under eller i forbindelse med Traktatsamlingen; denne afdeling får dog efterhånden – som det ses nedenfor – en noget diffus karakter, men bliver heldigvis aldrig ret omfattende. Nogle pakker arkivalier kom desuden på grund af særlige omstændigheder hjem i 1648, og endelig er der enkelte breve sendt til danske konger fra fyrster og deres havnemester på Java; de findes i Danske Kancellis arkiv,²³ hvorunder kompagnierne hørte, indtil de 1735 henlagdes un-

der Kommercekollegiet, fra 1816 Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet; også til dette kollegium hjemsendtes oprindeligt sjældent dokumenter på asiatiske sprog. Så sker der imidlertid det i og for sig usædvanlige, at de lokale arkiver – antagelig først omkring den tid kolonierne sælges – i ret stor udstrækning bliver sendt til København. Til brug for administrationen i Tranquebar forbliver naturligt nok de nyeste protokoller af retslig art derude, især fra 1800-årene, skøde- og panteprotokoller dog helt fra 1779, desuden forskellig korrespondance;²⁴ men de ældre protokoller og megen korrespondance fra lokalarkiverne tager de danske embedsmænd med sig.

Inden vi ser nøjere på disse på det ene eller andet tidspunkt hjemsendte dokumenter, bør der gøres nogle bemærkninger om et mindre antal helt interessante, hjemsendte dokumenter, der fik en særlig skæbne og dukker op uden for arkiverne. I 1841 oprettedes i København et Etnografisk Museum. Verdens første siges det, som naturligt nok skulle sikres udstillingsgenstande. Kompagniet og den statslige administration var velvillige og disponerede ved ophøret over nogle arkivalier til fordel for museet. Vigtigst er her et kinesisk dokument, der i museets protokol omtales som »et stort kinesisk dokument, med pensel skrevet på gult papir, flere steder er påtrykt stempler med rødt«; »om dette dokument vides intet«, tilføjes det.²⁵ Asiatisk Kompagni har næppe i 1844 anet, hvad det gule aktstykke omhandlede; men det har vist sig at være en proklamation fra 1736 ang. et kejserligt edikt med forbud mod, at fremmede skibe har deres kanoner om bord, når de sejler op til Canton, og denne proklamation er utvivlsomt hjembragt med kinafareren »Kongen af Danmark« på dens 1. rejse til Kina 1735–37.²⁶ Etnografisk Museum fik i øvrigt ved en sekretær Elberling i 1850 oversendt en samling prøver på ostindiske sager. Disse dokumenter kom siden, da Handels- og Søfartsmuseet oprettedes, til Kronborg.²⁷ Nogle embedsmænd har i øvrigt også taget arkivalier fra deres egen regeringstid eller souvenirs med hjem fra arkiverne, således C. E. Mourier, guvernør i Tranquebar 1832–38;²⁸ i dag er disse arkivalier, hvis de ikke er gået tabt, nok overvejende endt i offentlige samlinger. Det er meget ofte dokumenter netop på orientalske sprog, der set med en arkivmands øjne er kommet på afveje; noget større tal drejer det sig ikke om; men det er nyttigt at vide, hvor de er, da de dog oftest er dele af en større administrativ helhed.

Om en ovenomtalt gruppe arkivalier hjemsendt 1648 eller umiddelbart derefter vides det, at de udgør Willum Leyels arkiv eller en del af det; han var guvernør i Tranquebar fra 1643, men afsattes der-

ude 1648 og hjemsendtes til en rettergang, der dog aldrig synes iværksat. Hans papirer er nu registreret i Danske Kancellis arkiv og er velbevarede; de er et værdifuldt supplement til de mangelfuldt overlevede papirer fra det ældste kompagni;²⁹ heri findes flere orientalske breve, således en kontrakt om levering af peber fra Banten (Bantam) på Java og nogle mindre tekster sammesteds fra, nu fornemt publiceret i det allerede nævnte katalog, der udgives af Det kgl. Bibliotek.³⁰ Blandt Willum Leyels papirer findes også blandt korrespondance med indiske fyrster 1645–47 tre breve med arabisk skrift³¹ og i tillægget til Leyels arkiv et manifest af 24. august 1644 mod overgreb fra de indfødte muslimske fyrster i Bengalen på kongen af Danmark og Norges undersætter, naturligt nok beregnet til uddeling, tre eksemplarer på portugisisk, ét på arabisk er endnu i behold.³²

Vender vi os til de ældste traktater eller aftaler vedr. Tranquebar, gælder det, at de, der er sluttet i kongens navn eller på anden måde henvender sig til ham, utvivlsomt snarest muligt er hjemsendt. Hvad fuldmagten fra den ceylonesiske udsending Boshouwer af 22. marts 1615 angår, er den vel afleveret på Frederiksborg ved en audiens; den er udfærdiget på ceylonesisk, med latinske bogstaver, og portugisisk.³³ Tre breve på guldblik med indridset tamiltekst er også straks bragt til Danmark. 1620-kontrakten³⁴ mellem herskeren, naiken, af Tanjore og Christian IV har Ove Gjedde nok haft med hjem; en oversættelse af den til dansk og tysk er i hvert fald foretaget i København 1740 af missionær Walter. Om brevet på guldblik fra regenten i Tanjore til Christian V og om et lignende fra de indfødte købmænd på Tranquebar siges det udtrykkeligt, at de er hjemsendt med oberst Kalnein 1688.³⁵

Tre dokumenter på siamesisk fra 1621 er så velbevarede, at også de utvivlsomt er hjemsendt hurtigt; de hører til mellem de ældste nogetsteds bevarede dokumenter på dette sprog; vellignende kopier er udført af orientralisten N. S. Fuglsang i København 1803.³⁶

Den nævnte gruppe »Ostindien« fik efterhånden en noget videregående karakter. Enkelte stykker, som en henvendelse i 1796 fra undertrykte indere, skrevet på palmeblade, er indgået til Kommercekollegiet;³⁷ det samme gælder Kongen af Cochinchinas brev af 1798 til kongen af Danmark om handelsforbindelse og om at få overladt nogen ammunition;³⁸ dette brev er et af de få i Rigsarkivet, der er skrevet på annamitisk, med tegn, der minder meget om de kinesiske; det ledsagedes af en oversættelse til fransk. Et par palmebladshåndskrifter på tamil, af uvis proveniens, er anbragt her i nyere tid, åben-

bart fordi de skulle placeres et sted.³⁹ I det ene tilfælde drejer det sig om de tiloversblevne dele af en lille katekismus, der tidligere trofast har tjent i Rigsarkivets udstilling i mange år; for nylig er den blevet videnskabeligt udgivet og behandlet.⁴⁰

Den største del af de hjemsendte koloniarkivalier kom – som allerede nævnt – først hjem ved koloniernes bortsalg; mange er præget af opholdet i den fugtige tropeluft. Tranquebar-arkivets bestanddele o. 1790 kendes udmærket fra præsten Henning Engelharts registratur; den er ofte så indgående, at den gennemgår pakker brev for brev med et godt referat, hvorfor også indholdet af mange breve, der nu er gået tabt, kendes nogenlunde fyldigt herfra; den kan endnu hist og her fungere som detailregistratur over det, der er bevaret.

Langt de fleste af de orientalske dokumenter, der endnu findes i Tranquebar-arkivalierne, er skrevet på tamil, malabarsk, som Engelhart kalder dette sprog, der var den lokale befolknings. Det er benyttet i henvendelser, der er indgået i de almindelige korrespondancerækker, ofte med en oversættelse vedlagt.⁴¹

Mens der således findes et betydeligt antal dokumenter på tamil også spredt i pakker med breve på europæiske sprog, oftest vel dansk, forekommer der tre pakker med breve helt overvejende på tamil og uden vedlagte oversættelser. I det ene tilfælde drejer det sig om 132 breve fra årene 1782–84 fra guvernementets faste tolk Daniel, der i hvert fald på denne tid ofte opholdt sig i byen Tanjore; disse breve er bl.a. stilet til hans kollega tolken Piragasam (Salomon) Pillai i Tranquebar, der så skulle formidle indholdet videre til guvernøren eller andre; de angår bl.a. lån, vist angående indløsning af pantsatte landsbyer, men i øvrigt, så vidt det kan ses i øjeblikket, vedrører deres indhold også mange andre administrative problemer.⁴²

I det andet tilfælde findes godt 90 breve fra årene 1789–93 fra en person Gulam Muhammed, der arbejdede for Asiatisk Kompagni og vel også for guvernementet i Cuddalore; hertil kommer et par breve fra Shaik Ismail Periyathambi 1791 og en halv snes stykker fra en Deyvarayan, ligeledes fra 1791; disse personer har bl.a. virket som en slags spioner under de forvirrede forhold i forbindelse med englændernes krige med Tippu Saib.⁴³

Den tredje af disse pakker indeholder 172 breve overvejende fra en Viraraghava Aiyangar, ofte dårligt daterede (1790, 1794 og 1796 nævnes i brevene), og vanskelige at forstå i deres afsnuppede sprog og med ord, som selv en nutidig tamilfilolog ikke altid fatter. De er utvivlsomt sendt til guvernør Peter Anker og beregnet for guverne-

mentet; de angår økonomiske transaktioner; men der er også her nyheder om krigen mellem englænderne og Tippu Saib.⁴⁴

For alle tre pakker har en interesseret inder fra Tamilnuda, dr. Panneer Selvam, for Rigsarkivet udarbejdet register på engelsk af hvert brev; men der er ofte store vanskeligheder ved at forstå disse, herunder med at identificere de engelske navne i deres tamulske udgave. Dr. Panneer Selvams hjemrejse vanskeliggjorde også den nærmere drøftelse af indholdet, der forudsætter et ret indgående kendskab til det på dansk overleverede materiale, og dette er desværre præget af huller for de nævnte år.

En mere indgående gennemgang af det tamulske materiale med påpegning af de steder, hvor det forekommer, er umulig her; men det skal dog lige nævnes, at Rigsarkivet foruden en på dansk ført protokol for »Sorteretten«, det laveste retstrin, i Tranquebar for årene 1779–81 også har en ikke nærmere bestemt retsprotokol for samme domstol ført på tamil og desuden en forligsprotokol fra 1808 ligeledes ført på dette sprog.⁴⁵

En ret talrig gruppe breve er skrevet på persisk, der vist især bruges af muhammedanerne og fungerede som et mellemsprog, når der skulle slås bro over de mange indiske sprogforskelle, af de handlende, men også af fyrsterne og deres embedsmænd. Mange af disse breve findes i en pakke med den ret intetsigende titel Breve på persisk og indiske sprog samt oversættelser 1673–1787 og u.d.,⁴⁶ andre – en halv snes stykker – findes sammen med de ovennævnte tamilbreve fra Viraraghava Aiyangar; det gælder for begge disse pakker, at man er meget dårligt stillet med oplysninger om brevenes datering og indhold.

Andre dokumenter på persisk findes i pakken Carnatiske, golcondiske, bengalske, marattiske og tamuliske samt Mokka-dokumenter 1682–1778. Desuden findes mere spredt dokumenter i dette sprog i pakker med korrespondance med fyrsten i Tanjore 1779–1806 og u.d. og Beretning om ambassader til samt korrespondancer med indiske fyrster 1780–87, og enkelte andre steder.⁴⁷

For den, der ikke er kyndig i arabisk skrift og de sprog, hvortil den benyttes, er det vanskeligt at udskille de malajiske dokumenter, der er skrevet med arabisk skrift, fra de persiske. Engelhart, der ikke var ukendt med malajisk, har i sin ovenomtalte registratur fra 1790 omtalt en række såkaldte Adchin (Atjeh)-dokumenter, der angår handel på fyrstedømmet Atjeh på den nordlige del af Sumatra,⁴⁸ og om en række af disse bemærket, at de er i det malajiske sprog, mens det om

andre breve sammesteds i registraturen oplyses, at de er i det malabarske sprog, d.v.s. tamil, et enkelt er på persisk. Korrespondancen med Atjeh-fyrstendømmet strækker sig over 100 år, fra 1680 til 1778.⁴⁹

Et ikke-indisk sprog møder vi også i nogle få henvendelser 1796–98 fra kongen af Cochinchina til guvernør Peter Anker, formentlig annamitisk.⁵⁰ Jævnfør i øvrigt det tidligere nævnte brev fra denne konge til kongen af Danmark.

Men tilbage til de indiske sprog. En ualmindelig gruppe breve er skrevet på maratti med såkaldt modiskrift. Den danske koloni Tranquebar var et len under fyrsten i Tanjore; her havde en marattisk fyrsteslægt o. 1674 overtaget styret, og medlemmer af den benyttede nu og da deres hjemlige sprog i brevvekslingen med Tranquebar, især i mere formelle breve som f.eks. angående betalinger af afgifter til Tanjore, ved dødsfald og nye fyrsters overtagelse af magten o.l. Ofte er der bevaret oversættelser af disse skrivelser side om side med originalerne; i Tranquebar havde guvernøren i hvert fald til tider en translatør også i maratti; det vanskeligste ved tydingen er i dag nok, at kendskabet til modiskriften selv i Indien er ved at forsvinde. Det er dog lykkedes School of Oriental and African Studies i London at finde en inder i England, der har kunnet dechifrere brevene, så Rigsarkivet har korte registre af hvert af dem; men det er uundgåeligt, at en inder, der ikke er fortrolig med dansk kolonihistorie, ikke kan gengive f.eks. det danske personnavnestof korrekt og formentlig også på anden måde udtrykker sig ukorrekt. Det ville være meget ønskeligt, om en dansk forsker kunne gennemgå dette vistnok i vesteuropæiske arkiver usædvanlige brevmateriale, ialt ca. 45 breve, når de, der er på Nationalmuseet og på Kronborg, medregnes; de synes alle at stamme fra Tranquebar-arkivet. I Rigsarkivet er maratti-dokumenterne spredt over adskillige pakker; men de samler sig dog især – som ventet – om de allerede nævnte pakker med Korrespondance med rajahen af Tanjore 1779–1806 og u.d.,⁵¹ med Indkomne indiske breve ca. 1790⁵² og med Carnatiske, golcondiske, bengalske, marattiske og tamuliske samt Mokkadokumenter 1682–1778 (div. år), der også ligefrem i sin titel fremhæver de marattiske skrivelser.⁵³ Pudsigt nok har Rigsarkivet i ret ny tid (1954) med en autografsamling erhvervet et maratti-dokument,⁵⁴ hvis indhold naturligt nok ikke straks kunne tydes; det er nu opklaret, at det drejer sig om en påmindelse fra Tanjore om betaling af Tranquebars årlige afgift til Tanjore; den er meget sen, fra oktober 1844.

De marattiske dokumenter, der er udleveret til Nationalmuseet og nu delvis er på Kronborgmuseet, er også fra 1800-årene, et enkelt fra 1801, andre fra 1820'erne og 1830'erne.

På kanada (kanarese), et sydindisk sprog, synes meget lidt indgået i vore ostindiske arkiver;⁵⁵ det samme gælder bengali, der dog må have været det fremherskende sprog i Frederiksnagore (Serampore) og egnen derom;⁵⁶ de lokale arkiver fra Frederiksnagore synes ud over de på dansk førte protokolrækker at være gået tabt eller forblevet i indiske arkiver. På Handels- og Søfartsmuseet findes dog nogle bengali-dokumenter, hørende til de tidligere omtalte ved sekretær Elberling overbragte dokumenter.⁵⁷

En mere dybtgående finkæmning af de ostindiske koloniarkiver vil utvivlsomt øge antallet af dokumenter på asiatiske sprog; men med gennemgangen af disse arkivfunds og udenrigsstyrelsens er Rigsarkivets bestand her stort set også noteret.

Missionskollegiets arkiv, hvis ældste dele ganske vist er ødelagt ved brand, indeholder kun enkelte breve på tamil (med oversættelser).⁵⁸ De lokale missionsarkiver fra Tranquebar, der er overdraget Rigsarkivet i nyere tid, indeholder tilsyneladende ikke dokumenter på asiatiske sprog; på et eller andet tidspunkt må derimod ikke helt få palmebladshåndskrifter, der hidrører fra missionsvirksomheden i Tranquebar, være kommet til Det kgl. Bibliotek, andre til Universitetsbiblioteket; de er overvejende på tamil, enkelte på telugu. Om der her er bevaret egentligt brevmateriale står mig ikke klart; men der findes foruden oversættelse af bibelske skrifter o.l. også diarier ført af forskellige kateketer i 1740'erne.⁵⁹

I Danske Kancellis arkiv forekommer – der ses bort fra de tidligere omtalte Leyelske papirer – enkelte dokumenter af interesse for oversigten her, nemlig tre breve på malajisk, et udfærdiget af havnemesteren i China-town i Banten (Bantam) stilet til kongen af Danmark og modtaget her 1672, og to fra sultanen af Bantam til Christian V, dateret 1671–72 og 1675; alle tre nu fornemt udgivet med reproduktioner, tekstgengivelse og oversættelse til engelsk ved den hollandske specialist P. Voorhoeve i *Catalogue of Indonesian Manuscripts* i Det kgl. Biblioteks ovennævnte serie.⁶⁰

I Kommercekollegiets arkivalier indgik nu og da orientalske breve; men det er mit indtryk, at det er sket ret sjældent, hvorfor man ved vigtigere stykker har overført dem til den tidligere omtalte samling »Ostindien« (ved Traktatsamlingen). Påtruffet er dog i en sag vedr. pastor Møhls evner til at prædike på det tamulske sprog i Tranque-

bar nogle 1829 indsendte vidnesbyrd om forståeligheden af hans fremstilling.⁶¹

I Rigsarkivets privatarkiver findes undertiden, især i missionærarkiver, optegnelser og breve på asiatiske sprog; men der er også her tale om noget ret usædvanligt. I professor L. P. Larsens omfattende privatarkiv findes således kun 4–5 breve på tamil og desuden en del brudstykker med tamulske bibeltekster.⁶²

Da ordningen af flere missionærarkiver ikke er afsluttet, finder man vel frem til mere; men det bliver ret nye tekster. I admiral Steen Billes privatarkiv findes der som allerede omtalt et læg med papirer vedr. hans gesandtskabsrejse til Kina i 1864; heraf er der flere på kinesisk.⁶³ Om missionselskabernes arkiver gælder det, at der i hvert fald hist og her findes arkivalier på tamil og kinesisk; men nogen specialregistrering af disse arkiver har endnu ikke fundet sted.⁶⁴

Heller ikke Rigsarkivets Håndskriftsamling har orientalsk stof af betydning; et enkelt stykke, der oprindeligt gik for at være på et indisk sprog, findes dog.⁶⁵ Professor F. Buhl må på et eller andet tidspunkt have fået det i hænde og bestemt det som et på arabisk skrevet opbyggelsesskrift med bønner og traditioner om bønner. Begyndelsen og slutningen af det mangler. Nærmere bestemmelse foreligger stadig ikke. Håndskriftets proveniens er faktisk ukendt; først i 1906 dukkede det op i en gruppe, der kaldtes Sager, der formentlig er bragt i uorden ved slotsbranden 1884, måske har det en eller anden tilknytning til andre papirer i Rigsarkivet; men den er for tiden uvis. Ellers kan det fastslås, at de i Rigsarkivet opbevarede orientalske aktstykker gennemgående har saglig og logisk tilknytning til de arkivfunds, hvori de ligger.

Jeg har med denne lille oversigt villet pege på grupper af dokumenter, som arkivarerne ikke kan udnytte uden at få hjælp udefra, af filologerne. Ofte vil et samarbejde mellem filologer og arkivarer (historikere) være nødvendigt; men så tror jeg også, at dette specielle materiale vil kunne være med til på værdifuld måde at belyse mødet mellem dansk og fremmed gennem 2–300 år, og det er nu ikke nogen ringe opgave i dag.

NOTER OG HENVISNINGER

1. TKUA Tartariet A I 1-2. Brevveksling med tartarkanen, hans familie og embedsmænd. Jvf. Vejl ArkReg XI, 1962, s. 337.
2. Dudas afhandling trykt i *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* Band LVIII, Graz 1950, s. 136–58. Duda har kun

- registreret de to tartardokumenter, der fandtes blandt de tyrkiske »statskrivelser« ikke de øvrige tartariske henvendelser.
3. Lewis har offentliggjort sin afhandling i Zeki Velidi Togan's Armagan: Symbolae in honorem Z. V. Togan, Istanbul 1950–55, s. 137–46 med reproduktioner af et tartarisk brev fra 1658 og nogle kopier af Frederik III.s svarskrivelser. Matuz' værk foreligger i serien Islamkundliche Untersuchungen Band 37, udgivet i Freiburg im Breisgau.
 4. Castries' registratur findes i Departementet for udenlandske Anliggender. Marokko. Documents arabes relatifs au Maroc. Inventaire. Det er helt overvejende marokkanske dokumenter på arabisk, dog med enkelte stykker på tyrkisk. Der er dog også registreret nogle få aktstykker fra de øvrige barbareskstaten, som vel ved en fejltagelse er sendt til Castries.
 5. M.h.t. Tunesien se f.eks. TKUA. Barbareskerne pk. nr. 7. Indkomne arabiske breve fra deyen i Tunis, til dels med oversættelser til italiensk, m.m. Traktaterne (inkl. andre statsskrivelser) er registreret efter lande under Traktatsamlingen; nogen kyndig gennemgang af dem er næppe sket, dog har Duda i nævnte afhandling i sit anhang medtaget en »statsskrivelse« af 29. marts 1824, der har været registreret som Traktater Tyrkiet nr. 28, men er tunesisk.
 6. De to pakker findes i gesandtskabsarkivet for Konstantinopel under Departementet for udenlandske Anliggender.
 7. I dette såvel som m.h.t. forholdet til Kina i det hele har jeg kunnet benytte mag. art. Erik Baarks hovedopgave til magisterkonferens: Diplomatiske samkvem mellem Danmark og Kina under Ch'ing dynastiet (1644–1911). Særligt belyst ud fra kinesiske kilder. – Også Etnografisk Museum nød ved denne lejlighed godt af Udenrigsministeriets velvilje, idet en skriftrulle, med datering svarende til 31. dec. 1867, på kinesisk og manchu, ledsaget af en fransk oversættelse, overleveredes museet; Etnografisk afdelings Genstandsprotokol B.a.186.
 8. UM. Samlede sager. Handelstraktat med Kina 1864–1904.
 9. E. Marquard: Danske gesandter og gesandtskabspersonale indtil 1914, 1952, s. 467 og 470.
 10. Med vedlagt fransk oversættelse, jvf. Etnografisk afdelings genstandsprotokol A.a.62.
 11. Instruks af 27. juli 1820 i Udenrigsministeriets (Kommercekollegiets) Samlede sager nr. 515, jvf. Ole Lange: Denmark in China 1839 – 65: A Pawn in a British Game, i The Scandinavian Economic History Review XIX, 1971, s. 74.
 12. Ole Lange, nævnte afhandling s. 83.
 13. Se Steen Bille: Min Reise til China 1864, København 1865; i 1864 boede han i Shanghai hos den danske konsul Keswick, medlem af nævnte handelshus, »og i dette firmas prægtigt udseende, men langt fra beqvemt indrettede Vaaning«, beliggende ved the Bund, hvorfra man havde en storartet udsigt over floden, s. 47, jvf. s. 108.
 14. Statistik over anløb af danske skibe se Ole Lange, anf. afhandling s. 114–17.
 15. Se Den danske Udenrigstjeneste I, 1970, ved Kl. Kjølens og V. Sjøqvist, s. 268, 286.

16. Over aktstykker på kinesisk i Shanghai-arkivet og andre dokumenter i dette sprog har mag.art. Erik Baark udarbejdet en fortegnelse, der foreligger som tillæg til hans ovennævnte hovedopgave. Fortegnelsen søges suppleret til 1912 og derefter trykt.
17. Se note 16, hvori også aktstykker på kinesisk fra nævnte konsulater indgår.
18. Udenrigsministeriet i Bangkok synes at være gået over til europæisk datering o. 1869, se Konsulatsarkiver F 653. Bangkok. Diverse 1909–18, der indeholder siamesiske aktstykker tilbage til 1856.
19. Traktatsamlingen. Registratur nr. 88 d, s. 336.
20. Registratur nr. 14, s. 499, Ostindien nr. 3–4.
21. Traktatsamlingen. Registratur nr. 88 d, s. 334.
22. Asiatick Kompagnis arkiv (fremover citeret AsK) nr. 1230.
23. DKanc. Koncepter og indlæg til Ostindiske sager 1668–99 (C 23) og Diverse breve, dokumenter og akter, sagligt ordnede (1660–99) (C 63 III 2).
24. Se den trykte fortegnelse Madras Record Office. Catalogue of Danish Records, Madras 1952, der bygger på missionær Knud Heibergs ordningsarbejder i 1925 i Madras-arkivet, hvortil arkivalierne var kommet fra den engelske »collector« i Tanjore i 1891. Jvf. hans håndskrevne registratur på Rigsarkivets 1. afdeling, Registratur nr. 166, og Vejl ArkReg XIV, s. 7.
25. Etnografisk afdeling. Genstandsprotokol B.a.42. Jeg skylder mag. art. Erik Baark tak for oplysningerne også om indholdet af dette dokument.
26. I negotieprotokol for skibet »Kongen af Danmark«'s rejse 1735–37, AsK nr. 1116, oplyses fol. 105, at man har modtaget et kejserligt patent med »chinesiske characterer«, som man fik oversat til fransk og siden af en pater i Macao til engelsk.
27. Etnografisk afdeling. Genstandsprotokol D.a. 276–285: »Af den ved sekretær Elberling besørgede sendelse af ostindiske sager 1850«. Jvf. Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg's museumsprotokol nr. 1763–81: 49. At de først er indført i 1949 siger intet om tidspunktet for overførelsen til Kronborg.
28. Se f.eks. AsK nr. 1396 b 2 med breve skænket Rigsarkivet af hans barnebarn 1929.
29. DKanc. B 247 og 248.
30. Se Catalogue of Indonesian Manuscripts, Part 2, København 1977. Plate 41–44.
31. DKanc. B 246 læg A IV.
32. DKanc. B 247.
33. Traktatsamlingen. Ostindien nr. 1. Jvf. L. Laursen: Danmark–Norges Traktater III, 1916, s. 322.
34. Traktatsamlingen. Ostindien nr. 4.
35. Registratur 14, s. 504 f., Ostindien nr. 9a og b.
36. Registratur 14, s. 504 nr. 7–8; det ene er udateret eller et fragment. – Om brevene se Early Trade Relations between Denmark and Siam by Prince Dhani Nivat og Erik Seidenfaden, i Journal of the Siam Society vol. XXXI, part 1, 1939. Jvf. Søren Egerod: Pidgin Portuguese A.D. 1621, i T'Oung Pao vol. XLVI, 1958, s. 111–14. – Fuglsangs kopier findes AsK 2186 a 2.
37. Kommercekoll. Ostindisk journal 1797 nr. 79, jvf. registratur 14, s. 506, Ostindien nr. 15.

38. Kommercekoll. Ostindisk journal 1802 nr. 491, jvf. registratur 14, s. 506, Ostindien nr. 16.
39. Registratur 14, s. 507, Ostindien nr. 17 og 18.
40. Se dr. R. Panneer Selvam's afhandling An 18th Century Tamil Text on 'Christian Morals' from Tranquebar, i Acta Orientalia vol. XXXVII, København 1976, s. 165–77.
41. Overarkivar Aage Rasch lod foretage en gennemgang af en lang række pakker; men kun en del af tamil-materialet var gennemset af kyndige før hans død.
42. AsK nr. 2183 c.
43. AsK nr. 2185 b.
44. AsK nr. 2183 d.
45. AsK nr. 1496 a, 1495 a og 1496 b.
46. AsK nr. 2186 c.
47. F.eks. AsK nr. 2186 b, 2183 b, 2186 a2 og 2185 b.
48. Vore gamle tropekolonier 2. udg. V, 1967, bl.a. s. 207 ff.
49. AsK nr. 2188 a. Adchin-dokumenter 1680–1778. Ordnet efter Engelharts registratur; men adskillige dokumenter heraf er i tidens løb gået tabt, så kun Engelharts notater om dem er kendt.
50. AsK nr. 1378 b. Jvf. også det tidligere nævnte dokument stilet til kongen af Danmark, Traktatsamlingen. Ostindien nr. 16.
51. AsK nr. 2183 b.
52. AsK nr. 2183 d.
53. AsK nr. 2186 b.
54. Registratur 14, s. 507, Ostindien nr. 19.
55. AsK nr. 2186 b har formentlig et dokument på kanada (kanarese) og nr. 2186 c måske to.
56. I regnskabsbilag, AsK nr. 2051–2057, forekommer bilag på bengali.
57. Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg nr. 1763, 1774–76 og 1780:49. I hvert fald et af stykkerne synes at stamme fra guvernør Kreftings arkiv.
58. Missionskollegiet nr. 9. Indkomne breve den ostindiske mission vedk. 1738–1808; heri er således skrivelser fra indfødte præster 1742, 1744, 1745, 1748 og 1750.
59. Codices Orientales Bibliothecæ Regiæ Havniensis, Pars Prior, Codices Indicos continens, Havnix 1846, s. 89f., 92, 109f. – På s. 90 omtales: Variæ literæ supplices.
60. Se Catalogue of Indonesian Manuscripts Vol. 4, Part 2: Reproduktioner nr. 39–41 med tekst s. 159–62. Jvf. i øvrigt ovf. note 23.
61. Generaltoldkammer- og Kommercekoll. Ostindiske reglementer, instrukser samt diverse ujournaliserede papirer.
62. Biskop Th. Græsholt har venligst givet Rigsarkivet oplysninger om indholdet heraf, hvorfor herved takkes.
63. Steen Andersen Bille, admiral og marineminister, død 1883, hans privatarkiv, nr. 5164.
64. Privatinstitutioner. Det danske Missionselskab, pk.nr. 95. Bethanien har f.eks. et par hilsener m.v.; blandt det kinesiske materiale nævnes en opbyggelig bog med kinesisk skrift.
65. Rigsarkivets Håndskriftsamling. II. Forskellige videnskaber og fag II.G.3.

STAMBØGER FRA TIDEN FØR 1800 I RIGSARKIVET

Af Vello Helk

Fra midten af 1500-tallet, da rejselivet efter reformationens omvæltninger fik et nyt opsving, vandt stambogsskikken indpas. Inspirationen til at anlægge sådanne bøger, oftest i oktavformat, synes at være udgået fra det protestantiske Tyskland, og først og fremmest gennem fremmede studenter ophold ved tyske universiteter bredte skikken sig hurtigt til andre lande. Stambogen blev en rejsejournal for unge kavalerer på dannelsesrejse, en slags karakterbog for deres borgerlige hovmestre og ledsagere. Fyrstelige navnetræk fremhævede fine kontakter, lærdes hilsener bragte et pust fra den store verden, fremmede rejsefællers og rejsekammeraters navne var udtryk for forståelse ud over grænserne, ofte også ud over religiøse skel.

Stambøgerne udgør et internationalt kildemateriale. De supplerer på mange måder andre tilsvarende kilder, først og fremmest universitetsmatrikler. Disse små bøger findes da også spredt i mange biblioteker, museer og arkiver, tillige i privateje, ikke alene i Europa, men også i USA. En af de største samlinger findes i Det kgl. Bibliotek, ca. 300 stambøger fra tiden op til 1800. Dertil kommer mange, som er splittet op i bibliotekets forskellige autografsamlinger; det kan konstateres, at disse indeholder blade fra mindst 100 stambøger. I løbet af 1800-tallet blev de hidtidige internationale stambøger efterhånden afløst af konfirmandernes poesibøger og familiernes gæstebøger.¹

Rigsarkivet har kun en halv snes stambøger fra tilsvarende periode, afleveret med privatarkiver og personalhistoriske samlinger. Det har ikke altid været let at finde frem til de små bøger, som ofte kun udgør en lille del af et omfattende arkiv, enkelte skjulte sig i uordnede arkiver.

Disse stambøger udgør hver for sig en kildesamling af væsentlig kultur- og personalhistorisk værdi; adskillige fortjener en mere indgående behandling. Hver har sit persongalleri, sit særpræg. Nedenfor følger en kort beskrivelse af stambøgerne fra tiden før 1800, således at det i det mindste er muligt at danne sig et indtryk af denne hidtil ret upåagtede kildegruppe.

Den ældste stambog i Rigsarkivet har tilhørt en schlesisk adelsmand, *Timon Rauchhaupt* fra Trebnitz, og er påbegyndt under hans studier i Jena 1576. De fleste indførsler er fra samme by, frem til 1578, deriblandt også to danske: 22.8.1576 Christian Barnekow til Birkholm, der havde studeret i Jena siden 1574, og 24.10.1577 Jens Grubbe, der var blevet immatrikuleret året før.² Senere er stambogen benyttet enkelte gange, således 1582 i Trebnitz. Bag i bogen er der indklæbet nogle blade og våben fra fremmede stambøger fra beg. af 1600-tallet. Selv om både for- og bagpermen mangler, er det dog et fint eksempel på en tidlig adelig stambog. Den indeholder mange fine våbentegninger, næsten hver indførsel er ledsaget af en sådan, og det er formentlig derfor, den er erhvervet af Genealogisk-heraldisk Selskab, med hvis samlinger den er kommet til Rigsarkivet.³

Den ældste danske stambog i Rigsarkivet har tilhørt *Eiler Gyldenstjerne*, søn af rigsråd Preben Gyldenstjerne, og er ført under den udenlandsrejse, han påbegyndte 1607 sammen med sine brødre Knud og Henrik og hovmester Hans Vandal, senere biskop i Viborg.⁴ I oktober 1607 blev de immatrikuleret i Tübingen,⁵ men stambogen begynder først i forsommeren 1608, da rejseselskabet forberedte afrejsen til Strassburg. Blandt de studiefæller, de tog afsked med, er Svante Stenbock fra Sverige (8.6.1608).⁶ I Strassburg opholdt de sig næsten to år, og her tog deres præceptor magistergraden. De mødte her flere landsmænd, bl.a. Jørgen Below og Christen Friis fra Ribe (13.11.1608), Bjørn Urup (25.11.1608) og den senere kansler Christen Thomesen Sehested (27.9.1609). I april–maj 1609 var de i Basel, og dette besøg markeres ligeledes med hilsener af flere landsmænd, således af Iver og Jørgen Vind, Jørgen Henriksen Lykke, Vincens Steensen og Burkard Rud. Året efter tog de endelig afsked med Strassburg og navnlig med lærere ved universitetet. Der er dog også en hilsen af en enkelt dansker, Tyge Axelsen Brahe, der senere fortsatte sine studier i Orléans.⁷ I april 1610 blev rejseselskabet immatrikuleret i Basel,⁸ men opholdet her har ikke været langvarigt, idet de allerede den 27. september var i Lyon, hvor en tysk adelsmand, Hans Melchior Fuchs von Bimbach, skrev i bogen. De har også besøgt Bourges og derefter opholdt sig nogen tid i Angers, hvor der fandtes et ridderligt akademi, særlig berømt for sin rideskole. Her mødte Gyldenstjerne bl.a. Frederik Friis til Hesselager, senere lensmand på Island (24.1.1612). Med indførsler i maj 1612 fra Poitiers slutter stambogen. Antagelig har ejeren ikke ment det hensigtsmæssigt at benytte bogen på den videre rejse til Italien, hvor man visse steder måtte være forberedt på en nøje

kontrol af medbragte bøger. Derfor synes det almindeligt, at stambøgerne afsluttedes forinden, i enkelte tilfælde har rejsende derefter anlagt en ny stambog.⁹ Eiler Gyldenstjerne og hans rejseselskab blev 8.12.1612 immatrikuleret i Siena,¹⁰ antagelig har de forinden besøgt Rom. Opholdet i Siena har næppe haft større studiemæssig betydning, allerede 5.1.1613 blev de indskrevet i Padova¹¹ og tiltrådte samme forår hjemrejsen. I maj–juli var brødrene Gyldenstjerne atter i Tübingen,¹² i august møder vi dem i Regensburg,¹³ og derefter må de være vendt hjem, hvor Kalmar-krigen i mellemtiden var afsluttet.

Stambogen – en til samme formål indrettet bog med tomme våbenskjolde samt kobberstik med allegorisk indhold, ledsaget af tyske og latinske vers¹⁴ – har været opbevaret under ugunstige forhold. Fugten har angrebet ikke alene de farvelagte våbentegninger, som ledsager adskillige adelige indførsler, men også selve indførslerne, således at enkelte er næsten ulæselige. For- og bagpermen er borte, og bogen har i senere tider åbenbart været i hænderne på børn, som har brugt den til skriveøvelser. Trods dette er her tale om en adelig stambog af god standard.

Kun få indførsler indeholder den stambog, som præstesønnen *Hans Sperling* fra Odense benyttede under sine studier i Strassburg, hvor han blev immatrikuleret 19.9.1654. Sin stambog anlagde han i begyndelsen af 1655. De fleste indførsler er fra Strassburg lige til hjemrejsen i september 1656. Kun enkelte landsmænd har efterladt deres hilsener, således brødrene Tage og Jacob Eilersen Høg (20.–21.5. 1655), Thomas Brochmand (4.9.1656) og Peder Nielsen Foss (udat.). I august 1655 foretog Sperling en udflugt til Tübingen, hvor den gamle professor Thomas Lansius i sin indførsel mindedes Sperlings fader Jacob, der opholdt sig i Tübingen 1619–22, de sidste to år som præceptor for brødrene Christen og Otto Skeel. Senere er bogen kommet til familien Rosenvinge og er benyttet til familieoptegnelser, begyndende med oberstløjtnant Hans Vilhelm Rosenvinges (1716–79) optegnelser om sit liv.¹⁵

I 1744 kom Christopher Georg v. Wallmoden fra Braunschweig til Danmark som page ved hoffet. Han avancerede efterhånden til kammerherre og blev til sidst amtmænd. Hans slægt uddøde her i landet med hans søn *Frederik von Wallmoden*, som har efterladt sig en stambog, der er kommet til Rigsarkivet med det Bertouchske familiearkiv. De fleste indførsler stammer fra hans studietid i Kiel (imm. 3.5.1781) 1782–83 og Leipzig (imm. 16.5.1783)¹⁶ 1783–84, dertil kommer enkelte navne fra København 1790 og en indførsel på hans gods

Fuglsang 1813. Ejeren begynder sin stambog med en almindelig henstilling om at holde den ren: »Absint notae et obscoena«. De fleste hilsener er af slesvig-holstenske studenter i Kiel, men fra samme by stammer også en meningsudveksling mellem forfatteren Niels Hofman Sevel Bloch (imm. 13.9.1780) og Knud Lyhne Rahbek (imm. 2.9.1782).¹⁷ Den førstnævnte tog 13.3.1782 sit udgangspunkt i den engelske digter Oliver Goldsmiths ord

and what is friendship but a name
a charm that lulls to sleep?

fordansket

Og hvad er Venskab uden blot et Navn,
skabt til at dysse os i Søvn?

og fortsatte:

Gaa Britte! Siig Du kun til dit Albions Sønner!
At de ey Kiærlighed, at de ey Venskab skiønner,
sligt gielder ikke os, thi vide Verden veed,
at Venskab ægte dansk er bautafast og heed.
norsk

Derefter følger et opgør med tidens sentimentalitetsbølge:

Det er ret vor Tids Mode-Sprog,	Lad een kuns kalde mig uklog,
At tale tit om Følelser,	Om jeg heri begaar faux-pas,
At have fine Rørelser,	Og ey er luftig chapeau-bas,
At Yorickere, Klopstockere,	Ey kan Werthere, Klopstockere
Wertherisere, raffinere.	Ey Yorickere, raffinere,
Og alting luftigt chapeau-bas	Ey have fine Rørelser
Begaar een heri et faux-pas	Ey tale tidt om Følelser,
Strax heder det: han er ey klog.	Og ey forstaar det Mode-Sprog.

Saa enser jeg ey sligt, men skriver kun slet hen:
Til Blodets sidste Kuld Jeg evig er Der' Ven!

Denne indførsel har interesseret Rahbek, der som en beundrer af Werther kunne føle sig ramt. Han nøjedes ved sit bidrag 30.8.1782 med en henvisning til Blochs indførsel og tilføjede nogle sørgmodige betragtninger om svigtet venskab:

Ja hvad er reent og skjønt som Venskabs Lyst?
 O! uden den var Verden dobbelt øde,
 Selv dette Liv kan Vennesmiil forsøde,
 Og Glæden voxer deelt af Vennebryst.
 Men tit er den Sireene, mistroe den!
 Du kiænder ikke den forraadtes Taarer,
 Har ikke følt, hvor sveget Venskab saarer
 Hvor tungt det er at hade fordums Ven!
 O! gid du aldrig kiænde denne Qval!
 Troe en erfaren Mand, den har ei Liige,
 De misantrope Sukke, som da stige . . .
 O! skælv for dem, vær viis i Venners Val.

De mødtes igen i Leipzig, hvor Rahbek 8.4.1784, to dage før sin afrejse, tilføjede:

I Leipzig og i Kiel var du
 En ærlig Landsmand og min Ven!
 Lev lykkelig! Vi skilles nu
 Men samles gladere igjen.

En af de righoldigste stambøger har tilhørt *Alexander Kölpin*, der stammer fra en pommersk slægt, som i 1700-tallet over hertugdømmerne indvandrede til Danmark. Hans fader Friedrich var født i Uetersen, hvorfra han kom til Vemmetofte som kirurg, og han drev desuden den stedlige kro. Mere kendt er farbroderen, der ligeledes hed Alexander og var hofkirurg. Stambogens ejer er født 1762 på Vemmetofte. Han besøgte katedralskolen i Slesvig, hvor han i begyndelsen af 1782 anlagde sin stambog, som fulgte ham senere under studier i Kiel, hvor han blev immatrikuleret 28.4.1784.¹⁸ Efter afslutningen af sine studier ved påsketid 1786 tog han til København som kopist, 1795 blev han toldbetjent i Haseldorf og 1802 toldforvalter i Lütjenburg.¹⁹

De fleste indførsler er fra hans studietid i Kiel, navnlig fra begyndelsen af 1786, da det juridiske studium var ved at blive afsluttet. Fra senere tid stammer kun nogle få spredte indførsler.

Alexander Kölpins album er bemærkelsesværdigt i flere henseender. Det indeholder mange smukke silhouetter, og dertil kommer, at han senere nøje har fulgt sine indskrevne venners levnedsløb og gjort bemærkninger herom. I mange tilfælde er vennerne døde, og deres skæbne markeres af en dyster tegning, en gravhøj med kors. Indførslernes text udmærker sig ikke ved større originalitet. De hyppigste emner er de sædvanlige: venskab, kærlighed, også guds frygt og

dødens allestedsnærværelse. De gode ønsker bevæger sig inden for ret jævne rammer, som f.eks. udtrykkes 14.3.1786 af den senere sognepræst i Schönkirchen Christian August Müller:²⁰

Gesundheit und Eintracht, schön Wetter und Geld
Ein Weibchen, das Morgen wie heute gefällt!

Stærke tysknationale toner klinger hos teologistudenten Wulff Heinrich Heyck fra Schirnau,²¹ der i december 1785 skrev:

Der Deutsche kennt den Deutschen bald
Am offenen Gesicht
Am Feuer, das vom Auge wallt
Am Ton, worin er spricht!

Da den 17-årige *Friederike Münter* 1782 sammen med sin fader, sognepræst ved St. Petri kirke, Balthasar Münter, foretog en længere rejse til Tyskland, hvor hun bl.a. mødte mange af datidens førende kulturpersonligheder, således Wieland og Herder i Weimar, anlagde hun sin samling af stambogsblade, som blev stadig forøget. Året efter blev hun gift med den tidligere konsul i St. Petersburg, nu administrator ved den vestindiske handel, Constantin Brun. Få uger efter brylluppet rejste hun sammen med sin ægtemand til St. Petersburg, hvor denne skulle afslutte sin handelsvirksomhed. Også senere tilbragte hun lange perioder på rejser i udlandet, med vidtfavnende kontakter og forbindelser. Således besøgte hun 1795 undervejs til Italien i Jena Schiller (indf. 9.7.) og opholdt sig fem uger i Karlsbad, hvor hun bl.a. omgikkes Goethe (indf. 20.7.). Hun var påvirket af Klopstock og senere af datidens modedigter Fr. Matthisson og dyrkede tidens sentimentale stil. Hjemme besøgte hendes palæ i Bredgade og landstedet Sophienholm ved Frederiksdal af mange berømtheder.²² Enkelte har skrevet flere stambogsblade, således J. G. Herder 1782 og 1797, Klopstock 1782 og 1784, Johann Kaspar Lavater under opholdet i København 1793 og fire år senere i Schweiz under forfatterindens gennemrejse, Fr. Matthisson skrev to gange under opholdet i København 1794 (20.3. og 29.3.). Derfor må hun efterhånden have haft et meget stort antal stambogsblade. Nogle år før sin død har hun foretaget en sortering og selektion, og derved er også opstået de to stambøger, som blev indbundet, forsynet med hendes navn på bindet, og som nu findes i det Brun-Bügelske familiearkiv i Rigsarkivet. De fleste fine indførsler blev klæbet ind i et større album, men når der

Bey Tag der Wolken form = umformen
 Heben
 Bey Nacht des Sternentweeres glükten
 Leben!
 Mit reinen Saiten wag' emporgzu
 Dringen
 Du wirst der Sphären ewige Liedor
 Singen.

Carlsbad d. 20 Jul. 95.

Goethe

Indførsel af digteren Johann Wolfgang Goethe i Friederike Bruns stambog.

var indførsler på begge sider, blev der enten klippet et passende hul, og disse blade blev indrammet og fæstnet ved kanten, dog således, at teksten desværre ofte er gået tabt, eller også blev bladene klistret direkte ind, således at man kun kunne læse den første og den berømteste persons indførsel. Den anden stambog består af indbundne blade, til dels med gammel nummerering, som kan henføres til flere oprindelige stambøger. Begge samlinger er forsynet med et navnerregister, i den fineste gives tillige korte oplysninger om de vigtigste navne. Ved de afdødes indførsler har forfatterinden tegnet et kors eller en gravhøj ledsaget af årstal, sommetider også af en beklagelse.²³ De resterende blade i sidstnævnte samling er reserveret de levende og førtes videre som stambog i årene 1833–34, altså næsten til hendes død. Mange stambogsindførsler fra sidst i 1700-tallet var ledsaget af silhouetter. Fr. Brun har foretrukket at samle disse for sig selv, i en særlig stambog, hvor hun selv har tilføjet navnene. Stambogsblade med tegninger og stik blev indklæbet i et stort album, som nu findes i Bakkehusemuseet.²⁴

I familien Thalbitzers arkiv er bevaret en stambog efter Charles

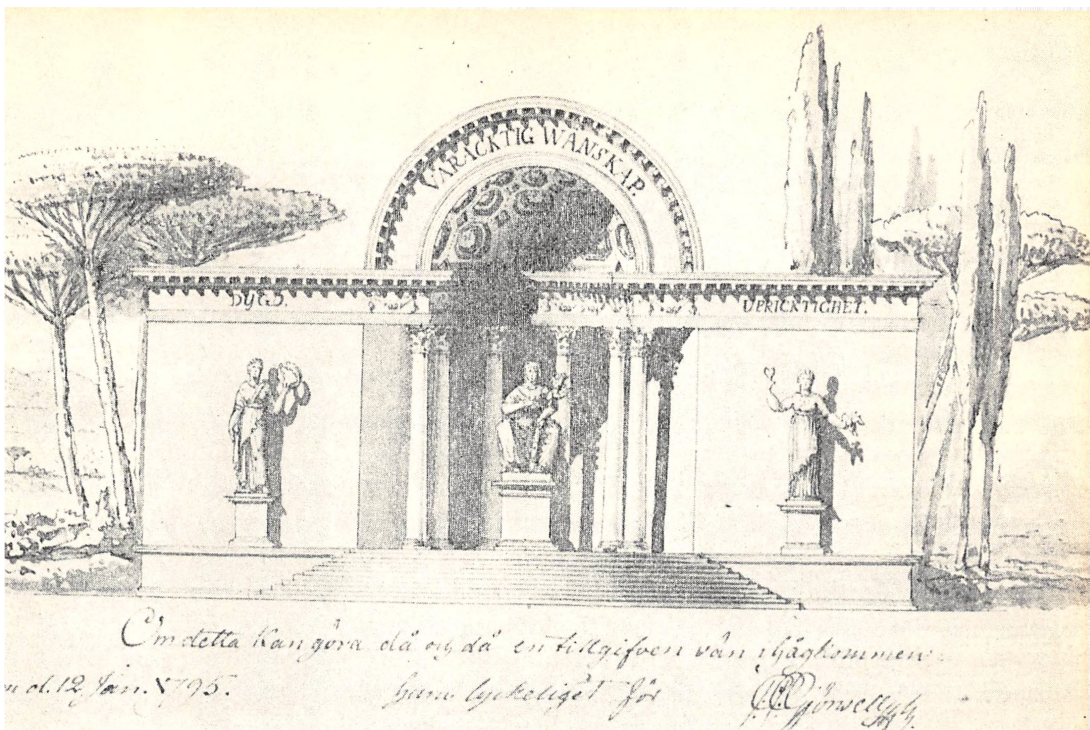
Thalbitzer, preussisk vicekonsul i Helsingør. Den er anlagt 1788, mens den 16-årige ejer befandt sig i Berlin, og er derefter benyttet flittigt frem til 1804, såvel hjemme i Helsingør som under forskellige rejser, således i september 1793 i London og i begyndelsen af 1802 i Hamburg og Berlin. Stambogen indeholder en række familiemedlemmer og venner, flere med silhouetter, og mange forretningsforbindelser.²⁵ Rejserne var ikke altid ufarlige, Napoleonskrigene satte deres præg på Europa. Derfor findes der blandt de almindelige gode ønsker også nogle mere konkret formulerede. F.eks. ønskede J. Bergen fra Helsingør den 9.3.1793 i København:

En god Vind til Stettin!
Fornøjelse i Berlin
Frie for franske Kapere
End din Tours Bestemmelse.

I 1791 tiltrådte *Wolf Frederik Engelbreth*, der året før havde taget teologisk embedseksamen, en femårig udenlandsrejse, som afspejles i den stambog, som han anlagde i samme anledning.²⁶ I august tog han afsked med lærere, venner og bekendte i København, deriblandt Christian Siegfried Mangor og juristen Valentin Nikolai Mangor, begge med silhouetter. Den sidstnævnte blev senere gift med den navnkundige kogeboogsforfatterinde Anna Marie Mangor. Over Kiel rejste Engelbreth til Göttingen, hvor han studerede 1½ år. Blandt de mange indførsler her kan nævnes digteren Adolph Wilhelm Schack v. Staffeldt, der i februar 1793 efterlod et længere digt: »Yngling og Olding«. I foråret 1793 brød Engelbreth op med Wien som første mål. Den senere kollegiedeputeret Frederik Stoud skrev i denne anledning bl.a.:

At gaae til Wien fra Göttingen
Er ligesom fra Aandens Rige
Ned til det Jordiske at stiiige.
Her man lutter Aand, min Ven,
Der faaer man Legeme igjen.

Rejsen til Wien gik over Leipzig, Halle, Dresden og Jena. Den 20.7. 1793 skrev legationssekretær Georg Nicolaus Nissen en hilsen i stambogen, og derpå drog Engelbreth videre til Italien. Den 14.10. 1793 skiltes han i Torino fra veterinæren P. C. Abildgaard. Engelbreths rejsemål var Rom, hvor han tilbragte 1½ år. Der fandt han som mange andre danske besøgende en velynder i Propagandakongregatio-

Illustreret indførsel af den svenske arkitekt C. C. Gjørwell i Wolf Frederik Engelbreths stambog.

nens sekretær, kardinal Stefano Borgia, som åbnede både sit bibliotek og sine kunstsamlinger for ham. Georg Zoëga, den tids bedste kender af de ægyptiske dialekter, blev Engelbreths lærer i det koptiske sprog. Begge skrev også en afskedshilsen, da Engelbreth i april 1795 satte kursen hjemad. Af andre indførsler fra hans Rom-ophold kan nævnes medailløren Peter Leonhard Gianelli, der 9.4.1794 skrev en hilsen, ledsaget af en tegning, med motivet »Veltalenhed« (efter Lukian), og den svenske arkitekt Carl Christofer Gjørwell, der 12.1.1795 efterlod sin hilsen under en tegning af et klassisk inspireret venskabs-tempel.

Undervejs mødte Engelbreth 1.6.1795 i Venezia miniaturemaleren Christian Hornemann, der skrev sine bedste ønsker, ledsaget af en tegning forestillende et kærestepar. Over Augsburg og Erlangen drog Engelbreth hjem, hvor han straks efter fik et sjællandsk landsbykald, Lyderslev og Frøslev. Fra tiden efter hjemkomsten stammer en enkelt indførsel af den nybagte teologiske kandidat Gerhard Johannes Brøndsted, der skrev sin hilsen under et besøg i Lyderslev præstegård 10.3.1797.

Den sidste stambog påbegyndt før 1800 repræsenterer den efterhånden stadig mere udbredte dame-poesibogtype. Den består af løse blade i æske, samlet af *Margrethe Catharina de Thurah*, datter af justitsråd, birkedommer og postmester i Grenå Niels Erik Behr. Hun var 1793 blevet gift med sin fætter, søofficeren Albert de Thurah, der 1795 blev sendt med fregatten »Freja« til Vestindien, hvor han var borte i to år. Hustruen befandt sig i maj 1796 hos sine forældre i Grenå og rejste da ud med sin lille søn. Stambogen begynder med hilsener fra hjemegnen, bl.a. af søsteren Helene Behr (Grenå 28.5.1796) og broderen Otto Christoph Behr, senere sognepræst i Odder (Rodsteenseje 24.6.1796). Herren til Rodsteenseje, oberst Peter Weinigel var morbroder til stambogens ejerinde. Blandt de øvrige indførsler findes hans hustru Mette Sophie Sehested, der skrev i stambogen allerede 31.5., men hendes slægtning er blevet på Rodsteenseje i nogen tid. Den 30.6. skrev hun i sin broders stambog,²⁷ først midt i juli brød hun op for at drage videre sydpå. Over Christiansfeldt gik rejsen til Flensborg, hvor hun bl.a. besøgte sin moster og svigermoder Helene de Thurah (15.9.1796). I eftersommeren 1797 var ejerinden nogle måneder i Arendal, formentlig har hun der mødt sin mand, der 1798 afgik på et nyt togt, denne gang til St. Helena. 1799 var hun i København. Hendes ægtefælle faldt i slaget på Rheden 2.4.1801 som kommandant for blokskibet »Indfødsretten«. Stambogen indeholder nogle blade helt frem til 1820, de sidste fra Sydfyn (Svendborg, Ollerup), hvor ejerinden havde nogle slægtninge.²⁸

Det er desværre ret almindeligt, at autografsamlere har splittet stambøgerne helt ad, ofte mangler der også blade i de eksisterende stambøger. Disse blade kan være vanskelige at finde, navnlig kan det være svært at identificere den oprindelige stambogsejer, da det efterhånden gik ud af mode at nævne ejerens navn. Som ovenfor anført indeholder Rauchhaupts stambog enkelte sådanne fremmede blade. Desuden findes der i Genealogisk-Heraldisk Selskabs samling to løse blade fra Sivert Becks stambog, dateret i Jena 1586–87.²⁹

Endelig skal fra samme samling nævnes et håndskrift med nogle få stambogsagtige indførsler, nemlig et lille oktavbind med »MPD 1620« på bindet, som indeholder optegnelser om familierne Grabow, Steensen, Kaas m.fl., men også tre indførsler underskrevet af Anna Bille (1620), Joachim Grabow (1626) og Gydde Christensdatter (udat.).³⁰ Disse er dog ret tilfældige, indeholder mod sædvane ingen henvisninger til ejeren og kan netop være ejernes egne autografer, hvorfor dette håndskrift primært må rubriceres under slægtsopteg-

nelser, som jo også er påbegyndt omkring samme tid. Spredte navne kan forekomme mange steder, men mere som dedikationer eller autografer end som egentlige stambogsindførsler.

Trods det forholdsvis lille antal er de vigtigste typer repræsenteret. Der er en udenlandsk adelsstambog fra skikkens begyndelsesperiode med fine våbentegninger (Rauchhaupt), en dansk adelsstambog fra dannelsesrejse (Gyldenstjerne), en borgerstambog fra studierejse (Sperling), og efter en nedgangsperiode og stilstand for skikken har Rigsarkivet nogle ypperlige stykker fra den sidste glansperiode som Kölpins stambog fra studier i Kiel, Engelbreths album, der bringer os til Rom, og Fr. Bruns to bind autografer, hvis persongalleri er enestående, med de fornemste navne i europæisk kulturhistorie fra slutningen af 1700- og beg. af 1800-tallet. Thalbitzers stambog bringer en anden personkreds, den merkantile, ind i billedet og er et eksempel på, at stambøger ikke længere i samme grad var forbeholdt akademikere, men stadig hyppigere benyttedes af andre samfundslag. Fru de Thurahs stambog med løse blade og hilsener fra venner og veneder på besøgsrejse i det danske monarki danner overgangen til poesibogen.

Fra tiden efter 1800 har Rigsarkivet et større antal stambøger, først og fremmest af typen poesibøger, deriblandt et pragtstykke, nemlig hofdame Anna Amalie v. Zytphens store tværfoliostambog med indførsler af bl.a. H. C. Andersen og illustrationer af kendte kunstnere. En nærmere behandling af disse håndskrifter falder dog uden for denne artikels rammer.

TILLÆG:

Oversigt over stambøger før 1800 i Rigsarkivet.

Oversigten indeholder kun selvstændige stambøger. Oplysningerne omfatter ejerens navn og leveår, stambogens omfang, indførslernes antal med tidsmæssig og geografisk udstrækning, samt eventuelle illustrationer. Til sidst anføres proveniens og nuværende arkivsignatur.

Brun, Friederike, 1765–1835, forfatterinde. To bind med stambogsblade 1782–1834: det første i stor tværoktav, med egenhændig betegnelse »Der Tempel der Erinnerung 1831«, heri indklæbet 98 blade med 195 indførsler 1782–1805, med alfabetisk register og biografiske oplysninger, til sidst 25 indførsler 1833–34, de fleste fra København; det andet bind i mindre tværoktav med 113 blade, til dels med paginering fra oprindelige stambøger, dog med spring og rettelser, afsluttende navnefortegnelse, 200 indførsler 1782–1803, 3 tegninger. Samlingen indeholder indførsler fra Gotha, Erfurt, Braunschweig, Poppenbüttel, Hamburg, Kiel, Eutin, Stockholm, St. Peters-

- burg, Riga, Güstrow, Berlin, Göttingen, Lübeck, Altona, København, Plön, Nütschau, Karlsbad, Weimar, Zürich, Lugano, Napoli, Rom, Bern, Genève, Dresden o.a. st. Dertil slutter sig et tværoktavbind med 70 indklæbde silhouetter, tilføjet navne og adskillige mindevers af Friederike Brun. – Prov.: 1943 af forpagter C. Brun. – Priv.ark.nr. 5225.
- Engelbreth*, Wolf Frederik, 1771–1862, teolog. Tværoktavbind med 131 folie-rede blade: 113 indførsler 1791–97 fra København, Kiel, Göttingen, Halle, Leipzig, Dresden, Jena, Wien, Venezia, Torino, Rom, Augsburg, Erlangen o.a.st. 4 silhouetter og 7 tegninger. – Prov.: Fra professor Kristian Rør-dam 1930. – Priv.ark.nr. 5363.
- Gyldenstjerne*, Eiler, 1592–o.1624, til Bidstrup, Ryegård og Nielstrup. Bog med 74 blade i tværoktav, uden bind: 54 indførsler 1608–12 fra Tübingen, Strassburg, Basel, Lyon, Bourges, Angers og Poitiers. 7 våbentegninger. Benyttet trykt »Monumenta amicorum« med en række stik og våbenskjolde til udfyldning. – Priv.ark. nr.747.
- Kölpin*, Alexander, 1762–1814, toldforvalter i Lütjenburg. Tværoktavbind med 362 pag. sider samt register (s. 7–8, 139–40 og 219–20 mangler): 141 indførsler 1782–90, 1794 fra Slesvig, Kiel, Uetersen, København og Roskilde. 15 silhouetter og 4 tegninger. – Prov.: 1954 fra Eiler Kölpin Petersens bo. – Priv.ark. nr. 6110.
- Rauchhaupt*, Timon, fra Trebnitz. Bog i kvartformat, 92 blade, deraf de sidste 12 ubeskrevne (bindet mangler): 54 indførsler 1576–82, 1595 fra Jena og Trebnitz. 39 våbentegninger. Indhæftet 6 blade med 3 indførsler 1605, 1623 (Wittenberg) og 1631 (Geschen) samt 6 våben. Bl. 11 indeholder en dedikation til den svenske rigsråd, greve Hans Christoph v. Königs-marck (1600–63). – Gen.-Her.Saml. Gener. in 4°, nr. 35.
- Sperling*, Hans, 1630–77, sognepræst i Bogense-Skovby. Lille tværoktavbind, 184 blade med 25 indførsler 1655–65 fra Strassburg, Tübingen, Frankfurt a.M. og Hamburg. Senere benyttet til familieoptegnelser om slægten Rosenvinge, begyndende med Hans Vilhelm R., 1716, frem til 1862. – Ejedes 1884 af Betsy Rosenvinge, se PersHistT V, s. 249. – Gen.-her.Selsk. Specialia R.25 f.
- Thalbitzer*, Charles, 1772–1814, preussisk vicekonsul i Helsingør. Tværoktavbind med 4 upag. og 233 pag. sider (s.44–45, 87–88, 93–94, 99–100 mangler, efter s.84 et blad oversprunget i pag., fra s. 121 moderne paginering): 103 indførsler 1788–1804 fra Berlin, Stettin, København, Helsingør, London, Hamburg og Altona. 18 silhouetter og 28 andre ill. – Prov.: 1933 fra professor Will. Thalbitzer. – Priv.ark. nr. 6422.
- de Thurah*, Margrethe Catharina, f. Behr. 1768–1828, g. 1793 m. søofficeren Albert de T., 1761–1801. 54 løse tværoktavblade i bind med indførsler 1796–1820 fra Meilgård, Grenå, Ryomgård, Rodsteenseje, Christiansfeld, Flensborg, Åkær, Arendal, København, Randers, Svendborg og Ollerup. 2 silhouetter, 2 broderede blomster og 11 andre ill., indsat 3 hårsøjfer. Vedlagt 3 blade i mindre format, deriblandt et til hendes datter Albertine Margretha de T. (1799–1876) i september 1807, af morfaderen N. E. Behr, desuden et klip af H. B. Melchior 1789, endvidere et digt angiveligt skrevet »med paaholden pen« af sønnedatteren Margarethe Christine de T. (1822–86) på bedstemoderens fødselsdag 26.9.1822 (m. indlagt silhouet). På sidste

indlagte blad tilegnes stambogen 26.9.1852 ejerindens sønnedatter Caroline Albertine de T. (1827–52). – Prov.: 1971 fra elektroinstallatør F. H. Maack gennem Landsarkivet for Fyn. – Priv.ark.nr. 6657.

Wallmoden, Frederik v., 1764–1823, til Fuglsang. Tværaktavbind med 4 upag., 143 pag. sider samt register (s.13–14 og 19–22 mangler): 99 indførsler 1782–90, 1813 fra Kiel, Leipzig, Dresden, København og Fuglsang. 3 tegninger. – Prov.: I familien Bertouchs arkiv, afl. af baron Rudolph Bertouch-Lehn 1946. – Priv.ark.nr. 5134.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Om stambøgerne i almindelighed og Det kgl. Biblioteks stambøger i særdeleshed henvises til mine oversigter i *Fund Forskn* XXI, 1974, s.7–46 (indtil 1600), XXII, 1975–76, s.39–88 (tiden 1601–50), XXIII, 1977–78, s. 33–70 (tiden 1651–1750). En afsluttende oversigt over stambøger i Det kgl. Bibliotek fra tiden 1751–1800 vil fremkomme i næste bind af *Fund og Forskning*.
2. *Præstehist.Saml.*, H.10, 1934, s.7; *Da Ad Arb* XXXIV, 1917, s.511.
3. Om overdragelsen til Rigsarkivet, se *Arkiv I*, 1967, s.223. Stambogen er med i kataloget af 1819, offentliggjort 1848 i *Historisk Museum I*:1, s.116.
4. Rejsen er også beskrevet i Hans Vandals biografi, se *Kirkehist Saml* 3 rk. V, 1884–86, s.93ff.
5. *Kirkehist Saml* 5 rk. V, 1909–11, s.249. Kort forinden, den 22.9.1607, skrev de tre brødre i Lauingen i Joh. Georg Mettingers stambog, *Germ. Nat. Mus.*, Nürnberg, Hs.18529, f.161f. 27.9. skrev hele rejseselskabet i samme by i Paul Jenischs stb., *Landesbibl. Stuttgart*, *Cod.hist.* 298, 4°, f.50.
6. Han nævnes ikke hos Christian Callmer, *Svenska studenter i Tübingen under tre århundreden*, *Lychnos* 1963–64. Han skrev samme år i H.B.v. Hobergs stb., *Landesbibl. Stuttgart*. *Cod.hist.* 8°, 80, f.39. Under opholdet i Tübingen skrev rejseselskabet 1.4.1608 i F.C.v. Teuffenbachs stb., *Brit. Library*, London, Ms.Eg.1229, f.274, 279.
7. *PersHist T* 4 rk. I, 1898, s.134ff. Rejseselskabet skrev 13.7.1608 i Strassburg i Caspar Bartholins stb., *Kgl.Bibl. NKS* 359,8°, f.259f., 316, og 25.2.1609 i Vincens Steensens stb., *Kgl.Bibl. NKS* 2662,4° (afskrift).
8. *Kirkehist Saml* 5 rk. II, 1903–05, s.403.
9. *Vello Helk: Dänische Romreisen von der Reformation bis zum Absolutismus*, i: *Analecta Romana VI*, 1971, s.114.
10. *Ibid.* s.181f. Hans Vandal ses dog ikke i Siena-matriklen.
11. *Ibid.* s.181f., 196 (Vandal).
12. Indførsler af brødrene G. 28.5.1613 i Tübingen i H.B.v. Hobergs stb., *Landesbibl. Stuttgart*, *Cod.hist.* 8°, 80, f.64f. Knud og Henrik findes yderligere 18.7. i P.v. Eybiswalds stb. *Kgl.Bibl. Thott* 400,8°, f.61, 65, og Knud alene 13.7. i Henr. Bachmeisters stb., *Brit.Lib.*, London, Ms.Add. 17486, f. 67. Deres præceptor findes 8.5.1613 i Giessen i Fr. Klynens stb., *Kgl. Bibl. NKS* 381f, 8°, f.225, hvilket tyder på, at deres veje er blevet skilt.
13. Indførsler i Jac. Falsters stambog, se *PersHist T* 15 rk. I, 1966, s. 48.

14. Monumenta amicorum, trykt ca. 1590 hos Johann Bussemacher i Köln, med kobberstik af Heinrich Wirings og Johann Hogenberg, se Josef Benzing: Der Kupferstecher, Kunstdrucker und Verleger Johann Bussemacher zu Köln, i: Aus der Welt des Bibliotekars. Festschrift für Rudolf Juchhoff, Köln 1961, s.133f.
15. Beskrevet af G. L. Wad i PersHist T V, 1884, s.249–54. Stambogen var da i Betzy Rosenvinges eje. – Om Jacob Sperlings ophold i Tübingen, se bl.a.:Christen Skeels resedagbok 1619–1627, udg. af Lenart Tomner, 1961.
16. Das Album der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel 1665–1865, udg. af Franz Gundlach, 1915, s.132 (cit.: Alb.Kiel). – PersHist T 14 rk. V, 1963–65, s.29.
17. Alb. Kiel, s.131, 134.
18. Th. O. Achelis: Matrikel der schleswigschen Studenten 1517–1864, 1966, nr. 7196, hvor samme ugifte hofkirurg fejlagtigt anføres som stambogsejerens fader.
19. Eiler Kølpin Petersen: Marie og Eiler Kølpin Petersens fædrene og mødrene Slægt. 1945, s. 99ff. S.120f. omtales stambogen, men som dens ejer anføres fejlagtigt hofkirurgen Alexander K., d.1801.
20. Otto Fr. Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten fra Reformationen til 1864, II, 1932, s.92f.
21. Achelis, nr.7194.
22. Udførligste oplysninger hos Louis Bobé: Frederikke Brun, født Münter, og hendes Kreds hjemme og ude, 1910, hvor også stambogen er benyttet (Schillers indførsel citeres s. 69, Goethes s.71). Rosa Olbrich: Die deutschdänische Dichterin Friederike Brun, ein Beitrag zur empfindsam-klassizistischen Stilperiode, Breslau 1932, synes ikke at have benyttet materiale i Rigsarkivet.
23. Det er i øvrigt bemærkelsesværdigt, at samlingen ikke indeholder et eneste blad fra hendes ven Carl von Bonstetten.
24. Dyveke Brun: Friederike Bruns Album, i: Medd. fra Thorvaldsens Museum 1944, s.63–79 (stambøgerne i Rigsarkivet nævnes ikke). Silhouetterne stammer fra Fr. B.v. Wickedes hånd, se Zeitschr. d. Vereins f. Lübeckische Geschichte, Bd.44, 1964, s. 67; sml. Fund Forskn I, 1954, s. 91f.
25. Om familien Thalbitzer, se Sofus Elvius og H. R. Hiort-Lorenzen: Danske patriciske Slægter, 1891, s. 324ff. – I operarepetitør, forfatteren Povl Ingerslev-Jensens eje befinder sig en anden interessant stambog fra samme familie, nemlig fra Charles Thalbitzers svigerinde Sophie Dorothea T., f. Zinn (forfatterinden til Grandmama's Bekiendelser) med indførsler fra København, Helsingør, Berlin o.a.st. fra tiden 1796–1814. Blandt indførslerne bemærkes P. A. Heiberg 6.1.1796 i København.
26. Stambogen er nøjere beskrevet af H. F. Rørdam i Kirkehist Saml 5 rk. V, 1909–11, s.260–274.
27. Otto Chp. Behrs stb., Kgl.Bibl. NKS 559, 8°, bl.1.
28. Om ejerinden og hendes familie, se F. Hjort; Slægten Thurah, 2.Udg., 1925, s.118–124, 139f.; T. A. Topsøe-Jensen og Emil Marquard: Officeer i den dansk-norske Søetat 1660–1814, II, 1935, s. 609f.
29. Gen.-Her. Selsk. Specialia B.22 (Beck).
30. Gen.-Her. Selsk. Gener. 8°, nr. 14.

BORTFORPAGTNINGEN AF BARONIET LINDENBORGS TIENDER CA. 1720 TIL 1752

Af Jens Holmgaard

Om krisen i 1730erne findes der i det samtidige arkivmateriale verbale vidnesbyrd i rigt mål. På centralt hold findes de bl.a. i Kommercekollegiet i de såkaldte projektprotokoller og tilhørende deliberationsprotokoller, hvori er refereret og kommenteret tanker og forslag til landets ophjælpning, som i henhold til forordning af 30. december 1735 indløb fra alle egne af landet.¹ I bemærkningerne til et af de indkomne forslag hedder det fx. i 1737: »... når nu bondens udgifter i almindelighed så højt overstiger og i en 8 års tid haver overstegt hans indtægter, følger det deraf . . . at det går løs på husbonden, som ikke alene mister sin landgilde, men må endog betale de skatter, som bonden ikke selv formår at udrede . . . og således bliver da proprietæren tilligemed bonden øde til sidst.«² I de til Rentekammeret i 1735–36 indsendte, men til Kommercekollegiet overførte såkaldte stiftsrelationer gives der fra de lokale embedsmænd og byernes magistrater m.fl. også mange og stærke udtryk for, at tiderne er meget slette, og at handelen med landbrugets produkter »har således årligen aftaget, at landmanden er nær ved at tabe al mod og forhåbning«, og »når landmandens produkter ikke er afsættelige, og han derover bliver pengeløs, købstadmandens handel og næring da og nødvendig må aftage og formindskes.«³ Undertiden suppleres sådanne udsagn med mere generelle og summariske påstande om de økonomiske konsekvenser, fx. når Otto Thott i sine »Uforgribelige Tanker . . .« siger, at »vil man og efterse landstingsprotokollerne, skal det erfares, at de fleste proprietærer have så megen gæld på deres gårde, at renterne er fast lige så store som indtægterne . . . Den gård, som tilforn kostede 50.000 rd., sælges nu for lidet over 30.000 rd.«⁴

Der er i og for sig ingen grund til at tvivle på sandheden i de verbale udsagn om krisen. Men dels er de ofte meget lidt præcise, og dels kan det undertiden være svært at skelne mellem, hvad der er specifikke klager over krisen, og hvad der er klager over bøndernes og landbrugets vanskeligheder i det hele taget. Disse lyder til stadighed og også under krisen ved siden af mere bestemte henvisninger til de tem-

porært særlig vanskelige forhold. Vil man på tættere hold af krisen, dens varighed, omfang og virkninger, må man derfor prøve at finde talmæssige vidnesbyrd til underbygning og uddybning af de verbale. Otto Thott har for så vidt vist vejen. En gennemgang af landstingenes skøde- og panteprotokoller kan utvivlsomt bekræfte hans påstand, både med hensyn til godsejernes gældsætning og godsprisernes fald. Men der er også andre muligheder. Mest nærliggende er naturligvis undersøgelse af kornprisernes fluktuationer, som de afspejler sig i kapitelstaksterne, der dog må anvendes med nogen varsomhed.⁵ Andre talmæssige udtryk for krisen kan søges i hovedgårdes forpagtningsafgifter, bøndergårdenes indfæstninger og andre særlige vilkår ved fæsteindgåelse, bøndernes restancer for landgilde, forstrækninger og skatter og i flere andre talserier. Bearbejdet og sammenstillet bør dette materiale kunne give et solidt og differentieret grundlag for den endelige vurdering af krisens varighed og omfang. Blandt de tal, der afspejler krisen, er også afgifterne for de tiender i godsejeres besiddelse, som blev bortforpagtet på korte åremål. Det er formålet med denne afhandling at undersøge mulighederne på dette specielle område ved en gennemgang af bortforpagtningerne af de tiender, som baroniet Lindensborgs besiddere ejede. Undersøgelsen omfatter tiden fra godsregnskaberne begyndelse og frem til ejerskiftet i 1752.

Lindensborgs godsarkiv⁶ er i flere henseender interessant og yderst værdifuldt. Med sine ca. 400 bind og pakker er det formentlig det bedst bevarede nørrejske godsarkiv, i hvert fald for 1700-årene. Dets vigtigste bestanddel i denne periode er utvivlsomt den lange række af forvalterregnskaber fra 1714 til 1796,⁷ fra 1719/20 nogenlunde intakt bortset fra en større lakune 1776–1784 og enkelte ufuldstændigheder, bl.a. i forbindelse med nogle af forvalterskifterne. For 1800-årene findes i Landsarkivet for Nørrejylland regnskaberne for perioden 1822–1854. Hvad der især bidrager til at gøre disse regnskabsrækker så værdifulde, er det forhold, at godsets ejere og deres sekretær, der virkede som overinspektør for ejernes samlede gods-komplekser, normalt opholdt sig i København og derfor i stort og småt – ofte ned til de mindste detaljer – styrede godsdriften pr. korrespondance (især forvaltermemorier med på tegnede resolutioner, der ligger som bilag til regnskaberne). Det giver en enestående mulighed for at få helt konkret og detaljeret viden om godsdriftens problemer og procedurer. Endnu et forhold gør, at Lindensborg-arkivet fortjener særlig opmærksomhed. Fra 1728 til 1752 ejedes baroniet af grev Frederik Christian Danneskiold-Samsøe (1722–78), under hvis

mindreårighed – altså under krisen – farbroderen grev Frederik Danneskiold-Samsøe (1703–70) som formynder virkede som godsets øverste administrator. Da han var den formentlige initiativtager til oprettelsen af og den første præsæs i Kommercekollegiet, hvis formål var at tilrettelægge den økonomiske politik, der kunne føre landet ud af krisen, er det næppe urimeligt at antage, at Lindenburgs forhold, som han har haft førstehåndskendskab til, kan have bidraget væsentligt til erfaringsgrundlaget under den politik, kollegiet stod for. Også siden ejedes Lindenburg for øvrigt af mænd, som stod i forreste geled i landets styrelse, fra 1752 til 1762 af overhofmarskal A. G. Moltke, fra 1762 til 1782 af skatmester H. C. Schimmelmann og efter ham af sønnen, finansminister Ernst Schimmelmann, i hvis slægts besiddelse den endnu er.

Lindenburg, der i 1688 blev erigeret til baroni for Christian Gyldenløve og hans efterkommere (Danneskiold-Samsøe-erne),⁸ bestod af hovedgårdstakst ager og engs hartkorn 63 td. 5 skp. 3 fk. med et tilliggende bøndergods på 524 td. 4 skp. 1 fk. 1 alb. og et i forhold hertil meget stort tiendehartkorn på 321 td. 5 skp. 1 fk. 1 3/7 alb., som for en dels vedkommende var placeret uden for godsområdet, i et par tilfælde i sogne, hvor nabogodsejere var næsten eneste lodsejer. Det var fordelt på 16 kirkers kirketiende (korn- og kvægtiende), hvortil kom den fulde kongetiende (korn- og kvægtiende) til to af de 16 kirker (Blenstrup og Gunderup) og den halve kongetiende til en tredje (Mou). Hvem der ejede de øvrige sognes kongetiender er ikke søgt oplyst, men af tilfældigt påtrufne oplysninger fremgår det, at kongetienden i N. og S. Tranders sogne tilhørte Sohngårdsholms ejer, der også var største lodsejer,⁹ og at Siem sogns kongetiende var fæstet af sognemændene.¹⁰ De 16 kirker var følgende: *Nibe, Vokslev, Ellidshøj* og *Svenstrup* i Hornum herred, *N. Tranders, S. Tranders, Gunderup, Nøvling* og *Mou* i Fleskum herred og *Torup, Siem, Brøndum, Gerding, N. Kongerslev, S. Kongerslev* samt *Blenstrup* i Helligum herred. Den sidstnævnte var Lindenburgs sognekirke, og tienderne herfra og fra Gunderup sogn (i alt 115 td. 2 fk. 6/7 alb.) blev oppebåret på hovedgården og indgik i dennes forpagtning. De figurerer derfor normalt ikke i den følgende undersøgelse. De øvrige 14 kirkers tiender bortforpagtedes ved auktioner på korte åremål, som regel 3 eller 6 år.

Oplysningerne om tienderne og deres bortforpagtning findes i hovedregnskaberne, i de såkaldte à parte kirkeregnskaber, forpagtningskonditionerne, forpagtningskontrakterne, forvalternes memorialer med herskabets resolutioner og forskellige andre steder.¹¹ Ingen

enkelt af disse kilder er tilstrækkelig til at give det samlede billede, der må sammenstykkes fra dem alle med nogen risiko for fejl og ufuldstændigheder. Af problemer og fejlkilder er der flere, end man måske ville formode ud fra et første gennemsyn af materialet. Nogle af de vigtigste skal nævnes. En del af forpagtningerne, især før 1726, er indgået i kronemønt, som havde en overkurs i forhold til courantmønt. Denne såkaldte »cronelage« kunne variere og var generelt stigende op mod 1726. Den oplyses af Falbe-Hansen og Scharling¹² at være 13–14 % i årene 1721–23 og 15–16 % i årene 1724–26. I de tilfælde, hvor afgiften er kontraheret i kronemønt, har jeg tillagt 14 % uden hensyn til tidspunktet. De herved fremkomne unøjagtigheder, når først møntsorten er fastslået, må anses for at være uden betydning. På alle tiender hæftede en skat på 1 mk. pr. td. hartkorn. Denne skat blev svaret snart af tiendeejeren, snart af tiendeforpagteren. Med undtagelse af et par tvivlsomme tilfælde har det dog været muligt at fastslå, hvem der betalte, og i de tilfælde, hvor det var herskabet, er det beregnede skattebeløb fratrukket forpagtningsbeløbet. Det er sandsynligt, at både møntsorten og spørgsmålet om, hvem der skulle betale skatten, undertiden har været det, man så at sige handlede med, rabatmuligheder om man vil. Se fx. regnskabet for 1726/27, bilag 5, hvoraf det fremgår, at hospitalsforstander Johannes Juel i Aalborg var blevet højstbydende ved auktionen over Svenstrup kirkes korn- og kvægtiende med 54 rd. courant for 1726–29, men hvor præsten i Ellidshøj derefter tilbød samme beløb i kronemønt.¹³ Efter 1738 er det fast regel, at tiendeskatten betales af den forpagtende. Principielt skulle den formentlig fordeles i de hyppige tilfælde, hvor én person forpagtede korntienden og en anden kvægtienden. Men alt tyder på, at hele skatten altid er svaret af korntiendeforpagteren. Andre, mindre betydningsfulde, usikkerhedsfaktorer er spørgsmålet om betaling af kontrakternes stempling og auktionssalærerne. Disse forhold er det ikke forsøgt at justere for, dels fordi det næppe er muligt i ret mange tilfælde, dels fordi virkningerne heraf ville være minimale. For det samlede overblik over det skiftende udbytte af tienderne består der den vanskelighed, at 4 kirkers tiende i periodens begyndelse på specielle og favorable vilkår var tillagt visse personer på livstid. Det gælder Nibe og Vokslev til 1723, Torup til 1731 og Gerding til 1724. Dertil kommer, at sidstnævnte kirkes tiende i perioden 1727–31 ikke fandt nogen liebhaver og derfor måtte oppebæres in natura på hovedgården. For tiden efter 1723 er disse lakuner udfyldt med beløb svarende til de tilstødende års normale forpagtningsafgifter.

Endelig skal det nævnes, at forskellige forpagtningskombinationer rejser visse problemer for en detaljeret analyse af forpagtningssummerne. Flere kirkers tiender kan være bortforpagtet samlet, eller det kan variere fra kirke til kirke og/eller fra tid til anden, om korntienderne og kvægtienderne er forpagtet samlet eller hver for sig. Med et par undtagelser, hvor to kirker normalt følges ad hele perioden igennem, kan de enkelte kirkers forpagtningsafgifter ved samlede forpagtninger dog skilles ad for så vidt angår korntienderne. Men hvor korn- og kvægtienderne er forpagtede under ét, er en adskillelse ikke mulig. Da man de steder, hvor de to tiendearter er adskilt, kan se, at deres udviklingstendenser er markant afvigende fra hinanden, er dette beklageligt. På den anden side udgør kvægtiendeforpagtningsafgifterne dog en så lille andel af de samlede forpagtningsafgifter, at hovedtendenserne ikke kan forrykkes væsentligt af dette forhold.

I det følgende gives først en kort beskrivelse af de enkelte sognes tiendehartkorn og af dets bortforpagtning. På grundlag heraf følger derefter en samlet bearbejdelse og vurdering. Angivelser af hartkorn (htk.) sker således: 13-3-1-2 1/7- (= 13 td. 3 skp. 1 fk. 2 1/7 alb.). I sogneoversigterne anføres de originale pengebeløb, udtrykt således: 78-3-8- (= 78 rd. 3 mk. 8 sk.). Hvor intet er anmærket, er forpagtningsbeløbet i courantomt og skatten betalt af den forpagtende. I den efterfølgende bearbejdelse er alle pengebeløb for at lette både udregningerne og overskueligheden udtrykt i skilling, og de er justerede for »cronelage« og for betalt skat, således at de alle fremtræder som nettobeløb i courantomt. I sogneoversigterne er afgiften anført i 3 kolonner, hvor korntienden og kvægtienden er adskilt. Første kolonne er afgiften for korntienden, anden for kvægtienden og tredje det samlede beløb. Er de to tiender bortforpagtet samlet, er der kun anført ét beløb. Forpagtningsterminerne er for Nibe og Vokslev 11. december, for alle andre sogne 1. maj. Derfor slutter hver forpagtningsperiode med samme årstal, som den følgende begynder med. Da 1. maj-terminerne, der er betalingstermin, falder sammen med regnskabsåret, kan der forekomme posteringsproblemer i enkelte tilfælde, hvorfor det ikke kan udelukkes, at årstallet for afgiftsændringer i et par tilfælde kan være et år forkert. Mens korntiendernes bortforpagtning skete ved skriftlig kontrakt, som dog ikke altid er bevaret, var dette ikke tilfældet for kvægtiendeforpagtningerne, hvis udløb derfor kunne give anledning til tvivl,¹⁴ og hvis åremål ikke altid faldt sammen med korntiendeforpagtningernes.

1.-2. *Nibe og Vokslev*. Htk. 8-0-0-0- og 27-0-0-0-, i alt 35-0-0-0-. Bortset fra 1726-29 er de to kirkers tiender bortforpagtet samlet, og de opføres derfor under ét for hele perioden. Til 1723 var de bortforpagtet til »veledele Jørgen Hansen«, muligvis en tidligere forvalter ved Lindencborg, for en afgift, der svinger omkring 40 rd. I forhold til nedennævnte senere beløb var det en meget lav afgift, men den var forbundet med pligt til at afholde alle de to kirkers udgifter. Forpagtningsbeløbene efter 1723 er omvendt meget høje. Det skyldes, at de foruden de to kirkers korn- og kvægtiende også omfattede retten til alle »visse og uvisse indtægter«, fx kirkeskyld af tilliggende bøndergods, stolestadeafgifter, afgifter for begravelser i kirken m.v. Undtaget er dog »milde gaver« til kirkerne og de fattige.

Forpagtningsafgifter:

1723-26	353-3-0-	1732-35	367-3-0-	1741-44	420-0-0-
1726-29	390-0-0-	1735-38	357-5-0-	1744-50	407-0-0-
1729-32	355-0-0-	1738-41	373-3-0-	1750-53	425-0-0-

3. *Ellidshøj*. Htk. 12-0-0-0-. Korn- og kvægtiende bortforpagtedes hver for sig til 1722, derefter samlet.

Forpagtningsafgifter:

Indtil 1717 havde Sohngårdsholms ejer korntienderne af Ellidshøj, Svenstrup, Nøvling samt S. og N. Tranders i samlet forpagtning for 310 rd. kroner og frihed for skat.

1717-20	43-2-0 ^a) b)	2-2-2-	45-4-2-	1741-47	55-4-8-
1720-22	42-0-0 ^a)	2-0-2-	44-0-2-	1747-49	46-0-0-
1722-34	47-0-0-			1749-50	56-2-0-
1734-41	48-0-0-				

a) Kronemønt. b) Frihed for skat.

4. *Svenstrup*. Htk. 13-3-1-2 1/7-. Korn- og kvægtiende bortforpagtedes hver for sig til 1722, derefter samlet.

Forpagtningsafgifter:

For tiden før 1717 se under Ellidshøj.

1717-20	66-2-0 ^a)	2-5-4-	69-1-4-	1738-44	56-0-0-
1720-22	54-0-0 ^a)	2-3-0-	56-3-0-	1744-50	50-0-0-
1722-26	58-3-0 ^a)			1750-56	69-0-0-
1726-38	54-0-0 ^b)				

a) Kronemønt. b) Kronemønt 1726-32.

5.-6. *S. og N. Tranders*. Htk. 20-0-0-0- og 30-0-0-0-, i alt 50-0-0-0-. Korn- og kvægtiende bortforpagtedes hver for sig til 1722, derefter samlet. Forpagter var i hele perioden, muligvis dog med undtagelse af 1738-44, ejeren af Sohngårdsholm, hvem kongetienden tilhørte. Han købte i 1752 sognenes kirke-tiende af Lindencborgs ejer.¹⁵

Forpagtningsafgifter:

For tiden før 1717 se under Ellidshøj.

1717-20	180-0-0 ^{a)}	6-5-8-	186-5-8-	1732-38	201-0-0-
1720-22	180-0-0 ^{a)}	4-4-0-	184-4-0-	1738-44	186-0-0-
1722-25		187-3-0 ^{a)}		1744-50	180-0-0-
1725-32		212-0-0-		1750-53	191-0-0-

a) Kronemønt.

7. *Gunderup*. Htk.: Kongetiende 45-5-2-2 4/7- og kirketiende 42-0-0-0-, i alt 87-5-2-2 4/7-. Disse tiender var indbefattet under hovedgårdens forpagtning.

8. *Nøvling*. Htk. 17-3-1-2 1/7-.

Forpagtningsafgifter:

For tiden før 1717 se under Ellidshøj.

1717-20	66-0-0 ^{a)}	2-1-0-	68-1-0-	1735-38	72-3-0-	5-3-15-	78-0-15-
1720-22	66-2-0 ^{a)}	2-1-0-	68-3-0-	1738-41	73-3-0-	4-0-0-	77-3-0-
1722-26	90-0-0 ^{a)}	3-0-0-	93-0-0-	1741-44	73-3-0-	5-0-8-	78-3-8-
1726-29	86-0-0 ^{b)}	3-0-0-	89-0-0-	1744-47	77-1-0-	5-0-8-	82-1-8-
1729-32	89-5-15 ^{b)}	4-0-0-	93-5-15-	1747-50	77-1-0-	5-3-0-	82-4-0-
1732-35	72-3-0-	4-4-0-	77-1-0-	1750-53	100-0-0-	5-3-0-	105-3-0-

a) Kronemønt. b) Frihed for skat.

9. *Torup*. Htk. 8-0-0-0-. Korntienden var indtil 1731 bortfæstet på livstid til jomfru Susanne Kaas til Tulsted for 4 td. rug og 4 td. byg at svare i penge efter kapitelstakst. Betalingen svingede mellem 8-4-0- (1722/23) og 18-0-0- (1719/20).

Forpagtningsafgifter:

1731-34	44-4-0-	2-0-0-	46-4-0-	1741-46	48-1-0-	6-0-0-	54-1-0-
1734-40	44-4-0-	2-0-8-	46-4-8-	1746-52	48-1-0-	5-4-2-	53-5-2-
1740-41	48-1-0-	2-0-8-	50-1-8-				

10. *Siem*. Htk. 4-0-0-0-. Kvægtienden er tillige med Brøndums tillagt præsten mod at han forsyner Torup og Siem kirker med brød og vin.

Forpagtningsafgifter:

1715/16	16-0-0-	1722-29	24-0-0-	1738-41	25-2-0-
1717-20	29-0-0 ^{a)}	1729-32	22-0-0-	1741-47	35-0-0-
1720-22	27-0-0-	1732-38	21-0-8-	1747-57	24-3-0-

a) Kronemønt.

11. *Brøndum*. Htk. 15-0-0-0-. Kvægtienden er tillige med Siems tillagt præsten ved Siem og Torup Kirker mod at han forsyner dem med brød og vin.

Forpagtningsafgifter:

1715/16	44-0-0 ^{a)}	1729-35	70-2-0 ^{b)}	1741-47	60-4-0-
1717-20	63-1-4 ⁿ⁾	1735-41	60-3-0-	1747-53	70-2-0-
1720-29	60-0-0-				

a) Kronemønt. b) Frihed for skat.

12. *Gerding*. Htk. 5-0-0-0-. Tienden var til 1723 bortfæstet på livstid til en Knud Jensen i Fræer for 3 td. rug og 2 td. byg at svare i penge efter kapitels-takst. Betalingen svingede mellem 5-1-8- (1722/23) og 11-4-0- (1719/20). 1727-31 kunne korntienden ikke bortforpagtes til acceptabelt bud og blev derfor oppebåret in natura på Lindemborg.

Forpagtningsafgifter:

1724-25	22-0-0-	1-0-4-	23-0-4-	1737-43	20-0-0-	1-0-8-	21-0-8-
1725-27	22-0-0-	1-0-8-	23-0-8-	1743-49	21-2-8-	1-0-8-	22-3-0-
1727-31	in natura	1-0-8-		1749-55	22-5-8-	1-0-2-	23-5-10-
1731-37	22-0-0-	1-0-8-	23-0-8-				

13. *Mou*. Htk.: Halve kongetiende 7-4-2-0- og hele kirketiende 15-2-0-0-, i alt 22-6-2-0-. Korn- og kvægtienden bortforpagtedes hver for sig til 1738, derefter samlet.

Forpagtningsafgifter:

1714-17	56 td. byg	9-4-10 ^{a)}		1726-32	108-0-0-	12-0-0-	120-0-0 ^{b)}
1717-20	116-2-0-	17-0-0-	133-2-0 ^{a)}	1732-37	100-0-0-	12-0-8-	112-0-8 ^{b)}
1720-22	112-0-0-	11-1-0-	123-1-0 ^{b)}	1738-50		90-0-0-	
1722-25	84-0-0-	11-0-0-	95-0-0 ^{b)}	1750-56		100-0-0-	

a) Kronemønt. b) Frihed for skat.

14.-15. *N. og S. Kongerslev*. Htk. 11-3-1-2 1/7- og 13-0-0-0-, i alt 24-3-1-2 1/7-. Til 1737 var disse kirkers tiender bortfæstede under ét. Efter 1737 er korntienderne bortforpagtede hver for sig, men kvægtienderne er i hele perioden bortforpagtet samlet for de to kirker. Af praktiske grunde slås derfor både korntiende og kvægtiende sammen for hele perioden.

Forpagtningsafgifter:

1715/16	112-0-0-	5-5-6-	117-5-6 ^{a)} ^{b)}	1733-34	70-0-0-	4-0-9-	74-0-9-
1719-20	114-0-0-	4-4-0-	118-4-0 ^{a)} ^{b)}	1734-37	90-0-0-	4-0-9-	94-0-9-
1720-22	114-0-0-	4-0-0-	118-0-0 ^{a)} ^{b)}	1737-39	82-0-0-	4-0-9-	86-0-9-
1722-23	114-0-0-	4-3-0-	118-3-0 ^{a)} ^{b)}	1739-41	82-0-0-	4-0-2-	86-0-2-
1723-26	120-0-0-	4-3-0-	124-3-0 ^{a)} ^{b)}	1741-44	102-3-15-	4-0-2-	106-4-1-
1726-29	115-0-0-	4-4-0-	119-4-0 ^{b)}	1744-50	89-5-0-	6-0-4-	95-5-4-
1729-32	90-0-0-	4-4-0-	94-4-0 ^{b)}	1750-53	125-4-0-	7-2-0-	133-0-0-
1732-33	90-0-0-	4-0-0-	94-0-0 ^{b)}				

a) Kronemønt. b) Frihed for skat.

16. *Blenstrup*. Htk.: Kongetiende 13-3-1-2 1/7- og kirketiende 13-3-1-2 1/7-, i alt 26-6-3-1 2/7-. Disse tiender var indbefattet under hovedgårdens forpagtning.

Forpagterne af Lindensborgs tiender var nabogodsejere, embedsmænd og handelsfolk i Aalborg og Nibe, godsfunktionærer på Lindensborg eller nabogodser, præster og degne i sognene, bønderne selv (»sognemændene«) samt enkelte andre, alt i alt en ret fast og ret begrænset kreds. I enkelte tilfælde var der tale om noget, der kunne nærme sig et monopol eller i hvert fald hævde, og som ikke var uden forbindelse med, at tiendeyderne ikke havde pligt til at køre over en mil med tienden. Ved auktionen i 1738 over bl.a. Mou samt S. og N. Tranders tiender skulle største lodsejere, som var henholdsvis Thøger Lassen til Høstemark og Thøger Benzons til Sohngårdsholm, ved udsigten til ikke at få de pågældende forpagtninger, have udladt sig »med nogen fortrydelse derover, at deres bønder skulle tiende til en fremmed, da der dog ofte skal være udvist en og anden villighed af bønderne ved kirkernes reparationer, som de herefter ville have dem menageret, så vidt loven ikke egentlig befaler.«¹⁶ Unægtelig en meget nødtørftigt iklædt trussel! Nibe og Vokslev bortforpagtedes efter 1723 altid til handelsmænd eller embedsmænd i Nibe, S. og N. Tranders til Sohngårdsholms ejer (om perioden 1738–44 er kilderne dog uklare, idet der i hvert fald var optræk til, jf. foranstående, at amtsforvalter Laurs Hauch i Aalborg skulle få dem), Mou til ejerne af Høstemark, dog med undtagelse af 1738–44, hvor amtsforvalter Hauch havde dem. Svenstrup havde overvejende embedsmænd i Aalborg som forpagtere, foruden den nævnte amtsforvalter borgmester Juul og hospitalsforstander Johannes Juel. Det samme gjaldt Nøvling. Sogne, hvor bønderne selv helt eller i længere perioder havde forpagtningen, var Ellidshøj, Torup, Siem, Brøndum, Gerding og S. Kongerslev (fra 1737). De mest uensartede forpagterforhold udviser N. Kongerslev. Forpagtere her var i rækkefølge: ejeren af Randrup, ejeren af Refsnæs, sognemændene, ejeren af Tulsted, forpagteren på Kongstedlund, handelsmand Ulrik Adolf Holm i Nibe og sognemændene. Den gejstlige stand dominerede især som forpagtere af kvægtienderne, men havde dog også undertiden korntienden eller den samlede forpagtning. Præsten i Ellidshøj Adam Levin Bloch havde 1726–32 korn- og kvægtienden i Svenstrup og 1741–47 korn- og kvægtienden i sit eget sogn Ellidshøj. Også godsfunktionærerne holdt sig fortrinsvis til kvægtienderne, og især skovrideren på Lindensborg Thøger Hiort var en

ivrig tiendeforpagter, som foruden talrige kvægtiender også forpagtede korntienden i Brøndum sogn 1729–35 og 1741–47 og i Siem sogn 1738–41.

I den efterfølgende behandling af de samlede forpagtningsbeløb for de 14 kirker, hvis tiender bortforpagtedes, er som nævnt alle beløb omregnet til skilling, og der er justeret for forskellen mellem kronemønt og courantomønt og for tiendeskatten i de tilfælde, hvor den er betalt af Lindenberg. Det har dog ikke været muligt at tage hensyn til det forhold, at forpagtningsafgiften for korntienden og kvægtienden i nogle tilfælde kan være svaret i forskellig mønt, men mønten for korntienderne er overalt lagt til grund. På grund af de særlige forpagtningsforhold for visse tiender og manglerne i kildematerialet for de første år, er nedenstående hovedtabel (1) begrænset til tiden 1723 til 1752. Som et supplement hertil føres i tabel 2 linien tilbage til 1719 ved hjælp af de tiender, hvis forpagtninger også før 1723 var sammenlignelige med de følgende års. For i perioden 1723 til 1752 at kunne få alle de 14 bortforpagtede kirkers tiender med i beregningerne har det endda været nødvendigt for Torups vedkommende i årene 1723–30 at erstatte de på grund af særlige omstændigheder alt for lave tal i forhold til, hvad en normal forpagtning kunne have indbragt, med tallene for en sådan. Det er herved antaget, at denne tiende i den nævnte periode kunne have indbragt de samme 4.480 sk., som den gjorde i de følgende år 1731–34. For Gerding sogn er af lignende grunde og på tilsvarende måde for årene 1723 og 1727–30 indsat en fiktiv afgift på 2.216 sk., der svarer til, hvad der blev betalt i den følgende periode. De beløb, der er tale om i disse to tilfælde, er så små, at en lidt lavere eller højere afgift end den antagne, ikke kan påvirke det samlede resultat mærkbart.

Som det ses, falder forpagtningsafgifterne for alle de 14 bortforpagtede kirkers tiender fra 118.321 sk. i årene 1723/24–24/25 til 101.289 sk. i regnskabsåret 1738/39. Derefter følger en stigning i første halvdel af 1740erne, igen afløst af et fald i 2. halvdel. Ved de forpagtningsfornyelser, som skete omkring 1750 og afspejles i tallene for 1752,¹⁷ da Lindenberg skiftede ejer, fandt der en ny og kraftig stigning sted, der bragte afgifterne op over niveauet 1723/24–24/25.

I tabel 2 er i sammendrag for 3-årsperioder svarende til normale forpagtningsperioder anført de samlede forpagtningsbeløb for de 10

Tabel 1. *Oversigt over forpagtningsafgifterne for alle 14 bortforpagtede tiender 1723/24–1752*

Angivet i skilling og justeret for kronemønt og frihed for skat

År	Nibe og Vokslev	Ellids-høj	Sven-strup	S. og N. Tranders	Nøv-ling	Torup	Siem	Brøn-dum	Ger-ding	Mou	N. og S. Kongersl.	I alt	Index
1723/24	38.687	4.512	6.402	20.520	10.178	4.480	2.304	5.760	2.212	10.032	13.234	118.321	100,0
1724/25	38.687	4.512	6.402	20.520	10.178	4.480	2.304	5.760	2.212	10.032	13.234	118.321	100,0
1725/26	38.687	4.512	6.402	20.352	8.649	4.480	2.304	5.760	2.216	11.155	13.234	117.751	99,5
1726/27	37.440	4.512	5.910	20.352	8.265	4.480	2.304	5.760	2.216	11.155	11.097	113.491	95,9
1727/28	37.440	4.512	5.910	20.352	8.265	4.480	2.304	5.760	2.216	11.155	11.097	113.491	95,9
1728/29	37.440	4.512	5.910	20.352	8.265	4.480	2.304	5.760	2.216	11.155	11.097	113.491	95,9
1729/30	34.080	4.512	5.910	20.352	8.712	4.480	2.112	6.512	2.216	11.155	8.697	108.738	91,9
1730/31	34.080	4.512	5.910	20.352	8.712	4.480	2.112	6.512	2.216	11.155	8.697	108.738	91,9
1731/32	34.080	4.512	5.910	20.352	8.712	4.480	2.112	6.512	2.216	11.155	8.697	108.738	91,9
1732/33	34.080	4.512	5.184	19.296	7.408	4.480	2.024	6.512	2.216	10.387	8.697	104.796	88,6
1733/34	35.280	4.512	5.184	19.296	7.408	4.480	2.024	6.512	2.216	10.387	7.113	104.412	88,2
1734/35	35.280	4.512	5.184	19.296	7.408	4.480	2.024	6.512	2.216	10.387	9.033	106.332	89,9
1735/36	35.280	4.608	5.184	19.296	7.503	4.488	2.024	5.808	2.216	10.387	9.033	105.827	89,4
1736/37	34.352	4.608	5.184	19.296	7.503	4.488	2.024	5.808	2.216	10.387	9.033	104.899	88,7
1737/38	34.352	4.608	5.184	19.296	7.503	4.488	2.024	5.808	2.024	10.395	8.265	103.947	87,9
1738/39	34.352	4.608	5.376	17.856	7.440	4.488	2.432	5.808	2.024	8.640	8.265	101.289	85,6
1739/40	35.856	4.608	5.376	17.856	7.440	4.488	2.432	5.808	2.024	8.640	8.258	102.786	86,9
1740/41	35.856	4.608	5.376	17.856	7.440	4.824	2.432	5.808	2.024	8.640	8.258	103.122	87,2
1741/42	35.856	5.352	5.376	17.856	7.544	5.200	3.360	5.824	2.024	8.640	10.241	107.273	90,7
1742/43	40.320	5.352	5.376	17.856	7.544	5.200	3.360	5.824	2.024	8.640	10.241	111.737	94,4
1743/44	40.320	5.352	5.376	17.280	7.896	5.200	3.360	5.824	2.160	8.640	10.241	111.649	94,4
1744/45	40.320	5.352	4.800	17.280	7.896	5.200	3.360	5.824	2.160	8.640	9.204	110.036	93,3
1745/46	39.072	5.352	4.800	17.280	7.896	5.200	3.360	5.824	2.160	8.640	9.204	108.788	91,9
1746/47	39.072	5.352	4.800	17.280	7.896	5.200	3.360	5.824	2.160	8.640	9.204	108.788	91,9
1747/48	39.072	4.416	4.800	17.280	7.936	5.170	2.352	6.752	2.160	8.640	9.204	107.782	91,1
1748/49	39.072	4.416	4.800	17.280	7.936	5.170	2.352	6.752	2.160	8.640	9.204	107.782	91,1
1752	40.800	5.408	6.624	17.336	10.128	5.170	2.352	6.752	2.298	9.600	12.768	120.236	101,6

tiender, hvis afgiftsforhold er normale tilbage til 1719/20 (svarende til forpagtningsperioden 1717/18–19/20). I 2. kolonne er anført de hertil svarende indextal med 1723/24–25/26 = 100, og i 3. kolonne er anført de tilsvarende indextal for alle 14 kirker 1723/24 ff. (jf. tabel 3). Heraf ses, at de sidste år under krigen (1717/18–19/20) lå højest med index 106,3, og at det første 3-år af 1720erne viser et mindre fald. Fra 2. halvdel af 1720erne bliver faldet kraftigere. Desuden ses ved sammenligning mellem 2. og 3. kolonne, at udeladelsen af de 4 sogne (Nibe, Vokslev, Torup og Gerding) i nogen grad ændrer forløbet og giver et større fald, nemlig fra index 100 til 83,1 mod 86,7, når alle kirker er medtaget.

Tabel 2. Forpagtningsafgifterne 1719/20–1752 for Ellidshøj, Svenstrup, S. og N. Tranders, Nøvling, Siem, Brøndum, Mou, N. og S. Kongerslev
Samlede beløb og index for 3-årsperioder samt index 1723/24–1752 for alle 14 kirker, jf. tabel 3.

År	Afgifter i 3-årsperioder	Index	
		Ovennævnte 10 kirker	Alle 14 kirker
1719/20	232.089 ^{a)}	106,3	
1720/21–22/23	214.652	98,4	
1723/24–25/26	218.232	100,0	100,0
1726/27–28/29	208.065	95,3	96,1
1729/30–31/32	204.078	93,5	92,0
1732/33–34/35	190.812	87,4	89,0
1735/36–37/38	190.769	87,4	88,8
1738/39–40/41	181.261	83,1	86,7
1741/42–43/44	192.355	88,1	93,3
1744/45–46/47	187.068	85,7	92,4
1747/48–49/50	184.140	84,4	91,2
1750/51–52/53	215.904 ^{b)}	98,9	101,8

- a) Da tallene for 1717/18 og 1718/19 mangler, og da flere kontrakter løb fra 1717 til 1720, er tallene for de manglende år anset for lig med tallet for 1719/20.
- b) På tilsvarende måde er det samlede tal for denne periode dannet ved at gange tallet for 1752 med 3.

At tallene i de 2 tabeller tydeligt afspejler landbrugskrisen, kan der ikke være tvivl om. Afbrydelsen af den opgangslinie, der begynder omkring 1740, skyldes, som man kan tænke, og som verbale vidnes-

byrd bekræfter, kvægssygen i årene 1745 ff. Da den var overvundet, tog afgifterne det kraftige spring opad, som kornprisernes stigning havde skabt basis for.

Man kunne formentlig ud fra andre vidnesbyrd om krisens omfang have ventet endnu større udsving i tiendeforpagtningsafgifterne, end disse tal viser. I den forbindelse kan det være af interesse at sammenholde afgifternes index med index for Aalborg stifts kapitelstakster i samme periode. Det gøres i tabel 3, hvor tiendeforpagtningsbeløbene 1723/24 ff. for alle 14 sogne ligesom i tabel 2 er samlet i de 3-årsperioder, over hvilke forpagtningerne normalt løb.

Tabel 3. *Tiendeforpagtningsafgifter og kapitelstakster*
Afgifter af alle 14 tiender i 3-årsperioder sammenholdt med indextal for Aalborg stifts kapitelstakster 1722–51^{a)}

År	Skilling	Index	Rug	Byg	Havre
1723/24–25/26	353.393	100,0	100	100	100
1726/27–28/29	340.473	96,1	140	132	119
1729/30–31/32	326.214	92,0	103	94	91
1732/33–34/35	315.540	89,0	83	92	98
1735/36–37/38	314.673	88,8	102	91	81
1738/39–40/41	307.197	86,7	99	95	102
1741/42–43/44	330.659	93,3	147	161	158
1744/45–46/47	327.612	92,4	95	94	102
1747/48–49/50	323.346 ^{b)}	91,2	132	141	144
1750/51–52/53	360.708 ^{c)}	101,8	100	97	102

- a) Udregnet på grundlag af Statistiske Meddelelser, 4 rk. 15 bd. Kbh. 1904. Indextallene er beregnet for 3-årsperioderne 1722–24, 1725–27 osv., da kapitelstaksten, som fastsættes omkr. 1. februar 1723 og altså er den sidste før afslutningen af tiendeforpagtningskontrakter for 1723/24 ff., er taksten for høsten 1722, osv.
- b) Da regnskabet for 1749/50 mangler, er beløbet for dette år antaget lig med tallet for hvert af de to foregående år.
- c) Da adskillige kontrakter løb fra 1750 til 1753, er tallene for 1751 og 1753 anset for lig med tallet for 1752.

Når tiendeforpagtningsafgifterne ikke fulgte alle udsvingene i kapitelstaksterne, ikke dykker så dybt som disse, og navnlig halter noget bag efter – kapitelstaksternes lavpunkt var 1732/33–34/35, mens forpagtningsafgifterne nåede bunden 1738/39–40/41 – må det formentlig først og fremmest tilskrives den udligningsmekanisme, som de

flerårige forpagtningsperioder udgjorde. Der er en tydelig tendens til, at forpagterne ønsker kontrakterne i de billige år sluttet på 6 år,¹⁸ ja ønsker om endnu længere åremål forekommer, men bliver ikke imødekommet. De kontraktfornyelser, der fandt sted i 1729, kunne af gode grunde ikke være påvirket af de følgende års bundpriser. Netop derfor var det naturligt, at det var ved fornyelserne omkr. 1737/38, at chocket fra første halvdel af 1730erne gjorde sin virkning, men dog modereret af den beherskede optimisme, som de noget bedre kornpriser kunne give anledning til. Det mest markante eksempel på, hvor mørkt situationen tog sig ud i begyndelsen af 1730erne, udgør omstændighederne omkring fornyelsen af kontrakten for S. og N. Kongerslev i 1733. Efter 1. auktion indberettede forvalteren den 31. maj til herskabet, at just som »auktionsretten ville afbryde, tilkendegav endelig hr. kancelliråd Severin Brønndorff til Randrup hans tjener, at hans herre, der nu sidst havde tienderne i forpagtning for 90 rd., kunne efter denne tids udseende ikke give mere end 60 rd.«¹⁹ Enden blev, at fogden på Refsnæs ved 3. auktion bød 70 rd. og fik den for et enkelt år.²⁰ At også høstudsigterne for det år, hvor kontrakt sluttedes, kunne påvirke konditionerne, røber følgende passus i samme memorial af 1. august, som omtaler Refsnæsfogdens bud. Forvalteren håber, at dets accept »skulle blive en motiv at bringe hr. kancelliråden til et raisonablere bud et andet år, allerhelst kornet ser ikkun mådelig ud på marken, som den stedse varende tørke har forårsaget.« Denne har altså nok også bidraget til at holde kancelliråden tilbage. Det følgende år overtog han igen sognenes tiender for 90 rd. Omvendt kan en god høst i 1732, som forvalteren omtaler i memorial af 27. april 1733²¹ (»ved den kornvelsignelse, den gode Gud i afvigte år har givet, har jeg fornummet hos nogle godsets bønder temmelig god forråd af langhalm«), have bidraget til, at andre tiendefornyelser i 1733 gik bedre for godset, end man skulle have ventet.

De samlede tal for tiendeforpagtningsafgifterne dækker over meget varierende beløb pr. td. hartkorn, både fra tid til anden og fra sogn til sogn. Ligeledes dækker de over betydelige variationer og over forskellige udviklingsforløb mellem afgifterne for korntiende og kvægtiende. At fremstille disse forhold i detaljer ville føre meget vidt, og en tabellarisk oversigt støder bl.a. på den vanskelighed, at forpagtningsperioderne for korntiender og kvægtiender ikke er kongruente. Men nogle af de vigtigste tal for disse forhold kan anføres som antydning af problemerne. Grundlaget herfor er en analyse af de korn- og kvægtiender, som enten i hele eller i store dele af perioden har været

bortforpagtet hver for sig. Det gælder sognene Nøvling, Torup, Siem, Brøndum, Gerding, Mou samt N. og S. Kongerslev.

Korntiendens forpagtningsafgifter pr. td. hartkorn svinger mellem 384 sk. (Brøndum 1722/23–28/29 og Gerding 1737/38–42/43) og 840 sk. (Siem 1741/42–46/47). Ansættes korntiendens forpagtningsafgift for Nøvling sogn i perioden 1722/23–25/26 til index 100, er den tilsvarende for Siem 98,6, for Brøndum 65,8 og for Gerding 72,3. I Siem sogn er periodens laveste indextal 86,7 (1732/33–37/38) og højeste 143,9 (1741/42–46/47).

Kvægtiendens forpagtningsafgift varierede langt stærkere end korn-tiendens, nemlig mellem 11,9 sk. pr. td. hartkorn (Nøvling 1719/20–21/22) og 72 sk. (Torup 1741/42–46/47). Ansættes kvægtiendens forpagtningsafgift for Nøvling sogn i perioden 1722/23–28/29 til index 100, er den tilsvarende for Torup 139,2, for Gerding 121,1, for Mou 280,3 og for N. og S. Kongerslev 107,0. Forklaringen på de store udsving er formentlig betydelige variationer i husdyrholdet fra sogn til sogn og et deraf følgende varierende udbytte af tienden. Meget påfaldende er det, at kvægtienden, ganske vist med store udslag, oftest viser en markant stigning gennem perioden, også i 1730erne, men navnlig under kvægsygen i 1740erne, hvad der umiddelbart forekommer uforklarligt. Indextallene stiger i Nøvling sogn fra 169,5 i 1741/42–46/47 til 183,4 i 1747/48–48/49, i Torup fra 151,3 i 1735/36–40/41 til 435,8 i 1741/42–46/47. Denne voldsomme stigning skete ganske vist før udbruddet af kvægsygen, men index faldt kun til 413,1 ved aftalefornyelsen i 1747. I N. og S. Kongerslev steg index fra 95,6 i 1739/40–43/44 til 143,7 ved fornyelsen i 1744 og yderligere til 174,5 i 1749.

Der er i det foregående talt om forpagtningsafgifter pr. td. hartkorn. Det kan i den forbindelse have interesse at se, i hvilket forhold tiende-hartkornet stod til sognenes hartkorn. Som det fremgår af tabel 4, der sammenstiller sognenes hartkorn i 1688-matriklen (på grundlag af Henrik Pedersens angivelser i *De danske Landbrug*)²² med den trediedel af det samlede tiendehartkorn, som kirketiendens andel udgjorde, svinger forholdet ganske betydeligt, nemlig – når der ses bort fra bysognet Nibe – mellem 5,07 % for N. Kongerslev og 14,27 % for Ellidshøj. Det skal bemærkes, at forskellige tilfældigt påtrufne oplysninger i Lindenborg-arkivet afviger en del, til dels stærkt, fra Henrik Pedersens tal. Det gælder fx. Gunderup og Blenstrup, som forvalter Bang i 1749 opgiver til hhv. 509-4-2-2- og 197-2-2-2-.²³

Tabel 4. *Forholdet mellem sognehartkorn og kirketiendehartkorn*

Sogn	Sognehtk.	Kirketiendehatk.	
	1688	Tønder	% af sognehtk.
Nibe	37,14	8,00	21,54
Vokslev	304,18	27,00	8,88
Ellidshøj	84,11	12,00	14,27
Svenstrup	132,84	13,43	10,11
S. Tranders	156,94	20,00	12,74
N. Tranders	375,97	30,00	7,98
Gunderup	517,87	42,00	8,11
Nøvling	148,14	17,43	11,77
Torup	66,77	8,00	11,98
Siem	41,96	4,00	9,53
Brøndum	164,57	15,00	9,11
Gerding	36,49	5,00	13,70
Mou	154,37	15,25	9,88
N. Kongerslev	225,24	11,43	5,07
S. Kongerslev	132,21	13,00	9,83
Blenstrup	261,09	13,43	5,14

Om man i forholdet mellem sognehartkorn og tiendehartkorn kan finde en del af forklaringen på de store variationer fra sogn til sogn i forpagtningsafgifterne, er det ikke muligt at fastslå med sikkerhed. Umiddelbart ville det forekomme sandsynligt, at der af et stort sognehartkorn i forhold til tiendehartkornet, altså til en lav procent i 3. kolonne, ville følge en større værdi af tienden og dermed villighed til at betale mere for den. Desværre er de sogne, vi er i stand til at sammenligne umiddelbart, få og med forholdsvis ringe procentforskelle. Blenstrup sogns tiender er ikke bortforpagtet, og N. Kongerslev kan ikke udskilles fra S. Kongerslev. Det nærmeste man kan komme spørgsmålet om forpagtningsafgiftens eventuelle afhængighed af forholdet mellem sogne- og tiendehartkorn, er at sammenligne Ellidshøj med hhv. S. og N. Tranders og N. og S. Kongerslev under ét. Ved sammenlægning parvis af de 4 sidstnævnte sogne bliver tiendehartkornsprocenten for S. og N. Tranders 9,38 og for N. og S. Kongerslev så lav som 6,83. Sammenlægges nu tiendeafgifterne for de 3 enheder for de 26 år fra 1723/24 til 1748/49, fås for Ellidshøj 122.736 sk., svarende til en gennemsnitlig årlig afgift på 393,4 sk. pr. td. tiendehartkorn (korn- og kvægtiende), for S. og N. Tranders 492.240 sk., svarende til en årlig afgift på 378,6 sk. og for N. og S. Kongerslev 251.782 sk., svarende til 396,4 sk. årlig. Dette resultat peger ikke éntydigt i ret-

ning af en umiddelbar sammenhæng mellem tiendeforpagtningsafgiften og forholdet mellem sogne- og tiendehartkorn.

Desværre har materialet på et andet vigtigt område vist sig for spinkelt og for påvirket af forskellige mere eller mindre gennemskuelige faktorer til, at der kan udledes noget sikkert om det. Jeg tænker på det meget væsentlige spørgsmål, om bønderne (»sognemændene«) var indstillede på at give mere for korntienderne end andre forpagtere, fordi de foruden for kærnen kunne være interesserede i at betale for strået og for befrielse for de ulemper, som ydelsen af tienden i kærven indebar. Kan dette forhold ikke på grundlag af Lindenborgmaterialet belægges med sikre tal, kan der dog anføres kategoriske verbale vidnesbyrd herom. Ved auktionen i 1747 havde det vist sig vanskeligt »i disse besværlige tider« under kvægsygen at få bortforpagtet nogle af tienderne, bl.a. i Ellidshøj og Siem sogne, hvor kun sognemændene ved denne lejlighed var liebhavere. Forvalteren indberettede til herskabet, at »endskønt jeg vidtløftig forestillede den dem den fordel og gavn, de . . . kunne have, som iblandt andet, ved det de beholdt foderet til deres kreaturer, blev befriet for kørsel med tienden udi deres høstetid, som undertiden kunne være dem ligeså gavnlig som næsten den halve afgifts beløb, ja endog kunne undgå chikane af tiendetagerne med ophold ved tællingen etc., så foregav de dog derimod, at foderet i disse tider, da høvderne ere bortdøde, var dem til ingen anden nytte end at kaste i møddingen, og de øvrige fordele fik de undvære og hellere tåle de ulejligheder, som tiendetællingen medfører, end at udlove eller give en højere afgift end tienden kunne importere.«²⁴ Om betydningen af under normale forhold ved tienden at få strået (»foderet«) med, henholdsvis selv beholde det, taler i øvrigt også Kommercekollegiet i sine bemærkninger til et indkommet forslag i 1737 – for øvrigt fra den senere forvalter ved Lindenborg Nicolai Ostorff – om tiendens afløsning: »Om det nu . . . på nogle steder . . . ligesåvel tiendetageren som tiendegiveren kunne acomodere i steden for tiende i kærven enten korn in natura eller penge at imodtage, så ville det dog på de fleste steder medføre store vanskeligheder, såsom de fleste, der enten ejer tiender eller haver dem i fæste og brug, ikke haver dem så meget for kornets skyld som for fodringen, hvilken i henseende til deres gårdes indretning er dennem umistelig.«²⁵

Vil man sige, at det trods alt var ret beskedne beløb, Lindenborgs ejer mistede under krisen i tiendeforpagtningsindtægter, må dette vel

indrømmes. Differencen mellem bedste og ringeste år i tiden 1723 til 1752 var 197 rd. 2 mk. 3 sk. Men tienderne var kun en detalje i det samlede billede. I samme periode faldt forpagtningsafgiften for hovedgården, udregnet i courantmønt, fra 1596 rd. årlig i perioden 1723–26 til 1150 rd. i perioden 1738–44 (også her var der tale om en retardering i forhold til krisens lavpunkt) for igen at stige til 1801 (sic) rd. i perioden 1751–57.²⁶ For bøndernes landgilderestancer, som der i øvrigt ikke skal redegøres for her, er der tale om en stigning til mere end det 3-dobbelte fra midten af 1720'erne til kulminationspunktet i 1733/34 både i korn og i penge. Tilsammen har disse og flere andre indtægtsreduktioner utvivlsomt udgjort et særdeles alvorligt tab.

NOTER OG HENVISNINGER

1. RA. KommKoll, nr. 37–38. Projektprotokoller A–B, 1736–54; nr. 39–40. Deliberationsprotokoller over projekter A–B, 1737–52.
2. RA. KommKoll, nr. 39. Deliberationsprot. A, s. 136–46, 6/6 1737. Dette og i det flg. bragte citater gengives ordret, men ikke bogstavret.
3. RA. KommKoll, nr. 28–30. Relationer over de danske stifters tilstand, indsendt i.h.t. cirk. gennem Rtk af 25/7 1735, I–III, 1735–37. Det anførte citat er fra stiftamtmand i Aalborg Claus Reventlows betænkning af 16/2 1736 (i nr. 29).
4. Kristof Glamann (ed.): Otto Thott's uforgribelige Tanker om Kommerciens Tilstand, 1966, s.87.
5. At kapitelstaksterne ikke uden videre kan betragtes som normale handelspriser, da de forudsætter topmål, har Kristof Glamann påvist i: Om Kapitelstakst og kornmål, Hist T (Da) 11 rk., IV, 1955, s. 489–505. I øvrigt er kapitelstaksterne ved lavkonjunktur normalt højere og under højkonjunktur lavere end handelspriserne, »landekøbet«. Dertil kommer, at de som kornpriser i øvrigt er meget følsomme for dårlig høst, så de særligt høje takster kan skyldes misvækst og ikke gode tider.
6. I LA Vib Arkivsign. G 147.
7. G 147.112–151. Når intet andet er anført, bygger afhandlingens oplysninger på regnskaberne og/eller deres bilag for det pågældende regnskabsår.
8. Om erektionen, se G 147–2. Lensbrev og jordebog 1688.
9. G 147–327. Div. korrespondance 1719–52. Kopi af skr. 27/4 1750 fra etatsråd Severin Benzon.
10. G 147–130. Rgsk. 1747/48, litr. U, memorial 9/4 1747 fra forvalter P. R. Bang.
11. At oplyse detaljeret, hvorledes afhandlingens talmateriale er udtaget af disse kilder, er ikke muligt. Som hovedregel er flg. fremgangsmåde fulgt: Først er forpagtningsbeløbene udskrevet af hovedregnskaberne. Derpå er de kontrolleret og suppleret fra de særlige kirkeregnskaber. I visse tilfælde findes kun det ene af disse regnskaber, eller kun det ene har brugbare oplysninger. Til de herved opstillede lister er føjet oplysninger fra især

- kontrakterne og korrespondance, men også fra andre mere spredte kilder i og uden for regnskabspakkerne.
12. Falbe-Hansen og W. Scharling: Danmarks Statistik, III, 1887, s.268.
 13. G 147–116.
 14. Se fx. G 147–129. Rgsk. 1733/34, nr. 137, memorial 20/5 1734 fra forvalter Eggert Chr. Tryde, der oplyser om en tvist med skovrider Thøger Hiort om, hvorvidt dennes forpagtning af Torup kirkes kvægtiende udløb 1734 eller 1735.
 15. B 24–686. Viborg landstings skøde- og panteprotokol, nr. 42, 1745–52, fol. 399, 814 og 816.
 16. G 147–124. Rgsk. 1738/39, nr. 16 litr. A, memorial 21/7 1738 fra forvalter Nicolai Ostorff.
 17. Tallene for 1752 findes i G 147-3. Kgl. bevill., skøder m.v. Købekontrakt af jan. 1752 om Lindenberg hovedgård, kirker og bøndergods.
 18. Se fx. G 147–130. Rgsk. 1747/48, litr. U, nr. 6.
 19. G 147–120. Rgsk. 1733/34, nr. 7, memorial 31/5 1733 fra forvalter Tryde.
 20. Do., nr. 21, memorial af 1/8 1733 fra do.
 21. Do., nr. 34, memorial 27/4 1733 fra do.
 22. Da Landbr 1688.
 23. G 147–327. Div. korrespondance 1719–52. Kopi af skr. 1/10 1749 fra forvalter Bang.
 24. G 147–130. Rgsk. 1747/48, litr. U, memorial 29/11 1747 fra forvalter Bang.
 25. RA. KommKoll, nr. 39. Deliberationsprot. A, s.175–87.
 26. G 147–59. Forpagtningskontrakter vedr. grevskabets hovedgårde.

MODSTAND I SVØB ET MINI-ARKIV

Af Jørgen Hæstrup

I dansk modstandshistorie er »Churchill-klubben« i Aalborg særdeles velkendt. I sin korte levetid blev klubben kendt også uden for landets grænser. Det er mindre velkendt, at der landet over opstod adskillige andre grupper af skoleelever, der efter evne og omstændigheder søgte at bidrage til den samlede modstandsaktivitet. Sådanne grupper er periferisk omtalt i arbejder af Hans Kirchhoff og Aage Trommer og er af dem lokaliseret til Aalborg, Odense, Ribe, Esbjerg, Kolding og Sønderborg. Andre drengegrupper lader sig lokalisere til Aarhus og Slagelse, og det er næppe nogen dumdristig hypotese, at der har været adskillige andre. Illegale blade cirkulerede livligt i landets skoler, og i skaren af kurerer finder vi skoleelever. Fælles for disse grupper er det imidlertid, at deres aktionsmuligheder var små, at deres indflydelse af indlysende grunde måtte være minimal, samt at vi ved uendelig lidt om dem. Hvad eleverne har tænkt og foretaget sig har normalt ikke efterladt sig arkivalske spor. Men de var et symptom. Det store afspejlet i det små.

I det følgende skal vi til Viborg, hvor en drengegruppe undtagelsesvis har efterladt sig fragmenter af et arkiv, der muliggør lidt nærmere indsigt i, hvad der kunne foregå i en jysk mellemskole, og som derudover afspejler den kontakthunger og dermed den intense lydhørhed over for selv de mindste signaler af illegal aktivitet, der i de aktionsfattige år op til 1943 kendetegnede en af den danske modstandsbevægelses store skikkelser, den jyske modtagechef, Anton Toldstrup. Men herom senere.

Først skal vi til den lille skov Undallslund, et par kilometer vest for Viborg på Chr. d. X's fødselsdag d. 26. september 1940. Herude mødtes om eftermiddagen fem drenge fra 2. mellemskoleklasse i Viborg Kathedralskole for at danne en aktivistisk gruppe. Hvad gruppen konkret skulle foretage sig må have været lige så uklart for de fem drenge, som det i 1940 var uklart for alle andre, der dengang søgte sammen for at famle sig frem mod en eller anden form for ak-

tivitet, rettet mod besættelsesmagten. Tiden var uden enhver erfaring for illegal virksomhed, og den gode vilje løste ikke op for de praktiske problemer. Foreløbig besluttede de fem på god drengewis at tilsværge hinanden absolut tavshed, og stort længere end til denne konspiratoriske ed er de næppe nået.

Hvad der derpå skete fortaber sig lidt i det dunkle. Arkivfragmenterne tier stort set om de første måneder. Kun fremgår det, at man begyndte en beskeden gruppedannelse blandt kammeraterne omkring, hvad man ikke uden afsmitning fra tysk eller måske KU sprogbrug kaldte »Frie Danskes Stormlegion«, at man – stadig på bedste drengewis – opstillede et sindrigt organisationsmønster med stabssektion, stormsektion, propagandasektion m.m., samt at man endnu i 1941 ikke var ude over det drengeromantiske i konspirationen. Typisk er en »Rapport« til stormsektionen fra oktober 1941, hvor det bl.a. hedder: »Hovedkvarteret for den kommende tid vil blive i Gothersgade i Kisum's hestestalde på loftet i et gammelt ubenyttet karlekammer. (Klar til brug)«. Hermed skulle det drengeromantiske islæt være i bedste orden. Hvor mange »legionærer«, der har været indrulleret i 1941 fremgår ikke, men en lille lap kan dog beordre »mobilisering« den 22. nov. 1941 med banegården som mødested. Er det rygter om anti-kominternpagten, der har sat sindene i bevægelse?

Vigtigere for fremtiden var det imidlertid, at gruppen fra 1941 blev optaget i Viborg Terrænsportsforening. Oberst Carl-Gustav Schøller, der var foreningens leder, husker endnu i 1977 og delvis med navneerindring den meget aktive drengegruppe, der trods medlemmernes unge alder fik lov til at deltage i foreningens øvelsesaktiviteter. En af gruppemedlemmernes fader var garnisonskommandant i byen og altså kollega til Schøller, og terrænsportsforeningen rummede ydermere i det mindste een gruppe af gymnasieelever fra Katedralskolen med Chr. Ulrik Hansen og Erik Nymann som deltagere. De to, der blev studenter i 1942, var allerede da stærkt illegalt engagerede og deltog den 1. august 1942 i den første nedkastning af faldskærmsfolk på jysk grund, nedkastningen ved Farsø, ledet af faldskærmschefen, Chr. Mich. Rottbøll. Men hvad enten nu det ene eller det andet eller måske et helt tredje incitament har gjort sig gældende, så møder vi her et af besættelsestidens gennemgående fænomener, de tætte skodder grupperne imellem. Drengene i mellemskolegruppen kendte naturligvis deres ældre gymnasiekammerater og mødte dem på nærmere hold i terrænsportsforeningen, men ingen af parterne havde anelse om, at den anden part havde andet i hovedet end ter-

rænsport. Og med denne konstatering kan vi forlade terrænsportster-
rænet. Vi skal vende tilbage til det senere.

For vore fem drenge og deres kammerater må det som nævnt fra
starten have været et problem, hvad de egentlig skulle foretage sig
udover at rekruttere, udarbejde hierarkiskemaer, fremstille et primi-
tivt, hektograferet stempel for »stabssektionen«, tegne malende na-
tionale plakater og holde hemmelige loftsmøder. Fra 1941 foreligger
der egentlig kun en kort oplysning om, at man har eksperimenteret
med fremstilling af sprængstof, en ikke ukendt drengesyssel, men
endnu i oktober 1941 var de 13-åriges forsøg uden succes. Den
nævnte »rapport« fra oktober 1941 nævner kort fiaskoen: »Dags
dato er det blevet forsøgt at »sprænge bomben« i Føns's skole, men
blev forhindret af lærer Jensen. Forsøget vil blive genoptaget efter
efterårsferien«. Oplysningen indicerer i øvrigt, at gruppedannelsen
har bredt sig uden for Kathedralskolens mure. Fra oktober 1941 fo-
rekommer også lidt information om lokal spionage. En af de fem
oplyser, at han efter ordre og under påskud af at være nazist har »ind-
yndet« sig hos en navngiven nazist, hvorefter han i november kan
rapportere om de indvundne resultater for få dage senere at rappor-
tere, at spionagen fra den 18. nov. er ophørt at fungere. Stort længere
synes aktiviteten ikke at være nået i 1941.

Men antagelig i sommeren 1942 reorganiseredes gruppen. Den fik
ændret navn, og drengene begyndte nu at skimte nogle konkrete op-
gaver, der lå inden for deres fantasi og rækkevidde. Navnet blev fra
nu af »Rebellion Corps of Denmark« – nu med tydelig afsmitning
fra engelsk – og lederne maskinskrev og duplikerede en lang række
henvendelser til potentielle medsammensvorne af følgende indhold:
»R.C. ville meget gerne, om du ikke kunne tænke dig at blive medlem.
R.C. er et korps (i en del kopier stavet Corps) som findes i København,
Aarhus, Viborg, Hobro o.s.v. og som deltager med de internationale
korps verden over i kampen mod nazismen. Der skal intet betales,
det eneste der fordres er ABSOLUT tavshedspligt vedrørende R.C.s
anliggender. Spørg ikke overbringeren af dette brev hvem chefen er,
hvor han er og så videre, for det ved han ikke. Vil du være medlem
så skriv nedenunder »jeg vil« og så dit navn. Du vil da i løbet af nogle
dage få forskellige oplysninger. Vi du ikke være medlem, så skriv
»jeg vil ikke« og dit navn. Vi regner med at du er så meget dansker
at du ikke omtaler dette til noget menneske«. At gruppen nu forsøgs-
vis har henvendt sig til andre end de nærmeste kammerater kan må-
ske læses i den omstændighed, at visse kopier indeholder »De«-for-

men, ligesom forkortelsen R.C. i enkelte kopier indeholder det fulde navn, »Rebellion Corps of Denmark«. Henvendelsens hele form og indhold afslører klart den såre primitive drengeholdning til hele problemet om hemmelige organisationer og hvordan sådanne bringes til at fungere, og det indbyggede tilløb til »security« ville utvivlsomt få enhver kontraspionage til at juble af tilfredshed. Det hjalp ikke stort på sikkerhedssystemet, at de indmeldte kort efter tilslutning og efter på behørig vis at være registrerede i stabens medlemsfortegnelse modtog en maskinskreven lap, der tildelte dem et nummer, opskriften på fremstilling af usynligt blæk, strenge ordrer om ingen papirer at bære på sig samt at aflevere alle kommende ordrer til overbringeren. Om overbringeren har været en klassekammerat melder fragmenterne intet om, men man aner unægtelig det værste.

Hvor mange der efter denne kryptiske henvendelse faktisk tilsluttedes R.C. får stå hen. De sparsomme fragmenter tillader kun den konstatering, at der ud over de oprindelige fem initiativtagere i det mindste blev indrullet og registreret 15 nye »jeg vil«-medlemmer. Men der kan have været flere end de 14 drenge og en pige, der opgav navn og fik tildelt kodebogstav. Man gætter, at hvervekampagnen har været betragtet som en succes.

Både i henvendelsen og i kodetildelingen var der en god del undskyldelig bluff med i sagen. Referencen til København, Aarhus og Hobro for ikke at tale om »de internationale korps verden over« var mildt sagt ønsketænkning eller fantasifuldt anbragt for den gode virknings skyld, og når de tildelte kodenumre bevægede sig fra T684 og opefter må dette have bidraget til at bibringe modtagerne urealistiske forestillinger om organisationens talstyrke og formåen, og det har formentlig også været hensigten. At man netop valgte bogstavet »T«, der var amtets bilnummer, understreger unægtelig systemets uprofessionelle karakter. En anelse hold var der dog i forestillingen eller drømmen om forgreninger til andre byer. I sommeren 1942 flyttede en af de fem initiativtagere til København og opretholdt herfra en spæd kontakt med kammeraterne i Viborg. Af et bevaret brev fra ham fra efteråret fremgår det, at han er kendt med og billiger rekonstruktionen, og at han er indstillet på at rekruttere inden for rammerne af R.C. »Jeg vil starte et hold her i Kbh. og bliver således holdfører lige-stillet med dig«, lyder det optimistisk i oktober 1942, og staben i Viborg svarer i januar 1943, at »N.N. skal finde 3 mand i København, som skal indrulleres i R.C. og deltage i arbejdet med denne ordre«. I samme brevveksling lyder det i september 1942 fra den fraflyttede:

»Se at få stiftet (oprettet) kolonner i de andre byer, ikke mange, men pålidelige«. Brevet er skrevet efter reorganiseringen og navneskiftet, så endnu på dette tidspunkt, da den noget bombastiske hverveskrivelse gik ud, var udenbys grupper, endsige kolonner, endnu kun velment tankespind. De realiteter, der var i sagen, lå endnu forankret i drengemiljøet i stiftsbyen.

Men fra nu af og især fra januar 1943 er der lidt mere realisme i sagen. Man har fundet ud af, hvad man skulle og ikke mindst, hvad man kunne, og i forlængelse af hvervekampagnen udgår der fra »staben« en række maskinskrivne ordrer, der næsten alle ligger på det efterretningsmæssige plan. Opgaverne var beskedne, men klart målrettede: At udarbejde kort over tyske kasernearealer, banegårdsteræen, tyske depoter, forlægninger og byggerier i byen og omegn samt fremskaffelse af sikker viden om alle lokale nazister, herunder navne og adresser på tyskerpiger m.m. En række udførlige skizzer og lister i arkivfragmentet vidner om, at ordrene blev efterkommet. Et enkelt gruppemedlem kom viden om og hjembragte en ikke ueffen skizze af tyske anlæg ved Thyborøn, i kopi videresendt til det fraflyttede medlem i København. En særlig ordre til T684 og T686 krævede overværelse og rapportafgivelse af et hvervemøde for Frikorps Danmark i Haandværkerforeningens sal og affødte følgende rapport: »Ved den tid mødet skulle begynde var der kommet meget få, hvad der resulterede i at talerne først begyndte 20 min. over otte. Da var salen knap halv fuld. Den første taler, der er medlem af Frk.D. fortalte om sine oplevelser på østfronten og rakkede hårdt ned på de russiske soldater og sluttede med at opfordre den danske ungdom til at slutte sig til Tysklands kæmpende rækker. Den næste talers ord bestod for det meste i en præken om jødeforfølgelse og han opfordrede danskerne til at sætte sig op mod »Jøderementet« i Danmark. Endvidere fortalte han om den russiske bondemands elendighed. Midt under hans tale sprang en eller anden ting, der var blevet kastet ind gennem vinduet, på balkonen med et brag. Han endte sin tale med at opfordre forsamlingen til at rejse sig og mindes de faldne ved østfronten. Da forlod alle antinazister salen«. Det fremgår, at der den aften har været mere militante aktivister end R.C. på færde i byen. Men hvad drengenes aktivitet angår, synes den noget fjerne, men unægtelig spændende tanke om illegal udrejse til Sverige og måske endda videre at have rumsteret i fantasien. I det mindste rapporterer den fraflyttede i december 1942 hjem til kammeraterne: »Kystpolitiet meget årvågent. Overfartsmulighederne bedst på Skovshoved havn, såfremt sejljoller

kan fremskaffes. Sikrere at vente til isen er lagt til og så forsøge om natten«. Den korte rapport ligner et svar på en forespørgsel eller en tidligere drøftelse.

Det nævnte lå inden for drengenes rækkevidde og blev efter omstændighederne løst med alvor og iver. Men drengedvisionerne er givetvis gået videre, selv om det lå tungt med realisationen, når det i et brev fra den fraflyttede lød: »Tag på nogle knaldhårde ture, og undersøg samtlige tyske jernbanetog, der holder i Viborg – tæl op, hug våben og penge fra dem – alle kneb gælder over for dem, der vil tage vort land. Bliver vi nuppet, er vi ikke de første. Husk på Aalborg holdet . . . Vi skal være idealister – vi kan lære meget af fjenden: Hensynsløshed, brutalitet, smidighed, hurtighed, alle er uundværlige, hvis vi skal nå vort mål: Deres tilintetgørelse«. Intet mindre! Fjendens tilintetgørelse.

Det fjerne mål blev som bekendt realiseret, selv om Viborgdrenge-nes bidrag kun lader sig måle som et mikroskopisk symptom på en holdning, der kom til at præge gode viljer over hele det besatte Europa. De var født 3–4 år for sent til at yde det manifeste bidrag, der foresvævede dem, når de eksperimenterede med at lave sprængstof eller når de i breve og rapporter måtte konstatere det umulige i at skaffe våben og materiel. Alligevel nåede R.C. inden sin opløsning og medlemmernes overgang til modstand på højere niveau at få føling med den egentlige modstand i landet, selv om den kontakt, der nu blev skabt, rettede sig mod en gruppe, der endnu famlede lige så blindt som drengene i Viborg efter kontakt med den realistiske modstands nervecentre.

I marts 1943 skete der det, at Viborg og Skive holdt fælles terræn-sportsøvelse. Under øvelsen må Viborgdrene have bemærket sig en Skive-gruppe, ledet af en voksen, der oven i købet var løjtnant af reserven, og som troligt nok har markeret sig stærkt i øvelsen. Det drejede sig om en 6-mands gruppe, ledet af toldassistent Anton Jensen, senere landskendt som Toldstrup og bare et år senere udnævnt som chef for alt modtagearbejde i Jylland, men som endnu i marts 1943 virkede temmelig isoleret i sin vestjyske provinsby, uden kontakt til det engelskstøttede arbejde i landet. Begge parter må med forskellig baggrund og styrke have spejdet horisonten rundt efter kontaktmuligheder. Hvorom alting er, så kontaktede drengene nu Skive-gruppen med den nævnte hverveskrivelse, denne gang udvidet til at omfatte Esbjerg og Aarhus, og føleren blev modtaget. Toldstrup viste sig at være en »jeg vil«-mand, og hans underskrevne indmeldelse for

sig og seks mand er bevaret i arkivfragmentet. Indmeldelsen underskrevet Anton Ingersøn Jensen, toldassistent, løjtnant, f. 30. juni 1915, er i Viborg registreret den 1. april 1943. Her var man selvsagt henrykt over den udenbys kontakt, og en skrivelse til det nye medlem, T733, gav udtryk herfor: »Vi har med glæde modtaget Deres indmeldelsesblanket, især da De selv har en større militær uddannelse og Deres folk er terrænsportsmænd . . . Da De har en militær uddannelse regner vi med at De selv kan lave en del ordrer, uden at vi behøver at skrive til Dem for hver enkelt gang . . . Når De en sjælden gang får ordrer håber vi, at De udfører dem så hurtigt som muligt, hvis den ikke allerede er udført, før De får den skriftligt fra hovedkvarteret«. Skrivelsen fortsætter med at gentage og forstærke påstandene om R.C.'s omfattende kontaktflade: »R.C. er et korps, der findes i næsten alle byer og en del vigtige landsbyer i hele Danmark. I alle de andre besatte lande er der organiseret korps, der står i samarbejde med R.C.«. Så var også munden taget fuld, og det samme gælder en følgende passus, der gør gældende, at den sidste tids sabotagehandlinger havde sammenhæng med R.C.: »De allerfleste af sabotørerne er medlem af R.C., men har arbejdet dels på egen hånd uden nærmere ordrer«. Nogen større konkret hjælp, og den hjælp, Toldstrup må have håbet på, indeholdt brevet ikke. Tværtimod hedder det mod slutningen af skrivelsen: »Vi håber at De selv har en del kendskab til sprængstoffer, så De eventuelt selv kan fremstille dette ellers kan De jo »låne« det af vore beskyttere. De får jo igen med renter og renters rente. Vi skal helst undgå at forsende sprængstof, da det er meget farligt, både for afsender og modtager. Ligeledes vil vi råde Dem til selv at forsyne Dem med våben, da vi ikke råder over ret store mængder, og det vi har skal særligt sendes til de byer, hvor der ingen muligheder er for at skaffe sig sådanne«. Slutteligt en meget sigende appel: »Hvis De skulle kende militærpersoner, som De synes ville have interesse i at blive optaget i R.C. vil vi meget gerne have oplysninger derom, da det er med at få så mange militært uddannede personer med som muligt«. Hertil føjedes i endnu en skrivelse en anmodning om at få indmeldelsesblanketter med navn og fødselsdato tilbagesendt om Skive-gruppens seks mand.

Drengene havde efter evne og langt ud over hvad realiteter og sandhed kunne bære, sat agn på krogen. En løjtnant af reserven og muligt andre militærpersoner må i drengefantasierne have udløst en ophidset begejstring, måske afspejlet i adskillige slagfejl i de afsendte skrivelser, men værre end slagfejlene var det, at den citerede skrivelse osede langt væk af blålys.

Begejstringen blev da også kortvarig. Den 18. april slog Toldstrup bak. I et håndskrevet brev afslog han kategorisk og af sikkerhedsgrunde at fremsende indmeldelsesblanketter for sine seks folk, og han tilføjede med åbenbar fortrydelse: »Glem også hvad jeg hedder – det ser ikke så godt ud på breve af den art, som det sidste jeg fik«. Og herpå følger så den afgørende passus i svarskrivelsen: »Jeg kunne ønske at få at vide, om De har forbindelse med England. Efter hvad der i den senere tid er sket vil jeg anse det for umuligt fremtidig at benytte de tidligere anvendte steder for landsætning af faldskærmsfolk, og jeg er af den formening, at der her på egnen vil være gode muligheder for sådan landsætning og vil, hvis det kan få interesse, recognoscere herfor og forøvrigt gøre noget for, at det kan lykkes bedre end andre steder – således f.eks. at faldskærme ikke ligger og svømmer rundt i terrainet bagefter«. Her slap katten ud af sækken. Forbindelse med England! Det var den eventualitet, Toldstrup havde fisket efter, og helt kappede han endnu ikke forbindelsen. Hans afslutningsord lyder: »Jeg glæder mig til samarbejdet og forventer Deres ordrer. T733«.

Hvilken nedkastning har Toldstrup haft i tankerne? Uden megen tvivl nedkastningen ved Farsø den 1. august 1942, der netop svarer til Toldstrups karakteristisk. Og her finder vi også baggrunden for hans kortvarige flirt med en Viborg-gruppe. I sin bog: »Uden kamp ingen sejr« beretter han, at han i sensommeren 1942 havde haft besøg af Erik Nymann, der tøvende og i dyb fortrolighed havde berettet om sin deltagelse i Farsø-modtagelsen. At betroelsen har påvirket Toldstrup, og at han siden da har spejdet efter alle muligheder for selv at få kontakt til det engelskstøttede modstandsarbejde gør han i sin bog tydeligt rede for: »Da vi havde lyttet og spurgt ud, og Erik havde svaret, så godt han formåede, blev der stille i stuen. Hver især spekulerede vi på, hvordan dette kunne fortsættes, og hvordan vi kunne komme med. Samtidig følte vi en inderlig glæde over, hvad vi havde hørt. Der var altså trods alt nogen, som ville hjælpe os«.

Nymann var student fra Viborg. Drengene kom fra Viborg. Var der realiteter i deres henvendelse, og var måske Viborg et centrum for det seriøse modstandsarbejde? Toldstrup har i sin hvileløse higen ikke ment at kunne lade muligheden ude af betragtning. Det bevarede arkivfragment belyser den brændende kontakthunger i de tidlige modstandsceller. Få måneder senere gennemførte Toldstrups gruppe på hederne ved Flyndersø sin første fejlfri modtagelse. Kontakten blev ikke skabt gennem R.C., der forblev det flakkende symptom på en

holdning, der blev fælles for mange og i det givne tilfælde typisk for drenge. Det lille arkiv bringer os et glimt af dybden i bevægelsen og til overflod en belysning af en stor modstandsleders isolerede situation kort inden han for alvor kobles ind i den landsdækkende modstandsorganisation.

I 1945 blev Johan Hvidtfeldt kst. landsarkivar i Viborg. Da gik drengene i gymnasiet. Han må på sin færd i byen have passeret nogle af de implicerede, indtil i dag uvidende om deres eksistens.

KILDER

Foranstående fremstilling bygger på et arkiv-fragment, overdraget mig af indkøbschef Jørgen Åbo Houmøller samt et kort interview af denne. Oplysninger om drengegrupper i Århus og Slagelse meddelt mig af mag.art. Ole Stender-Petersen og direktør Arne Sejr.

FYSIKUS J. C. FABRICIUS OG KVÆGPESTEN I TØNDER AMT 1744–48

Af Peter Kr. Iversen

Kvægpesten, der har sit hjemsted i Mellemasien og det sydøstlige Rusland, er med mellemrum, som regel i forbindelse med store krigerske forviklinger, dukket op i Europa og har medført katastrofale tab inden for kvægbestanden, idet som regel over 90 % af de smittede kreaturer døde. Fra 1590'erne giver de slesvigske amtsregnskaber oplysninger om epizootier blandt besætningerne på de kongelige og gottorpske ladegårde, men da dødsprocenten blandt de angrebne kreaturer ikke var så stor som oven nævnt, har der næppe været tale om den asiatiske kvægpest, men mere sandsynligt om lungesot og noget senere måske også om mund- og klovesyge, hvilken sidste sygdom også kan overføres til mennesker, hvad kvægpesten ikke kan. Helt udelukkes kan det dog ikke, at kvægpesten i 1600-årene også sporadisk kan være optrådt i hertugdømmerne, i hvert fald kunne visse forholdsregler tyde på, at myndighederne har opfattet epizootierne som kvægpest, men i de allerfleste tilfælde må det dog have drejet sig om lungesot.¹

I det andet årti af 1700-årene kan der dog næppe være tvivl om, at kvægpesten var nået frem til de sønderjyske kvægbesætninger. Den havde fra 1711 spredt sig i de vesteuropæiske lande og nåede 1713 frem til Stapelholm, Husum og Ejdersted. I Nordslesvig møder vi den for alvor 1716, da smitten blev overført til Tønder fra Hamburg af to handelsmænd, brødrene Peter og Hinrich Henningsen, som allerede 1714 havde gjort sig bemærket ved at eksportere smittede kreaturer til Holland.² Smitten dukkede op mange steder i landsdelen, men meget strenge forholdsregler, nedslagtinger og afspærringsforanstaltninger bevirkede dog, at udbredelsen ikke blev så stor som under den senere epizooti 1744 ff.³ Tabene var 1717-18 i Tønder amt tilsammen 3513 kreaturer, hvoraf næsten de 2000 var fra Slogs herred.⁴ Disse alvorlige tab efterfulgtes af sporadiske angreb af lungesot 1724 og 1732 i Slogs og Kær herreder,⁵ men helt slemt blev det imidlertid igen 1745–47, da der i Tønder amt indtil d. 26. maj 1747 døde 8943 køer, 4316 stude og 11 978 stk. ungvæg og kalve eller

tilsammen 25 237 stk. kvæg, der takseredes til 174 480 rdlr. Endvidere blev der samtidig nedslagtet 2690 kreaturer til en værdi af 16 955 rdlr. Tilsammen var tabene i Tønder amt altså knap 28 000 kreaturer til en værdi af 191 435 rdlr.⁶ I de tilstødende enklaveegne var tabene indtil d. 23. sept. 1746 knap 9000 kreaturer, hvoraf alene på Schackenborg og Trøjborg henholdsvis 3131 og 2711 stk.⁷ Til sammenligning kan anføres, at tabene i rigets tyske provinser 1747 officielt opgøres til lidt over 170 000 kreaturer, men de virkelige tal skulle dog være betydeligt større, fordi mange til en begyndelse ikke indberettede tabene til myndighederne. Tabene har i Sønderjylland været forholdsvis større end både i kongeriget og Holsten, og i Sønderjylland var Tønder amt et af de værst medtagne.⁸

Man var vel fra myndighedernes side nok i nogen grad forberedt på angreb af kvægpesten, og man havde allerede fra år tilbage bestemt, at kvæg, der førtes gennem Sønderjylland, skulle være forsynet med sundhedsattester, udstedt af herredsfogderne, og kvæget måtte kun drives langs Hærvejen, ved hvis første toldsted attesterne skulle forevises. Endvidere skulle to beedigede mænd i hver landsby to gange årligt undersøge kvæget i deres distrikter, og intet kvæg måtte blive tilført, uden at det først var synet af disse beedigede mænd. Amtmændene, til hvem der udsendtes reskript d. 5. april 1740, skulle straks have indberetning, såfremt der fandtes mistænkelige tegn på kvægsyge, og fra dem gik indberetningerne videre til overretten og kommercekollegiet, nu og da også til tyske kancelli.⁹

I Sønderjylland var det Tønder amt, der sidst på året 1744 først blev ramt af pesten. Efter at kommercekollegiet ved nytårsskiftet 1744/45 havde fået underretning om, at der var udbrudt kvægpest i Vestre og Tinningssted i Tønder amt, lige syd for den nuværende grænse, udstedte det d. 12. januar 1745 ordre om, at amtmand Friedr. Wilh. v. Holstein i Tønder skulle lade fysikus Joh. Chr. Fabricius foretage dissektioner og andre »flittige undersøgelser« om sygdommens karakter, og at man snarest skulle søge at skaffe underretning om, hvordan erfaringerne m.h.t. bekæmpelsen havde været andetsteds. Men foruden denne mere videnskabeligt betonedede forholdsregel skulle amtmanden også afhøre gamle erfarne bønder om, hvorledes epizootien bedst kunne bekæmpes. Af kommercekollegiets skrivelse fremgår i øvrigt, at amtmanden allerede havde afspærret de to smittede byer, hvilket kollegiet fandt hensigtsmæssigt.¹⁰ I øvrigt nedslagtedes angrebne kreaturer til at begynde med mod erstatning,¹¹ men på grund af pestens eksplosionsagtige udbredelse i de første dage

og uger måtte amtmanden snart indstille til overretten, at man så bort fra så strenge midler som nedslagning, og at man i stedet oprettede barakker i passende afstand fra landsbyerne, i hvilke smittede kreaturer kunne anbringes og plejes af særligt dertil antagne folk. Denne fremgangsmåde godkendtes derefter såvel af overret som tyske cancelli.¹²

Når Tønder amt blev udset til at være stedet, hvor de efter datidens målestok første videnskabelige undersøgelser og forsøg vedrørende bekæmpelsen af kvægpesten skulle udføres, skyldtes det imidlertid ikke blot, at epizootien begyndte her inden for det danske monarkis grænser, men nok så meget, at man her i fysikus Fabricius havde en af landets bedst uddannede læger. Thi det blev her som i kongeriget lægerne, der kom til at stå for den videnskabelige bekæmpelse af pesten, idet man endnu ikke havde uddannede dyrlæger.

Fysikus Johannes Christian Fabricius¹³ var født i Hostrup, Slogs herred d. 6. maj 1705 som søn af sognepræsten af samme navn. Han studerede medicin i Berlin og Halle, hvor han blev kandidat 1723, og fire år senere blev han medicinsk licentiat ved samme universitet.¹⁴ Over 30 år senere i 1760 fik han også doktorgraden dér. Han har sikkert følt sig nært knyttet til denne lærdomsskole. Efter et kort ophold som praktiserende læge i København vendte han 1729 tilbage til sin hjemegn og blev her først adjungeret land- og amtsfysikus i Tønder hos den bedagede dr. med. Johann Andreas Gornemann, inden han efter dennes død 1746 det følgende år blev udnævnt til amtsfysikus. I Tønder indgik han 1730 ægteskab med Anna Henningsen, datter af den andetsteds omtalte købmand Peter Henningsen. Han fortsatte sine medicinske studier og udgav 1738 *Kurze Unterricht vor die Krancken auf dem Lande, welche keinen Medicum bey sich haben können, entworfen . . .*, og 1745 publicerede han i Det københavnske lærde Selskabs Skrifter en afhandling om det frisiske køkkesalt. Han var kendt som en betydelig mediciner, og der kan næppe være tvivl om, at han allerede fra sin tiltræden i Tønder i realiteten har været den ledende medicinalembudsmand. Han blev derfor også ganske naturligt den ledende i bekæmpelsen af kvægpesten i Tønder amt, og den hvem amtmand Friedrich Wilhelm v. Holstein henvendte sig til og samarbejdede med i denne for amtet med dets store kvægavl meget vigtige sag. Det ses endvidere, at Joh. Chr. Fabricius har udvist personlig interesse i at foretage undersøgelser og forsøg i bekæmpelsen af denne ruinerende sot. I det hele taget optog bekæmpelsen af kvægpesten både læg og lærd. Der udsendtes i 1745 adskillige tryksager

med gode råd både i hertugdømmerne og kongeriget, men generelt må siges, at hvad enten de gode og velmente forslag kom fra læg eller lærd, var de lige virkningsløse, og myndighederne stod overalt lige hjælpeløse.

I kongeriget fik stiftsfysikus i Odense Carl Museus samme opgave som Fabricius i hertugdømmerne med hensyn til at studere kvægpesten og fremkomme med forslag til dens bekæmpelse. Han fulgte dens forløb i Brahetrolleborgs store besætning, og med baggrund i de her høstede erfaringer kunne den fynske stiftamtmand derefter i maj 1745 lade trykke et »advertisement«, der omdeltes på Fyn og hvori det i punkt 1 hed: »For alting skal ald qvæg årelades stærkt, som er ey under år gammel, enten det går alt i marken eller er inde endnu«. Foruden åreladning på brystet anbefalede Museus en krudtmikstur, som næst Guds hjælp var det »allerkonvenableste«. Åreladning, krudt og røg var overalt de mest anvendte midler i bekæmpelsen af soten, men ligegyldigt hvor pinefulde kurene var for de stakkels dyr – lige meget hjalp de.¹⁵ Ludvig Holberg, der havde forstand på andet end at skrive komedier, er nok ved at komme sandheden nærmest, når han i en epistel skriver, at aldrig have fysici taget mere fejl udi deres gisninger og medici mere i deres recepter end ved bekæmpelsen af kvægpesten.¹⁶ De foranstaltninger, som syntes rigtige på et sted, var skadelige på et andet, og hvad her har været lægedom, har dér været en gift, som hastigere befordrede kvægets død. Holberg kan vel også siges at have været på sporet af sotens karakter som en bakteriesygdom, når han anser det for sandsynligt, at den er forårsaget af små, usynlige, giftige insekter, »der finde meest eller eene smag udi oxekiød og de derfor går andre dyr og mennesker forbi«. ¹⁷ Holberg siger også nogle karske ord om alle de foranstaltninger, som er blevet truffet mod kvægpesten. »Men såsom gemenligen størst aktivitet findes hos folk, som intet forstår og som ingen evne har til at gøre noget retskaffent, så har derimod alle markskrigere og ugraduerede doktores været i bevægelse, og landet er blevet opfyldt med recepter, hvoraf enhver fører titel af tilforladeligt og eksperimenteret medikament, skønt da eksperimenterne skulle gøres, intet ville holde stik. Vel er sandt, at nogle med attester kunne vise, at deres recepter på et og andet sted have haft nogen god virkning, men ulykken var, at de ingen kraft havde på andre steder, så at landmænd omsider besluttede at lade alting komme an på Guds forsyn og alene at tage den præcaution at separere deres kvæg fra andre, hvorved adskillige ere blevne hidtil reddede.«¹⁸

Et lignende resultat nåede fysikus J. C. Fabricius til under sine talrige forsøg i løbet af året 1745. Disse i datidens øjne videnskabelige forsøg med helbredelsen af pestbefængte kreaturer begyndte allerede ved årsskiftet 1744/45. Han satte sig straks i forbindelse med hollandske læger, og i en redegørelse i marts 1745 til overretten¹⁹ kunne han sammenligne kvægsygen i Holland med den på Tønder-egnen. Så længe dyrene levede, havde de begge steder de samme symptomer, men ved dissektion havde hollænderne dog bemærket flere ting end man havde gjort i Vestslesvig. I Holland angaves fordævelsen af kød og fedt på de indre organer at være langt større; på Tønder-egnen døde kreaturerne, før en sådan forrådnelse eller ødelæggelse af organerne havde kunnet udvikle sig, og Fabricius drog heraf den slutning, at den vestslesvigske pest var af en giftigere art end den hollandske, fordi den dræbte kreaturerne uden synderlig fordævelse af kroppen, eller også måtte det hollandske kvæg være af en stærkere konstitution. I øvrigt var der den forskel, at i Holland var milten hos døde kreaturer i naturlig størrelse, medens Fabricius altid havde fundet den meget stor. Fremdeles oplyser han, at hos tre nyligt kreperede kreaturer havde galdeblæren hos de to vejte tre pund og hos det tredje to pund.

Hollænderne kunne i øvrigt ikke oplyse noget om epizootiens egentlige beskaffenhed, og derfor havde de heller ikke noget sikkert middel mod den. Man havde forsøgt med samme kur som hos mennesker, der var angrebet af Hitziges Fieber, hvilket må forstås som tyfus. Da denne syntes at være af »alkalisk natur«, havde man forsøgt at helbrede den ved indgivelse af sure medikamenter, noget som Fabricius også havde forsøgt, men ligesom hollænderne uden resultat. Han havde i Sæd i Udbjerg sogn med en kirurg Petersen som assistent gennemført to forskellige forsøg, og der havde dag og nat været vagt ved forsøgsdyrene, da man ellers ikke kunne være sikker på, at ejerne af kreaturerne ikke forsøgte at anvende hundrede »absurde midler« efter hinanden på de syge dyr. Her har Fabricius måske tænkt på en recept som en mand i Bremsbøl, ligeledes Udbjerg sogn, d. 13. februar 1745 noterede i sin regnskabsbog:²⁰ Man skulle tage for to skilling stødt, hvidt peber, som skulle blandes med salt, så at det hele kom til at fylde lige så meget som et hønseæg. Medikamentet skulle indgives med nogle øjeblikkes mellemrum, og dyrets mund skulle holdes vidåben, så at de to portioner med en hånd kunne stikkes ned i halsåbningen, og således at munden blev holdt åben, indtil miksturen begyndte at virke. Derefter skulle der til hvert kreatur tilberedes en

gurglevæske bestående af $2\frac{1}{2}$ kander ($4\frac{3}{4}$ l) eddike iblandet for $2\frac{1}{2}$ skilling peber og en håndfuld salt. Med en halvanden fod lang stok, hvorpå der var fastgjort en klud, skulle halsen derefter gnides med væsken hvert kvarter, indtil hele gurglevæsken var opbrugt. Efter 24 timers forløb skulle kreaturet så være sundt. Under kuren måtte det hverken æde eller drikke, men derefter skulle det have et blødt foder, f.eks. kål, når man formodede, at det hverken ville æde eller drikke. Denne kur kan synes skrap nok, men må i sammenligning med flere af dem, der praktiseredes af uddannede læger, betegnes som hørende til de mere milde helbredelsesmetoder.

Fabricius gennemprøvede lignende midler, men han fremhæver i den ovennævnte indberetning til overretten, at det var vigtigt, at midlerne blev gennemprøvet under kontrol, da man så endelig med Guds velsignelse ville kunne finde en kur mod kvægsygen eller også få fastslået de mange foreslåede midlers manglende virkning, så at »de stakels folk« ikke forgæves ofrede penge og besvær på virkningsløse medikamenter og kure. Han nævner, at man savnede et middel til at kunne bringe dyrene i sved med, for i så fald ville man kunne finde en tilforladelig kur.

Fabricius omtaler derefter de hollandske kure, som han har gennemprøvet på de syge dyr. Den ene gik ud på, at de angrebne kreaturer straks blev åreladt kraftigt på to steder, d.v.s. at de blev tappet for 3 eller 4 plank²¹ ($1\frac{1}{2}$ –2 l.) blod, hvorefter de fik en medicin, hvis væsentligste bestanddel var vineddike. Medicinen blev indgivet hver halve time sammen med en halv plank bygvand, d.v.s. byg kogt en halv time i vand. Om muligt endnu oftere fik de syge kreaturer en plank varm kærnemælk eller vand blandet med lidt eddike. Kuren måtte gennemføres dag og nat. Var dyret ikke bedre næste dag, blev det åreladt igen, og når sygdommen endnu var heftig på trediedagen, skulle det årelades to gange. Hele tiden skulle det have den foreskrevne medicin. Havde dyret forstoppelse på trediedagen, fik det en klyster. De følgende dage kunne man derefter aftrappe med medicingivningen. I stedet for foder skulle dyret have kærnemælk, valle eller vand med eddike og byg- eller rugmel i, altsammen kogt. Og havde man kål, var det godt at fodre dermed, men hør måtte det syge kreatur ikke få. Når det så efter denne behandling begyndte at få det bedre, blev mellemrummene mellem medicingivningen øget til to eller tre timer. Fik dyret diarré, blev medicingivningen stoppet, og det fik kun kærnemælk kogt med gryn. I stedet for medicinen kunne man give et saltpulver.

I slutningen af marts 1745 synes Fabricius' forhåbninger om at finde midler til helbredelse af pestramte dyr at være ret så optimistiske, hvilket nok hænger sammen med, at epizootien en overgang var stilnet af.²² Fabricius nøjes imidlertid ikke med at afprøve den foran omtalte hollandske kur, men gennemprøvede samme år en lang række andre helbredelsesmetoder,²³ dog alle med samme negative virkning. Hvor dybt alvorligt man så på kvægpestens hærgen, fremgår bl.a. af, at tyske kancellis leder, landets udenrigsminister, grev Johan Sigismund Schulin, personligt synes at have været engageret i kvægsygebekæmpelsen, ved at give gode råd og ved at fremsende recepter til anvendelse på de syge kreaturer. Allerede d. 12. januar 1745²⁴ fremsendte han til amtmand v. Holstein en recept modtaget fra en grev Bentinck i Holland og anmodede om at få den prøvet i Tønder, og d. 27. februar samme år sendte han til overretten en anden recept på et middel, som skulle have vist sig at være godt, ligesom han ved denne lejlighed fremsendte en hollandsk tryksag og andet materiale vedrørende bekæmpelsen af pesten.²⁵ Senere i april sendte han til overretten en recept på en medicin, som andetsteds skulle have vist sig at være af særlig godhed.²⁶ Den var fundet i en gammel mur i slottet Küburg i grevskabet af samme navn sammen med andre medicinske optegnelser. Recepten har følgende overskrift: Einfällige und sichere Geheimnis wieder die Pest, böse Lufft und ansteckende Seuchen, wie sie immer seyen vor Menschen und Vieh. Ifølge denne recept skulle man tage to dele svovl og en del salt, alt godt stødt og sammenblandet. Et voksent menneske skulle deraf om morgenen have en drachma, d.v.s. 1/8 unse (ca. 4 gram) på et stykke brød. Derefter måtte han ikke spise i en time. I tilfælde af, at han virkelig var syg, skulle han om aftenen have samme dosis to timer efter aftensmaden. Denne kur skulle vedvare, indtil han var fuldstændig rask. Et barn skulle have halv dosis, medens et stk. kvæg skulle have dobbelt på brød. Schulin har som andre, og også Fabricius, draget en direkte sammenligning mellem pest blandt mennesker og hos dyr, omend kvægpest ikke kan angribe mennesker. Også i september sendte han en recept til overretten »om hvis gode virkning, der fra god hånd er blevet givet mig gode forhåbninger«. ²⁷ Samtidig udbad han sig underretning, om midlet hjalp. Helt sikker på den gode virkning har han altså næppe været. Overretten sendte denne recept såvel som andre modtaget fra grev Schulin via amtmand v. Holstein til fysikus Fabricius, der derefter afprøvede dem, men i alle tilfælde endte forsøgene med negativt resultat. I en indberetning til overretten i slutningen af

december 1745 meddelte Fabricius, at han havde gennemprøvet en lang række medikamenter og midler mod kvægsygen, og at han var nået til det trøstesløse resultat, at ikke et eneste dyr var blevet reddet ved hjælp af dem. Samtidig meddelte han nogle interessante iagttagelser, han havde gjort. Han havde således bemærket, at drægtige kælvekøer, der havde overlevet pesten, som regel havde kastet kalven nogle uger senere. Kalvefosteret havde da været råddent og må allerede være død, medens koen var syg. Lidt usandsynlig lyder hans beretning om, at en hare, der havde drukket af det varme blod fra en ko, som blev åreladt, faldt død om efter nogle spring, medens det lyder mere rimeligt, at grise, der drak rå mælk af syge køer, døde, men kunne tåle kogt mælk. Også en lille hund kunne tåle kogt mælk, men brækkede sig efter at have drukket ukogt. Endvidere kunne kalve tåle kogt mælk, men ikke ukogt mælk af syge dyr. Han drog deraf den slutning, at ved kogning dræbtes al infektion, og at der derfor ikke kunne være nogen fare ved at slagte inficeret kvæg og bruge det til føde, når blot kødet blev kogt. Dette ville efter hans mening være af stor betydning for det kvægproducerende Tønder amt. Man ville kunne undgå prisstigning på kød, og for de tønderske koge ville det betyde en stor økonomisk gevinst, der takseredes til 100 000 rdlr.²⁸

Fabricius gennemprøvede som nævnt mange slags medicin og var selv nået til det resultat, at alt var virkningsløst, men amtmand v. Holstein var ikke helt enig med ham i denne konklusion. Under henvisning til, at pesten hærgede med ulige hæftighed i de angrebne besætninger, drog amtmanden den slutning i en indberetning til overretten i januar 1746, at årsagen til sygdommens forskellige grader af dødelighed måtte være anvendelsen af forskellige slags medicin. Var kun få kreaturer døde et sted, fik den anvendte medicin skylden herfor, og omvendt var dårlig medicin årsagen til, at alle kreaturer døde.²⁹

Af de forskellige slags medicin, som Fabricius brugte i sin behandling, får man et indtryk gennem bevarede apotekerregninger.³⁰ Apoteker på Store Apotek i Tønder Heinrich Tscherning, der døde 9. marts 1745,³¹ har således i den korte tid, der var forudt ham at være leverandør til Fabricius' pestbekæmpende foranstaltninger, leveret ham balsam sulphuris, 4 pund krudt, latværgen til at rense (ausreiben) med, theriae, pulver til at ryge med, olie til bestrygning, 20 poser til at hænge under halsen på kreaturerne, saxerende drikke, d.v.s. medikament til opløsning af blæresten, dyvelsdræk, 1 pund terpentin, 1 pund bjergolie og 1 pund »schwarze Deger«. Af en anden regning ses, at der er leveret bl.a. 6 pund hvidt peber, 2 pund »schwarze De-

ger« olie, 2 pund brændt hjortetak, 2 pund sort tobak, en flaske »Flederwasser«, 2 pund angelika, 2 pund absinth, 2 pund kommen, 4 lod kamfer og 12 tdr. ulæsket kalk. Af disse varer har sidstnævnte nok været den mest nyttige, i hvert fald når den blev anvendt ved nedkuling af kreperede kreaturer, men den har også været anvendt til fremstilling af kalkvand, hvori kreaturerne blev badet og staldene blev rensset.³²

Foruden at forsøge at kurere syge kreaturer var Fabricius også beskæftiget med tanken om at kunne hindre raske dyr i at blive syge. Der var således i 1745 gjort forsøg i nogle besætninger med en »præservationskur«, som dog ikke forklares nærmere. Hos en skovfoged, hvor kuren blev anvendt, var kvæget forblevet sundt, omendskønt det blev drevet sammen med de øvrige kreaturer i landsbyen, som alle blev syge. Ligeledes var alle efter denne metode behandlede dyr forblevne sunde rundt omkring i staldene, medens alle ikke-behandlede kreaturer blev syge. Fabricius foreslog derfor amtmand v. Holstein, at der skulle foretages en kontrolprøve gående ud på, at nogle kreaturer, der havde gennemgået forebyggelseskuren, blev anbragt i inficerede stalde blandt smittede kreaturer. Under opholdet dér skulle behandlingen af forsøgsdyrene fortsættes. Det forekom amtmanden at være af vigtighed, at kontrolforsøget gennemførtes, og han indstillede derfor til kommercekollegiet, at der skulle ydes erstatning til ejerne af forsøgsdyrene, såfremt disse døde. Kollegiet bifaldt forslaget, dog med den indskrænkning, at forsøget kun kom til at omfatte to dårlige kreaturer, hvis værdi skulle takseres, før forsøget påbegyndtes. Dette kan jo ikke just siges at have vundet i værdi ved denne nærighed. Taksationssummen blev sat til 17 rdlr. ialt for de to kreaturer, som derefter blev anbragt i en smittet besætning. De blev imidlertid syge 9 dage efter anbringelsen dér, og 5 dage senere var de døde. Det oplyses endvidere i indberetningen, at en broder til fysikus Fabricius, sognepræst i Ensted sogn Wilh. J. Fabricius, havde anvendt samme kur, men også hans kreaturer var blevet smittede og var døde. Forsøgene havde altså givet negativt resultat, og Fabricius, der var i besiddelse af sin tids højeste fagkundskab på det medicinske område, har resignerende måttet konstatere, at der ingen mulighed var for ad medicinsk vej hverken at helbrede syge kreaturer eller hindre, at de blev syge.³³

Omkostningerne³⁴ ved Fabricius' forskellige forsøg blev i en indstilling til rentekammeret af amtmand v. Holstein opgjort således: Apoteker Hans Lorenzen på Lille eller Gl. Apotek har forlangt 866

mk. 4 sk., men hans krav blev af amtmanden nedsat til 233 rdlr. 16 sk., den afdøde apoteker Tschernings regning lød på 16 rdlr. 32 sk., fysikus Fabricius havde udbedt sig 176 rdlr., men hans krav blev nedsat til 100 rdlr., hans medhjælper kirurg Petersen skulle have 18 rdlr., medens der for to sunde forsøgsdyr skulle betales 30 rdlr. Med forskellige andre udgifter kom man ialt op på et beløb på 502 rdlr. 42 sk., som ved rentekammerets resolution af 26. marts 1748 godkendes til udbetaling, og hermed synes fysikus J. C. Fabricius' forsøg med bekæmpelsen af kvægpesten ad medicinsk vej at være afsluttet.

Men Fabricius' medicinske løbebane fortsattes på anden vis. Ved siden af sin praksis og sin embedsgering i Tønder drev han fremdeles videnskabelige studier og indsendte en afhandling til Collegium medicum i København til optagelse i en påtænkt fortsættelse af *Acta medica*, som dog aldrig udkom.³⁵ Man var imidlertid i lærde medicinske kredse i København klar over hans kvalifikationer, og han blev dagen efter, at han havde fået tildelt den medicinske doktorgrad i Halle, d. 30. september 1760 udnævnt til overmedikus ved Frederiks Hospital i København. Han tiltrådte denne stilling d. 1. juni det følgende år og beholdt den til sin død d. 4. maj 1775. Han omtales som Frederiks Hospitals berømte læge³⁶ og blev 1774 udnævnt til æresmedlem af det medicinske selskab.³⁷

NOTER OG HENVISNINGER

1. Peter Hanssen: *Geschichte der Epidemien bei Menschen und Tieren im Norden. Nach Untersuchungen ausgehend von Schleswig-Holstein*, 1925, s. 24, 82f, 94 og 111. Gem Verordn 31/1 1638, s. 576. Kanc Brevb 18/7 1638, 10/2 og 13/2 1639. RA, f.eks. Åbenrå amtsregnsk. 1594, 1602 og Haderslev amtsregnsk. 1599/1600. Rtk. tyske afd., C 27, 1. holstenske kontor. Kommissionen til undersøgelse af forholdene i Haderslev amt 1683–85 I. LA Schl Mårkær amtsregnsk. 1612/13, 1620–23, 1629/30. Abt. 7 nr. 1949.
2. LA Schl Abt. 13 nr. 333.
3. Se bl.a. H. Hejselbjerg Paulsen: *Sønderjyske Slægter*, 1942, s. 54f.
4. Ludw. Andresen: *Zur Geschichte des Viehhandels im Amte Tondern*, 1927, s. 33.
5. LA Schl. Abt 13 nr. 333.
6. LA Schl. Abt 13 nr. 335.
7. RA Håndskriftsaml. Hertugdømmernes topografi XI B 14, Plesners og Matthiessens optegn. vedr. Trøjborg og omegn.
8. RA Rtk tyske forest. 1747 nr. 120; jfr. Edv. Holms langt lavere tal i *Danmarks-Norges Historie under Kristian VI*. 1894, s. 409.
9. RA KommKoll tyske forest. 1740 nr. 250.

10. RA KommKoll Missiveprot., litra D, s.125.
11. RA Rtk. tyske forest. 1748 nr. 86.
12. RA TKIA Reskriptprot 1745, s. 141, reskr. af 1/2.
13. Se Ludw. Andresen: Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern, 1937–38, s.133 Th. O. Achelis: Matrikel der schleswigschen Studenten 1517–1864, bd. 1, 1966 s.266. Kr. Carøe: Den danske Lægestand. Doktorer og Licentiatier 1479–1788 I, 1909, s. 37. Ehrencr-M Forf Lex bd 3, 1926, s.8.
14. Diss. inaug. media de venæ sectione abortum præservante. Halle/Magdeburg 1727.
15. Philip Hansen i Dansk veterinærhist. Arb 1944, s.60.
16. Skrifter, som udi det kjøbenhavnske Selskab af Lærdoms og Videnskabs Elskere ere fremlagte 1745, 2. del, s.385.
17. Sst.s 388 og 390. Også professor Balt. Joh. v. Buchwald mener, at det er små insekter, der forårsager pesten, se sst.s. 408.
18. Holberg: Anf. arb. s.392.
19. LA Schl Abt 13 nr. 335, 26/3 1745.
20. LA Ab Johs. Wolffs regnskabsbog 1688–1771.
21. 1 plank = 0,45 1.; jfr. Fr. Böttger u. E. Waschinski: Alte schleswig-holsteinische Masse und Gewichte, 1952, s. 19, 29, 36 og 47.
22. LA Schl Abt. 13 nr. 335, indberetn. 31/3 1745.
23. Ludw. Andresen: Zur Geschichte des Viehhandels . . . 1927, s.34ff, hvor der gives uddrag af en af Fabricius udarbejdet »Spezifikation der Arzneyen, so unter meiner Aufsicht in der Vieh Seuche so wohl praeservative als curative gebraucht werden«.
24. RA TKIA Reskriptprot. 1745, s.78.
25. Smst. s.219.
26. LA Schl Abt 13 nr. 355, 1745 10/4.
27. RA TKIA Reskriptprot. 1745, s. 1010.
28. LA Schl Abt 13 nr. 335, 1746 18/1.
29. Smst.
30. RA Rtk tyske forest. 1748 nr. 86, bilag.
31. Ludw. Andresen: Bürger u. Einwohnerbuch . . .1937–38, s.133.
32. Jfr. professor Georg Detharding i Vid Selsk Skrifter 1745, s.384.
33. RA KommKoll tyske forest. 1746 nr. 829, resolution 10/8.
34. RA Rtk tyske forest. 1748 nr. 86, forest. 18/3, resol. 26/3.
35. Ehrench-M ForfLex bd. 3, 1926, s.8.
36. PersHist T 2 rk. bd. 2, s.192f.
37. Carøe: Den danske Lægestand I, 1909, s.37.

AMTSFORSTANDERINSTITUTIONEN I NORDSLESVIG

Af G. Japsen

Den slesvig-holstenske kredsordning af 1888

I 1889 overgik politimyndigheden i de slesvig-holstenske landdistrikter til amtsforstanderne. I Sønderjylland afløste de herredsfogederne, der i preussisk tid kun havde virket som politiembedsmænd. Amtsforstanderinstitutionen for Slesvig-Holsten hvilede på provinsens kredsordning af 26. maj 1888, der igen var en tillempning af kredsordningen af 1872 for Preussens østelbiske provinser.

Denne østelbiske kredsordning¹ indgik i et kompleks af selvstyrelove, som offentligheden dengang var tilbøjelig til at tillægge meget stor betydning, fordi de opfattedes som en erstatning for den reform af den preussiske forfatning, der havde været de liberales mål. I herrehuset havde den reaktionære adelsfløjs modstand mod loven været så sammenbidt, at kongen var nødsaget til at udnævne 25 nye medlemmer af kammeret for at sikre dens vedtagelse. Riddergodsbesidderne var nu ikke længere fødte medlemmer af kredsagen, og de mistede deres politimyndighed. Men mere stod der heller ikke på lovens anti-feudale side. Det »moderne« ved loven var, at den var præget af hensynet til en godsejerstand, der drev sine besiddelser efter kapitalistiske principper, og hvis politiske interesser i stigende grad var bestemt heraf. Derfor skulle kredsagens medlemmer vælges efter et treklasse-system, der i høj grad begunstigede de største jordbesiddere, hvad enten de var adelige eller ej, og ledelsen af det lokale politi overgik til såkaldte amtsforstandere, som provinsens overpræsident udnævnte blandt personer, der af kredsagen var blevet opført på en liste over egnede kandidater. Amtsforstanderposten var principielt et ulønnet æreshverv, og dette medvirkede til, at den godsejerdominerede kreds dag i praksis kun udpegede lokale godsejere til amtsforstandere. Hvis kredsagen ikke opstillede kandidater til et amtsforstanderembede, skulle overpræsidenten udnævne en beskikket, såkaldt kommissarisk, og lønnet amtsforstander. En anden nyskabelse, som også kom godsejerne til gode, var kredsudvalget, bestående af landråden og seks af kredsagen blandt kredsens indbyggere valgte medlemmer; det skulle især varetage kredsens løbende forretninger.

Indførelsen af amtsforstanderinstitutionen opfattedes af de liberale som lovens centrale og samtidig progressive element, fordi den lokale politimyndighed dermed overgik fra embedsmænd til lægmænd. Samtidens positive vurdering af kredsordningen af 1872 må forstås på baggrund af de halvfeudale tilstande, der havde været fremherskende i de østelbiske egne.

Det var på forhånd givet, at der i Slesvig-Holsten ville rejse sig en heftig opposition mod forsøg på at indføre denne eller en lignende kredsordning.² Debatten begyndte i 1877 og varede med afbrydelser ved til lovens udstedelse i 1888. Modstanden skyldtes dybest set, at de slesvig-holstenske bønder både politisk og økonomisk spillede en langt større rolle end deres standsfæller i de østelbiske provinser og derfor ikke kunne sympatisere med en ordning, der gjorde dem til andenklassens borgere, når det gjaldt varetagelsen af kredsens anliggender.

Dertil kom problemet med det danske Nordslesvig: Hverken borgerlige eller adelige politikere turde gå med til lovens uændrede indførelse i denne fra et tysk nationalt synspunkt upålidelige landsdel, og samtidig var det politisk uacceptabelt at give Nordslesvig en særordning. Regeringen udarbejdede derfor i 1877 et lovudkast, som regnede med at bevare de lokale distriktembedsmænd (herredsfogeder o.l.). I 1880 blev et næsten identisk lovforslag forelagt landdagen, men det stødte på uventet modstand fra de liberale, der næsten for enhver pris ønskede amtsforstandere, selv om det skulle medføre, at Nordslesvig fik en særstilling. I 1882 prøvede den nye indenrigsminister, v. Puttkamer, at få en kredsordning gennemført. For at vinde de liberale for forslaget fik provinslanddagen lejlighed til at behandle udkastet, og denne forsamling gik som ventet enstemmigt ind for amtsforstanderne, som den betegnede som »selvstyrets kerne- og kardinalpunkt i den lavere instans«.

Først i 1888 forelagde regeringen igen et lovforslag for landdagen. Nu regnede man med amtsforstandere i hele provinsen. Da en hel række af embedsmandskonferencer i Slesvig fra 1877 til 1887 med stor omhu havde drøftet kredsordningen, var lovforslagets vej gennem landdagen relativt smertefri. Herrehusets udvalgsarbejde begyndte i januar 1888, i april-maj behandlede deputeretkammeret forslaget, og den 26. maj blev loven udstedt.

Godsejernes valggruppe, der fra regeringens synspunkt var det afgørende element i hele kredsordningen, var ikke en populær dannelse i Slesvig-Holsten. Provislanddagen talte om den »künstlich geschaf-

fenen Begriff des grösseren Grundbesitzes«, i landdagen vrængede en af de slesvig-holstenske repræsentanter ad denne »Steuerzettel-adel«, og overpræsident v. Steinmann måtte indrømme: »Det er næppe i nogen anden landsdel så vanskeligt at sige, hvor »bonden« holder op og »godsejeren« begynder.« Der viste sig i denne sag at være et ejendommeligt interessefællesskab mellem adel og bønder, idet begge grupper kunne gå ind for en høj census: adelen for at holde så mange rige borgere og bønder som muligt ude, og bønderne, fordi de frygtede, at deres rækker ville blive splittede, dersom en lav census førte et betydeligt antal bønder over i godsejergruppen. Følgen var, at census blev sat til 500 mark grundskat, d.v.s. dobbelt så højt som i det øvrige Preussen. Fire kredse på vestkysten, Syd-Ditmarsken, Nord-Ditmarsken, Ejdersted og Husum, slap til gengæld, under henvisning til, at de slet ingen adel kendte, helt for en valggruppe af godsejere. Kredsen Tønder, Flensborg og Slesvig søgte forgæves at opnå samme ordning.

På kredsagene skulle de tre valggrupper i almindelighed være repræsenteret på den måde, at man efter at have givet byerne deres del af pladserne, fordelte resten ligeligt mellem repræsentanterne for godsejerne og landkommunerne. Godsejernes repræsentation bestemtes foruden af census også af en forskrift om, at der skulle være mindst to godsejer-vælgere for hvert godsejermedlem af kredsagen.

Gennemførelsen af denne forholdsvis enkle ordning kompliceredes imidlertid i høj grad af den nordslesvigske problematik. Det viste sig f.eks. under drøftelsen af godsejrepræsentationen i Tønder kreds. Tilhængerne af godsejrepræsentationens afskaffelse henviste til, at kredsens eneste adelsmand var en dansk greve, og at han også ville blive valgt, hvis godsejergruppen faldt bort. Regeringens afvisning af forslaget om at afskaffe godsejergruppen i Tønder kreds dag var sikkert for en stor del begrundet i frygt for, at eksemplet fra Tønder ville smitte af på de øvrige kredse, men det afgørende argument i landdagen blev fremført af landråd Hansen fra Tønder, der regnede med, at en godsejergruppe i kredsagen i Tønder ville sikre en kompakt tysk majoritet, mens man ville få et større antal antinationale repræsentanter, hvis landkommunerne fik hele repræsentationen uden for byerne. Resultatet blev et kompromis: Tønder kreds fik den højeste tilladte census, 600 mark, og dermed en mindre godsejergruppe end oprindeligt påtænkt.

Der var hos alle de tyske politikere, der udtalte sig, enighed om, at danskerne under ingen omstændigheder måtte få lejlighed til at tage

del i det selvstyre, som loven gav mulighed for. De måtte aldrig få flertal på kredsdagene, kredsudvalgene skulle være rent tyske, og kun tysksindede måtte blive amtsforstandere. De nødvendige garantier for opfyldelsen af disse vilkår kunne man lettest have skaffet sig ved at indføre en særlig ordning for Nordslesvig, men, som tidligere omtalt, måtte regeringen, for at sikre lovens vedtagelse, bøje sig for de liberale krav om amtsforstandere overalt. De nødvendige »nationale« garantier måtte så skaffes på anden måde.

For det første måtte der indføres en valgordning, der sikrede tysk flertal i kredsdagene. Over for de helt eller overvejende dansksindede landkommunerepræsentanter skulle der stå et tysk flertal, sammensat af byernes og godsejernes repræsentanter. Der blev foretaget omhyggelige beregninger for at fastslå, hvilken census der var nødvendig for at sikre tysk dominans i godsejergruppen. Resultatet blev, at census i Haderslev kreds blev sat til 400 mark, i Åbenrå og Sønderborg kredse til 250 mark og i Tønder kreds, som tidligere nævnt, til 600 mark. Til ændring af census i Haderslev, Åbenrå og Sønderborg kredse krævedes kongelig godkendelse. Da det tyske flertal i Sønderborg kreds dag efterhånden kom i fare, blev census her i 1900 sat op til 325 mark.

Hermed havde regeringen sikret sig, at kredsdagene i Nordslesvig altid ville udpege tysksindede amtsforstandere. Men hvad skulle der ske, hvis kredsdagene ikke kunne opstille egnede kandidater i visse af amtsdistrikterne, eller hvis overpræsidenten fandt en eller flere af de foreslåede amtsforstandere for uacceptabel? Dette problem skulle løses ved, at overpræsidenten fik tildelt meget vidtgående fuldmagter med hensyn til beskikkelsen af kommissariske amtsforstandere. De skulle beskikkes af overpræsidenten, ikke blot hvis kreds dagen undlod at udpege en kandidat til en ledig amtsforstanderpost, som foreskrevet i loven af 1872, men også hvis overpræsidenten nægtede at godkende en kandidat. Til en sådan kassation krævedes ganske vist provinsrådets samtykke, men overpræsidenten kunne i sidste instans appellere til indenrigsministeren og på den måde sætte sin vilje igennem. Indenrigsminister v. Puttkamer forsvarede sit forslag med hensynet til statens interesse over for de stærke og sejge antinationale tendenser i Nordslesvig. De slesvig-holstenske landdagsmænd gik med til, at overpræsidentens vidtgående beføjelser kom til at gælde for hele provinsen, idet de gjorde gældende, at det måtte fremkalde de alvorligste politiske betænkeligheder at behandle de nordlige kredse som et fra provinsens øvrige dele adskilt område.

I Nordslesvig stødte kredsordningen selvfølgelig på den heftigste kritik. Hans Lassen havde allerede i landdagen erklæret, at der hermed skabtes en undtagelsestilstand i Nordslesvig, og at lovens hovedpunkter kun i ringe grad svarede til selvstyreprincippet. Det var sikkert også ham, som i Dybbøl-Posten skrev en artikel, der blev citeret af Flensborg Avis,³ og hvori det hed, at 27 større godsbesiddere i Haderslev kreds, der betalte 8 % af kredsens grundskat, fik samme indflydelse på kredsens økonomiske anliggender som repræsentanterne for de øvrige 92 % af grundskatten. I Åbenrå kreds drejede det sig tilsvarende om 13 %. I Sønderborg kreds var der tale om 14 %, 26 personer, og af dem var over en tredjedel indvandret sydfra.

Kredsordningen trådte i kraft 1. april 1889, og amtsforstandernes funktion begyndte 1. okt. 1889. Loven blev ført ud i livet med en grundighed, præcision og hurtighed, der viste det preussiske bureaukrati fra dets bedste side.⁴ Vi holder os i det følgende kun til Nordslesvig, d.v.s. kredsene Haderslev, Åbenrå, Sønderborg og Nord-Tønder. Et amtsdistrikt, amtsforstandernes embedsområde, skulle i almindelighed have mellem 800 og 3000 indbyggere, og i Nordslesvig forekom der ingen undtagelse fra denne regel. Ved distriktsinddelingen søgte man så vidt muligt ikke at overskære de bestående administrative grænser, og der blev lagt særlig vægt på at bevare sognene udelte inden for hver sit distrikt. I alt blev Nordslesvig delt i 74 amtsdistrikter, 29 i Haderslev kreds, 12 (senere 13) i Åbenrå kreds, 18 i Sønderborg kreds og 15 i Nord-Tønder kreds. Amtsforstanderne fik et fast beløb som godtgørelse, Amtsunkostenentschädigung; maximum var 45 pf. pr. indbygger og 20 pf. pr. ha. I Åbenrå kreds svarede der hertil godtgørelser på fra 530 mark i Holbøl distrikt til 1403 mark i Felsted distrikt. De kommissariske amtsforstandere, som administrerede flere distrikter, fik foruden et godtgørelsesbeløb, der beregnedes efter en lavere sats end de øvrige amtsforstanderes, en fast løn, Remuneration. Som eksempel skal nævnes, at den kommissariske amtsforstander i Skærbæk efter 1901 fik 3000 mark i løn og 2100 mark i godtgørelse. Amtsforstanderen og hans stedfortræder blev udnævnt for en 6-årig periode.

I omtalen af amtsforstanderne og deres rolle i den nationale strid har man gerne heftet sig ved de kommissariske amtsforstandere og med rette betragtet dem som redskaber for regeringens germaniseringspolitik. Det overses imidlertid ofte, at pligten til at virke for tyskende i lige så høj grad påhvilede de almindelige amtsforstandere,

som, fordi de kunne dansk og kun administrerede ét distrikt, mentes at have særlig gode muligheder for at påvirke befolkningen og holde landråden underrettet om dens politiske stemninger.

De kommissariske amtsforstandere

Da amtsforstanderordningen trådte i kraft i 1889, havde man på forhånd regnet med, at det ville blive nødvendigt at ansætte kommissariske amtsforstandere i en stor del af Nordslesvig, selv om man var klar over, at man derved samtidig røbede tyskhedens svage position i denne landsdel.⁴

Nedenstående tabel viser situationen i 1889:

Antal amtsdistrikter	Antal amtsdistrikter med komm. amtsforst.	Antal komm. amtsforst.
Haderslev kreds 29	29	6
Åbenrå – 12	0	0
Sønderborg – 18	13	2
Nord-Tønder – 15	8	1
74	50	9

Hele Haderslev kreds var altså underlagt kommissariske amtsforstandere. I Sønderborg kreds havde landråd v. Tschirschnitz ønsket det samme for denne kreds, men overpræsidenten havde kun anset ordningen for nødvendig på Als. I Tønder kreds administrerede den kommissariske amtsforstander i Bredebro det hidtidige Visby herred (de tidligere kongerigske enklaver).

Overpræsident v. Steinmann synes på den tid, da lovene skulle føres ud i livet, at have haft den opfattelse, at de kommissariske amtsforstandere ville sikre gennemførelsen af en nationalt forsonlig og upartisk politik i deres distrikter. I en indberetning om situationen i Haderslev kreds, som han 15. okt. 1888 sendte til ministeren,⁵ skrev han, at det afgørende for ham var, at hjemmetsyske amtsforstandere som følge af den forbitrede kamp mod danskheden endnu ikke gav tilstrækkelig sikkerhed for en fordomsfri og upartisk håndhævelse af politiet over for de dansksindede indbyggere. Man måtte fortsat frygte uberettigede overgreb mod de dansksindede med påfølgende debatter i den danske presse, hvilket igen ville formørke og skade forholdet til nabostaten.

Fra dansk side fremhævede man den politimæssige undtagelsestilstand i Nordslesvig, som de kommissariske amtsforstandere vidnede om. H. P. Hanssen fremdrog disse forhold i landdagen 11. febr. 1897,⁶ kort tid efter sit valg til landdagsmand. Han hævdede i den forbindelse, at der overalt i Nordslesvig fandtes egnede personer, der kunne overtage amtsforstanderstillingerne som æreshverv. Hans tale førte til en henvendelse fra indenrigsministeren til overpræsident v. Köller, som 6. jan. 1898⁷ svarede, at antallet af kommissarisk forvaltede amtsdistrikter i Haderslev kreds var blevet reduceret til under det halve i takt med den forbedrede politiske situation. I Tønder og Sønderborg kredse havde forholdene derimod kun ændret sig lidt, og der var her en mangel på egnede personer med tysk sindelag. Der var håb om, at man i tidens løb kunne ansætte flere almindelige amtsforstandere i Sønderborg og Haderslev kredse, men man måtte holde sig for øje, at der endnu i lang tid kun ville være få personer i Nordslesvig, der opfyldte betingelsen om ubetinget politisk pålidelighed. Det interessante ved hans indberetning var den skepsis, hvormed han så på muligheden for at overdrage flere amtsforstanderstillinger til hjemmetyskerne. Derfor havde han i sin koncept slettet en sætning om, at han ville bestræbe sig for at udnævne flere almindelige amtsforstandere, når den anden 6-årige ansættelsesperiode udløb i 1901.

Nedenfor følger nogle statistiske opstillinger⁸ over antallet af kommissariske og almindelige amtsforstandere i de nordslesvigske kredse; årstallene angiver de år, da forskydningerne skete.

Haderslev kreds (29 amtsdistrikter).

1889:	29 komm. amtsdistr.	m. 6 komm. amtsforst.	og 0 alm. amtsf.
1892:	24	—	- 5 — — - 5 — —
1893:	23	—	- 5 — — - 5 — —
1894:	17	—	- 4 — — - 12 — —
1895:	13	—	- 3 — — - 16 — —
1906:	12	—	- 3 — — - 17 — —
1910:	13	—	- 3 — — - 16 — —
1913:	14	—	- 3 — — - 15 — —

Sønderborg kreds (18 amtsdistrikter).

1889:	13 komm. amtsdistr.	m. 2 komm. amtsforst.	og 5 alm. amtsf.
1893:	16	—	- 3 — — - 2 — —
1900:	12	—	- 2 — — - 6 — —

Nord-Tønder kreds (15 amtsdistrikter).

1889:	8 komm. amtsdistr. m. 1 komm. amtsforst. og 7 alm. amtsf.
1902:	2 - - 1 - - - 9 - -
1908:	0 - - 0 - - - 15 - -

Åbenrå kreds (12 amtsdistrikter; fra 1910 13).

1889–1920: 12 (13) almindelige amtsforstandere.

Deler man tidsrummet 1889–1919/20 i 6-års perioder, får man følgende oversigt for hele Nordslesvig:

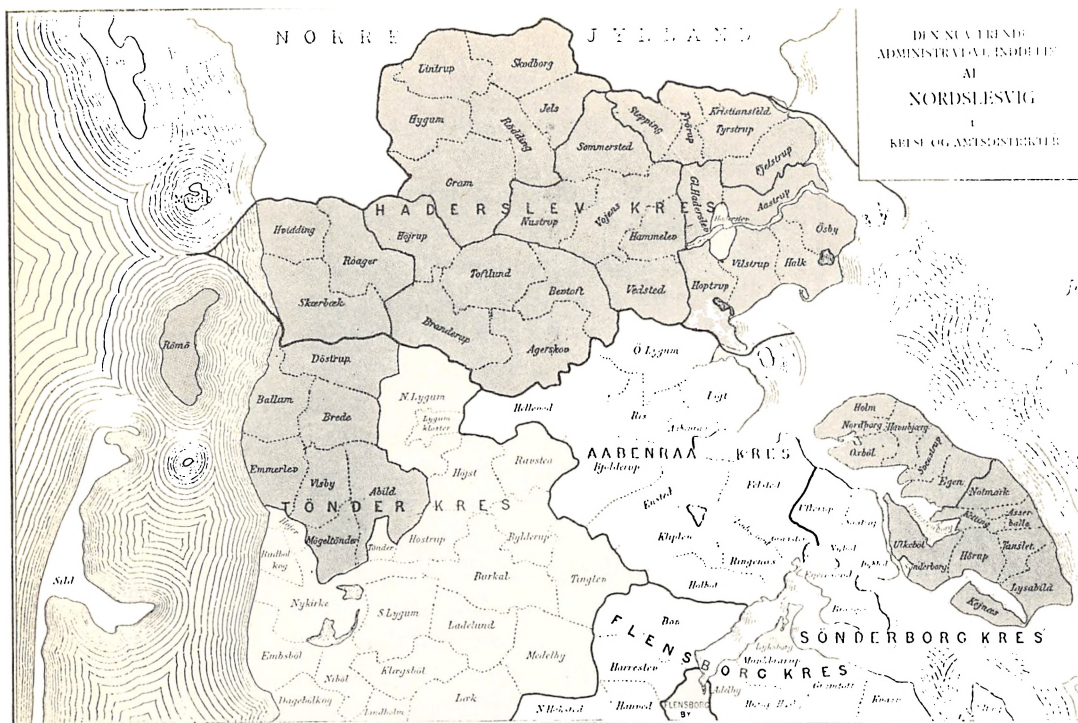
	1889	1895	1901	1907	1913	1919/20
Komm. amtsdistr.:	50	37	33	30	26	26
Komm. amtsforst.:	9	7	6	6	5	5
Alm. amtsforst.:	24	37	41	44	48	48

Til disse oversigter skal der knyttes følgende kommentar: Medens forholdet mellem antallet af kommissariske og almindelige amtsdistrikter i hele Nordslesvig i 1889 var som 2 til 1, var forholdet 30 år senere som 1 til 2. Denne fremgang i antallet af almindelige amtsforstandere kan imidlertid ikke tages som et udtryk for tysk fremgang. Vel havde man fra regeringens side fra første færd ønsket de kompakt danske egne henlagt til de kommissarisk forvaltede distrikter, men den konsekvens, hvormed denne opdeling var gennemført efter nationalpolitiske synspunkter, varierede i høj grad med landrådernes holdning. I Åbenrå kreds, hvor der kun fandtes almindelige amtsforstandere, var der således aldrig tale om at henlægge stærkt dansksindede egne som Varnæs og Felsted sogne under en kommissarisk amtsforstander. Man tør også antage, at en væsentlig årsag til, at over halvdelen af Haderslev kreds' amtsdistrikter i løbet af den første 6-års periode 1889–95 overgik fra kommissarisk til almindelig forvaltning, var den imødekommende kurs på det økonomiske og lokalpolitiske område, ved hvis hjælp landråd Mauve (1892–1900) i begyndelsen af sin embedsperiode søgte at gøre indhug i de danske rækker. Omvendt var landråd v. Tschirschnitz (1879–1912) i Sønderborg kreds en ubøjelig tilhænger af en hård kurs over for danskerne. Her var det overpræsident v. Steinmann, der i første omgang forhindrede, at hele kredsen fik kommissariske amtsforstandere, men, som det vil ses, gik der kun fire år, før v. Tschirschnitz fik sit ønske opfyldt i hele kredsen uden for Broager, og selv efter udnævnelsen af

4 amtsforstandere på Als i 1900 var antallet af almindelige amtsforstandere kun steget fra 5 i 1889 til 6 i 1920. I Nord-Tønder kreds havde indførelsen af almindelige amtsforstandere i 1908 intet at gøre med et nationalt sindelagsskifte.

Hvis man vil forstå årsagerne til stigningen i antallet af almindelige amtsforstandere, er det imidlertid også nødvendigt at inddrage de tysksindedes holdning. I Haderslev besluttede kredsdagen i 1889 med 15 stemmer mod 9 ikke at foreslå amtsforstandere; her gik alle de tyske medlemmer altså ind for beskikkelse af kommissariske amtsforstandere⁹. I 1892 kom det imidlertid til en åbenlys konflikt inden for det tyske parti på kredsdagen, da den nationale fanatiker Peter Kjer under forbigåelse af lokale kandidater blev udnævnt til kommissarisk amtsforstander med bopæl i Vojens. Kredsudvalget var gået ind for ham, fordi det officløse »Folkebladet« havde meddelt, at overpræsidenten allerede havde beskikket ham. Det viste sig da, at et stort parti under ledelse af Kosegarten på Vojensgård ønskede ansættelse af almindelige amtsforstandere i dette distrikt, og dette parti sejrede. I 1894 og 1895 fik Mauve yderligere erstattet to kommissariske med almindelige amtsforstandere. Antallet af sidstnævnte steg 1892–1895 fra 0 til 16. Et flertal af de tysksindede proprietærer i kredsdagen var ivrige efter den prestige, disse ærespøster gav indehaverne, og de dansksindede repræsentanter så med glæde, at de kommissariske amtsforstandere forsvandt, selv om de ikke kunne stemme for deres tyske afløsere.¹⁰

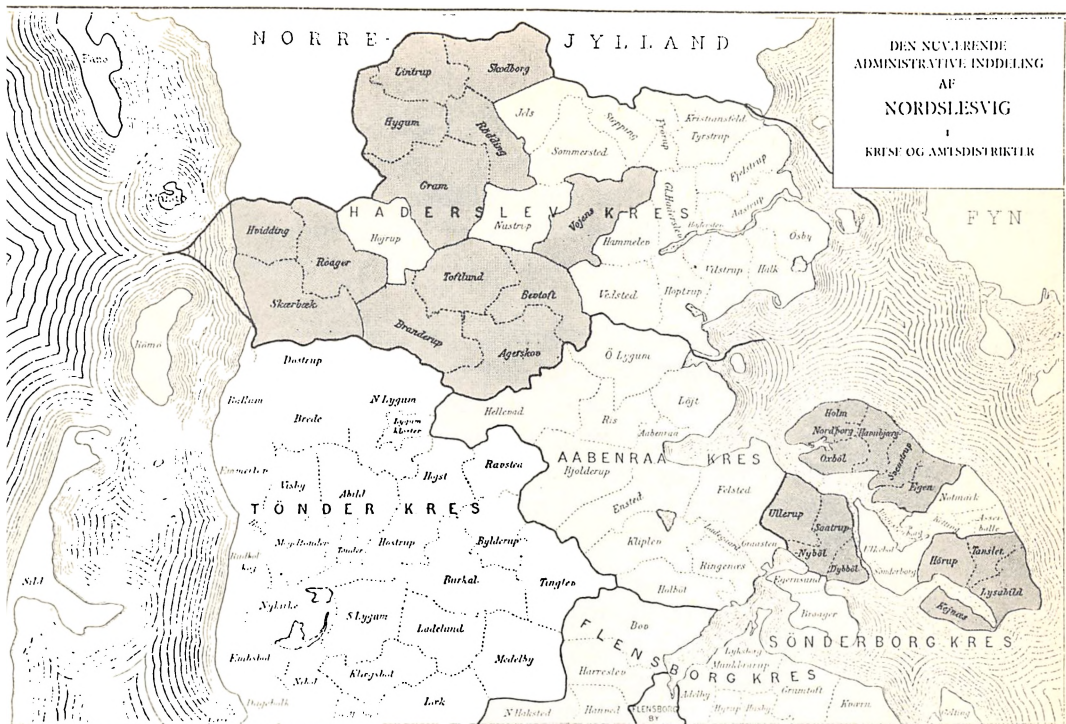
Forsvaret for de kommissariske amtsforstandere fik en kraftig støtte i Den tyske Forening, som ønskede disse embeder bevaret overalt, hvor det kunne medføre en skarpere antidansk kurs. Foreningens indflydelse viste sig første gang i 1895, da den kommissariske amtsforstander i Skærbæk, Radbruch, måtte tage sin afsked, efter at han, i forståelse med landråd Mauve, havde søgt at underminere den fremtrædende stilling, pastor Jacobsen i Skærbæk indtog i Den tyske Forenings ledelse.¹¹ Hans afskedigelse var naturligvis et stort nederlag for Mauve. Kort tid efter denne meget omtalte episode gjorde Den tyske Forenings mænd et nyt forsøg på at komme Mauve til livs. Anledningen var, at det skulle afgøres, om den kommissariske amtsforstander Krause i Toftlund skulle have sin embedsperiode forlænget eller ej. Både Mauve og kredsudvalget ønskede ham afsat på grund af de mange klager, der indløb over ham. Den tyske Forening ville imidlertid beholde ham »i de rigstro indbyggers interesse« og sendte en deputation til overpræsidenten for at sætte dette ønske igennem. For

Amdistrikter 1889.

at bevare skindet på næsen måtte Mauve gå ind for, at Toftlund igen fik en kommissarisk amtsforstander (kredsudvalget havde ønsket almindelige amtsforstandere), blot denne ikke blev Krause.¹²

Fra Sønderborg kreds kendes ingen vidnesbyrd om Den tyske Forbunds aktiviteter til gunst for kommissariske amtsforstandere, men sådanne aktiviteter var også ganske overflødige her, da de lokale myndigheder, og i første række landråd v. Tschirschnitz, var kendt som ivrige tilhængere af foreningen og dens uforsonlige kurs. Allerede i 1893 havde et dødsfald blandt amtsforstanderne på Sundeved gjort det muligt for v. Tschirschnitz at få ansat Peter Kjer som kommissarisk amtsforstander for denne egn, og i 1900 føjedes yderligere Sydals til hans embedsomsråde.¹³ »Der er i denne kreds en mangel på egnede personer«, skrev v. Tschirschnitz i 1898 til v. Köller, »og de politiske forhold er ikke blevet bedre i de sidste år, agitationen er tværtimod fra år til år blevet intensivere og frækkere«. Dertil kom, at han ønskede at undgå, at kredsdagen drøftede hvilke egnede personer, der kunne sættes på forslagslisten. Disse drøftelser førte nemlig næsten altid til en uønsket ophidselse hos kredsdagens medlemmer.

Amtsdistrikter 1920.

Bemærkninger til kortene

Signaturforklaring:

- kredsgænser
- grænser for amtsdistrikter
- grænser for kommissarisk forvaltede amtsdistrikter
- kommissarisk forvaltede amtsdistrikter

Kortene viser det nordlige Slesvigs inddeling i kredse og amtsdistrikter, til venstre situationen i 1889, da den preussiske kredsordning indførtes, til højre situationen i 1920, da amtsforstanderinstitutionen ophævedes. Købstæder o.lign. omfattedes ikke af amtsinddelingen. Ladegård distrikt i Aabenrå kreds var det eneste i Nordslesvig, der kun omfattede et godsdistrikt. De kommissarisk forvaltede amtsdistrikter er fremhævet ved gråtoning. De omfattede som regel hvert flere amtsdistrikter. Man ser deres antal og geografiske fordeling i 1889 og i 1920. (De gråtonede distrikter på Sundved og Sydals udgjorde fra 1900 ét kommissarisk forvaltet amtsdistrikt). Kortene er udarbejdet på grundlag af Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie (1901).

Det skete især, når der fra dansk side blev foreslået personer, »som, trods deres øvrige kvalifikationer, afvistes af den tyske kredsdommajoritet alene på grund af deres politiske sindelag«. ¹⁴ Da den tyske dominans i godsejergruppen i 1900 var blevet styrket ved at forhøje census, gik han dog med til, at der på Midtals udnævntes 4 almindelige amtsforstandere.

De kommissariske amtsforstandere, der udnævntes i 1889, var alle tidligere politiembedsmænd, for det meste herredsfogeder eller holstenske sognefogeder. De fleste af dem afgik, forflyttedes eller døde senest 1895, en enkelt, Wulff i Augustenborg, måtte på grund af sygdom afgang 1900, og kun herredsfoged Klinker i Nordborg fortsatte som en meget dygtig, men også meget danskfjendtlig embedsmand lige til 1920.

Efter denne civile start fulgte en periode, hvor så godt som alle disse embeder blev besat med forhenværende officerer. Det er i denne gruppe, man finder de meget omtalte og for en del berygtede mænd, som for eftertiden har givet de kommissariske amtsforstandere deres image. Bortset fra nogle få midlertidigt ansatte kendes der i alt 9 af disse officerer. Mauve havde i Posen gjort dårlige erfaringer med forhenværende officerer i tilsvarende stillinger og var derfor modstander af at give embedet i Rødding til den afskedigede »Hauptmann« Thiermann. Overpræsidenten gav ham imidlertid stillingen, og Thiermann fik på sin side flere andre officerer til at søge til Nordslesvig. Senere henvendte landråd Becherer, der stod på Den tyske Forenings standpunkt, sig direkte til officersforeningen i Berlin, der så sendte ham navnene på eventuelt egnede kandidater. De udvalgte blev midlertidigt ansat på landrådskontoret i Haderslev og lærte lidt dansk.

Et typisk eksempel på denne kategori er Franz Freytag, som 1896–1908 var kommissarisk amtsforstander i Bredebro. Han var en godsejersøn fra Holsten og havde forvaltet forskellige større gårde, bl.a. Krusågård. Som officer havde han drevet det til at blive ritmester i landeværnet. Under landråd Hansen, der som landdagsmand opholdt sig det halve år i Berlin, var man i Tønder afhængig af Freytags dom over personer og sager i hans store distrikt. Han var ikke afholdt, hverken hos danske eller tyske. Freytag vil, skrev landråd Rumohr i 1903, i alt for høj grad vise bønderne, at han er herre og ritmester og har ikke et venligt ord til overs til folk, der opsøger ham på embeds vegne. »Over for befolkningen står han altid kun som repræsentant for den dominerende tyskhed, der er fremmed for egnen og indbyggerne«. ¹⁵

Der er grund til at omtale endnu to af de kommissariske amtsforstandere, som efterlod sig et særlig dårligt ry. Den ene er Thiermann i Rødning (1893–1901), hvis foretagsomhed i den tysknationale sags tjeneste især viste sig i, at han var drivkraften i »Ansiedlungsverein fürs westliche Nordschleswig«, som fik mange tyske landmænd til at flytte til den af den danske udvandring hårdt ramte egn omkring Rødning.¹⁶ Han måtte forlade sit embede, efter at det ved en retssag var blevet fastslået, at han »af nationale grunde« havde lukket øjnene for to kontorfolks underslæb.

Samtidig med at Thiermann forlod Rødning, blev den forhenværende premierløjtnant ved artilleriet Hans v. Winter, kaldet Winter von Adlersflügel, kommissarisk amtsforstander i Skærbæk. Han var født i Russisk Polen, og hans forældre havde et gods i Vestpreussen. I 1894 havde han som »Ganzinvalid« måttet tage sin afsked fra hæren. Der er næppe tvivl om, at han også var mentalt syg.¹⁷ v. Winter gjorde sig skyldig i en lang række handlinger, der må anses for utilgivelige hos en embedsmand. Her skal kun nævnes, at han samlede sig en »sort fond« til politiske formål og lovede en mand 2000 mark, hvis han ville aflægge vidnesbyrd, som kunne gøre egnens førende dansker, Peter Timmermann, til dansk statsborger. Det fantastiske ved denne kæde af ulovlige handlinger var, at de blev udført med Becherers vidende og sandsynligvis på hans bud. I 1904 måtte v. Winter dødssyg forlade Skærbæk og døde kort efter på et hospital i Altona. Landråd Becherer gav ham et strålende eftermæle.

Efter v. Winter blev der ved embedsledighed ikke mere ansat tidligere officerer som kommissariske amtsforstandere, men almindelige grå civilpersoner som apoteker Rafalski (1910–13 i Skærbæk, derpå i Rødning) og bankforstander Erichsen (1913–20 i Skærbæk). De var dygtigere, men ikke mere forsonlige over for danskerne end officererne havde været; Emil Rüss, som i 1906 blev kommissarisk amtsforstander i Toftlund, erklærede f.eks. ved sin ansættelse, at han ikke kunne dansk, men at han anså dette for en fordel, fordi protestfolkene derved blev tvunget til at tale tysk med ham.

Overgangen til civile kommissariske amtsforstandere i Haderslev kreds må opfattes som et udslag af den tiltagende rådvildhed, som efter v. Köllers tid gjorde sig gældende i de styrende tyske kredse, når det gjaldt bekæmpelsen af danskheden, hvis stadig større kraft fra nu af og frem til genforeningen var iøjnefaldende.

I Sønderborg kreds holdt man heroverfor fast ved den gamle, hårde linje. Klinker og Kjer blev siddende i deres embeder til kort før gen-

foreningen. For v. Tschirschnitz kom alt an på, at den statsfjendtlige agitation blev bekæmpet med hensynsløs energi. Almindelige amtsforstandere ville allerede på grund af deres familieforbindelser ikke gå så energisk og beslutsomt til værks som kommissariske amtsforstandere, mente han.¹⁸

Denne holdning svarede ganske til Den tyske Forenings. Efter afslutningen af den dansk-tyske optanttraktat i 1907 kastede den sig ud i en febrilsk aktivitet for at værne om den truede tyskhed, og efter en samtale med overpræsident v. Bülow kunne dens formand (Hahn) 8. febr. 1908 glæde sine tilhængere med at erklære, at de kommissariske amtsforstandere ville blive bevaret i Haderslev og Sønderborg kredse.

Med denne formulering havde man imidlertid også sagt, at man ville gå anderledes til værks i Tønder kreds. Her var Den tyske Forenings indflydelse ringe, og myndighederne lod sig ikke påvirke af dens nationalistiske kurs, men indsatte fra 1. august 1908 almindelige amtsforstandere i enklaveområdet. Overpræsident v. Bülow var enig med landråd Rogge i Tønder, som i en beretning den 9. dec. 1907 havde forsikret, at det ikke kun var den danske befolkning, der havde en slags instinktiv mistillid til de kommissariske amtsforstandere. En almindelig amtsforstander ville ganske anderledes kunne få politisk indflydelse. Det generede ham tydelig nok ikke, at ønsket om at få fjernet de kommissariske amtsforstandere delvis udgik fra danskerne.¹⁹ Kredsdagen i Tønder, der kun havde to danske medlemmer, gik med stort flertal ind for den nye ordning. Den tyske Forenings agitation mod den havde ikke hjulpet, skønt det i den tyske presse forlød, at de nye amtsforstandere i Ballum og på Rømø var danske.²⁰

Den mest indtrængende og nøgterne analyse af den nye tingenes tilstand i Nordslesvig fremkom i to beretninger fra landråd Dryander i Haderslev, dateret henholdsvis 26. aug. og 11. nov. 1912.²¹ Hvad han skrev om Haderslev kreds kunne med modifikationer overføres til det øvrige Nordslesvig. Skrivelsernes hovedindhold er følgende: I amtsdistriktet Vojens fandtes intet egnet amtsforstanderemne, man havde derfor i 1910 måttet udnævne den hjemmetyske kommuneforstander til kommissarisk amtsforstander; han kunne imidlertid ikke genudnævnes, da han var politisk upålidelig og vakte forargelse ved drukkenskab. Han efterfulgtes 1913 som kommissarisk amtsforstander af en hjemmetysk jurist. I Nustrup var der ligeledes mangel på amtsforstanderemner. I Arnum var der blevet konstateret så grov uorden hos amtsforstanderen, at det var tvivlsomt, om landråden kun-

ne holde ham længe endnu. I november 1912 døde den ansete amtsforstander Meyer i Skodborg, og Dryander kendte ingen anden udvej end at henlægge embedet til den kommissariske amtsforstander i Rødding. Overpræsidenten indrømmede 22. nov. 1912,²² at udviklingen i Haderslev kreds havde ført til, at man også i andre tilfælde måtte overveje udnævnelse af kommissariske amtsforstandere. Hvad specielt Skodborg angik, skrev Dryander, at »den stærke bortflytning af tysksindede landmænd og samtlige mellemstore og større gårdes overgang på danske hænder har ført til, at der ikke findes egnede amtsforstandere«. Og videre: »Mangelen på egnede tyske ansøgere i betydelige dele af kredsen, som desværre er tiltaget i årenes løb, har ført til, at vi ved udvælgelsen af personer, der egner sig til amtsforstanderstillingerne, hvad enten det gælder den moralske, politiske eller intellektuelle side, desværre har måttet gå ned under minimalfordringerne«. Han var nødt til at holde fast ved princippet om kun at udnævne tyske amtsforstandere, »fordi vi på grund af de mangfoldige politiske opgaver ikke kan undvære personer, der kan give pålidelige oplysninger«. »De kommissariske amtsforstandere er dygtigere, mere pålidelige, punktlige og interesserede. De er på en ganske anden måde den tyske befolknings tillidsmænd og fremmer tyske opgaver«. Han sluttede med at fastslå, at de derfor ikke kunne undværes, selv om udnævnelsen af nye kommissariske amtsforstandere offentligt dokumenterede tyskhedens tilbagegang.

Almindelige amtsforstandere

Vanskeligheden ved at fremskaffe det nødvendige antal egnede amtsforstanderemner skyldtes i første række, at amtsforstanderne så vidt muligt blev taget fra godsejergruppen, der i Nordslesvig kun omfattede et meget lille antal tysksindede personer. I Sønderborg kreds var der i 1888 6 danske og 18 tyske godsejere. Efterhånden steg danskerne antal til 14, mens tyskerne sank til 12 eller 13. For at afværge faren for at tyskerne kom i mindretal i kredsningen, blev census i 1900 sat op fra 250 til 325 mark. Derved reduceredes vælgerkorpset til 12, og heraf var tilmed 2 danske undersåtter og 1 den preussiske stat.²³

Da godsejergruppen tillige spillede hovedrollen i kredsningen og i kredsudvalget, måtte der uundgåeligt blive tale om et vidtgående personsammenfald. De 7 stemmeberettigede tysksindede godsejere, der fandtes i Åbenrå kreds i 1887, blev f.eks. alle amtsforstandere. I 1895 var de fire landlige medlemmer af Åbenrå kredsudvalg alle amtsfor-

standere. Det samme var tilfældet i 1901. I den østlige del af Haderslev kreds var det nogenlunde let at finde egnede emner blandt ejerne og forpagterne af egnens proprietærgårde. I kredsens vestlige del var en sådan proprietærstand derimod svagt repræsenteret, og i dette forhold må man for en del søge forklaringen på, at man her ikke gav afkald på de kommissariske amtsforstandere. Lettest var opgaven i den østlige del af Nord-Tønder kreds, hvor der fandtes en velforankret kreds af hjemmetyske storbønder med betydelig lokal indflydelse.

Der er her ikke plads til at give en karakteristik af amtsforstandernes personer. Om deres politiske virksomhed er der kun fundet få vidnesbyrd, men der kan ikke være tvivl om, at de fleste samvittighedsfuldt har gennemført den overvågning af dansk aktivitet, som var deres vigtigste opgave. Hvor nidkært de virkede i denne egenskab, afhæng på den ene side af deres naturel og af den nationale spænding i deres distrikt, og på den anden side af den politik, som landråden ønskede ført.

Følgende eksempel viser landråd v. Tschirschnitz' forventninger til amtsforstandernes pligtopfyldelse: Teglværksejer Ebeling, der var amtsforstander i Egersund, overvågede den 6. juni 1898 et dansk vælgermøde i Broager²⁴ og søgte ved denne lejlighed flere gange at dæmpe de danske taleres ordvalg, men blev under publikums bifald imødegået af H. P. Hanssen. Ebelings optræden ved denne lejlighed fremkaldte v. Tschirschnitz' stærke harme. Det var ham uforståeligt, skrev han til Ebeling, hvorfor denne havde advaret talerne. »Fra vort standpunkt kan man jo kun ønske, at talerne lader sig forlede til at bruge udtryk, som kan foranledige politiet til så tidligt som muligt og så hurtigt som muligt at opløse mødet.«²⁵

Det synes rimeligt at antage, at et korrekt forhold til distriktets beboere stort set var det bedste, en amtsforstander kunne opnå, men herfra fandtes der naturligvis markante udsving til begge sider. Da amtsforstander Cl. Clausen i Årslev, Bolderslev distrikt, i efteråret 1919 var blevet efterfulgt af den dansksindede gårdejer P. Clausen fra Smedager, blev der fra alle befolkningskredse i distriktet uden hensyn til stand eller sindelag ydet bidrag til en hædersgave til ham, et guldur med inskription, som overrakte ham af den nye amtsforstander, der på befolkningens vegne takkede ham for den retskafne og upartiske måde, han havde varetaget sit embede på.²⁶

Arrestationerne af dansksindede ved krigsudbruddet 1914 kom til at røbe, hvor uensartet myndighedernes forhold til befolkningen var i de forskellige kredse og amtsdistrikter. Om flere navngivne amts-

forstandere siges, at de personligt tilbød at garantere for orden og sikkerhed i deres distrikt (Bruhn, Felsted; Dethlefsen, Emmerlev og Rasch, Hostrup). Forskellen mellem Haderslev kreds og Sønderborg kreds er karakteristisk. I Haderslev kreds nøjedes den vellidte landråd v. Loew med at pålægge amtsforstanderne skærpet tilsyn med mistænkelige personer og kun at arrestere dem, hvis der forelå mistanke om spionage. I dette vidtstrakte grænseområde arresteredes der i den første uge af august kun 8 personer på amtsforstandernes ordre (militæret foretog på egen hånd yderligere arrestationer). I Sønderborg kreds søgte den nye landråd Schönberg derimod ikke at lægge en dæmper på amtsforstandernes iver; og følgen var, at der her arresteredes hele 86 politisk mistænkte, og heraf kom halvdelen fra den kommissariske amtsforstander Kjers distrikt, Sundeved og Sydals. Efter krigen rettede Andreas Grau kraftige angreb på de to brødre Jacobsen, der havde været amtsforstandere for Notmark og Asserballe, idet han beskyldte dem for at have været særlig skånselsløse ved arrestationerne. Det kom 1924–25 til en injuriesag, i hvilken Grau frikendtes.²⁷

Amtsforstanderinstitutionens afvikling

En af de politisk betydningsfulde følger af novemberrevolutionen i Tyskland var afskaffelsen af den preussiske treklasse-valgordning. Det betød for kredsdagenes vedkommende, at deres medlemmer uden for byerne skulle vælges ved almindelig valgret. Nyvalgene i maj 1919 gav som ventet danskerne et overvældende flertal i Haderslev, Åbenrå og Sønderborg kredse. Ser man bort fra byerne, hvor valgene var indirekte, valgtes der i Haderslev kreds 18 danske og 2 tyske, i Åbenrå kreds 12 danske og 3 tyske, i Sønderborg kreds 18 danske og 0 tyske. I Tønder kreds, der domineredes af den tysksindede sydlige del, valgtes uden for byerne 7 danske og 12 tyske.²³

I henhold til en lov af 18. juli 1919 skulle kredsdagen foretage nyvalg af amtsforstandere, idet der dog i intet tilfælde skulle ske valg af de kommissariske amtsforstandere.²⁸ Ved valgene, der foretoges i august og september 1919, blev alle valgbare amtsforstanderposter i Haderslev, Åbenrå og Sønderborg kredse besat med dansksindede personer. Valget af amtsforstandere i Tønder kreds fik et interessant forløb, idet den tyskdominerede kredsdag her valgte 9 dansksindede og 23 tysksindede amtsforstandere; i nogle tilfælde afholdt de tysksindede kredsdagsmedlemmer sig fra at stemme for at sikre valget af de af danskerne ønskede kandidater; i øvrigt synes kredsdagen at have

samlet sig om en fælles liste. På denne måde sikredes blandt andet genvalget af den populære domæneforpagter Reuter, Roj, i Møgel-tønder sogn.²⁹

Med Den internationale Kommissions midlertidige overtagelse af suveræniteten i afstemningsområdet den 10. januar 1920 var de kommissariske amtsforstanderes dage talt. De fleste af dem ophørte i de følgende dage at fungere, og ved en bekendtgørelse af 17. januar udviste kommissionen, under henvisning til fredstraktatens artikel 109, de kommissariske amtsforstandere fra afstemningsområdet. I nogle tilfælde kendes deres senere skæbne: Erichsen fra Skærbæk blev direktør for Landschaftliche Bank i Kiel og formand for Verband heimattreuer Nordschleswiger, Klinker (død 1935) bosatte sig i sin fødeby Flensborg, Kjer (død 1931) tog til Kiel, men sikrede sig dansk indfødsret i 1924.

Endelig bestemte den midlertidige lov om domstolenes og politimyndighedernes ordning i de sønderjydske landsdele af 28. juni 1920 i sin § 6: »De hidtidige stillinger som amtsforstandere bortfalder«.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Se til dette afsnit navnlig Heinrich Heffter: Die deutsche Selbstverwaltung im 19. Jahrhundert, 1950, passim.
2. Hovedkilderne til det følgende er Abt. 301, nr. 287 I–III, Gottorp, jfr. Oswald Hauser: Staatliche Einheit und regionale Vielfalt in Preussen, 1967, s. 79ff, og de stenografiske referater af landdagens forhandlinger.
3. Flensborg Avis, 12.5.1888.
4. Se hertil Abt. 301, nr. 488 I–III, Gottorp.
5. Abt. 301, nr. 488 I, Gottorp.
6. R.A.'s Danica-fot. Merseburg. Rep. 77. Tit. 1111. Nr. 9, Bd. 2.
7. Abt. 301, nr. 5077, Gottorp.
8. Materialet er taget fra Abt. 301, nr. 489, 492, 495 og 496, Gottorp.
9. Abt. 301, nr. 492 I, Gottorp.
10. Abt. 301, nr. 495 I og II, Gottorp.
11. Se bl.a. Abt. 301, nr. 2523, Gottorp.
12. Abt. 301, nr. 492 I, Gottorp.
13. Abt. 301, nr. 495 I, Gottorp.
14. Abt. 301, nr. 495 II, Gottorp.
15. Abt. 301, nr. 496 II, Gottorp.
16. Om Thiermann især H. P. Hanssen: Köllerpolitikken, i Fra Kampaarene I, 1927, s. 193ff.
17. Om v. Winter se H. P. Hanssen, sst., især s. 217ff. Se desuden bl.a. Abt. 309, nr. 24465, Gottorp.
18. Abt. 301, nr. 495 II, Gottorp.
19. Abt. 301, nr. 496 III, Gottorp.

20. Hejmdal 27.7. og 3.8.1908.
21. Abt. 301, nr. 492 IV, Gottorp.
22. R.A.'s Danica-fot. Merseburg. Rep. 77. Tit. 1111. Nr. 9. Bd. 3.
23. M. Mackeprang: De nordslesvigske kredsagsvalg i Grænsevagten 1918/19, s. 388–401.
24. Dybbøl-Posten 9.6.1898.
25. Sønderborg landrådsarkiv Nr. 177, LA Åb.
26. Hejmdal, 17.12.1919.
27. Alnor: Handbuch zur schleswigschen Frage II, 1926–29, s. 694f. og 928.
28. Se f.eks. Sønderborg kredsudvalg 181, LA Åb.
29. Se bl.a. Hejmdal, 5.5., 26.5., 1.9., 15.9., 16.9., 4.10., 14.10.1919. Endv. Abt. 301, nr. 496 III, Gottorp, og Åbenrå kredsudvalg 10, LA Åb.

CHRISTOFFER AF BAYERN, KANCELLIET OG KØBSTÆDERNE

Nogle tanker om kongens person belyst ud fra et portræt og set
i relation til kancelli og købstadlovgivning

Af Thelma Jexlev

Lige gyldigt hvilken Danmarkshistorie, man vælger at slå op i, det være sig ny eller gammel, bredt malende eller koncentreret factsformidlende, så fremtræder Christoffer af Bayerns regeringstid med ret diffuse konturer. Den var jo også så kort. Javist, men Abels ultrakorte kongegerning står dog ganske markant i vor bevidsthed, og ingen ville vel drømme om at lade Christian 2.s eller Frederik 1.s 10 årige regeringsperioder spise af med den plads, som bliver Christoffer til del.

Der er adskillige lighedspunkter mellem den politiske situation i Danmark i efteråret 1438 og den ved årsskiftet 1522/23. Begge gange opsagde man den lovligt valgte konge huldskab og troskab, og begge gange indkaldte man en tysktalende fyrste, som i løbet af forbløffende kort tid fik regeringsapparatet til at fungere. I begge tilfælde var det en adelsjunta, der afsatte den retmæssige monark, men mens man i 1523 indkaldte kongens aldrende farbroder, faldt valget i 1438 på kongens unge søstersøn. Ingen af de to tøvede ret længe med at sige Ja, og begge måtte overvinde oprør og andre krigshandlinger, før de kunne sætte sig til rette på deres tilkæmpede trone. Trods de store forskelle i alder, uddannelse, temperament og livssyn forstod begge, at en hovedbetingelse for en regerings succes var en effektiv administration, hvortil krævedes en dygtig embedsmandsstand.

Dette kommer kun glimtvis frem i det billede, som almindeligvis tegnes af Christoffer af Bayern. Det domineres helt af indtrykket af en lille, sydtysk junker med udpræget sans for bordets og andre glæder, og som villigt rettede sig efter sine rigsråders råd. Det overraskende er, at danske historikere, som ellers ikke plejer at tage de svenske rimkrønikers kongeportrætter for pålydende værdi, stort set har accepteret den lidet flatterende skildring af Christoffer. Erik Kjersgaard har i Politikens Danmarkshistorie¹ på enkelte punkter spagfærdigt forsøgt at gøre op med den gængse opfattelse, men samtidigt cementeret denne endnu stærkere ved at anbringe det velkendte portræt af

Detailfoto af kongeportrættet på privilegiebrevet til domkapitlet i Roskilde af 14. okt. 1441.

Christoffer af Bayerns majestætssegl, et fuldstændigt bevaret eksemplar. – Rigsarkivet fot.

den 14. oktober . . . i vort andet regeringsår i Danmark og vort første i Sverige«. ³

Trods ihærdig søgen er det ikke lykkedes at fremdrage andre eksempler fra nordisk område. Derimod kendes adskillige fra kejserlige og kongelige privilegiebreve i Tyskland, England og Skotland. De europæiske eksempler er oftest flerfarvede, »illuminerede«, og har tydeligt hentet inspiration fra illuminerede håndskrifter. Et dobbeltportræt af kongerne David 1. og Malcolm 4., indsat i hver sin bue af begyndelses-M'et i Malcolomus i et privilegium til klostret i Kelso 1359, regnes for det ældste eksempel på skotske kongeportrætter. ⁴ I England findes tilsvarende adskillige kgl. privilegiebreve med et portræt i brevets begyndelsesbogstav. Desuden findes en hel række kongeportrætter indsat i det initiale P i begyndelsesordene »Placita coram domino rege«, som for enhver domstermin holdt for the King's Bench indleder the plea rolls – svarende til vore kongelige retterting. De starter i 1460 og fortsætter langt ned i barokken. Frem til 1514 er de uden farvelægning. ⁵ Sådanne portrætter har kun i ringe grad været genstand for opmærksomhed i de gængse oversigtsværker om middelalderlig kunst- og kulturhistorie. I 1974 havde National Portrait Gallery i London en stor fotografisk udstilling med titlen »The Medieval Face«, hvor man bl. a. havde medtaget et par privilegiebreve til byen Ipswich forsynet med kongelige initialportrætter, hvoraf det ene af Henry 6. var samtidigt med Christoffers privilegium til kapitlet i Roskilde. ⁶

Pennetegningen giver i langt højere grad end den rødklædte bayerske laps med snabelskoene indtryk af at være et idealt herskerportræt. Forbilledet/forlægget er tydeligt nok kongens store majestætssegl, som hænger under brevet. Christoffers majestætssegl er det første danske i »den store stil«, klart afhængigt af de tyske kongers tilsvarende segl, dels Christoffers farfader kong Ruprechts og hans samtidige kong Friedrich 3.'s. ⁷ Mens seglet viser kongen i helfigur, stående under en gotisk kuppelbaldakin og omgivet af rigets insignier og våben, er initialbilledet at opfatte som en portrætmedaillon. Begge viser kongen en face med en spændelukkede folderig kappe over brynjen, mens det lokkede hår bølger frem under den åbne krone. På ét punkt afviger tegningen, idet kongen her har bakkenbarter og spidst hageskæg, mens han på seglbilledet – ligesom på det malede portræt – er skæggløs svarende til tidens alm. mode. Skægget bør vel opfattes som et realistisk træk, den der har tegnet dette portræt har jo haft kongen på nært hold. Måske har Christoffer anlagt skæg efter tysk, kejserligt

forbillede for at give sin ungdom (og usikkerhed?) udseende af større myndighed. Trods seglbilledets ubestridelige kvalitet virker det som portræt stiliseret og »fladt« uden udstråling, mens initialbilledet portrætterer en mand med både kløgt og viljestyrke.

Vi ved ikke, hvor meget opholdet ved det tyske kejserhof har betydet for Christoffers uddannelse og almene holdning. I det hele taget er vi dårligt stillet, når vi ønsker at indfange hans personlighed, selv om de berettende kilder giver visse indirekte fingerpeg. Chancen for at få hans opvækst bedre belyst gennem hidtil ukendt udenlandsk kildemateriale må anses for ringe, men en vis baggrundsviden om det kulturelle miljø, han voksede op i, er blevet gjort lettilgængeligt gennem Tore Nybergs udgave af det store kildemateriale vedrørende de bayerske birgittinerklostre, hvoraf Christoffers forældre pfalzgreve Johann og Katharina af Pommern i 1420'erne påbegyndte grundlæggelsen af Gnadenberg.⁸

Så meget er sikkert, at også Christoffer nærrede stærke birgittinske sympatier, og man går næppe for vidt ved at udnævne ham til initiativtager til gennemførelsen af Mariager kloster som et birgittinerkloster. Kong Eriks positive birgittinske interesse og konciliære kirkepolitik ufortalt, så havde han nok i sine sidste kongear vigtigere og større opgaver at slås med end at forberede en klostergrundlæggelse. Mariager kloster er videre et eksempel på Christoffers samarbejde med rigsrådsadelen, og der er utvivlsomt en forbindelse til situationen efter sejren over den jyske opstand, men intet der forhindrer, at initiativet snarere var Christoffers end rigsrådets.⁹

Derimod er det vel lidet troligt, at Christoffer selv skulle være initiativtager til initialportrættet. Forfængelighed kan give sig mange udslag, men hvis det lå bag, måtte man have ventet at finde flere eksemplere. Snarest må man tillægge en kancelliembedsmand æren og udførelsen, men hvem?

I William Christensens gennemgang af kancelliembeder og kanslere¹⁰ bliver 1430'erne og 1440'erne spist af med nogle få linier. Vi er overordentligt dårligt stillet m.h.t. at kunne sætte navne på kancelliembedsmændene og må nøjes med at konstatere, at i løbet af få måneder efter kongehyldningen i Viborg i april 1440 kan vi gennem kongebrevenes antal og variationer konstatere et fuldt udbygget cancelli. Hvorledes det er lykkedes, og hvem der har været sjælen i foretaget, ved vi ikke. Her hjælper det ikke at forsøge at parallellisere med forholdene ved Frederik 1.s tronbestigelse. Frederik 1. medbragte dels sin nyudnævnte, meget dygtige, tyske kansler, Wolfgang

von Utenhof, og havde gennem sine gejstlige forbindelser til Ribe mulighed for inden for domkapitlet hurtigt at finde den rette mand til posten som dansk kansler.¹¹ Claus Gjordsen havde øjensynlig både vilje og evne til samarbejde med Christian 2.s og Hans Mikkelsens efterladte cancelli.

Situationen i 1438/39 var helt anderledes. Da Erik af Pommern efter de fejlslagne unionsforhandlinger i sommeren 1436 fra Kalmar-mødet trak sig tilbage til Visborg på Gotland, fulgte hans kansler Laurens Brand med, og det samme synes at have gentaget sig, da Erik efter opholdet på Vordingborg og Nykøbing i vinteren 1437/38 definitivt tog ophold på Gotland.¹² Fra foråret 1438 til eftersommeren 1439 synes det kongelige cancelli at have ligget stille, mens rettertinget med rettertingskansleren (justitiaren) Iven Fos fortsat fungerede – fortrinsvis fra hans gård Olstorp på Lolland.

Hvem der i efteråret 1438 førte gåsefjeren for rigsrådet og nedfældede dets ord på papir og pergament lader sig næppe efterspore. Alle akterne vedrørende Erik af Pommerns afsættelse er overleveret os i tysk sprogform, mens originalen til opsigelsesbrevet med sikkerhed vides at have været på dansk, ligesom rigsrådets skrivelse til Christoffer 27. okt. 1438 synes konciperet på dansk og derpå oversat.¹³ Der må have været andre embedsmænd end Eggert Frille, som foruden sit modersmål beherskede tysk og latin. Når samtlige akter nu foreligger i tyske kopier udfærdiget i Christoffers cancelli, hænger det vel sammen med, at det i rigsforstanderperioden var af den største vigtighed for Christoffer at kunne følge med i kommunikationen mellem rigsrådet og Erik, og at han på dette tidspunkt næppe kan have forstået ret meget dansk, hans modersmål var jo ikke plattysk, men højtysk.

Det er almindelig kendt, at Christoffer gennemførte udnævnelsen af en tysk kammermester, Christoffer Parsberg, derimod forlyder der intet om, at han benyttede nogle af sine medbragte hoffolk i cancellitjenesten. Sammenlignet med de talrige brevudstedelser i de få år, han var konge, var hans breve som rigsforstander meget fåtallige. De er fortrinsvis på latin, som f.ex. det tidlige privilegiebrev, som de altid pengestærke damer i Roskilde St. Clara kloster sørgede for at skaffe sig allerede 17. aug. 1439.¹⁴

I løbet af vinteren 1439/40 må Christoffer have lært sig tilstrækkeligt dansk til at forstå den ham forelagte kongeed. Selv om opfattelsen af Christoffer som rådets lydige redskab godtages, var det dog væsentligt, at »redskabet« forstod, hvad der ventedes af ham, så

havde han ikke forstået dansk, havde man vel forelagt eden i latinsk sprogform ligesom de notarialattester derom, som tilstilledes domkapitlerne.¹⁵

Originaludfærdigelsen af kongeeden er skrevet med en meget kompakt og regelmæssig skrift næsten uden hældning. Teksten fylder 14 fulde linier, og begyndelses-J'et – J Gudhz naffn Amen – er usædvanlig dekorativt. Dets helt lige højreside afgrænser alle tekstlinierne og fortsætter et par cm længere ned for at afsluttes med en svagt buet »fod«. Foroven svinger bogstavet mod venstre i en flot bue, som omslutter 5 krydsstillede prikker. Korpus danner en regelmæssig bue til venstre, og »hulrummet« er bl.a. udfyldt af en tungekant med en sort prik i hver tunge. Både i den dekorative virkning og anvendelsen af prikker, små bølgestreger og trådlignende kruseduller minder det en hel del om det C, der omslutter initialportrættet. Derimod virker de to brevskrifter ved første sammenligning ret forskellige – mere end forskellen i sprog medfører. Da g'ernes underlængder imidlertid stemmer smukt overens, fristes man til at bortforklare forskellene med ændret skriftstørrelse og pennetykkelse. De to skriftbilleder indeholder ingen uforenelige skriftelementer. I mindst et dusin af de bevarede originalbreve genfinder vi i både dansksprogede og latinske breve fra årene 1441–45 med sikkerhed skriften fra Roskilde-privilegiet. Flertallet af dem er forsynet med store, pyntelige begyndelsesbogstaver C, O og W; prikornamentikken og lineudfyldelse eller -afslutning med ∴ kommer igen flere steder.¹⁶ Fra 1450'erne findes der nogle Christian 1.-breve med temmelig store begyndelses-W'er, men de virker blot som overdimensionerede bogstaver, ikke som bogskrift-initialer, der synes at være begrænset til én à to skriverhænder i det korte åremål under Christoffer af Bayern.

Ingen af de omtalte breve er forsynet med nogen form for kancellipåtegning på brevets fod, således som det hyppigt skete under Erik af Pommern. Fænomenet forekommer også på Christoffer af Bayerns breve, men mere spredt; i to påtegninger fra august og oktober 1440 nævnes Oluf Mortensens navn, i den fra oktober betegnes han som kansler, mens en tredje påtegning fra 1441 kalder ham både ærkedegn og kansler.¹⁷ Den ca. 30årige ærkedegn i Roskilde må senest i efteråret 1440 være blevet kansler hos Christoffer af Bayern, og det er vel rimeligt at antage, at udnævnelsen er sket samtidigt med kongehyldningen i Viborg i april. Oluf Mortensens senere karriere viser ham som en gejstlig med både initiativ og stor kundskabsfyldte, men han hørte ikke til rigsrådsadelen. Kort efter Christoffers

død avancerede han til provst i Roskilde, men fortsatte en årrække som kansler hos Christian 1. Han blev 1461 valgt til biskop i Roskilde og varetog dette embede de næste 25 år. I 1440 var han et endnu temmelig ubeskrevet blad, han passer ligesom ikke til rollen som brik i rigsrådets magtspil, snarere kunne han være Christoffers egen kandidat. Oluf Mortensen vides at have studeret i Leipzig 1432, men om hans og Christoffers veje har krydset hinanden, før Christoffer kom til Danmark, forlyder der intet om. Måske kan deres fælles interesse for birgittinerne have ført dem sammen. Oluf Mortensen byggede ikke blot våbenhuse, men også et St. Birgitte kapel ved Roskilde domkirke.¹⁸

Selv om kansleren almindeligvis ikke selv skrev kongebrevene, men overlod arbejdet til sekretærer, skete det vel, at han selv fattede penen ved affattelsen af vigtigere dokumenter f.ex. kongeeden. Oluf Mortensen har rimeligvis været mere fortrolig med bogskrift end kancellisekretærerne og må jo fuldt ud have behersket både dansk og latin. Aftalen med Axel Pedersen Thott om Varberg len af 18. jan. 1441 er på dansk, mens privilegierne til Roskilde bisp 17. febr. 1441 og til kapitlet 14. okt. 1441 er på latin. Disse 3 breve er helt sikkert skrevet med samme hånd, så skriveren har været til stede både i Halmstad, København og Stockholm – samt sandsynligvis i Viborg. Det er fristende at identificere hånden som Oluf Mortensens. Han yndede den sengotiske udsmykningsstil, således som det kan ses på pinnaklerne på det endnu bevarede våbenhus. Måske er de udsmykede begyndelsesbogstaver også et udtryk for hans kunstneriske skabertrang. Han må i alt fald have deltaget i de vigtige forhandlinger i Halmstad og have ledsaget kongen på den svenske hyldningsrejse senere på året. Det er også en nærliggende tanke, at Oluf Mortensen har syntes, at det domkapitel, han selv var medlem af, skulle have et finere privilegiebrev end alle andre.

Vil man vurdere den politik, der førtes i begyndelsen af 1440'erne både over for hanseaterne og på dansk indenrigsplan såvel som med henblik på unionen, må man huske på, at kongen var en ung mand på 25 år, som endnu var fremmed over for mange forhold i sine riger. Hans ofte tøvende og afventende holdning kan lige så vel være udslag af klog forhalingspolitik som af eftergivenhed over for rådsherrerne. Måske havde han arvet evnen til forhandlingens kunst fra sin tipoldefader Valdemar Atterdag uden samtidig at arve den stædighed, der bragte både Margrete og Erik af Pommern i vanskeligheder.

Christoffer blev ganske vist kritiseret for at omgive sig med tyske

hoffolk, men må dog have vist et vist mådehold, for han fik hele perioden lov at beholde sine medbragte kammermestre, og han synes ikke at have gjort noget forsøg på at anbringe tyskere i kancelliet. Kun korrespondancen med hansestæderne og den tyske ordens højester blev ført på tysk, men forudsatte, at koncipisten beherskede dansk; det kunne bedre lade sig gøre at føre kammerregnskaberne på tysk og klare sig med et minimalt kendskab til dansk.

Hvis den politik, der blev ført, var rigsrådets og ikke Christoffers egen, følger deraf, at de tre rigers råder pludselig kunne gå ind for en ensartet politik. Det træder klarest frem i forholdet til købstæderne. Erik af Pommern fremhæves altid som den store lovgiver for købstæderne, og naturligvis skete der meget i begyndelsen af hans periode som eneregent. Men i løbet af 1420'erne gik arbejdet i stå, og i virkeligheden blev der udstedt langt flere breve vedrørende købstadforhold under Christoffer end under Erik – det gælder både de store stadsretter og en række særprivilegier. Det kan ikke bortforklares med dokumenternes voksende bevaringsprocent, for på grund af disse dokumenters særlige beskaffenhed vil vi oftest have viden om forekomsten af tidligere privilegier, selv om de måtte være gået tabt. Den aktive indsats i købstadstyrelsen lader sig heller ikke godt forklare som rigsrådspolitik, idet adelen må have været mere interesseret i at udvikle sin egen handel end købstædernes. Initiativet kunne så komme fra byerne selv, som takket være udviklingen under Erik af Pommern var blevet stærke nok til selv at råbe op. Herimod taler den koncentration af købstadprivilegier til 10 sjællandske byer, som alle blev udstedt 2. jan. 1441, og som i årets løb og de følgende år blev fulgt op af en lang række privilegier til byer i alle landets egne undtagen Sønderjylland, ligesom kongens langvarige ophold i de andre unionsriger resulterede i en strøm af købstadprivilegier, fortrinsvis til byerne i Sverige og Finland, i noget mindre grad til norske byer.¹⁹ Kun de allerfærreste af brevene til byerne er modtagerudfærdigelser, og en fornyet tekstanalyse kombineret med en skriftanalyse for de mange bevarede originalbrevs vedkommende vil nok kunne give et mere nuanceret billede end det, vi har i dag, af *hvem* der var den drivende kraft, og *hvis* politik der blev ført.

I det hele taget er et grundigere studium af det bevarede brevstof nok vejen frem til en større forståelse af kancelliets placering i magtstrukturen. Brugte Christoffer et velfungerende kancelli til at lukke munden på det altid højtråbende rigsråd? Ved konstant at forsøge at overholde unionskongens forpligtelser kunne en klog monark få

det til at se ud, som om rigsrådene i hvert af unionsrigerne var den afgørende magtfaktor, mens han i virkeligheden førte sin *egen* politik. Men var Christoffer så klog? Er sandheden alligevel den, at rigsrådet gjorde sin indflydelse gældende gennem kancelliet og derved fik kongen til at føre *rådets* politik? Jeg har kun kunnet stille en række spørgsmål. Til at besvare dem kræves videregående undersøgelser, men forhåbentlig er det lykkedes at vække interesse for den »glemte« konge.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Bd. IV s. 545–73. – Den grundigste behandling af Christoffer af Bayerns regeringsperiode er fortsat Kr. Erslevs afsnit i Danmarks Riges Historie II s. 473–89.
2. Farveplanche og billedtekst s. 544.
3. RA. Roskilde kapitels arkiv, L 5–22. Christoffer havde under et ophold i København febr. 1441 stadfæstet Roskildebispens privilegier, lat. orig., L 3–66. VA. XVII s. 103–04 nr. 329 og 332.
4. National Library of Scotland, Edinburgh, deposited by the Duke of Roxburghe.
5. Royal Portraits from the Plea Rolls. Henry VIII to Charles II, Public Record Office Museum Pamphlets No. 5, HMSO, London 1974. Introduction by Margaret Post.
6. Amanda Tomlinson: The Medieval Face, National Portrait Gallery, London 1974. Er ikke et traditionelt udstillingskatalog, men et udvalg af billederne med en indledende tekst. Der er flere eksempler på miniatureportrætter fra håndskrifter, men desværre er privilegiebrevene, hvis originaler findes i byarkivet i Ipswich, hverken gengivet i billeder eller tekst.
7. Nils G. Bartholdy: Thronsigel Dänischer Könige. Tagungsbericht 3. internat. Graphischer Restauratoren tag 1975, Kopenhagen 1977, s. 153–80, specielt 164–67.
8. Dokumente und Untersuchungen z. inneren Gesch. d. drei Birgittenklöster Bayerns 1420–1570. Bearb. v. Tore Nyberg, München 1972 og 1974.
9. Om Mariager kloster jfr. Lokalarkiver II s. 222–24, VA.XVIII, 1977. Initiativet er dér med et vist forbehold tillagt Erik af Pommern, det kan næppe være rigtigt.
10. William Christensen: Dansk statsforvaltning i det 15. århundrede Kbh. 1903, reprodug. 1974. Kapitel 7 om kanslerne, s. 82–167, kommer kun sporadisk ind på forholdene under Christoffer af Bayern. Kanslerlisten (s. 688) nævner i denne periode kun Oluf Mortensen (Baden), ærkedegn (provst og senere biskop) i Roskilde.
11. Johan Hvidtfeldt: Kanslere og kancelliembedsmænd under Frederik I. Til Knud Fabricius 13. august 1945, s. 30–43.
12. Jfr. breve af 26. april 1436 (Rep. 6817), 23. april 1437 (Rep. 6876), 24. nov. 1437 (Rep. 6909) og 26. marts 1438 (Rep. 6936), endvidere Will.

- Christensen a.a. s. 117–18 og 687 og Kr. Erslev: Erik af Pommern, 1901, reprinted. 1971, s. 377–78.
13. Anna Hude: Aktstykker vedr. Erik af Pommerns afsættelse som konge af Danmark, 1897, reprinted. 1971, nr. 3 og 2, jfr. den upag. indl.
 14. Rep. 7032, orig. på papir, AM.LXI,20 – Lokalarkiver I s. 333 nr. 298. 8 dage senere udstedte Clara kl. ligeledes i Kbh. et lejebrev på gods i Flakkebj. h. til væbner Grib Jensen af Olstrup. Det er foruden af hans broder bevidnet af to kanniker, hr. Mads Jensen i R. og hr. Niels Olufsen i Kbh. De to gejstlige kan evt. have været beskæftiget i kancelliet, Roskildedekannikens tilstedeværelse kan dog også forklares med, at han var broder til Grib Jensens hustru, (Rep. 7033), orig. perg. AM.LXI,19 – Lokalarkiver I s. 333 nr. 299.
 15. 9. april 1440 (Rep. 7069–70). Kongeuden er dels bevaret i orig., dels optaget i 3 notarialinstrumenter, alle 4 eksemplarer findes nu i RA, jfr. Lokalarkiver I s. 19 nr. 11.
 16. I alt fald følgende breve er skrevet af Roskilde kapitel-skriveren: 1441 18/1, 17/2 (lat.), 14/10 (lat.), 1442 21/12 (priv. for Kolding), 1443 5/1 (priv. for Ribe by, lat.), 7/1 (til Maribo kloster), 28/4 (til Sorø kloster), 23/5 (priv. for Ebeltoft), 15/10 (priv. for Holbæk, 1444 1/7 (mageskifte) og 1445 28/11, alle originaler i AM. og RA.
 17. Will. Christensen a.a. s. 118.
 18. Om Oluf Mortensen (Badens) virke henvises til Dansk biografisk leksikon, 3. udg. bd. I med der anført litteratur, 1978.
 19. De danske byprivilegier er samlet nyudgivet i Danmarks gamle Købstadlovgivning bd. I–V, 1951–61; de svenske findes i Nils Herlitz: Privilegier ... för Sveriges Städer 1251–1523, Sth. 1927, mens de norske er spredt på flere bind af Diplomatarium Norvegicum.

DEN ÆLDRE KØBENHAVNSKE INKVISITIONSKOMMISSION 1686–1771

Af Harald Jørgensen

Indledning

Medens flertallet af danske købstæder fra slutningen af 1600-tallet kun havde én domstol og ét værneting for samtlige borgere, havde København flere domstole, idet bestemte grupper af indbyggere havde deres særlige værneting.

Ældst blandt de københavnske domstole var bytinget, der administreredes af byfogeden. Dets oprindelse fortoner sig i middelalderen.¹ Bytinget var værneting for den almindelige københavnske borger, og ved bytinget foregik endvidere tinglæsning m.m. Fra bytinget kunne der appelleres til rådstueretten, som i sådanne sager optrådte som 2. instans. Rådstueretten, der bestod af den samlede magistrat, kunne også behandle sager i 1. instans. Det kunne fx være sager vedr. klager over overformynderes og værgers afgørelser.

Fra gammel tid eksisterede der desuden på Københavns slot en særlig gårdsret eller hofret, der var værneting for det personale, der var knyttet til hofholdningen og centraladministrationen. I 1681 omdannedes gårdsretten til to nye af hinanden uafhængige domstole, kaldet henholdsvis hofretten og borgretten. Under hofretten sorterede de personer, der var optaget i rangen, medens hofbetjente sammen med deres familier og tjenestefolk fik borgretten som værneting. De to domstole behandlede såvel civile som kriminelle sager, og de varetog ligeledes skifteforvaltning.

For at afslutte oversigten over de brogede jurisdiktionsforhold i ældre tid i København kan yderligere tilføjes, at der i 1701 organiseredes en politiret til at behandle de specielle politisager. Om dens virksomhed vides faktisk intet, da der ikke er efterladt arkivalsk materiale fra denne domstol. Den afløstes til en vis grad af det såkaldte politi- og kommercekollegium, hvis arkiv ligger i det københavnske stadsarkiv. Trods eksistensen af denne institution var der tildelt Københavns politimester en vis dømmende myndighed, først og fremmest i de specielle politisager, og denne myndighed blev betydeligt udvidet i løbet af 1700-tallet. Om denne virksomhed haves også meget få

arkivalske vidnesbyrd, bortset fra hvad der kan udlæses af de til politi- og kommercekollegiet appellerede kendelser fra politimesterens side.

I 1686 besluttede regeringen at oprette endnu en »domstol« i København, idet der under 13. april 1686 udstedtes en forordning »om en inkvisitionskommissions indretning i tyvssager«.² Ved oprettelsen af dette nye retsinstitut håbede man at få et virksomt middel i kampen mod de mange og talstærke tyve- og hælerbander, som på det tidspunkt plagede den københavnske befolkning. Ofte havde man erfaret, at drevne prokuratorer trak sådanne sager i langdrag med henvisning til, at de indklagede hørte under en anden jurisdiktion end den, for hvilken sagen var rejst. Nu ville man imødegå denne ulempe ved at dekretere, at sager af denne art, hvor der ofte var et betydeligt antal sigtede, både civile og militære, kunne blive behandlet på ét og samme sted. Årsagen til de mange militærpersoners optræden i disse sager hænger i første række sammen med, at det menige mandskab ved Københavns garnison bestod af hvervede personer med en noget blakket fortid. Det hed udtrykkeligt i forordningen, at det var kommissionens opgave at afholde de fornødne forhør og derefter henvise de anklagede til deres rette værning. Kommissionen skulle ikke være en domstol, men et undersøgelseskammer. I realiteten kom den imidlertid i perioder og i visse udvalgte sager til at optræde som almindelig domstol. Kommissionen sorterede i hele den her behandlede periode under Københavns kommandant, og det var oprindeligt meningen, at kun den såkaldte »General-Gevaldiger« kunne foranledige indstævninger. I løbet af årene ændredes også dette forhold, idet andre myndigheder, såsom magistrat og politimester, foruden privatpersoner kunne anmode kommissionen om at beskæftige sig med tyvssager o.lign. Forordningen indeholdt en bestemmelse om, at kommissionen skulle bestå af en præses og et antal assessorer, udpeget af stadens forskellige jurisdiktioner. I praksis blev det imidlertid således, at dens medlemmer fortrinsvis var militærpersoner. Der var ikke fastsat nærmere regler for, hvornår eller hvor ofte kommissionen skulle træde sammen, hvor den skulle holde sine møder, eller hvorledes rettergangen skulle tilrettelægges. Det var åbenbart overladt kommissionen nærmere at bestemme dette, og der blev ikke udarbejdet nogen speciel instruks omfattende disse spørgsmål. I hvert fald er en sådan ikke påtruffet. Formodentlig har det været en stiltiende forudsætning, at kommissionen skulle følge almindelige militære rettergangsregler, herunder også at det var tilladt at anvende

tortur for at få sandheden frem. Kommissionen fik tilforordnet en auditør, der varetog de forretninger, som normalt udførtes af auditøren inden for den militære retspleje. Ingen, der indkaldtes for kommissionen, måtte møde med eller ved prokurator.

Inkvisitionskommissionens arkiv

Kommissionens arkiv befinder sig i dag i det sjællandske landsarkiv, og det er afleveret hertil i sommeren 1894 fra den kgl. landsoverrets arkivkontor sammen med andre ældre københavnske domstolsarkivalier.³ Det er ikke noget fuldstændigt arkiv. Der er betydelige huller i materialet. I første omgang vil man være tilbøjelig til at tro, at det ældste materiale muligvis er gået tabt i forbindelse med branden i 1728, som tilintetgjorde så meget værdifuldt københavnsk arkivstof. Dette er imidlertid ikke tilfældet, da der foreligger vidnesbyrd om, at der endnu i 1752 eksisterede en ubrudt række af justitsprotokoller. Af denne række er i dag kun bevaret et enkelt bind fra 1696–1701 og en sammenhængende række fra 1735–71. Det sidste bind i denne række (1752–71) er imidlertid kun indtil 1763 at betragte som en »justitsprotokol«, idet man fra 1764 anvendte den som en journal over behandlede sager. Man synes på det tidspunkt at have anlagt en særlig række forhørsprotokoller, men ingen af disse er bevaret fra perioden 1764–71. Foruden rækken af justitsprotokoller er overleveret en såkaldt ekstraktprotokol fra 1749–58 og 10 pk. spredte justitsdokumenter fra perioden 1742–60.

Når det overhovedet er muligt at give en nogenlunde sammenhængende fremstilling af kommissionens virksomhed, skyldes det følgende forhold. I 1752 udarbejdede den daværende præses for kommissionen kaptajn Jennsen en 74 sider lang redegørelse for kommissionens organisation og forretningsgang. Som bilag til denne redegørelse foreligger en ekstrakt af de nu forsvundne justitsprotokoller fra 1686–1741, udarbejdet af kommissionens auditør E. Mechlenburg. Disse ekstrakter, der er ret omfattende, erstatter til en vis grad de nu tabte originalprotokoller. Redegørelsen med bilag findes i Rigsarkivet.⁴ En fotokopi er i dag opstillet i forbindelse med inkvisitionskommissionens arkiv.

Det er forbundet med betydelige vanskeligheder at udnytte dette kommissionsarkiv. Der ses i denne forbindelse bort fra, at justitsprotokollerne som andet tilsvarende materiale er meget uoverskueligt og ofte sjuksket ført. Værre er det, at der fuldstændigt mangler det fornødne indgangsmateriale i form af saglister eller andre registre. Man

skal faktisk andetsteds fra vide, at kommissionen har haft en bestemt sag til behandling og derefter møjsommeligt blade sig frem i protokollen, indtil man finder den.

Kommissionens virksomhed 1686–1735

Fremstillingen i dette afsnit bygger i væsentlig grad på de overlevere ekstrakter af justitsprotokollerne, der indtil 1743 blev ført på tysk. Kommissionen synes at være trådt sammen første gang 26. nov. 1686. Man har således ikke forhastet sig. Mødestedet i den ældste periode kan ikke fastslås. Senere blev det som bekendt Stokhuset på hjørnet af Rigensgade og Sølvgade bag ved kasernen. I de første år bestod kommissionen af en præses og 4–5 assessorer. Senere øgedes antallet, og det blev efterhånden almindeligt, at assessorernes antal kom op på 8–10, undertiden flere.

Man havde oprindelig haft til hensigt, at kommissionen kun skulle virke som et undersøgelsesorgan og alene beskæftige sig med tyvs- og hælerisager. Faktisk udviklede det sig meget hurtigt derhen, at en lang række andre sager henvistes til behandling i kommissionen, og at denne begyndte at afsige domme. Der synes ikke at foreligge nogen direkte ordre til at skifte praksis, man gjorde det blot. Foruden tyvs- og hælerisager behandlede i den ældste periode også sager vedr. horeri, klammerier mellem borgere og militærpersoner, herunder overfald på vagtposter. Der forekommer også flere gange sager vedr. desertering og hjælp til dette samt forsøg på hvervning til fremmed krigstjeneste. Som en kuriositet kan nævnes, at en korporal stod anklaget for »at have sluttet pagt med djævelen«. Ved en anden lejlighed behandlede man en anklage mod en kvinde, der havde sendt sine børn ud på gaden for at tigge, medens en anden kvindelig arrestant sigtedes for ildspåsættelse. Også en enkelt sag om falsk udlægning af barnefader er blevet taget under behandling. Det er nok rimeligt at betragte de her nævnte sager som udenværker. Det væsentlige for kommissionen har sikkert været behandling af tyvssagerne, men auditør Mechlenburg, der kendte dens dagligdag, har ikke fundet det nødvendigt i ekstrakten at omtale tyvssagerne.

Med hensyn til kommissionens domspraksis kan det oplyses, at man allerede inden udgangen af 1686 begyndte at idømme bøder. 3. febr. 1687 sendte man en kvindelig arrestant i Spindehuset, og med årene blev sådanne domme mere og mere almindelige. Man anvendte i vid udstrækning Børnehuset og Spindehuset som straffeanstalter. Livsvarig hensættelse i en af disse anstalter dekrettedes ved flere lejlig-

il uen de Meisn ubersiedlich magt variable oder fixen uff bestand die
wissen der recht, das die zugewandt werden solle, damit die recht die lant
8 fagen unger.

weiter man soll laubt das wieder, das in Befehl lant der Commission
bringen, das die mit der pflicht gegen der Meisn und unger gegen der anze
der frau Maria Margrath prozedieren sollen.

den fagen die Meisn, das die fraw das recht magt altes geschick lant,
das die die selber selber nicht gemer, aber die lant das zu der nach gessen,
mit die fang lant unger, allein die lant das diese selber gemer und
die argeheit Maria Margrath lant solle lant, wie sie das lant, und die

die argeheit Maria Margrath regier mit lant lant, das die solle selber in
lont unger lant.

Meisn fagen das die Maria Margrath das recht magt 2. mal ganz neu
die gefall, und je man die recht lant der der selber geben.

gegeben lant lant und den recht, expedient, und regierung die fraw
lont, und lant und magt mit den recht, abgeordnet lant, unger
die fagen die Maria Margrath, so der recht lant, die selber lant
lont die die lant lant, das die die selber gemer und die
lont die selber lant.

die argeheit regier lant, die fraw je vorgeschick lant, das die, aber
zugewandt werden solle.

bestand die Commission anstandslos zu sein, das die argeheit geschick
aber solle, als lant die lant lant, aber lant die nicht lant
unger, die solle mit lant lant, lant und das die unger lant
den gericht lant.

die argeheit lant lant lant und unger, aber lant lant lant die
lont, das die lant lant lant, lant lant lant

*Anton
Christenreich, Justizrat*

Des Herrn Anton Christenreich Justizrat

10 1696 den 4 febr: continant der Königl. Commission mit der inquesten ist

Udsnit af inkvisitionskommissionens justitsprotokol 1696-1701 vedrørende det pinlige forhør i 1696 over den 16-årige negerpige Goo. Landsarkivet for Sjælland m.m. fot.

heder. Man benyttede også forskellige former for legemlig afstraffelse, først og fremmest piskning og anbringelse i halsjern.

For at fremtvinge tilståelser anvendtes i hele perioden det såkaldte pinlige forhør. Denne hårdhændede metode bragtes i anvendelse både over for mænd og kvinder. Dette medførte naturligvis, at der i den københavnske befolkning lidt efter lidt nedfældede sig en udpræget frygt for at blive indkaldt for kommissionen. En ofte anvendt form for tortur var den i militæretaten anvendte »Polnische Bock«, på dansk kaldet »polsk buk«. Der fandtes forskellige grader inden for denne torturform: fra påsatte tommeskruer, rulning af delinkventen med bar ryg over flintesten til stramning af et reb omkring panden. Dette reb var forsynet med 5–6 knuder. Når man strammede det, trængte knuderne ind i hovedet. En anden meget anvendt form for tortur, navnlig mod kvinder, var piskning »mit Ruthen«. Delinkventen blev bundet til væggen og fik ryggen blottet, hvorefter piskningen blev foretaget, undertiden med visse mellemrum. Der kunne dekretes op til 150–200 slag. Normalt benyttede man Stokhusets fangevogter, den såkaldte stokmester, til at foretage det fornødne. I sværere tilfælde hidkaldtes skarpretteren. Hvis kommissionen havde afsagt en dom gående ud på en legemlig afstraffelse, løslodes delinkventen, efter at straffen var fuldbyrdet.

Den bevarede justitsprotokol fra 1696–1701 gør det muligt at give yderligere konkrete oplysninger om kommissionens virksomhed. Således kan man bestemme, at der inden for de 5½ år, som protokollen dækker, blev behandlet 537 sager, altså et ret betydeligt antal. Det kan også konstateres, at tyvs- og hælerisager spillede en betydelig rolle. Man får ligeledes nøje besked om, hvor mange assessorer der mødte til de forskellige kommissionsmøder, og hvor lang tid der medgik til behandlingen af de enkelte sager. Som regel kunne en sag færdiggøres på nogle få mødedage, men der er eksempler på, at en sag beslægtede kommissionen over en længere periode. Det er ligeledes muligt ved hjælp af protokollen at få flere detaljer frem om de anklagede personer og deres kriminelle handlinger. Som eksempler kan nævnes en sag, rejst af fodermarskal Hans Sack mod en 16-årig negerpige Goo, der havde tjent ved hoffet og nu sigtedes for tyveri, bl.a. af en sølvtallerken. Hendes sag behandledes i 3 kommissionsmøder i jan.–febr. 1696, og da hun benægtede tyveriet, blev hun underkastet piskning i flere omgange. Sagen endte med, at fodermarskallen i kommissionsmødet 12. febr. 1696 kunne meddele, at negerpigen efter højere befaling skulle anbringes i Børnehuset. Nogle år

senere anmeldte en herværende svensk diplomat Lövenhaupt, at en norskfødt tjenestepige havde stjålet en sølvthepotte i hans hus, men var blevet pågrebet umiddelbart efter på gaden med thepotten på sig. På grund af tidligere idømte straffe for tyveri blev den anklagede tjenestepige nu idømt kagstrygning og tyvsmærke i panden i henhold til Danske Lovs 6-17-36.

Fra årene 1701–35 er man påny henvist til at bruge de omtalte ekstrakter, og det fremgår af materialet, at man også i disse år fortsatte med at afsige domme. Foruden hensættelse i Børnehuset anvendte man nu også anbringelse i Københavns fæstning som slave enten på åremål eller på livstid. I enkelte tilfælde har man dekretet landsforvisning, og også dødsstraffe forekommer, men dog kun sjældent. Man tør måske fra senere tilfælde af dødsstraf slutte tilbage og formode, at en så alvorlig straf altid er blevet forelagt kongen til endelig godkendelse. 9. febr. 1719 dømte man en dreng til hensættelse i Børnehuset på ubestemt tid. Han skulle blive siddende her, indtil man kunne spore bedring, og der viste sig en mulighed for at anvende ham, som der står i protokollen.

Ekstrakterne indeholder ligeledes talrige henvisninger til, at kommissionen har anvendt tortur for at fremtvinge en tilståelse, men der gives ikke nærmere enkeltheder undtagen i ganske specielle tilfælde. I denne forbindelse kan det nævnes, at et kongeligt reskript af 12. jan. 1711 havde indskærpet, at der kun i undtagelsestilfælde måtte anvendes tortur over for militærpersoner for ikke at gøre dem uegnede til krigstjeneste.⁵ Om denne begrænsning af torturen også er kommet de civile fanger til gode, kan ikke oplyses. Man kan blot konstatere, at tortur var en dagligdags begivenhed i kommissionen, og at man ikke veg tilbage fra at benytte de strengere grader. Man finder således under 12. aug. 1726 en indførsel, hvori det hedder: »Ein Inquisit wird zur Herausbringung der echten Wahrheit in den Bock und hernach auf Stein gelegt«.

Kommissionens virksomhed 1735–52

Fra slutningen af 1735 får man påny fastere grund under fødderne, idet der er bevaret protokoller fra 13. dec. 1735. Generelt må det siges, at disse protokoller er ført meget ujævnt, og indførslerne er foretaget af ofte skiftende skrivere. Det oplyses andetsteds, at auditøren benyttede sig af en »skriverkarl« til dette arbejde. En systematisk gennemgang af det bevarede protokolmateriale viser, at justitsprotokollerne først og fremmest må betragtes som forhørsprotokoller. Ofte er

de afholdte forhør indført med stor vidtløftighed, således at man både oplyses om de stillede spørgsmål og de afgivne svar. Protokollerne vil derfor kunne benyttes til en nærmere beskrivelse af datidens forhørsteknik, men det ligger uden for nærværende undersøgelse.

I 1742 synes daværende garnisonsauditør E. Mechlenburg at være tilforordnet kommissionen som forhørsleder. 28. marts 1742 ansøger han om tilladelse til at opkræve betaling for leverede forhørsudskrifter, og under 23. april 1742 reskriberer kongen generalløjtnant Scholten, at Mechlenburg må være berettiget til at opkræve de samme kopipenge, som betales ved de almindelige underretter.⁶ Mechlenburg fortolkede de gældende bestemmelser således, at han kunne opkræve 3 rdl. pr. ark, men 13. sept. 1743 meddeltes det ham, at der var klaget over denne høje takst, og det blev pålagt ham for fremtiden at nøjes med 24 sk. pr. ark.⁷ Det var også i begyndelsen af Mechlenburgs funktionsperiode, at man ændrede protokolførelsen fra tysk til dansk. 13. sept. 1743 modtog Mechlenburg fra sine militære overordnede besked om, at protokollen for fremtiden skulle føres på dansk, og at alle dokumenter, d.v.s. forhørsudskrifter m.m., ligeledes skulle udfærdiges på dansk. Påbudet blev straks taget til følge.⁸

Under forudsætning af, at samtlige kommissionsmøder er blevet refereret i justitsprotokollerne – og der er formodentlig ingen grund til at tro, at dette ikke skulle være sket – kan man i denne periode danne sig et ganske godt indtryk af kommissionens virksomhed. Det kan således konstateres, at arbejdet har varieret stærkt fra år til år, i hvert fald målt i antallet af kommissionsmøder. En simpel optælling af møder i årene 1736, 1741, 1746 og 1751 giver følgende resultat:

1736	87	mødedage
1741	25	»
1746	117	»
1751	74	»

Det kan yderligere konstateres, at der var perioder, hvor det var nødvendigt for kommissionen at mødes omtrent dagligt, medens man til andre tider kunne tage den mere med ro. Det afhang først og fremmest af de sager, som kommissionen fik til opgave nærmere at undersøge.

Man kan ligeledes fastslå, at det i denne periode så godt som udelukkende var tyvs- og hælerisager, som kom til behandling. Man holdt sig altså nu det oprindelige påbud fra 1686 efterretteligt. Om

denne ændring af praksis er sket efter højere ordre, har det ikke været muligt at dokumentere. Ved en senere lejlighed tog auditør Mechlenburg afstand fra at udvide kommissionens arbejdsområde, og det kan derfor ikke helt udelukkes, at det er ham, der har fået den nye praksis anerkendt. Alt tyder på, at han har haft en betydelig indflydelse på det daglige arbejde. Det er også karakteristisk for denne periode, at kommissionen kun i undtagelsestilfælde afsiger domme. Protokollerne giver i hvert fald indtryk af, at man så godt som udelukkende har koncentreret sig om virksomheden som undersøgelseskammer. Kun efter direkte ordre fra kongen afsagde man dom i en forelagt sag.

Protokollerne viser endvidere, at man stadig anvendte tortur, når man ikke kunne få en tilståelse frem, eller når man havde på fornemmelser, at den anklagede holdt vigtige oplysninger tilbage. I visse tilfælde indhentede man en speciel kgl. resolution om anvendelse af tortur. Der var nemlig under 5. dec. 1735 publiceret et nyt kgl. reskript, som fastslog, at en flere gange gentaget tortur kun måtte foretages med nogle dages mellemrum og ikke udstrækkes længere end en ¼ time pr. gang.⁹ Som det vil fremgå af det følgende, finder man i protokollerne enkelte gange kgl. resolutioner vedr. anvendelse af tortur. Om kommissionen i alle tilfælde har forhørt sig på højeste sted, inden man skred til det pinlige forhør, er et helt andet spørgsmål. Man kan i hvert fald konstatere, at tortur stadig anvendtes. I et kommissionsmøde 1. marts 1741 hedder det således, at en inkvisit blev belagt med alle tre grader af tortur, og under et følgende møde 9. marts noteres ganske tørt: *Inquisit geht zum Bekenntnis*. Til illustration af kommissionens virksomhed i denne periode skal følgende sager nærmere refereres.

I 1735 rejstes tiltale mod lakaj Philip Stein. Den pågældende sigtedes for omfattende tyverier af sølvtøj dels hos private dels fra gemakkerne på Frederiksberg slot og i det kgl. palæ i København. Sagen var først blevet rejst for borgretten, men herefter henvist til undersøgelse i inkvisitionskommissionen. Det havde åbenbart været umuligt for borgretten at få hele sandheden frem hos den anklagede. Inkvisitionskommissionen gik i gang med afhøringer, og i en længere sagsudredning, der er dateret 19. jan. 1736, anmodede man kongen om tilladelse til at anvende tortur over for fangen.¹⁰ I en resolution af 27. febr. 1736 gav kongen tilladelse til, at kommissionen anvendte 1. grad af den »polske buk«, altså tommeskruerne. I løbet af sommeren blev forundersøgelsen afsluttet, og kommissionsmedlem-

merne gik i gang med at votere i sagen. Fra samtlige assessorer og fra præses er bevaret skriftlige vota, og flere af disse er ret omfattende. Præsidentens votum fylder således ikke mindre end 5 tætbeskrevne sider i justitsprotokollen. Samtlige voterende stemte for, at den anklagede lakaj skulle ende sit liv i galgen. Et par af de afgivne vota er udarbejdet og protokolleret på dansk, hvilket på det tidspunkt var et særsyn. I det hele taget er denne votering enestående i kommissionens historie. Der er hverken før eller siden bevaret en så udførlig votering fra inkvisitionskommissionen.¹¹

I 1741 fik kommissionen påny forelagt en tyverisag. Tyveriet var begået af tjener Peter Giørup hos ceremonimester Vincents Lerche. Også i denne sag indstillede kommissionen til kongen, at man fik lov til at anvende tortur. Dette godkendtes ved kgl. resolution 20. febr. 1741, men den gang uden at kongen nærmere fastsatte graden af tortur. Også i denne sag afsagde kommissionen dom. For Peter Giørup og hans medskyldige Lars Poulsen kom dommen til at lyde på hængning, medens Giørups søn, der også var inddraget i sagen, slap med kagstrygning og tyvsmærke i panden. Dommen blev refereret for kongen, som 2. juni 1741 ændrede livsstraffen til hensættelse i jern på livstid i citadellet.¹² Også i denne sag er der bevaret vota fra kommissionsmedlemmerne, men de er ikke så fyldige som i den foregående sag. Der kan endnu berettes om en tyvssag fra 1742, hvori kommissionen afsagde dom. Den hovedanklagede i denne sag var en kvinde ved navn Maria Catharina Müller. Desuden rejstes anklage mod 4 musketerer, en sergeant og en grenader. Kvinden blev dømt til kagstrygning, tyvsmærke i panden og hensættelse i Børnehuset på livstid, medens flere af musketererne måtte løbe spidsrod. Også denne dom blev forelagt kongen, der 10. august 1742 resolverede, at kvinden skulle slippe for at brændemærkes, men have 27 slag af skarpretter samt hensættes i Børnehuset på livstid.¹³ I årene efter 1742 er der ikke påtruffet egentlige domsafsigelser. De er i hvert fald ikke indført i protokollen.

For at illustrere, hvor lang tid, der kunne medgå til behandling af en større tyverisag, skal følgende sager fra 1749 og 1751 omtales. I kommissionsmødet 3. juli 1749 fremstilledes den 25-årige ugifte garder Johan Neumann, født i Schweiz og katolik og i de sidste 4 år tjenstgørende ved garden. Sagen var rejst af to københavnske borgere og henvist til kommissionsbehandling af politimester Torm. Sagen drejede sig om tyveri. Sagen krævede afholdelse af ikke mindre end 45 kommissionsmøder og kunne først afsluttes i nov. 1749. Der kun-

ne herefter rejses tiltale mod 9 personer. Sagens videre behandling fandt sted ved de respektive anklagedes værneting. En anden omfattende tyverisag fra 1751 gjaldt sagen mod den såkaldte »Gøttes bande«, opkaldt efter hovedmanden sergeant Johann Michel Götte. Da sagen var færdigbehandlet, havde man fået klarlagt omstændighederne omkring 130 tyverier.

Overvejelser om ændringer i kommissionens organisation 1752–58

Under 2. nov. 1752 afleverede daværende præses kaptajn H. C. Jennsen en udførlig beretning om kommissionens organisation og virksomhed.¹⁴ Beretningen er en udmærket kilde til belysning af kommissionens forhold omkring midten af 1700-tallet. Det fremgår ikke direkte af beretningen, på hvis initiativ den er udarbejdet, men der er vel overvejende sandsynlighed for, at man på dette tidspunkt har haft visse overvejelser og ønsker om en modernisering af kommissionen og dens virksomhed. Hertil har beretningen formodentlig skullet bruges.

Kaptajn Jennsen oplyser, at kommissionen i 1752 bestod af en præses og et antal assessorer. De beskikkedes af kommandanten, og kommissionen var i det hele taget at betragte som en militær institution. Præses var som regel kaptajn ved et af de i hovedstaden garnisonerede regimente. Han blev så længe som muligt på denne post, men eventuelt advancement eller marchordre til regimentet kunne medføre, at han måtte udskiftes. Af den bevarede ekstraktprotokol fremgår det, at kommissionen fra 12. maj 1749 til 23. marts 1751 havde haft 3 forskellige ledere. Kaptajn Jennsen var tiltrådt 23. marts 1751 og fungerede faktisk indtil 14. febr. 1758, men det var nok en undtagelse fra den almindelige regel. Det var præses' opgave først og fremmest at kontrollere, at de udpegede assessorer mødte samt at holde kommandanten underrettet om, hvad der foregik.

I 1752 var der tilforordnet kommissionen 11 assessorer, hvoraf den ene var kaptajn i borgervæbningen og udpeget af stadshauptmanden. De øvrige var løjtnanter, udpeget af de forskellige regimente, der var garnisoneret i hovedstaden. Blandt de 10 løjtnanter var også en søløjtnant. Denne person udskiftedes hver 3. måned, medens de øvrige normalt havde en længere funktionstid. Assessorerne havde pligt til at overvære samtlige kommissionsmøder og drage omsorg for, at anklagede fra deres respektive afdelinger også mødte. De skulle endvidere holde deres chefer underrettet om sager af interesse for regimentet.

Kommissionens vigtigste person var auditøren, der ledede hele inkvisitionen, førte protokollen og udfærdigede de nødvendige dokumenter. Denne vigtige post beklædtes i 1752 af auditør E. Mechlenburg, som samtidig måtte varetage sine almindelige auditørforretninger, herunder optræde som auditør ved den i 1756 oprettede »kombinerede krigsret«. Denne funktion medførte, at der i perioder ikke kunne afholdes kommissionsmøder.

Kommissionen var et rent undersøgelseskammer, og kaptajn Jennsen oplyser, at der kun i to tilfælde var afsagt domme inden for de sidste 11 år. Dette var sket efter udtrykkelig kgl. resolution. I de sager, hvor der skulle afsiges dom, skulle auditøren både optræde som anklager og defensor, og han skulle desuden udfærdige selve dommen. Assessorer og præses voterede, og præses var sidstvoterende. Til assistance for kommissionen var udpeget en såkaldt justitsløjtnant og en justitssergeant, hvis opgave var at føre tilsyn med arrestanterne, foretage tilsigelser og udføre arrestationer. Selve bevogtningen varetoges desuden af et antal militære vagtposter.

Der var ikke fastsat bestemte mødedage for kommissionen. Den trådte sammen, når der var behov for det, og når auditøren havde fri fra sine andre embedspligter. Når der var berammet afhøringer, mødte man om sommeren kl. 8, om vinteren kl. 9, og man fortsatte indtil kl. 1–2. Der kunne holdes forhør 5 dage om ugen.

Kommissionen holdt stadigvæk sine møder i Stokhuset, hvor der var indrettet et særligt kommissionsværelse. Alle var pligtige til at møde, når de blev tilsagt, hvad enten det drejede sig om tyve, hælere, købere og vidner. Var der fornemme personer blandt køberne eller vidnerne, kunne man dog afkræve dem en skriftlig erklæring. Var en konfrontation nødvendig, måtte de indfinde sig i forhørslokalet. Rent undtagelsesvis kunne konfrontationen foregå i deres hus. I sygdomstilfælde kunne auditøren eller et par af assessorerne sendes til den syges bopæl for at få optaget de fornødne forklaringer. Assessorerne kunne også bistå ved husundersøgelser.

Under kommissionsstuen var indrettet 7 rum til arrester. I hvert rum var plads til 8–12 personer, og rummene var udstyret med brikse. Ved anbringelsen af fangerne bestræbte man sig for at adskille medlemmerne af de enkelte tyvebänder. I ældre tid havde de to køn været anbragt sammen, »men for at evitere den deraf flydende scandale«, som kaptajn Jennsen udtrykker sig, blev de kvindelige arrestanter nu samlet i et særligt arrestrum.

Når en fange skulle afhøres, førtes han under bevogtning op i

kommissionsstuen, hvor forhøret fandt sted. Kunne man ikke få en tilståelse frem, var det ganske almindeligt, at kommissionen dekretede, at der skulle skrives til pinligt forhør. Der forelå ingen speciel bemyndigelse hertil, men det havde været almindelig sædvane siden kommissionens oprettelse. På dette tidspunkt anvendte man kun piskning, og det tog justitssergeanten sig af. Kaptajn Jennsen erklærede det for absolut nødvendigt, at man anvendte piskning for at få sandheden frem, men han skyndte sig at tilføje, at man var forsigtig med at anvende denne metode for at undgå, at uskyldige skulle komme til at lide, eller at arrestanternes helbred blev skadet.

Kaptajn Jennsens redegørelse mundede ud i forskellige forslag til forbedringer. Således anbefalede han, at der tilforordnedes kommissionen flere civile assessorer, da antallet af civile anklagede og sigtede oversteg de militære. Han kunne også ønske, at regimentscheferne, når de kommanderede en ung løjtnant til at tage sæde i kommissionen, tog mere hensyn til evner og interesser og i det hele taget fritog dem for almindelige tjenstlige forpligtelser, bl.a. at møde til morgenparade. Det ville desuden være nødvendigt at give auditøren fuldmægtigassistance, da han var overbebyrdet med arbejde. Man kunne også bruge endnu en justitssergeant. Præses ville endelig anbefale, at man for fremtiden fastsatte bestemte tidspunkter for kommissionens sammentræden. Som forholdene var i øjeblikket, gik flere forgæves til Stokhuset.

Kaptajn Jennsen havde også ønsker med hensyn til kommissionens lokaler. Arresterne trængte til forbedring, og der burde indrettes et særligt arrestlokale til specielle fanger. Man behøvede ligeledes en særlig sygestue for syge arrestanter og et særligt værelse, hvor de indstævnedede kunne opholde sig, medens de ventede. Flere arrester og ansættelse af en fængselslæge stod ligeledes på ønskesedlen. Når der stilledes krav om indretning af et specielt arrestlokale for dødsdømte forbrydere, således at den dødsdømte kunne få lov til at sidde alene og få besøg af præsten, må baggrunden være den, at sådanne arrestanter blev siddende i Stokhusarresten, medens deres sag blev pådømt andetsteds. Som nævnt havde kommissionen ingen domsmyndighed. Kaptajn Jennsen kunne imidlertid godt tænke sig, at kommissionen fik tillagt domsmyndighed. En forudsætning måtte imidlertid være, at kommissionen i så fald skulle afsige dom i samtlige sager, der blev den forelagt og ikke som i fortiden kun efter speciel kgl. bemyndigelse. En nærmere præcisering af, hvilke sager kommissionen skulle tage sig af, var ligeledes ønskelig. Som et sidste ønske foreslog

præses, at auditøren for fremtiden blev sat på fast gage (»en skikkelig gage«) og fritaget for alle andre hverv. Hans tilstedeværelse i den »kombinerede krigsret« medførte bl.a., at han var fraværende ca. to måneder om året, og dette var til betydelig gene for kommissionens arbejde.

Kaptajn Jennsens reformforslag havde til følge, at man anmodede generalauditør Kofoed og generalprokurør Stampe om at træde sammen og udarbejde forslag til et reglement for inkvisitionskommissionen. Et sådant så imidlertid aldrig dagens lys, men gennem forskellige betænkninger, der er bevaret fra Stampes hånd i forbindelse med verserende sager vedr. kommissionen, erfarer man, at de to høje jurister arbejdede med problemerne. Ét positivt resultat kom der dog ud af disse overvejelser, idet begge var enige om at indstille, at man erstattede den hidtidige præses med en juridisk uddannet person, der skulle sættes på fast løn og varetage stillingen som præses som sin væsentligste embedsopgave.¹⁵

Forud for gennemførelsen af dette forslag gik forskellige forhandlinger mellem generalkommissariatet for landetaten og kancelliet, hvor den førstnævnte myndighed i en skrivelse af 25. febr. 1758 gik ind for, at inkvisitionskommissionen nu som før skulle sortere under hovedstadens militære myndighed, og at den påtænkte leder skulle have tilknytning til militæretaten. Dette var nødvendigt, for at kommissionen fortsat kunne administrere sagernes behandling i overensstemmelse med militær retspleje. Kun på den måde, hævdede man, ville man være i stand til at få sandheden frem hos »så mange slags folk, hvoriblandt findes sådanne, der illuderer snart alle granskningsmidler, alene for at skjule sandheden«. Kancelliet bøjede sig for kravene fra militæretaten, og både Stampe og kancelliet var enige om, at det i mange tilfælde ville være nødvendigt fortsat at anvende tortur for at få sandheden frem.

Resultatet blev, at man indgik til kongen med en indstilling om, at den tidligere garnisonsauditør E. Mechlenburg udnævntes til præses for inkvisitionskommissionen. Ved kgl. resolution 29. marts 1758 fik Mechlenburg kaptajnsrang og udnævnelse til præses. Han skulle for fremtiden have en årlig løn af 600 rdl., hvoraf en tredjedel skulle udredes henholdsvis af land- og søetaten og Københavns magistrat.¹⁶ Som præses skulle han dirigere processen, som det hedder i resolutionen, hvilket vil sige, at han fortsatte den gerning, som han hidtil havde udført. Det var således ham, der ledede alle afhøringer og foretog de fornødne konfrontationer. Ved en given lejlighed havde Stampe

udtalt sig meget positivt både om hans juridiske kundskaber og hans evner til at lede et forhør og få sandheden frem. Reskriptet gjorde den nye præses ansvarlig for, at alt gik ordentligt og vel til, og at sagerne blev fremmet mest muligt. Han skulle altid være til stede, når kommissionen trådte sammen. Til hans assistance skulle der udnævnes en ordentlig inkvisitionsauditør, der skulle føre protokollen og foretage de nødvendige udfærdigelser af dokumenter. Hvis præses var forhindret i at møde, skulle han overtage ledelsen. Som vederlag skulle denne auditør modtage de 180 rdl., som Mechlenburg hidtil havde oppebåret (se nedenfor). Mechlenburg fungerede som præses indtil 1763. Under 19. okt. 1763 udnævntes den daværende generalauditør Wilh. Bornemann (1731–1801) til hans efterfølger. Han beklædte præsesstillingen, indtil han 6. april 1771 i forbindelse med den store omlægning af den københavnske kommunalforvaltning blev udnævnt til politimester i København. Som hans efterfølger konstitueredes auditør Mathias Stub, en ret inferior person, som i løbet af ganske kort tid blev udsat for en meget kraftig offentlig kritik.

Kommissionen får befaling til at tage sig af falskspillere 1755

Det var ved midten af 1700-tallet blevet almindelig anerkendt, at inkvisitionskommissionen udelukkende skulle tage sig af tyvs- og hælerisager, af hvilke der som påvist stadig var adskillige. I 1755 rejstes spørgsmålet, om kommissionen ikke også kunne tage sig af de mange lyssky personer, som levede af at trække folk op i spil.¹⁷

I foråret 1755 henvendte amtmand Gram sig til politimester Torm i København og bad ham om at tage affære i anledning af, at en bonde fra Frederiksborg amt under et Københavnsbesøg var blevet blanket af for 5 rdl. og 5 mark i spil med to soldater. Begivenheden var foregået i prokurator Peter Møllers hus og i hans nærværelse. Politimesteren foretog en undersøgelse, men kunne ikke overbevise de skyldige. De nægtede alt. Han anmodede herefter inkvisitionskommissionen om at tage affære, men blev afvist. Torm gik nu til magistraten, som i en direkte henvendelse til kongen af 30. april 1755 anmodede om, at det måtte blive pålagt kommissionen at beskæftige sig med slige bedragerisager, når sandheden ikke på anden måde kunne bringes for dagen. I politimesterens skrivelse var det i øvrigt oplyst, at han var velvidende om flere spillekomplotter i byen, og at spillerne fortsætter »deres onde foretagende«, da de er klare over, at det er vanskeligt at ramme dem. I den verserende sag var spillerne velkendte for politimesteren, og når de drev deres spil, optrådte de

altid i civilt tøj. Også prokurator Møller var kendt for sine lyssky handlinger.

Magistratens andragende gik straks til høring hos auditor Mechlenburg, inkvisitionskommissionens overordnede – general Numsen – og generalprokurør Stampe. Mechlenburg henviste i sin betænkning til, at inkvisitionskommissionen udelukkende skulle behandle tyvs- og hælerisager, og at der behøvedes en særlig kgl. resolution, hvis kommissionen skulle tage sig af den uheldige bondes sag. Han gjorde ligeledes opmærksom på, at man for nogle år siden havde henvist en tilsvarende sag til behandling i en særlig kommission. En forudsætning for, at han skulle kunne anbefale, at kommissionen i fremtiden behandlede sager vedr. falsk spil, måtte imidlertid være, at der tilfornednes ham juridisk assistance. Han havde i øjeblikket en stor tyverisag under behandling, henvist af magistraten. I denne sag sad der ikke mindre end 37 personer arresteret, og der var ialt rejst sigtelser imod 184 personer og registreret 540 tyverier. Han havde kun kunnet fremme denne sag, fordi general Numsen midlertidigt havde fritaget ham for hans daglige gerning som garnisonsauditor. Han benyttede lejligheden til at gøre opmærksom på, at han i denne egenskab oppebar en gage på 200 rdl., og at han ikke modtog noget vederlag for arbejdet i inkvisitionskommissionen. Han havde derfor ingen mulighed for at aflønne en fuldmægtig, og han anmodede general Numsen om at anbefale, at der tildeltes ham en sådan. Kunne dette ønske opfyldes, skulle han gerne påtage sig den nye spillesag. General Numsen tilsluttede sig forslaget, og han tilføjede i sin betænkning, at han ved selvsyn havde konstateret, at Mechlenburgs arbejde var meget omfattende. Sagen gik videre til krigskancelliet, som i sin betænkning af 24. maj 1755 ligeledes kunne tilslutte sig, at de pågældende »filouterisager« behandlede af kommissionen. Betingelsen måtte imidlertid være, at auditøren modtog 200 rdl. til aflønning af en fuldmægtig. Disse penge måtte kancelliet fremskaffe, da krigskancelliet ikke rådede over de fornødne midler.

Man ventede nu på en udtalelse af Henrik Stampe, der fandt det nødvendigt at indhente visse oplysninger fra magistraten. I en ny betænkning af 18. juni 1755 understregede magistraten endnu engang nødvendigheden af, at de omtalte spillesager kom til behandling i kommissionen, og man erklærede sig desuden villig til årligt af renovationskassen at udrede 150 rdl. til fuldmægtigløn. Magistraten satte dog som betingelse, at kommissionen forpligtede sig til at behandle samtlige sager vedr. falsk spil, der rejstes enten af magistraten eller

andre, og desuden ønskede man, at det skulle pålægges kommissionen at holde møder både formiddag og eftermiddag, således at man kunne undgå alt for store udgifter til arrestanternes forplejning. Det var nemlig en fast regel, at den, der anmodede kommissionen om at behandle en sag, skulle betale det beløb, der medgik til arrestantens ophold i Stokhusarresten.

I sin erklæring af 2. juli 1755 måtte Stampe erkende, at falskspil-leri grasserede i vid udstrækning, og at det hidtil havde været vanskeligt at sætte en stopper for dette uvæsen. De personer, som havde gjort sig det til en profession at trække andre op i spil, forstod også at skjule deres handlinger. Stampe måtte derfor anbefale, at kommissionen overtog behandlingen af disse sager, også fordi man i Mechlenburg havde en fortræffelig inkvisitor, »som forstår at eksaminere og udforske vidner såvel som parter og medvidere og at confundere og indvikle dem, som vil fordølge den rene sandhed, så man kan gøre sig sikkert håb om, at sagens rette sammenhæng vil blive bragt for dagen«. Stampe ville ligeledes anbefale, at man indtil videre ydede Mechlenburg ikke som af magistraten foreslået 150 rdl., men 180 rdl. til aflønning af en fuldmægtig, og disse penge måtte magistraten udrede. Kancelliet godkendte Stampes indstilling, og 25. juli 1755 afsendtes et reskript til magistraten, hvori det pålagdes den at yde Mechlenburg de foreslåede 180 rdl., mod at kommissionen for fremtiden undersøgte sager, »som reise sig af filouteri i spil«. En gennemgang af den bevarede justitsprotokol 1752–1771 indeholder ingen indførsler om den af bonden fra Frederiksborg amt foranledigede anklage mod nogle soldater for falsk spil, og protokollen synes i det hele taget ikke at indeholde forhørsreferater i de sager, som i henhold til reskriptet af 25. juli 1755 var overladt kommissionen til behandling. Det er derfor ikke muligt at danne sig et indtryk af omfanget af den eventuelle forøgelse i kommissionens og auditørens arbejde, som reskriptet har medført. Auditør Mechlenburg fik imidlertid det positive udbytte af reskriptet, at han for fremtiden fik mulighed for at engagere en særlig fuldmægtig. Det kan afsluttende fastslås, at det kun var hensigten, at kommissionen skulle foretage forundersøgelser i sagerne vedr. falsk spil. Da disse sager efter kancelliets opfattelse måtte betragtes som politisager, skulle den eventuelle domfældelse foregå i politi- og kommercekollegiet.¹⁸

Kommissionens virksomhed 1752–71

Ved de forhandlinger, der i årene 1752–58 var ført mellem repræsentanter for såvel den militære som den civile retspleje om inkvisitionskommissionens fremtidige virksomhed, havde man kun kunnet blive enige om at gennemføre en omdannelse af stillingen som præses. Fra 1758–71 beklædtes denne stilling af en jurist, og til sin assistance havde han som fuldmægtig en auditor. Derimod foretog man ingen ændring i valget af assessorer, og man benyttede ikke lejligheden til at udarbejde en nærmere instruks for kommissionens arbejde. Den fortsatte med at virke som undersøgelseskammer i tyverisager, hvori der både var indblandet militærpersoner og almindelige borgere, og det var fortsat et særkende for denne institution, at man greb til tortur, når forhørslederen ikke kunne komme videre med en stejl benægter.

Der er for perioden 1752–71 kun bevaret en enkelt protokol, som fra 1764 fremtræder som en ren journal over behandlede sager. Det er derfor begrænset, hvad der kan fremdrages til belysning af kommissionens virksomhed i denne periode. Det bevarede materiale giver dog mulighed for rent statistisk at besvare enkelte betydningsfulde spørgsmål.

Det synes således muligt med relativ sikkerhed at fastslå omfanget af kommissionens virksomhed, målt i antallet af behandlede sager. Sammenligner man efterfølgende oversigt med de talmæssige opgivelser, der er givet i det foregående, synes antallet af behandlede sager forholdsvis beskedent. Antallet kan svinge betydeligt fra år til år, men det gennemsnitlige antal sager pr. år ligger omkring 15.

Behandlede sager 1764–71 (15/6)

1764	19	sager
1765	12	»
1766	15	»
1767	29	»
1768	13	»
1769	8	»
1770	12	»
1771	6	»

Under hele kommissionens tilværelse havde det været således, at også private kunne foretage anmeldelser. Medførte dette arrestationer, måtte anmelderen forpligte sig til at udrede kostpenge. Det mest

almindelige var imidlertid, at anmeldelsen kom fra en eller anden myndighed enten en militær eller en civil. For årene 1767–71 lader disse forhold sig statistisk belyse. Resultatet af undersøgelsen kan opstilles i følgende oversigt.

Antal af sager rejst af:

	Militære myndigheder	Magistraten og andre civile myndigheder	Politimesteren	Private
1767	16	2	10	1
1768	11	1	1	0
1769	5	3	0	1
1770	5	3	3	1
1771	6	0	0	0

Sager rejst mod:

	Militære personer	Civile personer
1767	17	12
1768	12	1
1769	6	3
1770	6	6
1771	4	2

Når man betragter den sidste oversigt, må det erindres, at adskillige sager udviklede sig under behandlingen. Sigtelsen kunne i første omgang være rettet mod enten en militær- eller en civilperson, men uvidedes som regel til at omfatte både den ene og den anden gruppe. Forholdet var vel således i al almindelighed, at det som regel var en militærperson, der var tyven, medens de civile anklagede i vid udstrækning var enten hælere eller købere af det stjålne gods.

En enkelt tyverisag fra denne periode skal kort omtales. Sagen var begyndt hos politimesteren, men da den svulmede op, anmodede magistraten general Numsen om tilladelse til at lade inkvisitionskommissionen tage den under behandling. Dette skete 17. febr. 1755, og kommissionen holdt sit sidste møde i denne sag godt et år senere, nemlig 22. marts 1756. Til at begynde med var der sigtet en kvinde og 3 mænd. De havde siddet i rådstuerettens fængsel under rådhuset på

Nytorv, men blev nu hentet af justitssergeanten og anbragt i Stokhusets fangehuller. Da man hentede arrestanterne, havde en af de mandlige anstillet sig syg og kastet sig på gulvet. Stokhusarresten havde ikke noget godt ry i den københavnske underklasse. Det var umuligt for slutteren og vægteren at få arrestanten op af kælderen, og justitssergeanten lod ham derfor blive i rådstuearresten for at undgå stort spektakel på gaden. Senere blev den pågældende ved hjælp af to politibetjente transporteret til Stokhuset og indsat i arresten her.

Sagen gav anledning til en lang række kommissionsmøder, og efterhånden omfattede sigtelserne 61 personer. Da sagen var færdigbehandlet, måtte auditøren i gang med at udfærdige de nødvendige forhørsreferater. Til bytinget afgik 376 ark, til søetaten 387 ark, til garderregimentet 100 ark og til garnisonen 432 ark. På et vist tidspunkt var der så mange sigtede, at arresterne i Stokhuset var overfyldt, og 12 sigtede måtte overføres til Holmen. Inden sagen kunne afsluttes, skulle alle 61 sigtede påny fremstilles for at få fastslået, om de havde bemærkninger til forhørsudskrifterne. Det var en fast praksis i kommissionen. Oplæsningen af de 1295 ark begyndte 26. febr. og fortsatte daglig indtil 22. marts. Den omfattende tyverisag kaldes i protokollen med kodeordet »Gade-Tyve-sagen«. En så omfattende sag hørte ganske vist til undtagelserne, men den var ingenlunde enestående.

Inkvisitionskommissionen tilforordnes hof- og stadsretten 1771

Som bekendt foregik der i det tidlige forår 1771 en fuldstændig omlægning af den københavnske kommunalforvaltning.¹⁹ Initiativtagerne var den tidligere amtmand i Tønder grev U. A. Holstein og kongens kabinetssekretær J. F. Struensee. Det var i denne forbindelse, at inkvisitionskommissionens præsides, generalauditør Bornemann udnævntes til politimester i København, og at auditør Stub konstitueredes som ny præsides.²⁰ Grev Holstein overtog hvervet som overpræsident og leder af den nye magistrat. I Holsteins og Struensees reformplaner indgik også en fuldstændig omlægning af de københavnske jurisdiktionsforhold og oprettelsen af en fælles domstol for samtlige københavnske borgere, kaldet hof- og stadsretten. Muligvis har de to reformatorer også haft i tankerne, at inkvisitionskommissionen skulle enten nedlægges eller omorganiseres, men indtil videre lykkedes det kancelliet at holde kommissionen uden for den store omlægning. I frd. af 15. juni 1771 om oprettelsen af hof- og stadsretten hedder det i § 9: Den såkaldte Inquisition-commission i Stokhuset forbliver

fremdeles og forholdes dermed herefter som tilforn. Imidlertid indtraf der i de følgende måneder en række begivenheder, som vakte stærk opsigt i den københavnske offentlighed, og som medførte en omorganisation af den gamle inkvisitionskommission.

I sommeren 1771 anmeldte nogle arvinger efter præsteenken madam Schnested for kommissionen, at slagterlaugets oldermand Daniel Kyse havde forsøgt at bedrage dem. Enken havde boet i slagtermesterens hus. Også præsteenkens tjenestepige Anne blev inddraget i sagen som sigtet for tyveri af den afdødes efterladenskaber. Krigsråd Stub gik meget håndfast til værks. Først arresteredes tjenestepigen, og 3 uger senere afhentede Stub personligt slagtermesteren en sen aften på hans bopæl og lod ham anbringe i Stokhusarresten. Desværre indeholder den bevarede justitsprotokol 1752–71 intet om denne sag. Sidste indførsel er dateret 15. juni 1771.²¹

Slagtermesterens kone indgav øjeblikkelig en klage til magistraten, og det samme gjorde slagterlauget, og klagerne endte i kancelliet. Også på højeste sted reagerede man på grund af den opsigt, arrestationen havde vakt. Under 18. juni 1771 modtog kancelliet en af Struensee underskrevet kabinetsordre, hvorefter kongen pålagde kancelliet at undersøge, om der i sagen mod Kyse var gået frem i overensstemmelse med gældende ret.

Kabinetsordren gav anledning til, at kancelliet afæskede krigsråd Stub en erklæring, hvorefter man nedlagde en forestilling, dat. 28. juni 1771. Kancelliet oplyste, at sagen mod Kyse midlertidigt var blevet afbrudt på grund af de indgivne klager, men sagen burde have sin gang efter gældende lov, og man indstillede, at de forhør, som arvingerne havde krævet foretaget, skulle fremmes mest muligt, således at de arresterede ikke skulle tilbringe længere tid i arresten end fornødent. Med hensyn til et af magistraten fremsat spørgsmål, om man uden at underrette øvrigheden kunne arrestere en borger, erklærede kancelliet, at en arrestation kunne foretages i tyvs- og bedragerisager for at undgå, at de mistænkte skulle undvige. Kongen resolverede 3. juli 1771, at sagen kunne fortsættes i overensstemmelse med lovgivningen. Med hensyn til arrestationerne skulle der træffes sådanne foranstaltninger, at ingen borger led uret. I realiteten betød den kgl. resolution, at sagen mod Kyse måtte gå sin gang, men kancelliet kunne nok mellem linjerne læse, at man på højeste sted betragtede sagens behandling med en vis kritik.

29. juli 1771 indgav slagtermester Kyses kone en ny klage over, at hendes mand fortsat holdtes arresteret, og denne gang klagede hun

direkte til kongen. Med klagen fulgte forskellige bilag, der skulle bevise, at anklagen mod hendes mand ikke havde hold i virkeligheden. Modtagelsen af denne klage foranledigede en ny kabinetsordre, dat. 5. aug. 1771, hvori man pålagde kancelliet at foretage en nøje undersøgelse af inkvisitionskommissionens virksomhed og drage omsorg for, at arrestationerne ikke blev trukket i langdrag. Påny henvendte kancelliet sig til Stub og pålagde ham at afslutte sagen mod Kyse så hurtigt som muligt. I en forestilling af 9. aug. 1771 indberettede man, hvad man havde foretaget i sagen. Samtidig meddelte man, at man snarest muligt ville indgive forslag om, at inkvisitionskommissionen blev annekteret af den nyoprettede hof- og stadsret.

Hvor længe slagtermester Kyse blev siddende i Stokhusets arrest har ikke med sikkerhed kunnet oplyses.²² Heller ikke den ovenfor omtalte tjenestepige slap nemt. Hun sad i hvert fald endnu i arresten omkring 1. nov. 1771, og hun blev desuden underkastet tortur. Det fremgår af en klage, som et af kommissionsmedlemmerne afgav i begyndelsen af oktober måned.

Klageren var borgerkaptajn Holst, og hans klage af 3. okt. 1771 indsendtes direkte til kongen og blev herefter med en kabinetsordre af 13. okt. videresendt til kancelliet. Af Holsts klage fremgår, at det ved flere lejligheder var kommet til heftige ordskifter i kommissionen mellem Stub og Holst. Stub havde skarpt kritiseret, at Holst havde grebet ind i Stubs afhøringer, og at han havde givet magistraten visse oplysninger om kommissionens behandling af Kyse. Ved en bestemt lejlighed havde Holst spurgt Stub, hvilken myndighed han egentlig havde over ham, og om han kun havde fået sæde i kommissionen for at sidde som en støtte. »Jeg mente at være der for at observere de civiles bedste«. Hertil havde Stub svaret nej: »jeg skulle alene skrive protokollen under«. Holst klagede ligeledes over, at Stub havde ladet tjenestepigen piske. I første omgang havde han afstået derfra, da Holst havde protesteret og truet med at gå. Stub havde derefter befalet »at løse hende ned igen«. Dagen efter havde han imidlertid påny ladet hende bringe op og binde. Holst havde henholdt sig til, hvad han tidligere havde udtalt, »men Krigsraaden lod hente en af de største tyve op fra arresthullet, spurgte ham, om han ville fortjene et par styver, og da jeg af foranførte årsag havde forladt kommissionen, lod han hende ved denne jammerlig tilrede«. På forespørgsel havde Stub over for sin foresatte general Gähler vedgået, at han havde ladet pigen piske, og at dette alene var dekretet af ham, da det var i overensstemmelse med hidtidig praksis. Gähler godkendte, at piskning i

dette tilfælde havde været berettiget, da man kun på denne måde kunne få sandheden frem. Han tilføjede dog, at han havde fundet det betænkeligt, at beslutning om piskning kunne tages af en enkelt person, og han havde derfor pålagt Stub for fremtiden at rådføre sig med de øvrige assessorer og først skride til piskning, når der var flertal derfor. Samme opfattelse havde faktisk også kancelliet. I den forestilling af 25. okt. 1771, hvormed man tog stilling til Holsts klage, meddelte man kongen, at man havde foretaget en undersøgelse, og at man fra assessorerne havde modtaget en erklæring om, at man var vel fornøjet med Stubs ledelse af arbejdet, og at han viste al mulig lemfældighed mod arrestanterne. Kancelliet havde dog benyttet lejligheden til at tilkendegive kommissionen, at selve inkquisitionen efter sin natur kun kunne ledes af en enkelt person, men at den enkelte assessor »i al stilhed« måtte kunne fremføre for præses, hvad han havde at indvende mod forhørets forløb. Blev der tale om at bruge tvangsmidler, måtte præses indhente assessorernes udtalelser og være forpligtet til at følge flertallets indstilling. Kancelliet henstillede til kongen, om sagen (klagen fra Holst) ikke kunne bero hermed, da man i nær fremtid ville fremlægge forslag om en nyindretning af kommissionen. Kongen approberede indstillingen 29. okt. 1771, men han tilføjede, at den påtænkte nyordning burde fremmes mest muligt, »damit die Klagen darüber aufhören«. Kongen, og Struensee, var åbenbart nu ved at tabe tålmodigheden over kancelliets langsommelighed.

Sagen var den, at der allerede siden 14. juni 1771 havde ligget en kabinetsordre på kancelliets bord, der meddelte, at det var kongens ønske, at inkvisitionskommissionen skulle annekteres af hof- og stadsretten. I en resolution af 21. juni 1771 på en forestilling fra kancelliet, hvem der i fremtiden skulle udbetale de 180 rdl. til fuldmægtigløn i kommissionen, udtalte kongen endnu engang, at inkvisitionskommissionen for fremtiden skulle være en del af den nye domstol. Kancelliet kunne således ikke være i tvivl om, hvad der var kongens ønske. Da det var kancelliets opfattelse, at kommissionens tilstedeværelse også i fremtiden ville have stor betydning for byens borgere, idet dens blotte tilstedeværelse medførte, at »onde mennesker enten afskrækkes eller opdages og straffes«, forsøgte man at trække tiden ud og undskyldte sig med, at der var forskellige instanser, der først måtte høres, inden man kunne tage endelig stilling.

En af de institutioner, der blev afæsket en erklæring, var hof- og stadsretten, og også denne domstol tog sig god tid. Først 12. nov.

1771 forelå den ønskede udtalelse. Inden kancelliet havde nået at få taget stilling til denne udtalelse, modtog man atter en ny kabinetsordre, dat. 16. nov., hvori utålmodigheden på højeste sted endnu engang kom til orde.²³ Kabinetsordren, der var underskrevet af Struensee på kongens befaling, meddelte, at kongen var meget misfornøjet (höchst missvergnügt) som følge af de mange klager, der fortsat indløb over kommissionen, men at kongen stode på, at kancelliet drog omsorg for, at alt gik lovmæssigt til. Imidlertid ønskede kongen oplysning om, på hvilket grundlag kommissionen anvendte pinligt forhør, og det var kongens vilje, at man skulle ophøre hermed, indtil nyordningen af kommissionen var gennemført. Allerede to dage efter kabinetsordrens modtagelse forelå kancelliets forestilling, hvori man gjorde opmærksom på, at kommissionen siden dens oprettelse havde sorteret under krigskancelliet, og at man hidtil havde været uvidende om det retslige grundlag for afholdelse af pinligt forhør. Det sidste må nok siges at være en sandhed med modifikation. Kancelliet kunne ikke være uvidende om, at der ikke forelå nogen egentlig lovhjemmel, men at pinligt forhør anvendtes i henhold til almindelig militær retspleje. Man lovede nu, at det ikke skulle vare længe, inden kancelliet kunne forelægge sine forslag for fremtiden.

Dette skete også i en forestilling, der er dateret 23. nov. 1771. Kancelliet byggede sit forslag på den udtalelse, man havde modtaget fra hof- og stadsretten, idet man dog foretog visse ændringer med hensyn til kommissionens sammensætning. Således som sagen havde udviklet sig, var man klar over, at spørgsmålet om fremtidig anvendelse af det pinlige forhør ville blive det springende punkt.

Med hensyn til dette spørgsmål havde domstolen taget ganske klart standpunkt. Retten mente, at det i adskillige tilfælde ville være nødvendigt at anvende den skarpe eksamination for at få sandheden frem. Den fremtidige inkvisitor måtte imidlertid ikke alene kunne bestemme dette middel. Der skulle være flertal herfor blandt kommissionsmedlemmerne. Samme forum skulle ligeledes bestemme, om der skulle anvendes tamp eller kat og hvor mange slag, og pinligt forhør måtte først bringes i anvendelse, når alle andre midler var forsøgt til at få sandheden frem. Der måtte ligeledes tages hensyn til arrestantens legemstilstand og førlighed. Pinligt forhør måtte anvendes, når en anklaget efter tilståelsen nægtede at opgive sine medskyldige, eller når det var tydeligt, at han »alene af vrangvillighed og for at drille retten holdt sandhed tilbage«. I sin forestilling sluttede kancelliet sig helt til domstolens opfattelse. Man fandt det betænkeligt helt at ophæve det

pinlige forhør, da alene frygten for, at det skulle blive bragt i anvendelse, kunne hjælpe til at få sandheden frem, navnlig i de mere omfattende tyvssager. Der skulle imidlertid, som af retten foreslået, være flertal i kommissionen, og det pinlige forhør skulle bringes i anvendelse med al mulig forsigtighed, således at arrestantens helbred ikke led skade.

Kongens svar lod ikke vente længe på sig, og det foreligger i form af en egenhændig skrevet resolution af følgende ordlyd: »Die peinliche u. scharfe examination soll gänzlich cessiren u. unter keinen Namen noch vorwandt angewandt werden«. Man må hellere risikere, at en skyldig slipper med en mildere straf, eventuelt frifindes »als die Möglichkeit existiren einen unschuldigen zu martren, welches der Freyheit u. den Rechten der Menschlichkeit so sehr repugnirt«. Kongens resolution er en klar tilkendegivelse af, at han ønskede enhver form for tortur afskaffet, men den enevældige monarks anvendelse af ordene frihed og menneskerettigheder afspejler vel nok så meget den kgl. gehejmekabinettsministers synspunkter.

Selv om kancelliet ikke på indeværende tidspunkt kan have haft meget håb om at omstemme kongen, var man dog endnu ikke til sinds at give helt efter i en sag, som åbenbart for kancelliet og for domstolene i det hele taget blev anset for en væsentlig forudsætning for opretholdelsen af gældende retsorden og borgernes sikkerhed. Spørgsmålet kom påny til overvejelse inden for kancellikollegiet, og man udarbejdede en ny forestilling til kongen, der er dateret 7. dec. 1771. Det hed indledningsvis i denne, at den skarpe eksamination ingen sinde har bestået i andet end nogle slag af en tamp, da tortur eller pinligt tvangsforhør forlængst er afskaffet. Tamp er desuden kun brugt sjældent og kun over for dem, som man vidste havde begået et tyveri, og som ikke ville forklare de nærmere omstændigheder eller afsløre medvidere. De fleste havde bekendt, når de truedes med tamp. Kancelliet mente ligeledes at kunne hævde, at det først var på det allersidste, at der var blevet fremført klager, og man havde nogen formodning om, at disse for størstedelen var ugrundede. Derimod havde man set mange gode virkninger af det pinlige forhør, som havde bidraget til at få afsløret adskillige tyvekomplotter. Kancelliet måtte derfor indstille, at det pinlige forhør opretholdtes med de forbehold, man tidligere havde formuleret. For det tilfælde, at kongen fastholdt sin mening, formulerede man en subsidiær indstilling gående ud på, at spørgsmålet om pinligt forhør stiltiende måtte forbigås i den kommende forordning. Det ville derved bortfalde af sig selv, da der ingen

adkomst var til at bringe det i anvendelse. Blev det pinlige forhør direkte nævnt som ophævet, frygtede man for, at det ville få farlige konsekvenser, »da der for tiden klages meget over tyverier i byen. Adskillige indbrud giver desuden formodning om, at der må eksistere mere end een tyvebande.«

Den 9. dec. 1771 resolverede kongen personligt også på denne indstilling. Han fastholdt sine en gang tilkendegivne ønsker. Dog tilføjede han ved denne lejlighed, at den kommende forordning kunne indeholde en bestemmelse om, at den arrestant, som angav sine medskyldige, kunne slippe for straf eller i det mindste idømmes en ringere straf.

Den lange tovtrækning mellem konge (Struensee) og kancelli om det pinlige forhørs fremtid var hermed afgjort, og kancelliet havde trukket det korteste strå. Man kunne nu gå igang med at udarbejde forslag til en nyordning af inkvisitionskommissionen, der derefter offentliggjordes under 30. dec. 1771 som »forordningen ang. inkvisitionskommissionens henlæggelse under hof- og stadsretten«. ²⁴ Kommissionen var nu som før at betragte som et selvstændigt undersøgelses-kammer først og fremmest i tyverisager. Den skulle ikke mere være en militær institution, men en del af hof- og stadsretten. Kommissionens leder skulle fremtidig være en hof- og stadsretsassessor, og han skulle udnævnes gennem kancelliet. Hans opgave var at lede forhørene, og han var ansvarlig for, at alt gik ordentligt og vel til. Medlemmer af kommissionen var en stadskaptajn, 2 søløjtnanter og en løjtnant fra hvert regiment i garnisonen. Hof- og stadsretten havde i sin erklæring til kancelliet foreslået en enkelt sø- og landofficer som kommitterede, men kancelliet foretrak på dette punkt ikke at bryde med traditionen. Der skulle tilforordnes kommissionen en skriver, som skulle beherske både tysk og dansk, og han skulle assisteres af en kopist. Kommissionen skulle fortsat holde sine møder i Stokhuset, og ved arresterne her skulle der ansættes en arrestforvarer. Endvidere skulle den have sit eget bud.

For fremtiden skulle alle, der ønskede at benytte kommissionen, først henvende sig til den jurisdiktion, hvorunder forbryderen hørte, og denne jurisdiktion kunne foretage en første undersøgelse og arrest. Ved denne bestemmelse tænkte man vel først og fremmest på militærpersoner. Derefter måtte man henvende sig til hof- og stadsretten, og kun med dens billigelse kunne sagen behandles i inkvisitionskommissionen. Denne havde ret til at tilsige, hvem den ønskede, det være sig civile eller militære, og om fornødent kunne man rekvirere assistance

af den militære vagt. Kommissionen havde ligeledes bemyndigelse til at anbringe personer i Stokhusarresten. Dog måtte der foreligge en god grund hertil, enten tilståelse eller lovligt bevis, og der skulle være flertal i kommissionen for en sådan anbringelse. Stemmeafgivningen skulle indføres i en aflåst voteringsprotokol, og der måtte ikke gives oplysninger om indholdet, undtagen hof- og stadsretten eller kancelliet forlangte det. Man ville åbenbart beskytte de kommitterede mod eventuel pression fra overordnede.

Det var inkvisitors opgave at søge at få tilvejebragt de flest mulige oplysninger om alle implicerede i sagen, også hælere og købere. Når sagen var afsluttet, indsendtes forhørsudskrifterne til hof- og stadsretten, som eventuelt viderebefordrede dem til de respektive jurisdiktioner. Skulle der rejses tiltale ved hof- og stadsretten, beskikkede retten aktor og defensor. I kommissionen var nu som før prokuratorer forment adgang, men en anklaget fik ret til at klage, såfremt han følte sig gået for nær under forhøret. Alle forhørsudskrifter skulle leveres gratis. Der måtte ikke forekomme sportler. Man fulgte her det princip, som første gang var bragt til anvendelse ved hof- og stadsrettens etablering. For at fremme sagernes behandling, blev det pålagt kommissionen at holde møde såvel formiddag som eftermiddag, så længe der var noget at bestille.

I forordningens § 10 hed det, at der ikke længere ved afhøringerne måtte anvendes tvang ved nogle slag tamp eller deslige, »men kongen heller vil, at i slige tilfælde en skyldig går fri, end at en uskyldig skulle lide«. For fremtiden skulle der udelukkende lægges vægt på, at »en delinkvents overbevisning alene bør ske ved vidner og omstændighedernes rimelighed, hvorimod den, der angiver den eller de medskyldige i hans forbrydelse, må, ved sagens endelige udfald, enten for den fortiente straf befries, eller i det mindste med en mildere straf anses.« Disse kongeorde fik dog kun en kort levetid. Da Struensee var styrtet, varede det ikke mange måneder, inden hof- og stadsretten stillede forslag om genindførelsen af det pinlige forhør. 15. okt. 1772 godkendte den samme konge, som havde gennemtrumfet torturens ophævelse, at man vendte tilbage til tidligere tiders praksis.

Endnu en vigtig sag måtte afgøres, inden inkvisitionskommissionen kunne begynde at virke under de nye former. Man måtte have udpeget den nye leder. I hof- og stadsrettens erklæring af 12. nov. 1771 havde man ikke bragt nogen bestemt person i forslag, men man havde understreget, at den fremtidige leder måtte være en lovkyndig mand, som måtte gageres rimeligt på grund af hans vigtige og majsomme-

lige arbejde. Efter rettens opfattelse kunne han ikke gøre sig håb om forflyttelse, da forretningerne vil være af en sådan slags, at ikke enhver lovkyndig mand ville være istand til at remplacere ham, »da dertil udfordres en i denne procesmåde vel verseret og grundig mand«. Kancelliet kunne fuldt ud tilslutte sig dette synspunkt, og i sin forestilling af 23. nov. 1771 indstillede man, at overauditør Herman Andreas Pitzler fik overdraget hvervet som inkvisitor. Fra 1. febr. 1772 var Pitzler medlem af hof- og stadsrettens dommerkolegium. Foruden gage som assessor på 400 rdl. modtog han et særligt honorar på 300 rdl. for at lede inkvisitionskommissionen. Når han ikke var optaget her, skulle han forrette almindeligt assessorembede.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Om bytinget se: Københavnske politi- og domsmyndigheder II, 1976, s. 1–6.
2. Frd. af 13/4 1686 er aftrykt i Schous forordninger 1670–99, s. 532–34.
3. Københavnske politi- og domsmyndigheder II, 1976, s. 23–25.
4. Kaptajn Jennsens redegørelse med bilag findes i indlæg til D.K. 1. dept. Åbne breve 1771 nr. 451.
5. Trykt i Fogtmans reskripter 1699–1730, s. 250.
6. Se bilag N til kaptajn Jennsens redegørelse. Jfr. note 4.
7. Se bilag H til kaptajn Jennsens redegørelse. Jfr. note 4.
8. Reskriptet af 13/9 1743 findes ligeledes i bilag H. Jfr. note 7.
9. Trykt i Fogtmans reskripter 1730–39, s. 320.
10. Sagen findes refereret i justitsprotokol 1735–40, s. 71–83.
11. Den omfattende votering er indført i justitsprotokol 1735–40, s. 209–19.
12. Sagen findes refereret i justitsprotokol 1740–43, fol. 25–27, 29–47 og 69–73.
13. Sagen findes refereret i justitsprotokol 1740–43 fol. 194–98.
14. Se note 4.
15. D.K. Indlæg til sjællandske Missiver 1758 nr. 168. Jfr. Stampes erklæring af 2/7 1755 i D.K. Indlæg til sjællandske Missiver 1755 nr. 356 og Stampes erklæring af 11/9 1755 i D.K. Indlæg til sjællandske Missiver 1755 nr. 539.
16. D.K. Indlæg til sjællandske Missiver 1758 nr. 168.
17. Forarbejderne til kgl. reskript af 25/7 1755 om inkvisitionskommissionens overtagelse af sager vedr. »filouteri i spil« findes i D.K. Indlæg til sjællandske Missiver 1755 nr. 356. Jfr. også indlæg til sjællandske Missiver 1755 nr. 539.
18. Denne opfattelse kom til udtryk i et reskript til Københavns magistrat af 28/11 1755, trykt i Fogtmans reskripter 1755–65, s. 77–81.
19. Fl. Dahl: Københavns Bystyre gennem 300 År I, 1943 s. 82ff. Se også C. A. Trier: Ulrik Adolf Holstein, 1916, s. 132ff.
20. Se s. xxx.

21. Sagen mod slagtermester Daniel Kyse er udførligt behandlet i C. Bruun: *Kjøbenhavn III*, 1901, s. 289ff. De her citerede originale dokumenter findes i D.K. Indlæg til 1. dept. Åbne breve 1771 nr. 451. De citerede kabinetsordrer er alle trykt i Holger Hansens aktudgave: *Kabinettsstyrelsen i Danmark I*, 1916. Som bilag til de enkelte kabinetsordrer er optrykt flere af de i dette afsnit citerede forestillinger m.m.
22. C. Bruun antyder i det cit. værk s. 292, at han sandsynligvis slap ud af arresten i løbet af august måned. Dette er ikke rigtigt. Sagen mod Kyse behandledes videre af Inkvisitionskommissionen endnu et år, og den arme slagtermester sad endnu i sept. 1772. 21. sept. 1772 blev sagen oversendt til hof- og stadsretten, men der synes ikke at være rejst straffesag hverken mod Kyse eller Anne Pedersdatter. Se i øvrigt inkvisitionskommissionens voteringsprotokol 1772–1837 s. 3–7.
23. Kabinettsordren af 16/11 1771 menes forårsaget af følgende. Da det rygte havde bredt sig, at tjenestepigen Anne Pedersdatter var blevet syg efter piskningen, havde magistraten anmodet stadsfysikus Wandeler samt to kirurger om at aflægge pigen et besøg i arresten. Da Stub erfarede dette, reagerede han voldsomt, hvilket fremkaldte en klage over ham fra magistratens side. Det skal være denne klage, der fremkaldte den citerede kabinetsordre. Se C. Bruun cit. skrift s. 293.
24. Forordningen er trykt i Schous forordninger 1766–74, s. 339–43.

FILMSAMTALE MED ERIK SCAVENIUS

Af Ib Koch-Olsen

Historikeren må ofte grave dybt for at finde frem til menneskene bag fortidens betydningsfulde hændelser. Han når gennem sit arbejde efterhånden frem til gerningerne, handlingerne, resultaterne – i større eller mindre grad. Men de historiske kilder giver i almindelighed meget sjældent mulighed for virkelig at kunne skildre den personlighed der stod som den handlende og aktive. Selve det levende menneske er væk. Et portrætmaleri kan fortælle en del. Men selve livet – bevægelsen, stemmen, de skiftende udtryk – er for altid tabt.

Fra vort eget århundrede kan en pladeoptagelse, en fonografvalse, et lydband, give os stemmeføringen, noget af sindet og sindets spil, og selve den levende skikkelse kan ses på den stumme film. De gamle film gengives dog alt for ofte med forkert hastighed, ikke mindst i TV, hvorved fortiden og dens mennesker højst uretfærdigt får et komisk skær over sig. Først og fremmest har talefilmen og televisionen nu givet os vidunderlige midler i hænde til fastholdelse og gengivelse, til bevaring for eftertiden af talende, levende billeder af vor samtids store. Hvor gerne havde vi ikke siddet i stue med Eskil og Absalon, bisp Niels af Viborg og Niels Jyde, Stig Andersen og Hans Laksmand, Sigbrit, Niels Kaas, Griffenfeld, Leonora Christina, Niels Stensen, Struensee, Orla Lehmann, Estrup, J. C. Christensen! I dag har vi mulighed for direkte at opleve den sidste menneskealders store skikkelser, takket være film og television.

For en historiker der blev radiomand og filmproducent, var det en helt naturlig tanke at benytte disse vældige medier til at fastholde, eller forsøge at fastholde, den store personlighed fra vor egen tid, med plader, magnetbånd og film. Lige efter besættelsens ophør i 1945 påbegyndte vi i Statsradiofoniens foredragsafdeling den store serie »Mennesket bag politikeren«. Her optrådte danske politikere i helt frie interviews, mens man før havde været bundet af manuskripter, udarbejdet på forhånd. Mange af disse optagelser blev ulykkeligvis slettet på grund af båndmangel – båndene skulle benyttes igen og blev derfor afmagnetiseret. Senere fik man sans for at bevare det beva-

ringsværdige. Og TV-portrættet er siden kommet til som noget ofte værdifuldt, men desværre ikke altid fuldt på højde med den fotografiske og optagelsesmæssige kvalitet, der må kræves af ting beregnet for eftertiden.

I årene 1946–57 havde jeg som leder af institutionen Dansk Kulturfilm mulighed for at iværksætte en serie filmportrætter af tidens store personligheder. Vi producerede bl.a. film med Niels Bohr, Karen Blixen, Johs. V. Jensen, Thit Jensen, Johannes Larsen, Martin Andersen Nexø og J. F. Willumsen. Vi ønskede også at sikre os optagelser af ledende danske politikere, særlig de forhenværende statsministre – og et tidligere statsministeremne – og fik lavet film med Vilhelm Buhl, Knud Kristensen, Henrik Hauch og Kristen Bording. Hans Hedtoft døde så pludseligt, at der gik bestyrtelse i os. Vi måtte altså også sikre os de endnu fungerende ledende politikere. Jeg gik kort efter i forhandling med statsminister H. C. Hansen. Han gav sit tilsagn – men blev straks efter ramt af sygdom og døde.

Der var én iblandt dem alle, jeg i særlig grad havde kik på – én hvis personlighed netop slet ikke var kendt af samtidens offentlighed, som politikeren ellers er det i levende live, mens han virker . . . skønt alle troede de netop kendte ham: Erik Scavenius, den omstridte og udskældte. Jeg skrev til Erik Scavenius 1. december 1952 og forespurgte, om vi måtte få lov til at optage en film med ham, beregnet for eftertiden. I en telefonsamtale afviste Scavenius tanken om at lade sig filme. Jeg foreslog da, at vi mødtes og tog nogle drøftelser om besættelsestidens politik. Jeg havde lige færdiggjort det sidste kapitel af Historikergruppens Danmarks Historie, som Johan Hvidtfeldt, Axel Steensberg og jeg redigerede. Værket skulle slutte med en skildring af perioden 1940–45. Kapitlet lå i korrektur, og jeg foreslog Scavenius, at vi tog denne skildring som udgangspunkt for en samtale. Det sagde han ja til og lovede af hensyn til værkets færdiggørelse at ringe mig op, idet han skulle indlægges nogle dage på Militærhospitalet. Herfra ringede han til mig 16. december. Han var hurtig og skarp i telefonen: skildringen var et stykke romantisk historieskrivning, der førte lige over i »stormagtsdrømmen« – og den lå på linje med andre tilsvarende litterære fænomener. Det ville vedblive, »indtil vi har haft en ny besættelse«. Jeg indvendte, at følelser rent faktisk også var historiske fænomener, som man måtte have med. »Ja,« svarede Scavenius, »som et litterært fænomen, i et afsnit for sig.«

17. marts 1953 mødtes vi så. Jeg kom på besøg hos Alice og Erik Scavenius, der boede i et hyggeligt hus på Solsiden 4 i Gentofte. Sca-

venius og jeg sad alene og drak te, mens vi drøftede besættelsestiden, dansk udenrigspolitik efter krigen, diplomati, bureaukrati og politikere. Alt imens rejste Scavenius sig flere gange for at lukke sin lille gråkrøllede Betlington-terrier Puck ud og ind, når den ønskede det. Mens vi talte sammen, flyttede Scavenius flere gange om på tændstikæskan og askebægeret på det lille bord vi sad ved, så de skiftede position i forhold til hinanden, som en slags understregende eller illustrerende handling. Eller var det måske en slags ubevidst kabalelægning, en distraktionsmanøvre, en impuls for tanken? Han løftede ind imellem den store tekop op mod munden, nogle gange satte han den forsigtigt tilbage uden at have drukket af den.

Jeg fortalte om mit arbejde på at få optaget portrætter på film, så eftertiden havde mulighed for bedre at kunne danne sig et mere levende indtryk af den portrætteredes personlighed end gennem skriftlige vidnesbyrd alene. Vi havde jo altså fået optaget de tidligere statsministre Wilhelm Buhl og Knud Kristensen. »Ja, så vil De gerne have samlingen komplet, det er klart,« sagde Scavenius. Men filmes ville han ikke. Alvorligt sagde han: »Jeg har altid holdt mig langt væk fra publicity.« Den historiske betydning af en sådan film kunne næppe være stor. Og hvorfor skulle han dog lade sig filme? Nu havde han levet i stilhed siden besættelsen. Der var ingen grund til at ændre ved det. – Men kunne vi dog ikke mødes igen, spurgte jeg, og foreslog, at vi tog en mere indgående drøftelse af den tyske besættelse, hvis dokumenter jeg lige havde gennemgået. Det ville Scavenius gerne: »Jeg holder meget af samtalen. Det er samtalen, jeg har bygget hele min karriere på!«

Jeg foreslog også, at vi sammen skulle se nogle af de portrætfilm, som vi allerede havde taget. Det blev vi så enige om. Og nogle uger senere mødtes vi en eftermiddag i Filmmuseets daværende biograflokale i Frederiksberggade 25 og så politikerfilmene og enkelte andre portrætfilm, deriblandt filmen med J. F. Willumsen. Denne film gjorde et stærkt indtryk på Alice og Erik Scavenius. Skildringen af den gamle kunstners kampe bevægede dem begge. Ganske særligt gjaldt det åbenbart Willumsens replik: »Se det er jo mærkeligt med denne modstand, som jeg altid har mødt. Folk i almindelighed tror, at det er noget, jeg har været ude efter – at jeg har forsøgt at male således at jeg vakte strid. Men det er ikke således. Jeg har aldrig villet strid, og jeg har ønsket forståelse lige straks.« Filmen med Willumsen har uden tvivl lagt sig i sindet hos Scavenius og været med til at øge forståelsen for betydningen af en portrætfilm.

12. december 1953 skrev jeg igen for at bede om en samtale. Trods Scavenius' afslag på forslaget om en film, følte jeg en pligt til at holde spørgsmålet om filmen levende. Derfor skrev jeg: » . . . jeg har heller ikke opgivet tanken om en film. Filmen kan blive god, tror jeg. Og den vil være meget vigtig for hele vurderingen – for forsøget på at fremskaffe materiale for en saglig vurdering – af den politik, som De nu engang har måttet lægge navn til eller været med til at gennemføre – hvordan vi så skal udtrykke det.« I en julehilsen fulgte jeg sagen op: »Det ville være godt, om vi fik den film optaget. Selv finder jeg den – både som historiker og filmmand – *meget* vigtig.« Men det blev atter afslag, et kategorisk afslag, i et brev til mig af 29. december: »Deres besøg her vil være velkomment – men lad os være enige om, at vi ikke mere taler om den films-optagelse. Som De af tidligere samtaler vil vide, er jeg modvillig indstillet mod al optræden, og denne aversion er kun forøget med årene.«

I de samtaler vi havde i løbet af 1954, mente jeg at måtte respektere denne holdning. Men jeg følte på den anden side pligt til at holde forbindelsen ved lige. I et brev til Scavenius af 10. januar 1955 tog jeg spørgsmålet op igen. Jeg omtalte min bestyrelses store interesse i sagen. Og jeg skrev, at vort særlige udvalg for portrætfilmoptagelser var meget optaget af tanken om at få en film med Erik Scavenius. Udvalget bestod af rigsbibliotekar Palle Birkelund, professor, dr. phil. Johs. Brøndsted, Nationalmuseet, rigsarkivar Axel Linvald og afdelingschef Aksel Dahlerup, Statsradiofonien. Jeg skrev, at jeg endnu ikke havde slået den grille ud af hovedet, som jeg nu engang havde fået derind: »Jeg har endnu ikke mistet håbet om at få Deres samtykke hertil og vil tillade mig at ringe til Dem for at forsøge at få en samtale med Dem. Jeg kender Dem jo nu tilstrækkeligt til at vide, at De ikke tager mig min pågænhed ilde op. Jeg betragter virkelig denne sag som meget vigtig.« Scavenius svarer omgående: »Jeg beklager, at jeg atter må skuffe Dem, men jeg ser ikke, at der er sket noget, der kunne ændre min indstilling til spørgsmålet. Denne er Dem jo vel bekendt fra tidligere samtaler.«

Jeg følte det umuligt at komme videre og var i 1955 hvirvlet ind i ret store opgaver: ganske særlig to film i anledning af H. C. Andersens 150-års fødselsdag og en ret omfattende film om Frederik 9. Scavenius og jeg mødtes ikke igen før i 1956. Før jeg igen knyttede kontakt til Scavenius, havde jeg i forsommeren et par møder med formanden for Politikens bestyrelse, den 86-årige direktør for Husmandsbrandkassen og Husmandshypotekforeningen, Vilhelm Nielsen, som

Solsiden 4, Gentofte
29/12 53.

Kære direktør Koch-Olsen,
Tak for Deres venlige Jule-
hilsen som min kone og jeg
hyrbligt særgælder.

Deres Brev har været vel-
komment - men lad os
være enige om at vi ikke
mere behøver den Filmis-Op-
lystelse. Som det af tidligere
Samtaler vil vide, er jeg nød-
viligt indstillet mod al Op-
trok og mine Overens om
mine foragt med Aarsne.

Med venlig Hilsen
Deres hengivne
Erik Scavenius.

jeg vidste hørte til den snævre kreds omkring Scavenius. Mødet med Vilhelm Nielsen var helt fortroligt, idet jeg bad ham om, hvis det var muligt, og han fandt det rigtigt, at gøre sin indflydelse gældende over for Scavenius. Han vidste ikke, om han kunne få anledning hertil. Men han sagde noget til mig, som gav mig blod på tanden: »De kan være ganske sikker på, at Deres henvendelser om denne film inderst inde har glædet Scavenius meget.« 19. september 1956 skrev jeg til Scavenius og foreslog et nyt møde og tilføjede: »Jeg lægger jo ikke skjul på, at jeg foruden at se frem til en udbytterig samtale stadig nærer et ønske om at få optaget en film med Dem. Jeg så i aviserne i sommer, at der var malet et billede af Dem til ophængning i folketinget. Er tiden mon ikke blevet lidt mere moden til at tale positivt om filmen? Jeg håber det meget. Under alle omstændigheder vil jeg være glad for at tale med Dem.« Maleriet var udført af Axel P. Jensen på foranledning af Folketingets præsidium.

Mødet fandt sted 28. september 1956. Så sad vi da igen sammen over en kop te 3–4 år efter vores første kontakt. Vi talte om tiden, om politik, om Atlantpagten, om Nato . . . og talen faldt denne eftermiddag på de tidligere statsministre. Da vi har talt sammen en halvanden times tid sender Scavenius mig et sideblik, der ligesom dæmper lyset fra hans øjne, og lidt henkastet siger han til mig: »Sig mig engang – hvordan skulle sådan en filmoptagelse egentlig foregå?« Jeg lod som ingenting. Men inde i mig gibbede det. Denne replik, dette spørgsmål betød jo, at Scavenius sagde *ja* til at lade sig filme. Ingen af os lod den anden mærke, at dette var et stort øjeblik for os begge. Jeg gav de rent saglige oplysninger og spurgte, hvornår det ville passe.

De følgende par måneder havde vi flere telefonsamtaler og møder. Jeg tog endvidere et par drøftelser med redaktør Anders Vigen, der arbejdede på en bog om Scavenius. Spørgsmålet om, hvem der skulle være interviewer, lod vi foreløbig stå åbent. Jeg foreslog Scavenius, at vi skulle drøfte planerne en formiddag under en spadseretur, idet jeg havde tænkt mig at indlægge filmoptagelser af Scavenius spadserende solo med sin hund som indledning. Scavenius svarede mig i et brev af 23. marts 1957, at han måtte meddele, at »jeg nødig indlader mig på samtaler om formiddagen og således ikke er mobil kl. 10. Mine gåture sker for sundheden, frisk luft og af hensyn til hunden. Jeg går helst alene, samtaler føres bedst siddende i en stue! Bortset herfra er jeg altid villig til at tale med Dem, når De måtte ønske det.«

I løbet af de følgende uger blev vi enige om de emner, der skulle behandles i filmsamtalen. Rækkefølgen og spørgsmålenes formulering

skulle dog ikke fastlægges på forhånd, da samtalen ellers ville blive berøvet en væsentlig del af sit liv. Filmen skulle lægges ret generelt an, uden at gå alt for meget i detaljer, idet såvel den parlamentariske kommissions beretninger som Scavenius' egen bog »Forhandlingspolitikken under Besættelsen« indeholder det væsentligste materiale til bedømmelse af besættelsestidens politik. 21. juni foretog vi filmoptagelserne af spadsereturen i Bernstorff Slotspark og ankomsten til Sol-siden 4 i Gentofte.

Den vigtigste del var naturligvis samtalen. Vi ønskede størst mulig frihed i optagelserne af samtaleforløbet. Derfor måtte vi have plads til at arbejde med flere kameraer på samme tid: et fast ultranært kamera – der dog kunne flyttes, mens der blev skiftet film –, et kørende kamera på hjul og et fast fjernkamera. Vi forlangte de bedst mulige lydforhold og et lige så godt lydapparat som ved spillefilm. Det var derfor nødvendigt at arbejde i atelierer, og vi måtte bygge et hjørne af Alice og Erik Scavenius' stue op i atelieret. Det kunne selvfølgelig ikke blive en kopi af stuen, men det blev en dekoration, hvis miljø svarede til den stue, hvor vi havde siddet så mange gange.

Vi søgte som regel at gøre sådanne filmsamtaler så levende som muligt, ved at vælge en interviewer der ikke personlig kendte ret meget til den der skulle portrætteres. Vi havde i dette tilfælde aftalt med Roskilde Højskoles daværende forstander, K. B. Andersen, at han skulle interviewe Scavenius. K. B. Andersen, den senere udenrigsminister, blev imidlertid valgt til Folketinget 14. maj samme år og blev derefter stærkt optaget. Saga Studio, hvor vi ville filme, var meget belastet af spillefilm. Optagelseslederen, direktør Poul Bang på Saga Studio, måtte af private grunde rejse bort nogle dage. Scavenius skulle til Møn for at fejre sin 80-års fødselsdag på Klintholm 13. juni. Selv skulle jeg til forhandlinger i Stockholm og fratrådte i øvrigt stillingen som direktør for Dansk Kulturfilm med udgangen af juni. Det blev et indviklet puslespil at finde en dag der passede til disse brikker. Endelig fik vi fastsat en dato, hvor alle parter kunne mødes, nemlig 2. juli.

Få dage før meldte K. B. Andersen forfald, idet han blev optaget af et vigtigt møde i Folketinget. Jeg talte med Scavenius om andre muligheder som interviewer og omtalte forskellige navne, som jeg mente lå lige for. Så sagde Scavenius: »Der kan kun være tale om én bestemt!« »Hvem tænker De på,« spurgte jeg. Scavenius svarede: »Jamen, det skal da være Dem selv!« Dette var helt imod mine principper og min praksis. De mennesker, som jeg i forbindelse med andre por-

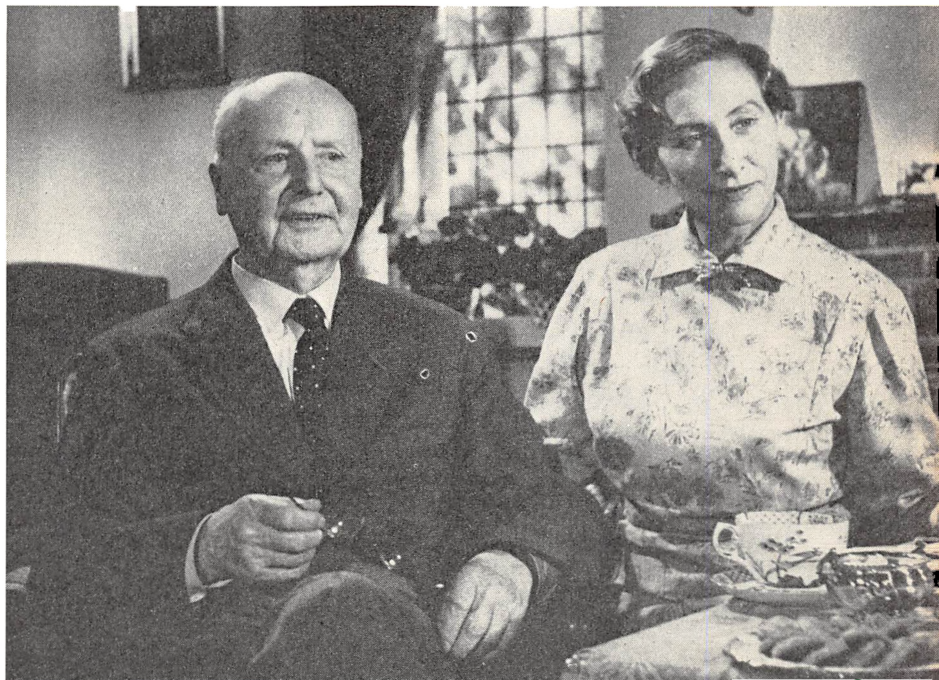
trætfilm havde talt indgående med, skulle netop interviewes af en anden end mig. Det havde flere fordele. Svarene blev ofte bedre, mere umiddelbare. Og jeg kunne i de lidt enerverende afbrydelser og pauser, når der skulle skiftes film i kameraerne, aflaste interviewerens, så samtalen kunne genoptages og føres på naturlig måde, som om den ikke havde været afbrudt. Scavenius fejede alle mine indvendinger af bordet: »Selvfølgelig skal det være Dem – vi har jo talt så udmærket sammen i disse år!« Vi var i tidnød. Alt var parat. Jeg gav mig! Inderst inde var jeg naturligvis glad for den tillid, Scavenius viste mig.

Tirsdag 2. juli 1957 fandt optagelserne så sted i Saga Studio på Annettevej i Charlottenlund. Dekorationen var bygget op i det store atelier, hvor man siden 1941 havde optaget spillefilm som *Spurve under Taget*, *Soldaten* og *Jenny*, *Den gamle Mølle på Mols*, *Bruden fra Dragstrup* og *Fægekroen*. Her skulle nu et stykke politisk og menneskelig virkelighed fastholdes på film for eftertiden. Vi blev sminket og satte os til et par prøver i det skarpe projektørlys. De røde lamper uden på bygningen blev tændt. Så hørte vi Poul Bangs stemme til alle i studiet: »Klar til optagelse!« Uden for lød sirenehornets hyl og påbød stilhed overalt på Sagas område. Så kom den sidste ordre, stille, men distinkt: »*Kamera!*« Vi anede den sagte spindende snurren i kameraerne. Og så talte Erik Scavenius og jeg sammen, som så ofte før, men unægtelig under et andet pres. Selv kendte jeg situationen. Og Scavenius virkede helt uberørt af det store sceneri, det skærende hvide lys, kameraerne, mikrofonerne, menneskene. Afbrydelserne tog han med fatning. Det varede ialt 3 timer at få stoffet til denne 35 minutters film taget. Hver gang en optagelse var færdig, hylede sirenen af. Scavenius udtalte til slut sin tilfredshed med hele forløbet. Og inden vi forlod atelieret, hørte vi lydbåndet igennem.

De følgende måneder blev filmen klippet. Endnu engang havde vi fået lavet en portrætfilm, der kunne sikre eftertiden muligheden for at danne sig et indtryk af en stor historisk skikkelse fra vor egen samtid. For historikeren og andre særligt interesserede kan det have sin betydning at se filmens dialog, i den frie samtales form, afskrevet og aftrykt. Men de levende billeder og stemmen skal naturligvis med for at give det virkelige indtryk af den sarkasme, munterhed og ironi, der spiller bag den gamle stats- og udenrigsministers ord. Hans ansigt afspejler alt dette – 21 år efter optagelserne – og 16 år efter hans død 29. november 1962.

Erik Scavenius og Ib Koch-Olsen ved filmoptagelsen 2. juli 1957.

Alice og Erik Scavenius 2. juli 1957.

NOTE

Portrætfilmen »Erik Scavenius« er optaget i Bernstorff slotspark og ved Sol-siden 4, Gentofte, 21. juni 1957, og i atelier hos Saga Studio i Charlottenlund 2. juli s.å. Producent er institutionen Dansk Kulturfilm.

Længde 937 m, varighed 35 minutter, optaget i 35 mm sort/hvid film med tone

Tilrettelægning og interview: Ib Koch-Olsen

Instruktion: Poul Bang, Saga Studio

Kamera: Aage Wiltrup og Ole Lytken

Musik: Arkivmusik (Metronome)

Standardkopi arkiveret hos Dansk Kulturfilm 28. februar 1959

Præsentation: I Dagmar Bio, København, på Erik Scavenius' 100-års dag, mandag 13. juni 1977

TV-forevisning: Efteråret 1978

FILMENS DIALOG

Ib Koch-Olsen: – *Hr. Erik Scavenius – selve navnet Scavenius er jo, kan vi sige, blevet udtryk for en udenrigspolitik i afgørende perioder af Danmarks nyere historie. Hvor stammer egentlig selve navnet Scavenius fra?*

Erik Scavenius: – Ja, det fremgår jo af – af selve – selve ordet. Det betyder ikke andet end »en mand fra Skagen«. Og det var min oldefar, der var født på Skagen – der forresten hed Brønnum. Han fik fra skolen et bevis, testimonium, hvor han blev kaldt Jacobus Brønnum Scavenius. Og så har der formodentlig været en del andre Brønnum'er, som har beholdt det navn – man havde givet ham. Men altså – det var et udtryk på latin, og Scavenius betyder altså: Jacob Brønnum fra Skagen.

– *Men De er ikke selv fra Skagen?*

– Nej.

– *De er født på Klintholm, ved jeg.*

– Ja, på Møn.

– *På Møn . . . Hvordan gik det egentlig til, at De kom ind i udenrigspolitik, hr. Scavenius? Var De så at sige bestemt til det i kraft af, at slægten havde – kan vi jo nok sige – visse politiske traditioner?*

– Jae, men på helt andre områder. De traditioner, de havde – det var jo lidt forskellige. Min bedstefar var med i den grundlovgivende forsamling i 49 og havde for resten tidligere tilhørt stænderforsamlin-

gen. Og min onkel Jacob gik jo hele sit liv ind i politik. Men det var jo netop – altså den hjemlige politik.

– *Ja, Brønnum – De er jo også i familie med Estrup.*

– Jae – det – det kom sig nemlig af, at hans mor var en Scavenius. Så derfor var – min far og Estrup var fætre.

– *Men alligevel, var det sådan, kan man sige, at slægtens – – politiske fortid var med til at bestemme Deres valg af livsgerning?*

– Slet ikke! Slet ikke! – Og jeg hylder jo den teori, at livet for alle mennesker er rene tilfældigheder. Hvad man får fat på eller ikke får fat på, det beror meget på tilfældigheder. Når jeg meldte mig i udenrigsministeriet, så var det fordi jeg havde taget statsvidenskabelig eksamen. Og statsvidenskabelig eksamen – som man dengang kunne overkomme temmelig hurtigt – den tog jeg, fordi jeg var blevet så gammel student. Sådan ta'r – – ta'r det ene ind i det andet. Men det var jo ikke fordi jeg den gang havde nogle forestillinger, der . . .

– *Må jeg spørge Dem: Hvilke tilfældigheder gjorde så, at De blev relativ gammel student?*

– Det var mit maritime eventyr!

– *Har De en maritim fortid?*

– Jae – det har jeg! For – det kan – eh – skyldes min far. For jeg var i en skole – og det var en kedelig skole – – og jeg var måske også en dårlig elev – og . . . så tog mine forældre mig ud af det . . . Og så siger far til mig: »Kunne du ikke have lyst til at blive søofficer?« Og så syntes jeg, at dette at blive fri for skolegangen, det var storartet – jeg var altså 14 år dengang. Og på den måde kom jeg ud at sejle med et marineskib, først som lærling, senere som aspirant . . . Men jeg blev jo opdaget!

– *Opdaget? Hvad vil det sige?*

– Officererne opdagede, jeg ikke havde det rette sindelag! Så jeg blev aldrig kadet.

– *Hvilket sindelag kræves til det?*

– Tja, hvad er det militære sindelag? Der skal ikke være for meget opposition!

– *Var De for oppositionel?*

– Jae . . . det ved jeg ikke. Men de ældre får jo altid et indtryk af en ung mand. Og der var dette, nemlig – for at blive kadet – det berøede ikke alene på det – – man præsterede ved eksamensbordet. Men de havde en – en karakter – en karakter . . . på kadetskibet, som hed »Forhold ombord«. Og det var jo som en harmonika. Ved hjælp af den, så kunne officererne – chefen og officererne . . . kunne altid

skubbe en mand ud – hvis de ikke syntes om hans forhold ombord – altså de ikke mente, at der var en . . . at han ikke var egnet til hvervet.

– *Men så gik De i land – og besluttede at blive student?*

– Ja, men da var jeg blevet, altså efterhånden, 18 år. Og da jeg tog mig – to år – og derefter blev student – så var jeg tyve år, da jeg . . . fik studentereksamen!

– *Hvad førte Dem så ind på . . . – det er jo det, der hedder statsvidenskab i dag, ikke sandt? – De studerede dengang?*

– Ja –

– *Hvad førte Dem ind på det?*

– Fordi det var den eksamen, man hurtigst kunne overkomme!

– *Var det den væsentligste begrundelse?*

– Ja, absolut! Altså, jeg måtte dengang regne med, at jeg kunne tage . . . og det gjorde jeg også – på 3½ år . . . kunne tage den statsvidenskabelige eksamen, eller som de kaldte det dengang: statistisk-økonomisk eksamen – mens derimod juridisk eksamen, den ville i hvert fald ta' seks år.

– *Har De fortrudt siden, at De ikke valgte juraen?*

– Absolut ikke!

– *Hvad førte Dem ind i udenrigsministeriet så?*

– Jo, som jeg siger Dem, det der førte mig ind i – det var jo det . . . – altså – jeg altså var nået til – altså – henimod de 24 år med en eksamen, som så ikke duede til noget undtagen netop i udenrigsministeriet. Ja, man skulle være meget beskeden! Man kunne komme ind i toldetaten – og hvad var'et man også kunne bli'e? – men i hvert fald i ministerierne ikke.

– *Nej! –*

– Det er jo senere . . . senere har de brugt meget statsvidenskabelige kandidater – men ikke dengang.

– *Men De valgte altså ikke at gå ind i toldetaten i hvert fald!*

– Nej – nej – det fristede mig ikke! Så altså, det eneste ministerium, som stod frit – udenrigsministeriet . . . de har jo lov til at engagere folk uden å ha' en eksamen – de har også folk uden eksamen, hvis de mener det er en egnet kandidat. Det er altså en gammel bestemmelse – de andre ministerier er jo bundet til deres kancellilaud, eller i hvert fald juridisk eksamen . . .

– *Lærte De noget i de år i udenrigsministeriet som embedsmand?*

– Ja, det gør man vel – når man er et sted – så lærer man vel noget. Hvis man ikke lærer andet, så lærer man rutinen!

– *Gik De derind for at blive udenrigsminister?*

– Nej, absolut ikke.

– *Men De blev det!*

– Ja, jeg blev det altså . . .

– *Og hurtigt!*

– Ja, men det var jo altså . . . en mærkelig historie. Men derved må vi jo tilbage til det eventyr som hedder Det radikale Venstre – i dets barndom. Zahle skulle lave et ministerium – det faldt jo pludseligt over ham som følge af Albertikatastrofen. Og . . . ja, ja, altså den eneste – hvad skal jeg sige – forklaring, det er den: han havde ingen! – og havde ikke . . . [kun] få muligheder for at finde en udenrigsminister. Dengang var man jo ikke indstillet på, at politikerne selv brød sig om at blive udenrigsminister! Altså skulle de søge at erhverve en diplomat, og det var jo håbløst for ham – og for det unge parti – som jo folk endnu opfattede vel lidt humoristisk – at han ikke havde kunnet få andet end sådan en ung, letsindig mand ind i det!

– *Men så – så kastede han sig altså over Dem. Hvordan havde Det radikale Venstres ledende folk fået øje på Dem?*

– Jae – det havde de egentlig ikke, for jeg havde egentlig ingen forbindelse med de egentlig radikale. Jeg kendte hverken Zahle eller Munch, Rode, de andre . . . jeg kendte dem ikke. Næh, men jeg har selv tænkt mig, at det var visse folk – som jeg kendte, var venner med – og som jo vidste, jeg hørte til det radikale parti – som altså har sagt til Zahle: »Ja, hvis du er i forlegenhed, så skulle du nu prøve her!« – og det lykkedes altså!

– *Og De følte trods alt en vis tilknytning til det radikale parti?*

– Ja, jeg sympatiserede jo. For jeg har jo altid fundet, at det radikale parti har været fornuftigere i udenrigspolitik. De var mere realistisk indstillede fra Hørups tid.

– *Og så kom De – som 32-årig udenrigsminister – midt ind i hele baduljen – kan man sige.*

– Det var nu meget fredeligt dengang!

– *Var det fredeligt i første omgang?*

– Det var meget fredeligt – det var meget fredeligt!

– *Ja, da – det førte dog til en verdenskrig!*

– Ja – men ikke her i landet.

– *Nej . . .*

– Det må man dog sige . . .

– *Men De vil da alligevel . . .*

– . . . i al uskyldighed . . .

– *Ja, problemerne var dog alligevel for Danmark ret betydningsfulde – kan man sige – og for eftertiden står det jo sådan, at den radikale regering, og De på udenrigsministerposten, førte Danmark igennem den første verdenskrig –*

– Ja men, det er . . .

– *uden at Danmark blev besat . . .*

– der er to momenter . . . når der opstår en krise – så er der to momenter. Det må være således i den store politik, at det *kan* gå uden om Danmark. Danmark kunne være blevet ofret. Men det var sådan – det formede sig således – at det *kunne* gå uden om Danmark. Når vi kunne bidrage – det var egentlig opført således: at forstå situationen og udnytte de muligheder, der var . . .

– *Og det var Deres opgave?*

– Det var min opgave – ja.

– *Den vanskeligste periode var vel omkring situationen i krigens begyndelse -- omkring mineudlægningen?*

– Jae – ikke på grund af . . . for jeg – jeg syntes ikke, der var noget vanskeligt i det – men folk blev jo forvirrede – og vidste ikke, hvordan de egentlig skulle ta' det. Så på Rigsdagen delte folk sig som sædvanlig efter partier. Jeg kunne regne med radikale og socialdemokrater – men kun én højremand.

– *Hvem var det?*

– Piper! Som den ægte bondemand – så havde han sans for . . . en realistisk politik.

– *Og . . . denne politik førte altså til – bidrog i hvert fald til, og var udtryk for – en storpolitik, hvor Danmark blev holdt uden for krigen og . . .*

– Problemet var, i den første krig ligesom i den anden – det der skete i den anden, det skete ikke i den første – nemlig: besætter Tyskland Danmark, eller besætter det ikke? Og de besatte ikke Danmark i den første krig, fordi de kom ikke i den situation, at de anså det for nødvendigt.

– *Vil det sige, at De mener, at et lille land så at sige ikke kan forme sin udenrigspolitik . . . alene, men at det må lade sin politik bestemme af stormagterne?*

– Jeg ved ikke, om De husker en gammel roman, der hed »Hammer og Ambolt«? Jeg tror aldrig, man når længere – de små når ikke længere – end til at være ambolt!

– *Er der så alligevel en opgave for – for ambolten at løse?*

– Jah, det er der! Og jo mere man forstår situationen – de *andres* situation – des lettere tilgængelig er det.

– *Men, nu nævnte De for mig før spørgsmålet om – om fornuft og følelse i udenrigspolitik. Med andre ord: hvordan kan et lands udenrigspolitik bestemmes under hensyn til, eller uden hensyn til, følelserne i befolkningen?*

– Det ville være nemt, hvis der ikke var så mange urolige hoveder!

– *Men er de ikke også politiske realiteter?*

– Jah, men altså – politiske realiteter . . . Ja, selvfølgelig – men som noget man må forsøge at holde i en vis *orden* – ikke sådan i småting eller det daglige – men sådan, at de ikke kommer til at gøre større skade! For nemlig det der er ejendommeligt for de såkaldte følelsesbetonede, det er det, de kender ikke – og bryder sig ikke om at kende – den anden part – de tænker alene på deres *eget!*

– *Men, gælder det i og for sig ikke altid i politik? Er politiks opgave ikke den at lade de mennesker, der er udtryk for de forskellige – egeninteresser, mødes og – og – om jeg så må sige – kæmpe sig til rette?*

– Jo, men i den indre politik, der kender man jo hinanden – e . . . man er i samme båd – ikke sandt? Det der er vanskeligheden i det udenrigske, det er det at man ikke har noget virkelig intimt kendskab til det der foregår uden for landets grænser.

– *Vil det sige at De mener, at der i virkeligheden kun er specialister der kan drive udenrigspolitik?*

– Ja, det er i hvert fald kun specialister der kan ta' – til . . . hvad skal jeg sige – tilvejebringe *grundlaget*. Så må jo dem, der har ansvaret – [om] hvordan de vil stille sig til det.

– *Hr. Scavenius, for mange – kom De sikkert til at stå – efter Deres arbejde under den første verdenskrig – til at stå som en slags troldmand på det udenrigspolitiske område. Kan man sige, at udenrigspolitik er en art magi – og er det rigtigt, at man tillagde Dem disse særlige egenskaber: at De kunne beherske denne magi?*

– Nej, slet ikke. Men, man må forstå – ikke alene, hvordan man har det selv – men må forstå, hvordan de *andre* har det. Og deraf må man søge at danne sig en opfattelse af, hvad man må gøre eller *ikke* gøre. Det er det, det mest drejer sig om. Tag nu for eksempel: efter at vi dér i den første verdenskrig var kommet over begyndelsesvanskelighederne med mineudlægningen og alt det dér, så drejede det sig jo alt . . . det altsammen om *handelskrigen* – altså blokaden – sømagternes blokade – af Tyskland. Og, dér tror jeg nok, man kan

sige, at – det der ellers kunne være gået galt – det kæmpede vi os igennem, således at dette her . . . deltagelse, vi blev tvunget ind i – afspærringen af Tyskland – kom så *gradvis*, at det aldrig førte til noget brud.

– *Men det var jo for så vidt også mer – efter Deres opfattelse – Tysklands skyld – til en vis grad, fordi Tyskland ikke var interesseret i noget brud.*

– Ja, selvfølgelig! Det vil sige – de overvejer . . . *hvad* ikke sandt . . . det er jo ganske [enkelt] et regnestykke: Danmark ligger neutralt – og under den engelske blokade og det pres de er ude fra [for] – så vil det vi kan få fra Danmark stadig indskrænkes. Det må de være klar over. Men – det der skal holde dem til at fortsætte situationen, det er det der sker en vis *tilvænnning*, det er det . . . hvis man nu havde kunnet tørke sig, at de små stater havde stillet sig udelukkende til rådighed for den engelske blokadepolitik, så var der sket noget andet.

– *Hvad var der så sket?*

– Ja, så var der sket det at de havde grebet ind – ved deres militær, og det var jo nemt. Men det *egentlige* kunststykke for Danmark – under den første verdenskrig – det var jo dette, at ikke alene ikke lade sig presse længere ud i deltagelse i blokaden af Tyskland, end man ligefrem var *tvunget* til af hensyn til sin egen eksistens. Men vi skulle jo – vi havde også et positivt program over for Tyskland. De kunne jo spærre vor eksport til England, hvad dag de ville. Og dernæst skulle man altså have tysk samtykke. Der kommer spillet frem. Der havde vi argumenter over for englænderne også. Så længe de var interesseret i at få de danske varer, så ville de vise et vist mådehold. Og jeg husker navnlig en – en . . . et tilfælde, der så grelt illustrerede dette. Englænderne pressede på for at forhindre dit og dat af eksport af vore egne produkter til – til – Tyskland. På den anden side – var der let, en vis tendens i Tyskland til at bryde over . . . altså og standse den danske eksport til England. Og det . . . når tyskerne ville give os et varselskud, så skete det på den måde at de opbragte . . . altså eksportbådene. Og der var navnlig en situation hvor det begyndte at blive kritisk, fordi tidligere, når de havde opbragt sådan en eksportbåd, så havde vi altid ved hjælp af det tyske udenrigsministerium fået den fri, så de ikke kom for priseretten, hvad de var fuldstændig berettiget til – at bringe den for priseretten – idet det var . . . det var jo kontrabandvarer de leverede – *vi* leverede til England. Og så skete der det, at en båd blev an[op]bragt og øjeblikkelig bragt for priseretten – og så var jo situationen mere akut. Og den måde vi kom ud af *det* på –

det var – ved at sige til englænderne: »Nu må I forstå, nu er det kritisk, og vi må gøre en indrømmelse. Vi har tænkt os at eksportere så og så mange heste til Tyskland.« Det gik englænderne med til! Og det viser jo at – den interesse, de havde for dem: at få de danske landbrugsvarer. Tyskerne blev altså pacificerede med heste – og – det affandt englænderne sig med for – for den . . . og de kom med en meget karakteristisk – jeg husker fra den forhandling – en meget karakteristisk bemærkning. Der var tale om et vist rundt tal. Så siger den engelske minister: »Jamen, kunne I nu ikke sådan *seriere* det – så og så meget pr. måned – ikke det hele på én gang – så kunne det jo være meget forstandigt, og sådan blev det indrettet.

– Ja.

– Det skulle altså være i små doser! Og det måtte vi erkende, var meget forstandigt. Og sådan blev det indrettet.

– *Det vil sige, det er et eksempel på udenrigspolitik som – balancekunsten.*

– Balancekunst – og man kan egentlig sige om dette her tilfælde, at på en måde var det altså Tyskland og England, der forhandlede via os.

– Ja, men i den situation – under første verdenskrig – havde Danmark jo denne chance. Det havde man jo ikke i anden verdenskrig.

– Næh – for der kom afspærringen øjeblikkelig.

– *Havde De regnet med, at der ville komme en tysk besættelse af Danmark i anden verdenskrig?*

– Næh. Det havde jeg ikke regnet med, for den var ikke . . . En besættelse af Danmark er ikke nødvendig over for den militærmagt der stod. Det kunne nemlig ske til enhver tid, så hvorfor gøre det i utide? Man kunne afvente det. Men det var ekspeditionen til Norge der fremkaldte det.

– *Når De, hr. Scavenius, blev udenrigsminister i 1940, så var vel nok en af grundene til det, at man – nu henter jeg ordet trolldmand frem igen – at man alligevel tillagde Dem visse – jeg vil ikke sige magiske – evner, men i hvert fald en stor erfaring i at behandle tyskerne. Er det en rigtig betragtning?*

– Jae, jeg ved ikke, hvor meget beregning, der ligger i . . . For – for det var jo rigtigt, hvad Christmas Møller sagde: »Hvis I afliver Munch, så får I Scavenius!«

– *Og det var noget slemt?*

– Ja, jeg mener, det var – for højremændene – noget slemt.

– Ja –

– Men jeg mener, det var jo ikke så meget overvejelse dér – at om man så må sige, det dér De taler om – troldmanden . . . for den overvejelse – altså som det De gav udtryk for – det er jo at sige: »Vi har ingen – der er ingen, der ka' påtage sig det. Så hvis vi gør det umuligt for Munch, så må det blive Scavenius – andre muligheder er der ikke!«

– *Og så stod De i den situation, hr. Scavenius, at man – at De – måske måtte sige det, som jeg har set varieret – et – en ordsprogsagtig sentens jeg har set varieret – hvor man siger . . . man plejer at sige: »Politik er det muliges kunst«. Jeg så forleden, at en mand havde sagt: »Politik er det umuliges kunst, for ellers er det ikke en kunst!«*

– Ja, det er jo altså en vittighed.

– *Jamen, er det ikke en realitet også?*

– Ja, ja (ler) det ved jeg ikke. Jeg ved ikke, om det er en realitet. Men i hvert tilfælde: jeg tror, vi må hellere holde os til, det er det muliges kunst. For hvis noget er umuligt på forhånd, så bliver der ikke noget af det.

– *Nej – og, og det mulige, det mulige – Deres arbejde med det muliges kunst under besættelsen – har De jo skildret i Deres bog . . .*

– Ja.

– . . . »*Forhandlingspolitikken . . .*« som De kalder den. Og det er jo den politik, der er et udtryk for, hvad – Rigsdagen stod bag. Alligevel kan man sige, at De som udenrigsminister måske sad på en særlig fremskudt post i mange henseender – det er da også rigtigt, ikke?

– Ja, fordi jeg havde forhandlingerne med tyskerne.

– *Og en stor arbejdsbyrde havde De formodentlig også?*

– Nå . . . det . . . det er jo altid det samme problem.

– *Det vil med andre ord sige, at De ikke mente, det var en umulig opgave, De påtog Dem i 1940?*

– Det kunne kun erfaringen vise. Hele problemet var, om man kunne fastholde tyskerne på tilsagnet den 9. april.

– *Og det var Deres politik?*

– Ja.

– *Og det var Rigsdagens politik?*

– Det var det, indtil altså – at – modstandsbevægelsen slog benene fra dem.

– *Ja, hele arbejdet under den første periode af besættelsen fra den – fra den 9. april . . . til den 29. august var den politik, som De skildrer her: – det gjaldt om at holde tyskerne fast på tilsagnet af 9. april. Det var vel en af de vanskeligste udenrigspolitiske opgaver, nogen udenrigsminister nogensinde har haft?*

– Jah . . . det kan man ikke sige – men det var den ejendomme-
ligste, fordi vi var adskilt fra alle andre – ikke sandt? – det var en –
en forhandling af to – ikke som en udenrigsminister ellers står over-
for: at – at forhandle til mange sider.

– *Balancekunsten var ikke mulig?*

– Nej, der var ikke noget –

– *Men alligevel kunne man godt spille med tyskerne?*

– Ja, altså – som jeg – jeg har fastholdt dem. Og det ville de også
gerne – selv. Det hang jo sammen med magtforholdene dernede –
det . . . ville de, hvis det ikke blev gjort umuligt for dem. Det er jo –
deraf kom de – kom Ribbentrops forskellige trusler . . . det hang jo
nemlig sammen med situationer hvor han fik indtryk af, at det ikke
kunne fortsætte.

– *Ja, og nogle af truslerne gik jo netop ud på, at man ville sløjfe
tilsagnet af 9. april.*

– Ja.

– *Og det betød, at man fra dansk side i en række tilfælde måtte tage
spørgsmålet op: om denne politik overhovedet kunne fortsætte. Og
da lå det sådan, at man i flere tilfælde – blandt andet da De blev stats-
og udenrigsminister – valgte at fortsætte den kurs, man havde lagt
fra begyndelsen . . . blandt andet under indtryk af denne trussel.*

– Jeg har formuleret det således, at den danske modydelse – den
tyske ydelse var det, at de trods den magt, fysiske magt, de havde
taget, så dog ville respektere det de havde . . . det, dette tilsagn, de
havde givet os – men den danske modydelse, det var jo det: at der var
ro og orden i landet. Og endnu i efteråret 42 . . . da forholdene med-
førte, at jeg måtte med – . . . påtage mig statsministeriet . . . det . . .
det formulerede jeg således at . . . eller rettere sagt nævnte jeg næste
gang. Jeg sagde: *den gang kunne tyskerne i hvert fald ikke sige, at
vi ikke kunne holde ro og orden i landet. Og hele krisen i august 43
fremkommer netop ved, at tyskerne kommer til – i hvert fald det tyske
militær – får den opfattelse, at vi ikke er i stand til det. Det sagde
for resten generalen i Århus: »Da I ikke længere er i stand til at hoide
ro og orden selv, så må vi træde til!«*

– *Mener De ikke, at der lå en ren militær interesse fra tysk side i
at få den rest af den danske hær der eksisterede, tilintetgjort, eller i
hvert fald: få umuliggjort dens rent militære muligheder?*

– Jo, det kan vel netop fra en militær betragtning være et motiv,
selv om det jo ikke er store kræfter der var tale om. Men når tyskerne
har været – på det tidspunkt – behersket af denne tanke: Sker der en

invasion i Danmark? Så er det klart, at man vil sikre sig den baggrund – selv altså med ting, som måske ikke er væsentlige, men dog . . .

– Hr. Scavenius – vurderingen af hele denne periode, fra den 9. april 1940 til den 29. august 1943, er jo i høj grad afhængig af, hvor man er placeret rent politisk – og vel også menneskeligt, følelsesmæssigt og fornuftsmæssigt o.s.v. De siger i Deres bog, at . . . det, der måske kan siges at adskille i den rent politiske vurdering og den mere populære betragtning, er spørgsmålet om følelsen skal lægges til grund for et lands udenrigspolitik. Deres erfaringer fra udenrigspolitisk arbejde – har de bestyrket Dem i denne opfattelse?

– Jeg må straks bemærke, at når jeg bruger ordet »følelse«, er det af høflighed!

– Mod hvem?

– Ja, mod dem, der udtrykker deres følelser. For motiverne var jo meget blandede! Enæh . . . men jeg vil gerne, når vi nu taler om august 43, så er det jo . . . måtte det stå . . . man få det indtryk, at nu var der en helt anden, ny situation, der fandt udtryk i, at der ikke længere var nogen dansk, nogen lovlige dansk regering. Men det var også kun tilsyneladende, for da det lykkedes at få departementschefstyret etableret – og det lykkedes at få tyskerne til at anerkende det – så medførte det, at situationen gik egentlig uforandret videre. Der skete ikke – noget brud. Jeg mener: tyskerne begyndte ikke at optræde anderledes – rekvisitionere, eller hvad de nu kunne have fundet på – i udnyttelse af deres magt. Det skete ikke . . . dr. Best var i stand til at fortsætte efter de gamle linjer.

– Må jeg spørge Dem, hr. Scavenius, til sidst . . . De har arbejdet igennem mere end en menneskealder i dansk udenrigspolitik – har De – ligesom draget nogle bestemte erfaringer, der udformede sig i en maxime eller sådan noget?

– Ja, maxime . . . hvis man skulle opstille nogle maximer . . . men maximer har jo ikke meget værdi, fordi at hvad der sker i de enkelte tilfælde beror jo på forhold, som måske har mere vægt end maximer. Men . . . jeg havde lige fra min ungdom, da jeg begyndte at arbejde i udenrigsministeriet – navnlig altså hos min læremester, kammerherre Hegermann-Lindencrone i Berlin – har jeg altid stillet det sådan op: Danmarks stilling er den, rent geografisk: hvis der opstår krigeriske forviklinger, må vi arbejde på at holde balancen mellem de to modparter. De ved, det hele beror jo på, om England kommer med i krigen. For ellers – hvis det ikke var sket – havde der jo ingen pro-

blemer været overhovedet. Men *det* forudsat, så er problemet: om, i hvilken grad, man kan holde denne balance og hvor længe den kan fortsætte. Men dernæst må vi jo altid have i baghovedet – om jeg så må sige – at den eneste stat som var i stand til at bestemme, hvad der skulle ske her i landet – det var den tyske som følge af de militære magtmidler. Det regnede englænderne også med. Og englænderne regnede med, at . . . hvis . . . at de – hvis de forsøgte et angreb mod den tyske nordfront, altså på Østersøfronten – så måtte det medføre en tysk besættelse. Det var noget, som er udtalt fra engelsk side så langt tilbage som i 1912.

– *Har Deres erfaringer yderligere udkrystalliseret sig i en betragtning over den menneskelige natur?*

– Den menneskelige natur – på hvad måde mener De?

– *Ja, mennesker er jo mærkelige blandinger af følelser og fornuft og alle mulige andre rationelle og irrationelle ting . . . Har De gjort Dem nogle betragtninger derover?*

– Næh, menneskene må man jo tage, som de kommer.

– *Altid?*

– Ja, det er jo en nødvendighed.

– *Har De altid taget mennesker, som de var?*

– Som de kom – ja!

– *Hvordan ser De nu – efter denne menneskealders – mere end en menneskealders – arbejde i udenrigspolitik – hvordan ser De overhovedet på udsigterne for, kan vi sige, den menneskelige race i de perspektiver der tegner sig i udenrigspolitik i dag?*

– Ja, den er jo ikke anderledes end den altid har været. Der foregår ikke nutildags noget som ikke er sket mange gange tidligere. Det er kun *formatet* der er blevet anderledes. Midlerne er blevet mere skrækindjagende. Men ellers foregår der nøjagtig det samme. Og – menneskene vil formodentlig opføre sig i kommende situationer, ligesom de har opført sig tidligere.

– *De tror ikke på nogen ændring af den menneskelige natur?*

– Det tror jeg ikke på.

– *Eller på nogen erfaringer, der kan omsættes i . . .*

– Nej!

– . . . *i handlinger?*

– Nej – nej! Der er så mange ting, der spiller ind, at man ikke på forhånd kan sige: det og det må ske – eller ikke ske.

GÅRDFÆLLESSKAB

Af H. K. Kristensen

Det fællesskab, vor landbostand i ældre tid var underkastet, deler man i almindelighed i landsbyfællesskab, markfællesskab og overdriftsfællesskab. Desuden var der for mange bønder endnu et fællesskab, som man kan kalde gårdfællesskab, idet der fandtes et betydeligt antal gårde, hvor to eller flere, fæstere såvelsom selvejere, beboede og drev samme gård.

Den man boede i gård sammen med, var ens gårdmand, så dette ord dengang havde en noget anden betydning, end det nu sædvanligvis har. Det kunne dog også bruges om husmænd. Arent Berntsen brugte betegnelsen gårdboer uden hensyn til, at dette ord ellers gjaldt visse imaginære husvæsener.¹

Landbohistorikere og især jyske sognehistorikere undgår ikke at støde på problemet. Da jeg 1933–35 skrev en bog om Ovtrup sogn, måtte jeg beskæftige mig med det.² Allerede J. A. Fredericia var opmærksom på forholdet og viste, at der i visse egne, særlig i Syd- og Vestjylland og nord for Limfjorden, var flere bønder end gårde³. Det samme gjorde statistikerens Henrik Pedersen i sit store og nyttige værk: De danske landbrug 1688, 1928. Senere har navnlig Fridlev Skrubbeltrang indgående behandlet problemet i sine »Studier over gårde, gårdbrugerantal og brugsstørrelser i det 17. århundrede«⁴ samt i »Kildekritisk vejledning« i sidste udgave af Henrik Pedersens værk.

Skrubbeltrang viser, at 1688 havde

Sjælland-Møn	16.194	gårde, hvoraf	397	havde	798	brugere, dvs.	2,5	%	
Lolland-Falster	4.815	»	»	100	»	201	»	2,1	%
Fyn-Langeland	8.024	»	»	126	»	255	»	1,6	%
Jylland	29.040	»	»	5.648	»	12.132	»	19,4	%

Jylland havde altså langt de fleste, mens øerne havde færrest. Visse sogne kunne dog have et ret stort antal, således nogle i Sorø amt. Skrubbeltrang skriver: »På halvøen havde øjensynlig ca. en femtedel af de matrikulerede gårde to eller flere brugere.«⁵

Ved hjælp af nogle prøver fra matriklen 1688 søges her belyst, hvordan gårde med 2, med 3, 4 eller flere brugere var fordelt i forhold til hverandre. Ved optællingen er ikke medtaget herregårde, præstegårde, visse møller og ejendomme under 1 td. hartkorn. An-

gående Riberhus amt må man huske, at visse dele af Sønderjylland dengang lå under amtet, mens Øster Horne herred lå under Lundenæs og Slavs og Anst herreder under Koldinghus:

	Gårde ialt	Heraf gårde med brugere pr. gård			
		2	3	4	flere
<i>Riberhus amt m.v., de blandede distrikter</i>					
Møgeltønder og Ballum birk	147	6	1		
Af Lø herred	215	21	4	1	
Af Højer birk	11				
Af Hviding herred	99	18	1	2	1
Af Lustrup birk	60	12	1		
Af Frøs herred	18	7	2		
Af Gram herred	4	2	1		
Af Rangstrup herred	1		1		
Af Tønder herred	3				
Kalvslund herred	80	15	3	2	
	638	81	14	5	1
<i>Riberhus amt ÷ de blandede distrikter</i>					
Gørding herred	239	72	6	1	2
Malt herred	192	38	11	2	
Skast herred	449	127	33	16	2
Vester Horne herred	411	109	13	3	1
	1291	346	63	22	5
<i>Af Lundenæs amt</i>					
Øster Horne herred	202	47	9	9	
Nørre Horne herred	351	62	15	1	
	553	109	24	10	
<i>Af Nyborg amt</i>					
Vinding herred	649	12	1		
Gudme herred	554	21	4		
Hindsholm birk	186	1			
	1389	34	5		
<i>Tranekær amt</i>					
Sønder herred, Langeland	351	7		1	
Nørre herred, Langeland	394	2			
	745	9		1	
<i>Af Koldinghus amt,</i>					
Jerlev herred, Egtved sogn	58	24			
	58	24			
<i>Af Bøvling amt,</i>					
Ginding herred, Haderup sogn	41	16	3		1
	41	16	3		1

Også i Bording sogn forekommer gårdfællesskab hyppigt, og det findes i herredets andre sogne, undtagen i Sevel og Estvad.

Ser man bort fra de fåtallige gårde med over 4 bønder, forholder gårde med 2, 3, 4 brugere sig til hinanden som 16:3:1, når man betragter større områder. Tvillinggårdene er altså langt de talrigeste. Gården med de fleste gårdmænd, 7 ialt, lå i Vejrup by og sogn, Gørding herred. Den havde over 9½ td. hartkorn. I reglen hører gårde med mange brugere til de største, men selv på mindre gårde kan der findes 3–4 bønder, og en stor gård kan være delt mellem to, eller drives af blot én bonde.

Prøverne viser, at hos de sønderjyske har 15,8 %, hos de nørrejyske 32,0 % og hos de fynske 2,3 % af de optalte ejendomme gårdfællesskab.

Matriklen 1688 findes ikke for Sønderjylland, bortset fra de nævnte småområder, som hørte under Riberhus. Men der findes nogle ældre regnskaber, som kan give interessante oplysninger, således regnskaber for overskat 1542 af kongelige sønderjyske len.⁶ I de dertil hørende lister kan man se adskilligt om udbredelsen. Navnet, der opføres på bonden i en fælles gård, har nemlig fået tilføjet et »cum sotio« eller »sotiis«, eller hvor der er slægtninge »cum fratre«, »cum filio« eller »cum matre«. På disse ejendomme må altså herske gårdfællesskab. Falkenstjerne bringer også en jordebog for 1542/43, som han har sammenarbejdet af en række mindre regnskaber. Derved fandt han, at afgifter, der svares af samme gård, ofte opføres under forskellige mænds navne. Disse mænd må da bo sammen på denne gård, der altså havde gårdfællesskab. Da der kun er et år mellem affattelsen af overskatteregnskabet og jordebogen, må man i reglen kunne finde gården og dens brugere begge steder. Vi tager et eksempel.

I Raad (Rade) på Haderslev Næs nævner overskatteregnskabet Jep Poulsen cum fratre, og i jordebogen finder vi også Jep Poulsen sammen med sin gårdmand Seurin Paulsen, altså en broder. Men jordebogen har endnu en gård med fællesskab i Raad. I overskatteregnskabet nævnes gården nok, men uden gårdfællesskab. Det nævner kun Knud Marqvartsen til gården, mens jordebogen nævner Marqvart Bramsen sammen med ham. Det er åbenbart søn og fader. De kan selvfølgelig have haft gården sammen, mere sandsynligt er det dog, at sønnen har overtaget gården, og at en af de lister, Falkenstjerne har arbejdet med, er blevet ved med at bruge den gamle bondes navn, noget, der er ret almindeligt i regnskaber og jordebøger. Falkenstjerne har selv gjort opmærksom på den usikkerhed, som følger heraf. I

Flucht (Flcvt) har overskatten kun een gård med gårdfællesskab, men jordebogen har to, og man kan ikke se, om en bruger har fået en gårdmand på den tid, eller det også her drejer sig om unøjagtigheder:

	Overskat 1542					Jordebog 1542/43	
	Gårde ialt	So- tio	Soti- is	Fra- tre	Fi- lio	Gårde	Gd. fæll.
<i>Haderslev len</i>							
Haderslev herred	235	30	2	12			37
Tyrstrup herred	215	48	4	9		216	62
N. og S. Rangstrup herreder	146	6	5	4	2		
Rise herred	29						
Lundtoft herred						84	10
<i>Tørning len</i>							
Hviding (Horsbøl) herred	187	13	2	4	3		
Kalvslund herred	44	8		2			
Frøs herred	82	15	3	3			
Gram herred	258	82	4	2			
<i>Åbenrå len. Jordebog 1535</i>							
Rise herred	215	1				168	9
S. Rangstrup herred	180	1				123	3
<i>Sønderborg len. Plovskat 1533</i>							
Sundeved	174					} 545	67
Als	372						
<i>Tønder len</i>							
Tønder herred						61	3
Højer herred						73	1
Slogs herred						152	5
Lundtoft herred						84	10
Kær herred						99	1

Listerne fra Nordborg, Flensborg og Gottorp len har med undtagelse af et enkelt herred ingen eksempler på gårdfællesskab. Som allerede nævnt er listerne næppe fuldtud pålidelige, og netop dette at Barch herred i Gottorp len har gårdfællesskab på 6 af sine 97 gårde, der svarer jægerpenge, og at der i Ejdersted, Everschop og Utholm i

1535 er 107 gårde med flere brugere af de ca. 1940 gårde i området, der svarer dobbeltskat, tyder på, at der også har været nogle gårde med flere brugere i disse egne. Min optælling af samtlige gårde er sikkert kommet til for høje tal; der er sikkert smuttet adskillige personer med, som har svaret så små afgifter, at de ikke kan have været gårdmænd. Når sådanne i reglen er talt med, skyldes det, at det er så vanskeligt at trække grænsen, f.eks. svarer herredsfogder intet. I Tønning i Ejdersted opfører listen guldsmed, glasmager, skomager, bartskær osv., der kun svarer små afgifter, og ganske sikkert ikke har haft gårde. Disse er udeladt. I Falkenstjernes øvrige lister er en sådan reduktion ikke foretaget, hvorfor procenterne for gårdfællesskab er for lave, da summen, hvoraf den er beregnet, er for høj. Mens oplysningerne fra Barch herred skyldes Falkenstjernes undersøgelser, nævner selve listerne fra Ejdersted forholdet, og det er udelukkende gårde med udvidet familiebrug, som f.eks. Volf Jacobs børn, Peter Smyt og hans moder, Boye Volthes og hans svoger, Volf Nykkels og hans stiftbørn osv. Undertiden er forholdet måske blot det, at arvingerne sad i uskiftet bo, men tallet synes dog for stort til, at det kan gælde dem alle.

Man må derfor slutte, at visse dele af Sønderjylland på reformationstiden har haft et mindre antal brug med gårdfællesskab, i det fri-ske område navnlig udvidet familiebrug.

Også i Hald len var der gårdfællesskab på reformationstiden. På det inddragne bispegods, 590 gårde, havde 31 gårde 2 eller flere fæstere, dvs. 5,2 %. Godset lå spredt i 16 herreder, men næsten alle ejendomme med gårdfællesskab lå i Gislum, Års og Rødding herreder.

Af en tabel 1599–1600, udarbejdet af Valdemar Andersen,⁷ fremgår det, at godset da lå i 22 herreder og omfattede 607 gårde; af disse havde 151 to eller flere brugere, 24,8 %. Selv om det nu tildels drejer sig om andet gods, viser det en klar stigning, således har Lysgård herred nu 10 gårdfællesskaber og Nørlyng 24; 1545 havde hvert af dem 0, og gårdantallet er omtrent uforandret. Og stigningen fortsætter, 1629–30 er her 631 gårde, hvoraf 178 har gårdfællesskab, dvs. 28,2 %. I denne tid, da Jylland gentagende besættes under ulykkelige krige, synes væksten at være standset. 1645–46 har 27,2 % af gårdene i lenet gårdfællesskab.

Går vi til Riberhus len og tager nogle prøver, finder vi stigningen bekræftet:

	Ialt gd.	Fæl- less.	Ialt gd.	Fæl- less.	Ialt gd.	Fæl- less.	Ialt gd.	Fæl- less.
	1562		1593		1636		1661	
<i>Riberhus len</i>								
Krongårde i <i>Skast herred</i>								
Sneum-Tjæreborg sogne ..	31	3	27	7	27	11		
<i>I Vester Horne herred</i>								
Janderup sogn.	21	3	24	7	25	9	24	8
Billum sogn.	11	1	14	3	5	2	5	3
			1585		1618			
Nr. Nebel sogn.	27	5 ⁸⁾	30	4	31	14	31	15
					1636			
Krongods m.r. i Ovtrup sogn ⁹⁾	34	8	40	15	42	20	42	15
	124	20	135	36	130	56	102	41
Fællesskaber, udtrykt i %	16,1		26,6		43,0		40,2	

Her ses ligeledes den stærke stigning, og at den standses efter 1636.

Særlige forhold kunne fremkalde gårdfællesskab. Arent Berntsen oplyser, at »udi Nørre Halland eller Varbjerg Lehn, oc helst i Fierre Herred, gifver det mest fattige oc u-formuende Folck, oc det formedelst den ringe Sæde-Jord hver haffver i Brug til sin Gaards Part, eftersom gemenlig 3 eller 4 oc undertiden vel 6 eller 8 partier Folck paa en Gaard kand være boende, hvor ofver den ene den anden sidder til fortrengsel, saa dem u-mueligt ville bliffve aff Sæden sig at nære oc opholde, hvis icke var den Tømmer Brug de til Søes med Handle.« Binæringen gjorde, at der var færre ødegårde end andet steds »blant de Danske Lande.«¹⁰

I middelalderen har der tilsyneladende ikke været mange gårdfællesskaber. I Hardsyssels Diplomatarium nævnes en mængde gårde, men ingen med mere end én bruger, end ikke i Lundenæs' jordebog 1498, der opfører 183 ejendomme. Også en del andre værker med middelalderligt stof er forgæves gennemgået. Gårdfællesskab har dog næppe været ganske ukendt. 1345 arvede en svigersøn den vestlige halvdel af gården Od med den vestlige halvdel af al dens tilliggende. Da gårdens østlige halvdel vel også har været beboet, har her sikkert været et vist gårdfællesskab. Der er tale om Odsgård i Vinkel, som

1688 havde knap 10 td. hartkorn. 1516 forekom noget tilsvarende i Vong, Skast herred, hvor en mand fik skøde på halvdel af en gård, sælgeren havde besiddet. 1399 nævnes en gård med to »gårdsæte, som nu skylder 5 pund korn.« Senere nævnes »to gårde i Thorkilstorp med deres 4 gårdsæder«. Gårdsæder regnes ofte for husmænd, men her nævnes de udtrykkeligt til gårde. – Biskop Stygge Krumpen udstedte et fæstebrev på en gård i Vang til to mænd »at bruge og besidde deres livstid for årlig afgift til stiftet.« I en anden retssag 1537 nævnes Else Mattiskone og Nis Matsen, som Niels Jensen (Rotfeldt) til Bratskov havde udvist »af samme gård, de udi bor«. – Før Grevens fejde var der strid om en selvejergård i Krarup, Tistrup sogn, som to medarvinger ville »bruge og besidde« sammen med en tredie, men gården blev tildømt den tredie, der havde størsteparten, mod at betale skæpkeskyld til de to. Også i Hvejsel ville medarvinger »bruge og besidde« deres del af en gård. Sligt må da ikke have været ualmindeligt, selv om selvejergårde efter loven skulle overgå samlet til een ejer.¹¹

Gårdfællesskab var altså ikke ukendt i middelalderen. De tidlige, før nævnte skatteregnskaber fra Sønderjylland synes at bekræfte dette.

Hvori bestod så dette fællesskab? Hvordan fungerede det? Herom giver selve matriklen ikke oplysninger. Markbøgerne kan give en del. De kan oplyse, hvorvidt to eller flere brugere fik opmålt jorden hver for sig, og der kan gives andre oplysninger.

En god kilde er »1. jyske rytterregiments gods 1680–1716. 1686 Protokol for besigtigelse og supplering af regimentets gods.«¹² Anledningen til protokollens fremkomst er, at ryttergodset havde vanskeligt ved at præstere de pålagte ydelser, så bønderne i stort tal måtte have deres byrder lettede. Der måtte gives dem lån og hjælp eller afslag i hartkornet, hvis ikke store dele af godset skulle se sig truet af ruin, og hvis man i det hele taget ville fastholde grundlaget for det nationale rytterhold. 1685 blev der nedsat en kommission til at undersøge forholdene, først for Sjælland og kort efter for Jylland. Kommissionerne arbejdede ihærdigt, og det er resultatet af den jyskes, der fremlægges i ovennævnte protokol. Kommissionen bestod af general, senere amtmand Joachim Schack, Sneumgård, og assessor Peder Benzon, Ågård. Med hvilken grundighed man gik til værks fremgår af en forklaring, som er indført foran i protokollen. Det hedder deri, »at vi skulle omrejse alt ryttergods i Jutland, dessen tilstand os nøje erkyn-dige med videre og dessen beskaffenhed Hs. Kgl. Ma. allerunderdanigst relatere, så er denne protokol allerunderdanigst forfattet over

Hs. Kgl. Ma. ryttergods i Lundenæs, Bøvling, Riber – og Colding amter, hvor det høilovlig Schwanewedische regiment til hest har våren og nu er indkvarteret, hvorudi ved enhver bondes navn hans udførlige tilstand findes, så vidt muligt har været at erfare efter egen øjensynlig besigtigelse, bondens egne udsagn og nøje efterforskning såvelsom eksamen og forhør over hver bonde især, og det i amtmanden, obersten og chef af kompagnierne deres hos- og overværelse, samt hvad man har set og erfaret af herredsfogdernes med 4 mænds besigtigelse og officerernes indgivende . . .«.

Udsæd og høstudbytte blev oplyst, bygningernes fag optalt, såvelsom alle rådne bjælker, sparrer og stolper, og besætningen blev efterset. Man forklarede nemlig, at der var bønder, der hver havde »så mange bæster, som han til sin jords dyrkning nødig haver, og dog er plovbæster bevilget, hvilket deraf er kommet, at de indskrevne har været så gamle og udygtige, nogle så fordærvet, at de ikke kan rejse sig selv.« Regimentskassens udlån af korn, kreaturer og penge opføres for hver enkelt bonde, og hvad heraf er tilbagebetalt, eller hvad han ikke kan tilbagebetale i det indeværende år p.gr.a. den dårlige høst. Når kommissionen er gået så grundigt til værks med alt dette, må man også kunne gå ud fra, at hvad der findes oplyst om gårdfællesskab må være nøjagtigt.

Der blev besigtiget 871 matrikulerede ejendomme med 1136 brugere. Blandt ejendommene var der en herregård, Gudumkloster, hvor major Gabriel Grubbe boede. 117 ejendomme havde under 1 td. hartkorn, heriblandt adskillige ubebyggede stufjorder, desuden var der et par helt øde gårde. Når herregården og de 117 fradrages, bliver der altså 753 gårde tilbage. Af disse havde 220 gårdfællesskab.

Hvordan gårdene og gårdmændene var fordelt fremgår af nedenstående tabel:

	Gårde		Gårdmænd					%
	ialt	med fælles	2	3	4	5	7	
<i>Bøvling amt</i>								
Skodborg herred	81	13	11	1	1			} 20,9
Vandfuld herred	18	6	5		1			
Ulfborg herred	6	3	2	1				
<i>Lundenæs amt</i>								
Hjerm herred	20	4	4					} 34,3
Ginding herred	15	1		1				
Hind herred	5	2	2					
Bølling herred	2	0						
Nørre Horne herred	40	14	12	2				
Øster Horne herred	20	14	11	2	1			
<i>Ribe amt</i>								
Vester Horne herred	155	47	39	7	1			} 36,8
Skast herred	65	30	25	5				
Gørding-Malt herred	40	18	13	2	2	1		
Kalvslund herred	14	5	4	1				
Frøs herred	2	2	2					
Hviding herred	42	15	13	2				
<i>Koldinghus amt</i>								
Anst herred	187	38	33	3	1		1	} 20,1
Brusk herred	7	0						
Jerlev herred	18	4	3		1			
Slavs herred	16	4	2	2				
	753	220	181	29	8	1	1	29,2

Ser vi nærmere på tilstanden, viser det sig, at ejendommene med hensyn til gårdfællesskab kan inddeles i 4 grupper.

I

I den første gruppe finder vi gårde, hvor udsæd, avl, besætning og bygninger er opført under ét for gårdens samtlige brugere, uden at det kan ses, hvor meget hver enkelt gårdmand sår eller avler, eller hvor mange kreaturer eller hvilke bygninger, der er hans. Hos sådanne må der herske et *udstrakt fællesskab* om hele gården og dens drift.

Protokollen nævner først brugernes navne med løbenummer, dernæst 1664-hartkornet sammen med et ændret, i reglen reduceret hartkorn; på den modsatte side findes kommissionens besigtigelse. Vi nævner et eksempel.

Gården Forumlund, Brøndum sogn, Skast herred: »Svend Andersen, Jens Nielsen. 6 td. – 6 td. 6 skp. Kan så årlig 10 td. rug, 5 td. byg, 2 td. arre (havre). Avling befunden 36 travrer rug à 3 skp., 26 travrer byg à 2½ skp., 10 travrer arre à 4 skp., 17 læs hø, har 6 bæster, 7 køer, 2 stude, 8 ungnød, 2 kalve, 2 svin, 21 får. Bygningen: stuehus 30 fag, lade 35 fag, fæhus 12 fag. Et rytterhus 6 fag. Mangler overalt 18 stolper. Bruget godt og mændene ved magt.«

II.

I den anden gruppe er bønderne fælles om udsæd, avl og kreaturer, men hver har sine egne bygninger. Her er et *delvist gårdfællesskab*. Eksempel: En gård i Gesten by og sogn., Anst herred: »Christen Graversen og Peder Sørensen. 3 td. 3 skp. 1 fk. 1 alb. – 3 td. Kan så årlig 3½ td. rug, 3½ td. byg, 1½ td. arre. Avling befunden 20 travrer rug à 4 skp., 16 travrer byg à 4 skp., 12 læs hø. Har 4 bæster, 8 køer, 5 ungnød, 12 får, 3 svin. Bygningen: Peder 18 fag, mangler 30 alen leider. Christen 18 fag, mangler 3 bjælker, 4 sparrer (spær), 18 stolper, 50 alen leider, 50 lægter. – Anno 85 bekommet lånekorn, som i år ej kan betales, 10 skp. rug, 1 td. byg. Bønderne af temmelig tilstand.«

Et enestående eksempel er bolet Gade i Humlum sogn, Skodborg herred med to gårdmænd, der hver især opføres med udsæd og avl, den ene har ikke husdyr, men bygning på 10 fag. Den anden har 1 ko og 1 kalv, men bygninger hos ham nævnes ikke, så han har vel haft busly hos gårdmanden. Trods stedets tilsyneladende fattigdom skriver kommissionen, at mændene »kan svare«.

III.

Gårdene i denne gruppe ser ud til at være *adskilt*, delt, i flere, idet hver gårdmand opføres med sin sæd, avl, besætning og bygninger. Kun hartkornet forener dem, og det er endda kun tilsyneladende, da det ofte nævnes, hvor stor part enhver har. To fæstere kan f.eks. hver have ½ gård, eller den ene har ¾ og den anden ¼, tre fæstere kan ligeledes have delt gården ligelig mellem sig, undertiden dog således, at en har ½, de to andre hver ¼. Også andre delinger kan forekomme, det kan bl.a. sluttet ud fra udsædens størrelse.

Eksempel: Revning, Vinding sogn, Ulfborg herred: »Christen Christensen, nu Jens Pedersen, rytter, Jens Pedersen, Peder Pedersen, selvejer. 7 td. 4 skp. 2 fk. 2 alb. – 5 td. Jens Pedersen, rytter: »Kan så årlig 2 td. rug, 1½ td. byg, 4 skp. boghvede. Befunden indavling 18

traver rug à 3 skp., 22 traver byg à 5 skp., 2½ læs boghvede à 3 skp., 15 læs hø. Har 2 bæster, 2 stude, 7 får, 2 grise. Bygningen stuehus 11 fag, lade og fæhus 17 fag. Mangler 10 alen leder, 6 stolper, 2 bjælker. Bruget temmelig, manden ved magt. – Jens Pedersen: Kan så årlig 2 td. rug, 1½ td. byg, 4 skp. boghvede. Befunden indavling 10 traver rug à 3 skp., 22 traver byg à 5 skp., 2½ læs boghvede à 3 skp., 15 læs hø. Har 2 bæster, 1 stud, 1 ko, 2 kvier, 1 kalv, 6 får, 1 svin. Bygningen stuehus 12 fag, porten 2 fag, laden 10 fag, fæhus 9 fag, hølade 7 fag. Mangler 130 alen leder, 1 tylt lægter, 2 sparrer, 16 traver tag. Anno 85 bekommet lånekorn, som i år formedelst kornets ringhed og i andre måder befundne slette tilstand ej kan betales, nemlig 4 skp. rug, 1 td. byg. Bruget temmelig, bonden ikkun slet af tilstand. – Peder Pedersen: Kan så årlig 3½ td. rug, 5 skp. boghvede. Befunden 25 traver rug à 3 skp., 20 traver byg à 4 skp., 3 læs boghvede à 2 skp., 16 læs hø. Har 2 bæster, 2 stude, 2 køer, 3 kalve, 1 svin. Bygningen stuehus 10 fag, laden 20 fag, fæhus 10 fag. Mangler 40 alen leder, 10 stolper, 2 bjælker. Har nydt 3 års frihed, som hannem med 30 rdl. er betalt. Bonden ved magt, bruget temmelig godt.«

IV.

På gårde med flere end to brugere kan man finde *kombinationer* af de forannævnte grupper, nemlig således at en mand har en del af gården adskilt, ofte halvdelen, mens to andre har resten i udstrakt eller i delvist fællesskab.

Eksempel: Varming, Seem sogn, Hviding herred. »Peder Jespersen, Peder Hansen, Ole Lauridsen. 4 td. 6 skp. – 4½ td. Peder Jespersen kan så 15 skp. rug, 14 skp. byg, 4 skp. arre. Avling befunden 16 traver rug à 3 skp., 13 traver byg à 3 skp., 3 traver arre à 3 skp., 8 læs hø. Har 3 bæster, 3 køer, 2 kalve, 5 får, 1 svin, 1 bistok. Bygningen: stuehus 13 fag, lade og fæhus 9 fag. Mangler 6 sparrer, 10 stolper. Bonden ved magt. – Peder Hansen og Ole Lauridsen: Sæd og avl ligesom nest forskrevne, har 4 bæster, 2 køer, 2 får. Peders bygning 7 fag, mangler 5 bjælker, 10 sparrer, 10 stolper. Oles bygning 3 fag ved hævde. Peder har nydt ½ års frihed, som er betalt med 3 rdl. Anno 85 bekommet lånekorn, som i år formedelst kornets ringhed ej kan betales, 4 skp. rug, 4 skp. byg. Ellers ikkun af temmelig tilstand.«

Gården er altså delt i to lige store halvdele. Peder Jespersen driver sin del selv, mens den anden halvdel drives i delvist fællesskab.

Stuehusene var ofte sammenbygget i én længe. Så sparede man en gavl, og i den skillevæg, der var, sad ofte en dør, så familierne kunne besøge hinanden uden først at gå ud. Undertiden hang begge indgangsdøre i samme stolpe, som så stod ud for skillevæggen, dørene lukkede da op til hver sin side. Også laderne kunne være bygget sammen. Den, der havde vesterenden af salsen, havde undertiden østerenden af laden. Den derved voldte krydsvise færdsel på gårdspladsen kunne forøvrigt give anledning til strid. Det er fra Århus- og Skanderborgeggen, man har oplysninger om disse forhold. I Hampen, N. Sne-de, havde 3 gårde før udskiftningen stuehusene sammenbyggede i én længe, udhusene gik ud derfra, og laden lå på den fjerde side. De havde en stor fælles gårdsplads, for så vidt ikke et stakit eller gærde gjorde skel.¹³

I	gruppe I	(udstrakt fællesskab)	var der	35	gårde
I	»	II (delvist fællesskab)	»	»	51 »
I	»	III (adskilt fællesskab)	»	»	123 »
I	»	IV (kombineret)	»	»	11 »
				<hr/>	
				220 gårde	

III er den største gruppe, til den hører over halvdelen af de nævnte gårde, dvs. III er den gruppe, hvor gårdfællesskabet i det væsentligste er ophørt. Det må forstås således, at i 1686 er gårdfællesskab i Jylland i færd med at formindskes.

Stærkest fremskreden var opløsningen i Ringkøbing amt, hvor 68 % af amtets gårde med gårdfællesskab hørte til gruppe III, mest udpræget i Nørre og Øster Horne herred med 71 %. I Ribe amt var der 65 %, højest i Skast og Vester Horne herred med 70 %. Lavest var opløsningen i Kolding amt med 15 %.

Da selvejergårde ikke måtte deles og fæstebønder ikke udparcellere deres jorder, som de jo ikke ejede, er det forståeligt, at bønderne i perioder med befolkningstilvækst lod deres børn og endog fremmede få part i gårdene. En ældre kunne trænge til lettelse i arbejdet og overlod derfor en del af gården til en søn eller svigersøn, herpå findes der eksempler nok i jyske sognebøger. Børnene kunne atter overlade deres parter til andre, så der ikke længere var slægtskab mellem gårdmændene.

I gårde med udstrakt fællesskab har man antagelig delt indtægter og udgifter efter de brøkdele, man var blevet enige om. Det kunne også ordnes på anden måde. Det viser et eksempel fra Brunsgård ved

Åbenrå.¹⁴ Gårdens to bønder kundgjorde 1688, at de havde deres landejendom »miteinander gehabt und abwechslungsweise gebraucht.« De har vel så skiftedes til at nyde gården hvert andet år, da den, der havde udgiften til udsæden, selvsagt måtte nyde høsten. Det var en uheldig ordning. Misvækst o.lign. kunne et enkelt år ramme brugeren særlig hårdt. De enedes da om at dele gården i to lige store dele. Det skete ved hjælp af herredsfogden og »die Sechsmänner«. Det var vistnok ret sjældent, at man skiftedes til at udnytte en hel gård på denne måde, hvorimod græsskifte i enge og undertiden markstykker var meget almindeligt og forekom endog mellem naboer lige til vore dage.

Selv de grupper, hvor gården regnedes delt, havde et vist fællesskab tilbage, således ofte om gårdsplads, have, brønd og ovn. Forøvrigt kunne selv tørveklodden være fælles. 1646 solgte 3 gårdmænd på en gård i Rottarp tørveklodden til deres »gunstige husbonde«, Krf. Hvas, der manglede brændsel. Betalingen delte de efter de parter, de havde i gården: $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{4}$.¹⁵

Det ville føles uretfærdigt, om hver af gårdmændene i en gård skulle bære en bondes fulde byrder. 1542 berettede sandemænd i N. Horne herred, at hvor der sad to bønder i én gård, skulle kun den ene være sandemand, en ordning, der stadfæstedes af kongen. Blev den ene sandemand, tog den anden del i udgifterne, således forpligtede Bertel Christensen i Grærup, V. Horne herred, sig til at stande last og brast med gårdmanden »i hvis udgift og vandking han led af den sandemands bekostning«.

Det samme forhold fremgår også af et kgl. åbent brev 1575, der forkyndte, at Jens Jøde og Jep Suendssen i Riberhus len, som havde fæstet en gård i Ølle og boede sammen i gården, ikke skulle gøre mere ægt og arbejde deraf end andre kronbønder sst. gjorde, så længe de svarede landgilde osv. De havde nemlig klaget over, at fogderne havde pålagt dem at gøre ægt og arbejde til Riberhus som af 2 gårde, skønt det der i lenet »er skik, at der af en gård kun svares én gårds ægt og arbejde, selv om der bor flere i gården.«¹⁶ Da Kristian IV's militi oprettedes, og selvejere og kronbønder skulle være soldater eller stille en søn eller en dygtig karl, blev der begået uret mod bønder i gårdfællesskaber. De måtte præstere to eller flere som soldater, mens enefæstere på lige så store gårde slap med én.¹⁷ Derfor gik man over til at regne en af brugerne for en hovedmand og den anden eller de andre for inderster. Således optræder de i ekstraskattelisterne. Ekstras-katten var mindre for en inderst end for en bonde. At det ikke be-

tød andet, kan ses deraf, at man skiftedes til at være inderst. Også Skrubbeltrang hævder, de havde lige rettigheder med hovedmanden.¹⁸

Når gården helt eller delvist skulle deles, kunne en fader selv skifte husene til børnene. Det gjorde Bakken Trogelsen i Vrøgum 1612 til 2 sønner.¹⁹ Ville en fæster afstå en part af gården, kunne han oplade denne del til en ny fæster, hvorpå husbonden udstedte nyt fæstebrev. Derpå gik man i reglen til tinge og begærede 4 uvildige mænd udnævnt til at skifte og dele. Når delingen var tilendebragt, kastede man lod om gårdspladserne. Vi nævner et par eksempler. 1686 tilkendegav P. Sørensen i Strudvad på Vester herreds ting, at han havde afstået sin vesterste halve gård til Ras. Jørgensen og ville opsætte overdelen af 2 fag hus til ham, der ellers selv måtte klare resten, dog måtte han få noget gammelt nedfaldent tømmer. P. Sørensen forbeholdt sig halvdelen af rugsæden og en mindre del af vårsæden dette år, ellers skulle Ras. antage, nyde, bruge og beholde den halve gård, svare al tyngde deraf samt ophold til en aftægtsmand.²⁰ Anderledes gik det i Kærup, hvor J. Pedersen havde lovet at tage en medfæster, men da det kom til stykket, ville han ikke, som almindeligt, lade uvildige dannemænd jævne og skifte, han tilbød at kaste lod med ham, men ikke om huse- ne, skønt manden havde fået fæstebrev på gårdsparten. Endnu dengang ejede fæsterne oftest selv husene, så J. Pedersen kunne være i sin gode ret til at nægte at dele dem.

Mange, der havde virket under udstrakt fællesskab, fik efterhånden gårdene delt. To fæstere i Seding tiltog og betroede på tinge 4 dannemænd at dele og skifte deres fælles halvgård, idet den ene dog »indtog« det, som hans fæstebrev tilholdt ham mere end den anden.²¹ I markbøgerne er altid angivet, hvor mange brugere der var på en gård, men i reglen er det ikke specificeret, hvilke agre hver havde. Det kan skyldes udstrakt fællesskab, men også blot gammel sædvane. Ved Stougård i Stadil var dog hvers agre opført.²² I Opsneum havde 2 gårde hver 2 gårdmænd, deres agre lå ofte sammen to og to, i Skodshøj tægt havde den ene gård f.eks. agrene 1, 2, 6, 7, 11, 12 osv. De må engang være delt på langs. De kunne også være delt på tværs, så hver havde sin ende af agrene.²³ Gammel sædvane slog ikke altid til. 1651 vidnede gamle tjenestefolk, at to mænd på Bolkær altid havde lige bredt brug i en eng, men den ene krævede syn og skel, da der hverken var »sten eller pæl« som skelmærke.²⁴ I Henneberg havde en mand udvidet sin mark ved nyopdyrkning, gårdmanden påstod, han derved generede færdsele.²⁵ Arent Berntsen skriver, at der havde

været bønder, som gennemtvang en ny deling for derved at få del i det nyopdyrkede.

Der kunne let blive anledning til strid, når folk boede og virkede så tæt sammen. Tingbøgerne vidner derom. Snarest må man dog undre sig over, at det ikke var tiere. Skændsord og slagsmål, også med kvinderne, forekom. Der er endog eksempler på, at det endte med drab. Tingskriveren Laurids Pedersen havde en part af Slotsgården i Allerup. Han tilhørte den kendte Barfod-slægt, og det er ham, der har skrevet de tingbøger fra Skast herred, som Landbohistorisk Selskab har udgivet. Han fik en temmelig stridbar og ondsindet medfæster. Skønt de i 1638 fik gård og brug delt, fortsatte manden med at genere skriveren, der fik dom over ham, hvad manden dog næppe rettede sig efter. I Riberhus lensregnskaber kan vi læse afslutningen: »Given skarpretteren i Ribe for en fange at rette, Laust Pedersen i Allerup, for han dræbte og ihjelslog en mand og siden bortrømte – 10 rdl.«²⁶

Der kunne ligefrem oprettes en vide for at sikre fred i et gårdfællesskab. I gården Øster Kastkær var der to gårdmænd; de og nok ikke mindst deres kvinder, kunne ikke forliges. Ved husbondens mellemkomst blev der 1655 affattet følgende bestemmelser: »Hvilken af os, vore kvinder heller folk ikke holder god naboskab og gårdskik, heller med skældsord og tale hverandre overfuser, også hvilken af os, som ikke holder vores diger, lykkes imellem korn og enghave i hegnets tid, så det kan hegne og lukke for al slags kreatur, ved magt . . . så og vores dør og vægge for hver vores huse iligemåde at holde ved magt. Og dersom en af vores brøst kan findes og gøres beviselig, da den, som skylden haver, forpligtig at være til vores gunstig husbonde hver sinde 4 rdl. at udgive, og den brødige af os til den anden at udgive 1 rdl. . . .«²⁷

Gårdfællesskabet bragtes til ophør, enten ved at én bruger overtog hele gården, eller den deltes fuldstændigt, så hver gårdmand efter matrikuleringen nævnes med hartkorn til én gård i jordebøger, skøder og matrikler. Måtte gårdmænd flytte ud til fordel for en enefæster, fik de indfæstningen tilbagebetalt, således skete det på en gård i Ulstrup i 1570erne, da to brugere måtte vige for en enefæster.²⁸ Af og til skete det, at en gård, der nogle år kun havde haft én fæster, atter fik to eller flere, hvad let kunne ordnes, når det drejede sig om nære slægtninge. Også enkelte helt nye gårdfællesskaber opstod, endog i 1700tallet. Som påvist foran sætter ophøret så småt ind under svensekkrigene, men det tager først for alvor fart sidst i 1600tallet og i de

første årtier af 1700-tallet. Det ses af følgende tabel, som er udarbejdet efter gårdhistorien i 3 sognebøger fra Ribe amt.²⁹ Den giver et fingerpeg om ophørets forløb, i alt fald i dette amt.

Ophævede gårdfællesskaber

	Før 1645	1645–85	1686–1730	Efter 1730
Sneum-Tjæreborg	1	1	12	3
Ovtrup	3	6	6	5
N. Nebel-Lycum	0	7	11	1
	4	14	29	9

Kun som en sjældenhed har en enkelt overlevet udskiftningen.

Om grunden til dets fuldstændige ophør kan der kun gisnes. Flere forhold har nok gjort sig gældende: frihed for irritation og misundelse, en naturlig selvhævdelse og uafhængighedstrang, nødvendighed af nye bygninger, godsernes regnskabsførelse over fordelingen af det tiltagende hoveri, deres udjævning af fæstegårdenes jord og hartkorn i landsbyen og sluttelig udskiftningen. Der var kun et meget ringe skridt fra forholdene i gruppe III, den delte gårds, som næsten alle gårdfællesskaber var havnet i, til den fuldstændigt adskilte gård. Som afblegede minder har navnene »tvillinggård« og »trillinggård« holdt sig i brug omtrent til vore dage og vidnet om en forsvunden form for fællesskab.

NOTER

1. Arent Berntsen: Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed, 1650–56, s. 465.
2. H. K. Kristensen: Ovtrup Sogn i Vester Horne Herred, 1933–35, s. 102ff, 246.
3. Hist T (Da) 6. r. II s. 488.
4. Hist T (Da) 12. r. V s. 1.
5. Hist T (Da) 12. r. V s. 13. Samme. Husmand og Inderste, 1940, s. 34 note 45.
6. SJy Sk ðb.
7. Vald. Andersen: Hald Hovedgård, 1977, s. 71, 83, 91, 96.
8. To af disse gårde har hver 3 fæstere.
9. Tallene er optalt efter Riberhus lens regnskaber, jordebøgerne nævnte år, tallene for 1661 er efter matriklen d.å. Om Ovtrup, se H. K. Kristensen: Ovtrup sogn, 1935, s. 234–442.
10. Berntsen anf. skr. 1. bog s. 86.

11. Da Rig Br 3. r. II nr. 142. C. Molbech og N. M. Petersen: Udvalg af hidtil utrykte danske Diplomer, 1842–58, s. 64. Diplomatarium Chr. Primi, 1856, s. 102. Det kgl. Rettertings Domme I, 1959, s. 25, 41, 96, 99f. O. Nielsen: Gamle jyske Tingsvidner, 1882, s. 79.
12. LA Vib G Ryt 6–1 (= RA Rtk. 2215.103).
13. Feilberg Ordb III s. 899. Tang Kr JY Almueliv V s. 187.
14. Jeg takker assistent E. Møller, Åbenrå, der har været så venlig at meddele mig dette .Det originale dokument ligger stadig på gården.
15. H. K. Kristensen Ovtrup Sogn, 1935, s. 246.
16. Da Mag 3. r. VI, Tegn over alle Lande. Kærgård birks tb. 1617 snapsting. Kanc Brevb 1571–1575, s. 614. Det er urigtigt, når Kanc Brevb i noten tyder Ølle som Ølgod i Ø. Horne herred. Det drejer sig om en gård i landsbyen Øluf i Skast herred, hvilken landsby efter et mageskifte 1583 blev til hovedgården Øllufgård. Ø. Horne herred med Ølgod hørte 1575 under Koldinghus len.
17. Rockstroh: Udviklingen af den nationale hær I, 1909, s. 12.
18. H. K. Kristensen: Ovtrup Sogn, 1935, s. 360. F. Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, 1940, s. 20.
19. Kærgård birk tb. 1612, 7.8.
20. V. Horne hd. tb. 1686. 12.6.
21. V. Horne hd. tb. 1652, 19.6. Kærgård birks tb. 1656, 14.3.
22. Henrik Larsen i Arb Hards 1931 s. 43.
23. Tvillingsogne af Geest og Marsk. Sneum og Tjæreborg II, 1976, s. 146.
24. V. Horne hd. tb. 1656, 14.3.
25. Kærgård birk tb. 1648, 21.4.
26. Tvillingsogne af Geest og Marsk II, 1976, s. 99.
27. V. Horne hd. tb. 1655, 16.6.
28. Vald. Andersen: Hald Hovedgård, 1977, s. 134.
29. Tvillingsogne af Geest og Marsk II, 1976. H. K. Kristensen: Ovtrup Sogn, 1935. Samme: Nr. Nebel og Lydum sogne, 1959.

HERTUG CHRISTIAN AF SØNDERBORG – ÆRØ

Af Erik Kroman

Hertug Christian af Sønderborg-Ærø, f. 26. Nov. 1570, Søn af Hertug Hans d. Yngre af Sønderborg og Elisabeth af Braunschweig-Gruppenhagen, som ældste Søn opkaldt efter Farfaderen Christian 3., har – ganske uforskyldt – faaet et ualmindelig daarligt Eftermæle. I J. R. Hübertz Beskrivelse over Ærø 1834 siges, at han egentlig som Stamherre skulde have haft Sønderborg, men da han, »som det fortælles«, var »sindssvag«, blev han affunden med Ærø. Hübertz' Omtale af Hertug Christian som sindssvag – hvad der end kan ligge i Ordet, det bruges nu kun i overført Betydning – har bevirket, at han almindelig omtales som sindssyg eller aandssvag. I Dansk biografisk Leksikon 1. Udg. er det omskrevet til, at Faderen forbigik ham som Hovedarving (paa Sønderborg) paa Grund af hans ringe Aandsevner, hvad der uforandret er gaaet videre til 2. Udgave.

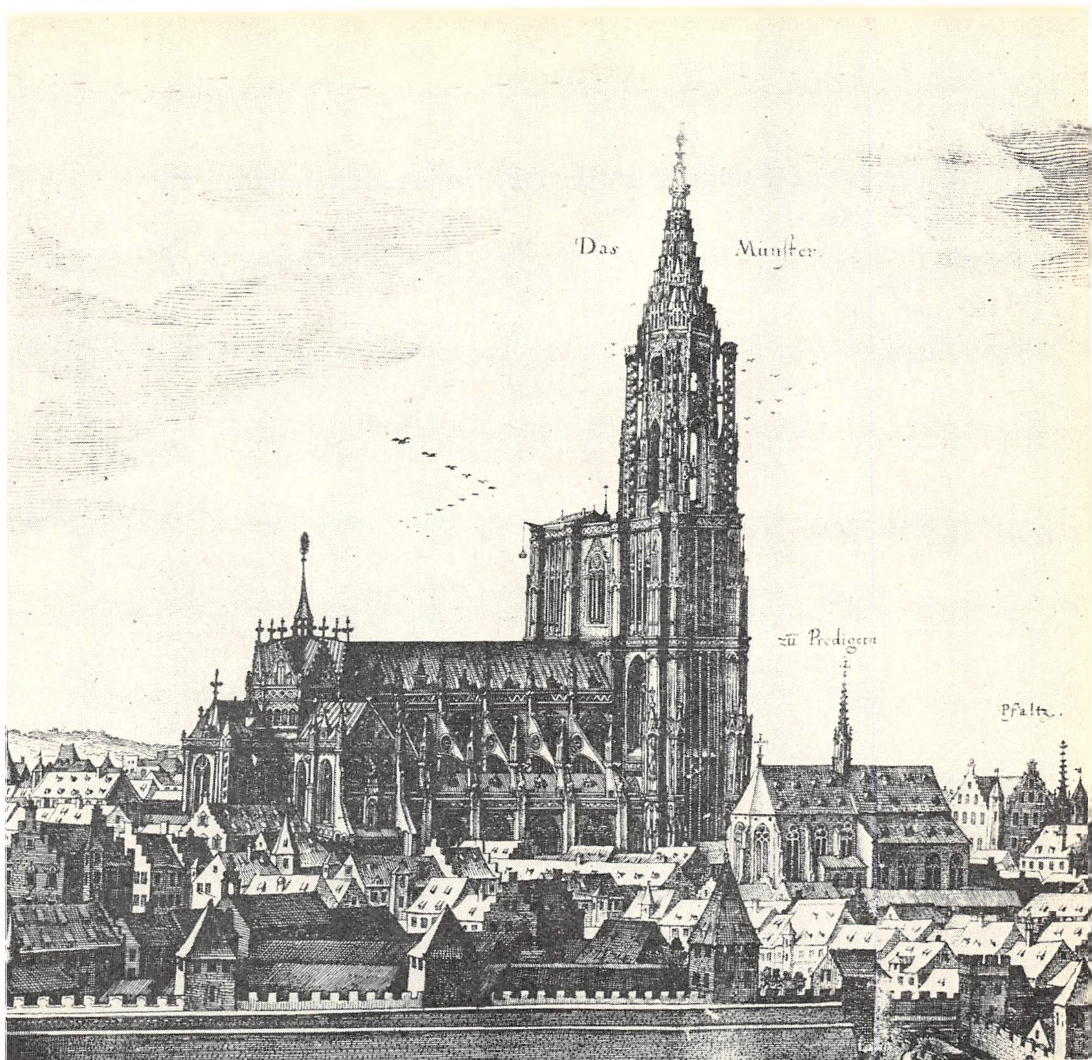
Hübertz fortæller ikke, fra hvem eller hvorfra Oplysningen stammer, men den er i hvert Fald grebet ud af Luften. Naar Hertug Christian maatte nøjes med Ærø, mens den næstældste Søn Aleksander fik Sønderborg, skyldes det ikke Christians manglende Evner, men utvivlsomt, at han var ugift, mens Aleksander var standsmæssig gift og havde en stor Familie. Det er som bekendt fra denne Gren af Slægten, at baade Augustenborgerne og den nuværende Kongefamilie stammer. Naar Hertug Christian var ugift, er det formodentlig ikke uden Forbindelse med hans Virksomhed i hans yngre Aar, da han som den eneste af Familien spillede en vis Rolle i den europæiske Storpolitik i Efterreformationstiden.

Christians Virkefelt laa fjernt fra Danmark i Strassburg og Elsass. Strassburg var paa den Tid et af Brændpunkterne i den europæiske Politik og spiller en betydelig Rolle inden for den tyske Reformationshistorie. Domkapitlet i Strassburg havde Ry som det »ædlest« i den hele »Pfaffengasse«, d.v.s. Bispedømmerne ved Rhinen. Det havde 24 Kapitelpladser, men kun Rigsfriherrer, Grever og Fyrster, der havde 8 Aner paa fædrene og 8 paa mødrene Side, var værdige til at indtage Pladserne. Ansøgerne maatte være indtraadt i det

20. Leveaar og mindst have Subdiakonvielse, udrede Optagelsesgebyret (70 Guldgylden) og forpligte sig til at have fast Residens i Stiftet. Hver Kapitular fik anvist en Bygning hørende til Kapitlet som Bolig, hvor han havde Residenspligt i 13 Uger og 3 Dage om Aaret. Endelig maatte de aflægge Kapitulareren om Lydighed mod Kapitlet m.m. Den øverste Leder af Domkapitlet var Dekanen. Var han fraværende, indtraadte en af Kapitularerne som Dekanatsstatthalter, og Stedfortræder.

Domkapitlet i Strassburg havde nær Forbindelse med Kapitlet i Køløn, hvor der gjaldt lignende Regler om Fornemhed, og det var derfor i flere Tilfælde de samme Personer, der sad i Kapitlerne i de to Byer. Det var en Forudsætning, at Kapitularerne saavel som Biskopperne var ugifte, og at de maatte udtræde, hvis de giftede sig. I 1582 giftede Ærkebiskop og Kurfyrst Gebhard af Køløn sig hemmeligt med Grevinde Agnes af Mansfeld. Han ønskede ikke des mindre at beholde sin Stilling og forsøgte derfor at indføre Lutheranismen i Ærkestiftet. Kapitlet klagede imidlertid til Paven. Gebhard blev afsat og saa sig omsider tvunget til at forlade Kurfyrstendømmet, hvorefter han med sin Hustru slog sig ned i Nederlandene, hvor han døde 1601. Gebhard havde tillige været Dekan ved Domkapitlet i Strassburg, og foruden han var der en Række andre protestantiske Kapitularer, der var fælles for Kapitlerne i Strassburg og Køløn. Flere af disse blev i 1583 exkommuniceret, hvad der medførte, at Striden bredte sig til Strassburg. De evangeliske Kapitularer konstituerede sig som Domkapitel, og 1584 satte de sig i Besiddelse af Hovedsædet for Kapitlets økonomiske Forvaltning, »Bruderhof«, et stadseligt Komplex af Bygninger ved Siden af Domkirken, hvor Stiftets Værdier og Arkiv foruden Lageret af Kapitlets Naturalindkomster befandt sig. Det blev fra nu af det evangeliske Kapitels Hovedkvarter.

I de følgende Aar døde flere af Kapitularerne, deriblandt Hertug Frederik af Holsten-Gottorp, og 1586–87 foretog de fremtrædende Medlemmer af det evangeliske Kapitel Greverne Solms og Mansfeld store Rejser rundt til de evangeliske Hoffer, bl.a. til Danmark, idet man søgte at gøre de evangeliske Fyrster interesseret i, at deres yngre Sønner indtraadte i Kapitlet. I Danmark ønskede Frederik 2. Sønnen Ulrik optaget i Kapitlet, hvad der dog ikke blev til noget paa Grund af Prinsens svagelige Helbred. Man henvendte sig ligeledes til Hertug Hans d. Yngre og ønskede hans ældste Søn Christian, der var nær den Alder, da han kunde optages i Kapitlet, som Kapitular. I Stedet foreslog Hertugen Sønnen Ernst, der var 16 Aar. Da det imidlertid var

Domkirken i Strassburg med omgivende Bygninger paa Hertug Christians Tid. Kobberstik 1620.

paakrævet paa Grund af Situationens Alvor, at det var en Mand, der kunde repræsentere Kapitlet og være aktivt Medlem, kunde der dog kun være Tale om Hertug Christian, hvad Hertug Hans derefter bifaldt.

Efter at der var indvalgt 3 nye Medlemmer, talte det evangeliske Kapitel 11 Domherrer. I Efteraaret 1587 red et fornemt Optog af 9 Domherrer, 4 Hertuger, hvoriblandt Hertug Christian, 5 Grever og som en 10. den mindreaarige Markgrev Johan Georg af Brandenburg, ind i Strassburg med et stort bevæbnet Følge.

Mens det katolske Parti søgte Hjælp hos Kejseren og hos Paven, fandt de evangeliske Støtte hos Strassburgs Byraad og hos en Række protestantiske Fyrster. I den nærmest følgende Tid udvidede de deres Magt i Strassburg. I November beslaglagde de den saakaldte Gürtlerhof, som ved Siden af Brudershof var et andet stort Centralsted for den gejstlige Administration og Økonomi, tilhørende »det høje Kor«, og kort efter foretog de et nyt Overgreb mod Offenburg paa den højre Rhinbred, som ligeledes blev beslaglagt, idet man havde Formodning om, at Forraadene fra Gürtlerhof var bragt herhen, og at Slottet i Fremtiden skulde træde i Stedet for Gürtlerhof. Ved begge Beslaglæggelser var Hertug Christian personlig nærværende. I den følgende Tid satte det evangeliske Kapitel sig i Besiddelse af alle Kapitlets Ejendomme i Strassburg, mens det katolske Kapitel udvandrede til Zabern og Molsheim. Man havde yderligere Planer om ved Hjælp af Lejetropper at bemægtige sig alle Kapitlets Besiddelser i Elsass, Planerne blev støttet af Pfalzgreve Johan Casimir, men ved dennes Død Febr. 1592 faldt de krigeriske Planer bort.

Kapitlet havde samtidig Planer om Udnævnelse af en protestantisk Biskop og havde i den Anledning Forbindelse med den danske Konge Frederik 2., hvis Søn Ulrik man ønskede som evangelisk Biskop. Frederik 2., der gerne vilde skaffe sig Indflydelse i de protestantiske Kredse i Tyskland, var selv interesseret, men Planerne blev pludselig afbrudt ved Kongens Død.

Den 2. Maj 1592 døde den katolske Biskop i Strassburg Johan 4., der havde været en ivrig Forkæmper for Modreformationen. Hans Død gav Stødet til den biskoppelige Krig, som med Afbrydelser varede i mere end 10 Aar og blev en Slags Forspil til Trediveaarskrigen. Ingen af de evangeliske Kapitulærer ønskede at blive Biskop, og man valgte da den nu 15aarige Markgreve Johan Georg af Brandenburg, som studerede i Strassburg. Da han ikke havde naaet den kanoniske Alder, kaldte han sig Administrator. Katolikerne, hvis Hovedsæde nu var Zabern, valgte Kardinal Karl af Lothringen, tillige Biskop af Metz. Begge Valg havde politisk Baggrund; mens de evangeliske haabede paa Støtte fra de talrige tyske protestantiske Fyrster, ventede det katolske Kapitel Hjælp fra de franske Katolikker. Striden fik saaledes hurtigt europæisk Perspektiv. Krigen begyndte umiddelbart efter Valgene. Strassburg sluttede sig straks til det protestantiske Kapitel, som imidlertid fik en haard Modstander i den krigeriske Karl af Lothringen, som kunde støtte sig til den lothringske Stridsmagt. Krigen førtes fortrinsvis ved Hjælp af Lejetropper og bragte

Ødelæggelse og Elendighed over store Dele af Nederelsass. Begge Parter udmarvedes efterhaanden. Strassburg, der havde været en af Tysklands betydeligste Rigsstæder, fik et Knæk, som Byen næppe nogensinde overvandt. Striden blev fulgt med den største Interesse af de protestantiske Fyrstehuse, omend kun faa ønskede at gribe aktivt ind. Efter at Kejseren, som i det hele støttede det katolske Kapitel, i 1598 havde forlenet Karl af Lothringen med Strassburg Stift, trængtes Protestanterne lidt efter lidt tilbage. I et Brev dat. »Strassburg in vnnserer gewonlichen Capitulstuben den 28. tag Augusti 1602« henvendte Hertug Christian sig til Christian 4. og redegjorde for Situationen og bad om hans gode Raad og Støtte. Han underskriver sig Ytziger Zeit Stathalter (∴ Stedfortræder) des Decanats. Han var saaledes paa den Tid, midt under den vanskelige Krigssituation, den ledende Administrator af det evangeliske Kapitel.

Den franske Konge Henrik 4. fik efterhaanden betydelig Indflydelse, og det skyldtes væsentlig hans Formidling, at det i 1604 efter lange Forhandlinger lykkedes at faa begge Parter til at nedlægge Vaabnene og slutte Forliget i Hanau. Kardinalen beholdt Stiftet, men maatte betale 130.000 Gylden til Markgrev Johan Georg og desuden 9000 Gylden i aarlig »Gehalt«. De daværende protestantiske Domherrer skulde i 15 Aar beholde Brudershof med deres hidtidige betydelige Indtægter, men Antallet maatte ikke udvides. Endelig maatte Kardinalen love at lade Staden Strassburg beholde alle sine Rettigheder og aflægge den sædvanlige Ed samt som Erstatning for dens Udgifter overlade Byen en Række Indtægter og Rettigheder for 25 Aar, og hvis de ikke indløstes til den Tid, da for stedse. Hertug Frederik af Württemberg indtraadte som Garant. Hertug Christian maa efter dette have været sikret sine Indtægter fra Kapitlet til henimod 1620.

Allerede mens Hertug Christian fungerede som Medlem af det evangeliske Kapitel i Strassburg, har Spørgsmaalet om Arvedelingen efter Faderen Hertug Hans været taget op. Det fremgaar af en Skrivelse fra Hertug Christian til Kapitlet dateret Sønderborg 13. August 1596, hvori han undskylder, at han for en Tid maa forlade sin Stilling for at komme overens med Faderen om Arvedelingen. Det fremgaar ikke, hvorledes hans Indstilling til Spørgsmaalet har været. Faderens Testamente blev først udstedt adskillige Aar efter, Søndagen Esto mihi (11. Februar) 1621, Aaret før Hertug Hans' Død. Som ovenfor omtalt fik han ved Testamentet som sin Arvepart tildelt Øen Ærø. Ved Faderens Død 9. Okt. 1622 tiltraadte Hertug Christian sin Arv.

Hertug Hans havde paa Ærø som overalt i sine Besiddelser indført Storgodsdrift. De to gamle Hovedgaarde fra Valdemarenes Tid Søbygaard og Grosbol var forlængst nedlagt og opløst i Bøndergaarde. Hertug Hans havde imidlertid genoprettet Søbygaard og nyoprettet Godserne Graasten (Gravenstein) i det sydøstlige Hjørne af Rise Sogn og Gudsgave (Gottesgabe) i det nuværende Marstal Sogn, som havde været delvis skovklædt. Godserne blev her som andetsteds drevet ved Bøndernes Hoveri. Da ingen af Gaardene havde Bygninger, der egnede sig som Fyrstebolig, var der i Testamentet afsat 5000 Rdlr. til en mere ståndsmæssig Bolig. Hertug Christian valgte imidlertid at bosætte sig paa Graasten, der laa mest centralt, selv om Boligforholdene var yderst beskedne. Hovedbygningen maa være den Bygning, som omtales 1589, da de kongelige Udsendinge mødtes med Hertug Hans paa hans Jagthus Graasten for at forhandle om Kirkegodset. Hertugen har dog lejlighedsvis boet paa Søbygaard, der var den eneste lidt mere slotsagtige Herregaard paa Øen, en to-etages Hovedbygning af Bindingsværk med et Trappetaarn, beliggende i en opdæmmed Sø.

Som Hertugdømme var det Omraade, der var tilfaldet Hertug Christian, selvfølgelig lille og ogsaa lille i Forhold til de Omraader, der var overladt hans Brødre, men det var dog trods alt ingen ringe Besiddelse med en Købstad, 15 Landsbyer samt 3 Herregaarde, hvortil endnu kom en fjerde mindre Herregaard, Voderup, som Hertugen oprettede 1624 paa Grundlag af to Gaarde, som havde tilhørt St. Knudsbrødrene i Odense. Man maa yderligere erindre, at Hertugen ikke alene var Øens Herre, men tillige i stor Udstrækning dens Ejer, idet praktisk talt alle Gaarde var Fæstegaarde under Herregaardene.

Som Øens øverste Myndighed var Hertugen saa godt som Enehersker, idet han over sig kun havde den danske Konge, hans Fætter Christian 4., dog med det Forbehold, at Gejstligheden og Kirkerne sorterede direkte under Kongen. Han regerede Øen ved hertugelige Mandater. I Ærøskøbings Styre greb han saaledes aktivt ind, idet han ved en Forordning 16. Febr. 1630 reducerede Antallet af Raadmænd, som hidtil trods Byens ringe Størrelse havde været 12, til 4, mens de øvrige 8 for Fremtiden skulde fungere som Sandemænd.

Saa vel Ærøskøbing som Øen selv blev i Hertug Christians korte Regeringstid ramt af store Ulykker. Under »Kejserkrigen« 1626–28 overførtes flere Gange Lejetropper til Ærø, hvor de brandskattede og hærgede Øen. Raadstueprotokollen giver en drastisk Skildring af Landsknægtenes Huseren, og i Breve klagede Hertugen sin Nød til Kongen. 22. April 1629 blev Ærøskøbing ramt af en frygtelig Ulykke,

idet ikke mindre end 44 Gaarde og Huse nedbrændte i Løbet af to Timer. Medvirkende til Brandens Omfang var utvivlsomt, at talrige Huse var straatækkede. Efter Branden forordnede Hertugen derfor, at Husene inden et Aar skulde forsynes med Tegltag. Da Borgerne beklagede sig derover, blev Fristen forlænget til tre Aar, og da Hertugen i Mellemtiden døde, gik Forordningen efterhaanden i Glemme, og den blev senere ændret til, at man maatte beholde Straatagene, men at nye Huse skulde forsynes med Tegltag.

Trods Ulykkerne har Hertug Christians Tid næppe været nogen daarlig Tid for Ærøskøbing. Allerede Hertug Hans havde forbudt Fremmedes Handel med Bønderne, men Hertug Christian udvidede Byens Privilegier ved sit Privilegium 19. Jan. 1623, der udtrykkelig forbød Undersaatterne at sælge noget, dog med Undtagelse af Heste, til fremmede Steder. Alt hvad man havde at sælge af Korn, Kød, Kvæg, Smør, Lam, Gæs, Høns osv. skulde bringes til Købstaden og sælges dér »under Tab af Varerne og vor højeste Straf og Unaade«, og hos Borgerne skulde man igen købe, hvad man behøvede. De, der hidtil havde haft eller i Fremtiden fik Skuder eller store Baade, skulde bringe dem til Ærøskøbing. Dér skulde al Ind- og Udskebning finde Sted og ikke ved ulovlige Havne. Kun Baade, der udelukkende anvendtes til Fiskeri, tillodes det Beboerne at have uden for Købstaden.

Der synes da ogsaa at have bestaaet det bedste Forhold mellem Hertugen, »fyrstelig Naade«, som han benævnes, og Borgerne. Lejlighedsvis ser vi ham træde hjælpende til ved Laan eller paa anden Maade. Ildebranden maa have givet Anledning til et stort Opbygningsarbejde, hvad der dog ikke hindrede, at man kort efter Branden foretog en stor Ombygning af Kirken, hvorved et Kapel blev nedrevet og Kirken betydelig forlænget. Samtidig fik den Teglstensgulv, mens den hidtil havde haft Lergulv, ligesom den fik et nyt Orgel. Byen fik nu ogsaa en Latinskole, efter at den gamle Skole var nedbrændt under den store Brand.

Hertug Christian forblev ugift, men trøstede sig med sin Husholderske og Konkubine Cathrine Gribels, Datter af en Borger i Lütkenburg Hans Gribels. Hun var hans trofaste Plejerske i hans ældre Aar. Han havde med hende en Datter Sophie Hedvig, opkaldt efter Hertuginde Sophie Hedvig, gift med Hertug Christians Broder Philip af Glücksborg, som Hertug Christian stod særlig nær. For at sikre Fremtiden for Cathrine Gribels og Datteren skænkede Hertugen dem ved et Gavebrev dat. Graasten 14. Nov. 1629 et Hus, han havde ladet bygge i Ærøskøbing, med Indbo, Stald og Have samt Øen Dejrsø,

hvor han havde holdt Kaniner, alt frit for Beskatning og andre borgerlige Byrder. Gavebrevet tilsikrede hende tillige alt, hvad Hertugen havde skænket eller fremtidig måtte skænke hende. Han omtaler i Brevet Cathrine Gribels med meget rosende Ord. Brevet blev bekræftet af Arvingerne samt af den danske Konge.

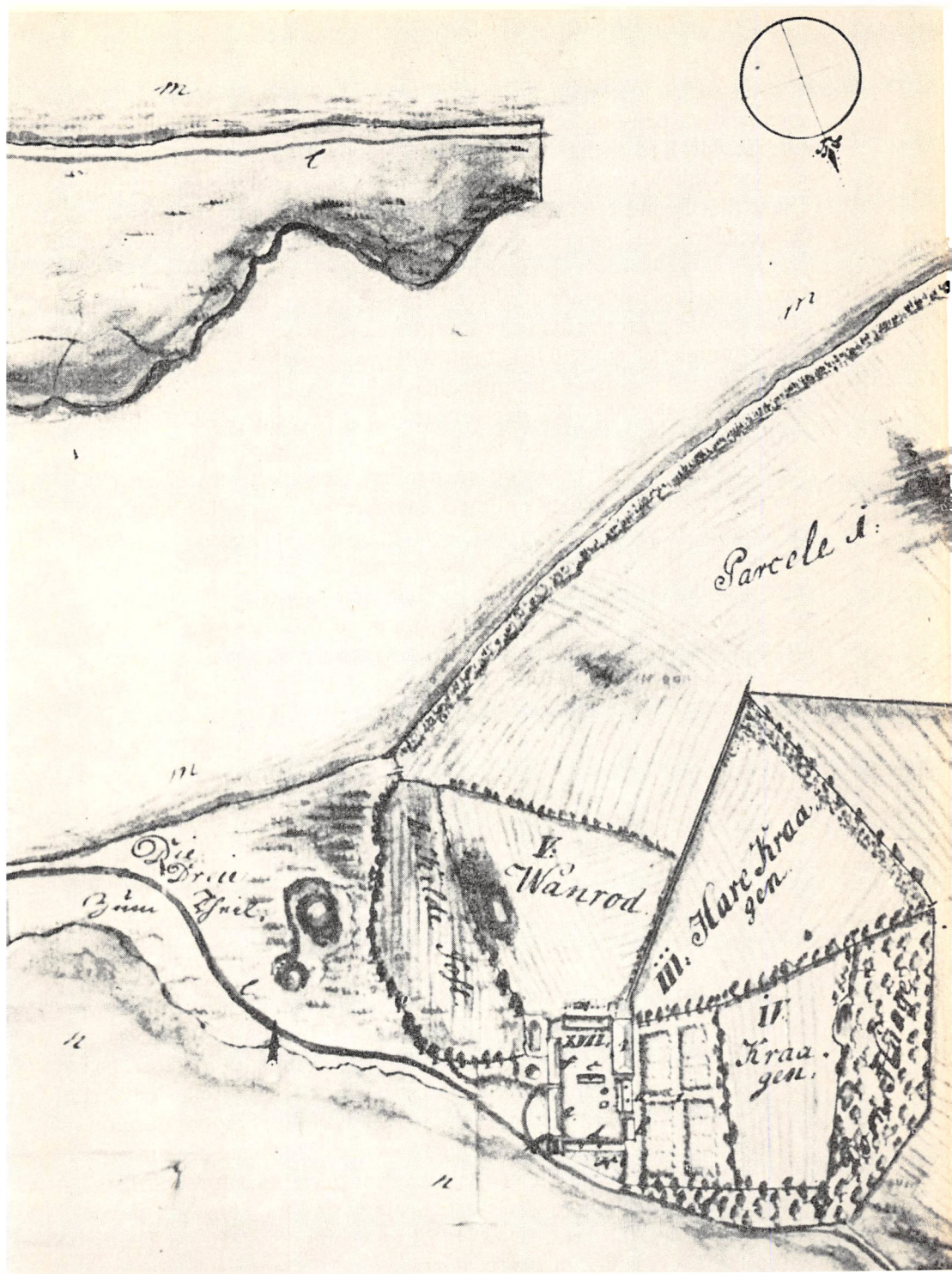
Hertug Christian døde paa Graasten 14. Juni 1633. Han blev efter sin Død behandlet paa standsmæssig Maade. Fyrrekisten, hvori han laa, blev anbragt i en Zinkkiste og denne atter i en Egetræskiste betrukket med Fløjl og med Sølvbeslag. Gemakket, hvori han stod, blev betrukket med sort Klæde, og to Borgere skulde Dag og Nat holde Vagt. Han overførtes derefter til Egen Kirkes Gravkapel, men flyttedes 1813 derfra til Nordborg Kirkes Kapel.

Efter hans Død fulgte der vidtløftige Arveforhandlinger, som endte med, at Øen deltes i fire Parter, som fordeltes ved Lodtrækning mellem hans tre Brødre og en Brodersøn ved det endelige Forlig i Ekernførde 6. Febr. 1634. Der var forinden foretaget omfattende Boopgørelser med yderst detaljerede Inventarier, der i alle Enkeltheder beskriver Hertugens Garderobe, hans Bohave og andre Ejendele og giver et helt enestaaende Billede af Hertugens Dagligliv.

Graasten, hans Residens, var et stort Kompleks af ikke mindre end 16 Bygninger inklusive en Smedie og en Kro (formodentlig ved Landevejen) med et Skilt, som paa den ene Side viste Hertugens Navnetræk (»titul«) og paa den anden en hvid Svane med en forgyldt Krone om Halsen – hentet fra et af Felterne i hans Vaabenskjold (Stormarn). Hertugens Bolig, Hertug Hans' gamle Jagthus i Kompleksets nordvestre Hjørne, var som sagt yderst beskedent, det blev senere brugt som Vognremise. Det var i een Etage og rummede kun Hertugens »Gemak« og Pisselen, 3: Storstuen, samt et mindre Kammer. Derfra udgik et »Forhus« ogsaa kaldet det lange Hus, som indeholdt Køkken og Vinkælder samt flere mindre Værelser, deriblandt et Barnekam-

Graasten, Hertug Christians Residens paa Ærø med Omgivelser. Grundplan paa Udstykningskort 1766.

a: Amtsforvalterboligen med Indgang til Haven, b: »Das alte Herrn Haus«, c: Bagehus (Backhaus), d: Forpagterboligen, som danner den nordøstlige Side af Rektanglet, er formodentlig identisk med Forhuset eller det lange Hus, som omtales i Hertug Christians Boopgørelse, e etc.: Forskellige Avlsbygninger, XVII: Mejeri m.m. Til venstre for Gaarden ser man det gamle Voldsted Volden. Den bølgende Linie forbi Gaarden (l) er Landevejen fra Ærøskøbing til Marstal, m er Østersøen og n Noret.

mer med en Seng og et Par lave Stole og et lille Bord. Her har den lille Sophie Hedvig haft sit Værelse. Gemakket har været Hertugens daglige Opholdsstue. Her fandtes i Skabe og Kister hans fornemste Ejendele. Gemakket tjente ogsaa som Soveværelse og rummede to Senge, Hertugens broget malede Seng og Cathrines Seng, en hvid Fyrretræsseng ved Væggen, som Hertugen, efter hvad hun sagde, havde foræret hende, fordi hun altid plejede at ligge der. Pisselen eller Storstuen er kun blevet benyttet ved særlige Lejligheder. Her stod den store (Tron)himmel af guldindvirket rød Silke og broget Fløjl, langs Kanten smykket med Frynser. Det opmaaltes til 27 Alen Silke og 19 Alen Fløjl. Af Møbler fandtes der foruden et stort Skab med Hertugens Garderobe og en Kiste tre lange Borde med drejede Ben, en lang »Lænebænk«, nogle Stole og en gammel læderbetrukket Lænestol. Her har Hertugen holdt Raad med sine betroede og truffet Beslutninger vedrørende Øens Ve og Vel. Væggene var smykket med to »staferede« Hjørtegevire med Skjolde og med en Række Malerier, deriblandt Bi leder af Hertugens Fader Hans den Yngre og af Christian 4. (de tilfaldt ved Delingen henholdsvis Philip af Glücksborg og Joachim Ernst af Fløn), derimod ingen af Hertugen selv, som aabenbart ikke har været portrætteret. Endelig stod der støttet mod Bjælken Ærøfs Landsfanen viklet om Stagen og med Hylster om. Den blev taget ud, maalt og beskrevet. Den var af Kartek, en Slags uldent Stof, og trefarvet, guldgul, søgrøn og livfarvet, d.v.s. rød. Fanen var 5 Alen i Længden og 5 Alen \div $\frac{1}{2}$ Kvarter i Bredden, d.v.s. 2,83 m lang og 2,75 m bred.

Til venstre for Herskabsbygningen og i Linje med den laa en Bygning, som indeholdt Værelser for Amtsskriveren, Fogeden og en Page (»Edeleknabe«) samt Skrivekontor, hvor ogsaa Hertugens Arkiv opbevaredes m.m., og for Enden af den et Porthus, hvorigennem man kom ud til Haven. Der var paa hver Side af Porten et »Kammer« og over Porten et »Kabinet«, over dette var atter under Taget et Slaaur, den tilhørende Klokke hang i et Klokketaarn ovenover. Bygningen blev senere omdannet til Amtsforvalterbolig og Amtstue. I Haven paa Nordvestsiden af Komplekset fandtes et firkantet Lysthus, en Art Pavillon med fladt Tag med Tremmeværk, hvortil to Trapper førte op.

Cathrine Gribels giftede sig efter Hertugens Død med Kammertjeneren Peter Christensen Pilegaard, hvorefter Parret bosatte sig i Ærøskøbing. Allerede 9. Marts 1634 solgte hun sit Hus, som hun havde overtaget efter Hertugens Død, til Ærøskøbings nye Herre Hertug Philip for 1000 Rdlr., et Beløb, der var ca. 10 Gange saa stort som

Husenes almindelige Værdi, hvad der viser, at det ikke var noget helt almindeligt Borgerhus. Huset blev Hovedbygning i den nye Herregaard Købingshof, som Hertug Philip oprettede 1638 som Øens femte Herregaard ved Nedlæggelse af en Række Gaarde i Stokkeby, og som han det følgende Aar skænkede til sin Hustru Sophie Hedvig.

Kort efter Salget af Huset i Ærøskøbing sluttede Cathrine Gribels 7. Maj en Overenskomst med hendes og Hertug Christians Datter Sophie Hedvig, hvorved denne fik 1500 Rigsdaler. Af Renterne skulde Moderen føde og klæde Datteren, saa længe denne blev hos hende. Desuden skulde Datteren have Halvdelen af Indtægten af Øen Dejrø. Udover dette fik hun forskellige Kostbarheder og Værdier, bl.a. en Faddergave givet af Hertug Philip. Disse Penge og Værdier skulde ikke fradrages i en fremtidig Arv efter Moderen. Hertug Philip indtraadte som Formynder for Barnet i Henhold til et Løfte, han havde givet Hertug Christian. Brevet er underskrevet baade af Hertug Philip og Cathrine Gribels med begges Segl.

Sophie Hedvig blev senere gift med Jonas Weinstorff, 1642–53 Amtsskriver i Graastens Amt. Der foreligger en Kvittering fra Peter Pilegaard til Hertug Philip, dat. 1. Maj 1663, hvorved Pilegaard som Formynder for Jonas Amtskrivers umyndige Børn kvitterer for Modtagelsen af Renter af en Kapital paa 2416 Rdlr. 1673 nævnes en Datter Sabina Weinstorff.

Peter Pilegaard (d. c. 1674) kom til at indtage en privilegeret Stilling i Ærøskøbing, idet han af Hertug Philip 1658 fik tilsikret Skattefrihed, konfirmeret af hans Søn Hertug Christian 1669, ligesom han paa Livstid beholdt Øen Dejrø uden nogen Afgift. En Datter Cathrine Pedersdatter blev 1674 gift med Skolemesteren Hans Knutzen. I Brudegave fik hun af Faderen et Hus i Ærøskøbing samt 100 M. lybsk m.m.

LITTERATUR OG ARKIVALSKE KILDER

Allgemeines historisches Lexicon II, Leipzig 1730 (S. 510 Ærkebiskop Gebhard).

Hübertz, J. R.: Beskrivelse over Ærø, 1834. (Hertug Christians Gavebrev til Cathrine Gribels er trykt her. Originalen er tabt).

Kroman, E.: Marstals Søfart indtil 1925, 1928.

Samme: Artikler i »Ærøboen« 1959–60.

Lorens, Ottchar, og Wilh. Scherer: Geschichte des Elsaas, Berlin 1886 (3. verbesserte Auflage).

Meister, Aloys: Der Strassburger Kapitelstreit 1583–92, Strassburg 1899.
Samme: Akten zum Schisma im Strassburger Domkapitel 1583–92 (Separat-
Abdruck aus den Mittheilungen der Gesellschaft für Erhaltung der geschicht-
lichen Denkmäler im Elsass Bd. XIX. 1. Lieferung), Strassburg 1898.

[Rathgeber, Julius:] Die Geschichte des Elsass, Strassburg 1880.

Reuss, Rudolf, Stadtbibliothekar: Die Beschreibung des bischöflichen Krie-
ges anno 1592. Eine Strassburger Chronik mit Anmerkungen und ungedruck-
ten Beilagen, Strassburg 1878.

Ritter, Moritz: Deutsche Geschichte im Zeitalter der Gegenreformation und
des Dreissigjährigen Krieges (1555–1648) II (1586–1618), Stuttgart 1895.

Sittler, Luzian, Stadtarchivar von Kolmar: Unsere Heimat, Geschichte des
Elsass II. Kolmar [1941].

Strobel, Adam Walther: Vaterländische Geschichte des Elsasses IV, Strass-
burg 1844.

Strassburg Stadsarkiv. Det evangeliske Kapitels Arkiv (Fot. nu i RA.).

RA. Tyske Kanc. Indenrigske Afd. B 38 I: Breve fra Hertug Christian til
Christian 4. 1627–32.

RA. Tyske Kanc. Udenrigske Afd. Speciel Del, Strassburg Stift.

RA. De sønderjyske Fyrstearkiver, Hertug Christian af Ærø.

RA. De sønderjyske Fyrstearkiver, Glücksborg, G. Det glücksborg-ærøske
Arkiv.

LA. Od. Ærøskøbing Raadstueprotokol og Tingbog 1625–34.

LA. Od. Ærøskøbing Kirkeregnskab 1597–1691.

ARKÆOLOGISK VIRKSOMHED I NORDSLESVIG 1920–75

Af Hans Neumann

Indtil 1920 var den arkæologiske virksomhed i Nordslesvig betroet museet i Kiel, idet dog Kredsmuseet i Haderslev under dyrlæge Schmidts og C. M. Lunds ledelse siden 1886 havde gennemført adskillige udgravninger i den nordligste del af området. Som i andre dele af landet var det overvejende undersøgelser af gravhøje, som det drejede sig om. Gravhøjene lå jo endnu i stort tal urørte, men kom netop i disse år i fare ved planer om udjævning og inddragelse af jorden til dyrkning.

Af Kieler museets udgravninger foregik kun få her i den nordligste del af riget. Af størst betydning var vel udgravningen og restaureringen i 1888 af den store jættestue »Holmshus« ved Vedsted.¹ Foruden at fremdrage et vigtigt stenalderfund gjorde undersøgelsen også et af vore stadig meget seværdige oldtidsminder tilgængeligt for offentligheden og vakte så megen interesse om stedet, at det offentlige, kredsen, købte højen og dens nærmeste omgivelser og indhegnede arealet som et offentligt og fredet område. Det var den første fredning af denne art i landsdelen.

Disse fredninger ved køb af arealet blev senere fortsat, men så vidt det ses kun inden for Haderslev amt, og ved Genforeningen var Haderslev Museum ejer af nogle arealer, der rummede de mest anseelige oldtidsminder, vi har. Det var den omtalte »Holmshushøj« og tre store langdysser, og det var andre stenalderhøje i Over Jerstal, en fritliggende gravhøj syd for Stursbøl Hegn, en gravhøj med stenkammer i Sommersted, en lignende øst for Toftlund og endelig Tamdruphøj i Øsby sogn, 9 m høj og 42 m i tværmål i bunden og dermed den største og mest imponerende gravhøj i Sønderjylland.

I 1923 skulle dette fredningsarbejde have været fortsat med fredning af en del af tuegravpladsen ved Birkelev, men denne sag endte med, at Nationalmuseet overtog alt fredningsarbejde og samtidig købte de omtalte fredede oldtidsminder af museet.

Haderslev Museums udgravningsvirksomhed havde været ret omfattende. Ca. 50 gravninger var det blevet til i de 34 år mellem 1886

og 1920. I årene omkring 1900, hvor både dyrlæge Schmidt og C. M. Lund gravede, foretog museet 3–4 gravninger om året. Det var i de første mange år ganske overvejende gravhøje, der var genstand for undersøgelsen, og fremgangsmåden var ved Schmidts gravninger at føre en bred gravning ind fra siden, ofte østsiden, af højen og ind over dens centrum og derinde udvide gravningen efter de stensamlinger, man traf på. Det ses af beretningen, der synes at være skrevet mens undersøgelsen stod på, at gravningen ofte kunne blive ret omfattende, og også de få bevarede fotografier fra Schmidts gravninger viser, at s'ensamlinger, der hørte til gravene, blev helt frilagt, inden de blev undersøgt for oldsager.

Schmidts efterfølger, C. M. Lund,² var uddannet fotograf og derfor blev fotografiet mere systematisk inddraget som hjælpemiddel. En pladesamling for store 13×18 cm plader blev anlagt i 1906 og siden videreført. Det ses af disse fotografier, at Lunds gravninger var endnu mere omfattende og havde mere karakter af fladegravninger end Schmidts, idet ofte ikke blot gravenes stenbunker, men også de omkringliggende stenkredse blev frilagt.

Trangen til i tegning at fastholde disse oldtidsminder har Lund også følt, og de første systematiske plantegninger viser sig ved udgravningen 1910 i Lundsbæk. Desværre blev disse udgravningstegninger ikke gennemført i de senere år, og om nivellementer eller andre redegørelser i det lodrette plan var der foreløbig ikke tale.

Af de tre andre nordslesvigske museer var det kun museet i Sønderborg, der kom til at yde en indsats i arkæologien. Før 1920 kom det dog kun til udtryk ved indkøb af en oldsagssamling og ved indsamling af oldsager og oplysninger om fortidsminder.

I årene under første verdenskrig havde Haderslev Museum gjort et stort arbejde for at kortlægge alle oldtidsminderne i amtet. Der var altså i dette museum samlet både udgravningerfaring og en omfattende topografisk viden, da arbejdet efter genforeningen skulle ind under nye forhold.

Dette museum havde endvidere en leder, der havde ganske klare tanker om museets fremtidige udvikling og opgaver.³ Haderslev Museum skulle være arkæologisk museum for hele området »De sønderjyske Landsdele«, som Nordslesvig dengang hed. De tre andre museer i området skønnedes ikke at have kapacitet til dette arbejde.

Få år i forvejen havde Nationalmuseets direktør Sophus Müller i Årbøger for nord. Oldkyndighed gjort rede for sin opfattelse af forholdet mellem Nationalmuseet og provinsmuseerne.⁴ Med udgangs-

Fra dyrlæge Schmidts udgravning i Fole 1899. Dyrlæge Schmidt (i midten) og hans hjælpere ved den helt frilagte grav. Haderslev Museum fot.

punkt i urmageren fra Grenås bornerte bemærkning: »Oldsagerne skal blive her« nåede han til det resultat, at der egentlig kun fandtes ét museum i landet, det var Nationalmuseet. De andre institutioner ude i landet burde ikke betegnes således⁵.

Der er langt fra den ene opfattelse til den anden, og når Sophus Müller i april 1920 skrev til Haderslev Museum for at søge en forhandling om »det fremtidige nærmere forhold mellem« de to museer, så kan man i betragtning af begge deltageres temperament kun gisne om, hvordan denne forhandling er forløbet. Måske er det karak-

teristisk, at den pågældende journalsag⁶ ikke har været at finde på Nationalmuseet, og at den jernkniv, som var sendt til konservering i København, hen på sommeren blev sendt til Haderslev og ikke afleveret af Sophus Müller, som planlagt. De dengang for alle provinsmuseer gældende ministerielle regler for modtagelsen af statstilskuddet blev ikke dengang eller senere forelagt Haderslev Museum.

Selv om det nødvendige og selvfølgelige samarbejde med landets centralmuseum ikke blev skriftligt formuleret mellem de to ledere, blev det hurtigt etableret i praksis. Allerede i efteråret 1920 gravede Carl Neergård og Lund i fællesskab på jernalderbopladsen i Roager. Denne gravning var kommet i stand på Lund's forslag, fordi han gerne ville tage ved lære af Nationalmuseets udgravningserfaring. Denne lære gik på den tid mere på håndværksmæssige detaljer end på udgravningssystemet. Den kvadratmetermetode, der endnu brugtes ved bopladsundersøgelser, var ikke egnet til at gengive de helheder, det helst skulle dreje sig om. Her var det Gudmund Hatt, der omkring 1930 slog igennem med en ny metode: afdækning af situationer, store flader, der havde været overflade på samme tid. I 1930-erne var det derefter Kielermuseets udgravninger under Gustav Schwantes og van Giffens udgravninger i Holland, der viste nye veje, især ved at indføre lagbeskrivelsen i de lodrette snit i systemet. Metoden med de lodrette snit ses første gang anvendt i Lunds gravning i Arnum i 1933, men blev desværre ikke fastholdt og videreudviklet.

Haderslev Museums arbejdsområde, Haderslev amt, rummede flere oldtidsminder end de tre andre amter tilsammen, og derfor var det dette museum, der opbyggede et tidssvarende udgravningsudstyr og udviklede en udgravningsmetode, der i de følgende årtier blev videreudviklet, så den kunne stå mål med de større museers. Af de andre museer har kun Sønderborg museum gennemført udgravninger i større omfang, men styrken ligger her mere i lederens omhyggelige og flittige fastholden af gode og rigtige iagttagelser. Dette arbejde opbyggede fra 20'erne til 50'erne et imponerende topografisk arkiv vedrørende Sønderborg amts oldtidsminder.

Der skal nu gives en redegørelse for de vigtigste udgravninger i perioden og derunder omtales nogle af de nye træk i vor viden om oldtidens kulturhistorie, som disse udgravninger har givet til resultat.

Indtil fornylig var istiden en uigennemtrængelig grænse for vor viden om menneskelig virksomhed her i landet. Forskellige primitive kulturer efter istidens ophør kendte vi, men om de langt ældre palæolitiske kulturer, vi kendte fra Europa, havde noget tilsvarende her i

landet, vidste vi ikke. Så lykkedes det to amatørarkæologer, Niels og Åge Boysen, Høkkelbjerg, at udskille et par findesteder, hvor de mente at fundene havde en anden karakter end på de andre findesteder, de kendte. Søren H. Andersen, Aarhus Universitet, som de kom i forbindelse med, satte sammen med nogle geologer en undersøgelse i gang, og derved fandt man for første gang mennesketildannet flint, som var ældre end istiden. Man mener endog, at det drejer sig ikke om den sidste, men næstsidste mellemistid for 240.000 år siden. Da den endelige publikation endnu ikke foreligger, er det dog for tidligt at udtale sig detaillert om sagen. Men i hvert fald kan dette resultat fremholdes som et af de gode resultater af de udmærkede forhold i Nordslesvig mellem foreningen Sønderjyllands amatørarkæologer og museerne.

Dette samarbejde kan især nævnes ved det næste tidsafsnit, mesolitikum, der er amatørarkæologernes foretrukne arbejdsfelt. Den indsamling af flint, som de især driver, angår ganske overvejende ældre stenalderens bopladser, og det er meget lidt, man nu finder af yngre stenalderes slebne sager eller lignende. Dette kan nok vække til eftertanke, for det betyder, at indsamlingen af disse genstande stort set er tilendebragt, nemlig af den generation af interesserede, som før og efter 1900 oprettede de mange museer rundt om i landet, og hvis privatsamlinger nu danner grundstammen i museerne rundt omkring. Det drejer sig nok, som det ofte er sagt, om »tusinder og atter tusinder« af flintøkser, men antallet er dog begrænset, og dette indsamlingsarbejde kan ikke gøres igen.

Også kerneøkserne og skiveøkserne og mikrolitterne fra ældre stenalder er der et begrænset antal af, og med den stigende intensitet, hvormed der samles, er afslutningen måske nærmere, end mange tror. Allerede nu er det sådan, at langt den største del af materialet ikke ligger i museerne, men i privatsamlinger rundt omkring. I Haderslev har man taget konsekvensen af dette forhold, og derfor samles der nu midler til at unge arkæologer kan katalogisere de bedste af privatsamlingerne. Dette arbejde understreger over for samlerne deres samlings værdi, og måske især over for deres koner, som godt kan være blevet træt af at reparere de lommer, som manden ødelægger ved de sten, han slæber hjem, og det kan bane vej for en testamentarisk bestemmelse om, at samlingen, når ingen livsarvinger vil tage vare på den, overlades til et anerkendt museum. Det er overordentligt vigtigt, at dette store og i amatørernes notater veloplyste materiale reddes for forskningen.

Der er dog selvfølgelig også arbejdet fra museernes side. I årene omkring 1960 har Holger Kapel for forskellige museer indsamlet et stort materiale fra mesolitiske bopladser i Tønder og Åbenrå amter fra midtøstlandet og til vestkysten mellem Højer og Ballum.⁷ Et stort antal bopladser blev fundet og registreret og foranledigede Nationalmuseet til at foretage udgravninger på nogle af dem, især i Draved mose. En af bopladserne viste sig at være en af de ældste i landet, fra før 7000 f.Kr. f. I denne forbindelse må også nævnes de forsøg Danmarks geologiske Undersøgelser har udført i Draved skov med træfældning, afbrænding, svediebrug og kornavl på stenaldervis.⁸

Tilsammen har alle disse arbejder betydet en kolossal landvinding inden for arkæologien. Mens man endnu i 20'erne kunne afvise en væsentlig del af det mesolitiske redskabsinventar som affald fra yngre tiders flintindustri,⁹ så har vi nu et meget nuanceret billede af kulturudviklingen i de mange årtusinder efter isens sidste tilbagetrækning.

Når billedet af kulturudviklingen i yngre stenalder er ændret i de sidste årtier, skyldes det især kulstof 14 metodens indvirkning på kronologien. Disse resultater begrænser sig ikke til og hviler ikke på sønderjyske udgravninger og undersøgelser. Men der kan dog peges på adskillige udgravninger, der har betydet en udvidelse af vor viden.

Det almindelige billede af en gravhøj med dysse eller jættestue er, at begge er bygget oven på jordens overflade, men nogle af de nord-slesvigske dyssekamre er nedgravet i undergrunden, så deres overkant kun rager lidt op over markoverfladen. Et par eksempler kendte man før 1920, dog ikke fra udgravninger, og først i 1939 blev det påvist ved en udgravning i Bovlund i Agerskov sogn.¹⁰ Det viste sig, at bunden i den store grube, hvor dyssekammeret stod, 1/2 m uden for sidestenene ved en runding gik over i en ret stejl væg op til overfladen. Det samme forhold er set ved et par senere udgravninger. Nævnes kan Nationalmuseets udgravning af en jættestue i Fjersted, hvor jættestue og den tilhørende gang er gravet fra 60 til 80 cm ned i undergrunden og dækket af en lav høj.¹¹ I et sådant tilfælde har jordarbejdet været så stort, at det virker mærkeligt, men i hvert fald ét andet tilfælde synes at vise den praktiske baggrund for fremgangsmåden. Haderslev Museum udgravede et nedgravet dyssekammer ved Billeslund i Gram sogn.¹² Dette kammer havde aldrig været benyttet, for kammeret var fyldt med undergrundsjord, der stod som en firesidet blok inde i kammeret. Man havde altså gravet et hul i jorden til hver af kammerets fire sidesten således, at når man lod sidestenen glide ned i hullerne og en for en væltede dem over imod den firesidede jordblok

i midten, indtog de straks en omtrent rigtig stilling. Efter at have stivet dem af i forhold til hinanden, kunne man fjerne jorden inde i kammeret for at gøre det færdigt, men dette arbejde havde man i dette tilfælde ikke fået gjort. Et sådant gravkammer kan dækkes af en meget lav høj, og arbejdet er indlysende lettere end at bygge gravhøjen over jorden.

En lignende overvejelse af den praktiske gennemførelse gav en anden udgravning anledning til. En langdysse ved Avnevig i Fjelstrup sogn viste sig at være påfaldende lavere i den ene ende end i den anden. Fra vestenden, der nu næsten gik i ét med terrænet, steg højden mod østenden, og det hele lignede mest den jordrampe, som Frederik VII skrev om, og som skulle muliggøre transporten af de tunge dæksten hen på toppen af sidestenen. I så fald måtte man antage, at en færdiggørelse af langdysen ved en forhøjning og markering af højens vestende i dette tilfælde ikke var blevet udført.

Det er normalt, at storstensgrave er bygget over jorden og er dækket af gravhøje. Noget nyt var det derfor, da der i Harreby viste sig storstensgrave og andre grave tilhørende tragtbægerkulturen, der var nedgravet under flad mark som en hel gravplads. Denne er foreløbig den eneste i sin art her i landet, men den har paralleller i det sydlige udland, uden at dens kulturelle tilhørsforhold dog endnu er tilfredsstillende klarlagt.

Undersøgelse af et kompleks af gravhøje i Sode: en langdysse, to runddysser og en overklassegrav fra bronzealderen, kastede et skarpt lys på det problem, hvad der egentlig blev af den talstærke kystbebyggelse i Østjylland ved stenalderens slutning.¹³ Det ses på udbredelseskortene, at bebyggelsens tyngdepunkt flytter fra kystegnene og ind på højderyggen. Den sædvanlige forklaring, at det primitive agerbrug undgår østkystens tunge lerjord og foretrækker de lettere jorder på højderyggen, strander på, at vi nu ved, at agerbruget ved bronzealderens indtræden var små 2000 år gammelt her i landet. Man måtte i så fald antage en fundamental ændring i agerbruget som forklaring, men en sådan ændring kan ikke begrundes.

Problemet, der også er forsøgt belyst ved andre metoder, synes at vise, at der kan være områder, hvor den typologiske dateringsmåde, som siden C. J. Thomsens og Montelius's tid har været uanfægtet og enerådende indtil de naturvidenskabelige dateringsmetoder blev kendt, ikke slår til. Velkendt er, at der er store områder i Norge, hvor bronzealderen slet ikke kom, og hvor altså fund, man ville kalde stenalder, kan eller skal dateres til perioder, der traditionelt hører bronze-

alderen til. Også her i landet må vi sikkert indrømme denne mulighed større råderum, end det hidtil er sket, og det vil sige, at vi må betragte udbredelseskort over bronzefund ikke så meget som et bebyggelseskort, men som et kort, der viser importen af disse dyre nye ting, med hærvejen som den store livsnerve. Dermed bliver ældre bronzealder snarere et velstands- og et socialt fænomen end et kronologisk.

Det er ikke noget tilfælde, at det er sønderjysk materiale, der påtvinger os disse nye synspunkter, for Sønderjylland var også i oldtiden en flaskehals, hvor mange kulturelle strømninger strømmede igennem, og derfor vil det sønderjyske arkæologiske materiale være et velegnet grundlag, når disse iagttagelser skal indarbejdes i den almindelige fremstilling.

Vigtigt nyt om et af tragtbægerkulturens centre fortalte undersøgelsen af jættestuen ved Vedsted i 1966–67. Højen, der rummede en jættestue med gang mod syd, havde i længere tid været stedet for offerhandlinger. På højens overflade, men navnlig på toppen af randstenene, havde man henlagt flade stenfliser og på dem henstillet smukt ornamenterede lerkar, sikkert med et indhold. Disse lerkar blev liggende på deres plads, også når de var faldet i skår. Senere, da der ikke var plads på randstenene, byggede man i et område uden for indgangen små sandbunker med en ret lille topflade. Og også på dem stillede man lerkar, hvis skår kunne findes liggende ned ad siden af sandstakken.

Større mængder af lerkar uden for stenalders gravkamre forklares oftest som resultat af udrømninger af gravkamrene, når de var blevet fyldte ved mange foretagne begravelser. En sådan udrømning blev fra udgravningens side ikke påvist her. Der sås tværtimod ikke beviser på ret mange begravelser inde i kammeret. Hele fundet kan give indtryk af en forfædredyrkelse, rettet mod nogle få, fremtrædende (beslægtede?) personer, der var begravet i jættestuen.

Nævnes skal det store arbejde, som er udført fra Sønderborg museums side i samarbejde med Nationalmuseet med restaurering af stenalders gravkamre og gravhøje. Især i Nørreskov og Blomeskobbel på Als, men også mange andre steder på øen og på Sundeved, er disse inponerende mindesmærker ført tilbage til den skikkelse, de havde. Ved opretning af kammersten og randsten er man ved et sådant arbejde på sikker grund. Vanskeligere er restaurering af selve gravhøjer. Disse jordhøje er jo sammensunkne ruiner, og hvordan og til hvilke formål, de oprindeligt er bygget, det har arkæologernes op-

C. M. Lunds gravning i Nustrup 1922. Udgravning af den østlige del af en bronzealders gravhøj, hvorved en af de sjældent iagttagne grave, anbragt lige inden for højranden, findes. Haderslev Museum fot.

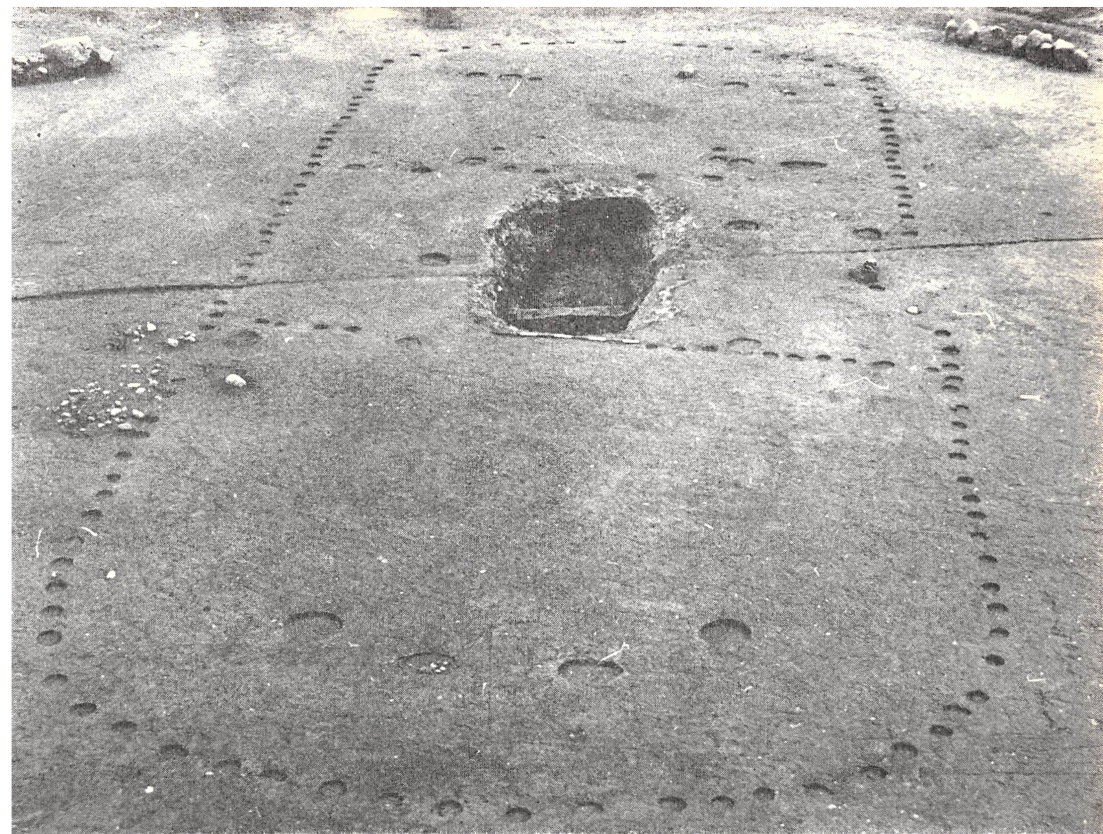
mærksomhed hidtil kun i ringe grad været rettet imod, og vor viden derom er tilsvarende ringe.

Vender vi os til den kronologisk næste periode, der er præget af enkeltgravskulturen, har C.14 dateringen understøttet den tanke, at tragtbægerkulturen og enkeltgravskulturen ikke er delvist samtidige, men følger efter hinanden i tid. Igen er det selvfølgelig ikke overvejende sønderjyske fund, der ligger til grund herfor.

Et par storstensgrave, der viste sig at være enkeltgravfolkenes arbejde, kan danne overgangen til dette næste afsnit. En storstensgrav, et lille dyssekammer ved Allerup, viste sig at indeholde lutter oldsager af enkeltgravspræg og en gravkiste fra Sønderballe, ikke langt fra den bekendte gravkiste »Myrpold«, måtte man også på grund af sin byggemåde karakterisere som opført af enkeltgravfolket.

Vigtigere er de vidnesbyrd om trækonstruktioner ved og i gravene, som nogle fund har vist.¹⁴ Omkring en enkeltgrav syd for Gabøl fandtes et rundt fyldskifte med et indre tværmål på godt tre meter. Vi kunne ikke denne første gang se, hvilken trækonstruktion, der havde stået der, men senere udgravninger har vist, at det er sporet efter en grenehytte, der har været bygget over graven. I et par tidlige grave ved Skærbæk mølle ved Lintrup, der efter tidens skik var gravet ned i jorden, havde grenehytten stået i en cirkelformet, ca. 60–70 cm dyb nedgravning, en såkaldt cirkelgrav, og grenehytten i den kan antages at have raget lige så meget op over markfladen. Også her var der langs kanten af bunden en lidt fordybet grøft i lighed med den i Gabøl og en del af de grøfter, der ved mange enkeltgrave er fundet, har dermed fået deres forklaring. Den tjener til at fastholde bunden af den grenehytte, der hørte med til gravanlægget.

Fra den næste periode, dolktiden, må omtales et enkelt fund.¹⁵ I en stor dobbeltgrav af dolktidsform fandtes de brændte ben af de to døde liggende på en ejendommelig måde. Man havde forsøgt at foretage ligbrændingen nede i kisten, hvad trækul og spor af kraftig varmpåvirkning på stenene tydeligt viste. Kisten var gravet lidt ned i jorden, og det sås tydeligt, at ilden ikke havde brændt lige godt alle steder. I den ene ende af kisten fandtes kranieknoglerne og derefter overkroppens knogler in situ. Men ved siden af disse knogler havde underkroppen ligget med hofteknoglerne ved siden af hovedet. På et vist tidspunkt, hvor det ikke brændte godt nok midt i kisten, havde man skilt liget ad og trukket underkroppen op i den ene ende af kisten, hvor det brændte bedre. Denne ligbrænding er vist den ældste kendte

Udgravning ved Trappendal ved Hejls i 1975. Foroven ses to stykker af højens stenrand, og i højbunden markeres det store bronzealderhus med de tagbærende stolper inde i huset omgivet af 113 tætsiddende stolper fra væggen. Haderslev Museum fot.

her i landet og den eneste, der viser denne åbenbart ikke heldige fremgangsmåde.

Ældre bronzealder. En udgravning i Trappendal ved Hejls¹⁶ gav den helt store overraskelse, idet der under en gravhøj, og ved to overliggende grave dateret til ældre bronzealder, fandtes stolpehullerne til et stort hus. Det målte ca. 20×8 m og havde afrundede ender. Det lå så symmetrisk i forhold til gravhøjen, at det er vanskeligt at tro, at det skulle være tilfældigt. Ligeledes symmetrisk i huset fandtes en nedgravning af form og størrelse som en grav, der dog aldrig har været benyttet som sådan. Tværtimod var huset brændt af umiddelbart efter, at denne »grav« var gravet. – Fundet er endnu ikke publiceret og kan næppe fuldt ud fortolkes, men i hvert fald vil det give et vigtigt bidrag til vort kendskab til bronzealderens storhuse.

Fra ældre bronzealder må ellers nævnes de to egekistefund, Jels-

kisten og Skrydstruppigen i 1935. Jelskisten,¹⁷ der ikke er fundet i Jels, men i Hennekesdam ved Jels, var plyndret i oldtiden og fortæller mest om kisten selv. Træet er fældet og kisten tildannet med flintværktøj. En anden fremgangsmåde end den, der ofte demonstreres, vises her. Kisten er udhulet ved at stemme smalle riller ned på tværs af træet med en indbyrdes afstand af 50 cm. Man kan så kløve træet ud fra rille til rille. Det er hurtigere end at spåne det op, og at man skulle have brændt kistens indre ud, er vist en misforståelse.

Det egekistefund, der går under navnet »Skrydstruppigen« var årets sensation, da det kom frem,¹⁸ og fundets betydning har holdt sig usvækket. Det skyldes både gravhøjen, som var rejst for denne unge pige alene, den store egekiste og ikke mindst hendes dragt og frisure. Håropsætningen var meget avanceret, det har taget flere timer at sætte den, og hun har ikke kunnet gøre det selv. Alt dette viser os en familie, der havde tid og råd til mere end det nødvendige. Fundet afslører en velstand og en social position, som næppe kan skyldes det landbrug, som vi ved fandtes. Det er nærliggende at tænke på den fjernhandel, som bragte de vigtige metaller bronze og tin herop, og det så meget mere som det er langs den vigtige importvej, hærvejen, vi især gør disse fund.

Ved undersøgelse af en gravhøj ved hærvejen få km syd for Skrydstruppigens grav blev der ført bevis for, at hærvejens færdsel kunne føres tilbage til bronzealderen.¹⁹ Tydelige hjulspor liggende på den senere hærvejs plads og i dens retning fandtes begravet under dele af en ældre bronzealders gravhøj. Sporvidden af de vogne, der havde kørt der, kunne desværre ikke fastslås med sikkerhed. Det må være forbeholdt et senere fund, så vi kan sammenligne med de samtidige vogne fra de ægyptiske pyramider.

Med jernalderens første periode, den førromerske, kommer vi ind i en periode, der er præget af få og store fund.

Det, der først blev gjort, var fundet af Hjortspringbåden.²⁰ Nogle få havde længe vidst, at der fandtes våben og andet i en lille højtliggende mose i Svenstrup sogn. Straks ved Nationalmuseets første besøg i Nordslesvig efter Genforeningen gav Raben meddelelse om fundet, og i 1921–22 blev det udgravet og sendt til Nationalmuseet til videre konservering. Denne udgravning var nok den vanskeligste, der er foretaget i nyere tid, men den blev gennemført med fremragende dygtighed af konservator Rosenberg. Den godt 15 m lange båd lå midt i en lille mose med en mængde våben og anden krigsudrustning i og omkring sig, deriblandt 8 sværd, 169 spydspidser, 50 skjolde

m.m. Med nogen usikkerhed dateres fundet til ca. 100 f.Kr. f. Hele fundet bærer præg af, at jern var et kostbart og sjældent metal. Bådens bordplanker er ikke samlet med jernklinker som i Nydamskibet, men er syet sammen. Båden har ingen køl, har med fuld bemanning ligget ret dybt og har derfor fordret nogenlunde roligt farvand for at være sødygtig.

Skibshistorisk er Hjortspringbåden af betydning ved at være det ældste kendte fartøj i Norden og ved i sin form at vise lighed med de både, der ses på yngre bronzealders helleristninger.

Hjortspringfundet er et krigsbytteoffer i lighed med Nydamskibet og Ejsbølfundet, men selv om der er grænser for, hvor langt borte fra de angribende krigere kunne komme i en båd af denne art, er det ikke muligt med arkæologiske midler at lokalisere krigen.

Førromersk jernalders gravpladser, de såkaldte tuegravpladser, er undersøgt flere steder og i flere udgravningskampagner på samme plads. De mange udgravninger på Uldalpladsen helt fra 1880erne og til begyndelsen af 40erne, udført af Nationalmuseet, af apoteker Mikkelson, Odense, og af Haderslev Museum, er tegnet sammen på én plan, så vi nu har et overblik over denne gravplads og de forskellige funds indbyrdes placering.

Disse gravpladsundersøgelser kulminerede i den totale udgravning af gravpladsen ved Årupgård i begyndelsen af 1970erne, hvor ca. 1300 urnegrave siddende i hver sin lille gravhøj blev udgravet.²¹ Interessant var det at følge benyttelsen af gravpladsen. Gående ud fra en større ældre gravhøj breder den sig mod syd, men denne udbredelse foregår i to grupper ved siden af hinanden, en større, der breder sig hurtigt, og øst derfor en mindre, der breder sig tilsvarende langsomt. Desværre kendes den til gravpladsen svarende boplads ikke, så bl.a. derfor er det ikke muligt at sige, hvad der ligger bag ved de to grupper af begravelser.

Blandt den store mængde af gruber med indhold af skår og andre kulturspor fra begyndelsen af jernalderen, som museerne får meddelelse om, skal omtales en enkelt mindre undersøgelse, fordi det her for en gangs skyld blev muligt at erfare noget om deres anvendelse. Ved Hvinderup i Tyrstrup sogn traf et dræningsarbejde på en sådan grube, og det ejendommelige var, at der her var fire gruber gravet så tæt ind i hinanden, at de på grundplanen dannede en firpasfigur. De var alle spidse i bunden med jævnt skrånende vægge, hvorfor de i dybere niveau adskiltes, så der stod lave vægge op imellem dem. Det spørgsmål, om dette var sket rent tilfældigt, eller om disse gruber havde væ-

ret benyttet samtidigt, blev besvaret bekræftende ved, at flere gulvlag fulgtes ad over tærskelen fra den ene grube til den anden. Dette kompleks af sammenliggende gruber, der sammenlagt ikke målte mere end ca. 3 m fra »væg« til »væg«, havde altså været i brug og været befærdet samtidigt.

Stedet er interessant, fordi det ligger lidt inde i landet fra kystbebyggelsen ved Hejlsminde. Netop i disse århundreder før og efter Kr. f. begynder bebyggelsen at trænge ind fra kysten i det hidtil helt ubebyggede skovområde. Nybyggeriet er kraftigt i århundrederne efter Kr. f. men fortsætter stødvis op i historisk tid helt til de sidste skovrydninger for et par generationer siden. Det er Farris-skoven, der langsomt inddrages i det bebyggede område.

Ved behandlingen af tiden efter Kr. f., den ældre og yngre romerske jernalder og germansk jernalder, er der igen tale om en periode, hvor den arkæologiske forskning har vundet betydelige nye resultater, især i de sidste årtier. Grundlaget var lagt forinden ved omfattende undersøgelser af gravpladser fra ældre romertid, hvor urnegrave med deres indhold af daterende oldsager og også de for den nordlige del af området karakteristiske jordfæstegrave blev fremdraget i stort tal. Det var allerede begyndt med udgravninger på gravpladsen Tornumskov i 1919–20 og fortsatte i 20erne og begyndelsen af 30erne med Tirslund, Vestermølle ved Løgumkloster, Enderupskov og Revsø og mange flere fra ældre romertid. Lidt senere kom også yngre gravpladser som Stenderup,²² Enderupskov og Hjemsted til.

Et nærmere studium af dette store materiale viste nu, at Nordslesvig sammen med tilgrænsende egne i Sydjylland dannede et område med fællestræk i lerkarformer og gravformer. Andre egne af Jylland kunne på lignende måde sammenfattes ved fælles træk i det arkæologiske materiale. Forsigtigt diskuteredes det nu i dansk arkæologi, om det kunne være de folkestammer, som nogle få romerske forfattere fortalte om som boende i disse egne, som her viste sig. Skulle man opfatte de geografiske områder, som det arkæologiske materiale for første gang skilte sig ud i, som områder for stammer eller evt. stamforbund? I Tyskland gik man under ledelse af Kosinna og hans elever meget langt og efter dansk opfattelse ret uforsigtigt ind på disse teorier. Men egentlig afvist fra dansk side blev tanken ikke.

I årene fra 1963 til 1972 gennemførte Haderslev Museum en undersøgelse af det såkaldte Olgerdige, en grænsespærring i Uge og Tinglev sogne, som skulle vise sig at rykke dette problem ind i en helt ny situation. Olgerdiget er et anlæg, der består af en bred grav og paral-

lelt dermed tre kraftige palisader. Dette anlæg er gennemført på ensartet måde over en strækning på 10 km, afbrudt af engdrag og andre ufremkommelige steder. C. 14-dateringer synes at vise, at det er anlagt omkr. 200 e.Kr., og det er vedligeholdt igennem længere tid.

Den publikation af disse undersøgelser, som er under forberedelse, skal ikke foregribes her. Men anlægget er så stort, at der må stå en større folkemasse, altså en stamme bag, og den nye situation i forhold til den før nævnte stammeteori ligger i, at vi her har en nøjagtig fastlagt grænse mellem to stammer, som vi ellers måtte forsøge at slutte os til ud fra det arkæologiske materiale. Grænsen kan her bruges som udgangspunkt ved vurderingen af det arkæologiske materiale, foruden at vi her ganske konkret ser en stamme i funktion.

I forbindelse med disse århundreders historie må også nævnes udgravningen af det store offerfund i Ejsbøl mose i årene 1956–63.²³ Over 2400 genstande, våben af forskellig art og anden krigsudrustning, var her i 300- og 400-årene ofret i den hellige sø. Dette offerfund står Nydamfundet så nær i indhold og i tidsstilling, at det må være ganske tilsvarende krigeriske begivenheder, der står bag ved begge fund. Også dette store fund venter endnu på sin publikation, men det er nok meget tvivlsomt, om det vil være muligt at bringe disse krigsbegivenheder ind i en historisk sammenhæng.

Uforklaret og endnu ikke grundigt undersøgt er to pælespærringer, der er påvist i munden af Haderslev fjord.²⁴ Spærringerne er meget kraftige med en dybde midt i fjorden på 4–5 m, og de er daterede til 300-årene e.Kr., altså et tidspunkt, hvor Olgerdiget må antages at have været i funktion. Olgerdiget og disse spærringer må siges at afspejle samme militære situation, blot at de vender fronten hver sin vej.

På et sted på hærvejen, på hedefloden lige syd for bakkeøen nordvest for Vojens, er fundet nogle grave af en konstruktion, som ikke ellers er set her i landet. Store egekister er gravet ned, og over dem er bygget cirkelrunde gravhuse med et tværmål på 6–7 m. Udenlandske paralleller må søges i etruskiske grave i Italien og romerske ved Via Appia syd for Rom, hvor stenbyggede grave af samme slags endnu står. Typen kendes også fra et par udgravninger ved Rhinen. Tydeligt viser sig her den europæiske hærvej som kulturformidler for vidtberejste folk, der i udlandet havde set, hvordan fornemme lod sig begrave. Det er velstående og socialt fremtrædende mennesker, der hviler her.

Mens det fortsatte arbejde og det stigende arkæologiske materiale ellers kaster lys over problemerne og sommetider bidrager til at løse

dem, er det omvendt for vikingetidens vedkommende. Det er manglen på fund, der er problemet. Med Hedeby i så stor nærhed er det påfaldende, at hele den nordlige del af Nordslesvig er næsten uden fund fra vikingetiden. Det eneste større fund stammer fra Als, hvor ca. 30 grave i 1925–31 blev bjerget fra en grusgrav ved Ketting.

Den befæstede by Brovold ved den inderste del af Augustenborg fjord, hvor Sønderborg museum foretog omfattende undersøgelser i 1930erne, må på grundlag af de fundne genstande henføres til middelalderen.

Det er et meget stort udgravnings- og forskningsarbejde, der er udført fra forskellig side i de omhandlede årtier. De opnåede resultater har vist, hvor rig en arkæologisk arbejdsplads Sønderjylland er. Nye og vigtige træk er føjet til billedet af vor ældste historie, men langt fra at tegne til at arbejdet bringes til ende, viser især de sidste års undersøgelser, at der kan ventes store og afgørende resultater ved fortsat indsats.

NOTER

1. Foredrag af prof. Handelsmann i Naturwissenschaftlicher Verein i Kiel, Manuskript i Haderslev Museums arkiv.
2. Sønderjyske Historikere efter 1864, 1976, s. 97f.
3. Haderslev Amts Museum 13, 1972, s. 55ff.
4. Årb Oldk Hist 1912, s. 164ff. :
5. anf. st., s. 181.
6. Jr. nr. 55/20.
7. SJy Årb 1958, s. 223ff. og 1964, s. 253ff.
8. Fra Nationalmuseets arbejdsmark 1953, s. 36ff. (Svend Jørgensen).
9. Årb Oldk Hist 1928, s. 156f.
10. Fra Danmarks Ungtid, 1940, s. 56 ff.
11. Haderslev Museums beretningsarkiv.
12. Haderslev Museums beretningsarkiv.
13. Haderslev Amts Museum 12, 1966, s. 13ff.
14. sst. 10, 1963, s. 20ff.
15. sst. 9, 1961, s. 6ff.
16. SJy Mskr 1975, s. 225f.
17. Årb Oldk Hist 1938, s. 1ff.
18. Nord Fortidsm, III.
19. Haderslev Amts Museum 7, 1958, s. 24.
20. Nord Fortidsm III.
21. Haderslev Amts Museum 13, 1972, s. 72ff.
22. Årb Oldk Hist 1953, s. 78.
23. Haderslev Amts Museum 12, 1966, 9ff. Acta Arch XXXIV s. 232ff.
24. Nordslesvigske Museer 2, 1975, s. 9ff.

LOKALHISTORISKE ARKIVER

En folkelig bevægelse

Af A. Strange Nielsen

Med enevældens ophør ved grundloven af 1849 og med nederlaget i 1864 som baggrund var der opstået et behov for en folkelig udvikling og fornyelse på en lang række områder i det danske samfund. De grundlovsgivne frihedsgoder sikrede, at menigmand kunne udfolde initiativer, som statsmagten ikke på afgørende måde kunne hindre. Ud fra disse forudsætninger opstod det, vi i dag kalder de folkelige bevægelser.

Den forbedrede skolegang som følge af skoleloven af 1814 og derefter den folkelige vækkelse med højskolebevægelsen som inspirationskilde bevirkede, at menigmand følte sig kaldet til selv at bestemme både i samfundsanliggender og i private forhold – og også magtede at gøre det.

Det var behovet for at løse bestemte problemer eller realisere nye tanker og ideer, som skabte de folkelige bevægelser. Når dette behov var alment og landsomfattende eller i alt fald landsdelsomfattende, så man efterhånden organiserede sig på ensartet vis i hele området, kan man i egentligste forstand tale om en folkelig bevægelse. En landsomfattende »overbygning« satte derefter kronen på værket.

Det var de økonomiske, faglige, sociale, politiske og nationale spørgsmål, der fra første færd blev bestemmende for dannelsen af folkelige bevægelser. Men også det kulturelle område kom efterhånden med. Biblioteker og museer oprettedes overalt i landet på privat og folkelig basis, og hermed var tiden blevet moden til, at interessen for den lokale historie blev levende i alle egne af landet. Det lokalhistoriske folk begyndte at organisere sig. Først i Ribe amt, 1902, og i løbet af en halv snes år havde hvert amt sit »Historiske Samfund«. Ofte var det højskolefolk, der gik foran i dette organisationsarbejde. I større byer opstod jævnsides hermed de historisk-topografiske selskaber.

Inden for det kulturelle område er den lokalhistoriske arkivbevægelse nok blandt de yngste, der ud fra de her nævnte kriterier har manifesteret sig som folkelig bevægelse. Bibliotekerne og museerne har haft tid til at gennemleve en udvikling, så de er blevet faste og

uundværlige led i det samlede kulturmønster og er nu fast forankrede ad lovgivningens vej. De lokalhistoriske arkiver trænger hårdt til en lovgivning, der placerer dem på linie med biblioteker og museer. Disse tre slags institutioner har noget helt håndgribeligt at tage vare på, nemlig bøger, genstande og arkivalier. Anderledes er det med de historiske samfund og foreninger, som ikke direkte har egne samlinger, men alligevel formår at udføre deres folkelige arbejde ved at udmønte de lokalhistoriske værdier for medlemmerne, bl.a. i skrift og tale, og ved at støtte og underbygge det arbejde, der gøres i museer og arkiver. Denne uhåndgribelige indsats er ganske uundværlig for de andre parthavere i det lokalhistoriske arbejde.

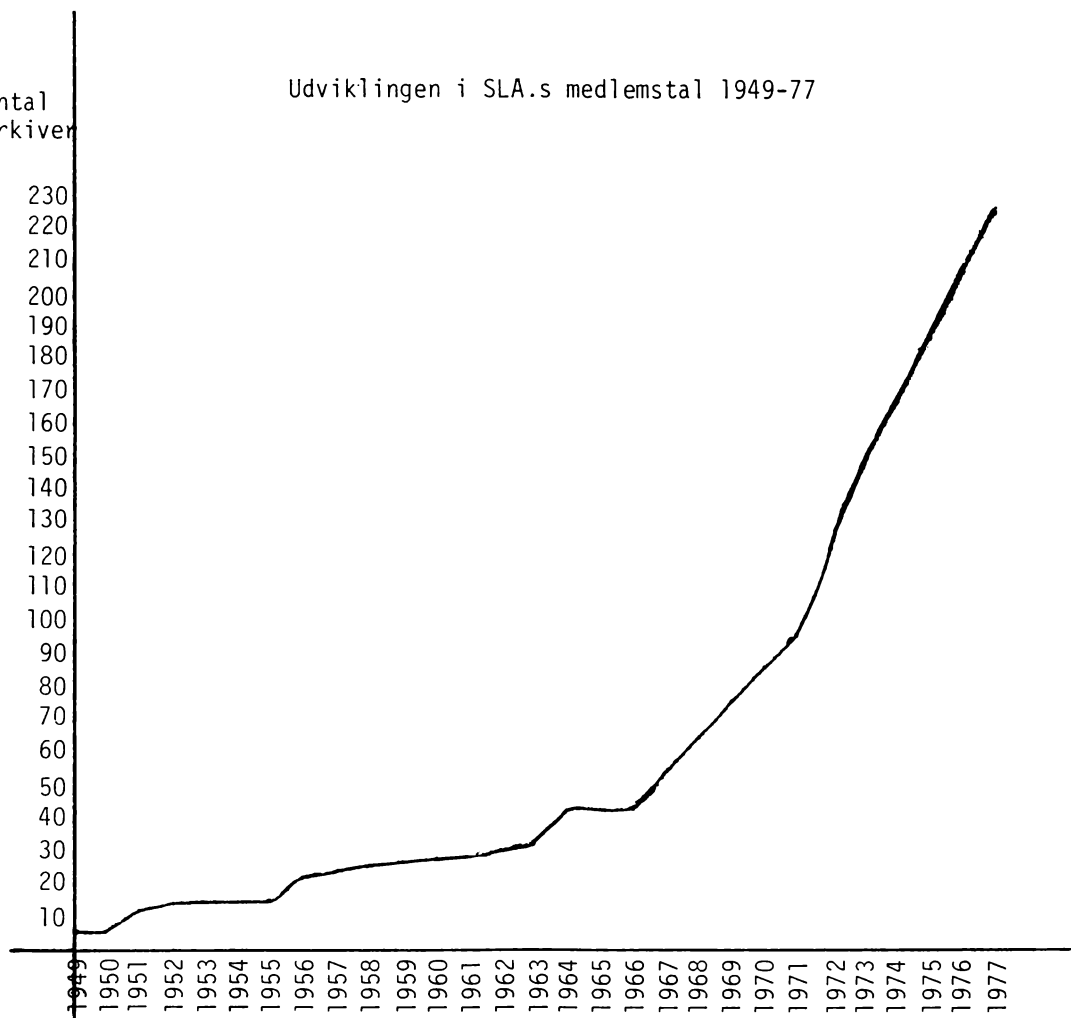
I tiden efter første verdenskrig var der enkelte steder i landet folk i museer og biblioteker, som havde øje for, at arkivalier og især billeder var noget, man burde tage sig af. Men det var først i 1937, da provisor *Hans Brandt* i Fåborg realiserede den idé, at sådanne sager skulle samles i en egen institution, et byhistorisk arkiv, og at der skulle iværksættes en systematisk indsamling af arkivalier, at den lokalhistoriske arkivbevægelse blev født.

Der skulle gå 12 år, før tiden blev moden til, at man stiftede den »overbygning«, der kom til at fungere som samlingspunkt og koordinator for det lokalhistoriske arkivarbejde i Danmark. Det skete d. 22. oktober 1949 i forbindelse med Dansk Historisk Fællesforenings årsmøde i København. Sammen med Hans Brandt, Fåborg, den senere socialinspektør *Olav Christensen*, Haderslev, og stationsforstander *E. Kaster*, Odder, var nuværende rigsarkivar, dr. phil. *Johan Hvidtfeldt* en drivende kraft og varm fortaler for stiftelsen af den nye organisation »Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver« (SLA). De tre førstnævnte blev valgt som første bestyrelse med Hans Brandt som formand. Dette hverv røgtede han derefter gennem 17 år.

Ved stiftelsen indmeldte 5 lokalhistoriske arkiver sig. Langsomt og støt voksede antallet af arkiver år for år, indtil det i 1966 passerede 45. Herefter gik det stærkt. Den folkelige interesse for de lokalhistoriske arkiver udviklede sig så eksplosivt, at antallet i løbet af 10 år blev 4-doblet. Ved indgangen til 1978 var 228 lokalhistoriske arkiver tilsluttet SLA, men derudover fandtes der rundt om i landet et antal nye og små arkiver samt filialer af større arkiver. Udviklingen henimod en fuldstændig arkivdækning af vort land illustreres af den gengivne grafiske fremstilling af udviklingen i SLAs medlemstal i perioden 1949–77.

antal
arkiver

Udviklingen i SLA.s medlemstal 1949-77

Det er karakteristisk for de lokalhistoriske arkiver, at den lokale struktur er stærkt varierende. Det skyldes, at forudsætningerne for en ensartethed ikke har været til stede, og at udviklingen er gået så hastigt. Omkring halvdelen af arkiverne har en form for tilknytning til et bibliotek, andre er selvstændige kommunale eller selvejende institutioner, og atter andre drives af et museum eller en forening. Disse meget varierende strukturforhold er et stærkt vidnesbyrd om, at der er tale om en folkelig bevægelse, hvor man hver på sit sted udnytter de foreliggende muligheder for at kunne udføre det lokale arkivarbejde.

På en lang række områder har SLA's medlemmer nydt godt af

samarbejdet med det statslige arkivvæsen, med hvilket man har mange sammenfaldende interesser. Ikke mindst har rigsarkivar Johan Hvidtfeldt været en givende medarbejder for de lokalhistoriske arkivers sag ved at hjælpe dem frem og bakke dem op, når der var mulighed herfor. Det faldt ham helt naturligt at gøre det, fordi han har gjort hele den udvikling med, som de lokalhistoriske arkiver har været inde i. Og også fordi han følte noget særligt for den bevægelse, han selv havde været med til at skabe. Helt fra begyndelsen forstod han klart, at de lokalhistoriske arkiver var en sag, som det var værd at række hånd til, fordi disse arkiver kunne udføre et folkeligt historisk arbejde, som lå uden for det statslige arkivvæsens opgaver og muligheder, men som var uhyre vigtigt.

Det har haft stor betydning for SLA, at man har kunnet gøre brug af hans bistand, først og fremmest på det faglige område, hvor SLA har nydt godt af hans medarbejde ved udgivelsen af håndbogen »Lokalhistoriske Arkiver«, ved kortlægningen af det lokalhistoriske arkivarbejde i Danmark med efterfølgende udsendelse af »Situationsberetningen« pr. 1. aug. 1971 og sidst ved udarbejdelsen af »Vejledning i registreringsnormer for lokalhistoriske arkiver« (udsendt 1977). Derudover har Johan Hvidtfeldt beredvilligt stillet sig til rådighed ved talrige kurser i lokalhistorisk arkivarbejde.

Den nære tilknytning til SLA understreges også af, at han i adskillige år, fra starten og fremover, deltog i styrelsens møder som indbudt og værdsat rådgiver. Desuden blev han valgt til sammenslutningens første revisor, et hverv som han beklædte i 15 år. Da det ved årsmødet i Slesvig i 1957 blev besluttet at vælge en dirigent til at styre forhandlingerne, faldt valget på Johan Hvidtfeldt, og denne tillidspost røgtede han siden ved yderligere 12 årsmøder.

Som formand for Dansk Historisk Fællesforening (DHF) var Johan Hvidtfeldt stærkt medvirkende til, at DHF gennemførte en nyordning, hvorved de tre sektioner: museerne (DKM), arkiverne (SLA) og foreningerne (SLF) direkte blev medansvarlige i DHFs styrelse. Fra at være den mindste sektion voksede SLA til at være langt den største. Siden 1963, da SLA selv begyndte at afholde kurser for medarbejdere ved lokalhistoriske arkiver, har der til og med 1977 været afholdt 24 kurser med rundt regnet 800 deltagere. Det har dels været grundkurser i praktisk arkivarbejde og dels specialkurser i forskellige afgrænsede emner. Fælles for dem alle har været, at de har været holdt på et plan, så almindelige mennesker uden faglig-videnskabelig uddannelse, men med lokalhistorisk arkiv-engagement har

Fra SLAs jubilæumsarrangement i landsarkivet i København oktober 1974. Sammenslutningens stifter og første formand, provisor Hans Brandt, Fåborg, og hans frue (t.h.) i samtale med efterfølgeren i formandsstolen 1966-1969, overbibliotekar Aage Bonde, Viborg. N. J. Hansen fot.

kunnet hente udbytte og inspiration ved at deltage. Denne folkelige linie gælder det meget om at fastholde. Johan Hvidtfeldt forstod dette, når han var instruktør.

Samme folkelige og kvalitetsbetonede linie holdes i bladet »Lokalhistorisk Journal«, der nu i 6 årgange er udgivet af SLA og SLF i forening, som en fortsættelse af tidsskriftet »Lokalhistorisk Arkiv«, der udkom i 5 årgange.

Der er grund til at nævne, at et af SLAs medlemmer, nemlig »Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv« er landsomfattende og samler arkivalier fra alle grene af denne bevægelse. Oprettelsen skete allerede 1909 efter svensk mønster, og arbejdet her hører med i det samlede billede af den folkelige danske arkivbevægelse.

De første lokalhistoriske arkiver var byhistoriske arkiver, altså arkiver, der kun tog sig af indsamling og opbevaring af arkivalier og billeder m.m. fra købstaden. Hvad der lå uden for købstadgrænsen havde man ikke interesse for eller kræfter til at tage sig af. Byen havde købstadprivilegier, byråd, købstadskoler m.m. Derfor måtte man også have et byhistorisk arkiv. Byens naturlige opland, landsognene, som man tildels levede af, nød ingen bevågenhed, og de havde heller ingen sans for selv at gøre noget ved tingene.

Nye synspunkter om disse problemer blev rejst på DHFs årsmøde i Næstved 1962, hvor forfatteren til denne artikel indledte en drøftelse i SLA om arkiv-geografi og lokale arbejdsformer i arkiverne. De vigtigste resultater heraf blev, at interessen for indsamling af landdistrikternes arkivsager blev vakt, og at arbejdsformen efterhånden skiftede fra enmands-betjente byhistoriske arkiver til lokalhistoriske arkiver, hvor en gruppe på 10–12 personer varetog arkivfunktionerne. Arkiverne blev mere folkelige på den måde, fordi medarbejder-kredsen kunne virkeliggøre og fastholde en levende kontakt med den stedlige befolkning og med de lokale foreninger, organisationer og virksomheder.

Og der var nok at tage fat på. Den ny tids teknologi var begyndt at slå igennem med centralisering af erhvervslivet til stordrift og benyttelse af EDB. Protokoller med regnskaber, korrespondancer, journaler, produktions- og lageropgørelser m.m. blev uanvendelige. Sammen med de nedlagte virksomheders sager udgjorde de en lokalhistorisk arkivmasse, som nogen måtte tage sig af, dersom materialet ikke skulle gå til grunde. I kølvandet på omlægningen fra sognekommuner til storkommuner i 1970 fulgte sammenlægningen af mange slags foreninger og nedlæggelse af adskillige private institutioner.

Tilsammen blev det en folkelig opgave at redde vidnesbyrdene om det, der nu blev historie. Det var en udfordring til alle arkivinteresserede på det lokale plan. Alt for mange steder gik uerstatteligt materiale til grunde, andre steder tog eksisterende eller nydannede arkiver udfordringen op og udrettede dagens gerning.

Initiativtagerne til igangsættelse af et lokalt arkivarbejde var folk, som følte, at noget væsentligt i det kultur-fundament, de levede på, var på vej til at skrige sammen under dem. De kom fra alle befolkningslag og forstod, at noget umisteligt var ved at forsvinde for evigt. Det var folkets egne mænd og kvinder, der tog fat, og adskillige af dem fik tid og kræfter til at gøre det, fordi den nye samfundsstruktur bragte en højere levestandard og samtidig en øget fritid.

Storkommunen i den tekniske tid havde ikke fungeret i mange år, før man opdagede, at fremskridtene, eller hvad man nu vil kalde det, havde sin pris. Det nære samfund mistede sine faciliteter, handlende, håndværkere, mejeri, bibliotek, skole, læge, sygehus o.s.v., og befolkningen følte, at det lokale samfund var blevet fattigere. Der opstod en modvilje mod stordriften og en forkærlighed for det lille og nære samfund. Kunne man ikke andet, så kunne man i alt fald rykke sammen i et forsøg på at bevare så meget som muligt. Og man kunne i hvert fald bevare vidnesbyrderne om det lille, funktionsdygtige samfund ved at deltage i det lokalhistoriske arkivarbejde. Dette, og de andre sider af befolkningens lokalpatriotiske holdning, ikke mindst sansen for gammelt og antikt, medvirkede i høj grad til at gøre arkiverne til en folkebevægelse. Der opstod en udtalt uvilje mod at aflevere lokalt materiale til opbevaring fjernt fra det sted, hvor det hørte hjemme.

Ved årsmøderne i DHF og SLA i København i 1959 skete der noget, der blev afgørende for arkivsagen som folkelig bevægelse. SLA fik nye vedtægter, hvori det blev slået fast, at der kunne være to slags medlemmer af SLA. For det første de ordinære medlemmer, nemlig alle lokalhistoriske arkiver og samlinger. For det andet institutionsmedlemmer, dengang benævnt passive medlemmer, nemlig de statslige arkiver samt andre særlige institutioner og samlinger med interesse i det lokalhistoriske arkivarbejde.

De »passive« medlemmer fik taleret på årsmøderne, men ikke stemmeret og valgbarhed. Derved blev det, med Johan Hvidtfeldt som fortaler, fastslået, at SLAs ledelse ikke skulle kunne invaderes af de akademisk styrede statslige arkiver og deres folk. Det er vigtigt at minde herom, fordi det var en af forudsætningerne for arkivsagens fremvækst som folkelig bevægelse. Forholdet mellem de statslige og lokalhistoriske arkiver var hermed trukket klart op.

Hvert lokalhistorisk arkiv har sine egne vedtægter, eller burde i det mindste have det. Heri anføres, hvilke opgaver arkivet har, og det fremgår af alle vedtægter, at der er tale om et bredt anlagt, folkeligt kulturelt arbejde. Foruden indsamlingen, registreringen og opbevaringen af arkivsagerne, som jo er hovedformålet, er formålet også, at det indsamlede materiale skal bruges til noget, som kan komme den lokale befolkning til gode.

Derfor gøres der meget for, at befolkningen – men naturligvis også forskere og studerende – kan besøge arkivet og få arkivalierne på

bordet, ligesom man er i stand til at råde og vejlede de besøgende. Udadtil samarbejder man med museer, biblioteker, foreninger, presse og radio for på denne måde at kunne delagtiggøre befolkningen i de lokalhistoriske værdier, der har til huse i arkivet. Eller arkivet arrangerer udstillinger, foredrag og fremvisning af lokalhistoriske film. Sådanne aktiviteter er også folkelige i den forstand, at folk, der således har været præsenteret for den lokale historie, bagefter henvender sig i arkivet for at få mere at vide eller for at berige arkivet med nye afleveringer.

Hvor kommunalbestyrelsen ikke havde sind til at støtte oprettelsen og driften af arkivet med økonomiske midler, klarede man sig på anden måde. Nogle steder oprettede man en forening med det formål at støtte arkivet, økonomisk såvel som arbejdsmæssigt. Andre steder formåede man pengeinstitutter, erhvervsvirksomheder, legater og fonds til at yde tilskud til arkivarbejdet.

Alt arbejde blev gjort gratis af ren og skær interesse for sagen af den kreds af personer, som frivilligt påtog sig at drive arkivet. Og sådan er situationen stadig i de fleste lokalhistoriske arkiver, også i de rent kommunale og i de biblioteks-tilknyttede arkiver. Dette er et overordentligt stærkt vidnesbyrd om, at det lokalhistoriske arkivs trivsel er en folkesag.

De folkelige bevægelser, der førte til oprettelsen af biblioteker og museer, er nu stort set afgået ved døden. De er overtaget af professionelt uddannet personale, og der er ikke længere mange muligheder for, at »lægfolk« kan være aktive medarbejdere. Folket er mestendels henvist til at være brugere, og de får som sådan en fortræffelig betjening.

Skal det nu gå arkiverne på samme måde? Unægteligt er der en stor risiko for det, og flere træk i udviklingen peger i den retning. Vil det gå sådan, at de fleste, i alt fald af de større lokalhistoriske arkiver, om nogle år betjenes af videnskabeligt uddannede arkivarer eller af bibliotekarer? I aller værste fald vil sådanne fagfolk efter de nu gængse principper søge at få nedlagt egnens små arkiver, så man slipper for, at disse vantrives og misrøgtes af middelmådige amatør-arkivarer.

Det gælder nok om, at arkiverne ikke lider denne skæbne, og det må den lokale befolkning og dens styrende organer især være opmærksom på, så en levendegørende folkelig engagerthed ikke går tabt; det ville være en kulturel ulykke.

De folkelige kræfter er næsten ene om at kunne betjene arkivet på

SLAs årsmøde 1971 på Erhvervsarkivet i Århus. Fra venstre ses socialinspektør Olav Christensen, Haderslev, kasserer, skoleinspektør A. Strange Nielsen, Toksværd, formand, rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt, mødets dirigent, og sognepræst Laust Kristensen, Ejby, sekretær. N. J. Hansen fot.

den mest frugtbare måde. De opgaver, der her er tale om, er, at 1) kende byen og egnen, som den nu er, 2) kende byen og egnen, som den tidligere var, inden gamle gader, veje og bygninger m.m. forsvandt, 3) kende byens og egnens slægter og disses engagement og betydning, 4) kende byens og egnens virksomheder, foreninger og institutioner, både nuværende og nedlagte, 5) vide besked om begivenheder, der har fundet sted og 6) kunne identificere billeder, der ofte viser afdøde personer eller forsvundne bygninger.

Hertil kommer den aller vigtigste ting, nemlig dette, at de lokalt hjemmehørende personer er accepteret af befolkningen og nyder dens tillid i en sådan grad, at der sjældent er problemer med at få arkivsagerne i hus eller med at få beboerne til at åbne sig og berette, hvad de faktisk ved besked om.

Hvad vil en egnsfremmed, videnskabeligt uddannet person, der af

befolkningen betragtes som højt hævet over den gemene hob, kunne udrette ved egen hjælp over for denne side af arkivarbejdet? At han (hun) mestrer den tekniske opgave med registrering o.s.v., er i sig selv ikke nok til at bringe arkivalierne op på størst mulig ydeevne; de må placeres i deres lokale folkelige sammenhæng, og det er nok en ret vanskelig sag for en udefra kommende arkivar. Der går vel rundt regnet 10–12 år, før en egnsfremmed har erhvervet sig en væsentlig del af de før nævnte lokale kvalifikationer. Men efter et sådant tidsrum skulle han(hun) selv gerne være accepteret som parthaver i egens folkeliv, hvis han(hun) da ellers har sind til at blive det og ikke bare alene opnår anseelse som embedsmand.

Der påhviler de nuværende aktivt arbejdende arkivfolk et stort ansvar for, at arkivbevægelsen kan bevares som folkelig bevægelse. Det kan f.eks. gøres ved, at man stadig gennem det udadrettede arkivarbejde markerer, at arkivet er til for befolkningens skyld, så den forstår, at arkivet og dets samlinger har bud til alle og enhver, der vil finde sig selv og sit ståsted i det lokale samfund. Det er endvidere nødvendigt, at arkivmedarbejderne sørger for en fornyelse ved at drage nye og yngre kræfter ind i arbejdet, så den folkelige kontinuitet bevares.

Hvis de amtskredse af lokalhistoriske arkiver, som dannes i disse år, vil forstå denne side af arkivarbejdet, kan det betyde en styrkelse af den folkelige indsats.

Også det statslige og ikke »folkelige« arkivvæsen må gøre sig klart, at det tjener den fælles sag bedst at være med til at fremme og styrke den folkelige bevægelse Lokalhistoriske Arkiver; for disse arkiver kan noget, som statens arkivvæsen ikke magter, hverken nu eller i fremtiden. De lokalhistoriske arkiver har brug for det statslige arkivvæsens fortsatte og øgede tillid og åbenhed, så spørgsmål om kompetenceforhold og deslige ikke får lov til at kaste nogen skygge over de gode relationer mellem de statslige embedsmands-arkiver og de folkelige lokalhistoriske arkiver.

KILDER

SLAs arkiv samt referater af sektionernes og DHFs årsmøder i »Fortid og Nutid« 1949–77, i »Lokalhistorisk Arkiv« 1967–71 og i »Lokalhistorisk Journal« 1972–77.

VIBORG DOMKAPITELS GODS 1536–1660

Af Henning Paulsen

Mens Christian III inddrog de katolske bispestoles og de godsbesiddende klostres gods og lod det administrere under de samme regler og sammen med det hidtilværende »vort og kronens« gods, lod han to slags gejstligt gods bestå næsten uændret. Det var det til sognekirkernes vedligeholdelse og sognepræsternes underhold henlagte gods og domkapitlernes gods med de dertil knyttede rettigheder.

Domkapitlernes stilling og funktion forandredes især på to felter: dels havde de efter 1536 intet mere at gøre med administrationen af stiftet, det tidligere bispegods, og dels blev de enkelte prælaturer og kannikedømmer hver for sig behandlet som almindelige kongelige forleninger, hvor der tidligere havde været en teoretisk, kanonisk begrundet ret til selvsupplerende valg- eller kaldsret, som dog tidligt var blevet ret så illusorisk.

Alligevel bevarede kapitlerne noget af deres korporative karakter. Det viser sig i, at kongebreve adresseredes til kapitlerne, ikke til de enkelte kapitulares, og i, at kongen søgte det enkelte kapitels samtykke, før han bortmageskiftede dets gods, ligesom han principielt erstattede det bortmageskiftede af sit eget. Det enkelte kapitel ansås også for at være »forsvar« for alt kapitlets gods, også det der var en del af et bestemt præbende.¹

De gudstjenstlige funktioner, kapitlet formelt havde haft før 1536, fortsattes længe som evangeliske morgensangstjenester og udførtes af latinskolen elever og lærere; i Viborg bl.a. den berømte »vådesang«.² Kapitlet fortsatte også som gejstlig domstol, altså som værning for gejstlige personer – ifølge Frederik Barbarossas privilegium også for latinskoleelever! – . Denne særlige funktion overgik senere til landemoderne, og fungerer stadig – dog ikke for skolepersoner. – Kapitlet overtog også den del af den episcopale jurisdiktion, som behandlede ægteskabssager, især hvor sagen gjaldt tilladelse til at indgå andet eller nyt ægteskab; når kapitlet på denne måde fungerede som tamperret, kunne det betegnes som konsistorium.

I kongeriget Danmark var der kun 5 domkapitler, og af disse 5 var Viborg domkapitel noget særligt, fordi det indtil 1440 havde væ-

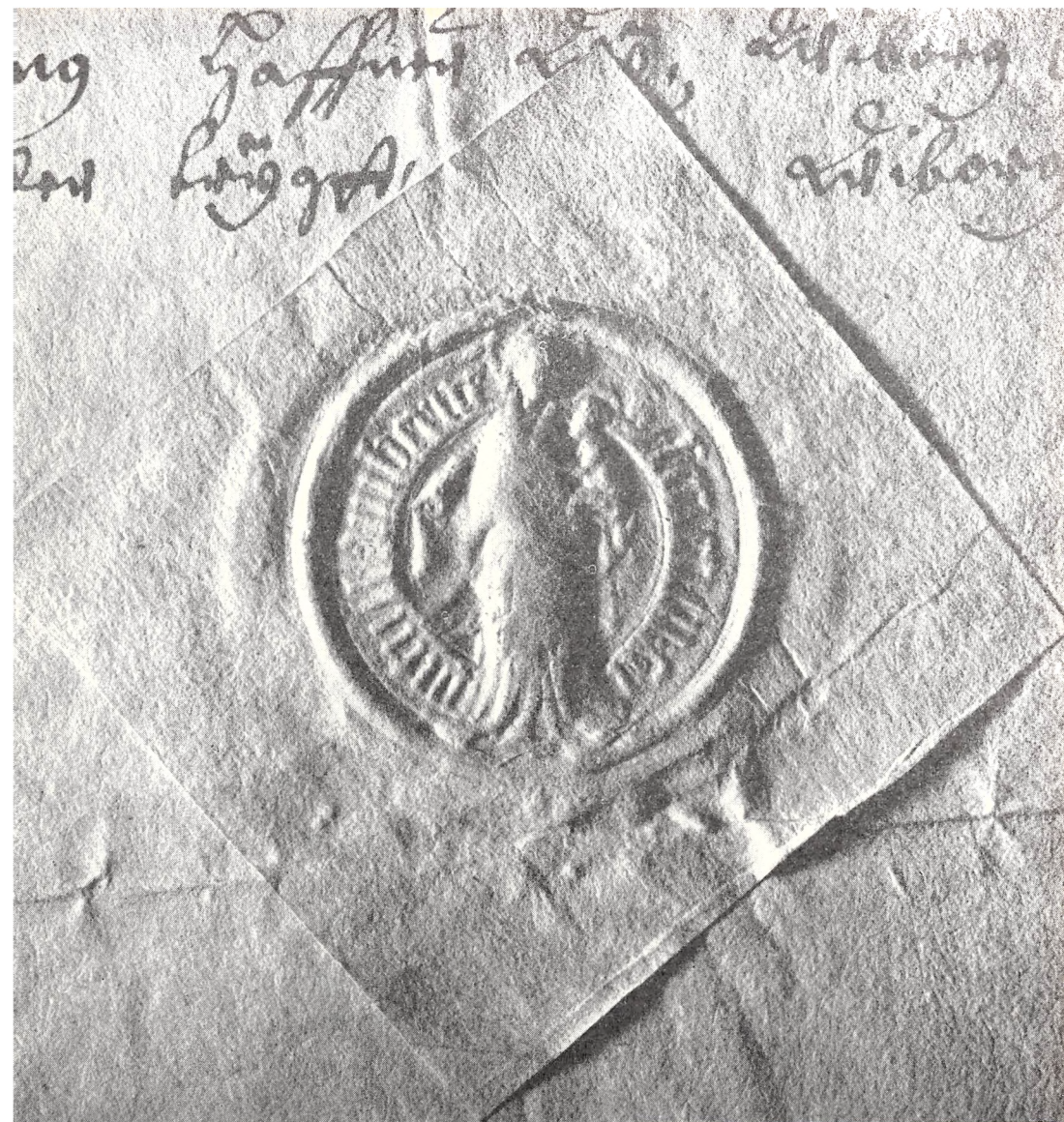
ret et kloster for augustinerkorherrer. Den økonomiske forvaltning havde altså været helt kollektiv eller »commun«; alle indtægter skulle gå i en fælles kasse og fordeles mellem korherreerne efter anciennitet og dyd – og måske efter kongelige, biskoppelige eller pavelige ordrer, privilegier eller »venlige henstillinger«. Ifølge P. Severinsen³ må der have været et og andet, der ikke var så godt, siden det lykkedes at ødelægge den klosterlige ordning i 1440.

Viborg kapitel blev altså »sækulariseret«. Den fælles garderobe, det fælles bord og den fælles bopæl blev opgivet og godsindtægterne fordelt efter et ligeligt system: De 15 kapitulares fik hver 1 læst korn til sin garderobe (pro corpore), 1 læst korn til sin mad (pro mensa) og dertil ½ læst salt fra Læsø. Da senere katedralskolens elever fik deres kost af Frederik II's kommunitet, viste det sig, at 1 læst korn pr. mund pr. år lige slog til; så disse præbender har ikke været urimeligt store. – De 3 prælater provst, ærkedegn og kantor har været mindst dobbelt så vel aflagt som de 12 almindelige kanniker, og de fik også dobbelt saltportion fra Læsø. Da de 12 kannikepræbender var praktisk talt lige værdifulde, var der ikke tale om option fra et ringere til et bedre præbende, og ingen af de »simple« kanniker blev prælater efter 1536.

Men klosteret havde haft væsentlig større kornindtægter end de 35–40 læster korn, der indgik i de 15 præbender. Disse ufordelte indtægter skulle efter planen fra 1440 gøres i penge og fordeles til de tjenstgørende kanniker. Denne uddeling, som også findes omtalt i forbindelse med de andre domkapitler, ser vi ikke noget til i det efterreformatoriske materiale; dér finder man en helt anden ordning, hvis alder næppe kan fastslås.

En mindre del af det samlede kapitels gods, nemlig øen og birket Læsø – og det såkaldte kannikefiskeri –, vedblev at tilhøre fælleskassen. Herfra ydedes præbendernes salt, senere betalt med penge, og heraf betaltes løn til birkefoged, organist, tårndegn m.fl. og udgifter til retssager og visse ekstraskatter.

Dette virkelig commune gods bestyredes og dets overskud fordeltes langt op i forrige århundrede endnu af resterne af det gamle kapitel, nemlig biskop, stiftsprovst og rektor, ja disse embeder modtog endnu op til midten af dette århundrede de nu stærkt reducerede Læsø-afgifter. – Når domkapitlets breve, især vedrørende Læsø, trods brande og tidens tand, er så forholdsvis velbevarede, skyldes det nok for en stor del, at de så længe var af praktisk værdi som adkomster og præcedensmateriale.

Viborg domkapitels senmiddelalderlige sekret, her fra et af kapitlet udstedt stolestadebrev af 1656. E. Rasmussen fot.

Af fællesgodset var noget vel allerede tidligt udskilt som domkirkens fabrica, dens byggefond, og efter 1536 blev kannikerne nødt til at afgive midler til katedralskolens genoprettelse, til supplerung af domkirkens midler og især til oprettelsen af Viborg Hospital. Omfanget af disse udskillelser kan af mangel på kilder ikke nøjere beskrives, ligesom det er overmåde lidt vi ved om domkirkens altres gods,

og hvor det blev af. – De beskedne rester af et altervikariat omdannedes til en slags uegentligt præbende, hvis indtægter gik til en af præsterne ved Gråbrødre kirke, siden til domkirkens kapellani.

Den største del af »commun«-godset med en kornrente på ca. 24 læster blev, vi ved ikke hvornår, udlagt som skiftegods.

Man må tænke sig, at disse betydelige indtægter, svarende til 2/3 af præbendegodset, først er blevet delt i indtil 15 lige store lodder, og efter hvert dødsfald i kapitlet er så den afdødes lod(lodder) fordelt ligeligt mellem de overlevende højst 14 kolleger. Denne mekanisme fremgår af en række opgørelser vedrørende dette skiftegods, som er bevaret for årene 1580–1658 i Viborg bispearkiv.⁴ Materialet er noget uens bevaret, således mangler det for årene 1596–1607, hvor den »hvide« pest 1602/03 synes at have medført 3–4 kannikers død.

Grundlaget for udlodningen var den afdødes egenhændigt underskrevne jordebog; flere gange måtte man nøjes med enkens opskrift og/eller fuldmægtigens erklæring, men de har nok været stort set rigtige. Jordebogen blev så delt i portioner, og skønt alle landgilderpersiller er angivet, beregnedes den enkelte lods sum kun af afgifter i rug, byg, havre, smør, sild og ål, sammenregnet i byskæpper og (Viborg-)skæpper hartkorn. Taxten var: 1 byskæppe (4/5 tønne) = 1 do. byg eller rug = 2 do. havre eller mel = ¼ tønne sild eller ål. Fra 1637 medvurderes også de små »beder«, således: 1 får = 2 lam = 8 høns = 4 gæs = 2½ skæppe hartkorn efter Viborg-mål, og fra samme år omregnes pengene (gæsteri og huspenge) 1 mk. gammel = ¼ rdl., 1 sk. gammel = 1½ sk. og 1 sk. grot = 18½ skilling »som nu er gængs«. – I al kornregning er det klart, at 1 byskæppe er 6 Viborg-skæpper, som der går 7½ af på tønden, mens tønden rummer 12 Salling-skæpper, og ligeledes at 1 ørte er 10 skæpper rug, 12 skæpper byg eller 20 skæpper havre, og det uanset hvor store skæpperne er.

Ved én ejendom, Hædenis i Kvols sogn, anføres det, at kapitlet kun har bondeskylden, herligheden hører til Tårupgård; alt det andet gods er øjensynlig privilegeret som adelsgods. – Det kunne være store mængder skiftegods, der blev »arvet«; sognepræsten ved Viborg Gråbrødre Kirke, Oluf Nielsen Skytte, der havde været kannik i næsten 40 år, efterlod sig ved sin død 1591 til hver af sine 9 kolleger en korn- o.s.v. skyld på 1 1/6 læst, småbederne altså ikke medregnet, og naturligvis heller ikke stedsmål, sagefald, ægt eller arbejde.

Lodderne valgtes i rang- og anciennitetsorden: provsten, ærkedegnen, kantoren og så kannikerne. Over for agrene på Viborg mark og

enge dér og langs Skalså gik man skematisk frem, så man tog hver en ager, så længe der var, og fortsatte tagningen ved næste dødsboskifte; kun provsten fik ingenting, for hans præbende havde sine egne agre.

Det var kun de residerende kanniker, der fik skiftelodder. I princippet skulle de virkelig bo »hos« domkirken og gøre tjeneste i kirken. Derfor havde også en del af dem egen residens, som de skulle vedligeholde; men efter branden i 1615 og den kejserlige besættelse 1627–29 forsvandt de eller blev solgt til private; den eneste, der endnu står, er kantors residens, som nu i over 400 år har været bispegård.⁵

Virkeligt residerende var der naturligvis altid nogle der var; andre nøjedes med at møde på de 4 tamperdage og efter særlig indkaldelse, men der var jo også det, der hed lovligt forfald, såsom sygdom og aktiv kongetjeneste. Residerende kunne man altså være på lidt forskellig vis, og på mange af de nævnte lodsedler ser man en residerende vælge portion på sin fraværende kollegas vegne, eller en kone på sin mands.

Ingen af de præbender, der perpetueredes (henlagdes) til bestemte embeder, nemlig til lektor theologiæ, biskoppen, rektor (efterhånden 2 præbender) og konrektor og hørerne ved katedralskolen, fik, skønt indehaverne vitterligt residerede, del i skiftegodset; bispem og rektor fik først lodder med de andre i de sidste 20 år før statsomvæltningen; men rektor fik, skønt han havde to præbender, dog kun ét skiftelod; det var altså ikke præbenderne, men præbendarerne der fik lodder.

Hvem var så disse viborgske kanniker? Da de normalt havde livsbrev og øjensynlig også havde haft det i katolsk tid, kan det ikke forundre, at de fleste »fra før« blev siddende til deres død. Det fornemste prælatur, provstiet, blev kun givet til adelige kongetjenere, mens læger i en periode besatte de to næste prælaturer. De 12 kannonikater anvendtes, når man ser bort fra de perpetuerede, til (be-)lønning for en meget afvekslende kreds af personer, i den sidste periode i tiltagende grad adelige; men ellers kan man bemærke, at domkirkens præster, som jo ikke havde noget sogn og altså ingen embedsindtægter, hele tiden havde præbender: Jens Hansen, død 1558, Kølsen; Peder Thøgersen, biskop 1571, samme; Jens Nielsen Bloch, død 1580, Hornum; Jacob Jensen Holm, bisp i Ålborg 1587, Klitgård; Jens Pedersen, død 1603, Lime 1594; Villum Paludan, død 1634, Stenild; og dette præbende blev ved embedet perioden ud. Mærkeligere er det dog, at alle fire sognepræster i Viborg i en periode også var kanniker;

de var jo sognepræster i en købstad og burde derfor lønnes af byens kasse og af tiender af markjorderne; skulle de belønnes, fordi den lutherske evangelieforståelse så tidligt havde slået rod her i byen, eller skulle byen belønnes, fordi den havde støttet Hans Tausen?

Betragter man domkapitlets samlede gods, kan man godt forundres over dets geografiske fordeling. Meget lå samlet og praktisk i en bue nord og vest om Viborg mellem Løvelbro og Finderup; men af det øvrige lå det allermeste langt borte: Fur nord for Salling, Lundø ved Fjends herreds nordspids, Nørholm mellem Nibe og Ålborg og Gudumholm med Mou og Dokkedal i det fjerneste Fleskum herred for ikke at tale om Læsø. Ét er, at det må have været besværligt, det viser det bevarede Læsø-stof; et andet er spørgsmålet om, hvorfor det var sådan, og hvordan det var blevet sådan. Dette spørgsmål kan næppe løses, desværre. Det ville være spændende at opklare, hvem der oprettede de kirkelige stiftelser og institutioner, og endnu mere hvad det var for interesser, der bevægede dem dertil; de overleverede kilder skjuler bevæggrundene under fromme slør og »kristelige« formler.

NOTER

1. Kancelliets brevbøger, registre og tegnelser.
2. Se bl.a. P. Severinsen: *Viborg Domkirke*, 1932, s. 373ff.
3. P. Severinsen, op. cit., s. 284ff.
4. Pakken: Domkapitlets Fællesgods 1580–1658, LA Vib C 2 nr. 253.
5. Viborg bispearkiv i RA, 22/1 1558.

DET AUGUSTENBORGSKE SØLVKAMMER

Af Jørgen Paulsen

I 1930–31 lykkedes det Frederiksborg Museet at erhverve en meget omfattende og værdifuld samling billeder, møbler og kunstgenstande fra godset Primkenau i Schlesien, som hertug Christian August i 1853 havde købt for en del af den afståelsessum, han ved overenskomsten af 30. december 1852 havde fået i erstatning for sine af den danske stat under Treårskrigen beslaglagte godsbesiddelser på Als og i Sundeved. Det var enken efter den i 1921 afdøde sidste augustenburgske hertug Ernst Günther, der på grund af tidernes ugunst så sig nødsaget til at realisere en stor del af familiens indbo.

Denne samling omfattede også en mængde sølvsager, bl.a. store pragtstykker som Christian Gyldenløves sølvkaminskærm og et par imponerende søjleborde, gueridoner, fra begyndelsen af 1700-årene, samt tre rigt dekorerede toilet- eller smykkeskrin, som Christian V i 1688 menes at have givet sin maitresse Sophie Amalie Moth i julegave. Endvidere dronning Juliane Maries fine, sølvforgylde toiletgarniture, der for hovedpartens vedkommende er udført i Augsburg omkring tiden for hendes bryllup med Frederik V, og som senere blev suppleret op af københavnske guldsmede, da det i 1786 blev skænket til prinsesse Louise Augusta ved hendes bryllup med hertug Frederik Christian II af Augustenborg. Endelig 86 lysestager, de fleste fra 1700-årene, samt et stort parti bordsølv, bl.a. 3 suppeterriner, 9 store fade, 72 tallerkener, en rig variation af forskelligt andet service og en del fine spisebestik, knive og gafler med skafter af Meissenporcelæn.

Mange af disse ting er forsynet med monogrammer, der peger hen på forskellige medlemmer af hertugfamilien i tidsrummet fra ca. 1700–1848.

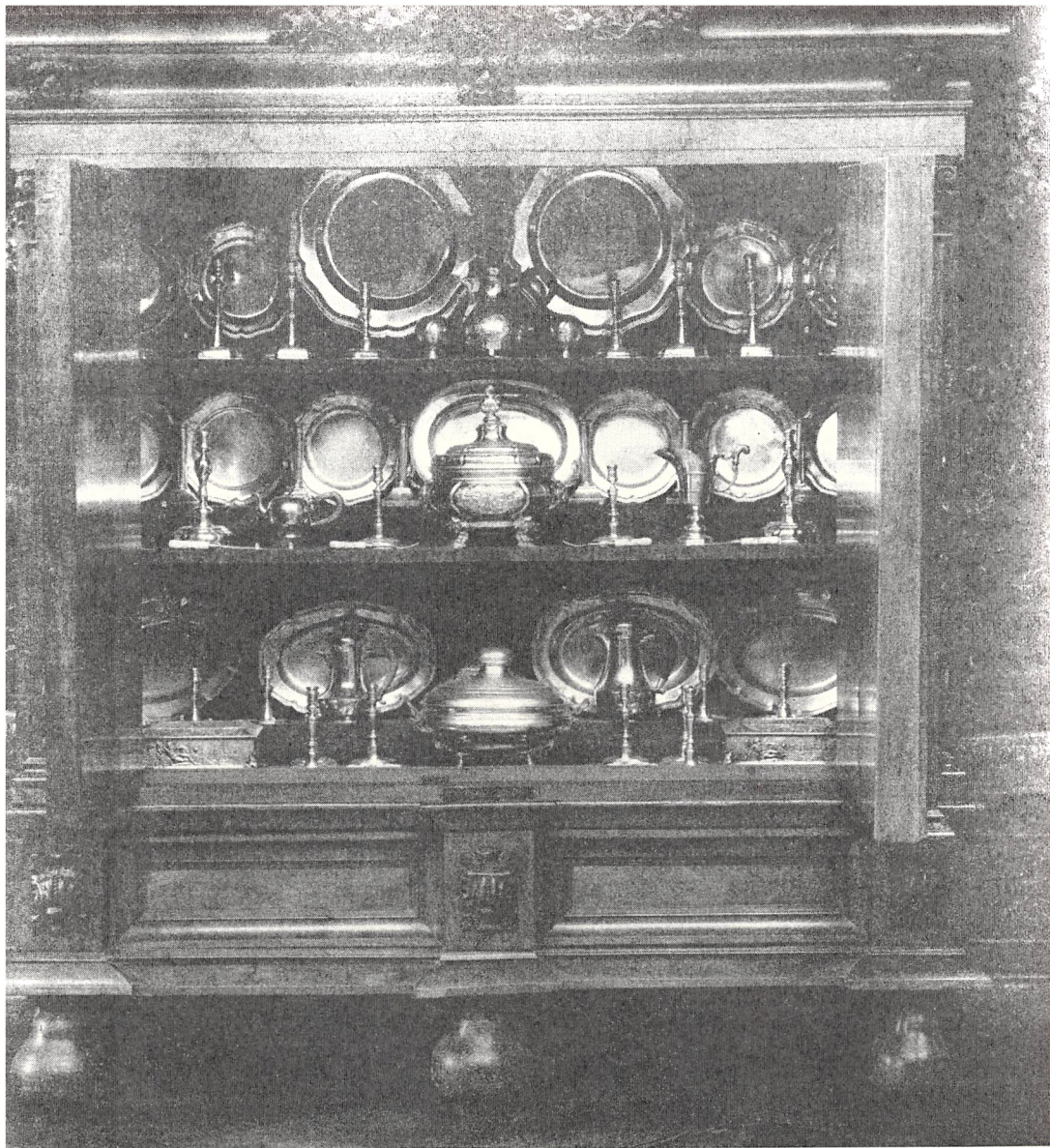
Genstandene har bystempler fra Augsburg, Hamburg og Glückstadt ved siden af København samt Sønderborg og Åbenrå, der ligger i nærheden af Augustenborg og Gråsten slotte, og hvis guldsmede derfor fik adskillige bestillinger fra hertugfamilien. Mestermærker og lødighedstegn borger for genstandenes kvalitet, idet der dog kan kon-

stateres en tydelig forskel på de ting, der er udført i Augsburg – sølvbyen over alle andre – og dem fra Sønderborg og Åbenrå. For nogle af stykkerne gælder, at de yderligere er forsynet med et A eller et G, alt efter om de har hørt til Augustenborg eller Gråsten slot's inventar. Endelig skal anføres, at fade og tallerkener har indgraverede numre under bunden, – efter talformen at dømme påført i første halvdel af 1800-årene. Disse nummerangivelser vidner ved deres spredthed om, at den af museet i sin tid erhvervede part af sølvet fra Augustenborg og Gråsten blot var en del af et større hele.

Hidtil har det ikke været muligt at give et vel begrundet svar på det ofte stillede spørgsmål om det hertugelige sølvkammers omfang og nærmere indhold. Takket være en lille pakke akter i Rigsarkivet, omhandlende en spændende skattejagt på Augustenborg i 1848, er der imidlertid nu skabt mulighed for en endog ret koncis besvarelse af dette spørgsmål.

De dramatiske begivenheder i København, Kiel og Rendsborg i martsdagene 1848 skabte uro over by og land i hertugdømmerne. Øen Als og Augustenborg kom hurtigt i brændpunktet både civilt og militært, bl.a. som følge af hertugens direkte deltagelse i begivenhederne på slesvig-holstensk side. Allerede dagen efter de stænderdeputeredes fællesmøde i Rendsborg den 18. marts forlod hertugen Augustenborg slot. Efter at have gjort ophold på Gråsten slot tog han til broderen, prins Frederik på herregården Nør for at blive orienteret om den allerseneste udvikling, forinden han over Hamburg rejste til Berlin, hvor han som bekendt ved et personligt møde med den preussiske kong Frederik Vilhelm IV den 24. marts fik dennes tilsagn om støtte til en eventuel militær intervention til fordel for hertugdømmerne, hvis det skulle komme til krig med Danmark.

Hertuginde Louise Sophie, født komtesse Danneskiold-Samsøe, og børnene – de to prinser, 19-årige Frederik og 17-årige Christian, samt de tre prinsesser Louise Auguste, Amalie og Henriette – forblev endnu nogle dage på slottet. Men den 25. marts blev de underrettet om begivenhederne i Rendsborg dagen før, og endnu samme aften kom der besked fra hertugen, der da var nået tilbage til Hamburg, om at de hurtigst muligt skulle forlade Als. Næste morgen nåede hofchefen v. Cossel til Augustenborg for at ordne det videre fornødne med hensyn til deres afrejse. Den fandt derefter sted i huj og hast samme eftermiddag. Først blev en vogn sendt af sted med prinserne, ledsaget af deres huslærer, dr. Steffensen, og et par timer senere blev det hertug-

Barokskab med udstilling af bordservice af sølv, hidrørende fra Augustenborg og Gråsten slotte. Frederiksborg Museet. Lennart Larsen fot.

indens og døtrenes tur. Så hurtigt som alt måtte foregå, var det kun det allernødvendigste personlige udstyr, der kunne komme med i vognen. I denne forbindelse kan anføres, at hertuginde ikke glemte at tage den lille, læderbetrukne trækasse med, hvori hun ved kortere eller længere bortrejse fra Augustenborg altid medbragte sine juveler og diamanter.

Da også hofchefen var taget afsted, var der på slottet kun følgende af staben tilbage: overinspektør, hofråd Bahrt, godsinspektør Haack på den nærliggende hovedgård, husfoged Grotian, hushofmester Speerschneider, hofskriver Olsen og oldfrue Julie Hagemeister.

Rygtet om hertugfamiliens flugtlignende afrejse bredte sig hurtigt i flækken og omegnen. Det bidrog til at øge den i forvejen voldsomme bevægelse på øen Als. Hertugen var lidet afholdt blandt bønderne, selv om mange af dem stod i et vist afhængighedsforhold til ham som storgodsejeren. Nu blev det til en umiskendelig demonstration af sindelaget imod alle, der måtte have slesvigholstenske sympatier. Den 27. marts om formiddagen strømmede beredne alsiske bønder til Nordborg for at give deres mishag til kende over for den derværende herredsfoged, dr. Momme Steffens, en af hertugens nærmeste tilhængere. For at dæmpe uroen måtte denne søge bistand hos nogle ansete bønder fra egnen, og disse benyttede da lejligheden til at indkalde bønderne til et møde om eftermiddagen i deres hjemby Mjels. Her blev det under stor begejstring besluttet at oprette en folkevæbning. I den følgende tid sluttede op imod 3.000 mænd i den våbenføre alder sig til dette mere eller mindre godt bevæbnede korps, som snart udviklede sig til en velorganiseret halvmilitær enhed, der navnlig blev sat til at bygge forskansninger langs Allsund og andre steder på øen, hvor der eventuelt kunne ventes fjendtlige angreb.

Allerede under 27. marts udnævnte Frederik VII en af sine gode bekendte fra Fredericia-tiden, nemlig generalkrigskommissær H. C. Riegels fra Snoghøj, til kommandant på øen Als. Han var født i Nordborg og blev derfor af alsingerne betragtet som en af deres egne. Den 1. april ankom han til Sønderborg for at overtage sit nye embede, og det skulle snart vise sig, at han både som militær og civil chef var mand for sin hat. Han sørgede blandt andet for, at Sønderborg, der havde en slesvigholstensk sindet borgmester, og Augustenborg godsdistrikt, hvor hertugens embedsmænd og funktionærer havde stor indflydelse, blev lagt ind under amtmandens overmyndighed.

Kongen selv kom den 6. april til Sønderborg i følge med garden til fods. Han må have været stærkt opsat på personligt at komme ud til Augustenborg, for allerede dagen efter aflagde han sit første besøg på slottet. J. P. Trap, der var med i kongens følge, fortæller i sine erindringer, at ved den lejlighed stod hushofmesteren og tjenerskabet i deres livrer opstillet i forhallen, medens der var dækket bord i spisesalen ved siden af. Alt på slottet vidnede om familiens hovedkuls afrejse. I det daglige værelse lå der sytøj og bøger, således som man

kunne forlade det for at gå ind og tage en frokost. Musikalier lå opslået på klaveret, uåbnede breve på skrivebordet, men – siger han – sølvstøjet var borte, det havde den omhyggelige hushofmester Speerschneider skjult.

Majestæten skal ved dette besøg have været mest optaget af at gennemrode hertugens papirer, hvoraf en anelig bunke straks blev taget med. På tilbagerejsen fra sit 3 uger lange ophold ved hæren i Sønderjylland og Fredericia kom kongen endnu engang til Augustenborg. Det var den 28. april, – fem dage efter det ulykkelige slag ved Slesvig. Han besøgte da de sårede på det nyoprettede lazaret i enkehertuginde tidlige bolig, »Palæet«. Samme dag fik oberst C. F. Hansen overdraget den højeste militære kommando på øen, medens H. C. Riegels noget senere blev udnævnt til civilguvernør og chef for landbevæbningen.

Det augustenburgske godsdistrikt fik efterhånden nye mænd på de vigtigste poster. Hofråd J. O. Th. Prehn blev afskediget fra sin stilling som herredsfoged og afløst af den stedlige aktuar J. G. Carstens. Overinspektør D. N. Bahrt beholdt sin stilling i nogen tid, men han må snart have vist sig for genstridig. Den 14. maj blev han derfor ikke blot afskediget, men samtidig under militær bevogtning deporteret til Fåborg. Først en månedstid senere udnævntes hans efterfølger, F. E. Hornemann, hidtidig forvalter på Silkeborg domæner, i stillingen som konstitueret overinspektør.

Det kan ikke have været længe, førend der i den lille flække og i omegnen hørtes rygter om, at sølvstøjet på Augustenborg i den hektiske tid efter hertugfamiliens bortrejse var blevet skjult på et eller andet hemmeligt sted. Militæret interesserede sig også for sagen, hvilket ses af en indberetning, som oberst Hansen den 22. maj sendte til krigsministeriet. Det meddeles her, at premierløjtnant, baron H. F. Rosenkrantz har foretaget en undersøgelse, men der nævnes ikke noget om resultatet. I første omgang sker der heller ikke videre, vel fordi man anså det for en prekær affære. Men den altid stærkt engagerede H. C. Riegels har nok presset på, for i første halvdel af juni kunne han til det slesvig-holsten-lauenborg'ske kancelli give meddelelse om, at hushofmester Speerschneider havde tilstået at have skjult sølvstøjet. Riegels satte ham til at udarbejde en fortegnelse over, hvilke ting det drejede sig om. Den er dateret 11. juni. Imidlertid svarede kancelliet under 15. juni tilbage, at der »... for det første intet videre skulle foretages i denne sag«.

Kort efter sin tiltræden som overinspektør lod Hornemann under 29. juni afsende en kopi af Speerschneiders liste til kancelliet sammen med en forespørgsel om, hvorvidt der fra hans side skulle foretages noget til sølvtojets tilvejebringelse. Endnu engang tøvede man. Men så skete der det, at krigsministeren fik en anonym anmeldelse om, at sølvtojet holdtes skjult i slottets vinkælder. Denne lod han – efter at have indhentet en udtalelse fra hidtil oberst, nu generalmajor Hansen – gå videre til kancelliet, idet han udbad sig en udtalelse om, hvorvidt der i den anledning skulle foretages noget gennem de civile myndigheder. Først da besluttede kancelliet, at der måtte anstilles undersøgelse på Augustenborg slot for at opdage, hvor hertugens sølvtoj måtte være gemt. Man skrev den 24. juli til overinspektøren om, hvorledes undersøgelsen skulle foregå. Herredsfoged Carstens skulle anmodes om at føre en protokol over hele handlingens forløb, hvorved en fortegnelse over alt, hvad der fandtes, skulle optages, sølvtojet vejes, indpakkes og forsegles. Protokollen med fortegnelsen skulle derefter indsendes til kancelliet, idet en behørig verificeret genpart skulle overlades Speerschneider, en anden henlægges i overinspektørens arkiv. Sølvtojet skulle senere sendes til København på en sikker måde efter nærmere aftale med kancelliet.

Umiddelbart efter modtagelsen af denne skrivelse i Augustenborg hen på eftermiddagen den 28. juli, skred overinspektøren til handling. Klokkeren 5½ mødtes på herredsfogdens kontor foruden Hornemann herredsfoged Carstens, hushofmester Speerschneider, som vidner overlæge Clemensen og dr. Faye, samt fuldmægtig Nielsen som sekretær for herredsfogden. Overinspektøren indledede med at fremlægge en ham under samme dag fra civilguvernør Riegels oversendt fortegnelse over en del af hertugens sølvtoj, som var i hushofmesterens besiddelse. Han gjorde i denne forbindelse opmærksom på, at han selv allerede straks efter sin ankomst til Augustenborg i slutningen af juni måned af hushofmesteren havde modtaget en ligestyldende kopi, som af ham var indsendt til kancelliet. Overinspektøren ville vel derved understrege, at sagens forhaling ikke skyldtes ham.

Derefter opfordrede han Speerschneider, om hvem det anføres, at han var autoriseret i sin stilling af kancelliet, til at påvise, hvor han havde forvaret det i fortegnelsen anførte sølvtoj, hvilket hushofmesteren erklærede sig beredt til. Under dennes ledelse begav det lille selskab sig derefter ud til *en hytte ude i parken*, ved hvilken en del af sølvtojet skulle være skjult. Efter at have gravet i en dybde af halv-

anden fod fandtes følgende genstande: 17 runde og 26 ovale fade, 4 suppeterriner og fade til at sætte under dem samt 168 tallerkener i en trækasse. Sølvstøjet blev bragt hen i vinkælderen, og der blev rekvireret en vagt til at stille ved hytten.

Dernæst førtes selskabet til den i den sydlige fløj af slottet liggende såkaldte *ølkælder*, hvor Speerschneider påviste en plads, som var belagt med mursten. Disse blev taget bort, og under dem fandtes nedgravet: 4 kasser med sølvstøj, 3 terriner med låg og suppeholdere, 3 thepotter, 2 sukkerskåle, 1 lysestage og armene til 2 trearmede lysestager. Disse sager blev bragt hen i kælderen til de øvrige.

Det næste sted blev *slotskirken*. Her var under opgangen til prædikestolen gemt følgende genstande: 24 pokaler, 2 toiletskrin med indhold, 1 rejseapotek, 1 skede og 1 kårde uden fæste, som hushofmesteren opgav at være den såkaldte diamantkårde, 1 suppeterrin med låg, 1 marmorplade med sølvindfatning, 1 spejl med sølvramme, 1 større spejl med sølvforgyldt ramme, hvilket alt blev bragt hen i vinkælderen.

Efter at dette var sket, blev kælderdøren forsejlet med herredsfogderiets embedssegel, og uden for dørene henholdsvis til det indre slot og til køkkengården posteredes skildvagter. Det var blevet sen aften, og man måtte indstille forretningen for denne dag. Speerschneider blev taget under overinspektør Hornemanns personlige opsyn for natten, og man skiltes for atter at mødes den følgende morgen.

Den 29. juli indledtes med at Speerschneider i *sølvkammeret* efterviste en kurv med sølvstøj. Den blev bragt hen i vinkælderen og tømt for indholdet: 1 stor præsenterbakke, 1 plademenage, 6 thesier, 3 bægre, 3 flade sukkerskåle, 1 spritlampe, 1 sennepsglas med sølvglås, 28 saltkar, 9 propper, 2 thedåser, 1 sennepskande med ske, 2 smørsker, 1 sukkertang, 9 theskeer, 3 saltskeer, 2 lysestager, 1 flødekande, 1 strøske, skaffet til en ske og 2 lysmanchetter. På samme sted fandtes desuden, indpakket i et klæde: 4 dubletter, 2 pistoler, 3 kuglerifler, 5 diverse sabler, som hushofmesteren angav at tilhøre hertugen, og hvoraf de to platte dubletter var ombyttet med to andre, som han havde fået i flækken ved udleveringen af de øvrige bøsser til bønderne. Det skal her indskydes, at bønderne allerede den 27. eller 28. marts havde forlangt Augustenborgs rustkammer åbnet og fået udleveret de derværende våben.

I henseende til diamantkården bemærkede hushofmester Speerschneider, at han havde fæstet i sit værge og ville være villig til at

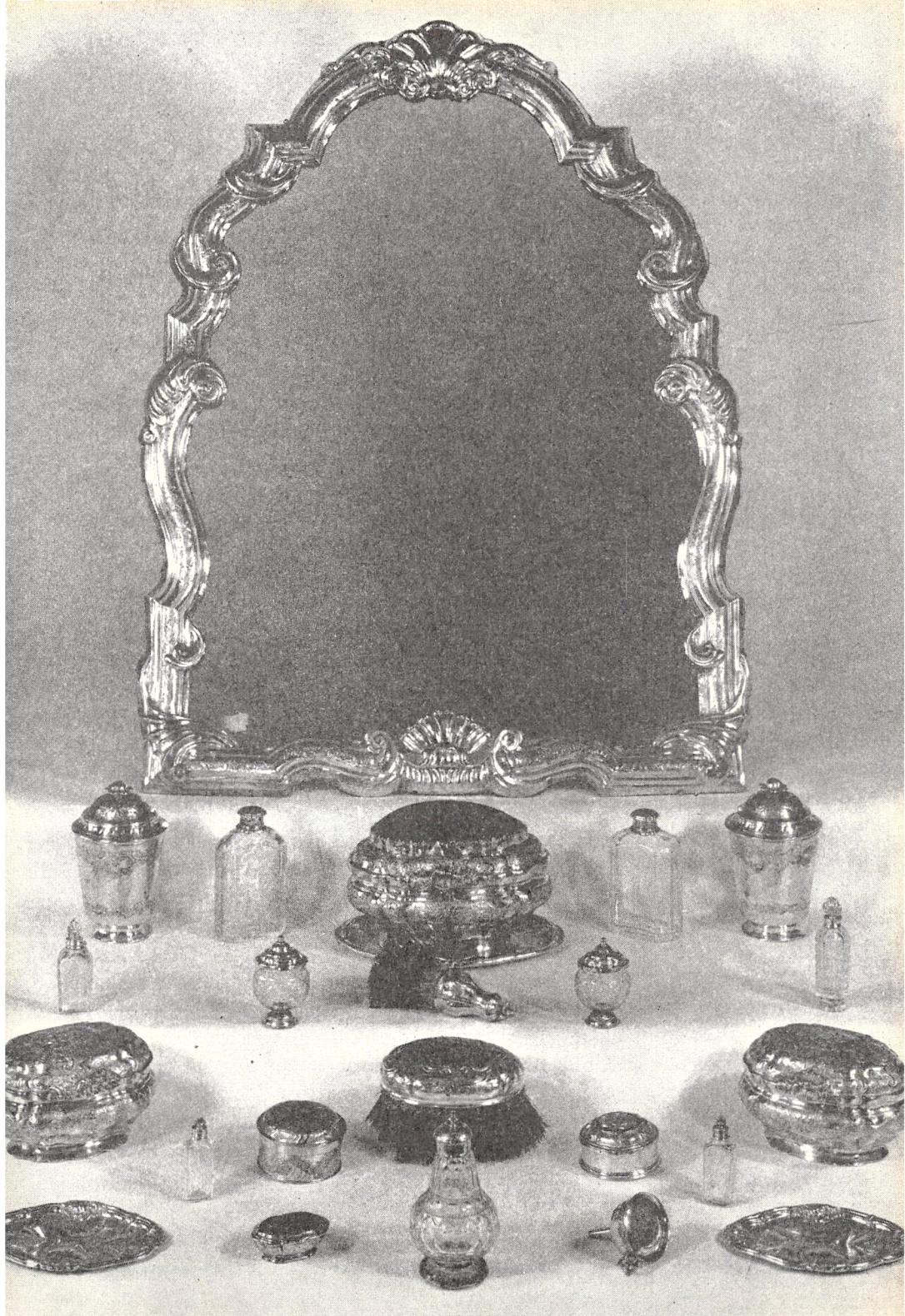
udlevere det efter højere ordre. Desuden vedgik han, at han et sted på øen havde gemt en kiste med 100 dessertbestik, – knive, gaffler og skeer –, som han ville aflevere i morgen. Med hensyn til hans påtegning på fortegnelsen, om at han på flere forskellige steder på slottet havde forvaret en del forskellige nipssager, fortrinsvis tilhørende hertuginde, prinserne og prinsesserne, anmodede han om, da samme ikke havde nogen synderlig værdi, at de fremdeles måtte forblive under hans specielle tilsyn, varetægt og ansvar. Overinspektøren sagde hertil, at det ville han indhente nærmere ordre om fra ministeriet.

På foranledning af overinspektøren erklærede hushofmesteren, at husfoged Grotian og inspektør Haack fra hovedgården havde været ham behjælpelig med at nedgrave sølvtøjet ved hytten i parken, Grotian alene ved nedgravningen i ølkælderen, hvorimod alle øvrige sager af ham selv alene var besørget gemt på de steder, hvorfra de nu tildels var optaget. Endvidere bemærkede han, at alle pretiosa og diamanter, tilhørende det hertugelige hus, af hertuginde var blevet medtaget ved hendes afrejse fra Augustenborg, hvilket han, hvis det blev forlangt, med vidner nærmere kunne godtgøre. En sådan vidneafhøring blev efter kancelliets ordre foretaget den 10. august, ved hvilken lejlighed samtlige indkaldte forsikrede, at hertuginde havde medtaget disse værdigenstande.

Om duplikatprotokollen sagde Speerschneider, at den var beroende hos hofchef v. Cossel, men den kunne tænkes at være henlagt med andre papirer i biblioteket. Man begav sig derefter i nærværelse af den tilkaldte hofskriver Olsen til *biblioteket*, hvor den omtalte duplikatprotokol ganske rigtigt forefandt. Den blev overleveret til overinspektøren.

Man begav sig derpå hen i Speerschneiders private bolig, hvor han i *brændestalden* påviste et sted, bedækket med jord. Efter at pladsen var ryddeliggjort, opgravedes en kasse og et blikskrin, der var forsynet med lås. Derudover overleverede hushofmesteren følgende genstande: 3 thedåser, 1 portvinstragt, 1 lille klokke, 3 sølvgaffler, 1 theske, 1 dessertske, 1 sølvcrayon samt 1 sølvforgylt kniv og gaffel. Disse ting blev bragt hen i vinkælderen til de øvrige.

Overinspektøren bemærkede herefter, at herredsfogden under forretningens gang havde gjort ham opmærksom på, at der efter rygtet skulle forefindes en samling af mønter og medailler, og at navnlig husfogden havde angivet, at heftet til diamantkåden måtte være i Speerschneiders værge, efter at han få dage før herskabets bortrejse havde taget det af kåden. Foreholdt dette fulgte udleveringen af blikkassen,

Dronning Juliane Marie's og senere hertuginde Louise Augusta's toiletgarniture af forgyldt sølv. Frederiksborg Museet. Lennart Larsen fot.

hvori de værdifulde genstande skulle være, samt af en af ham forfattet protokol, der indeholdt specifikation over mønter, bijouterier og andre sådanne genstande. Denne protokol forblev i overinspektørens værg, for at der kunne tages afskrift af den.

Til slut opfordrede Hornemann hushofmesteren til samvittighedsfuldt at opgive, om der nu var flere steder, hvor han havde skjult sølvtøj eller andre værdifulde genstande tilhørende hertugen og den hertugelige familie. Speerschneider bemærkede dertil, at der ikke var noget sådant sted tilbage, som ikke var påvist, men at alt måtte stemme med de indgivne fortegnelser og protokoller, og forsåvidt nogen uoverensstemmelse skulle findes ved revisionen, ville han nøjagtig kunne opgive, hvori samme bestod.

Forretningen blev derefter foreløbig sluttet, idet overinspektøren bemærkede, at han den følgende dags morgen ville sende bud til Sønderborg, for at en guldsmed kunne komme til stede og veje sølvtøjet, hvorefter den specielle specifikation ville blive affattet. Herredsfogdens protokol blev derefter forelæst for de nærværende og efter ratifikation behørig underskrevet.

Den følgende dag – den 30. juli – sendte overinspektøren til kancelliet en kort meddelelse om forretningens gang, bilagt en afskrift af protokollen. Han meddelte samtidig, at han forventede alt klar til eventuel afsendelse onsdag den 2. august. Kancelliet svarede omgående, at man snarest muligt ville sørge for en passende lejlighed, hvorved sølvtøjet kunne overføres til København.

Allerede den 1. august meddelte general Hansen krigsministeren, at overinspektør Hornemann havde underrettet ham om, at der var forefundet ca. 30.000 lod sølv, en møntsamling, bijouterier, guldsager m.m. ved den foretagne ransagning. Han vedlagde et uforseglet brev fra hushofmester Speerschneider til hertugen og henstillede til ministerens afgørelse, om brevet over Malmø og Lübeck kunne afgå til sin bestemmelse. Krigsministeren sendte dette brev videre til udenrigsministeren, og af en påtegning derpå af kammerjunker Carl v. Rosen i kancelliet ses, at det d. 10. august blev bestemt, at det kunne afgå efter sin bestemmelse til en hr. Platzmann i Lübeck. Det har uden tvivl indeholdt en beretning fra hushofmesteren om det, der var sket med hensyn til sølvtøjet og værdigenstandene på Augustenborg.

Den 7. august sendte overinspektør Hornemann kancelliet den endelige indberetning vedrørende forretningen på Augustenborg den 28. og 29. juli, bilagt de to originale protokoller, nøglen til blikkas-

sen med de særligt værdifulde ting, samt en specificeret fortegnelse over indholdet af hver af de 14 kasser, hvori sagerne var blevet indpakket. Han oplyste, at vægten for sølvets vedkommende udgjorde ialt 31.981 lod og for guldets 319 lod. Omregnet i vor tids vægtenhed bliver det 495,6 kg sølv og 4,94 kg guld.

Den specificerede fortegnelse over kassernes indhold må siges at være udarbejdet med stor omhu og akkuratesse. For hver enkelt genstands vedkommende er der henvisning til originalprotokollens sidetal og nummer. I de tilfælde, hvor man har forefundet monogrammer på tingene, er dette anført, – lad så være at der her forekommer et par tilfælde af bogstavombytninger, som dog let lader sig verificere. Der er næppe noget at sige til, at de involverede ikke har været helt fortrolige med de ældre slægtleds navne. På dette punkt er der imidlertid god hjælp at finde i den korte liste, som Speerschneider udarbejdede den 11. juni. Her er monogrammerne tilføjet med sirligt kopierede håndtegninger efter originalerne. Mestermærker og bystempler har man ikke noteret. Dels var tiden jo knap, dels tillagde man næppe dengang sådanne stempler den betydning, vi gør i dag.

Det vil i denne forbindelse ikke være rimeligt at aftrykke fortegnelsen in extenso. For dog at give et lille indtryk af samlingen som helhed meddeles et kort sammendrag vedrørende de enkelte kassers indhold.

Monogrammerne henpeger på følgende personer:

- CA = Christian August I, hertug 1714–54
- FL = Frederikke Louise, født grevinde Danneskiold-Samsøe, foregåendes hustru
- FC = Frederik Christian I, hertug 1754–94, eller dennes søn Frederik Christian II, hertug 1794–1814
- LA = Louise Augusta, født prinsesse af Danmark, foregåendes hustru
- CFA = Christian August II, hertug 1814–48
- LS = Louise Sophie, født komtesse Danneskiold-Samsøe, foregåendes hustru

- Kasse nr. 1: 43 ovale og runde fader, deraf
 - 16 ovale og 7 runde med FC(I)
 - 10 ovale og 8 runde med LA
 - 2 runde med FL
- nr. 2: 168 tallerkener, deraf 24 med CA, 72 med FC (I) og 72 med CFA

- nr. 3: Diverse bestik m.m., hvoraf nævnes
 - 130 knive, 30 gafler og 12 skeer med CA
 - 36 knive, gafler og skeer med LA
 - 81 knive, 79 gafler og 74 skeer med CFA
 - 4 par forskærersæt, 9 potageskeer, deraf 2 med CA, 3 med LA
 - 9 ragoutskeer, deraf 4 med LA og 5 med CFA
 - 3 strøsukkerskeer med hhv. CA, LA og LS
 - 1 puncheske, 5 fiskeskeer, 2 aspargestænger
 - 2 smørknive og 2 sennepsskeer med CFA
 - 90 saltskeer, deraf 40 med CA
 - 6 sauceskeer med CA, 1 strøsukkerske, 1 ostekniv
- nr. 4: 48 dessertknive, -gafler og -skeer
 - 24 dessertknive, -gafler og -skeer med CA
 - 100 dessertknive, -gafler og -skeer med CA
 - 130 theskeer med CA
 - 36 theskeer, 1 pickles-tang
- nr. 5: 4 kasseroller med låg
- nr. 6: 4 klokker (= store varmebækkener)
- nr. 7: 6 thepotter, 9 thesier, 8 thedåser
 - 19 kaffekander, 5 spølkummer, 2 vandkander
 - 9 sukkerskåle, 1 sukkerdåse, 2 flødekander
 - 41 vinskilte, 1 portvinstragt, 1 stor vintragt
- nr. 8: 3 strøsukkerdåser, 28 saltkar, 1 plademenage
 - 4 trearmede lysestager, 8 toarmede lysestager, 1 natlampe
- nr. 9: 50 lysestager med LA, 1 præsenterbakke med LA
 - 4 terriner med indsats, låg og underfade med LA
 - 4 terriner med låg og indsats, 3 præsenterbakker
- nr. 10: Forgyldt toiletgarniture, det såkaldte guldtoilette
 - Sølvtoilette, som hører til på Gråsten
 - 2 vandkander, 1 dåse af kokusnød med sølvbeslag
 - 1 kårde med diamantheft , 1 rejseapotek
 - 1 rejsetoilet
 - 1 lille thedåse med de i hertugens værelse forefundne pretiosa
- nr. 11: 1 trækasse med en blikdåse med guldsager, diamanter etc.
 - 1 trækasse med en taffelopsats
 - 1 trækasse med 7 pokaler, deraf 4 i futteral
- nr. 12: 13 pokaler i futteral
 - 1 pakke med 8 lysestager afleverede af oldfruen
- nr. 13: 4 pokaler i futteral
 - 2 pakker med hver 12 lysestager afleverede af oldfruen
- nr. 14: 1 pokal i futteral
 - 1 pakke med 12 lysestager afleverede af oldfruen

Den 8. august afsendtes de 14 kasser, mærkede »Augustenborg Sølvtoi« med dampskibet »Geiser« under kommando af kammerjunker A. Krieger, som gav overinspektøren på Augustenborg kvittering for modtagelsen, til København. Det var egentlig meningen, at staldmester, kammerherre Bardenfleth, skulle have taget sølvtojet med i forbindelse med afhentningen af hestene fra det augustenborgske stutteri, men »Geiser« kom først til Sønderborg, og så benyttede man lejligheden. To dage senere ankom dampskibet til København, hvor sølvtojet blev afleveret i Nationalbanken. Samme dag udfærdigede kancelliet en allerunderdanigst forestilling, som den 11. august forelagdes for majestæten på Frederiksborg slot. Kongen havde på et tidligere tidspunkt befalet, at sølvtojet skulle afleveres til ham personligt på Frederiksborg, men han må åbenbart have skiftet mening, for den på kancelliets forestilling af Frederik VII egenhændigt påskrevne resolution lyder: »Vi ville allernådigst, at indbemeldte Sølv og Guld m.v. stilles til Vor Finantsministers Disposition, alene med Undtagelse af den i Kassen Nr. 10 indpakkede Kaarde med Diamantheft, hvilken bliver at indsende directe til Os.«

I denne anledning blev den omhandlede kasse den 15. august fra Nationalbanken bragt hen i kancelliet, hvor den i nærværelse af detes højeste embedsmænd – etatsråd, professor Chr. Paulsen, kammerjunker v. Rosen, kontorchef v. Prangen, samt kancellist Wøldicke som protokolfører – blev åbnet, kården udtaget og overgivet v. Rosen til videre besøgelse. Kassen blev derefter atter lukket til, forseglet med to af kancelliets samt etatsråd Chr. Paulsens private segl, og returneret til banken. Den følgende dag blev kården bragt ud til Frederiksborg slot, hvor kongens adjutant Fensmark tog imod den og kvitterede for modtagelsen.

Efter finansminister, grev A. W. Moltkes bestemmelse blev åbningen af kasserne og den nærmere disposition med hensyn til nogle sagers opbevaring og andres anbringelse for finansernes regning overdraget til kommitteret i finansdeputationen, justitsråd Jonas Collin og møntkontrollør Alsing. I overværelse af kammerråd, møntmester Svendsen og bankassistent Thomsen som vidner åbnede Collin og Alsing i de følgende dage hver kasse for sig, vejede og vurderede indholdet, hvorefter sølvtojet atter indpakkedes i samme kasse, som forsegledes med finansdeputationens, bankens og møntens segl. Guldsager og pretiosa blev derimod efter befaling udtaget og forbeholdt en nærmere undersøgelse.

Resultatet af denne gennemgang foreligger i form af to beretninger afgivet af Collin og Alsing til kancelliet under henholdsvis 31. august og 4. september 1848.

Den første er der ikke grund til at opholde sig nærmere ved, eftersom den nøje følger den fortegnelse, der fulgte med kasserne, idet dog protokolhenvisninger og angivelser af monogrammer er udeladt, medens til gengæld her er angivet den nøjagtige vægt af hver enkelt genstand eller servicesæt. Man gør opmærksom på et par forglemmelser, nemlig at der i kasse nr. 4 findes 6 theskeer, i kasse nr. 13 1 lysestage og i kasse nr. 14 2 lysestager flere end anført. Endelig overfører den følgende ting til en ny fortegnelse (se nedenfor) over hvad der kræver speciel vurdering: fra kasse nr. 10 de til guldtoiletet henhørende sager og genstandene i thedåsen fra hertugens værelse, og fra kasse nr. 11 blikkassen med guldsager, diamanter o.s.v. Derved reduceres den af overinspektøren på Augustenborg angivne vægt for sølvtøjets vedkommende fra 31.981 lod til 1733 mark 8 lod = 27.736 lod.

Den anden beretning omfatter de ting, som skulle underkastes en speciel vurdering, for at beløbet af værdien ifølge allerhøjeste befaling af finanserne kunne udbetales til Invalide-Hotellet på Marienlyst. Oprettelsen af et sådant var en idé, kongen havde udsendt resolution om den 22. juli. Ved forelæggelsen i et statsrådsmøde den 26. juli lykkedes det imidlertid premier- og finansminister A. W. Moltke at få majestæten til at fratage planen. Ved gennemgangen af disse genstande optrådte medaillør Krohn som vidne, og selve vurderingen foretoges af hofjuveler Schrøder med assistance af møntgardein Hinnerup.

Da fortegnelsen over disse ting supplerer det foranstående sammentrag af kassernes indhold, følger her en lignende kortfattet oversigt:

- A: Indholdet af den fra kasse 10 udtagne thedåse med de i hertugens værelse forefundne pretiosa, hvoraf her nævnes: 5 lommeure af guld og 1 af sølv, 3 guldurkæder, 28 guldringe, deraf 11 med stene, 12 signeter, 3 brystnåle, 1 pengepung med guldmønter i fremmed valuta, bl.a. 4 Louisdorer, 13 dukater, diverse guld- og sølvmønter samt medailler.
- B: Indholdet af blikdåsen fra kasse nr. 11, bl.a.:
 - 4 højt vurderede guld- og sølvdåser
 - 20 højt vurderede guldmedailler, de fleste specificerede
 - 1 dåse i form af en hat med en diamantgraffe
 - Diverse spisebestik, hvoraf mange med skafter af guld
 - 3 brocher, 2 nåle med diamanter, 1 lugtedåse med diamanter
 - 1 diadem med skårne konkylier

- 21 guldringe, 12 guldmønter og 60 sølvmedailler
- 157 jetons og mønter
- 3 forgyldte nålebakker, 6 bægre, 4 etuier og 1 agatdåse
- 2 ordenstegn med perler og diamanter samt en elefant
- C: Det såkaldte guldtoilette, bestående af forgyldt sølv:
 - 1 stor og 1 mindre dåse og 2 børster
 - 1 dåse med lysesaks og bakke
 - 2 bægre, 1 dåse og 1 dåse med pude
 - 1 vandkande med fad, 1 spejlramme
 - 2 stager med 1 arm, 1 lysearm

Den samlede værdi af genstandene, der er opført på denne liste med hver sin vurdering, andrager 6.016 rbdlr, 5 mk.

Hvordan gik det så med alle disse sølvsager efter Treårskrigen op-hør? Såvidt det kan skønnes ud fra hvad der blev udbudt til salg i 1930, må så at sige alt være blevet givet tilbage til hertugfamilien. Dette gælder dog næppe diamantkården, som blev afleveret til Frederik VII på Frederiksborg. Imidlertid har det ikke været muligt at opspore den.

Mere bemærkelsesværdigt er det imidlertid, at en del af de allervægtigste og fornemste sølvgenstande, der kom til Frederiksborg Museet ved den store samlede erhvervelse fra Primkenau, slet ikke forekommer – hverken nævnt eller anført – i de her behandlede akter. Det drejer sig om de i indledningen omtalte pragtstykker, der må være kommet i augustenburgsk eje ved grevinde Frederikke Louise Danneskiold-Samsøe's bryllup med hertug Christian August i 1720. Hvor kan de have været i 1848 siden de gik fri for beslaglæggelse? Det nærmeste vil være at tænke på Gråsten slot. Dette var nemlig i 1725 købt for ovennævnte hertuginde penge og senere i 1744 oprettet som fideikommis inden for familien. Hvis de har befundet sig på Gråsten, hvorledes er de så undgået at komme i søgelyset? Er de i de kritiske martsdage blevet ført til et sikrere sted længere sydpå, eller er de holdt hemmelig skjult på Gråsten og da med bedre held end på Augustenburg slot?

Hovedpersonen i den her omhandlede skattejagt på Augustenburg slot i 1848 er og bliver hushofmesteren Carl August Speerschneider. Da det gjaldt om i hast at udfinde hemmelige skjulesteder for den hertugelige families særligt værdifulde ting af guld, sølv, diamanter o.l., var han hertugens opfindsomme, betroede tjener. Efter de danske myndigheders besættelse og overtagelse af de hertugelige besiddelser på Als faldt det i hans lod skridt for skridt at måtte gå til

bekendelse og slutteligt uden reservation at måtte tilstå og påvise, hvor værdigenstandene var gemt. At han herunder må have vist sig samarbejdsvillig, turde fremgå af hans senere skæbne.

Da Frederik VII i midten af 1850'erne rykkede ind på sin nye slesvigske residens Lyksborg slot, var det med Speerschneider som udvalgt kastellan (slotsfoged) og fru Speerschneider som oldfrue. Kastellanen fik snart titel af kammerassessor og blev 1859 udnævnt til Dannebrogsmænd. Altså løn som fortjent! – og vel takket være civilguvernøren for Als under Treårskrigen H. C. Riegels.

KILDER OG LITTERATUR

- Ty Kanc. IA. D 4 Akter vedr. Huset Augustenborg (1651) 1694–1848.
Læg: Sag vedr. det augustenborgske Sølvstøj, 1848 (RA).
- Otto Andrup: En Gruppe Frederiksborg Erhvervelser, Tilskueren, 1931, I, s. 244f.
- Jørgen Paulsen: Om nogle sønderjydske Sølvarbejder fra Augustenborg Slot. SJy Arb 1940, s. 244–52.
- J. Smith: Slesvigske Amtsforvaltere, 1954.
- Holger Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen I, 1959, s. 78f og 93f.
- J. P. Traps Erindringer II, 1966, s. 47–60.
- Th. O. Achelis: Matrikel der schleswigschen Studenten 1517–1864, I–II, 1966–67.
- Zelia N. Andrup: Otto Andrup og livet omkring ham, 1970, s. 118–25.
- Olav Bonfeld: Guldsmed Jürgen Joachim Jürgensen, SJy MSkr 6, 1976, s. 157–71.

ARKIVBEKENDTGØRELSEN AF 1976

Af Niels Petersen

Bekendtgørelse nr. 91 af 20. februar 1976 om statsinstitutioners arkiver og deres forhold til Rigsarkivet og landsarkiverne vil blive husket som et vendepunkt i arkivvæsenets historie. Her er for første gang tilvejebragt en »grundlov« for hele dette mellemværende. Det er lovlig sent, Danmark er kommet med. Norge, Sverige og Storbritannien, »lande vi plejer at sammenligne os med«, har længe haft den regelbundne orden på arkivvæsenets område, som Danmark nu har mulighed for at få.

Bortset fra bestemmelser for visse lokale forvaltningsgrene, politimestre, dommere, sognepræster m.v., har det forvaltningsretlige grundlag for arkivernes virksomhed hidtil været af temmelig vag beskaffenhed. Især var Rigsarkivets kompetence i forhold til de centrale statsinstitutioner svagt funderet og hvilede tildels på kutyme udviklet i direkte samspil med de enkelte institutioner, hvilket medførte stor uensartethed i behandlingen af de enkelte arkivfonds.

Kontakten med Rigsarkivet var bedst i institutioner af ældre dato og i institutioner, som ved udskillelse fra ældre havde taget traditionen med sig. Derimod var det ret tilfældigt, hvilke af de mange nye institutioner, som er opstået i dette århundrede uden rod i den ældre administrative struktur, der kom i forbindelse med Rigsarkivet. Mange var uvidende om, at de havde visse, omend ikke helt klare, forpligtelser over for arkivvæsenet. De var forsåvidt i god tro. Ingen havde oplyst dem om disse forpligtelser, og der skulle blades langt tilbage i Lovtidende, før man fandt noget om det.

Også med de ældre institutioner var forbindelserne uensartede. Mest intime var de med de ministerier, der nedstammer fra Danske Kancelli. Det har den meget naturlige forklaring, at Rigsarkivets 2. afdeling selv er en direkte efterkommer af Danske Kancellis arkivkontor. Indtil den nyeste tid har disse ministerier været vant til hvert år at aflevere en årgang journalsager, der kun var få år gamle, hvilket medførte et omfattende og resursekrævende udlån af arkivalier til brug ved behandlingen af løbende sager. Endnu idag er der i 2. afde-

lings virksomhed spor af dens oprindelige funktion som servicekontor i kancelliet, og afdelingens personale har stadig langt bedre indsigt i kancelliets efterkommeres arkiver end i nogensomhelst andre offentlige arkiver.

De positive bestemmelser om Rigsarkivets forhold til de centrale statsinstitutioner var få og ikke helt entydige.

Udgangspunktet var loven af 30. marts 1889 om oprettelse af et rigsarkiv. I dens § 1 står, at Hovedarkivet (idet ordet Rigsarkiv i loven bruges om hele arkivvæsenet) dannes af Gehejmearkivet og Kongerigets arkiv samt alle andre af centraladministrationen fremgæede arkiver så langt frem i tiden, som det måtte blive vedtaget for de enkelte ministerier. Loven forudsætter altså ligefrem uensartethed i afleveringsrytmen. Ordet »vedtaget« betyder vel, at begge parter skal være enige om, hvad der skal afleveres og hvornår. Men bortset fra tilfælde, hvor Rigsarkivet af pladsmangel måtte afslå at modtage, betød det i praxis, at institutionerne selv bestemte, hvor meget der skulle afleveres, og om der overhovedet skulle afleveres noget.

Den næste bestemmelse er Konseilspræsidiets kgl. resolution af 22. juli 1902, ifølge hvilken »Kassation af Arkivalier maa i samtlige civile og militære Ministeriers Kontorer kun finde Sted, efter at der dertil er erhvervet Samtykke af Rigsarkivaren eller eventuelt af Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet«. Inden for sin begrænsning er denne bestemmelse klar nok, men den overlader fuldstændig kassationsinitiativet til institutionerne og tager ifølge sin ordlyd kun sigte på ikke-afleverede arkivalier. Den siger intet om, hvem der har kompetence til at kassere arkivalier, der er afleveret til Rigsarkivet, et ikke uvigtigt problem, fordi der afleveredes mange arkivalier, der ikke var administrativt døde. I praxis opererede man med en gensidighedsregel. Rigsarkivet kasserede ikke arkivalier uden samtykke fra den institution, der havde afleveret dem.

Herefter gik der 60 år, inden der igen skete noget generelt med hensyn til de centrale institutioners arkiver. I et cirkulære af 1. marts 1962 fra Statsministeriet til samtlige øvrige ministerier og styrelser bringes en henstilling fra Arkivudvalget af 1933. Dette udvalg, der bestod af repræsentanter for Undervisningsministeriet, Finansministeriet, Boligministeriet og Rigsarkivet, havde til opgave at finde en løsning på Rigsarkivets pladsproblem. Dels ved at skaffe supplerende magasinplads. Søkvæsthuset er det uforglemmelige resultat af denne side af udvalgets virksomhed. Dels ved at tage initiativet til kassationer. I sidste henseende opnåede udvalget i begyndelsen ikke ubetyde-

lige resultater, hvoraf nogle – i hvert fald forsåvidt angår den anvendte metode – næppe er acceptable for en nutidig betragtning, men nok som helhed må anses for at have været ganske tiltrængte.

Dette 45 år gamle udvalg, der vistnok stadig eksisterer, gik efter nogle års virksomhed i hi. Men lejlighedsvis blev det hentet ud af dvalen, således o. 1960. Anledningen var bl.a., at en række institutioner forlod den traditionelle kronologiske journalisering og gik over til saggruppesystemer af forskellig slags. I 1960 havde Arkivudvalget ved et rundspørge udbedt sig oplysninger om de principper, der fulgtes ved journaliseringen. Det havde da vist sig, at hvor man havde forsøgt sig med mere moderne journalsystemer, havde det i nogle tilfælde ført til mindre tilfredsstillende resultater. Arkivudvalget ønskede, at de nye journalsystemer blev således indrettet, at de muliggjorde effektive kassationer. Dette synspunkt blev kommunikeret institutionerne i Statsministeriets ovennævnte cirkulære, ledsaget af en *anmodning* om, at der ikke foretoges ændringer i de enkelte kontorets journalsystemer uden forud indhentet udtalelse fra Arkivudvalget af 1933.

Virkingen af dette stilfærdige cirkulære, som ikke engang fandt optagelse i Ministerialtidende, blev ikke synderlig stor, men var dog en tilkendegivelse af, at der allerede ved arkivaliernes tilblivelse skulle tages hensyn til kassationsproblemet. Hele dette problemkomplex kom gennem praxis ind i en stærk udvikling, efter at Rigsarkivets journaliserings- og kassationssektion blev oprettet i 1963. Den blev et serviceorgan, der stod til rådighed for administrationen, men nogen pligt til at søge bistand her var der ikke.

Således beskaffen var indtil 1. april 1976 den formelle forvaltningsretlige hjemmel for Rigsarkivets virksomhed med hensyn til de centrale statsinstitutioners arkivalier.

Når man i 1950erne som nyudnævnt arkivar blev oplært i denne tjeneste på Rigsarkivets 2. afdeling, blev det indprentet, at man skulle stå urokkeligt fast på Konseilspræsidiets kgl. resolution af 22. juli 1902. Den blev, med rette, betragtet som vort eneste klare holdepunkt for kontrol med arkivaliernes skæbne, fordi det var det eneste sted, hvor der var pålagt de arkivdannende institutioner en udtrykkelig forpligtelse.

Men der var visse problemer ved at benytte den. Det var en svagheit, at den kun talte om ministerierne og ikke nævnte direktorater og andre ikke-departementale institutioner. Som regel var der dog ingen

vanskelighed ved at få det synspunkt anerkendt, at det var en rimelig analogi også at anvende den på centrale statsinstitutioner under ministerierne.

Derimod var brugen af ordet »Konseilspræsidiat« ikke heldig. Dengang kunne den ældre generation godt huske, at regeringschefens titel engang havde været konseilspræsident. Men de yngre sagde ordet ikke noget. Det bibragte snarere en forestilling om, at det vist måtte være noget, der ikke kunne gælde mere. Virkningen var omtrent, som hvis man havde henvist til et kancellipromemoria.

Dette kunne dog klares ved at modernisere formen og sige bekendtgørelse nr. 129 af 22. juli 1902. En bekendtgørelse er noget man skal rette sig efter, hvis den stadig er i kraft.

Og det var den jo. Men en bekendtgørelse, der er en slags ordensregel for statens institutioner, har ikke samme livskraft som en lov, der regulerer forholdet mellem borgerne og det offentlige eller mellem borgerne indbyrdes. Der er paragraffer i Christian 5.s Danske lov, som stadig bruges. Men selv en lovbestemmelse kan gå ud af brug uden ligefrem at blive ophævet – juristerne kalder det desvetudo, bortfald ved sædvane. Dette gælder endnu mere statsadministrationens interne ordensregler, hvoraf der findes flere, der aldrig er blevet overholdt. I virkeligheden risikeres der ikke noget særlig ved at tilside-sætte den slags, når det ikke koster penge og ikke giver anledning til skrivi i dagspressen.

Der er to betingelser, der må være opfyldt, hvis en ordensregel, som f.ex. vedrørende ansvaret for statsinstitutionernes arkiver, skal blive effektiv. Den første er, at den steds gøres gældende over for alle vedkommende af den institution, som den overordnede omsorg for det pågældende område påhviler. At der findes statsinstitutioner, hvor man ikke har vidst andet om Rigsarkivet, end at det er et sted, hvor man kan finde noget om sin slægt, kan debiteres arkivvæsenets rummelige konto for passiv holdning.

Den anden betingelse er, at ordensreglen ikke er for gammel. Selv om den formelt stadig er gældende, er den i praksis ikke meget værd, hvis den er fra dengang bedstefar var ung. Undertegnede var i 1960 ude for en ministeriel embedsmand, der undrede sig over, at Rigsarkivet kunne påberåbe sig en regel om kassation, der var fra 1902. Så gamle regler er upraktiske allerede af den grund, at udviklingen er løbet fra dem, men også af psykologiske grunde er det vigtigt, at de ikke har nået en alder, der gør det tvivlsomt, om man behøver at tage dem alvorligt.

Rigsarkivets svage stilling skyldtes ikke blot det spinkle forvaltningsretlige grundlag, men også den passive og konservative holdning til den administrative udvikling i dette århundrede, som arkivvæsenet tidligere indtog. Endnu i mands minde har 1800-tallets arkivsystemer været dyrket som idealtyper. Tydeligst kan man se det manifesteret i bilag 6 til 3. betænkning fra Forvaltningskommissionen af 1946, s. 282 ff, udkommet 1948. Bilag 6 er en beretning af 16. marts 1948 fra Forvaltningsnævnets sekretariat til Forvaltningsnævnet i anledning af, at Rigsarkivet havde ytret betænkelighed ved, at sekretariatet over for et direktorat og to ministerielle kontorer havde anbefalet journalisering på kartotekskort efter sagernes art uden kronologisk registrering af det indkomne materiale.

I beretningen refereres et møde i Forvaltningsnævnet den 28. januar 1948, hvor rigsarkivaren (Axel Linvald) redegjorde for »det hidtil gængse System og Risikoen ved Undladelse af kronologisk Registrering«. Denne for Rigsarkivets stilling i den følgende tid betydningsfulde meningsudvexling skal ikke gengives her. Enhver arkivmedarbejder kan, og bør, gøre sig bekendt med den. Konklusionen fra Rigsarkivets side var, at man, »naar Kancelli- og Rentekammer-systemerne er gennemført – og Sagerne holdes i Orden – praktisk talt *altid* kan finde efterspurgte Sager.«

Det er jo en påstand, der kun holder stik under den forudsætning, at man er i besiddelse af ganske bestemte oplysninger, som ofte vil savnes. Det kan ikke overraske, at Forvaltningsnævnet kom til den opfattelse, at »den kronologiske Registrering i hvert Fald i de senere Aar (har) vist sig aldeles utilstrækkelig som Middel til at finde de indkomne Sager«.

Beretningen indeholder en særdeles indgående kritik af det standpunkt, Rigsarkivet dengang indtog. Forvaltningsnævnets sekretariat konkluderede, at det ønskede »at staa saa frit som muligt i sit Arbejde med Registreringssystemer i Centraladministrationen, saaledes at man ikke føler sig bundet til at anvende det kronologiske System, naar det efter vedkommende Kontors Forhold med rimelig Sandsynlighed maa paaregnes, at et logisk opbygget Decimalsystem – eller et andet System – giver de tilstrækkelige Udviklingsmuligheder og vil blive fulgt vaagent af Kontorets Administration«.

Rigsarkivet kom til at stå som talsmand for en forældet kontor-teknik. Man distancerede sig fra den omdannelsesproces, den offentlige arkivdannelse var kommet ind i og afskar sig dermed fra indflydelse på den. Det tog lang tid og mange kræfter at bibringe omver-

denen den opfattelse, at Rigsarkivets officielle standpunkt dengang var en afgående generations doktrin, der ikke fandt tilslutning hos efterfølgerne. Uden de initiativer, hvormed man i de sidste to årtier har søgt at fortrænge indtrykket af den fatale erklæring fra 1948 og give Rigsarkivet et tidssvarende image over for administrationen, var der nok ikke kommet nogen arkivbekendtgørelse i 1976.

Det før nævnte cirkulære fra 1962, officielt formidlet fra Arkivudvalget af 1933, var i forholdet til centraladministrationen et af de første tegn på en ny holdning. Men først med oprettelsen af journaliserings- og kassationssektionen i 1963 blev der taget et afgørende skridt i retning af at bringe Rigsarkivet à jour med udviklingen. Medens Rigsarkivet i 1948 under sit forsvar af de kronologiske journalsystemer ganske havde forbigået, at disse systemer gjorde en effektiv kassation af arkivalier, der ikke er bevaringsværdige, næsten umulig, byggede man nu på den forudsætning, at moderne journalsystemer, der tilfredsstill administrationens aktuelle behov, kan og bør indrettes på en sådan måde, at de med et minimum af resurseforbrug muliggør en effektiv udskillelse af kassabilia.

Resultatet af dette initiativ ses nu i arkivbekendtgørelsens § 8, der fastslår, at institutionernes arkivsystemer *bør* være indrettet, så de tilgodeser dette hensyn. Ganske vist kan rigsarkivaren over for institutioner, hvor dette ikke er tilfældet, kun *henstille*, at forholdet bringes i orden, men end ikke Administrationsdepartementet har kompetence til at påbyde institutioner at indføre bestemte journalsystemer. Derimod er der, *når* sådanne systemer indføres eller ændres væsentligt, sikret arkivvæsenet indseende med, at kassationer kan udføres effektivt.

Arkivvæsenets kassationspolitik har ikke blot sigtet mod effektiv udskillelse af kassabilia, men også mod, at denne proces udføres så tidligt, som det er forsvarligt, og under alle omstændigheder inden aflevering. Rigsarkivet har gennem en årrække såvidt muligt fulgt den kurs at sige nej til aflevering i tilfælde, hvor vedkommende institution af administrative grunde endnu ikke fandt det forsvarligt at kassere arkivalier, som Rigsarkivet ikke mente skulle bevares for steds. Aflevering af arkivalier, der senere skal kasseres, er uøkonomisk både på grund af den temporære beslaglæggelse af Rigsarkivets knappe pladsressurser og især på grund af de omkostninger, der er forbundet med at klargøre arkivalier til aflevering. Denne praksis er nu kodificeret i bekendtgørelsens § 7.

Den nye praxis gjorde det nødvendigt at råde bod på den hidtidige uensartethed i afleveringsrytmen, der består i, at nogle institutioner afleverer arkivalier, der er mindre end 5 år gamle, medens andre institutioner beholder arkivalier, der er mere end 100 år gamle. De nyeste arkivalier har ikke noget at gøre i Rigsarkivet. Der kan ikke kasseres i dem, og de vil kun undtagelsesvis være tilgængelige for forskning. De gamle arkivalier har deres rette plads i Rigsarkivet, hvor enhver der er interesseret i dem, kan få adgang til dem.

I begge tilfælde var der modstand at overvinde. Institutioner, der havde generationers hævd på at bruge Rigsarkivet som fjernarkiv, var ikke begejstrede for at blive henvist til ligesom andre institutioner at skaffe sig arkivlokaler, der var store nok til at rumme de sager, de havde brug for i deres administration. I det modsatte tilfælde var der ofte psykologiske hindringer. Det er med arkivalier som med gamle telefoner og gaslygter. Deres værdi følger fra tilblivelsen en bestemt kurve. Når de er nye, har de maximal brugsværdi, men den falder med alderen, indtil den når et punkt, hvor tingene ikke længere bruges. Når arkivalier befinder sig på dette niveau, udsættes de ligesom forældede brugsgenstande, »ragelse«, for at gå til grunde ved oprydninger, flytninger, dårlig opbevaring o.l. De der overlever, begynder på et senere tidspunkt at stige i værdi. De får en ny tilværelse som antikviteter. Arkivalier, der er blevet så gamle, at de kan vises frem som antikviteter, giver man nødig slip på, selv om man ikke kan læse, hvad der står i dem.

Tidligere kunne Rigsarkivet ikke gøre meget ved det. Kun hvis en institution, der lå inde med »antikviteter«, var i pladsnød og ønskede nyere arkivalier afleveret eller kasseret, kunne Rigsarkivet forlange, at sagen blev taget op »fra den gamle ende«.

Nu skal ifølge bekendtgørelsens § 6 stk. 1 arkivalier afleveres, når de er 30 år gamle. Det er en tommelfingerregel bygget på en erfaring om, hvornår arkivalier i almindelighed er afleveringsmodne. Bestemmelsen er ledsaget af forbehold, der både gør tidligere og senere aflevering mulig, svarende til administrationens behov. Det optimale afleveringstidspunkt indtræder, når arkivaliernes værdikurve er ved at nå nulpunktet.

Der er grund til at omtale endnu et vigtigt led i den udvikling, der gik forud for arkivbekendtgørelsen. For 10 år siden skabtes en ny personalegruppe, arkivsekretærene – arkivvæsenets svar på 60'ernes modeord »mellemteknikere«. Det var første gang overhovedet, at det

danske arkivvæsen etablerede en speciel arkivfaglig uddannelse. Gruppen er endnu ny og består udelukkende af unge mennesker, men den har vist sin berettigelse derved, at det uden den var utænkeligt at føre arkivbekendtgørelsen ud i livet eller gennemføre den opsøgende virksomhed, der omtales i det følgende.

Arkivbekendtgørelsen kom således ikke til verden på noget tilfældigt tidspunkt. Den ligger i logisk fortsættelse af initiativer, der i en række af år er udgået fra Rigsarkivet. Men også af andre grunde var tiden blevet moden til den.

Bekendtgørelsen havde været undervejs siden o. 1970. I 1974 var forberedelserne skredet så langt frem, at det med rimelig sikkerhed kunne forudses, at den inden længe ville blive en realitet. På dette tidspunkt gik Rigsarkivet over til en systematisk opsøgende virksomhed, hvad man ikke havde indladt sig på før. Hidtil havde det som hovedregel været institutionerne, der henvendte sig til arkivet, når de ønskede at aflevere eller få tilladelse til kassation. Nu blev samtlige ministerier med underliggende institutioner delt i fem grupper. Alle inden for en bestemt gruppe skulle opsøges inden for et kalenderår med henblik på kassation og aflevering. Gennem denne turnusordning ville man sikre, at Rigsarkivet kom i forbindelse med alle afleveringspligtige centrale institutioner. Mange, især naturligvis nyere, institutioner havde ikke umiddelbart behov for aflevering, men der etableredes den regelmæssige kontakt, der er forudsat i bekendtgørelsens § 5 om tilsyn med institutionernes arkiver.

I det store og hele blev dette initiativ godt modtaget, hvilket vel bl.a. skyldtes kendskab til, at en bekendtgørelse var på trapperne. Udkastet havde været til høring hos alle, der ville blive berørt af den, og langt de fleste havde ingen kommentarer til den. Men det skyldtes også, at mange statsinstitutioner, der siden o. 1960 havde expanderet i et tempo som aldrig før, nu havde fået arkivproblemer, der kunne mærkes. Manglen på generelle instruxer om arkivforvaltning havde medført, at det selv i ret store institutioner var tilfældigt, hvor meget styr man havde på arkivalierne. Det var ganske almindeligt, at omsorgen for dem var en biting, der ikke krævede særlig indsigt, og at ansvaret for dem ikke toges alvorligere end ansvaret for udrangeret inventar. Ekspansionen medførte ikke blot pladsproblemer, men også organisatoriske problemer, der motiverede for at søge rationelle løsninger. I en stor statsinstitution konstateredes endnu i 1960ernes begyndelse en kaotisk arkivsituation, hvor ingen havde overblik over den samlede bestand af arkivalier. Ti år senere blev man samme sted

modtaget af en ekspertgruppe, der bl.a. havde udarbejdet væxtprognoser for arkivdannelsen og fået et centralt arkivmagasin med i et nybyggeri. Her var man naturligvis velforberedt til at diskutere aflevering og kassation med Rigsarkivet.

Administrationens eksempelvis væxt i de sidste par årtier har i hvert fald haft den fra vort synspunkt positive virkning, at den har gjort det nødvendigt at tage arkivproblemer mere alvorligt. For 20 år siden havde det ikke været let at få en bekendtgørelse igennem, end-sige få den respekteret.

Arkivbekendtgørelsen betegner afslutningen på en fase i arkivvæsenets historie og begyndelsen på en ny. Det er vel den største udfordring, det danske arkivvæsen nogensinde har været stillet overfor. Det lægger og vil i fremtiden lægge et stærkt pres på Rigsarkivets kræfter at realisere de ganske ambitiøse mål, der er opstillet.

Lad os et øjeblik forestille os, at bekendtgørelsen ikke var blevet til på arkivvæsenets initiativ, men ved et politisk diktat var blevet, som det hedder, »trukket ned over hovedet på os«. Så havde det ikke været svært at få lavet en betænkning, der klart viste, at de krav, bekendtgørelsen stiller til arkivvæsenet, er uopfyldelige.

Nu er det imidlertid arkivvæsenet, der har taget initiativet. Derfor må det altså bevises, at kravene *kan* opfyldes. Rigsarkivets pladsforhold og personelle resurser er ikke tilstrækkelige til formålet. Disse mangler kan Rigsarkivet naturligvis ikke selv afhjælpe. Men resurse-spørgsmålet drejer sig ikke blot om disponible størrelser, men også om måden disse anvendes på, om organisation og prioritering af opgaverne.

Det blev til indledning spået, at arkivbekendtgørelsen af 1976 vil blive husket som et vendepunkt i arkivvæsenets historie. Det bliver den dog kun, hvis Rigsarkivet formår at udfylde den forvaltningsretlige ramme, der nu er skabt. Alternativet er, at det går med den som med de mangelfulde regler, vi tidligere arbejdede under: at de vil blive lidet kendte og vanskelige at arbejde med. At de nye regler er klarere og mere omfattende, betyder meget lidt, hvis de ikke konstant er i effektiv brug.

ARKIVAR S. NYGÅRD OG HANS JYSKE SAMLINGER

Af Knud Prange

Nedgangen er fortsat til i dag med stedse voksende fart, »en ganske naturlig følge af den altfor tidligt erhvervede og derfor idelig misbrugte politiske frihed, af den næsten overalt i frihedens fodspor følgende tro på den stærkeres ret, af kvindens såkaldte »frigørelse«, der var naturstridig og derfor kun blev til gavn for få, men til fordærv for mange, af en litteratur, hvis alfa og omega var lummer elskov og erotiske excesser, af de talrige tekniske fremskridt, der gjorde menneskene materielle og sløvede de åndelige interesser, af den antediluvianske sportsmani . . . Mange går derfor yderst slet udrustede ud i livet og glider vilje- og tankeløst ud i vor tids store mudderpøl.« Sådant opfattede S. Nygård i 1933 sin egen tid.¹ Han var – med Georg Saxilds ord – »en sær snegl«. Skønt han først døde i 1964, afviste han at stemme ved valg, han nægtede at deltage i nogen fagorganisation, og han havde aldrig talt i telefon. Men han var også en myreflottig arkivmand og historiker, han læste digte, og han komponerede. Han brugte også å og små begyndelsesbogstaver i navneord mere end en generation før det blev gældende retskrivning. »Der var i ham så store og stærke modsætninger, at de vel kun findes hos de få« – skrev Johan Hvidtfeldt i sin fine og indfølelse skildring af Nygård.²

Det største monument over Nygårds flid er utvivlsomt hans samlinger til jysk personalhistorie og herregårdshistorie. Samlingen, der findes på Rigsarkivet, omfatter 205 kasser med alfabetisk ordnede sedler med oplysninger om personer og 81 bind, kasser og pakker med sedler ordnet efter emne (degne, møller, enkelte jyske egne osv.). Det er indlysende, at der ligger en enorm arbejdspræstation bag, men for benytteren rejser sig unægtelig spørgsmålet: hvilket materiale bygger samlingerne på, hvor mange kilder er gennemgået og efter hvilket system er samlingen anlagt? Uden i hvert fald nogen viden herom vil en benytter let føle sig ladt i stikken. Heldigvis giver registraturen nogen vejledning, men der findes også en række breve og ansøgninger, som er ganske oplysende om den værdi, man må tillægge Nygårds

samlinger. Tillige er dokumenterne med til at tegne et billede af samlingernes ophavsmand, og de siger også noget om arkivarers levevilkår for næsten to generationer siden.

Den 15. november 1911 indsendte den 42-årige Nygård en ansøgning til Carlsbergfondet. Det hedder her: »I en lang årrække, allerede før jeg 1896 blev ansat som assistent ved det herværende landsarkiv [Viborg], har jeg samlet stof af officielle kilder til de jyske herregårdes og deres ejeres historie i tiden 1660–1830. Dette arbejde medførte bl.a., at jeg fandt det nødvendigt at gennemgå og excerpere alle bevarede jyske kirkebøger fra de ældste tider og fremefter, så langt de rakte, en opgave, hvis omfang let skønnes, når det erindres, at der i Nørrejylland er over 1000 sogne. Da det meget snart gik op for mig, at det ville være uheldigt kun at medtage, hvad jeg stødte på angående godsejere, udvidede jeg opgaven således, at jeg overhovedet medtog alt, hvad der kunne skønnes at have mere almindelig interesse, altså næsten alt, hvad der angik personer udenfor bondestand . . . Trods et – tør jeg vist sige – meget energisk arbejde, er det dog endnu ikke lykkedes mig fuldstændig at gennemføre min plan . . . Andre opgaver, der stod i nøjeste forbindelse med herregårdshistorien, kaldte mig fra det, og der viste sig stadig nye kilder, som jeg ikke kunne gå udenom. Navnlig afbrødes dog idelig mit arbejde af det daglige livs krav. I de 15 år jeg har været ansat ved arkivet her, har min lønning aldrig været således, at jeg og min familie blot tilnærmelsesvis har kunnet leve af den, hvorfor jeg for at skaffe det nødvendige plus til mine faste indtægter stadig har måttet tage det betalte ekstraarbejde, der tilbød sig, og dette har navnlig bestået i et så ørkesløst arbejde som at udarbejde stamtavler over bondeslægter. Når jeg har arbejdet med understøttelse, har jeg skubbet en væsentlig del af dette arbejde fra mig og kun holdt det således gående, at jeg kunne have det at falde tilbage på, når understøttelsen slap op; men når jeg står uden en sådan, må jeg tage alt det arbejde af denne art, der tilbyder sig.«

Nygård ansøgte derfor Carlsbergfondet om en understøttelse på 600 kr. om året i tre år. Understøttelsen skulle anvendes til tre formål:

1. Til at afslutte gennemgangen af kirkebøger, således at alle jyske sognes kirkebøger var benyttet, for fødtes vedkommende til 1830, for viedes til 1860 og for de dødes til 1891.
2. Til at gøre uddrag af alle de bevarede borgerskabsprotokoller.

3. Til at gennemgå de amtskifteprotokoller, Nygård endnu ikke havde benyttet. Hvis det kunne nås, ville Nygård også udnytte skifteprotokollerne for de byer, hvor kirkebøgerne var gået tabt.

Nygård mente selv, at dette program kunne gennemføres på ca. tre år.³

Bag denne ansøgning lå næsten et års forhandlinger og brevvekslinger, hvoraf de vigtigste dokumenter heldigvis er bevaret. De ligger i Landsarkivet for Sjælland, C. Nyrops privatarkiv, I (breve). Hvor der ikke er givet henvisninger i det følgende, stammer oplysninger og citater fra dette arkiv.

Sagen startede på et møde den 28. december 1910 i Dansk genealogisk Institut. Her henledte instituttets direktør, Hauch-Fausbøll, opmærksomheden på de Nygårdske samlinger i Viborg, »som det var ønskeligt at staten erhvervede.« Professor Camillus Nyrop, der var medlem af instituttet, lovede at interessere sig for sagen.⁴ I februar måned henvendte han sig til Nygård, og denne svarede 14 dage senere, tydeligt i vildrede med hvad han egentlig selv ville. Nygård skildrer, hvordan samlingen er voxet ud af hans interesse for de jyske herregårde, men »som mit kendskab til jyske personer og slægter voksede, øgedes min appetit, og en skønne dag var jeg i gang med en fuldstændig og systematisk gennemgang af alle jyske kirkebøger. Arbejdet skred godt frem, det nærmede sig sin afslutning; så blev det brat standset, idet jeg blev forsat til København . . .« Nygård blev udnævnt 1896 og var ansat ved Landsarkivet i Viborg fra 1897; han gjorde tjeneste i Rigsarkivet fra 1. april 1907 til 31. marts 1909. Samlingen var altså ufuldendt og derved opstod dilemmaet: »Afhænder jeg den, bliver jeg økonomisk noget mere uafhængig og altså i stand til at arbejde videre på samlingen, men – så er samlingen borte.«

Nygård mente, at det nok ville være bedst for alle parter, hvis Carlsbergfondet både ville støtte at det offentlige erhvervede samlingen, og at samlingen blev fuldstændiggjort. Han kviede sig dog ved at søge om understøttelse, »fordi det mere og mere er blevet mig klart, at jeg af naturen er en udpræget samler, en af dem, der forbinder en lidenskabelig samlertrang med en ulyksalig uproduktivitet, med andre ord en af dem, der aldrig får lejlighed til overfor en større offentlighed at godtgøre, at han fortjener videnskabelig understøttelse.«

Brevet munder dog ud i, at Nygård »ikke vil være utilbøjelig« til at afhænde samlingen for en »passende betaling« – dog helst sådan at der samtidig blev bevilget midler til dens fuldstændiggørelse. Det ville formentlig kræve ca. tre års arbejde. Med hensyn til den pas-

sende betaling henviser Nygård til Hauch-Fausbølls skøn, han kendte nemlig samlingen. Han gør dog opmærksom på, at den fyldte godt og vel 100 løbende fod – altså godt 31 meter. Og han gør også opmærksom på, at assurancesummen på 10.000 kr. er langt under samlingens egentlige værdi. »Jeg assurerede den, for at mit arbejde ikke skulde være helt tabt for mig, hvis den brændte, men jeg assurerede lavt, for at præmien ikke skulle blive for høj.« Nygård var alle dage sparsommelig.

Da Nyrop havde fået dette lidt vankelmodige brev, sendte han det strax til Hauch-Fausbøll, der svarede tilbage den 12. marts. Da Hauch-Fausbøll selv var en erfaren genealog, har hans vurdering af Nygårds arbejde betydelig vægt: »Det er den største og bedste genealogiske samling, jeg endnu har set. Hr. Nygård er ualmindelig pålidelig og samvittighedsfuld med sit arbejde, jeg har haft lejlighed til på mange punkter at konferere med ham og har aldrig fundet nogen fejl i hans opgivelser. Han har så at sige skrabet bunden, ikke alene medtaget alle embeds- og bestillingsmænd, herremænd o.l., men også alle andre folk med familienavne, han har vidst havde interesse, og da han er velbevandret i den trykte genealogiske og personalhistoriske litteratur, har han haft de bedste forudsætninger for at kunne udføre sit arbejde. Sidst jeg var i Viborg, havde jeg brug for nogle ganske almindelige købmandsslægter i Aarhus, hr. Nygård havde notitserne på sine sedler så fuldstændige, som de overhovedet kunne skaffes. Jeg gjorde også forsøg med at opstille en stamtavle efter hans sedler; vi begyndte med en købmands- og rådmandsfamilie i Fredericia ved slutningen af det 17. århundrede og kunne følge den i dens forskellige forgreninger næsten helt ned til nutiden, skønt vi bevægede os gennem mange forskellige sogne.

Denne i sandhed imponerende samling er tilvejebragt gennem et mangeårigt, utroligt flittigt arbejde. Ved særlig velvilje fra arkivar Saxilds side har jeg, når jeg er i Viborg, fået lov at arbejde i arkivet udenfor arkivtiden, således også sidst jeg var der i december måned. Når jeg kom kl. 9 om morgenen, var hr. Nygård som regel allerede i gang med sit arbejde, og når jeg gik kl. 6 om aftenen, sad han der endnu. Så arbejdede han endda hjemme med at indordne de sedler, han hver dag havde samlet, i hovedsamlingen.«

Hauch-Fausbøll mente ikke at samlingen kunne betales med sin virkelige værdi – Saxild havde vurderet den til 50.000 kr., regnet efter den tid det havde taget at tilvejebringe den. Det havde ikke været muligt at få Nygård til at nævne noget beløb, men Hauch-

Fausbøll troede dog, at han ville afstå den for 20.000 kr. – »selvom det ville gøre hans samlerhjerter ondt.« For Hauch-Fausbøll var det vigtigste, at samlingen blev overflyttet til et brandsikkert sted i København. Det ville også være udmærket, hvis der siden kunne skaffes Nygård en bevilling til dens komplettering. Det kunne imidlertid godt gøres uden, at hovedsamlingen var ved hånden. Nygård havde nemlig overalt i kirkebøgerne anbragt et par fine blyantsprikker, efter at han havde uddraget sine oplysninger. Når Nygård selv lagde så stor vægt på samlingens fuldendelse, mente Hauch-Fausbøll, at grunden snarere var, at Nygård »som samler har ondt ved at give slip på sin guldgrube.«

Nu forelagde Nyrop sagen for Carlsbergfondet, det vil sige Kr. Erslev. Denne var meget positivt indstillet og svarede allerede den 15. marts, at et muligt køb vel kunne arrangeres på den måde, at samlingen i Nygårds levetid blev opbevaret i det arkiv, han var knyttet til. Derved ville han jo stadig selv kunne bruge den. En 3-årig understøttelse kunne muligvis opnås fra den Hielmstjerne-Rosencrone-ske Stiftelse. Med hensyn til købsprisen gjorde Erslev opmærksom på, at Nygård dog havde fået nogen understøttelse til sit arbejde, og at Hirsch for sin store samling vist havde fået 10.000 kr. Højere kunne man vanskeligt komme.

Postbesørgelsen i datidens København må have været fremragende, for endnu samme dag dette brev er dateret – 15. marts – kunne Nyrop sende det videre til Nygård, som otte dage senere »udførligt fremstillede sine bemærkninger til det fremkomne«.

Nygård så ikke særlig lyst på situationen. Umiddelbart havde han følt sig tiltalt af Erslevs forslag, men ved nærmere eftertanke fandt han det utilfredsstillende af to grunde. »For det første den, at det vil være en ret begrænset adgang jeg vil få til den [samlingen], når den opbevares i arkivet. Hidtil har jeg jo haft den i mit hjem og kunnet benytte den når som helst, og i reglen har jeg – da jeg plejer at være på arkivet næsten hele dagen – brugt den om aftenen, idet jeg dels har foretaget de undersøgelser, jeg har haft anledning til at gøre, dels indordnet det nye stof, jeg har samlet. Hertil har jeg gennemsnitlig anvendt flere timer daglig. Fremtidig vil jeg ikke kunne gøre det i mit hjem; dette arbejde skal foretages oppe på arkivet, hvilket vil sige, at jeg daglig vil få flere timer mindre til at foretage arkivundersøgelser i; og om vinteren vil jeg næsten blive helt afskåret fra at benytte samlingen. Den vil jo nemlig kun kunne bruges ved dagslys og for mit vedkommende udenfor kontortid; det vil sige, at jeg hele vinteren

igennem kun kan få adgang til den nogle få morgentimer, kun i kulden og kun, når jeg ikke skal benytte de få morgentimer til at foretage arkivundersøgelser for mig selv eller for andre. Praktisk set vil jeg næsten ingen nytte have af den det halve år, og i sommerhalvåret vil jeg enten måtte tilbringe hele dagen – aftenen indbefattet – på arkivet eller lade mig 2–3 af mine bedste arbejdstimer berøve, og dette NB. for hele livet.« Til forståelse af de sidste sætninger må oplyses, at der hverken var installeret lys eller varme i arkivmagasinet. Det skete først i henholdsvis 1953 og 1955.

Nygårds anden grund til betænkeligheder ved den foreslåede ordning var, at han følte, at han ikke blot kom til at afhænde det arbejde, »jeg allerede har præsteret, men også på forhånd har afhændet alt det arbejde af samme art, jeg senere måtte få lejlighed til at præstere . . . Jeg vil samle år for år ved at benytte skifteprotokoller, borgerskabsprotokoller, edsprotokoller osv. – stoffet er jo næsten uudtømmeligt. Det er en selvfølge, at alt det nye, jeg måtte få samlet, vil blive indordnet i den ældre samling – hvor skulle jeg vel ellers gøre af det? Resultatet vil blive, at jeg for det af professor Erslev nævnte beløb vil kunne komme til at arbejde 10, 20 måske 30 år foruden de mange år, jeg allerede har arbejdet. En samler kan jo godt arbejde et helt liv på sin samling uden at tænke på at få noget vederlag derfor, blot af interesse for sagen; men bliver der endelig tale om at afhænde samlingen, må man jo se på den med andre øjne, og jeg synes ikke, jeg kan stå mig ved for 10.000 kr. at afhænde 20, 30 eller 40 års arbejde og desuden for livstid pålægge mig selv en ret begrænset adgang til det samlede.«

Her er Nygård åbenbart kommet til et kardinalpunkt. Han synes afgjort at salgssummen var for ringe. Han nævner »en passant« at de 10.000 endda strax vil skrumpe ind til 9.000 kr. »når ligningskommissionens lange fingre kommer i berøring med dem.« Ak, Nygård skulle blot have kendt vore dages marginalskatteprocent. Han indrømmer, at han i tidens løb har fået 7.400 kr. til sit arbejde med herregårdshistorien. Imidlertid er en stor del af dette beløb brugt til gennemgang af skøde- og panteprotokoller m.m., og dette arbejde har næsten ikke sat sig spor i samlingen.

Kort sagt, Nygård kan ikke gå ind på den foreslåede ordning, og han vil kræve »et ret betydeligt vederlag« for at afstå samlingen. Han mener, at Hauch-Fausbøll kommer temmelig nær på det rette, når han har foreslået 20.000 kr. Selv ville han snarere have sagt 25.000 »bl.a. også i betragtning af den høje skatteprocent her i byen, men

da jeg anser det for en selvfølge, at en sådan samling dog ikke kan betales med sin fulde værdi, kommer det mindre an på nogle få tusinde mere eller mindre.«

Nygård beskriver derpå, hvad der mangler i, at samlingerne kan siges at være afsluttede. Det svarer nogenlunde til, hvad der tidligere er citeret fra hans ansøgning til Carlsbergfondet. Af kirkebøgerne fra Jyllands ca. 1.000 sogne mangler han at gennemgå omkring 125 annexsogne samt nogle nyafleverede kirkebøger. Samlingerne indeholder også en del stof fra amternes skifteprotokoller, desuden uddrag af nogle borgerskabsprotokoller, af Jyske Registre 1660–88 og af Rigsarkivets seddelapparater over bestillinger vedrørende Jylland. Alene de to år Nygård gjorde tjeneste på Rigsarkivet resulterede efter hans eget udsagn i ca. 15.000 sedler.

Nygårds eget forslag gik ud på, at han fik halvdelen af den aftalte sum, når handelen blev afsluttet, fik en understøttelse til at fuldende samlingen, og at resten af købesummen udbetaltes, når hele materialet kunne afleveres, formentlig efter 3–4 års forløb. Han gør ganske vist opmærksom på, at det vil gøre ham ret ondt at skilles ved sine samlinger. Når han overhovedet har indladt sig på at forhandle om det, er det i håb om mere uforstyrret at kunne pleje sine forskellige interesser. Derefter fortæller han om nødvendigheden af at opnå ekstraindtægter, men »kunne jeg ved at skille mig af med mine samlinger opnå, at jeg fremtidig kunne vise det meste stamtavlearbejde fra mig og pleje nyttigere studier, så havde jeg virkelig opnået noget af betydning ved at give afkald på frugten af mange lange års arbejde. Savnet af et af mine vigtigste redskaber ville jeg i begyndelsen føle hårdt, men efterhånden kunne jeg vænne mig til det og kaste mig over nye opgaver. Dem foreligger der altid nok af i et arkiv.« – Hauch-Fausbøll havde sikkert ret i, at Nygård i bund og grund var meget uvillig til at skille sig af med sin samling.

Nogle få dage efter at Nyrop havde modtaget det her citerede brev, var der den 30. marts årsmøde i Dansk genealogisk Institut. Nyrop refererede, hvad der indtil nu var sket i sagen. Han synes at have set ret lyst på det videre forløb og sagde, at Nygårds omfattende svar »havde gjort et overmåde godt indtryk«. Der blev på mødet nævnt en købesum på 20–25.000 kr. Endelig lovede Nyrop fremdeles at tage sagen i sin hånd.⁵

Det næste dokument i sagen er et brev fra Erslev til Nyrop den 7. april. Erslev mener, at Nygård til efteråret bør indsende en ansøgning til Carlsbergfondet. I mellemtiden vil han selv prøve at få

et nærmere begreb om samlingen, men han har umiddelbart megen sympati for, at det store materiale under en eller anden form sikres for offentligheden.

En sådan ansøgning blev også formuleret, ja der blev endda formuleret to. I Nyrops arkiv ligger et udateret og usigneret udkast til ansøgning. Her anmodes Carlsbergfondet om en bevilling på 15.000 kr. fordelt over 3 år til køb af Nygårds samling. Det hedder – noget overraskende – at Nygård har erklæret sig villig til at afstå samlingen for den nævnte sum på betingelse af, at han får lov til at beholde samlingen i 3 år. Hvis ikke ansøgningen bliver bevilget, beder man om, at Nygård får en understøttelse på 600 kr. til arbejdets udvidelse og afrunding.

Det er ikke godt at vide, om der er tale om en fejlskrivning (15.000 kr. i stedet for 25.000 kr.), om der er tale om et fromt håb fra Hauch-Fausbølls side (det er tydeligvis ham der har ført ansøgningen i pennen), eller om Nygård virkelig skulle være gået med til en sådan ordning. Hvis det sidste er tilfældet, er Nygård i hvert fald sprunget fra, og det inden ansøgningen blev renskrevet. Nederst på den her omtalte kladde er der nemlig skitseret en ny ansøgning. Også den er usigneret, men skriften er Nyrops, og der er stor verbal overensstemmelse med den skrivelse, der ligger i Carlsbergfondets arkiv, og som er underskrevet af Nyrop. Formelt er der tale om en ansøgning, reelt er der tale om en anbefaling af den ansøgning fra Nygård, som blev udførligt citeret i begyndelsen af denne artikel. Formålet var, som tidligere nævnt, at få en understøttelse på 600 kr. om året i 3 år til samlingens komplettering. Køb af samlingerne var der altså ikke længere tale om. Har man fået en fornemmelse af at Carlsbergfondet ikke kunne eller ville betale de 20 eller 25.000 kr., eller har samlernaturen vundet overhånd i Nygård? De her benyttede arkiver og dokumenter giver ikke noget svar på spørgsmålet. Vi kan kun se, at Carlsbergfondet har bevilget Nygård nye reoler i flammesikkert træ for at beskytte dem mod brand – for som det hedder i Nygårds brev: »brandvæsenet her i byen kan næppe anses for tidssvarende.«⁶ Men vi kan også se, at fondet har bevilget de 1800 kr. til samlingernes afslutning. Vi må håbe, det har »opmuntret videnskabsmanden i hans stræben«, som Dansk genealogisk Institut skrev i ansøgningen. Pengene blev udbetalt i 1911, 1912 og 1913. Med Nygårds fantastiske flid in mente kan man derfor regne med, at excerperingsarbejdet støt er blevet fortsat indtil dets skaber – lidt betænkelig og lidt pessimistisk – lod sig forflytte til Rigsarkivet i april 1913.⁷ Andre penge fik Nygård

ikke for sin samling, til gengæld kunne han glæde sig i mange år over, at han havde beholdt den. Han døde nemlig først i 1964, 95 år gammel. Da havde han allerede forlængst bestemt, at samlingerne skulle overgå til Rigsarkivet. Og her kommer da nu de 600.000 sedler »dansk historisk studium til nytte« – sådan som det genealogiske institut ønskede det allerede i 1911.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Her citeret efter Johan Hvidtfeldt: Sigvard Nygård. For jysk og for dansk historie, 1966, s. 79 f.
2. Sammesteds, s. 69–80.
3. Carlsbergfondets arkiv, CFD 1911–12, nr. 198. Jeg skylder kontorchef Niels Petri, Carlsbergfondet, tak for at jeg har fået stillet disse papirer til rådighed.
4. Dansk genealogisk Instituts arkiv, Forhandlingsprotokol, s. 30. Rigsarkivet.
5. Sammesteds, s. 32 f.
6. Carlsbergfondets arkiv, CFD 1911–12, nr. 231. Jvfr. note 3.
7. Man kan i øvrigt også måle sig til, at arbejdet er blevet fortsat – formentlig også adskilligt længere end til 1913. Som nævnt fyldte samlingen i 1911 godt 31 meter. I dag består dens personalhistoriske del af 205 kasser. Sedlerne i hver kasse fylder sammenpresset ca. 30 cm, i alt altså omkring 6150 cm. Nogle stikprøver viser, at der går ca. 100 sedler på 1 cm, så det samlede antal sedler på personer må således beregnes til i hvert fald 600.000 – ikke 350.000, som den almindelige opfattelse vist er.

Til registraturen over samlingen har Nygård selv oplyst, at han har benyttet: de jyske kirkebøger (»men blev ikke færdig dermed, da jeg i 1913 blev tvangsforflyttet til København«), alle edsbøgerne i bisparkiverne, alle borgerskabsprotokollerne (undtagen Ribe 1585–1649), en del af de lærde skolars discipelprotokoller, et mindre antal skifteprotokoller fra amter og købstæder, de gejstlige skifteprotokoller, fortegnelserne over jyske retsbetjente, rentekammerets expeditionsprotokoller 1699–1808, Jyske Register 1660–88, Rigsarkivets seddelapparater over bestillinger vedrørende Jylland, nogle af Lengnicks kirkebogsuddrag, »samt hvad jeg hist og her er faldet over.«

TYSK INDFLYDELSE PÅ DANSK PRESSE 1914–1918

Af Sigurd Rambusch

Det er kendt, at stormagterne under den første verdenskrig udfoldede en livlig efterretnings- og spionageaktivitet i København. Desværre kan der ikke skrives en tilfredsstillende historisk fremstilling af den. Megen viden er gået tabt, fordi den af sikkerhedsgrunde ikke blev skrevet ned, men bevaret i hukommelsen, og det der blev skrevet ned, er båndlagt i arkiverne, for intet efterretningsvæsen røber sine metoder og forbindelser.

Over for én stormagt er forskerne dog heldigt stillede: Det tyske nederlag i 1945 var så totalt, at sejrherrene beslaglagde de tyske militære og diplomatiske arkiver fra omkring 1848 til Hitlertysklands sammenbrud i maj 1945. Arkiverne blev åbnet for forskningen, og inden de blev sendt tilbage til Tyskland, blev de kopieret.

Danske forskere, der vil benytte disse arkiver, behøver ikke opsøge de originale papirer i Tyskland eller kopiere hos de allierede. Allerede i 1947–48 var daværende arkivar Harald Jørgensen og landsarkivar Johan Hvidtfeldt i Berlin for Den parlamentariske Kommission og Rigsarkivet for at udvælge vigtige arkivalier fra det tyske udenrigsministerium, Auswärtiges Amt. Hvidtfeldt fortsatte arbejdet i de følgende år i dette og andre arkiver i Tyskland, England og USA, og resultatet er blevet en meget stor samling af mikrofilm og kopier af tyske militære, diplomatiske og partimæssige arkivalier. Samlingen findes i Rigsarkivet. Den bliver flittigt benyttet af forskerne, og når udgivelsen af en registratur i fire bind om kort tid er afsluttet, vil forskerne have et fortræffeligt hjælpemiddel til at benytte dette vigtige materiale.¹

I denne afhandling præsenteres en enkelt side af det tyske spionage- og propagandaarbejde i Danmark under den første verdenskrig: Det tyske gesandtskabs bestræbelser på at vinde indflydelse på dansk presse.

Den tyske regering ønskede naturligvis et godt forhold til Danmark som til andre neutrale stater. Danmark kunne næppe vindes over på tysk side, men landet måtte i hvert fald ikke gå over til den anden

side. Forhandlingerne mellem den tyske gesandt, grev Ulrich Brockdorff-Rantzau, og den danske udenrigsminister, Erik Scavenius, er udførligt behandlet af Viggo Sjøqvist i hans store Scaveniusbiografi fra 1973.² Kopierne fra Auswärtiges Amts arkiv sætter os i stand til at følge, hvad der skete på tysk side ind imellem de officielle forhandlinger, altså hvad gesandtskabet foretog sig uden at det danske udenrigsministerium officielt vidste noget om det.

I det første krigsår var gesandtskabets pressevirksomhed stort set begrænset til at studere den offentlige mening i Danmark. Aviserne blev nærlæst på en måde, der var så smålig, at den bringer årene omkring 1900 i Sønderjylland i erindring. Utallige gange mødte Brockdorff-Rantzau op hos Scavenius for at beklage sig over tysk fjendtlige artikler, og ikke sjældent anlagde gesandtskabet sag mod dagblade, således mod Kristeligt Dagblad i august 1914, Vendsyssels Folkeblad i oktober 1915, Nationaltidende i april og igen i juli 1915 og Politiken i juni 1915.³

Gesandtskabet var naturligt nok mest interesseret i hovedstadspressen. Det fandt, at Politiken og Socialdemokraten som regel var villige over for Tyskland, at Berlingske Tidende var objektiv, at den borgerlige oppositionspresse var uvenlig over for Tyskland, og at visse blade, især Vort Land, København og Nationaltidende var rent ud »chauvinistiske«.

De danske dagblades korrespondenter i Tyskland blev kontrolleret omhyggeligt. Gesandtskabet og Auswärtiges Amt kendte deres journalistiske kvalifikationer og deres meninger om Tyskland, før de ankom og fulgte dem nøje. Opførte de sig tilfredsstillende, blev der bevilget dem nedsættelse af telegramgebyrerne eller andre lettelser i deres arbejde, og havde de vundet censorernes tillid ved »objektive« eller tyskvenlige artikler, fik de lov at komme på besøg ved fronten. Ellers måtte de opholde sig i Berlin og andre tilladte steder, og de modtog kun censurerede artikler og nyheder.⁴

Fra sommeren 1915 gjorde gesandtskabet en række forsøg på at opkøbe eller subventionere aviser og tidsskrifter. Som mellemmand optrådte en energisk yngre mand, der var begejstret for tysk kultur og brændte for Tysklands skæbne under krigen, forfatteren Louis von Kohl (1882–1962). Han stammede fra en gammel officersfamilie, gik på jesuitternes kollegium i Ordrup, blev student 1900 og studerede tysk sprog og kultur og orientalske religioner og litteraturer. Han skrev en biografi af Nietzsche 1914 og oversatte tysk litteratur; under krigen udgav han en propagandahvidbog.

Louis von Kohl (1882–1962). Forfatter, redaktør. Fotograferet ca. 1915. Privateje.

Louis von Kohl var redaktør af tidsskriftet *Vor Tid*. Det ses ikke af akterne, om det var finansieret fra tysk side, men i efteråret 1915 købte gesandtskabet tidsskriftet *Spectator* til ham for en sum af 10.000 kr. I juni 1916 blev der tilført *Spectator* yderligere 10.000 kr. Begge tidsskrifter var lødige og velrenommerede og i resten af krigsårene meget protyske.⁵ Da det i august 1917 kneb med at skaffe bidrag fra kendte tyske forfattere, skrev Brockdorff-Rantzau til Auswärtiges Amt og bad dette være opmærksom på behovet; ministeriet svarede positivt.⁶

Hovedstadsbladene *Vort Land* og *København* var yderst kritiske over for Tyskland, og gesandtskabet ønskede at købe aktier i dem, evt. opkøbe dem. *Vort Land* havde en dårlig økonomi og var svagt funderet, fordi det repræsenterede den yderste højrefløj på en tid, hvor Højre var i opløsning og Det konservative Folkeparti under opbygning. Oplaget var i 1914 under 4000. 13. juli 1915 foreslog Brockdorff-Rantzau Auswärtiges Amt, at man opkøbte *Vort Land*. Der havde været en chance for køb kort efter krigens udbrud, nu var chancen bedre, og man burde gribe den. Bladet kunne købes for 40.000 kr. Sidste årsregnskab viste indtægter på 152.000, udgifter på 169.000, de manglende 17.000 var blevet dækket ved understøttelser. Desuden

ønskede gesandten et driftstilskud på 60.000 kr. Auswärtiges Amt svarede positivt 5. august og stillede 100.000 kr. til rådighed. Af diskretionshensyn overførtes pengene via Sverige.

von Kohl skulle være redaktør, men da han var kendt som »germanernes lærling«, begyndte en polemik om, hvor pengene kom fra. Resultatet var, at planen kæntruede. von Kohl lod sin advokat erklære, at kapitalen »selvfølgelig var dansk«, og Brockdorff-Rantzau mente, at han var kommet godt fra polemikken. I august 1916 opstod der også mulighed for at købe det store uafhængigt liberale blad København for 400.000 kr. plus 200.000 til forbedringer, men Brockdorff-Rantzau frarådede: En ting ad gangen.⁷

Vort Land var fortsat i en vanskelig situation, og der var mange planer om køb og salg af det. »Økonomiske interessegruppers direkte indgriben i pressen var overhovedet et af tidens nye træk«, som Niels Thomsen skriver.⁸ 22. januar 1917 indberettede gesandten til sit ministerium, at Vort Land og København sagdes at være opkøbt af ententemagterne. Han bad om en kredit på 200.000 kr. til anvendelse på eget ansvar, således at der kunne sættes effektivt ind mod den anti-tyske propaganda, særlig ønskeligt efter at den uindskrænkede u-båds-krig var begyndt. Der ses ikke noget svar på denne anmodning, og ti dage senere gik gesandten i gang med et langt større projekt, der gik ud på at skaffe Tyskland indflydelse på dansk presse gennem papirleverancer.⁹ Endnu 4. juni 1917 skrev han dog om Vort Land, at de konservative efter nye skandaler ville have det på danske hænder, og at to medlemmer af partiets forretningsudvalg derfor havde henvendt sig til von Kohl, som skulle bruge 100.000 kr. til at købe det. Auswärtiges Amt afviste projektet.¹⁰

Bedre gik det med en række mindre tidsskrifter. I København udkom et lille Wochenblatt på hebraisk, beregnet på jødiske læsere i Danmark og Østeuropa. Redaktøren, dr. M. Brender, havde gode forbindelser i jødiske kredse i Polen; de skaffede ham nyheder, som han solgte videre til jødiske blade i Rusland og USA. Wochenblatt modtog penge fra gesandtskabet: 2000 kr. i marts 1916 og 300 kr. i marts 1917, fra Østrig 180 kr. om måneden, og det skrev da også venligt om Tyskland, uvenligt om Rusland.¹¹

Tidsskriftet Nutiden var subventioneret af gesandtskabet, indberettede Brockdorff-Rantzau 20. juli 1916.¹²

I maj 1917 foreslog Auswärtiges Amt, at man skulle takke Hermann Henrichsen, redaktør af Fællesorganet for dansk Handel og Industri, for bladets tyskvendige artikler. Brockdorff-Rantzau svarede

13. maj, at det var unødvendigt, redaktøren blev betalt for artiklerne! Denne forbindelse varede til foråret 1918.¹³

Venstremænd i Sydvestjylland grundlagde i 1917 dagbladet Vestkysten. Konsulen i Esbjerg rapporterede, at stemningen i byen var pro-engelsk, og da læserkredsen lå lige op ad grænsen, var det ikke mærkeligt, at gesandtskabet var interesseret. Da det havde overbevist sig om, at engelsk kapital ikke var indblandet, forholdt det sig passivt.¹⁴

Så sent som i november 1918 ønskede gesandtskabet at købe det populære ugeblad Verden og Vi, som det mente længe havde stået i ententemagternes sold. Auswärtiges Amt bevilgede 202.000 kr. og handelen var næsten afsluttet, da Ferslew-koncernen afbrød forhandlingerne. Gesandtten indberettede dette 8. november og bad om tilladelse til at købe et tilsvarende tidsskrift. Tre dage efter kom våbenstilstanden, men gesandtskabet glemte ikke Verden og Vi: 17. december udbad man sig i Berlin flere tyske billeder til tidsskriftet.¹⁵

Den 2. februar 1917 sendte Brockdorff-Rantzau et telegram til Auswärtiges Amt, der skulle sætte et ejendommeligt projekt i gang. Det var ganske kort: »Den her herskende papirmangel gør det muligt gennem levering af papir til de danske aviser at vinde betydelig indflydelse på pressens holdning. Udbeder mig telegrafisk besked, om principielt levering af avistrykpapir og eventuelt andet papir er mulig under hensyntagen til det vigtige formål. Anser lejligheden for sjældent gunstig og politisk af stor betydning«.

Auswärtiges Amt stillede sig positivt og sendte sagen til høring i Kriegsministerium, Innenministerium, foreningen af papirfabrikanter og andre steder. Derefter kunne man svare, at der gerne måtte leveres papir, men at hjemmemarkedets behov først måtte tilgodeses. Gesandtens særlige udsending, Louis von Kohl, kom til Berlin 13. februar og sluttede aftaler om papirleverancer til danske dagblade. Papiret skulle komme fra fabrikken Reisholz i Flensborg, der lovede at levere 450–500 tons pr. måned under forudsætning af, at der tilførtes den 1000 tons kul og 500 tons koks om måneden.

Nationaltidende, hvis leverancer fra Sverige var usikre, og hvis egen fabrik stod over for lukning, accepterede at købe hele sit forbrug for resten af krigen i Tyskland, og Brockdorff-Rantzau var meget sejrssikker 16. marts: »Vi ville kunne gøre det meget indflydelsesrige hidtil antityske blad fuldstændig afhængigt af os og derved vinde indflydelse på dets politiske holdning«. Til dette formål bad han om 200 tons papir udover de 500.

Auswärtiges Amt svarede 21. marts, at levering ikke kunne finde sted foreløbig. Først i april kom der tilstrækkeligt med kul til Reisholz, og 13. april meddelte fabrikken, at den i følgende uge ville kunne levere de første vogne papir, ikke blot til Nationaltidende, men også til Politiken og Socialdemokraten og senere til Berlingske Tidende og Frederiksborg Amtstidende. Men leverancerne blev forsinkede og for små, og selv om von Kohl midt i maj igen rejste til Tyskland, lykkedes det ikke at få stabile og tilstrækkelige leverancer. Kontrakterne var imidlertid bindende, og det var vigtigt for Tyskland at opfylde dem. Da det ikke selv kunne levere mere end maksimalt 200 tons om måneden, rejste von Kohl til Sverige, hvor han i første uge af juni købte avisepapir for 200.000 kr., således at der blev leveret ca. 400 tons. Brockdorff-Rantzau pressede ivrigt på for flere leverancer fra Tyskland, for både de danske og de svenske papirfabrikker var ramt af strejker i slutningen af juni. Auswärtiges Amt engagerede sig så direkte, at man forsøgte at få en af Reisholz' ingeniører fritaget for militærtjeneste. Ministeriet foreslog også, at visse andre danske modtagere måtte undvære papir: Salmonsens Leksikon og Levisons papirfirma. Det sidste forslag gik gesandtskabet imod, for Levison var dets papirleverandør!

En status pr. 13. juli viste, at mens der skulle have været leveret 250 tons pr. måned til danske aviser, var der kun leveret 120 tons i alt. Forklaringen var, at det tyske produktionsapparat var overanstrengt og ude af stand til at klare ekstra belastninger, så vel begrundede de ellers måtte være.

Den 5. august insisterede Brockdorff-Rantzau på, at der skulle leveres 50 tons til Nationaltidende: »Der kan med sikkerhed regnes med en tiltagende indflydelse, så snart de månedlige papirleverancer er sikret«, og han fortsatte med at fremføre, at hvis Tyskland ikke leverede papir, ville Nationaltidende blive ladt i stikken, da bladet ikke kunne købe papir i Sverige og derefter måtte forventes at svinge over mod ententemagterne. Der måtte også leveres papir til Frederiksborg Amtstidende. Dette blad blev redigeret af den konservative partifører Asger Karstensen, som samtidig redigerede tre provinsaviser og ejede et korrespondancebureau. Kulleverancerne til fabrikken i Flensborg kunne måske sikres ved, at leverancerne til Danmark blev reduceret. I øvrigt ville gesandten søge at afvikle kontrakterne.

Berlin svarede henholdende. Brockdorff-Rantzau foreslog 4. september at købe papir i Norge og Sverige og købte virkelig leverancer her i samme måned. Derefter måtte denne nødudvej opgives, der var

stigsten Führer der konservativen Partei erforderlich, der zugleich Mitglied der Kopenhagener Stadtverwaltung und Redakteur von drei Provinzsetzungen ist und außerdem ein Korrespondenzbureau besitzt, das 70 Provinzsetzungen besitzt.

Falls die Belieferung der Papierfabrik Flensburg mit Kohlen dadurch sichergestellt werden kann, stelle ich, wie ich mir bereits früher vorschlagen erlaubte, gehorsamst anheim, die erforderlichen Kohlen von dem für Danmark bestimmten Kontingent in Absatz zu bringen.

Eure Excellenz bitte ich gehorsamst um, wenn möglich telegraphischen Bescheid, ob auf die monatlichen Lieferungen in dem begrenzten Umfang gerechnet werden kann. Es handelt sich hier um eine Frage von weittragender politischer Bedeutung, so daß ich dringend bitten möchte, trotz der vorhandenen Schwierigkeiten alles daransetzen zu lassen, die Belieferung der genannten beiden Blätter in dem vorgeschlagenen Umfang zu ermöglichen.

Brockdorff-Rantzau

D 791031

Sidste side af Brockdorff-Rantzaus indberetning af 5. august 1917 om papirleverancer til Nationaltidende og Frederiksborg Amtstidende og problemer med kulforsyning til papirfabrikken i Flensborg.

for mange købere til det norske og svenske papir, og gesandten og von Kohl trak sig ud af det mislykkede projekt.¹⁶

Auswärtiges Amts militærafdeling udkastede 30. januar 1918 en ny tanke: Da de fleste danske aviser havde tyske trykkermaskiner, kunne man vinde indflydelse på dem via levering af reservedele og teknikere. Ideen gik til høring, ingen tog afstand fra den, men heller ingen realiserede den.¹⁷

I december 1916 udvidedes det tyske gesandtskabs pressearbejde, og i de to sidste krigsår udfoldede gesandtskabet en systematisk virksomhed over for den danske presse. I Amaliegade 28 indrettedes på 1. sal Udenrigsk Pressebureau, som i teorien var helt adskilt fra gesandtskabet. Det skete efter aftale med det danske udenrigsministerium, og det var ligeledes efter ønske fra dette, at navnet i juli ændredes til Udenlandsk Pressebureau, telegramadresse ULAP.

Brockdorff-Rantzau indberettede 3. december 1916, at formålet var »at forsyne den herværende presse med egnede nyheder, artikler og illustrationer, at sørge for ophængning af billeder i læsestuer, udstillingsvinduer o.lign., at fordele propagandaskrifter, henholdsvis foranstalte udgivelse af sådanne på dansk, videre at indberette om den herværende presse, at iagttage den fjendtlige propaganda, og at stille forslag om tysk propaganda«. ¹⁸

Pressebureauet blev bemandet med professionelle pressefolk, og også her var der arbejde til von Kohl, dog ikke officielt. Berlin var tilfreds med initiativet, og resultaterne begyndte snart at melde sig. I februar 1917 placerede bureauet 121 artikler i danske blade, i april 284, i juni 422 og i august 1037. Derefter faldt tallet med et par hundrede, men fra marts 1918 lå det på 1500–1700, og i august nåedes et nyt højdepunkt med 2325 – aviserne var sikkert glade for dette gratis stof i agurketiden. Også udgifterne voksede. I januar 1917 lå de på 1.200 kr. om måneden, et år senere på næsten 2.800 kr.¹⁹ Der blev etableret gode forbindelser med danske pressefolk, 14. oktober 1918 blev der således anvist 5.100 kr. som påskønnelse til Alfred Raas pressebureau, som gesandtskabet og Udenlandsk Pressebureau havde et særlig godt samarbejde med.²⁰

Auswärtiges Amt var godt orienteret om danske presseforhold. 24. januar 1918 bad man gesandten indsende ugentlige rapporter om, hvad danske aviser skrev om Tyskland. Presseattaché prins Wittgensteins rapporter påviste, at danske aviser, hvoraf han og hans stab daglig læste 164, interesserede sig mindre for nyt fra fronterne end for civile tyske forhold, og at de med sympati bemærkede alle tegn

på demokratisering i kejserriget. Så sent som 22. oktober 1918 tilbageviste Wittgenstein kritik af pressearbejdet: Gesandtskabet benyttede professionelle journalister, der kendte Danmark gennem mange år, og Wittgenstein havde bemærket, at »stemningen i brede politiske kredse og navnlig i den presse, der står regeringen nær, har forbedret sig til gunst for Tyskland, som man i disse kredse møder med tillid og håb«. ²¹

En moderne iagttager undrer sig over, at der blev anvendt så mange ressourcer på at observere og vinde indflydelse på dansk presse, hvis indflydelse på den danske regering dog var begrænset. Forsøget på at »købe« aviser med papirleverancer forekommer naivt og klodset. Den danske gesandt i Berlin, grev Carl Moltke, havde ret, da han 2. februar 1917, altså samme dag, som Brockdorff-Rantzau fremsatte sit projekt, over for en høj embedsmand i Auswärtiges Amt udtalte, at tyske håb om at vinde indflydelse på danske aviser var urealistiske; aviserne skrev stort set rimeligt om Tyskland, og ønskede Tyskland at bevare et godt forhold til Danmark, ville det vigtigste være at levere nok kul. ²²

For Brockdorff-Rantzau var disse fejlslagne bestræbelser en detalje i en ellers strålende indsats i Danmark. For Louis von Kohl betød de, at han efter krigen forlod Danmark. Han slog sig ned i Berlin som skribent og forretningsmand. I slutningen af 1930'erne vendte han tilbage til Danmark, og under besættelsen deltog han igen i tysk pressearbejde i Danmark.

HENVISNINGER

1. Tyske arkivalier om Danmark 1848–1945. Foreløbige arkivregistraturer. Ny serie nr. 15–18, udg. af Rigsarkivet 1978ff. De i afhandlingen benyttede kopier er tillige registrerede i Fortegnelse over fotografier fra Auswärtiges Amt, SS-kontorer m.v., Foreløbige arkivregistraturer, serie 8, nr. 1, udg. af Rigsarkivet 1965. De findes i pakkerne: AA 34, Die dänische Presse 1882–1920; AA 101 og 102, Presse- und Nachrichtendienst Dänemark 1915–19; AA 185 og 187, Die Presse in Kopenhagen 1915–33. Den til Rigsarkivet mikrofilmmede del af Brockdorff-Rantzaus privatarkiv, AA, T 120, sp. 343–344, indeholder intet væsentligt om dette emne.
2. Viggo Sjøqvist: Erik Scavenius, 1–2, 1973; tysk spionage i København er nævnt 1. s. 246–47.
3. AA 34: 25.680, 25.684, AA 185: 700.104–106, 700.134–138.
4. Gælder 1915–16 f.eks. journalisterne A. Buntzen, Berlingske Tidendes korrespondent i Haag, Politikens Henrik Bendz i Berlin og Nationaltidendes Vald. Galster i Berlin. AA 185:700.144–146, 700.169–176, 700.195–204, 700.210, 700.215–219, 700.232, 700.238–264.

5. AA 187: 700.820–825, 700.827–836.
6. AA 101: 699.458, 699.467.
7. AA 187:700.782–798, 700.805–822.
8. Niels Thomsen: Dagbladskonkurrencen 1870–1970, 1–2, 1972, 1, s. 332.
Tyske planer om køb af bladet: 1, s. 309, 329–30.
9. AA 187: 700.843.
10. AA 187: 700.980–981.
11. AA 185: 700.185–194, 700.223, 700.236, 700.324–325.
12. AA 185: 700.249.
13. AA 101: 699.753–754, AA 185: 700.337 og 700.351.
14. AA 187: 701.087.
15. AA 187: 701.124, 701.143–145.
16. AA 187: 700.844–701.065 dækker projektet om papirleverancer.
17. AA 187: 700.090 ff.
18. AA 101: 699.369–371.
19. AA 101: 699.570–579.
20. AA 101: 699.899 og 699.902.
21. AA 102. 699.914–916.
22. AA 185: 700.302–303.

EN JYSK SELVEJERGÅRD

Af Poul Rasmussen

Lokalhistorien er en disciplin, man kan beskæftige sig med af mange forskellige grunde. Se det nyeste bidrag til diskussionen om lokalhistoriens opgaver, Thorkild Kjærgaard: Fagmænd og amatører, Fortid og Nutid XXVI s. 507 ff. og den dér citerede litteratur. Formålet med nærværende bidrag er at skildre en enkelt selvejergårds ejendomsforhold specielt i 1600-tallet med fremhævelse af de træk, der skønnes at være typiske for selvejergårdene.

Bebyggelser og gårde i Stautrup, Kolt sogn, Ning herred

Af kilderne til Stautrups historie fremgår det, at der i 1600-tallet var to selvejergårde i denne by, medens byens øvrige fem gårde var fæstegårde. Den analyse af landskiftet i Stautrup, der er offentliggjort i Århus Stifts Årbøger 1956 s. 68 ff., viser, at byens gårde udgjorde to grupper, hvis agre lå sammen og fulgte efter hinanden i en bestemt rækkefølge regnet fra øst eller syd. Da hver gårdgruppe havde alle eller så godt som alle agre i forskellige fald, der åbenbart grænsede op til hinanden, kan der næppe være tvivl om, at gårdgrupperne repræsenterede to oprindeligt selvstændige bebyggelser, som er blevet slået sammen til én. De to selvejergårde indgår i begge gårdgrupper; men de har altid agre, der lå ved siden af hinanden, og deres andel af den ene gårdgruppes tilliggende var relativt betydeligt større end deres andel af den andens. Da man ved at lægge deres afgifter sammen undgår afgifter som 2½ skilling leding og 2½ stud, der ikke forekommer blandt andre selvejergårdes afgifter i Ning herred, må det formodes, at de er opstået ved deling af en enkelt gård. Tilsammen var de to gårdes tilliggender på mellem 26 og 27 tønder hartkorn, hvad der svarer til en sædvanlig hovedgårds hartkorn. De to selvejergårde eller en af disse havde samtlige agre i en række fald på tilsammen 48 tdr. land. Største parten af disse fald lå i den vang, der hed Indelukket, og stødte øjensynligt op til hinanden. Antagelig har de udgjort et af de ornum, der ofte var gamle landsbyhovedgårdes særeje. Af de fald i Indelukket, hvis agre alle tilhørte den største selv-

ejergård, hed det ene »Det Fald inden Ledet udj Gammel Staurup«. Det andet hed »Rispe Kiers Fald udj Gammel Staurup«, og det tredje hed »Dett Fald paa Banchen udj Gammel Staurup«. Da Indelukket omfattede faldene i den nordligste del af bymarken, er »Banchen udj Gammel Staurup« antagelig det voldsted nord for Stautrup, på hvilket Bodstedgård nu ligger. I så fald hed den hovedgård, som lå på dette voldsted, Stautrup og er identisk med den gård, der senere blev delt i de to selvejergårde. Den gårdgruppe, til hvilken hovedparten af selvejergårdenes agre hørte, bestod af disse gårde, en gård, hvis meste jord hørte til den anden gårdgruppes tilliggende, samt to mindre gårde, der kan have været landbostavne under hovedgården Stautrup. En af sidstnævnte gårde, som senere blev delt i to, hed Nørregård og blev i 1478 pantsat til Øm kloster af Laurids Pedersen Kruses enke Else Mikkelsdatter, hans søn Peder Lauridsen og hans svigersøn.¹ Var gården en landbostavn under hovedgården Stautrup, har denne antagelig også tilhørt Laurids Kruses enke og arvinger. Hovedgårdens sidste adelige ejer var sandsynligvis en af de mange landsbyvæbnere, som i den sidste del af middelalderen opgav deres adelskab og blev selvejerbønder. Den gårdgruppe, af hvis tilliggende selvejergårdene kun havde en relativt lille andel, havde samtlige agre eller de fleste af agrene i faldene »Koltrup's Fald«, »Koltrup Høys Fald« og »Det Fald ved Koltrup Bech«. Det er altså overvejende sandsynligt, at den bebyggelse, denne gårdgruppe har afløst, hed Koltrup.

Ejendoms- og panteret til den mindste af ovennævnte selvejergårdes bondeeje i 1600-tallet

Oprindeligt kunne en kreditor kun sikre sin panterettighed i fast ejendom ved at tage den i besiddelse som brugeligt pant. Forordningen af 23. april 1632² indførte imidlertid begrebet det visse underpant i dansk retsvæsen. Forordningen bestemmer nemlig, at den panthaver, hvis pantebrev var læst på vedkommende herreds-, by- eller birketing og derefter på landstinget, såfremt lånet var uopsigeligt fra kreditors side, gik forud for andre panthavere, også den, der havde ejendommen som brugeligt pant. Forordningen omfatter alt jordegods og gør ingen forskel på selvejerbøndernes og de adeliges rettigheder i gårdene. Snart blev det dog således, at det kun var pantebreve på frit jordegods, der blev læst på landstinget, medens selvejerbøndernes pantsættelser af deres gårdes bondeeje foregik på herreds- og birketingene eller ved breve, som blev læst på disse ting. I de af Viborg landstings skøde- og pantebøger, der er bevaret fra tiden mellem Tor-

stenssonskrigen og krigen mod Karl X. Gustav, er borgmester i Århus Anders Lydichsen således den eneste, der lod de af ham erhvervede tingsvidner vedrørende pantsættelse af selvejergårdens bondeejere læse på landstinget.³ To af de ni tingsvidner angik den mindste af selvejergårdene i Stautrup. I henhold til det ene havde Poul Mogensen i 1636 pantsat 8 af sin iboende gårds 14 søsterlodder til Anders Lydichsen⁴, medens hans broder Niels Mogensen i henhold til det andet i 1647 havde givet Anders Lydichsen pant i en syvendedel, altså 2 søsterlodder, af samme gård⁵. Niels Mogensen havde allerede i 1641 pantsat sin anpart af gårdens bondeejere til broderen Poul Mogensen, som fik den til brugelig pant⁶. Dette lån var ganske vist ikke indfriet i 1674⁷, da Anders Lydichsens enke på grund af restance krævede Niels Mogensens del af bondeejet udlagt til ejendom; men Havreballegård birketing fulgte forordningen af 23. april 1632 og afsagde 31. marts 1674 en dom, der tilkendte hende ejendomsretten til en syvendedel af bondeejet⁸. Forordningen om vist underpant stiller som betingelse for stiftelsen af et sådant pant, at lånet, når renterne blev betalt, var uopsigeligt fra kreditors side. Som det var sædvanligt, tages der ved Niels Mogensens pantebrev, der er gengivet i sin helhed i Havreballegård birks tingbog,⁹ ikke hensyn til denne bestemmelse.

I begyndelsen af det 17. århundrede tilhørte gården i Stautrup Mogens Poulsen, der døde i 1613 og blev begravet på Kolt kirkegård, hvor hans ligsten fandtes endnu i 1674.¹⁰ Ved skiftet efter ham delte man gårdens bondeejere i 14 søsterlodder, af hvilke sønnen Niels Mogensen fik de to, dvs. en broderlod. To andre gik i arv til en anden søn Poul Mogensen, der som omtalt boede på gården og drev den. Han købte desuden de 8 søsterlodder af sin moder og nogle af sine medarvinger, formodentlig i 1636 og for de penge, han havde lånt af Anders Lydichsen mod pant i disse lodder. De to sidste søsterlodder erhvervede Abil Christensdatter i Århus, antagelig for at de, som det senere skete, kunne gå i arv til hendes søsterdatter, der var gift med Poul Mogensen.¹¹

I 1657 fik Poul Mogensens søn Clemen Poulsen husbondholds-brev på halvparten af sin faders gård,¹² og i 1663 fik en anden af hans sønner Morten Poulsen husbondholds-brev på »sin faders Poul Mogensens gård i Stautrup«. ¹³ I husbondhold skulle Morten Poulsen betale 10 rdl., medens Clemen Poulsen såvel som hans eftermand¹⁴ kunne nøjes med 5 rdl. Det ser altså ud, som om Morten Poulsen har betalt husbondhold af hele gården, uagtet Clemen Poulsen både før og efter den tid brugte halvdelen af gården. Som omtalt havde Poul Mogensen

i 1636 pantsat de 8 af gårdens 14 søsterlodder til borgmester Anders Lydichsen. I 1670 indfriede hans sønner Clemen og Morten Poulsen dette lån således, at de hver betalte halvdelen af hovedstolen på 300 sldr. og Clemen Poulsen desuden 65 sldr. resterende renter.¹⁵ Deres fader tilsagde dem derfor forlods vederlag i gårdens bondeeje, og da han døde samme år, blev de 8 søsterlodder på skiftet udlagt til dem. Allerede i 1674 døde Clemen Poulsen,¹⁶ og efter en del trætte enedes man om, at hans enke og børn skulle have 5 og Morten Poulsen 3 af de 8 søsterlodder. Derudover skulle Morten Poulsen have 6 sldr. udbetalt af sin svigerinde.¹⁷ I virkeligheden burde Morten Poulsen have haft 13 sldr. Fejlen kan skyldes, at forliget kun omtaler svigerindens part af erstatningen, ikke arvingernes, uagtet svigerinden ved skiftet fik de umyndige børns arv overladt til forvaltning. Den kan også være fremkommet på den måde, at man regnede ud, at Morten Poulsen havde fået 13 sldr. for lidt. Derefter ræsonnerede man som så, at hvis enken og arvingerne betalte ham 6 sldr., var summen af de betalte og modtagne penge 12 sldr. eller det runde tal, der lå 13 sldr. nærmest. Jævnfør hermed to andre fejl, der også beroede på misforståelse eller forglemmelse. Nogle vidner gjorde således gældende, at Clemen Poulsen havde betalt Anders Lydichsens enke ikke 215, men 365 sldr., altså summen af de penge, han og broderen havde betalt hende. Desuden omtales den anpart af bondeejet, som Clemen Poulsen arvede efter sin fader, aldrig senere hen, men alene de 5/14, der tilkom ham i henhold til forliget om de indløste søsterlodder. Se også s. 386 om hartkornsansættelsen af gårdens og de afståede skovlodder m.m.

Clemen Poulsons enke trolovede sig med en mand, der hed Peder Jensen (Skrædder), og som 23. juni 1675 fik husbondholds-brev på den halvdel af gården, Clemen Poulsen havde besiddet.¹⁸ Lovgivningen forbød delingen af selvejergårde mellem flere brugere;¹⁹ men påtaleretten tilkom den arving, der ejede den største part af bondeejet og ønskede at bruge hele gården. Så længe de to brødre Morten og Clemen Poulsen havde hver sin halvdel af gården i brug, var der ingen, der protesterede. Anderledes stillede sagen sig, da der var udsigt til, at en del af, måske hele gården ville glide slægten af hænde. Som omtalt blev de 8 af de 14 søsterlodder, hvori gårdens bondeeje var delt, ved skiftet efter Poul Mogensen forlods udlagt til sønnerne Clemen og Morten Poulsen. Foruden de 8 lodder, som han havde købt, ejede Poul Mogensen 2 søsterlodder, dvs. 1 broderlod, som han havde arvet. Efter hans død blev de delt i 13 søsterlodder, af hvilke Morten og Clemen Poulsen hver arvede 2. De resterende 9 tilfaldt

deres medarvinger, der utvivlsomt for at styrke Morten Poulsens stilling skødede de 6 til ham 29. juni 1675²⁰ og 26. juli 1676 gav ham fuldmagt til at bruge den syvende.²¹ De 2 af den første arvedelings søsterlodder, som Poul Mogensens broder Niels Mogensen havde arvet, pantsatte han som nævnt til Anders Lydichsen. Da han ikke betalte sine renter, blev pantet 31. marts 1674 tildømt Anders Lydichsens enke,²² som 29. juni 1675 skødede det til Morten Poulsen.²³ Som ligeledes omtalt havde Poul Mogensens enke arvet de 2 sidste søsterlodder efter sin moster. Den 29. juni 1675 gav hun sin søn Morten Poulsen skøde på sin anpart af gårdens bondeeje.²⁴ Morten Poulsen var herefter ejer af mere end halvparten af bondeejet og kunne i henhold til ovennævnte lovbestemmelse kræve, at Peder Jensen og hans hustru fraflyttede gården. Da de ikke ville gøre det frivilligt, anlagde han sag mod dem ved Havreballegård birketing, hvis birkefoged imidlertid ved dom af 25. juli 1676²⁵ bestemte at de måtte blive boende, fordi gården faktisk havde været delt i 20 år, og de havde husbondholds brev på den halve gård. Dommen blev appelleret til landstinget, som 23. oktober 1678 underkendte den.²⁶

Ved Mogens Poulsens død blev gårdens bondeeje delt i 14 søsterlodder. Ved hans søns Poul Mogensens død blev 2 af disse delt i 13 søsterlodder. En af sidstnævnte søsterlodder tilfaldt en datter, som døde, før lodden blev solgt til Morten Poulsen. Hun efterlod sig 3 sønner og 2 døtre,²⁷ således at hver datter ikke ejede mere af gårdens bondeeje end $1/728$.

En af Mogens Poulsens døtre blev gift med en mand, der boede i Århus.²⁸ En af hans brødre var bosat i samme by,²⁹ og hans kone havde en moster, som ligeledes havde sit hjem i Århus.³⁰ Selvejernes afgifter var mindre end fæsternes, og de skulle ikke gøre så meget hoveri,³¹ men længe svare dobbelt så store ekstraskatter. Den kapitaliserede difference udgjorde værdien af gårdenes bondeeje, som tilhørte dem. Selvejerslægternes medlemmer var således i besiddelse af eller kunne forvente at komme i besiddelse af nogen formue, hvilket var en forudsætning for, at de kunne nedsætte sig som borgere eller blive gift med borgere i købstæderne. Også på anden måde var der forbindelse mellem borgere og selvejerbønder. Før folk af borgerlig herkomst i 1641 fik tilladelse til midlertidigt at besidde frit jordegods,³² havde de ikke anden mulighed for at investere i landgods end ved at købe jordegne gårdes bondeeje eller tage det i pant. En af dem, der benyttede sig af denne mulighed, var borgmester Anders Lydichsen i Århus, der en tid havde $5/7$ af Stautrupgårdens bondeeje i pant.

Af udgaven af Viborg landstings skøde- og pantebøger II s. 76 f. fremgår det, at han desuden havde pant i 7 andre selvejergårde på Århusegnen.

De 5/28 af bondeejet, der ved Clemen Poulsens død tilfaldt hans enke,³³ pantsatte hun i 1680 til ejeren af gårdens herlighed Constantin Marselis,³⁴ som i 1685 fik pantet tildømt.³⁵ Desuden erhvervede han Morten Poulsens part af bondeejet. Dette skete før 1699;³⁶ men det nøjagtige tidspunkt kendes ikke, fordi tingbogen fra den tid er gået tabt. Marselis indlemmede gårdens skovlodder i hovedgården Constantinsborg, men nedsatte samtidig Morten Poulsens afgifter fra 6 tdr. 7 skp. 1 alb. landgildehartkorn til nøjagtigt 6 tdr. landgildehartkorn. Foruden denne reduktion af sine afgifter opnåede Morten Poulsen fritagelse for at svare bondeskyld af i alt fald sin svigerindes andel af bondeejet. Disse økonomiske fordele må være grunden til, at han opgav kampen for at bevare gården i slægtens eje. I matriklen 1688 er gården takseret til 9 tdr. 2 fjerdingkar 1 alb. ager og engs hartkorn, medens de to skovlodder, der var indgrøftet til Constantinsborg,³⁷ er sat til 7 skpr. 1 alb. eller netop differencen mellem landgildehartkornet 1664 og landgildehartkornet efter afgiftsreduktionen. I den jordebog, der blev affattet i 1703 i anledning af stamhuset Constantinsborgs oprettelse,³⁸ opgives gårdens samlede hartkorn til 9 tdr. 2 fjerdingkar 1 alb., hvoraf 3 tdr. 2 fjerdingkar 1 alb., altså differencen mellem det samlede hartkorn og landgildehartkornet efter afgiftsreduktionen, var skovjord, som var lagt ind under hovedgården. De 7 skpr. 1 alb. hartkorn, hvortil gårdens skovlodder er ansat i matriklen 1688, er ifølge jordebogen 1703 det hartkorn, hvortil en i øvrigt ukendt skovjord, der hørte til byens anden selvejergård, er takseret.

I 1706 solgte Clemen Poulsens sønner de 5/28 af bondeejet, som de havde arvet efter deres fader, til en mand, som videresolgte dem til stamhuset Constantinsborgs besidder.³⁹ Dermed var hele bondeejet samlet på herlighedsejerens hånd, og gården var således ophørt med at være en selvejergård. I lovbydelsen, der gik forud for salget, tilbød de slægten at købe de 5/14 af bondeejet, som de havde arvet efter deres fader. Efter faderen havde de imidlertid kun arvet 5/28.

Som en rekapitulation af det foregående anføres de træk af Stautrupgårdens historie, som må anses for fælles for mange selvejergårde:

Utvivlsomt som en følge af agrarkrisen efter år 1300 opgav mange væbnere i slutningen af middelalderen deres adelskab og gled over i selvejerbøndernes rækker. Deres befæstede gårde blev nedlagt og ofte

flyttet til den landsby, hvis mark var dannet af deres, deres landboers og eventuelt andre nedlagte bebyggelses jorder. Jævnf. Knud Prange i Bol og By 5, 1964, s. 47ff, og Troels Dahlerup i Hist T (Da) 12. rk. 4 s. 1ff.

Ved skiftet efter en selvejer synes man som regel ikke at være gået frem på den måde, at nogle arvinger fik deres arv udlagt i løsøre, andre i fast ejendom; men samtlige arvinger fik gerne den part af gårdens bondeeje, som tilkom dem. Der var kun én arving, der måtte bruge gården, og selv om det var almindeligt, at de andre arvinger afhændede deres part af bondeejet til ham, kan det forekomme, at bondeejet ved to-tre på hinanden følgende skifter blev delt i helt urimeligt små brøkdele.

Medlemmerne af en selvejerslægt kunne stå last og brast med hinanden, når det gjaldt om at bevare deres gård i slægtens eje. Herlighedsejeren kunne dog friste en selvejerbonde til at afhænde sin gård ved f.eks. at tilbyde ham, at han kunne blive boende som fæster for en landgilde, der i alt fald i hans levetid ikke var større end herlighedsafgifterne. Siden 1682 måtte man ikke uden særlig tilladelse nedlægge en bondegård;⁴⁰ men der var intet til hinder for, at skovlodder o.lign. blev indlemmet i en hovedgård.

Selvejerne svarede mindre afgifter og gjorde mindre hoveri end fæsterne, fordele, som langt opvejede, at de længe måtte betale større ekstraskatter. Både fordi de af denne grund havde mulighed for større opsparing, og fordi gårdenes bondeeje tilhørte dem, var deres arvingers formue almindeligvis større end fæsternes. Da handel og andre borgerlige erhverv krævede kapital, havde de således større chancer for at nedsætte sig som borgere i købstæderne eller blive gift med borgere. Indtil 1641 var det forbudt købstædernes borgere at erhverve frit jordegods. De kunne derfor kun anbringe kapital i landgods ved at købe eller skaffe sig panterrettigheder i selvejergårdene.

I vore dage er alle rettigheder i fast ejendom dokumenteret, og oplysninger om dem kan man som regel hurtigt og let finde ved hjælp af tingbogsbladene. I 1600-tallet blev skødning og pantsættelse af bondegods foretaget på tinge og bekræftet ved et tingsvidne. Blev tingsvidnet ikke udstedt som selvstændigt dokument, eller var dette gået tabt, måtte man holde sig til indførslen i tingbogen, som kunne være vanskelig at finde, fordi tingbøgerne hverken var forsynet med sted- eller personregistre. Andre aftaler mellem bønderne blev truffet mundtligt og eventuelt først dokumenteret ved langt yngre tingsvidner. Det kan således ikke undre, at der i retstrætter om rettigheder i

bondeejet kan forekomme mange fejl i oplysningerne om priser og anparter. En anden kilde til fejl er udstykninger og ansættelser af loddernes hartkorn. For Stautrupgårdens vedkommende kan disse fejl erkendes på grund af det store kildemateriale. Man må imidlertid regne med, at lignende fejl også forekommer i oplysningerne om de gårde, til hvis historie kilderne flyder mere sparsomt.

Værdien af Stautrupgårdens bondeejere

I 1636 satte Poul Mogensen 8/14 af gårdens bondeejere i vist underpant som sikkerhed for et lån på 300 sldlr., som borgmester Anders Lydichsen havde ydet ham.⁴¹ Panteværdien af hele gårdens bondeejere skulle herefter være 525 sldlr.

I 1641 pantsatte Niels Mogensen 2/14 af bondeejet til sin broder Poul Mogensen som sikkerhed for et lån på 30 sldlr.⁴² Panteværdien af hele bondeejet skulle herefter kun være 210 sldlr. Når den ikke var større, skyldes det givetvis, at pantet var et brugeligt pant, som ikke hindrede Niels Mogensen i at give tredjemand vist underpant i samme ejendomspar, og vist underpant havde som ovenfor omtalt prioritet frem for brugeligt pant.

Mod broderens »forhåbning« benyttede Niels Mogensen sig af denne mulighed i 1647, da borgmester Anders Lydichsen fik de 2/14 som vist underpant for et lån på 100 sldlr.⁴³ Dette store lån, der forudsætter en panteværdi på 700 sldlr. for hele bondeejet, ydede Anders Lydichsen antagelig, fordi han havde planer om at komme i besiddelse af alle 14 søsterlodder af bondeejet.

I 1674 blev gården synet og vurderet. De 6/7 af bondeejet blev ved den lejlighed ansat til en værdi af 430 sldlr.,⁴⁴ således at hele bondeejet var 502 sldlr. værd.

I 1680 blev 5/28 af bondeejet pantsat til Constantin Marselis for 50 rdl.,⁴⁵ hvilket er ensbetydende med, at hele bondeejet havde en panteværdi på 420 sldlr. Marselis fik gårdsparten til brugeligt pant, ikke til vist underpant. Dette kan være grunden til den relativt lave pantesum.

I 1717 blev gården synet og takseret. Bondeejet, som muligvis ikke omfattede de i Constantinsborg hovedgård indlemmede skovlodder, blev vurderet til 340 rdlr.,⁴⁶ dvs. 510 sldlr.

I Østjysk Hjemstavn 1942 s. 67 anføres forskellige købepriser på dele af bondeejet i det 18. århundrede. Disse priser kan ikke benyttes til beregning af hele bondeejets pris, fordi det ikke kan afgøres med sikkerhed, om der er tale om 5/14 eller 5/28 af bondeejet, og fordi

de i hovedgården Constantinsborg indlemmede skovlodder identificeredes med de 5/14 af gårdens bondeejere og herlighed.

Forskelligt selvejet og selvejergårdene vedkommende

Selveje af gårdenes bygninger. Bøndergårdenes bygninger, hvis bærende konstruktioner var af træ og kunne flyttes, blev oprindeligt betragtet som løsøre⁴⁷ og tilhørte undertiden dem, der brugte gårdenes jorder, uagtet disse var gejstlige eller verdslige godsejeres ejendom. De indtog imidlertid en særstilling i forhold til det øvrige løsøre. Skaanske lov 239 og Anders Sunesens parafrase 144 bestemmer således, at når den landbo, der selv ejede sin gårds bygninger, flyttede, måtte hans eftermand eller jordens ejer købe bygningerne for vurderingspris. Af de ældste bevarede tingbøger for Skast herred, i hvilket fæsterne endnu i begyndelsen af 1600-tallet kunne eje deres gårds bygninger, fremgår det, at lignende bestemmelser som de ovenfor anførte også var gældende ret i Jylland.⁴⁸ I samme tingbøger er der indført en del tinglæste pantebreve og tingsvidner, hvorved bønderne satte deres bygninger til underpant ofte sammen med retten til at fæste gårdene.⁴⁹ Fremgangsmåden ligger så nær op ad den, man anvendte ved pantsættelsen af jordegne gårdes bondeejere, at det kan være vanskeligt at afgøre, om bygningerne er betragtet som løsøre eller som fast ejendom. Hvorledes det nu end forholder sig hermed, er det, man forstår ved selvejere i egentlig betydning, bønder, der ejede deres gårdes jorder.

Bøndernes ejendomsret til deres gårdes bygninger i Skast herred er utvivlsomt af gammel dato. Derimod var det noget nyt, kongen indførte, da han ved forordningen af 27. november 1623⁵⁰ overlod krongodsets bønder i København, Kronborg og Frederiksborg len deres gårdes bygninger. Ved forordningen af 28. januar 1682 § 6 bestemte kongen, at denne ordning skulle gælde alle kron- og ryttergodsernes bønder.

Skat – herlighedsafgift. Efterhånden var selvejerne de eneste, der betalte de gamle faste ejendomsskatter, af hvilke leding og stud var de vigtigste. Skødningen var en handling, der juridisk hørte under den private tingsret. Fra det øjeblik af, da kongen begyndte at give andre skøder på de gamle ejendomsskatter af enkelte gårde, må man således ophøre med at betragte dem som offentlige skatter og henregne dem til herlighedsyndelserne på lige fod med gæsteri, husbondholds- penge og hoveri.

Efterskrift

Siden manuskriptet til dette bidrag blev afleveret, er der i »The Scandinavian Economic History Review« udkommet en afhandling af Thomas Munck. Den har titlen »The Economic and Social Position of Peasant Freeholders in Late Seventeenth-Century« og handler om selvejerne i almindelighed i slutningen af 1600-tallet. Den s. 45 omtalte skat på bondeskylden med tilbagevirkende kraft har selvsagt bidraget til at motivere dem, som Stautrupgårdens bondeejere tilhørte, til at opgive kampen for at bevare dette på slægtens hænder.

NOTER OG HENVISNINGER

I noterne citeres nedennævnte indførsler i Havreballegård birks tingbog 1672–80, Erhvervsarkivet i Århus I 4, ved de anførte bogstaver: 88r (31. marts 1674) = A, 89r (31. marts 1674) = B, 98v (30. juni 1674) = C, 106r (25. august 1674) = D, 107r (1. september 1674) = E, 114v (8. september 1674) = F, 124v (17. november 1674) = G, 147r (29. juni 1675) = H, 172v (25. juli 1676) = I, 248v (5. august 1679) = J, 264r (16. marts 1680) = K. Andre tingsvidner og domme, der angår gården i Stautrup og dens beboere, og som er indført i Havreballegård og Marselisborg birks tingbøger, kan man finde ved hjælp af de registre og udtog, der ligger i landsarkivet for Nørrejylland håndskriftsamling H 1(14)–7.

1. Æld Da ArkReg I s. 256, O 14.
2. Corp Const Dan IV s. 571.
3. Viborg landstings skøde- og pantebøger 1645–52, 1969–73, 1647 nr. 123–131.
4. G og Viborg landstings skøde- og pantebøger 1647 nr. 129.
5. A og Viborg landstings skøde- og pantebøger 1647 nr. 130.
6. B.
7. B.
8. A.
9. A.
10. C.
11. H.
12. I.
13. I.
14. I.
15. F.
16. Landsarkivet for Nørrejylland, Marselisborg godsarkiv, Skifteprotokol for Marselisborg og Constantinsborg 1674–1719 (G 322–4) fol. 7v ff.
17. G.
18. I.
19. Recessen 1558 § 40, Corp Const Dan I s. 32.
20. H.
21. I.

22. A.
23. H.
24. H.
25. I.
26. J, landstingets dombog 1678 er ikke bevaret.
27. I.
28. E.
29. F.eks. D og F.
30. H.
31. Danske Lov 3–12–4.
32. Corp Const Dan V s. 104 f.
33. Clemens Poulsens arv efter hans fader omtales hverken i skiftet efter ham eller andetsteds.
34. K.
35. Dokument af 21. juli 1685, der ligger i den del af Constantinsborgs godsarkiv, der stadig opbevares på gården.
36. Se ØJy Hjemst 1942 s. 65.
37. Måske havde Marselis allerede før den tid erhvervet også Morten Poulsens del af bondejet.
38. Landsarkivet for Nørrejylland, Konstantinsborg godsarkiv, G 321–1.
39. Marselisborg birks tingbog 1701–08, Erhvervsarkivet i Århus, 7., 13. og 20. april 1706.
40. Forordningen af 28. januar 1682 § 4. Det var utvivlsomt fuldt lovligt, at adelige, til hvem kongen havde overdraget herlighedsretten til en selvejergård, også erhvervede gårdens bondeje. Jævnf. Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 462.
41. G og Viborg landstings skøde og pantebøger 1645–52, 1969–73, 1647 nr. 129.
42. B.
43. A og Viborg landstings skøde- og pantebøger 1647 nr. 130.
44. E.
45. K.
46. Marselisborg birks tingbog 1713–21, Erhvervsarkivet i Århus, 14. september 1717.
47. Matzen: Den danske Retshistorie, Tingsret s. 4 f., Johs. Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog, 1874, s. 79 f.
48. Skast herreds tingbog 1639, 1961, nr. 437 og 453 samt 1640, 1966, nr. 355 med tilhørende noter.
49. Skast herreds tingbog 1636, 1955, nr. 362, 1637, 1956, nr. 170 og 631, 1639, 1961, nr. 93 med noter.
50. Corp Const Dan IV s. 740.

TAMPERRETTENS FUNKTION OG DOMSPRAKSIS

Af Anne Riising

Tamperretten, den særlige domstol i ægteskabssager, som blev ophævet i 1797, bar dette navn, fordi den holdtes på de 4 kvatempredage (quattuor tempora), oprindeligt fastedage, som faldt på onsdagene efter 1. søndag i fasten, pinsedag, 13. søndag efter Trinitatis og 3. søndag i Advent.

Formålet med nærværende undersøgelse er at klarlægge denne domstols funktion og domspraksis, bygget på en analyse af tamperretssagerne fra Fyns og Ålborg stifter samt Lolland-Falster.

Før reformationen kunne et ægteskab ikke opløses, fordi det efter katolsk opfattelse er et sakramente, som mellem ægtefællerne skaber et transcendentalt bånd, som ingen mennesker kan løse. Et ægtepar kunne derfor måske blive separeret, men ingen af dem kunne indgå et nyt ægteskab, så længe de begge levede. Ganske vist kunne et ægteskab undertiden omstødes, dvs. blive erklæret for aldrig at have eksisteret, men da dette foregik i Rom, var det for størstedelen af Danmarks befolkning ingen realisabel mulighed.¹ Den luthersk-evangeliske kirke anser imidlertid ikke ægteskabet for et sakramente, og reformationen åbnede derfor mulighed for skilsmisse med tilladelse til at indgå nyt ægteskab; og da trolovelse blev anset for ægteskabets begyndelse, kom skilsmissesager til at dreje sig om ophævelse af både trolovelse og ægteskab. Ægteskabslovenes retsgrundlag var vel i vid udstrækning hentet fra kanonisk ret, men de nye synspunkter, som fulgte med reformationen, blev i tiden indtil Danske Lov udmøntet i en række særlige forordninger.²

Tamperrettens sammensætning. Ifølge kirkeordinansen 1539 skulle ægteskaber henvises til kongen eller lensmanden, i købstæderne til borgmester og råd, når der var trætte eller forargelse, men deri lå ingen bemyndigelse til at opløse ægteskaber, og først Riber Artikler 1542 4/5 fastslog, at ægteskabssager skal pådømmes i hvert stift af stiftsbefalingsmanden og domkapitlet, medens superintendenten kun skal medvirke ved særlig vanskelige sager. Da der i Fyns og Vendelbo

(d.e. Ålborg) stifter intet kapitel var, skulle Fyns stiftslensmand indtage prioren for Sct. Knuds kloster og nogle af brødrene dér, eller sognepræster eller lærde mænd. I Ålborg stift og på Lolland-Falster, som hørte under Fyns biskop, skulle stiftslensmanden tage nogle lærde mænd til sammen med ham at dømme. Et kongebrev 1570 15/1 understregede, at da ægteskabssagerne i Fyns stift stadig stævnes mange forskellige steder og pådømmes uden superintendentens nærværelse, skal herefter sagerne indstævnes i Odense for lensmændene i Odensegård og Nyborg len, superintendente og nogle af de fornemste gejstlige. Et nyt brev 1574 20/8 påbød, at der på Fyn ligesom andre steder skal holdes ret på de 4 tamperdage, og da lensmændene ofte havde lovligt forfald, kunne de sende en stedfortræder. Et kongebrev 1579 10/1, som tillader en borger i Odense at hæve sin trolovelse, viser at denne sag var pådømt af stiftslensmanden, superintendente, provster og præster, medens et nyt kongebrev 6/8 s.å. bestemte, at fynske ægteskabssager fremtidig kun skulle pådømmes af lensmanden i Odense, da det var vanskeligt for de to lensmænd at møde samtidig.

Ifølge Sjællands stifts synodalbestemmelser 1544 skulle ægteskabsretten holdes på tamperdagene, og ved fundats 1571 11/9 blev retten i Roskilde udvidet med 3 universitetsprofessorer. Ordinansen om ægteskabssager 1582 19/6 henvendte sig i bred almindelighed til »vore lensmænd, superintendenter, prælater, kanniker og alle andre, som enten på kapitler, udi consistoriis eller anden sted skulle sidde, rette, forhøre og dømme udi ægteskabssager«, men på Lolland-Falster misforstod man de nye bestemmelser derhen, at kapitlerne, men ikke lensmændene, skulle stævne i ægteskabssager; et kongebrev 1592 10/6 belærte dog de to lensmænd om, at de også fremtidig sammen med superintendente skulle stævne og dømme i ægteskabssager.

Hvor der var latinskoler, blev nogle professorer derfra normalt medlemmer af tamperretten, således som det ved kongebrev 1639 7/5 blev gjort gældende for Ribe. I Viborg stift dømte imidlertid alene biskoppen og teologilektoren, indtil et åbent brev 1672 20/11 udvidede retten med provsten, de to ældste sognepræster og skolens rektor. Bornholm, som hørte til Sjællands stift, men unægtelig havde lang vej til Roskilde, fik ved reskr. 1680 19/10 sin egen domstol bestående af amtmanden, landsdommeren, provsten og viceprovsten, og to årlige retsdage ansås for tilstrækkeligt her. Ved reskr. 1681 20/12 blev Sjællands tamperrets beføjelser henlagt til universitetet med den begrundelse, at det var så besværligt for professorerne at tage til Roskilde. Fremtidig måtte så notaren og kapitelsmedlemmerne fra Ros-

kilde tage til København, men biskoppen var herefter forskånet for at medvirke.³ Endelig fastslog DL 1-2-17 kort, at stiftsbefalingsmændene skulle dømme sammen med de nærmestboende lærde mænd eller sognepræster.

Fyns stifts tamperretsprotokol 1662–1702 benævnes »Protocolum consistorii ottiniani« og har på de første blade optegnelser om rettens medlemmer: Stiftamtmanden, biskoppen, de 3 sognepræster, og 4 professorer fra skolen. Normalt var mindst 3 til stede, en enkelt gang dog kun 2; stiftamtmanden deltog yderst sjældent, medens biskop Bang regelmæssigt medvirkede til sin død 1679. Derimod optræder Thomas Kingo slet ikke, og muligvis er biskoppen på det tidspunkt udtrådt af retten. I 1796 meddelte biskop Bloch på grundlag af den nu bortkomne tamperretsprotokol, som begyndte 1702, at retten bestod af stiftamtmanden, skolens professorer og de 3 sognepræster. Notarforretningerne var tidligere blevet udført af teologi-lektor, men var nu overgået til sognepræsten ved Vor Frue kirke.⁴ Retten betegnede sig selv som consistorium, og forskellig korrespondance i Fyns bispearkiv viser, at den også i 1700-tallet kaldes consistorialret synonymt med tamperret.

Ålborg stifts ældste protokol 1688–1713 oplyser, at der blev holdt tamperdag, eller temperdag, og afsagt tamperdags-domme; først op mod 1710 forekommer udtrykket tamperdags-ret, og fra 1714 bliver ordet tamperret almindeligt, hvilket måske hænger sammen med den nye ordning, som blev indført 1713. Ålborg tamperrets sammensætning var kun blevet løseligt bestemt i 1542, og de ældste protokollater siger kun, at stiftamtmand og biskop var forsamlet i Ålborg ministerii overværelse. 1713 søgte imidlertid stiftamtmand R. Gersdorff og fik ved reskr. 1713 10/11 tilladelse til at indrette tamperretten ligesom på Sjælland. Herefter udgik biskoppen, og retten bestod af stiftamtmanden, begge sognepræster, rektor og conrektor ved skolen samt begge sognekapellaner. Desuden fik retten en fast notar, som altid var hospitalspræsten.⁵ Den nye protokol fra 1714 viser, at normalt var stiftamtmanden selv til stede med mindst 3 assessorer.

På Lolland-Falster havde kongebrevet 1592 egentlig pålagt lensmand og superintendent at dømme, men af rent praktiske grunde kunne Fyns biskop vanskeligt deltage og ses heller ikke at have gjort det. Protokollen anvender fra første blad betegnelsen tamperret, og retten bestod af stiftamtmanden og 2 præster ved hver samling. Til gengæld synes et stort antal præster at have været assessorer, måske fordi tamperretten i modsætning til Fyn og Ålborg stifter ikke havde fast møde-

sted. Den blev nok holdt tiere i Maribo end noget andet sted, men kunne lige så vel holdes i Nykøbing rådhus, på Søholt, i Nysted præstegård, på Christiansholm, Bramslykke eller Juellinge. Stiftamtmanden var normalt til stede, en sjælden gang repræsenteret af amtsforvalteren, men undertiden blev retssamlingen flyttet fra tamperdagen til en anden dag, fordi Hans Excellence havde vigtige forretninger i København.⁶

Ved frd. 1771 15/6 og kancelliskrivelse 12/10 s.å. blev den sjællandske tamperrets beføjelser overdraget til den nyoprettede hof- og stadsret, hvor ægteskabssager nu kunne føres på alle tingdage. I resten af landet blev tamperretterne ophævet ved frd. 1797 1/12 med den motivering, at 2–3 årlige retssamlinger var for lidt, og at sagsførelsen blev besværlig, når der kun var én ret i hvert stift. Fremtidig skulle ægteskabssager føres ved almindeligt værning, dvs. det by-, herreds- eller birketing, hvor den sagsøgte boede.⁷

Proceduren. Den fynske consistorieprotokol er indtil ca. 1685 nærmest en protokol for en almindelig gejstlig domstol for hele stiftet og indeholder mange af de sager vedr. gejstlige personers embedsførelse m.v., som siden hen klart henhørte under provsteret og landemode.⁸ I en sag 1669 om en degn er det noteret, at »hvad denne sag angår, blev den indført i bispens egen protokol«, men en sådan protokol, muligvis en nu tabt landemodeprotokol, findes ikke i bispearkivet. De mange forretninger medførte, at consistorium også samledes 10–15 gange årligt, bl.a. 24/9 1666 blot for at få oplæst frd. 6/9 s.å. om rostjenesten, men der forekommer også sager, som henvises til verdslig ret, f.eks. en strid 1665 om Sørslev kirkes stolestader, gældssager mellem latinskolelærere o.l.⁹ Protokollaterne er ret kortfattede, ofte lidt upræcise i formuleringen, idet der ofte kun står, at der som beviser blev fremlagt dokumenter, der godtgjorde, at . . . uden at dokumenterne forklares nærmere, og kun meget få er bevaret i original. Til gengæld er indtil 1675 alle stævninger indført under den dato, de blev udtaget, så man kan se, at adskillige sager aldrig nåede for retten. Ved en enkelt stævning er tilføjet, at ifølge meddelelse fra sognepræsten er ægteparret nu forligt med hinanden.¹⁰

Lolland-Falsters protokollater er også ganske korte, idet der uden referat af indholdet noteres, at de og de dokumenter er fremlagt. Ålborgs ældste protokol rummer 1691–92 en del, dog klart adskilte, landemodedomme; i begyndelsen refereres de fremlagte dokumenter in extenso, men efterhånden kun meget summarisk eller slet ikke. Til

gengæld er der her ligesom for Lolland-Falster bevaret et fyldigt, omend ikke komplet materiale i de i rette lagte dokumenter.

Proceduren var allerede fastlagt i ordinansen 1582: Først udtages en stævning, som på Lolland-Falster blev udstedt af stiftamtmanden alene, i Ålborg af stiftamtmand og biskop til 1713, derefter af stiftamtmanden alene. De få bevarede fynske stævninger, alle før 1679, er udstedt af biskop og stiftamtmand. To stævningsmænd skulle forkynde stævningen for den anklagede eller – hvis han ikke var at finde – ved hans sidste bopæl, og drejede det sig om en forsvunden person, skulle stævningen forkyndes ved herreds- og landsting. Stævningsmændene påtegner altid stævningen, men forkyndelse ved ting er sjældent noteret; kun i Ålborg er påtegnet, at stævningerne er læst ved landstinget. En fynsk stævning, udstedt 4. februar 1670 på stemplet papir til $\frac{1}{2}$ rigsfort, stævner Jørgen Andersen af Vester Hæsing, som har forladt sin trolovede, til med 6 ugers varsel at møde for tamperretten d. 20. marts. To stævningsmænd har 4. og 18. februar læst stævningen inden og for Odenses 4 porte, to andre har d. 6. forkyndt den ved hans bopæl, den er læst på Salling herredsting d. 9. og ved Fynbo landsting d. 27. februar. Det bevarede materiale oplyser ikke, om det andre steder var skik at læse stævningerne ved byportene (hvilket var almindeligt ved Odense byting), men det fremgår tydeligt af alle tamperretsprotokoller, at stævninger altid blev forkyndt »på sine rette steder«.

Både anklager og anklagede var pligtige at møde i retten enten selv eller ved en befuldmægtiget. Mødte den anklagede ikke, skulle han betale den anden hans kost og tæring, og mødte anklageren ikke, bortfaldt sagen. Den indstævnedes blev 3 gange lydeligt råbt op (DL 1-4-28 og 29), stævningen blev oplæst, og sagen kunne begynde. Det var ikke tamperrettens sag at undersøge direkte, om den anklagede havde gjort sig skyldig i nogen af de ting, der efter loven gav grund til skilsmisse. Det påhvilede den anklagende at fremlægge beviserne, og på det grundlag afsagde retten dom – eller udsatte sagen 1–2 gange for at beviserne kunne fremskaffes. Især når det drejede sig om anklage for hor, præciserede DL 3-16-15, at der skulle fremlægges beviser; det var ikke nok, at den anklagede tilstod, »fordi man tit finder, at mange lyver på sig selv, på det at den ene kan blive af med den anden, eller og komme den i skade, som han eller hun sige sig at have syndet med«. Desuden skulle retten forvise sig om, at den anklagende selv var uskyldig, for var der lige skyld på begge sider, kunne de ikke blive skilt. I alle sager fremlagde derfor begge parter en vandelsattest

fra deres sognepræst, eventuelt også fra det sogn, hvor de tidligere havde boet. Tilladelsen til at indgå nyt ægteskab var også betinget af en pletfri vandel. Den konkrete anklage for hor, desertion osv., blev som regel underbygget med tingsvidner, på Fyn ofte med et sognevidne udstedt ved almindeligt sognestævne. Disse dokumenter kunne anklageren naturligvis nok skaffe sig på forhånd, og med mindre det var en desertionssag, skulle stævningen ikke læses ved verdsligt ting, så det kunne gå hurtigt. Nogle sager kunne pådømmes 8–10 dage efter at stævningen var udtaget.

I desertionssager gav imidlertid frd. 1750 29/5 den indstævnedes længere frist, nemlig 6 uger ved hans sidste bopæl og 6 ugers varsel tillige til lands- eller lavting. Mødte han ikke i retten, skulle sagen alligevel udsættes til næste ret. Dersom det under sagen blev oplyst, hvor han opholdt sig, skulle sagen udsættes, til stævningen var forkyndt for ham. Ydermere skulle den anklagede hos øvrigheden begære en forsvarer beskikket for den anklagede, og stævningen skulle også forkyndes for forsvareren. Endelig skulle den anklagende møde personligt i retten og på forlangende med ed bekræfte sit ukendskab til den indstævnedes opholdssted osv. Nægtede nogen at aflægge eden, skulle sagen afvises, og vedkommende blev idømt omkostningerne.

Tamperretterne var meget nøjeregnende med at overholde formaliteterne. Sager udsættes hyppigt, fordi der mangler et nødvendigt dokument, f.eks. præstens attest,¹¹ eller attesten var ikke fyldestgørende,¹² eller man havde glemt at indstævne et vidne,¹³ eller stævningen var ikke påtegnet af stævningsmændene.¹⁴ Hvis anklageren udeblev, fik han/hun en bøde og sagen blev hævet.¹⁵ Under en desertionssag protesterede den beskikkede forsvarer, fordi stævningen ikke var forkyndt for ham; anklageren bad retten bære over med denne lille formelle mangel under henvisning til, at den enfoldige kvinde, som han repræsenterede, ikke forstod reglerne, men sagen blev alligevel udsat til næste tamperdag, og så skulle den indstævnedes ifølge frd. 1750 have udsættelse til næste tamperdag igen, og så først kunne sagen pådømmes.¹⁶ Undertiden så man dog væk fra små formelle mangler, f.eks. i en anden desertionssag, hvor den anklagende ikke mødte, men da han havde været personligt til stede og aflagt ed ved udtagelsen af det fremlagte tingsvidne, og da sagen ansås for klart bevist, blev der afsagt dom.¹⁷

Næsten alle mødte med en fuldmægtig, og især i tiden op til o. 1720 er det hyppigt herskabet, der fører sagen på deres egne folks vegne. Der kunne også optræde en prokurator, men ifølge DL 1-9-14 var

ingen pligtig at bruge prokuratorer; ved patent 1774 10/11 art. 14-15 fik de dog en fortrinsstilling, da herefter ingen måtte gå i rette uden for sig selv, sin myndling, frænde eller husbonde, og ved slutningen af 1700-tallet førtes næsten alle sager af prokuratorer. Der var også altid beskikket forsvarer i desertionssager, men det var næppe et eftertragtet hverv, for vel tillod frdn. 1750 prokuratoren at søge sin billige betaling i den undvegnes bo, men hvordan kunne han det, hvis en fæstemand var rejst med alt hvad han ejede? I Ålborg søgte en prokurator 1781 at kræve sit salær af den efterladte fæstemø, fordi hun jo havde anmodet om at få en forsvarer beskikket, men det blev skarpt afvist af retten,¹⁸ og da Viborg stiftamtmand forelagde dette problem for kancelliet, gav reskr. 1790 19/6 det lidet trøsterige svar, at sådanne sager burde betragtes som beneficerede sager, som prokuratorerne i forvejen skulle udføre gratis.

Netop de forladte kvinder fik ofte bevilget fri proces, men bevillingen indbefattede som regel kun frihed for stemplet papirs brug, dom- og brevpenge samt skriverløn. Prokursorsalær skulle de selv betale, og tabte de sagen, skulle de betale både de idømte omkostninger og mulkter, stemplet papir og rettens salær, ligeså hvis de fik tildømt at nyde processens omkostninger.¹⁹ Også prokuratorerne kunne blive mulkteret for dadelværdig optræden. Københavns tamperret forespurgte kancelliet, om den ligesom andre domstole var berettiget dertil, og fik bekræftelse ved reskr. 1758 2/6, men Odenses consistorium havde nu gjort det uden at spørge. 1702 indbragte Hans Lauritsen, Odense bys prokurator, en faderskabssag mod hører i Assens, Mathias Selmer. Denne fralagde sig faderskabet ved ed, sagen blev afvist, og prokuratoren skulle for sit ubesindige forhold med sagen, idet han har indstævnet den uden at forsyne sig med bevisligheder, og desuden har afslået at modtage vidner, som han selv har indstævnet, betale 10 rdl. til Sct. Hans kirke i Odense.²⁰ Undertiden nedsatte retten prokursorsalæret, navnlig for en forladt kvinde, for hvem det var en ringe trøst at få regres over for sagsvolderen, d.e. hendes bortvegne mand.²¹ Der foreligger i øvrigt også eksempler på skilsmisse ved kongelig bevilling i desertionssager, hvor kvinden ikke havde råd til at føre sagen for tamperretten.²²

Domme i skilsmissesager endte altid med en erklæring, om de pågældende måtte indgå nyt ægteskab. Appel skulle ske til højesteret, hvilket vistnok sjældent forekom, og der synes ikke at være tilgået tamperretten meddelelser om højesterets kendelser. Det hændte i øvrigt også, at nogen søgte andre veje, som da Hans Zachariasen i

Ærøskøbing på sin datters vegne stævnedes sognepræst Peder Monrath på Avernakø for brudt ægteskabsløfte. Ved consistorialrettens dom 1724 20/9 blev sagen afvist, men han stævnedes atter præsten for Salling herreds provsteret og derfra til landemode, men begge steder afslog man at tage stilling til tamperrettsdommen.²³

Retsgrundlag og domspraksis. Ordinansen 1582, som udtrykkelig motiveredes med, at det går uskikkelig til med ægteskabssager, så at ens tilfælde pådømmes forskelligt ved forskellige retter, blev via Christian IV's reces 1643 og Danske Lov 3–16 tamperretternes egentlige retsgrundlag, idet senere bestemmelser ikke betød nogen radikal ændring. Hvad tamperretten efter loven kunne dømme om, var: Forelå der i en given situation en juridisk bindende trolovelse? Skulle eller kunne en trolovelse ophæves? Skulle eller kunne et ægteskab ophæves, og i så fald, måtte ægtefællerne gifte sig igen?

Sager om *brudt ægteskabsløfte* afhang af, hvad der udkrævedes til en bindende trolovelse, og det var samtykke fra pigens forældre, begge de trolovedes samtykke, og at trolovelsen skete for præsten i vidners nærværelse. Hemmelige trolovelser og trolovelsesbreve var ugyldige. Det store antal sager anlagt af besvangrede kvinder, som ville giftes med barnefaderen, gav imidlertid stødet til frd. 1734 5/3 om besvangrede og det deraf påstående ægteskab: Hvis en uberygtet pige lader sig beligge uden forudgående trolovelse, tager hun skade for hjemgæld og har ikke krav på ægteskab. Et ægteskabsløfte skal bevises med skriftlig forpligt med to vitterlighedsvidner eller med lovfaste vidner, som skal føres inden år og dag. Nægter manden, skal det bekræftes ved ed. Kærlighedsbreve eller løse ord og løfter er ikke bindende, men dersom manden har bedt pigens forældre om samtykke til trolovelsen og fået afslag, men så alligevel besover hende, skal han enten ægte hende eller betale hende hjemgift. – Hermed havde man indført nye kriterier på en gyldig trolovelse, nemlig det bevidnede ægteskabsløfte.

Mange af sagerne om brudt ægteskabsløfte hørte måske slet ikke hjemme ved tamperretten, fordi de i virkeligheden drejer sig om økonomisk erstatning, og mere kunne nu heller ikke forventes, når manden i mellemtiden var blevet gift med en anden.²⁴ Specielt i Ålborg synes retten at have næret stor sympati for en besovet kvinde, som ofte – selv om trolovelse ikke kunne bevises – fik tildømt en god hjemgift, eventuelt også at manden skulle betale hendes lejemålsbøde.²⁵ I andre tilfælde kunne manden vælge, om han ville betale

eller gifte sig,²⁶ men i en enkelt sag skulle han gøre begge dele.²⁷ Men havde pigen allerede fået penge, var det efter rettens mening bevis på, at hun havde indgået forlig og derfor ikke kunne føre sagen videre.²⁸ Grundtanken i disse domme synes at have været, at en i øvrigt uberygtet pige havde krav på erstatning i form af ægteskab eller kontanter, men uberygtet skulle hun også være. En pige, som var i folkemunde på grund af »mistænkelig omgængelse med en korporal«, kunne ikke have noget krav på den mand, som havde besøvet hende.²⁹

Adskillige sager blev komplicerede, fordi manden havde trolovet sig med en anden, hvilket nærmede sig bigami (jvf. nedenfor). Ifølge DL 3-16-10 skulle indsigelse mod et ægteskab fremsættes inden der var lyst tredje gang fra prædikestolen, men dette blev ikke altid overholdt. Dog havde skovrider Johan Splitorph ved Vemmetofte protesteret mod, at hans tidligere tjenestekarl Rasmus Sørensen trolovede sig med en anden, fordi han havde lovet skovriderens datter Anne Kirstine ægteskab, men skønt det såre tydeligt blev bevist, at han havde besøvet hende, dømte retten, at der ingen trolovelse forelå.³⁰ Johanne Ovesdatter, der tjente som amme på Erholm, stævnedes 1665 sit barns fader, der nu var trolovet med en anden. Han vedgik trolovelsen med Johanne, men forklarede, at den var sket på betingelse af, at hun fik en medgift af sit herskab og inden 3 uger fremskaffede en attest om sin fødsel og vandel. Da ingen af delene var kommet, mente han, at trolovelsen var bortfaldet, og det godkendte retten.³¹

Kærlighedsbrevets bevisstyrke var noget vekslende. Eva Risen, enke efter løjtnant Kielstrup, fremlagde 1726 breve fra Andreas Schmidt, organist i Thisted, men skønt »deres indhold blandt andet giver til kende kærligheds tanker fra ham til hende, så dog, som sådanne kærlighedstanker befindes at være hemmelige og ikke med nogen solenne trolovelse ved præsten eller venners overværelse er confirmeret«, forelå der ingen gyldig trolovelse.³² Anderledes gik det, da Anna Elisabeth Ursin, datter af kapellanen i Maribo, stævnedes feltskærsvend Georg Fr. Hudt. Hans breve indeholdt efter rettens mening en fuldstændig tilståelse, og han blev dømt til at ægte hende.³³

I de forholdsvis få tilfælde, hvor mænd stævner kvinder for brudt ægteskabsløfte, tabte de som regel, med mindre der forelå en helt formel trolovelse for præsten. En fæstengave var ikke noget gyldigt bevis, og økonomiske mellemværender blev henvist til verdslig ret.³⁴ Efter 1734 faldt antallet af sager for brudt ægteskabsløfte stærkt, og erstatningskrav blev formentlig ført ved verdslig ret.

Ejendommeligt nok havde en svegen fæstemø, som ikke var besøvet, ringere chancer, hvis manden havde trolovet sig med en anden og besøvet hende. I så fald skulle han efter DL 3-16-14 betale tredobbelte lejemålsbøde og måtte ikke gifte sig med nogen af dem.

Undertiden kunne en trolovelsessag blive et spørgsmål om et barns *ægtefødsel*. Anna Cathrine v. Molcken fødte et barn efter at hendes trolovede, løjtnant E. V. Ruppe var død, og hans fader erklærede, at han ikke havde samtykket i trolovelsen. Imidlertid forelå der sikre beviser på ægteskabsløfte, og barnet blev erklæret for ægtefødt.^{34a}

En *tvungen trolovelse* var ugyldig, og hvor den ene påstod tvang og den anden ikke protesterede, gik sagen glat igennem, og ofte bevidnede forældrene selv, at de har øvet tvang – naturligvis fordi de mente, det tjente deres børns bedste.³⁵ Meget tyder imidlertid på, at den uimodsagte påstand om tvang skyldtes et gensidigt ønske om at slippe ud af trolovelsen, evt. mod en vis erstatning. I et tilfælde samtykkede pigen i ophævelse, men krævede og fik en erklæring om, at hun var uden skyld,³⁶ og en sag, hvor pigen ikke ville giftes og påstod tvang, endte med, at hendes fader betalte fæstemanden en solid erstatning, som pigen dog skulle udrede af sin mødrene arv. Desuden blev hun idømt en mulkt for at have vist foragt for det hellige embede og sit eget løfte og misbrugt sin gamle faders givne ord.³⁷ Forældre, som øvede tvang, kunne også få en bøde.³⁸

Der krævedes også *samtykke fra pigens fader*, men retten kunne skønne, om hans indsigelse var rimelig, og eventuelt lade trolovelsen stå ved magt. I en sag, hvor værgerne protesterede, og pigen selv påstod tvang, blev trolovelsen uden videre hævet,³⁹ men det gik anderledes, da Heine Dideriksen i Lunde Mølle stævnedes sin datter Karen, hendes fæstemand og præsten i Bregninge-Landet, som havde trolovet dem. Præsten henviste til, at han havde gjort det efter anmodning fra herskabet på Valdemarsslot, og dommen lød på, at da faderen ikke havde rimelig grund til sin protest, og da trolovelsen var samtykket af herskabet, som var pigen i forældres sted, skulle den stå ved magt.⁴⁰

En trolovelse mellem to, som var *for nært beslægtede*, skulle ophæves, hvad enten de ønskede det eller ej. Var det sket af uvidenhed, var ingen strafskyldig, og hvis de kun var beslægtede i fjernere led, kunne de søge og normalt få kongelig dispensation.⁴¹ Også ægteskab skulle opløses, hvis der var tale om blodskam, men sådanne tilfælde har jeg ikke fundet i det anvendte materiale.

Danske Lov understreger, at en trolovelse ikke kan hæves, fordi den ene befindes *ikke at være så rig som angivet*, og ægteskabsordi-

nansen motiverer denne paragraf med, at »det synes en meget stor letfærdighed, at nogen skulle sig udi den vigtige handel med hver andre indlade, før end de vel kende hinanden«. ⁴² Ejheller var der nogen hjemmel for at hæve trolovelser kun på grund af *gemytternes uoverensstemmelse*. Der måtte findes en anden grund, men undertiden blev falske forudsætninger afsløret, som da Maren Pedersdatter Holst, som havde påberåbt sig tvang, alligevel tilstod, at hun frivilligt havde trolovet sig med Mag. Eiler Chr. Dyssel. Retten var klar over, at begge ønskede trolovelsen hævet, men ville ikke føje sådanne selvgjorte tanker, så trolovelsen stod ved magt. ⁴³ Ansøgninger til kongen blev ofte afvist af frygt for at skabe et dårligt eksempel, selv når en pige var livsfarligt mishandlet af manden, ⁴⁴ og en pige kunne gå så vidt som til at lade sig besvangre af en anden for at komme ud af sin trolovelse. ⁴⁵ Alligevel forekom der i løbet af 1700-tallet, især på Lolland-Falster, et stigende antal sager, hvor trolovelse faktisk blev opløst på grundlag af *gemytternes uoverensstemmelse*. 1743 fik en pige sin trolovelse hævet, fordi hun havde trolovet sig uden at rådføre sig med Gud eller sine forældre, og fordi hendes hjerte havde vendt sig fra fæstemanden, ⁴⁶ og i en anden sag erklærede begge, at trolovelsen var sket i et ubesindigt øjeblik. ⁴⁷ Dette kunne måske sammenstilles med de ugyldige trolovelser, som foregik i beruselse (DL 3-165), og i en sag i Ålborg, hvor manden erklærede, at trolovelsen var sket i skæmt eller drukkenskab, fik pigen 15 sletdaler. ⁴⁸ I sager, hvor begge ønskede det og præst og herskab anbefalede det, var det efterhånden muligt at slippe ud af en trolovelse med den motivering, at man derved undgik den forargelse, som ville flyde af et ukristeligt ægteskab. ⁴⁹ Ved frd. 1783 19/2 blev det så offentligt tilladt at hæve en trolovelse efter gensidig aftale ved at anmelde det for præsten, og det blev hurtigt praksis, at også trolovelser indgået før 1783 kunne hæves, dog ikke hvis kvinden var gravid. ⁵⁰

Utroskab var nok den almindeligste skilsmisseårsag, men skilsmis- sen var betinget af, at sagen var bevist og den anklagende selv uskyldig, og dersom nogen efter at være blevet klar over den andens brøde, søgte den fælles ægteseng, kunne der ikke rejses sag. En trolovelse kunne også hæves, når en mand opdagede, at hans trolovede var krænket af en anden. Hvor der var klare beviser, f.eks. tingsvidne om at den anklagede var idømt lejemålsbøde m.v., blev skilsmis- sen straks effektueret, ⁵¹ og der forekommer mange sager, hvor pigen viste sig at være gravid med en anden; det virker let tragikomisk, når hun med tårer tilstår sin brøde, men forklarer »at da hun ventede det havde

løbet frugtesløst af, ville hun ikke afslå Niels Hansen sin begæring, da hun ej heller tænkte eller vidste at lave til barsel, som hun nu desværre må erfare«. ⁵² Det var vanskeligere at bevise, at en gift kvinde havde fået en barn med en anden, men sådanne sager forekommer dog. 1698 stævnedes Thomas Andersen i Gelsted sin hustru Maren Gertsdatter, som i præstens og andres nærværelse havde tilstået, at hendes sidste barn var avlet med en huslærer på Wedellsborg. I retten trak hun tilståelsen tilbage og fik to gange udsættelse for at skaffe beviser, men forgæves, og manden fik så skilsmisshedom. ⁵³ Det er dog besynderligt, at huslæreren ikke nævnes ved navn og heller ikke er stævnet, da en tilståelse alene jo ikke var tilstrækkeligt bevis. Man aner en pression fra det høje herskab? Det var mere ligetil, da en ryttersoldat 1701 stævnedes sin hustru, fordi hun havde fået et barn med en anden, mens ægtemanden var udkommanderet til Holsten. Hun påstod ganske vist, at han havde søgt hendes seng igen, men da hun ikke kunne bevise det og heller ikke mødte i retten, fik han skilsmisse. ⁵⁴

Det var også hor, hvis hustruen efter brylluppet viste sig at være gravid med en anden, ⁵⁵ og enhver form for utugt var begrundelse nok. I tilfælde af strafbart lejermål mellem for nært beslægtede, f.eks. at en mand besov sin afdøde hustrus søsterdatter eller sin steddatter, henviste tamperretten dette til verdslig ret og nøjedes selv med at afsige skilsmisshedom. ⁵⁶

I sager, hvor begge havde bedrevet hor, kunne de ikke få skilsmisse og risikerede endda at få bøder for unødigt træt, ⁵⁷ men til gengæld lykkedes det dog også sommetider at forlige de stridende parter, der tilgav hinanden og startede på en frisk. Men så kunne de ikke rejse sag igen, med mindre der forelå nye årsager. ⁵⁸ Et forligt ægtepar kunne også blive dømt til at stå åbenbar skrifte, ikke blot for usædelighed, men også fordi de havde opstillet en privat skilsmissekontrakt, som retten kasserede. ⁵⁹

Tilfælde af regulær *bigami* er yderst sjældne ved tamperretten, muligvis fordi bigamisagerne altid gik til højesteret, idet der var dødsstraf for denne forbrydelse. Det indgik ofte i dommen eller et særligt reskript, at den uskyldige måtte gifte sig igen, og der var derfor ingen grund til at søge tamperretten. ⁶⁰ Der forekommer dog en enkelt sag på Lolland-Falster 1755, hvor den anden hustru blev erklæret uskyldig, ⁶¹ hvorimod en sag på Fyn 1666 blev udsat, til omstændighederne var nærmere belyst, og indtil da skulle kvinden og hendes »mand« nægtes adgang til sakramentet. ⁶² Mere er ikke indført i protokollen.

Hvis man konsekvent anser trolovelsen for ægteskabets begyndelse, var det også bigami, hvis en trolovet ægtede eller trolovede sig med en anden. DL 3-16-16 art. 2 præciserer, at hvis en trolovet har besøvet sin fæstemø og så ægter en anden, skal han forlade den anden og beholde den første, hvis hun vil. Vil hun ikke, må han beholde den anden, forudsat at hun var uvidende om hans første trolovelse. Hvis ikke, skal han vende tilbage til den første, og selv om denne ikke vil have ham, må han alligevel ikke beholde den anden. Om bigami i ægteskaber siger art. 8, at ægtefælle nr. 2 er uskyldig, hvis hun var uvidende om det første ægteskab. Benådes manden fra dødsstraffen, skal han vende tilbage til nr. 1, hvis hun vil, men han kan aldrig beholde nr. 2. På dette grundlag kunne en besøvet trolovet faktisk kræve barnefaderens ægteskab med en anden opløst, men det ses ikke at være sket, idet disse sager normalt blev afgjort med kontanter. Derimod var det klart bigami, hvis en for længe siden forladt kvinde trolovede sig med eller ægtede en anden, men man tog ikke så tungt på tilfælde, hvor den forladte kunne have søgt og fået skilsmisse. Der forekommer enkelte sager af den art i Odense i 1600-tallet,⁶³ men efterhånden blev det almindeligt at søge kongelig bevilling.⁶⁴

Visse *forbrydelser* gav også grund til skilsmisse. En trolovelse kunne hæves, hvis den ene blev dømt for tyveri eller andre æressager, et ægteskab kun, hvis den dømte bliver fredløs og ikke kan få sin fred igen inden 3 år. Bliver nogen dømt fredløs, men ikke i en æressag, skal hustruen vente i 7 år. Disse bestemmelser dækkede ikke muligheden af dom til livsvarigt fængsel, men dette hul blev udfyldt af frd. 1750 18/12, der tillod skilsmisse på dette grundlag. I alle disse sager var reglerne så klare og beviset så stærkt, at der ikke var noget at diskutere. Adskillige sager rejses endda på grundlag af både forbrydelse og desertion.⁶⁵

Også nogle former for *sygdomme* var gyldig skilsmissegrund. Både trolovelse og ægteskab kunne opløses, hvis den ene forud havde haft nogen hemmelig sygdom som spedalskhed, faldende sot eller nogen anden besmittelig og vederstyggelig syge og ikke havde fortalt den anden det. Kom sådanne sygdomme efter trolovelsen, skulle den syge have en vis frist til at søge helbredelse; lykkedes det ikke, kunne trolovelsen hæves, men kom sygdommene efter brylluppet, måtte ægtefællerne bære dem som et kors, og loven sagde udtrykkeligt, at der ikke kan fås skilsmisse p.g.a. sindssyge. Det kan der derimod for impotens, hvis den forefandtes før brylluppet, men vedkommende skal have 3 år til at søge hjælp. Indtræder den først efter vielsen, skal også

denne svaghed bæres som et kors. I sådanne sager blev en mand undersøgt af to bartskerere, en kvinde af to jordemødre, som afgav erklæring, om han/hun var »bekvem til det som til ægteskab udfordres«. Det nyttede ikke at påberåbe sig en almindelig ulyst til samliv,⁶⁶ men var erklæringen fyldestgørende, blev skilsmisse altid givet, også uden den påbudte 3 års frist.⁶⁷ Denne skrøbelighed kunne nu også skyldes alderdom, som da en 80-årig fæstemand blev erklæret for ubekvem til ægteskab,⁶⁸ eller da en kvinde efter 24 års trolovelse var for gammel og for svag til at fuldbyrde ægteskabet.⁶⁹ Sager om impotens hos kvinder var i øvrigt sjældne; jordemødre går ikke i detaljer, men årsagen synes i nogle tilfælde at have været beskadigelser i forbindelse med fødsler.⁷⁰

Drejede det sig om kønssygdomme, de vederstyggelige sygdomme, faldt skilsmisedommen straks,⁷¹ ligeledes i tilfælde af epilepsi.⁷² Derimod var der kun en tvivlsom hjemmel for at hæve trolovelser p.g.a. blindhed,⁷³ fordi manden var svag i hovedet med urolige tanker⁷⁴ eller kvinden var blevet vanfør.⁷⁵ Trolovelser blev faktisk også hævet p.g.a. sindssyge,⁷⁶ men var parret gift, skulle der kongelig bevilling til.⁷⁷

Ved siden af utroskab var *desertion* den almindeligste skilsmisseggrund. Både trolovelse og ægteskab kunne opløses, når den ene var draget bort for mere end tre år siden og ikke kunne findes. Var en mand borte i krig eller købmandsskab, skulle hustruen dog vente i 7 år, og hvis der var sikkerhed for, at han var i fangenskab, skulle hun vente ubegrænset. Desuden skulle det påvises, at den forlattede ikke havde givet årsag til den andens bortrejse. De mange desertionssager skyldtes, at det ofte var umuligt at skaffe oplysninger om en bortrejt persons død. Marcus Wiise var antagelig 1660 forlist med en skude på vej til Sønderborg, men det kunne ikke bevises med sikkerhed. Da han imidlertid var rejst for mere end tre år siden, fik hans hustru skilsmisse p.g.a. desertion.⁷⁸ Mange sager i 1600-tallet afspejler krige: Rasmus Villatsen »lod sig for soldat underholde udi Frederiksoedde 1657, men er snarere befrygtendes, at han iblandt andre må være befundne, som jammerligen blev myrdede og ihjelslagne«. Rasmus Pedersen fra Rudkøbing bortkom »med vore fjender, de svenske, da de over isen marcherede til Langeland«, medens Mads Sørensen af Nyborg 1658 løb over til fjenden, og Bent Andersen af Allesø samme år blev »udtagen af de svenske for soldat og derefter bortført til Pommern«. Jørgen Pedersen Mand af Odense blev 1689 »udkommanderet med de andre tropper som ginge ad Engelland«,⁷⁹ Jens Jen-

sen af Morsbjerg skulle være faldet i slaget ved Wismar, og Bertel Andersen af Sønderho begav sig 1683 bort som soldat.⁸⁰ Andre forsvandt under handelsrejser,⁸¹ og alle disse sager, hvor den undvegne ikke kunne findes, gik glat igennem. Sagerne blev mere indviklede, når den forsvundne kunne findes og mødte i retten. Da Cort Ytrecht af Odense blev stævnet af sin hustru for desertion, påviste han, at han havde været på købmandsskab til Stettin og Pommern, og da hans hustru bevisligt havde bedrevet hor med en af Kaj Lykkes ryttere, krævede og fik han skilsmisse.⁸² En fæstemand søgte at slippe af med sin trolovede, fordi hun var rejst til Jylland og var blevet der 6 år, men da hun var rejst med hans samtykke, måtte han beholde hende,⁸³ og et ægtepar, som længe havde levet adskilt, indtil hustruen stævnedes manden for desertion, blev dømt til at flytte sammen igen.⁸⁴ Den slags desertionssager endte langtfra altid med skilsmisshed, og måske derfor blev anklagen for desertion ikke sjældent kædet sammen med andre anklager, f.eks. for impotens.⁸⁵

Den nye procedure, som frd. 1750 29/5 indførte i desertionssager, blev motiveret med, at der har indsneget sig megen misbrug mod lovens hensigt. Stævning i desertion var påbudt vedr. dem, der ikke har bopæl i riget og ikke kan findes, men alligevel stævner mange deres ægtefælle eller trolovede, skønt de kender deres opholdssted og har samtykket i deres bortrejse. På denne måde søger mange at tilnægte sig en skilsmisse for at få den utilladelige frihed at indgå i et nyt ægteskab, før end den indstævnedes kan få noget at høre om den faldne dom. Den længere frist skulle herefter gøre det muligt for den bortrejste at få nys om sagen og selv møde, og kravet om edsafklæggelse skulle utvivlsomt have en præventiv virkning. Den beskikkede forsvarer skulle varetage den fraværendes interesser, men kunne i mange tilfælde ikke gøre andet end forhale sagen p.g.a. procedurefejl eller insinuere, at den forladte selv var årsag til undvigelsen. Hvorfor skulle f.eks. en ægtefælle rejse væk »med mindre det er sket efter det gamle ordsprog, at Rasmus Hansen daglig har haft bulder i stuen og røg i køkkenet«. ⁸⁶ Trods de nye regler synes antallet af desertionssager ikke at falde efter 1750.

Selv i tilfælde hvor der var sikkert bevis for en bortrejst persons død i udlandet, kunne tamperretten ikke afsige skilsmisshed, før de lovbestemte 3 eller 7 år var gået, men der kunne opnås kongelig bevilling.⁸⁷

Tilladelse til nyt ægteskab blev automatisk givet til den uskyldige part, som havde levet et uadæleligt liv. Den skyldige kunne efter tre

års pletfri vandel søge bevilling til nyt ægteskab, men selv om den blev givet, måtte vedkommende ikke blive viet eller bo i det sogn, herred eller by, hvor den uskyldige boede, og de som var skyldige i hor, måtte ikke gifte sig med den, som de havde forset sig med, med mindre der blev givet kongelig bevilling dertil. Det påhvilede præsterne at sikre sig, at troløvelser og ægteskaber var lovlige, men ved fortielser eller brug af falske attester⁸⁸ kom ulovlige troløvelser og ægteskaber alligevel i stand. Ved Ålborg tamperret blev 1748 et troløvet par adskilt, fordi de havde bedrevet hor, medens manden var gift,⁸⁹ men hvis sådanne par allerede var blevet viet, kunne de ofte få bevilling til at blive i ægteskab, men skulle naturligvis straffes.⁹⁰

Kun en meget lille del af befolkningen optræder ved tamperretten,⁹¹ og de fleste er jævne mennesker eller ligefrem fattigfolk. Formentlig har præsterne formidlet og forklaret muligheden for at søge tamperretten, men det kunne være vanskeligt nok at finde nogen til at føre sagen eller at klare udgifterne, så det er ikke overraskende, at mange sager direkte eller indirekte føres af de pågældendes herskaber, som muligvis også har betalt eller udlagt omkostningerne.

Adelspersoner forekommer ikke ved tamperretterne, hvilket utvivlsomt skyldtes, at de gerne søgte kongen om at få nedsat en kommission til at dømme i deres særlige sag. Således søgte Eiler Holck til Holckenhavn og hans hustru 1692 kongen om skilsmisse, hun fordi hun levede i »et ufor nøjeligt ægteskab«, han fordi hans hustru havde været utro og nu redte til barsel med en anden. Det teologiske fakultet, som normalt blev rådspurgt i sådanne sager, afviste det ufor nøjelige ægteskab som gyldig grund og påpegede, at utroskaben skulle bevises, men foreslog nedsættelse af en kommission, for hvilken sagen i dølgsmål kunne gøres bevislig.⁹²

Sammenlignet med de verdslige domstole arbejdede tamperretten hurtigt. Meget få sager varede mere end 1 år, og forsinkelser skyldtes oftest, at der manglede nogle af de nødvendige dokumenter. Iflg. reskr. 1758 2/6 klagede Københavns tamperret over, at der også blev holdt rådstueret på tamperdagene, hvilket resulterede i, at prokuratorerne ikke kom, men det synes at have været et særlig københavnsk problem.

Tamperretternes domspraksis var ensartet på områder, hvor loven var entydig, f.eks. vedr. forbrydelser, men i andre tilfælde tolkede retten efter skøn, som naturligvis kunne være forskelligt. Ålborg tamperret var i særlig grad rundhåndet med at bevilge erstatning til de

besvangrede kvinder, medens Lolland-Falster ligefrem brød loven ved at hæve troløvelser p.g.a. gemytternes uoverensstemmelse. Man gik dog ikke så vidt som til at give skilsmisse af den grund; der var ofte et stærkt ønske om det, og de mange indlæg med malende beskrivelser af den andens skrækelige opførsel, lægger egentlig op til, at det skal være skilsmissegrund. Men selv om ægtefællers tyranniske og ukristelige opførsel ifølge DL 6-5-7 var strafbar, var det altså ikke skilsmissegrund, selv når en hustru forklarede, at »fast i 13 samfulde år har jeg fattige kvinde været i min mands Hans Andersen Skiels hus ikke anderledes end i en løves kule eller en leopards bolig, så umenneskelig grum og tyrannisk har han ført sig op mod mig«, eller når manden på sin side forklarer, at hun »om natten medens jeg lå i min seng og sov, mig så yderlig og blot ranede og berøvede, at jeg ikke beholdt en eneste skjorte«. ⁹³

Domspraksis viser tydeligt, at man i løbet af 1700-tallet tillagde troløvens mindre og mindre betydning, og efter at det 1783 blev muligt at ophæve den ved gensidig aftale, var der kun et kort skridt til dens afskaffelse ved frd. 1799 4/1. Når det derimod drejede sig om ægteskaber, dømtes der stort set efter samme linier hele tiden. På dette område skete der imidlertid på anden vis en betydelig lempelse, nemlig gennem de kongelige bevillinger, som også indebar muligheden for separation. ⁹⁴ Medens hidtil det teologiske fakultet var blevet rådspurgt i ægteskabsager, var det fra o. 1790 nok så meget højesteret, der udtalte sig. ⁹⁵

Ved instruks for Københavns magistrat 1795 28/8 og instruks 1800 23/5 for amtmændene, incl. lensbesidderne, fik disse myndigheder kompetence til at bevilge separation, og frd. 1827 23/3 gav amtmændene, men ikke lensbesidderne, og magistraten ret til at bevilge skilsmisse, idet dog nogle sager stadig skulle forelægges for kancelliet, senere for Justitsministeriet.

KILDER

Rigsarkivet.

Danske Kancelli. Indl.t.Sjæll.Reg.1280 1797 1/12.

Landsarkivet for Sjælland.

Lolland-Falsters stiftamt. Tamperretsprotokoller 1684–1797, dokumenter dertil 1694–1740. (Forkortet LF).

Landsarkivet for Nørrejylland

Ålborg bispearkiv. Tamperretsprotokoller 1688–1797, dok. dertil 1762–97. (Forkortet Ålborg).

Landsarkivet for Fyn.

Fyns stiftsøvrighed. Tamperretsprotokol 1662–1702, dok. dertil 1662–1701. (Forkortet Fyn).

Fyns stiftsøvrighed. Landemodeprotokoller.

Fyns bispearkiv: Kopibøger og indkomne breve.

Enkelte kildehenvisninger findes kun i noterne.

NOTER

1. KultHist Leks, art. om festermål, skilsmisse, ægteskab. Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 134.
2. Danske Kirkelove 1536–1683 I–III. udg. H. Rørdam 1883–89. – De senere omtalte forordninger, reskripter o.l. findes i Schous forordninger og Fogtmanns reskripter, en del af de mere specielle reskripter dog kun i registeret til Fogtmann.
3. 1726 gik notarialforretningerne over til konsistoriets sekretær. H. Matzen: Københavns Universitets Retshist. I, 1879, s. 226ff.
4. Fyns bispearkiv. Kopibog 1796 19/12 22/12. Oplysningerne er foranlediget af, at den nye notar, sognepræsten v. Vor Frue kirke, havde søgt karakter som ekstraordinær teologi-professor.
5. Gersdorff henviser til, at andre tamperretter har en særlig notar, hvilket man også havde i Århus, selv om reskr. 1703 6/10 viser en strid mellem provsten og teologi-lektoren om, hvem af dem der havde ret til denne post.
6. LF 1717 17/3.
7. Danske Kancelli. Indlæg t. Sjæll. Reg. 1797 1/12.
8. Fyns stifts landemodeprot. begynder 1680, provsteretsprotokollerne i løbet af 1680'erne.
9. Fyn 1665 29/11, 20/12, 1666 12/9. 1674 24/7.
10. Fyn 1665 3/8.
11. Fyn 1664 s. 85.
12. Ålborg 1749 17/9.
13. Fyn 1666 7/3.
14. LF 1743 5/6.
15. LF 1702 17/3.
16. Ålborg 1762 15/9, 15/12. 1763 23/2, 29/5.
17. Ålborg 1797 20/12.
18. Ålborg 1781 19/9.
19. Reskr. 1717 6/4 art. 2. jvf. benefic. paup. til Dorthea Marie Larsdatter af Allerup, fremlagt Ålborg 1781 19/9.
20. Fyn 1702 8/3. Sagen var i øvrigt begyndt og blev afsluttet ved Assens byting 1702 7/2, 28/2, 14/3.
21. Ålborg 1784 15/9.
22. Reskr. 1795 27/3.
23. Salling herredsprovsti: Justitsprot. 1688–1913 f. 24v–28r. Fyns stifts landemodeprot. s. 209r.
24. Fyn 1697 15/12. Ålborg 1701 21/9.

25. Fyn 1665 20/12. Ålborg 1688 19/9.
26. Ålborg 1688 19/9. 1690 17/12. 1697 26/5. 1698 21/9. 1704 17/9.
27. Ålborg 1694 30/5.
28. Fyn 1672 28/2.
29. Ålborg 1703 19/12.
30. LF 1725 21/2.
31. Fyn 1665 20/9.
32. Ålborg 1722 16/9.
33. LF 1700 3/3. 1726 13/3. Jvf. højesteretsdom 1792 27/1 i Troels G. Jørgensen: Danmark-Norges Højesteret 1790–1814, 1930, s. 122f.
34. LF 1686 23/7.
- 34a. Ålborg 1709 22/5. En lignende sag i H. Stampe: Erklæringer . . . IV s. 769–78.
35. Fyn 1664 2/3. 1667 9/3. 1671 14/6.
36. Ålborg 1762 3/6.
37. Ålborg 1691 3/6.
38. Ålborg 1699 31/5. 1700 15/9. 1705 4/3.
39. Fyn 1664 2/3.
40. Fyn 1670 25/5, 29/9.
41. Fyn 1665 5/4. 1667 18/9. Beslægtethed i 4. led fik man altid dispensation for. I Fyns bispearkiv findes hele 9 pakker med bevillinger til ægteskab i forbudne led 1664–1802. Lovens bestemmelser blev lempet i løbet af 1700-tallet, og mindre øer som Endelave, Hjarnø og Anholt, hvor formentlig alle var beslægtede, fik generel dispensation (Reskr. 1759 7/12. 1761 5/6. 1680 18/8). Var to for nært beslægtede (i fjernere led) alligevel blevet gift, kunne de også få dispensation, men præsten blev sagsøgt, jvf. reskr. 1698 29/1.
42. I Ulbølle sogn optrådte 1774 et tilfælde, hvor en trolovet enke nægtede at gifte sig med manden, fordi han var endnu fattigere, end han havde påstået. Biskoppen henviste hende til at søge kongelig bevilling, da der ikke var lov hjemmel for skilsmisse af den grund. Fyns bispearkiv. Kopibog 1774 13/7. Salling hrd.s breve 1774 5/7.
43. Ålborg 1709 18/9.
44. Reskr. 1660 4/11. 1713 26/8. 1762 22/1.
45. Ålborg 1709 18/9.
46. LF 1743 5/6.
47. LF 1749 28/5.
48. Ålborg 1693 20/9.
49. LF 1759 19/2 (2 sager). 1763 25/5. 1765 18/9.
50. Reskr. 1785 21/5. 1790 11/6. 1791 7/1.
51. Fyn 1670 25/5. Ålborg 1701 16/12.
52. LF 1754 18/9.
53. Fyn 1698 15/6, 21/9, 19/10.
54. Fyn 1701 16/2, 18/5.
55. Ålborg 1691 16/12. 1701 21/9. Jvf. H. Stampe: Erklæringer . . . IV s. 791f.
56. Ålborg 1692 14/12. 1693 8/3.
57. Ålborg 1775 20/12. 1778 16/12.
58. Fyn 1699 20/12. 1700 3/3, 15/12. 1701 16/2.

59. Ålborg 1697 15/12.
60. Reskr. 1738 9/5. 1743 29/3. 1753 12/1 og 1/6.
61. LF 1759 19/9.
62. Fyn 1666 31/10, 19/12.
63. Fyn 1665 21/7, 20/9.
64. F.eks. reskr. 1784 31/12. Ligeså i sager, hvor skilsmisse kunne have været opnået p.g.a. forbrydelser, jvf. reskr. 1785 15/4, 16/4.
65. LF 1747 20/9. 1766 17/12. 1767 16/9. Ålborg 1689 18/9. 1781 11/6. 1782 22/5.
66. Fyn 1664 21/9.
67. Fyn 1665 21/12. LF 1687 9/6.
68. Ålborg 1691 4/3.
69. Ålborg 1697 15/12.
70. Fyn 1666 19/9. 1671 14/7.
71. Fyn 1667 18/9. Ålborg 1722 15/2.
72. Ålborg 1722 15/2.
73. Ålborg 1693 7/6.
74. Ålborg 1711 25/2.
75. Fyn 1670 25/5, 21/9.
76. Ålborg 1692 17/2.
77. Reskr. 1775 12/1. 1788 12/1. 1794 23/5. En bevilling var også nødvendig, hvis den ene ikke ville opfylde sine ægteskabelige forpligtelser, men den genstridige kvinde blev sat i Viborg tugthus. Reskr. 1756 29/10. 1757 9/9.
78. Fyn 1664 21/9.
79. Fyn 1664 31/10. 1665 15/2. 1666 6/6. 1670 29/9. 1699 1/3.
80. Ålborg 1689 18/9. 1692 14/12.
81. Fyn 1665 15/2. LF 1699 16/3.
82. Fyn 1664 21/9, 14/12. 1665 27/5.
83. Fyn 1666 19/12. 1667 29/5. Lign. sag Ålborg 1704 17/12.
84. Fyn 1694 30/5.
85. Fyn 1664 21/9, 14/12.
86. LF 1748 18/12.
87. Reskr. 1785 30/9. 1788 16/5.
88. Georg Hansen: Præsten. 1947, s. 129.
89. Ålborg 1748 18/9.
90. Reskr. 1740 15/6. 1746 6/5. – Reskr. til Fyns biskop 1735 30/12. 1749 27/7, læst på Fyns landemode 1736 3/10 og 1740 27/4.
91. Georg Hansen: Sædelighedsforhold blandt landbefolkningen i Danmark i det 18. årh. 1957, s. 129 beregner skilsmisser til 1/8 promille af befolkningen, men dels medtager han ikke skilsmisser ved bevilling, dels tager han ikke i betragtning, at mange desertionssager reelt var et spørgsmål om dødkendelse. – Skønmæssigt er ca. halvdelen af tamperretssagerne om trolovelser eller ægteskaber, hvor der ikke gives skilsmisse.
92. Landsarkivet for Fyn. Privatarkiver: Eiler Holck.
93. LF 1727 5/3.
94. J. Nellemann: Ægteskabs Skilsmisse ved kongelig Bevilling, 1882.
95. H. Matzen: anf. værk II, s. 84. – Troels G. Jørgensen anf. værk s. 124.

OMLÆGNINGEN AF KORSØR HAVNEADMINISTRATION 1797

Poul Løvenørns første havnesag

Af Wilhelm von Rosen

Med nogle få undtagelser var alle de danske købstadshavne meget forfaldne mod slutningen af det 18. århundrede. De var tilsandede, og broanlæggene var dårligt vedligeholdt. Frederik Thaarup, som var kommitteret for havne- og fyrsager i Det vestindisk-guineiske Rente- og Generaltoldkammerkollegium 1810–16 og medlem af Kanal-, Havne- og Fyrdirektionen 1811–16, skrev i sin statistiske beskrivelse af Danmark (1813), at der før 1797 fra alle sider hørtes klager over købstædernes tilmudrede havne, tilspærrede indsejlinger, manglende skibsbroer og bolværker, og at dette var årsagen til købstædernes ubetydelighed og den indenlandske handels ringe omfang.¹ En undersøgelse, som Det vestindisk-guineiske Rente- og Generaltoldkammer² lod foretage i 1774, konkluderede, at havnene på de fleste steder var i en slet og forfalden tilstand, og at havnenes indtægter var helt utilstrækkelige.

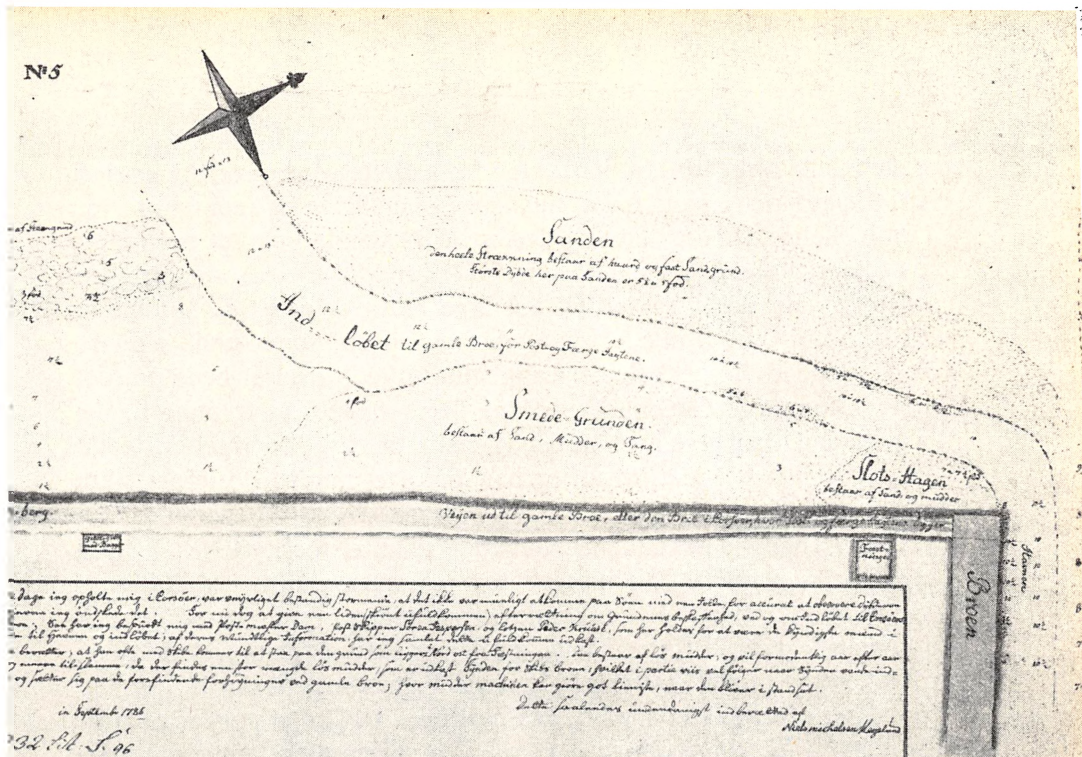
I modsætning til dette lidet opmuntrende helhedsbillede indberettedes 1774 fra Korsør, at havnen og indløbet uddybedes årligt, og at der året før var opført et nyt bolværk til værn mod sandflugten. Havnens indtægter var på 4–500 rdl. årligt, og dette ansås for at være tilstrækkeligt.³ At forholdene var bedre i Korsør end andre steder skyldtes blandt andet, at afgifterne på færgefarten m.m. gav tilstrækkelige indtægter til vedligeholdelse og uddybning.⁴ Men heller ikke i Korsør vedblev det at gå så godt, for i 1786 udsendtes mestersvend ved Holmen Niels Michelsen Hegelund på stiftamtmand grev Knuths initiativ til Korsør for at undersøge manglerne ved indsejlingen og uddybningen. Af hans indberetning til stiftamtmanden fremgår, at den såkaldte »nye skibsbro« var meget forfalden, at muddermaskinen var i en særdeles dårlig forfatning, og at lodsens havde fortalt, at han ofte sejlede på grund under indsejling.⁵

Generaltoldkammeret så sig hverken i 1774 eller i 1781, hvor spørgsmålet om købstadshavnens forfaldne tilstand igen kom op, i stand til at gøre noget ved de elendige forhold.⁶ Først i 1798 – 25 år senere – greb centraladministrationen ind og gennemførte en admini-

strativ reform af den lokale bestyrelse af havnevæsenet, som meget hurtigt førte en betydelig bedring med sig. Den ydre anledning til denne reform var tilstanden – også den administrative – i Korsør havn.

Forvaltningen af købstædernes havne var fra gammel tid et almindeligt købstadsanliggende, således at magistraten – eller hvor en sådan ikke fandtes byfogden – administrerede havnen.⁷ Den administrative reform, som nedlagdes i kgl. resolution af 25. april 1798, bestemte først og fremmest, at havneadministrationen skulle udskilles af magistraternes forretningsområde og henlægges til permanente havnekommissioner, som skulle nedsættes i alle de søkøbstæder, hvor en sådan ikke fandtes i forvejen.⁸ Man var hermed nået til den konklusion, at havnenes dårlige tilstand skyldtes administrative forhold. For det første var magistraterne ikke tilstrækkeligt sagkyndige til at kunne bedømme spørgsmål om opmåling, uddybning og havnenes drift i almindelighed; for det andet var stiftamtændenes kontrol med havneregnskaberne ikke et tilstrækkeligt overtilsyn.⁹ Baggrunden for denne administrative reform var de gode erfaringer, man havde gjort i Norge og enkelte steder i Danmark. Et af disse steder var Korsør, hvor der et halvt år forinden efter ordre fra centraladministrationen var blevet nedsat en havnekommission. Man havde vel ikke på så kort tid kunnet gøre afgørende erfaringer med netop denne kommissions effektivitet, men tegnene på, at den væsentligste årsag til havnenes forfald ikke var dårligt økonomisk grundlag, men snarere administrativ ineffektivitet, var så tydelige i Korsør, at centraladministrationen blev klar over, at en administrativ reform var påkrævet også i de andre købstadshavne. Denne erkendelse skyldtes først og fremmest kommandørkaptajn Poul Løvenørn, som fra 1. februar 1797 var konsulent for Generaltoldkammeret i havne- og frysager. Korsør blev hans første havnesag i dette embede.¹⁰

Sagen om Korsør havn blev taget op af centraladministrationen efter klage fra kgl. postskipper og postfører i Korsør Andreas Langballe (1756–1819), som i et brev 26. juni 1796 til sine overordnede i Generalpostamtet i København klagede over, at magistraten i Korsør ikke lod foretage opmudring af indsejlingen til havnen. Dette medførte, at postjagterne ved lavvande stod på grund. Han indledte klagen med at henvise til, at han året forinden havde talt med kronprinsen (Frederik VI) om forholdene, og at denne havde opfordret ham til skriftligt at henvende sig til ham om sagen. Samtalen med kronprinsen havde fundet sted, da Langballe var sejlet på grund i indsejlingen til Korsør

Situationskort over indløbet til Den gamle Bro i Korsør havn 1786. Tegnet af mestersvend ved Holmen Niels Michelsen Hegelund i september 1786 (i Rigsarkivet, se note 5). P.g.a. dårligt vejr kunne Hegelund ikke selv lodde dybderne. De på kortet anførte dybder blev oplyst af postmester Dam, postskipper Søren Jespersen og lods Peter Kruise. Lodsens fortalte, at han ofte stod på grund på »Slots-Hagen«. I 1796 erklærede »Byens ældste og erfarne Søfolk« over for magistraten, at der ikke i deres levetid eller så længe de havde været i byen, på noget tidspunkt havde været den dybde i indløbet, som Hegelunds kort angav, men at dybderne dengang var de samme som nu. Postmester Dam og lods Peter Kruise blev også spurgt, og de kunne »paa ingen Maade vedstaa, at Kortet var forfattet efter deres Udsigende, da samme var ganske urigtigt« (Notarialforretning 10. aug. 1796, Korsørs havnesager 1796, GTK). Både i 1786 og 1796 svarer meddelelserne om dybderne til, hvad magistraten på de pågældende tidspunkter havde interesse i at oplyse.

havn under en overfart med kronprinsen om bord.¹¹ Langballe havde imidlertid nødtigt villet gøre mere ved sagen, da han regnede med, at forholdene ville blive bragt i orden. Men nu var man kommet langt hen på året, og tiden var gået med kun at tale om muddermaskinens reparation. Han tilføjede, at i den tid, han havde været kgl. postskipper på Storebælt, var der ikke noget år blevet opmudret, som der burde, og sommetider slet ikke. Magistraten havde henvist til, at der manglede penge, eller til at muddermaskinen skulle repareres. Lang-

balle mente imidlertid, at indtægten fra kanallastepengene, som netop var tillagt Korsør havn for at finansiere opmudring og reparation, var tilstrækkelige.¹² Han foreslog derfor, at Generalpostamtet tog initiativ til ansættelse af en mand, som skulle føre tilsyn med opmudringen og regnskabsførelsen, »da det vel ikke hidtil er gaaet saa ordentlig til som det burde, allene for at der var ingen, som kunde eftersee vedkommende Regnskaber.« Langballe sluttede med at bede om det »Høy Kongelige General Post Amts Beskyttelse i at fremme denne vigtige Sag, da jeg ved vel, at der vil findes mange Modsigelser i dette saavel som i alt andet, hvad jeg har foretaget mig til Posternes sikre og hurtige Gang.«¹³

Når Langballe påkaldte sig Generalpostamtets beskyttelse, skyldtes det, at hans forhold til magistraten i Korsør var meget dårligt.¹⁴ Det blev ikke bedre af Langballes temperamentsfulde væsen og udiplomatiske udtryksform. Til gengæld var han særdeles velanskrevet i Generalpostamtet. Dette havde ansat ham som kgl. postskipper og postfører i forbindelse med reorganiseringen i 1793 af postfarten over Storebælt. Reorganiseringen bestod i, at Generalpostamtet opsagde kontrakterne med de hidtidige private transportforvaltere og afkøbte disse deres postjagter, som derefter istandsattes og med fastansatte kgl. postskippere besørgede postsække, gods og passagerer, som kom til Korsør med postvognen, samt medlemmer af kongefamilien over Bæltet. Instruksen for postskipperne lagde stor vægt på, at posten sikkert og hurtigt blev overført.¹⁵ Fra 1794 var Langballe fast bosat i Korsør, hvorfra han som skipper på den kgl. postjagt »Ørnen« to gange om ugen førte posten over Storebælt. Han havde endvidere tilsyn med posttransporten over Lillebælt og de på Sprogø indrettede faciliteter for rejsende over Bæltet.¹⁶

Langballes forhold til magistraten belyses af et sammenstød mellem ham og borgmesteren. Borgmester Rested havde natten til den 27. sept. 1795 modtaget et (dødt) rensdyr til videre forsendelse med posten til Altona og sendte i dette øjemed et bud til posthuset. Ifølge den klage, som han samme nat sendte til Generalpostamtet, og som han – måske i ophidselse – glemte at underskrive, var Langballe ved at modtage den indleverede post, men nægtede at modtage rensdyret med henvisning til, at det var for sent. Han tilføjede: »Det skal Djævelen gale mig ikke med!« Borgmesteren gjorde Generalpostamtet opmærksom på, at denne »Compliment« var upassende under alle omstændigheder og især mod ham som stedets øvrighedsperson. Ifølge klageskriftet måtte borgmesteren samme nat sende det døde rensdyr

med en anden båd til Nyborg, for at det ikke skulle blive fordærvet, inden det nåede frem. Langballe indrømmede at have brugt de nævnte »ublide udtryk«, som Generalpostamtet kaldte det i sin forespørgsel til Langballe om sagen. Han tilføjede i sin forklaring til sine overordnede i København, at han havde sagt til borgmesterens bud, at borgmesteren kunne klage, og at hvis borgmesteren havde gjort sine pligter med opmudring i havnen så godt, som Langballe gjorde sine, havde han, Langballe, ikke haft grund til at være så bange, som han var, for ikke at kunne afsejle i rette tid. I øvrigt hævdede Langballe, at han alligevel havde taget dyret med til Nyborg, og at hvad borgmesteren skrev, var usandt. Generalpostamtet henlagde sagen uden at svare Rested.¹⁷

Langballes førnævnte klage over den manglende opmudring i Korsør havn videresendtes af Generalpostamtet til Generaltoldkammeret, hvorunder havnesager sorterede. Generalpostamtet henstillede, at opmudringen i Korsør sattes under bedre opsigt og kontrol, og man anbefalede Langballes forslag om oprettelse af en inspektion ved havne- og opmudringsvæsenet i Korsør. Man ville endda finde det hensigtsmæssigt at overdrage denne inspektion til Langballe selv, som Generalpostamtet karakteriserede som »en Mand af saa megen Duelighed, Drivtighed og Retskaffenhed, at denne Forretning ikke letteligen kunde falde i bedre Hænder«. Generalpostamtet sendte samtidigt en genpart af brevet til Admiralitets- og Kommissariatskollegiet, som et par dage efter reagerede ved at henstille til Generaltoldkammeret, at forholdene i Korsør havn blev bragt i orden, så at krigsskibe kunne anløbe havnen. Generaltoldkammeret sendte herefter sagen, som nu var bragt op på tre klager (Langballes, Generalpostamtets og Admiralitets- og Kommissariatskollegiets), til stiftamtmanden over Sjælland, grev Knuth, med en kopi af Langballes klage. Kammeret bad om, at forsømmelserne blev undersøgt – hurtigt.¹⁸

Grev Knuth sendte forespørgslen videre til magistraten i Korsør, som straks gjorde forsøg på at komme i offensiven ved over for Generalpostamtet at klage over Langballes klage. Magistraten betegnede Langballes påstande om forholdene i Korsør havn som ubegrundede. Uagtet sin selvros – skrev magistraten – måtte Langballe derfor enten anses for en »ussel Søeman« eller den eneste og bedste sømand på Storebælt. Det sidste måtte udelukkes, og ville også være en fornærmelse mod alle andre brave søfolk. »Postfører Langballes bekiente opfarende, raae og lidenskabelige Handlemaade ved adskillige Leiigheder, der kun kan være en ufornuftig og ald Opdragelse blottet Mand

egen, lader det som han nu, meere end forhen, har i Sinde at anvende imod os, og man maatte ansee os for Mænd uden Ære, dersom vi længere med Ligegyldighed ansaa hans Opførsel, der ligner den vilde Hobs«. Denne karakteristik underbyggede magistraten med et på flere måder aktuelt eksempel. Netop dagen før var Langballe gået på grund to gange ved udsejlingen af havnen – ikke på grund af manglende uddybning, for andre skibe passerede på samme tid indsejlingen, men – hævdede magistraten – fordi han ikke ville rette sig efter sin styrmand og andre, som var mere kendte med forholdene end han. Ved den lejlighed havde han været uforskammet nok til i de rejsendes, søfolkernes og mange af byens borgeres påhør »at larme som en gal Mand, bande os, og være saa nedrig at skribe, at vi fortærede de Penge, for hvilcke der bliver muddret.« Magistraten kunne ikke tro, at Generalpostamtet kunne forholde sig ligegyldigt over for dette, med mindre man da ville fornærme oplyste og retsskafne mænd. Men magistraten ville gerne have sagen afgjort i mindelighed og bad derfor Generalpostamtet om at give Langballe en irrettesættelse og pålægge ham at gøre undskyldning. I modsat fald forventede magistraten, at Generalpostamtet sørgede for en sættemand til at undersøge hr. Langballes forhold »for i Fremtiden at blive hans Uartigheder frie«. ¹⁹ Generalpostamtet lod sig dog ikke påvirke af magistratens forsøg på at gøre sagen om uddybning af havneindløbet til et spørgsmål om Langballes mentale tilstand eller manglende dannelse. Generalpostamtet svarede blot kort, at det passerede måtte være et privat anliggende, som var Generalpostamtet uvedkommende, og man henviste magistraten til privat søgsmål. ²⁰

Men magistraten måtte også reagere på stiftamtmandens forespørgsel om det reelle indhold af Langballes klage, og det gjorde man ved at indsende regnskabsbilagene for udgifter i forbindelse med opmudring i 1793, 1794 og 1795 samt udskrift af en notarialforretning, foretaget kort efter at magistraten havde modtaget stiftamtmandens forespørgsel. Notarialforretningen foregik på den måde, at magistraten – altså borgmester Rusted og rådmand Andreas Torp – anmodede notarius publicus, et embede, som også beklædtes af Torp, om at indhente de i byen fødte og med havnen bekendte søfolks erklæring om 10 spørgsmål vedrørende opmudringen og indsejlingen. ²¹ Spørgsmålene gik på, om der i de foregående år var blevet uddybet i indsejlingen, som der burde, om andre skibe kunne sejle ind og ud af havnen, og om ikke postjagten ville ligge ligeså godt i bageste som i forreste lag. ²² Det sidste spørgsmål sigtede til, at postjagternes ligge-

plads var i forreste lag, altså den nordvestlige ende af skibsbroen – den såkaldte »Gamle Bro« eller »Færgebro«. Dette krævede hyppig opmudring af den tæt herved liggende grund i havneløbet kaldet »Slots-Hagen«. Magistraten havde derfor en vis interesse i, at postjagterne – som tilfældet havde været tidligere – igen fik liggeplads bag Fæstningen, da der i så fald ikke ville være problemer for postjagterne med at holde klar af »Slots-Hagen«, og uddybningen heraf kunne indskrænkes eller undlades. Generalpostamtet havde imidlertid krævet, at postjagterne fik plads yderst, fordi der ved skibsbroen bag Fæstningen lå for mange fartøjer – ofte adskillige uden på hinanden – hvorved postjagternes afgang ville blive forsinket.²³

Rådmand og notarius Torp henvendte sig til fire skippere, to lodser og havnefogden, og han fik de svar, som han og borgmesteren sikkert havde ønsket sig: Der var blevet forsvarligt opmudret, og postjagterne kunne meget bedre ligge på en anden plads. Notarialforretningen og de ovennævnte regnskabsbilag indsendtes til stiftamtmand Knuth. Magistraten undlod ikke ved samme lejlighed at gøre opmærksom på, at Langballe i sin klage havde skrevet, at der ikke var noget tilsyn med regnskaberne. Da havneregnskaberne var blevet decideret af stiftamtmanden, måtte beskyldningen være rettet mod denne. Magistraten overlod det derfor til stiftamtmanden at »erholde Satisfaction hos Langballe«. Denne opfordring fulgte Knuth dog ikke op i sin indberetning til Generaltoldkammeret. Han mente ikke, at Langballes påstand om, at der ikke i den tid, denne havde været i Korsør, var blevet opmudret, som der burde, kunne være rigtig, eftersom det modsatte fremgik af de af magistraten indsendte regnskabsbilag. Han afviste Langballes forslag om yderligere opsyn med regnskabsførelsen som overflødig. I øvrigt henholdt stiftamtmanden sig til magistratens noget defaitistiske holdning i opmudringsspørgsmålet ved at skrive, at opmudring på grund af den stærke strøm næppe kunne være af varig betydning, men at opmudring kunne foretages efterhånden, og når vejr og vind tillod det. Dermed havde stiftamtmanden heller ikke sagt for meget.²⁴

Generaltoldkammeret sendte straks de indkomne oplysninger og erklæringer til Generalpostamtet og udbad sig dettes »behagelige Tanker«, idet man bemærkede, at sagen var af megen vigtighed.

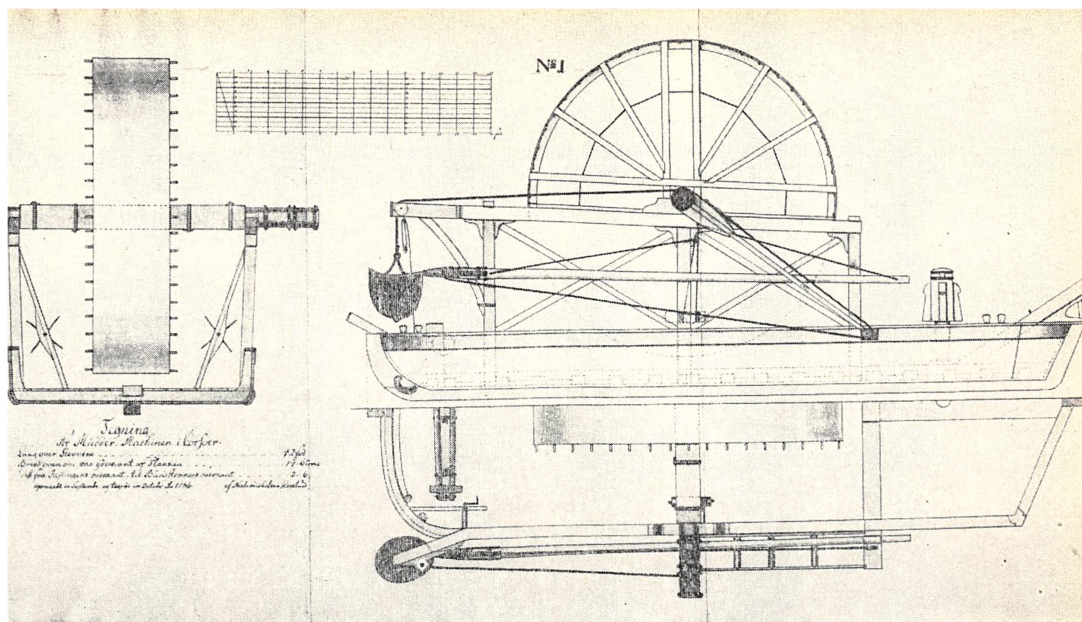
I mellemtiden blev der omsider taget fat på opmudringen i Korsør. Muddermaskinen var klar den 18. august, og der opmudredes indtil slutningen af oktober, hvor dårligt vejr satte ind, og havnekassen erklæredes tom.²⁵

For Generalpostamtet var tiden nu inde til en mundtlig forhandling med Langballe, og denne fandt sted i København lige før jul 1796. Ved denne lejlighed har man sikkert lagt planerne for, hvorledes man skulle komme magistraten i Korsør til livs i dette spørgsmål. I hvert fald fik Langballe sagen med hjem til udtalelse, da han den 24. december forlod hovedstaden.²⁶ Det passede godt ind i situationen, at fhv. generalguvernør på De vestindiske Øer, generalmajor og kammerherre E. F. Waltersdorf, nogle dage forinden var blevet udnævnt til førstedirektør for Generalpostamtet, og at han på dette tidspunkt befandt sig i Hertugdømmerne. Det eneste, der nu manglede, var at også han på vej til København sejlede på grund ved indsejlingen til Korsør. Det kunne næsten ikke undgås.²⁷

Med samme postvogn, som befordrede Langballe til Korsør, fulgte brev til den nye førstedirektør om, at postfører og postskipper Langballe ville være parat i Nyborg for at sejle ham over Storebælt. Langballe ville sætte ham ind i, hvorledes posten efter reorganiseringen i 1793 førtes over Bæltet, da »ingen af Postvæsenets Betiente bedre end denne drivtige og duelige Mand, der har meget bidraget til de nye Indretningers heldige Fremgang, kan være i Stand til paa Stedet at give Forklaring om disse Indretningers Beskaffenhed og alt, hvad der staaer i Forbindelse hermed, og hvilke vi ikke paatvivle at hr. Kammerherren vil finde at fortienne Opmærksomhed, da disse Indretninger have haft en meget velgiørende Indflydelse til at befordre Posternes hastigere Gang«. Også Langballe fik besked på at holde sig parat i Nyborg for i forbindelse med overfarten at afgive forklaring til den nye førstedirektør – også om de vanskeligheder, der endnu var at overvinde.²⁸

Nogle dage senere sejlede Langballe og Waltersdorf på grund i indsejlingen til Korsør havn.²⁹

På grundlag af Langballes bemærkninger til magistratens og stiftamtmandens forklaringer og indberetninger sendte Generalpostamtet den 4. marts 1797 en omfattende redegørelse til Generaloldkammeret om forholdene i Korsør. Den af magistraten optagne notarialforretning tilbagevistes som værende uden juridisk troværdighed, fordi notarius publicus som rådmand selv var part i sagen, og fordi Langballe ikke var blevet spurgt. Ej heller kunne notarialforretningens indhold anses for at være fuldt bevist, da den ikke var beediget. Man påpegede, at magistratens åbenbare ønske om at lade postjagterne få en anden liggeplads end den nuværende syntes at have til hensigt at undgå opmudring. Accepterede man dette, havde man samtidigt til-

Muddermaskinen i Korsør 1786. I september 1786 udsendtes på stiftamtmand Brockenhuus' initiativ mestersvend ved Holmen Niels Michelsen Hegelund til Korsør for at undersøge manglerne ved uddybningen og indsejlingen til havnen. Han opmålte og tegnede muddermaskinen, som målte 42 fod i længden og 14 fod 6 tommer i bredden. Den kunne uddybe indtil 12–14 fods dybde (ca. 4 m). Med tegningen fulgte hans overslag over, hvad en istandsættelse af maskinen med nybygning af to slampramme ville koste: 889 rdl. (Farvelagt tegning m. overslag i Marinens kortsamling, design. A 1282 Rigsarkivet). Ved en licitation 13. marts 1787 påtog købmand Marcus Lauritzen sig at bygge to nye pramme og istandsætte muddermaskinen for 1208 rdl. Dette arbejde tog 6 år, og først i 1793 genoptoges uddybningsarbejdet i havnen. (Stiftamtmand Knuths skr. t. Generaltoldkammeret 17. sept. 1796 m. bilag, Korsørs havnesager, GTK).

ladt magistraten at gøre den ene liggeplads efter den anden ubrugelig på grund af manglende opmudring og derfor også tilladt magistraten gradvist at gøre hele havnen ubrugelig. Hvad den økonomiske side af sagen angik, var Generalpostamtet ved at analysere de indsendte regnskabsbilag over opmudringen kommet til den konklusion, at magistraten havde tænkt mere på muddermaskinen end på opmudringen. Det tydede ikke på nogen iver fra magistratens side, at det havde taget 6 år at istandsætte muddermaskinen, efter at dette arbejde var udbudt i licitation i 1787. Da den var færdig i 1793, skulle der anvendes 81 rdl. til reparation, og i 1794 og 1795 henholdsvis 157 rdl. og 116 rdl.; ialt 1563 rdl. I de tre år muddermaskinen havde kunnet arbejde, var der derimod kun anvendt ialt 412 rdl. på egentlige opmudringsarbejder, hvilket endda ikke sagde noget om, hvor godt der

var blevet opmudret. I forbifarten berørte Generalpostamtet muligheden af at lade de folk, som havde foretaget opmudringen, afhøre ved tingsvidne for at afgøre, om de på bilagene anførte udgifter var blevet hensigtsmæssigt anvendt. Men under alle omstændigheder var sagens hovedspørgsmål for Generalpostamtet, om postjagterne uden vanskeligheder kunne sejle ind og ud af havnen fra den plads, som var bestemt til dem. Generalpostamtet besvarede selv dette spørgsmål med et utvetydigt nej. Ikke alene havde Langballe ofte beklaget sig over at være sejlet på grund, men også kronprinsen og for nyligt et af Generalpostamtets medlemmer havde været ude for denne ubehagelige oplevelse. »Det er altsaa aldeles nødvendigt, at der bruges hensigtsmæssige Midler til at afhjælpe dette Onde, hvilket Corsøer Magistrat tydeligen tilkiendegiver, at den ikke har i Sinde at anvende.« Generalpostamtet måtte derfor bifalde et af Langballe fremsat forslag om, at der udnævntes nogle sagkyndige søofficerer til at undersøge sagen, herunder spørgsmålet om en eventuel forlængelse af skibsbroen,³⁰ så at alvorlige foranstaltninger kunne iværksættes inden næste sommer. Man måtte desuden sikre sig, at den plan for opmudring og udbygning af skibsbroen, som skulle være resultatet af denne undersøgelse, også i fremtiden blev efterfulgt. Dette kunne man efter Generalpostamtets mening ikke have sikkerhed for, med mindre der udnævntes en søkyndig person til at deltage i opsynet med opmudringen og regnskabsførelsen på lige fod med den nuværende mudderinspektør og havnekasserer.³¹

Foruden magistratens åbenbare mangel på forståelse for Langballes problemer skyldtes den manglende effektivitet ved uddybningen af havneløbet, at magistraten i sin administration af havnens indtægter og udgifter nøje efterlevede det under enevælden ret almindelige forvaltningsprincip, at bestemte udgifter finansieredes ved ganske bestemte indtægter. Dette medførte usmidighed i administrationen, fordi der ikke foretoges nogen prioritering af udgiftskrævende foranstaltninger.³² Det er muligvis denne administrative praksis, som Langballe ikke har forstået – og heller ikke kunnet acceptere.

Da Generalpostamtets redegørelse for, hvorledes der burde gås til værks i sagen, modtoges af Generaltoldkammeret, var der i dette kollegiums behandling af sager vedrørende havne sket en forandring, som skulle få vidtrækkende betydning. Den 25. december 1796 var kommandørkaptajn, senere kontreadmiral Poul Løvenørn (1761–1826) blevet udnævnt til overlods – en stilling, som hørte under Admiralitets- og Kommissariatskollegiet. I dette embede efterfulgte han vice-

admiral Andreas Lous, og han ansøgte straks Generaltoldkammeret om også at måtte efterfølge Lous i dennes stilling som Generaltoldkammerets konsulent i havne- og fyrsager. Dette blev ham imødekommet den 1. februar 1797³³. Løvenørn var en energisk og dygtig administrator, og han var tillige i besiddelse af stor faglig autoritet og kunnen erhvervet i udlandet. Det skyldes utvivlsomt hans indsats, at købstadshavnene efter 1797 kom i en væsentlig bedre stand.

Postskipper Langballe og Generalpostamtet havde foreslået, at den øverstkommanderende på vagtskibet i Storebælt og ingeniørofficeren ved Nyborg Fæstning foretog undersøgelsen af Korsør havn, men Generaltoldkammeret overlod nu dette til Løvenørn, idet man anmodede ham om personligt at tage til Korsør og dér undersøge havnen, finde ud af hvorledes opmudringen hidtil var foregået, hvor postjagterne bedst kunne have liggeplads, om skibsbroen burde forlænges, og i givet fald hvorledes dette bedst og billigst kunne iværksættes. Samtidig bad Generaltoldkammeret stiftamtmand Knuth beordre magistraten i Korsør at være Løvenørn behjælpelig med de oplysninger, han måtte ønske.³⁴

Løvenørn tog straks af sted og ankom til Korsør lørdag den 25. marts om aftenen. Den 26. gjorde han sig sammen med Langballe bekendt med situationen. Langballe, der var syg og sengeliggende, var straks stået op, havde aflyst ugens overfart til Nyborg og stillet sine folk og både til Løvenørns rådighed. Det var åbenbart vanskeligt at få bistand fra anden side.³⁵ Mandag den 27. lod Løvenørn udsætte vagere og sømærker på grundene i indsejlingen. Derefter holdt han møde med magistraten m.fl. Dette forløb ikke helt gnidningsløst, for han følte sig foranlediget til skriftligt at anmode magistraten om at give skriftligt svar på et af de spørgsmål, som Generaltoldkammeret havde bedt ham om at undersøge, nemlig hvorledes opmudringen hidtil var foregået. Han bad endvidere om skriftlig kommentar til Generalpostamtets og Langballes forslag om, at en søkyndig mand ansattes til sammen med inspektøren for opmudringen og havnekassereren at deltage i opsynet med opmudringen. Magistraten svarede straks – d.v.s. samme dag – og meget kort, at det kunne være ligegyldigt, hvorledes opmudringen hidtil var sket, når der nu skulle lægges en ny plan, men at det i øvrigt kunne ses af de aflagte regnskaber. På det andet spørgsmål svarede magistraten, at det ikke gjorde nogen forskel for den, om en søkyndig mand deltog i opmudringen, idet man henviste til, at to søkyndige mænd i forvejen over for havnekassereren skulle attestere udbetalinger af havnekassen –

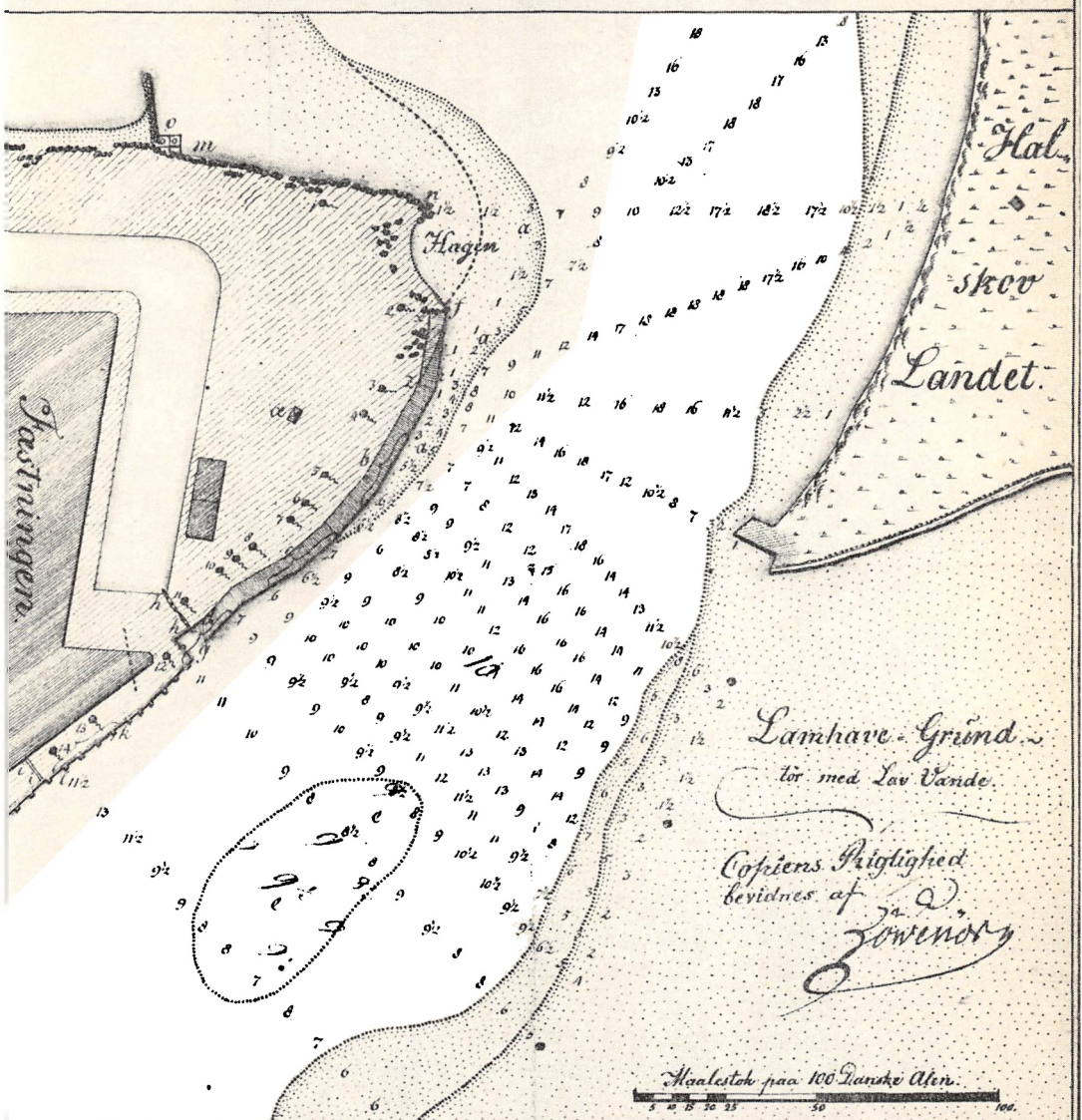
»med mindre man vil tillade sig ufordelagtige Tanker om disse, og blot ansee denne nye 4de Mand som ufejlbarlig.« Magistraten tog dog forbehold over for en eventuel udnævnelse af postskipper Langballe, »hvis lidenskabelige Opførsel ikke kan love den Enighed, som udfordres . . .« Imidlertid må magistraten have været klar over, at hvis den skulle undgå, at Langballe udnævntes til havneinspektør, måtte den udvise lidt mere samarbejdsvilje og selv pege på alternative muligheder. Den stillede derfor til slut i brevet det forslag, som skulle vise sig at blive en del af løsningen på havnenes problemer. Magistraten foreslog, at der oprettedes en havnekommission, hvorunder opmudringen kunne sortere. Denne kommission kunne bestå af søindrulleringsofficeren, to søkyndige borgere og havnefogden. Så kunne – som magistraten skrev – Generalpostamtets bekymringer ophøre. Magistraten forestillede sig antageligt, at denne havnekommission skulle underordnes magistraten.

Kort over Korsør havn 1797. Kortet er en kopi af det ene af de to kort, som B. L. Born tegnede i marts 1797 efter Løvenørns anvisning, og som medsendtes som bilag til dennes indberetning til Generaltoldkammeret 26. april 1797 (Korsørs havnesager 1797, GTK), jvf. Løvenørns skr. t. Generaltoldkammeret 13. maj 1797 (Kopibog 1796–98, Løvenørns embedsarkiv, GTK) om optagelse af kopi til brug for magistraten i Korsør (Samling af kort og tegninger, Landsarkivet for Sjælland m.m., udtaget af Korsør havnekommissions arkiv).

- a a a »Hagen« eller »Slotshagen«. Den grund, hvor postjagterne ved adskillige lejligheder gik på grund.*
- e e Grund inde i havnen.*
- 2 – x Den af Langballe og Løvenørn foreslåede forlængelse af Den gamle Bro eller Færgebroen med 21 alen.*
- f En sten, som markerer, hvortil forlængelsen skal gå.*
- b Postjagstens liggeplads.*
- 1 – 14 Fortøjningspæle.*
- æ Skur.*
- g Åbning uden bolværk mellem Færgebroen og det af Rentekammeret vedligeholdte bolværk, som hørte til fæstningen og brugtes af skibe, som ladede eller lossede magasinkorn. Åbningen skulle forhindre færdsel, men medførte, at folk faldt ned i åbningen. Løvenørn foreslog hullet udfyldt af bolværk og pladsen overgivet til færgelauget.*
- k – l Liggeplads, som Løvenørn foreslog overgivet til færgelauget, da der stadig var tilstrækkelig plads for kornskibene.*
- h h Plankeværk, som Løvenørn foreslog flyttet til i i. Samtidigt skulle volden afskæres ved den stiplede linie.*
- m – n Nedfaldet stranddige, som Løvenørn foreslog repareret.*
- o Stedet, hvor et lokum burde bygges, »som Pladsen høylig behøver«.*

Copie

Kaart over Færgeløbets Havn og Broe ved Corsøer.

Lamhave Grønd
for med Lav Vande.

Copiers Rigtlighed
bevidnes af
J. W. Jørgensen

Maalestok paa 100 Danske Alen.

Forklaring

paa de Littera som er i vedfølgende Memoria ere omtalte og beskrevne.

b. Post Tagters nu værende Lag. c. d. Færge Smakernes Lag. e. f. 19. Bule til at Fortøie ved. g. h. Skuur til at slaae Taxten paa.

Løvenørn indsendte magistratens svar til Generaltoldkammeret – uden i øvrigt at kommentere dem – sammen med sin foreløbige indberetning af 30. marts 1797. I indberetningen erklærede han det som sin bestemte opfattelse, at postjagterne burde have liggeplads i forreste lag – han var altså enig med Langballe og Generalpostamtet. Endvidere burde der så snart som muligt uddybes ved denne liggeplads og ud mod grunden »Slots-Hagen« indtil 9 fods dybde ved dagligt vande. For at undgå videre uenighed om, hvor dybt der var eller burde være i havnen, havde han ladet opsætte en pæl ved bolværket, hvorpå vandstanden ved dagligt vande som opgivet af lodserne var afmærket. Skibsbroen anså Løvenørn for at være for kort; der var kun plads til tre fartøjer langs bolværket. Når der var flere, måtte de ligge uden på hinanden. Den forreste plads (lag) skulle forbeholdes postjagterne, og det var derfor klart, at der var for lidt plads til de andre fartøjer. Løvenørn foreslog derfor, at skibsbroen blev forlænget med 20 alen. Derudover foreslog han forskellige andre tekniske forbedringer af havneanlægget, herunder indretning af et lokum. Ved en påtegning godkendte magistraten, lodsens Niels Sommer, havnefogden Jens Nicolaisen og Langballe på byens vegne Løvenørns forslag og bemærkninger med det forbehold, at de ikke måtte medføre forøgede udgifter.³⁶

Den 29. marts vendte Løvenørn tilbage til København, og den 26. april 1797 afleverede han sin endelige indberetning til Generaltoldkammeret. Heri redegjorde han nøje for de foranstaltninger med hensyn til uddybning og havnebygning, som han anså for nødvendige. Om de administrative forhold skrev han, at man måtte sikre sig, at denne plan, som det ville tage flere år at gennemføre, fastholdtes. Han foreslog derfor på baggrund af magistratens eget forslag, at der nedsattes en havnekommission i Korsør, men med en anden sammensætning end foreslået af magistraten. Han henviste til, at magistratsmedlemmerne efter den norske havneforordning var medlemmer af de norske byers havnekommissioner, og at de også burde være med i en havnekommission i Korsør; dernæst søindrulleringsofficeren og postføreren, begge ex officio, samt havnefogden og en borger, der havde været skipper. Magistratens modstand mod, at Langballe blev medlem af en eventuel havnekommission, afviste han med den begrundelse, at den hvis interesse og pligt det var at påse, at havnen blev uddybet og vedligeholdt, burde være medlem af kommissionen. Kommissionen skulle pålægges at korrespondere med Generalpostamtet og Generaltoldkammeret, føre tilsyn med skibsbroens vedligeholdelse

– både byens og færgelaugets – med opmudringen og med muddermaskinen. Foruden anvisning på, hvor og hvor meget der skulle udbygges, fremsatte Løvenørn også et meget detaljeret forslag til kontrol med, at mandskabet faktisk opmudrede så meget, som det fik betaling for, hvilket kunne tyde på, at han delte Generalpostamtets formodning om, at de hidtil foretagne uddybninger ikke var foretaget med behørig effektivitet. Løvenørns indberetning blev bilagt to kort over havnen.³⁷

Generaltoldkammeret sendte Løvenørns forslag til en plan for Korsør havns udbygning til udtalelse hos stiftamtmanden, som efter at være blevet rykket svarede, at han havde sendt sagen videre til udtalelse hos magistraten i Korsør, men at denne ikke kunne udtale sig, førend søindrulleringsofficeren kom til byen, da den ikke mente selv at have den fornødne indsigt i emnet.³⁸ Dermed havde magistraten kapituleret og indrømmet sin inkompetence i spørgsmål om havnevæsen. Generaltoldkammeret kunne nu skære igennem over for magistratens undvigende holdning. 15. august 1797 udfærdigedes en forestilling til kongen, hvori der redegjordes for sagen. Heri konkluderedes, at Langballes klage ikke havde været ubegrundet, og at Generaltoldkammeret ikke havde grund til at være tilfreds med magistratens regnskabsførelse. Kun magistraten havde tilsyn med dette regnskab, og det var umuligt for stiftamtmanden, som boede i København, at føre det nødvendige overtilsyn. Generaltoldkammeret foreslog, at der nedsattes en permanent havnekommission for at forebygge de nævnte ulemper. Kommissionen skulle bestå af borgmesteren, søindrulleringsofficeren, postfører og postskipper Langballe, »der af General-Postamtet er bekiendt for en duelig Mand«³⁹ samt to af byens eligerede borgere. Hvert medlem skulle have én stemme. Havnefogden underordnedes havnekommissionen, og det pålagdes ham at føre havnens regnskab, som skulle revideres af nogle af kommissionens medlemmer og decideres af stiftamtmanden.⁴⁰ Endelig skulle kommissionen besørge reparationer af skibsbroen, bolværk m.m. samt sørge for uddybningen. Forestillingen fik kgl. resolution 23. august 1797, og det tilføjedes: »Denne Commission træder strax sammen og affatter en Plan til Havne- og Brovæsenets samt den dermed forbundne Opmudrings Inretning og Bestyrelse i Fremtiden, hvilken Plan indsendes til Stiftamtmanden for med hans Betænkning til Approbation at afgives.«⁴¹

Admiralitets- og Kommissariatskollegiet beordrede premierløjtnant Boldt til som søindrulleringsofficer at indtræde i havnekommissionen,

og Generalpostamtet beordrede Langballe at indtræde.⁴² Magistraten fik meddelelse om kommissionens nedsættelse gennem stiftamtmanden. Herefter havde magistraten som sådan ikke længere noget at gøre med havnevæsenet, og borgmester Rested måtte i havnekommissionen samarbejde med Langballe. Alt tyder dog på, at dette samarbejde ikke voldte vanskeligheder.⁴³

Nedsættelsen af den permanente havnekommission i Korsør – og samtidig af en tilsvarende kommission i Kalundborg – var i begge tilfælde begrundet med magistratens manglende duelighed i spørgsmål om havnevæsen.⁴⁴ At dette var et generelt fænomen, blev klart for Løvenørn i den følgende tid, hvor der til Generaltoldkammeret indkom anmodninger fra en række købstæders magistrater eller købmænd om at få bistand til istandsættelse af havneanlæggene.⁴⁵ Løvenørn berejste i løbet af 1797 de fleste af disse havne sammen med sin assistent, Holmens pælebukkemester Halkier. I december 1797 indsendte Halkier et omfattende forslag til Generaltoldkammeret om de økonomiske og administrative foranstaltninger, som han anså for nødvendige for at skaffe alle søkøbstæder i Danmark »det for deres Industrie og Handel vigtige Hielpemiddel, nemlig sikre Havne og Ladepladser«. Om årsagen til det bekendte faktum, at næppe én købstad havde en ordentlig havn, skrev han, at det skyldtes uhensigtsmæssige havneanlæg, ukyndighed og forsømmelse. Så længe havnevæsenet bestyredes af købstædernes magistrater, kunne man ikke forvente nogen bedring, da de selv med deres bedste vilje ikke havde de nødvendige forudsætninger for at forvalte havnene. Han fremsatte derfor en lang række forslag til meget vidtgående ændringer i administrationen af købstadshavnene. Et af disse forslag var nedsættelsen af havnekommissioner i alle købstæder. Løvenørn bakkede Halkiers forslag, som han sikkert selv havde fremkaldt, op ved sammen med dette at indsende et omfattende omend knapt så vidtgående forslag.⁴⁶

På dette grundlag fik Generaltoldkammeret den 4. april 1798 kgl. resolution på, at Løvenørn for fremtiden skulle deltage i Generaltoldkammerkollegiets forhandlinger om havne- og fyrvæsen med den begrundelse, at stiftamtmandenes tilsyn med havnene ikke var tilstrækkeligt. Et samtidig fremsat forslag fra Generaltoldkammeret om nedsættelse i alle søkøbstæder af permanente havnekommissioner direkte underlagt Generaltoldkammeret – og i visse sager Generalpostamtet – blev i første omgang tilbagevist. Regeringen kunne ikke acceptere, at stiftamtmandenes tilsyn med købstædernes havne helt bortfaldt. Et modificeret forslag, hvorefter kun havneregnskaberne gik uden

om stiftamtmandene, blev derimod godkendt og fik kgl. resolution 25. april 1798.

Den kgl. resolution af 25. april 1798 om nedsættelse af havnekommissioner blev lovgrundlaget for havneadministrationen i købstæderne indtil 1868 (lov om købstadskommunernes styrelse). Alle havnene var hermed unddraget den almindelige kommunale forvaltning, og havnekommissionerne trådte på dette område i øvrighedens – fra 1838 kommunalbestyrelsernes – sted. Havnekommissionerne var således en af den øvrige købstadsstyrelse uafhængig myndighed, som Løvenørn kunne benytte som lokaladministrativt grundlag for den istandsættelse af alle købstadshavnene, som nu kom igang. Hertil udarbejdede Løvenørn i de følgende år en lang række planer både for de fysiske arbejders udførelse og for finansieringen deraf. Hans kollega i Generaltoldkammeret Frederik Thaarup kaldte dem »de løvenørnske Planer« og gav ham æren for at have bragt de danske købstadshavne i brugbar stand.⁴⁷

NOTER OG HENVISNINGER

1. Fr. Thaarup: Udførlig Vejledning til Det danske Monarkis Statistik, 2. Del, 1813, s. 479.
2. I det følgende betegnes dette kollegium blot som Generaltoldkammeret.
3. Betænkning ved kgl. res. 18. april 1781, Kgl. reskripter, resolutioner og forestillinger ang. havne-, kanal- og fyrvæsenet 1781–1811, Generaltoldkammerets arkiv, RA, i det følgende forkortet GTK.
4. Korsør havns indtægter var på dette tidspunkt flg. afgifter: accise, bropenge, passagepenge, kanallastpenge.
5. Hegelunds indberetning til stiftamtmanden 30. sept. 1786, lagt som bilag til stiftamtmandens skr. t. Generaltoldkammeret 17. sept. 1796, Korsørs havnesager 1796, GTK.
6. Se ovf. note 3.
7. I Korsør varetog en havnekasserer og en mudderinspektør, begge udnævnt af magistraten, de løbende forretninger med regnskabsførelsen og uddybningen af indsejlingen, mens en havnefoged stod for det daglige tilsyn med havnens drift.
8. Danske forestillinger og resolutioner 1798 nr. 20b, GTK. Trykt i Collegialtidende 1798 s. 276. Meddelt stiftamtmandene ved Generaltoldkammerets skr. 28. april 1798. Stiftamtmandene havde det alm. overtilsyn med købstædernes anliggender, herunder også havnevæsenet.
9. Forestilling 27. marts 1798 (kgl. res. 4. april 1798), Danske forestillinger og resolutioner 1798 nr. 20a, GTK.

10. Kopibog 1796–98, Løvenørns embedsarkiv, GTK. Jvf. Fritz Jacobsen: Korsør havn og bro 1664–1809, Arb Sorø bd. 49, 1962.
11. Generalpostamtets skr. t. Generaltoldkammeret 4. marts 1797, Korsørs havnesager 1797, GTK.
12. Reskript 11. nov. 1758 og 17. juni 1762, iflg. hvilke bropenge (reskript 30. nov. 1753) og passage- og kanallastpenge, som var en afgift af varer og passagerer, henlagdes til havnens oprensning.
13. Breve ang. Beltpostførerne og Belttransporten 1797. Generalpostamtets arkiv, RA, i det flg. forkortet GPA.
14. Korsør magistrat bestod på dette tidspunkt af borgmester og byfoged Niels Rested, udnævnt 20. aug. 1784, og rådmand samt by- og rådstueskriver Andreas Torp, udnævnt 24. juli 1795; borgmester 1799–1801.
15. Instrukser for Beltpostførerne 28. dec. 1793, Correspondanceprotokol 1793 nr. 875 og 877, GPA.
16. Forestillingsprotokol 1793 (kgl. res. 1. marts 1793). Generalpostamtets skr. t. Langballe 4. okt. 1794, Corr. prot. 1794 nr. 873. Forestillingsprotokol 1797 (kgl. res. 26. maj 1797), GPA. Den anden postjagt »Mercurius« havde fast liggeplads i Nyborg og afsejlede en gang om ugen.
17. Resteds skr.t. Generalpostamtet 27. sept. 1795 og Langballes skr.t. samme 21. jan. 1796, Breve ang. Beltpostførerne og Belttransporten 1796, GPA. Extractprotokol 1796/71, GPA.
18. Generalpostamtets skr.t. Generaltoldkammeret 9. juli 1796, Korsørs havnesager 1796, GTK. Corr. prot. 1796/862, GPA. Admiralitets- og Kommissariatskollegiets skr.t. Generaltoldkammeret 12. juli 1796 og koncept til Generaltoldkammerets skr.t. stiftamtmand Knuth 13. juli 1796, Korsørs havnesager 1796, GTK.
19. Korsør magistrats skr. t. Generalpostamtet 28. juli 1796, Breve ang. Beltpostførerne og Belttransporten 1796, GPA.
20. Generalpostamtet skr. t. magistraten 9. aug. 1796, Corr. prot. 1796/988, GPA.
21. Langballe var ikke født i Korsør, men formentlig i Bollergaard, Romlund sogn, Viborg amt.
22. »Lag« betyder position langs skibsbroen.
23. Generalpostamtets skr. t. Generaltoldkammeret 4. marts 1797, Corr. prot. 1797 nr. 178, GPA.
24. Notarialforretning 24. juli 1796, Korsør magistrats skr. t. Knuth 31. juli 1796 og Knuths skr. t. Generaltoldkammeret 17. sept. 1796, Korsørs havnesager 1796, GTK.
25. Generaltoldkammerets skr. t. Generalpostamtet 4. okt. 1796 og Knuths skr. t. Generalpostamtet 10. dec. 1796 bilagt havnekasserens og havnefogdens erklæring, Breve ang. Beltpostførerne og Belttransporten 1797, GPA.
26. Corr. prot. 1796/1457–1458, GPA.
27. Waltersdorf udnævntes 16. dec. 1796. G. N. Kringelbach: Civile Direktioner og Kommissioner samt andre overordnede Myndigheder under Enevælden, udg. af Rigsarkivet 1899, s. 7.
28. Generalpostamtets skr. t. Waltersdorf 24. dec. 1796 og t. Langballe s.d., Corr.prot. 1796/1454–1455, GPA.

29. Generalpostamtets skr. t. Generaltoldkammeret 4. marts 1797, Korsørs havnesager 1797, GTK.
30. Dette var foreslået af Langballe i skr. t. Generalpostamtet u. d. (febr. 1797), Korsørs havnesager 1797, GTK.
31. Generalpostamtets skr. t. Generaltoldkammeret 4. marts 1797, Korsørs havnesager 1797, GTK.
32. Korsør magistrats skr. t. Løvenørn 30. marts 1797, smstd.
33. . . . efter Kamrets Foranstaltning undersøger de forfaldne Havnes Tilstand og gjør Forslag til deres Istandsættelse samt gaar Kamret til Haande i det, som angaar Fyrvæsenet«. Kgl. res. 1. febr. 1797, Danske Forestillinger og Resolutioner 1797 nr. 10, GTK. Løvenørns skr. t. Generaltoldkammeret 3. jan. 1797, kopibog 1796–98, Løvenørns embedsarkiv, GTK. Om Løvenørns virksomhed for fyrvæsenet, se Knud Klem: Fra blusfyr til blinkfyr, Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg Årbog 1960.
34. Generaltoldkammerets skr. t. Løvenørn 21. marts 1797 og t. Knuth s.d., kopibog 1796–98, Løvenørns embedsarkiv, GTK.
35. Langballes skr. t. Generalpostamtet 26. marts 1797, Breve ang. Beltpostførerne og Belttransporten 1797, GPA.
36. Løvenørns promemoria til magistraten i Korsør 27. marts 1797, kopi; magistratens skr. t. Løvenørn s.d.; Løvenørns skr. t. Generaltoldkammeret 30. marts 1797 med magistratens påtegning 28. marts 1797, Korsørs havnesager 1797, GTK.
37. Løvenørns skr. t. Generaltoldkammeret 26. april 1797, smstd.
38. Knuths skr. t. Generaltoldkammeret 15. juli 1797, smstd.
39. Det var et konkret tegn på Generalpostamtets velvilje over for Langballe, at der tillagdes ham gageforhøjelse fra 350 rdl. til 500 rdl. årligt ved kgl. res. 26. maj 1797. Forestillingsprotokol 1797 fol. 125, GPA.
40. Bestemmelserne om regnskabsføring og revision trådte aldrig i kraft, men ændredes ved kgl. res. 25. april 1798 (se ndf.).
41. Danske forestillinger og resolutioner 1797 nr. 60, GTK. Ved samme resolution nedsattes en havnekommission for Kalundborg (se ndf. note 44).
42. Admiralitets- og Kommissariatskollegiets skr. t. Generaltoldkammeret 27. juli 1797; Generalpostamtets skr. t. Generaltoldkammeret 29. aug. 1797, Korsørs havnesager 1797, GTK.
43. Korsør havnekommissions forhandlingsprotokol 1797–1842, Korsør rådstuearkiv afd. T, Landsarkivet for Sjælland m.m. Rested afskedigedes p.g.a. sygdom i nåde og med pension godt og vel et år efter havnekommissionens nedsættelse. Kgl. res. 19. dec. 1798, Danske Kancellis Forestillinger 1798, RA.
44. I Kalundborg havde en kreds af borgere klaget til Generaltoldkammeret over havnens forfald og tilskrevet dette fraværet af en kompetent havneforvaltning, idet havnens indtægter ansås for at være tilstrækkelige til vedligeholdelse og uddybning. Kalundborgske borgeres skr.t. Generaltoldkammeret 11. aug. 1797, Kalundborgs havnesager, GTK.
45. Naskov, Vejle, Kolding, Køge, Næstved og Ringkøbing. Løvenørns kopibog 1796–98, s. 50, 67, 69, 80, 114, Løvenørns embedsarkiv, GTK.

46. Løvenørns skr. t. Generaltoldkammeret 19. dec. 1797 bilagt Halkiers betænkning s.d. Indkomne sager til Sjællands og Lollands toldkontor j.nr. 1798/40, GTK.
47. Fr. Thaarup: Offentlig Epistel til Hr. Nathanson Nr. 2, 1833, s. 26 f. Jvf. Wilhelm von Rosen: Købstædernes havnekommissioner 1798–1868, Arkiv bd. 6, 1977, s. 168 ff.

SKOLEBOGSCIRKULÆRET AF 1914 – BAGGRUND OG PERSPEKTIV

Af Vagn Skovgaard-Petersen

Udenlandske skolefolk udtrykker ofte forundring over »den danske skolefrihed«, såvel den juridiske som den pædagogiske. Forundringen gælder forældrenes adgang til at oprette friskoler, men også deres muligheder for indflydelse i folkeskolen, især gennem skolenævnene; den gælder valget af undervisningsstof, der i vid udstrækning afgøres lokalt, et valg, hvori nu også eleverne skal tage del. Ingen kan sidde på Slotsholmen og vide, hvad der på et givet klokkeslet undervises i rundt i landets skoleklasser. Med et indforstået smil forventer de nævnte skolefolk at høre Grundtvigs navn!

Men selv dette navn slår ikke til som acceptabel forklaring, når skolefolkene hører om den frihed, der faktisk er rådende på skolebogsmarkedet. Loven om udbud og efterspørgsel som grundlæggende princip i et pædagogisk spørgsmål om undervisningsmidler! Forundringen indeholder en antydning af anklage for uansvarlighed. Normalt finder den dog kun udtryk i beherskede spørgsmål om den rolle, som økonomiske interesser, indoktrinering og kompetencestrid må kunne spille over for faglige og pædagogiske kvalitetskrav.

Der rejses her også et historisk spørgsmål – om baggrunden for, at det danske undervisningsministerium, i modsætning til f.eks. de tilsvarende ministerier i Norge og Sverige, normalt ikke udsteder hverken anbefaling, autorisation eller blot godkendelse af læremidler til brug i folkeskolen.¹ Det er et spørgsmål, der jævnligt stilles i forbindelse med forslag til ændringer i den ministerielle tilbageholdenhed. Svaret må – som det her skal påvises – søges i en politisk situation, hvor den sønderjyske sag var ømfindelig i forholdet mellem Danmark og Tyskland. Af erfaringerne i den konkrete situation drog ministeriet en konklusion, der har haft lange virkninger.

I al stilfærdighed udsendte Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet den 4. februar 1914 et cirkulære til samtlige skoledirektioner »angaaende Anbefaling af Læremidler til Brug i Folkeskolen«, under-

skrevet af kultusministeren i det radikale ministerium, S. Keiser-Nielsen.² Indholdet var følgende:

»Da Ministeriet ikke anser det for hensigtsmæssigt, at der herfra udstedes Anbefaling af Læremidler til Brug i Folkeskolen, medens noget lignende ikke finder Sted for andre Skolers Vedkommende, har man besluttet i Fremtiden ikke at meddele saadanne Anbefalinger, ligesom man, naar nye Udgaver af tidligere anbefalede Læremidler fremkommer, ikke vil kunne fornye Anbefalingen for disse.

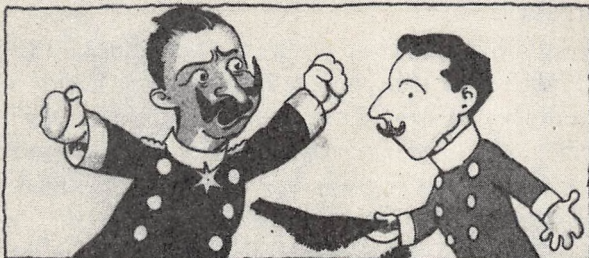
For saa vidt de stedlige Skolebestyrelser i enkelte Tilfælde maatte ønske Vejledning til Anskaffelse af Læremidler, vil denne kunne faas ved Henvendelse til Ministeriets Konsulent i Sager vedrørende Folkeskolen«.

En motivering for udstedelsen antydes i den sætning, der indledes med det tvetydige bindeord »medens«; her synes henvisningen til de øvrige skoler at skulle fungere som en begrundelse for, at ministeriet ikke længere vil finde det hensigtsmæssigt at udsende anbefalinger af folkeskolebøger. Sagligt set er denne henvisning dog ikke bæredygtig; det var rigtigt, at der ikke eksisterede nogen anbefalings- eller autorisationsordning for eksamensskolernes bøger, men her havde ministeriet en faktisk kontrol gennem undervisningsinspektionen, der skulle tage stilling til en skoles ønsker om indførelse af en ny skolebog. En nærlæsning af teksten må således føre til den formodning, at den nævnte henvisning slører den egentlige begrundelse.

Formodningen styrkes gennem et studium af den håndskrevne koncept til cirkulæret samt diverse korrekturark fra december 1913 og januar 1914 i Undervisningsministeriets arkiv i Rigsarkivet.³ Her er der i hvert fald en terminologisk usikkerhed m.h.t. begrundelsen for cirkulæret. I koncepten hedder det: »Da imidlertid Udstedelsen af saadanne Anbefalinger, der ikke meddeles med Hensyn til Undervisningsmidler, beregnede for andre Skoler end Folkeskolens, har vist sig uhensigtsmæssig« – rettet til »mindre hensigtsmæssig« og i korrekturen til »har vist sig at medføre visse Ulemper«. Henvisningen til de andre skoleformer havde altså oprindelig karakter af en supplerende oplysning, men optræder i den endelige udformning som en nærliggende begrundelse for, at ministeriet ikke længere finder en anbefaling hensigtsmæssig.

Den nævnte journalsag åbenbarer, hvad det var for ulemper, der førte til ophævelsen af den ministerielle anbefaling af undervisningsmidler, nemlig den såkaldte Østergaard-sag. Det var en sag, der havde voldt ministeriet, ikke mindst daværende kultusminister Jacob Appel,

Og saadan fik hele Landet Prygl —

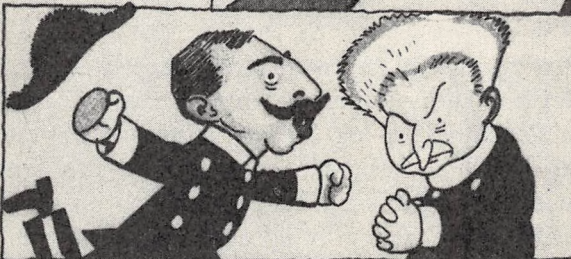

En Læsebog af Vilhelm Østergaard har vakt Misbeg i Tyskland. Den tyske Gesandt har henvendt sig til den danske Udenrigsminister, den danske Udenrigsminister til den danske Kultusminister, Kultusministeren til Ministeriets Konsulent, Professor Larsen, Larsen til Østergaard osv.

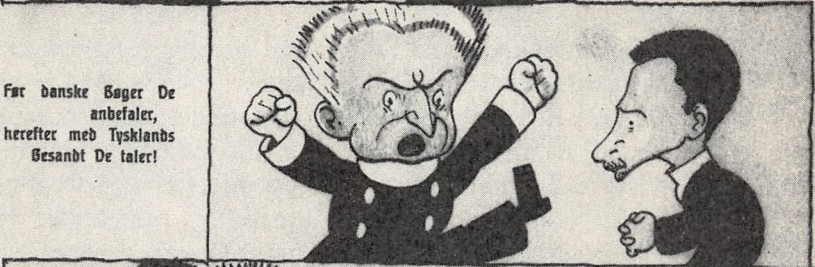
Kreuzdonnerwetter, Brockdorff, pfej, was schreiben die Dänen für dummes Zeug.

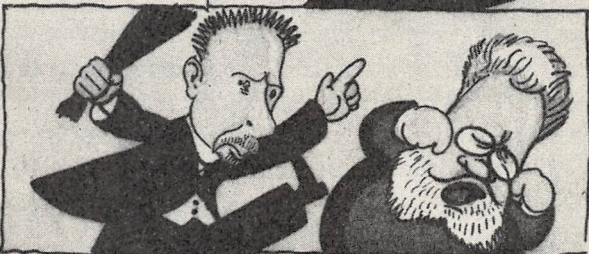
Potsaccrament, Skandal!
Was in alle Welt
haben Sie hier gemacht,
Graf Ahlefeldt!

En Klodsmajer De min gode Hr. Appel er.... jeg tror min Sandten det for Dem tøbbeler.

Før danske Bøger De anbefaler, herefter med Tysklands Gesandt De taler!

Fy, lille Vilhelm, hvad var'et du gjorde: skal du tror' paa Tæerne Wilhelm den Store?

Tegning af Alfred Schmidt

Carlsberg
Pilsner

JOHN-HAIG'S
WHISKY

alvorlige bryderier i begyndelsen af 1913. De store træk i den er skarpt opfanget i Alfred Schmidts bedårende tegneserie »Og saadan fik hele Landet Prygl« i »Klods-Hans« 24. januar 1913; den gives s. 435, men uden originalens farver. Nogle tilføjelser, dog mindre anskuelige, vil være nyttige til forståelse af konsekvenserne i det nævnte cirkulære.

I 1911 havde forfatteren Vilhelm Østergaard (1852–1928) hos Gyldendal udgivet »Ungdommens Bog om vort Land« med undertitlen »Fortællinger af vort Fædrelands Historie«. Den indeholdt en række dramatiske kapitler om det danske folks store mænd, fra Kong Skjold til E. M. Dalgas, og var i øvrigt illustreret med tegninger og givelser af danske kunstners historiemalerier.

Samme år havde Østergaard ansøgt ministeriet om, at bogen måtte blive anbefalet til brug ved undervisningen i den offentlige folkeskole. Efter at ministeriets konsulent for folkeskolen og seminarierne, professor N. A. Larsen, havde udtalt sig positivt i indstilling af 30. januar 1912, skrev Appel den 13. februar til Østergaard, »at den nævnte Bog som egnet til Brug som Læsebog i Folkeskolens ældre Klasser og ved Fortsættelsesundervisningen vil blive optaget paa den næste herfra udgaaende Fortegnelse over Undervisningsmidler, anbefalede af Ministeriet«.

Så vidt var sagen forløbet normalt. Østergaard ville nu på næste udgave – der dog aldrig udkom – kunne skrive den traditionelle formel »Anbefalet af Kirke- og Undervisningsministeriet«. Øjensynlig var ministeriet ved at forberede en ny fortegnelse over anbefalede bøger, – tiden måtte også snart være inde til en opsamling, da en sådan fortegnelse sidste gang var udsendt ved cirkulære af 15. marts 1903.

En ejendommelighed er der dog, nemlig de kildemæssige forhold. Østergaards ansøgning findes ikke i sagen.⁴ N. A. Larsens indstilling om Østergaards bog er ligeledes forsvundet; den har heller ikke kunnet findes i statskonsulentens arkiv, hvor der dog endnu er en mulighed for, at den kan dukke op, – før afleveringen til Rigsarkivet blev statskonsulentens arkiv stærkt brand- og vandskadet ved en brand i 1970 på et loft i Undervisningsministeriet, og resterne af arkivet er endnu ikke ganske overskuelige. Endelig må nævnes, at Jacob Appels svarbrev af 13. februar 1912 samt nedennævnte skrivelser af 17. og 19. dec. 1912 kun findes i afskrift på sagen. Det kan ikke oplyses, hvor originalerne er blevet af. I et internt ministerielt notat af 20. maj 1937⁵ henviser daværende kontorchef Kai Paludan-Müller

til Østergaard-sagen, »hvis originale Akter ikke findes«. Det vides ikke, hvem der har ladet originalerne afskrive; det undervisningsministerielle brevpapir med påtrykt betegnelse for årtiet lader formode, at det må være sket i 1930erne. Ved hjælp af disse afskrifter, kontrolleret af og suppleret med Udenrigsministeriets tilsvarende sag om Østergaards bog,⁶ lader forløbet sig rekonstruere.

– Den 17. dec. 1912 sendte Jacob Appel følgende »næse« til konsulenten, N. A. Larsen:

»Ministeriets Opmærksomhed er blevet henledet paa, at der i den af Professor Vilhelm Østergaard udgivne »Ungdommens Bog om vort Land«, som ved Ministeriets Resolution af 13. Februar d. A. i Henhold til Deres Erklæring af 30. Januar s. A. blev anbefalet som Læsebog ved Undervisningen i Folkeskolens ældre Klasser og ved Fortsættelsesundervisningen, pag. 270/273 og pag. 279 findes forskellige Udtalelser, der kan mistydes, angaaende Danmarks Forhold til Nord-slesvig og dets Befolkning.

I Anledning heraf skal man tjenstlig anmode Hr. Professoren om fremtidig ved Gennemgangen af de Værker, med Hensyn til hvilke Ministeriets Anbefaling søges, at have Deres Opmærksomhed henvendt paa, at der ikke i disse indeholdes Udtalelser, hvori nationale Forhold berøres paa en Maade, der kan give Anledning til Misforstaaelse med Hensyn til den Danske Regerings Stilling til det paa-gældende Forhold.

Idet man beklager, at de ovenfor paapegede Udtalelser i Professor Østergaards Bog er undgaaet Deres og Ministeriets Opmærksomhed, skal man derhos anmode Dem om ved Henvendelse til den heromhandlede Bogs Forfatter, at foranledige, at der ved Bogens Optrykning i nyt Oplag finder en Omredaktion Sted af de paagældende Punkter, og at Bogen da forelægges Ministeriet, inden det nye Oplag udsendes.«

To dage senere, altså d. 19. dec. 1912, oversendte Appel til Udenrigsministeriet en bekræftet afskrift af brevet til konsulenten. Selve kritikken af Østergaards bog findes ikke, men et notat af 3. januar 1913 i Udenrigsministeriets sag, underskrevet af udenrigsminister, grev Ahlefeldt-Laurvig, levner ingen tvivl om, hvem der har formidlet den, nemlig den tyske gesandt i Danmark, grev Brockdorff-Rantzau. Om sit møde med denne 2. januar skriver udenrigsministeren:⁷

»Jeg overleverede Grev Rantzau en tysk Oversættelse af den af Kultusminister Appel til Professor Larsen afsendte Reprimande i Anledning af Anbefalingen af Professor Østergaards Bog »Ungdommens Bog om vort Land«.

Grev Rantzau takkede for den Maade, vi havde ordnet denne Sag paa. Vi havde netop gjort, hvad han havde tænkt sig, der skulde gøres, og det var altid behageligere, at vi af os selv havde ordnet Sagen, end at man fra tysk Side skulde være kommet med Forslag i saa Henseende.

Han tilføjede, at denne Løsning for ham var en stor Fordel overfor det preussiske Udenrigsministerium. Jeg bemærkede da, at han her ved antagelig havde faaet et nyt Bevis paa, hvor beredvillig Kultusminister Appel saavel som den øvrige Regering var til at redressere Fejl, naar vi virkelig selv fandt, at saadanne var begaaede«.

– Sagen syntes altså afsluttet. En vurdering af den må tage sit udgangspunkt i de omstridte passager i Vilh. Østergaards bog. Deres ordlyd var følgende:

»Fra Dybbølbjerg ser man langt ud over sønderjysk Jord. Man ser ikke blot det Sted, hvor Skanserne skødes ned i 1864, men man ser et godt Stykke Vej længere syd- og nordpaa, hvor Kampen siden hen er bleven ført i det stille, uden Kanonernes Drøn, men ikke mindre tappert, udholdende og trofast.

Der bor de danske Sønderjyder. Hvad de kæmper mod, er Uretten. Hvad de strider for, er deres Sprog, det, som er et Folks Livsnerve, dets alldyreste Eje. Og saa strider de for Retten til at være frie Mænd og Kvinder, som kan raade for deres eget, som frit tør bekende deres Nationalitet.

Der er blandt dem mange Navne, som skal mindes, alle dem, som førte an og aldrig gav tabt. Der var den sønderjydske Hædersmand, Peter Hjort Lorentzen, som vedblev at tale Dansk paa det slesvigholstenske Stændermøde; der var Laurids Skau, hvis manende og ildfulde Ord lød til Folkeforsamlingerne paa Skamlingsbanken; der var Nis Lorentzen, Ahlmann og Hans Kryger, C. Monrad og J. P. Junggren; af en yngre Slægt den djærve Gustav Johannsen, og blandt Danskhedens seneste Forkæmpere J. Jessen og H. P. Hansen Nørremølle. Og der er en tæt Skare af sønderjydsk Ungdom, som har taget Kampen op efter dem. De søger tildels frem ad nye Veje, og meget af det, som har sat Præg i de unge Sønderjyders Sind og styrker deres Vilje, bringer de med sig hjem fra den danske Folkeshøjskole.

Det gælder ikke om, at Danmark en Gang faar saa og saa mange Kvadratmile Land tilbage. Var det fremmed Jord, saa betød det ikke stort. Men det er vore Landsmænd, der tynges af et fremmed Aag;

som hver Dag lider Uret og Forfølgelse; som ikke maa tale deres eget Sprog og syngte deres egne Sange. Derfor spejdes der, trods alle onde Varsler, uafsladelig fra Skamlingsbanken og Dybbølbjerg mod den Dag, da Retsbevidsthed og Frisind hos den mægtige Nabo mod Syd har vokset sig stærk nok til at øve Ret og Skel mod de danske Sønderjyder.« (s. 270–73)

»Nu skal De høre, hvad de lærde Statistikere har beregnet: siden 64 er vi naaet saa langt frem med ny, opdyrket Jord og med Folketallets Vækst, at vi har vundet det halve Sønderjylland tilbage indenfor Kongerigets Grænser. Men derfor opgiver vi ikke Haabet om en Gang at forenes med vore sønderjydske Landsmænd.« (s. 279)

Man kan undre sig over, at gesandten overhovedet har ønsket at rejse en sag på grundlag af disse bemærkninger. Det faglige indhold er just ikke stringent, – en blanding af sandhed og digtning, krydret med småfejl: Hiort Lorenzen talte på et slesvigsk, ikke på et slesvigholstensk stændermøde.⁸ Den tyske reaktion kan kun forstås i sammenhæng med den skærpede kurs over for danskheden i Sønderjylland, som den tyske regering havde indledt i 1909. De følgende års fortrykningspolitik fandt udtryk i mødeforbud, udvisninger og lignende smålighed, der uden større resultat blev imødegået fra dansk side (Rubinaffæren) og kritiseret af den liberale tyske opposition.⁹ Skolebogssagen hører hjemme i rækken af tyske nålestik.

Det er vanskeligt at se, at den danske regering kunne handle stort anderledes, end den gjorde: erkende at de valgte udtryk kunne »mistydes« og indskærpe konsulenten hans embedspligter. En diplomatisk konflikt på dette grundlag ville næppe have gavnet de danske sønderjyder. Klogest var det at behandle sagen som – en episode.

Den 7. januar 1913 var sagen imidlertid ad kanaler, hvorom vi kun kan gisne, nået frem til dagbladet »København«, der fremlagde den for læserne under overskriften »Utroligt«. Bladet – »et fritstående borgerlig-national og anti-socialistisk organ« (Niels Thomsen) – interesserede sig jævnlgt for udenrigspolitisk stof, der kunne iklædes sensationelt skrud. I de følgende uger fremstillede det episoden som en national ydmygelse. Andre aviser fulgte trop. En stormflod af forargelse skyllede ind over regeringen, især over de to direkte indblandede ministre, med anklager for forræderi mod de dansksindede syd for grænsen. Enkelte røster lød dog til fordel for regeringen, de kom bl.a. fra så indsigtfulde personer som magister H. V. Clausen og rigsdagsmand H. P. Hanssen.¹⁰

Først hen i marts var stormen løjet af. For kultusminister Jacob

Appel personligt var det en drøj tid. Den skildres på grundlag af hans breve til hustruen hjemme i Askov i Margrethe Christiansens bog om sin far, – et enkelt af de gengivne breve skal citeres, da det synes at fange stemningen. 11. januar skriver Appel:

»Ja, nu går bølgerne højt. Aldrig havde jeg tænkt mig at jeg på dette punkt skulle blive overøst med uhumskheder. Højest når næsten Johs. Jørgensen, hvis stykke du vel har set i »Nationaltidende« for i aften. Men jeg kan ikke se, jeg har haft andet at gøre i realiteten. Om formen kunne have været bedre, det tør jeg ikke sige. Jeg er »en vanslægtet søn«, »en ordgyder, der ikke mener det ærligt i national henseende« o.s.v. Ja, der kan i en fart hvirvles smuds op om en. – Nå, med Guds hjælp kommer jeg og vi vel gennem dette. Men det svider i hjertet. H. P. Hanssen er forstående. Det må vel veje noget«. ¹¹

Går man fra det personlige til det politiske plan, synes angrebene ikke at have fået store virkninger. Udelukket er det dog ikke, at offentlighedens reaktion kan have gjort indtryk i Tyskland. Det er den virkning, udenrigsminister, greve Ahlefeldt-Laurvig peger på i et notat, dateret 22. januar, efter et møde med den tyske gesandt:

»Grev Rantzau indser, at den danske Opinion vedblivende vil reagere, hvis den hidtilværende Politik fortsættes med Indblanding, og begynder at forstaa, at et vedblivende godt Forhold mellem de to Folk ikke opnaas udenom Sønderjylland«. ¹²

Den varigste virkning kom imidlertid på det administrative plan, med udsendelsen af det gengivne cirkulære af 4. februar 1914: Ministeriet anså det ikke længere for hensigtsmæssigt at udstede anbefalinger af læremidler til brug i folkeskolen. Gennem den voldsomme offentlige reaktion fik Østergaard-sagen, der var en episode i udkanten af det sønderjyske spørgsmål, en central stilling i spørgsmålet om ansvar for holdninger i danske skolebøger. Den havde vist, at en ministeriel anbefaling kunne »medføre visse ulemper«. Det var en erfaring, der i princippet også kunne gælde med hensyn til andre holdninger end de nationale.

I et nyt cirkulære af 3. november 1925 bragte ministeriet bestemmelserne i 1914-cirkulæret i erindring, og dette har fortsat gyldighed. Uantastet har det imidlertid ikke stået, hvilket her dog kun flygtigt skal belyses.

Den skolebogsbetænkning, der blev afgivet 8. dec. 1933 af et undervisningsministerielt udvalg, henviser til de gavnlige virkninger, som undervisningsinspektionens kontrol havde på lærebøgerne i gymnasie-

skolen. Derefter hedder det: »Det vilde efter Udvalgets Mening være naturligt, om der fra Centralstyrelsens Side øvedes en vis – direkte eller indirekte – Vejledning, faglig og økonomisk med Hensyn til Valget af de Lærebøger, der bliver benyttet i Folkeskolerne. Der vil her ved være Mulighed for, at en vis Planmæssighed, saavel i pædagogisk som i økonomisk Henseende kunde komme til at afløse den nuværende Tilfældighed, at Orden kunde forenes med Frihed, ligesom Centralledelsens Vejledning maa siges at være af den største Betydning for Gennemførelse af de Synspunkter om Skolebøgernes Affattelse i videnskabelig, kulturhistorisk og fredsvenlig Aand, der ligger til Grund for Nedsættelse af nærværende Udvalg«. ¹³

Udvalget foreslog genindførelse af en ministeriel anbefaling af skolebøger, dog på et andet grundlag end før 1914. Det foreslog en ordning, »hvorefter Bøgerne forelægges et sagkyndigt Nævn, forinden Ministeriet tager Stilling til Spørgsmaalet, om Bøgerne kan anbefales eller ej«. Det ville være uoverkommeligt for skolekonsulenten alene at tage stilling til bøgerne, og han kunne ikke være sagkyndig i alle fag. Men ordningen kunne blive effektiv, hvis bøgerne blev forelagt for »et Nævn, der er sammensat saaledes, at man har den størst mulige Garanti for, at de Bøger, der anbefales, tilfredsstillende de Krav, der maa stilles saavel i pædagogisk som i faglig Henseende«. ¹⁴

– Gennemgående har ministeriet i perioden siden 1914 imidlertid været tilbageholdende over for tanken om en anbefaling af undervisningsmidler. Varsomheden skyldes formentlig, at Østergaard-sagen som nævnt havde et perspektiv, der rakte ud til mange andre holdninger end de nationale – til sociale, ideologiske, partipolitiske synspunkter af enhver art. Perspektivet var fremme i Paludan-Müllers ovennævnte interne skrivelse af 20. maj 1937; heri frarådede han – med henvisning til Østergaard-sagen – en ministeriel godkendelse af AOFs »Danmark for Folket« til brug i en aftenskoles samfundslæreundervisning. Som en advarsel mod et ministerielt engagement i bestemte holdninger af politisk-ideologisk karakter må man også læse departementschef Eiler Mogensens kommentar til Østergaard-sagen 6. januar 1972: »Sagen har jo overvejende historisk interesse, men kan dog også *generelt* tjene til advarsel mod at indføre en almindelig godkendelse eller anbefaling af undervisningsmidler som i Norge og Sverige . . .«. ¹⁵

Nogen myndighed på dette område blev da heller ikke tillagt Landscentralen for Undervisningsmidler ved oprettelsen i 1973; mi-

nisteriet fulgte indstillingen fra det ministerielle udvalg, der i betænkning af 13. nov. 1970 havde anbefalet, at der etableredes en dansk undervisningsmiddelfortegnelse, hvor optagelsen skulle bero på et endeligt skøn fra Landscentralen, – men det tilføjedes, at dette »skøn hviler på en vurdering af, om materialerne kan siges at dække undervisningsrelevante områder og ikke på en vurdering af deres kvalitet«. Dette princip er fastholdt i den materialeinformation, der udsendes som vejledning til forbrugerne, skoler, skolenævn m.v.¹⁶

En autorisationsordning fik man ikke, men nok en skolebogs-kritik. Et pionerarbejde blev gjort gennem Foreningerne Nordens historiske fagnævn; siden 1933 har disse nævn gransket lærebøgerne i de nordiske landes historie, sådan at fagnævnet i det enkelte land har fået tilsendt de øvrige landes bøger – ofte på manuskriptstadiet – og kunnet påpege fejl, misforståelser og skævheder. Et meget stort arbejde er her udført på frivilligt grundlag, påskønnet af såvel forfattere som forlag. Efter 2. verdenskrig blev det kendt også i international sammenhæng, bl.a. på grundlag af Haakon Viganders redegørelse »Mutual Revision of History Textbooks in the Nordic Countries«, udsendt af UNESCO i 1950 på engelsk og fransk, senere på tysk.

Betydningen af korrekte og afbalancerede oplysninger i skolebøgerne blev efter 2. verdenskrig understreget i forskellige internationale fora, FN, UNESCO, Europarådet. Blandt resultaterne kan nævnes, at »Internationales Schulbuchinstitut« i Braunschweig, under ledelse af professor, dr. Georg Eckert, har udsendt en imponerende publikationsrække til klargøring af forholdet mellem Tyskland og dets nabolande, f.eks. »Zur Geschichte und Problematik der dänisch-deutschen Beziehungen«, 1958.

Skolebogs-kritik har således i efterkrigstiden fået et større internationalt perspektiv. I Danmark er dette understreget bl.a. gennem flere seminarer arrangeret af Mellemløkeligt Samvirke, men også gennem arbejdet på ministerielt plan. En løbende skolebogs-kritik foregår gennem både Udenrigsministeriet og Undervisningsministeriet, i sidstnævnte ministerium såvel i det Internationale Kontor som i Direktoratet for folkeskolen m.v.¹⁷

Østergaard-sagen, der blev en politisk episode, var i sit udgangspunkt et spørgsmål om letsindighed i forholdet til en faglig standard, – ministeriet havde et ansvar, men ingen sagkyndig vurdering. Den konklusion, ministeriet drog i 1914, var en retræte, hvorved det unddrog sig det formelle ansvar for skolebøgernes indhold, – men næppe det reelle. Skolebogs-kommissionens betænkning pegede på en løsning,

hvor det ministerielle ansvar skulle hvile på en vurdering i et sagkyndigt nævn.¹⁸ Bagved lå den opfattelse, at forvrængninger, urimelige proportioner, ensidige holdninger og tomme udtryk er både fagligt og pædagogisk uacceptable og derfor bør opfanges inden udgivelsen.

Det er en opfattelse, der i princippet synes alment anerkendt. Den har naturligt fundet udtryk i et stort og sagkyndigt granskningsarbejde, – men den har ikke ført videre til en formalisering af det ministerielle ansvar i en godkendelse eller anbefaling!

NOTER OG HENVISNINGER

1. Fra 1844 til 1978 har Københavns kommune dog haft en særlig autorisationsordning.
2. Love og Ekspeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen 1913–1914, s. 378 f.
3. Journalsag 523/1914, fremvist til 1. dep. 2. ktr. journalsag 29d/1940. Af koncepten fremgår, at beslutningen om udsendelse i cirkulæreform er truffet i et ministerråd.
4. Journalnumrene 353/1912 og 523/1914.
5. I anledning af en skolebogsforespørgsel fra Randers Amts Skoledirektion af 10. dec. 1936, en sag, der ligeledes er fremvist til 2. ktr. 29d/1940.
6. Journalsag 7 E 111 »Tysk Klage over Vilh. Østergaard: Ungdommens Bog om vort Land«, RA.
7. Ibidem.
8. Desuden er H.L.'s og H. P. Hanssens navne ukorrekt stavet.
9. Hans Lund i SJy Hist V, 1933, s. 242 f. – Om Rubin-affæren, et lidet vellykket forsøg på at redegøre for danske synspunkter i Preussische Jahrbücher 1911, se L. Rerup i Marcus Rubins Brevveksling I, 1963, s. 73–85.
10. De mange indlæg ligger samlet i udklipsmapper som bilag I–III i Østergaard-sagen i Udenrigsministeriets arkiv.
11. Margrethe Christiansen: Jacob Appel. En mand og hans arv, 1970, s. 234. Angrebene er endvidere omtalt af H.P. Hanssen i Et Tilbageblik IV, 1934, s. 89, og i Hans Lund: Askov Højskole 1865–1915, 1965, s. 306f.
12. Udenrigsministeriets arkiv, journalsag 7 E 111, RA.
13. Betænkning vedrørende Revision af Skolebøger, 1934, s. 111.
14. Ibidem.
15. Fra et notat til ministeren, hvoraf dep.chefen tilsendte denne artikels forfatter en kopi til orientering.
16. »Skolebiblioteker og Centraler for Undervisningsmidler«, 1971, s. 34. Jfr. Vejledning i Beskrivelse af Undervisningsmidler, udg. af Landscentralen for Undervisningsmidler, juni 1977.

17. Samarbejdet mellem UNESCO, Mellempfolkeligt Samvirke og Statskonsulenten for folkeskolen har eksempelvis fundet udtryk i skolebogsundersøgelsen »Danske skolebøger i geografi og historie med henblik på deres behandling af Orientens kulturer og mellempfolkeligt samarbejde«, utrykt rapport 1961.
18. En lignende tanke er udtrykt i forslag til folketingsbeslutning af 19. maj 1971 om en skolebogskommission, se Folketingets Forhandl. 1970/71 sp. 6870 og tillæg A sp. 3627. Tanken er tillige nævnt i pjecen »Skolebøgernes indhold«, udsendt i 1972 af specialarbejderforbundet.

AABENRAA/APENRADE

Af Bjørn Svensson

Aabenraa er et omstridt stednavn, heftigst omstridt, da den vanføre urmager og redaktør Frederik Fischer kastede det ind i den nationalpolitiske debat omkring 1840.¹ Nuomstunder er Aabenraa den danske og Apenrade den tyske udgave af bynavnet, men da Frederik Fischer gjorde stednavnet til et stridsspørgsmaal, var Apenrade den officielle betegnelse, anerkendt ogsaa paa dansk side. Kun i folke-maalet brugte man Aabenraa, og næppe engang altid.

Da Frederik Fischer første gang traadte frem offentligt, omend anonymt, var det med en reaktion paa en subskriptionsindbydelse fra det af P. Chr. Koch planlagte blad »Dannevirke«, og Fischers slutning indeholdt ord, som den danske bevægelse i Sønderjylland tog til sig: »Danske er vi, og dansk tænker og føler vi; som danske har vi navn i fortiden og er kendt over hele kloden.« Men hans brev var dateret »Apenrade ultimo Mai 1838« og var underskrevet »En indfødt Apenrader«.

Aaret efter var urmageren blevet redaktør. Den 2. oktober 1839 udkom første nummer af Fr. Fischers »Königlich privilegirtes Apenrader Wochenblatt«. Da myndighederne havde inddraget Hans Kopperholdts bladprivilegium, var Fr. Fischer ikke sen til at udnytte chancen. Hans blad skulde være upolitisk, saa han ikke led samme skæbne som Kopperholdt, der havde ført en liberalt-konstitutionel linie og i øvrigt var danskvenlig slesvig-holstener. Sprogligt var Fischer stillet frit, og han vaklede meget med hensyn til, om han skulde bruge det danske sprog, som det var hans hjertes lyst og som vilde give ham bedst kontakt med bønderne, eller baade dansk og tysk som den politisk klogeste mellemvej, eller tysk, som borgerskabet pressede paa for at faa, bl.a. ved hjælp af en adresse med 187 underskrifter. Det blev tysk.

Da adressens underskrivere imidlertid ikke bakkede bladet op, benyttede Fr. Fischer det som forklaring paa, at han fra den 1. april 1840 skiftede til dansk og fremtidig udsendte bladet som »Kongelig privilegerede Ugeblad for Aabenraa«. Han var forberedt paa en fandens alarm, som han skrev til professor Chr. Flor, men resultatet overtraf vist forventningerne. Fr. Fischer mistede omgaende ca. 30

abonnenter; tilbage var ialt 96, deraf de 57 i selve Aabenraa. Frederik Fischer kunde nu meddele Chr. Flor: »Der er intet, som har vakt meere ærgrelse her i byen end navnet »Aabenraa«. At bladet blev dansk, kunde endnu gaae an; men dette navn angribes paa det allerheftigste, endog af de meest moderate.«

En petition, der søgte at udvirke et paalæg til Fischer om at erstatte Aabenraa med Apenrade, fik ikke mindre end 267 underskrifter, ogsaa fra dansksindede og venner af Fischer. Skibene, der havde gjort Aabenraa kendt over hele kloden, bar jo hjemstedsnavnet Apenrade, og alle mulige officielle dokumenter gjorde det samme. Derfor protesterede Frederik Fischers bysbørn imod, at han vilde tage byens navn fra den, og man arbejdede som modtræk paa at skaffe byen et tysk blad.

Frederik Fischer maatte bøje af med hensyn til navnet. Fra onsdag den 6. oktober 1841 hed bladet »Kongelig privilegeret Apenrader Ugeblad«.

Fr. Fischers forsøg paa at faa brudt navnebrugen, saa Aabenraa vandt frem paa Apenrades bekostning, bidrog til at bevidstgøre de danske, der var aabne derfor, men politisk og bladpolitisk maa det alligevel betragtes som et fejlgreb at føre krigen mod stednavnekonservatismen op i bladhovedet, fordi han derved samtidig bevidstgjorde tyskerne og tvang mange navnekonservative over i armene paa tyskerne. Det var betæneligheder, der holdt selv en Peter Chr. Koch tilbage, naar det gjaldt landsdelens navn. Han skrev herom: »Under navnet Slesvig har vi mange venner, men bliver vi ved med at stride under Sønderjyllands fanemærke, taber vi alt, alt for meget.«²

Det lykkedes trods alt Frederik Fischer med sit Aabenraa-fremstød i 1840, en slags forløber for Peter Hiort Lorenzens demonstration af det danske sprogs eksistensret i den slesvigske stændersal 1842, at fremkalde et vendepunkt i sprogbrugen med hensyn til sin hjembys navn. Det var dog nok Trearskrigen, der satte det egentlige skel. J. N. Schmidt skrev 1852 i sin slesvigske topografi, at Aabenraa var det oprindelige navn, Apenrade derimod i aarhundreder det almindelige, men nu »viger (det) atter for det ældre.«³

Borgmester P. I. J. Lunn havde straks ved sin udnævnelse i 1850 gjort dansk til byens forretningsprog og indsat formen Aabenraa i alle danske skrivelser, hvorimod han anvendte Apenrade i tyske dokumenter. Træhandler Johan Nielsen søgte i den anledning at fremkalde et ministerielt paalæg til byens øvrighed om at anvende navneformen Apenrade ogsaa i de danske aktstykker, men den 15. novem-

Kongelig privilegerede Ugeblad for Aabenraa.

Redigeret og udgivet af Fr. Fischer.

N° 11.

Onsdag den 1. April

1840.

Forfendes med Posterne og koster kvartaliter 12 R cour. hos Udgiveren, paa Postcomtoirerne 1 R cour.

Fædrelandet.

Den kongl. preussisk Consul i Frederikshavn, Hver Rall, har for første Gang gjort et heldigt Forsøg paa at sende et Parti Østers direkte derfra til Berlin. Det dertil fragede Fartøj, en aaben Fisserbaad med en Besætning af 2 Mand all under Led af Frederikshavn Marcen til den 14de Marts, og tilbagelagde den næsten 100 Mil lange Vej til Strøttin i Storm og Sneefog i 3 Dage.

Den formentlige 16aarige Dondbrøms, der havde forsvundet sig i en medtænksomme Pige paa 35 Aar, var bleven søgt af Tjenesten paa Grund af det irrationelle ham og Pigen bestaaende Forhold. Denne Ekstremisme var der han tog sig især nær, at han hængte sig. Ved den herover anstillede Undersøgelse var Pigen villig at møde, men hun indtog Etdevand, og er nu død paa Hospitalet.

Skibets Landinger ere bleve bjerget og, især af Jernlandingen, endnu jevnlig bjerget, saa at enhver af de 54 Afters lovere en veen Ovrvind af circa 800 Aft. (S. D.)

Narhaus Avis beretter om meget betydelige Skovtyverier, der i Winter skulle være forekomne paa Oens Aabermis og Skovgaardes Gæder, ved hvilke et par underordnede Skovbetjente og mangfoldige Landmænd i en vidt Omkreds skulle være implicerede. Alene i Skovgaardes Skov er derifra bleven 700 Eger og Høgetræer paa Roden. En Ledroogter, Zarsen, som en halv Sneed Aar tidligere har været Angiver af Misdigheder i en hollandsk Forskriktants Embedsforretning, har drevet en betydelig Ensigthandel med de ham betroede Skovtyverier.

Den tæt ved Oens beliggende Landby Eby er den 25 Marts bleven hjemfaldt af en dødelig Ildsvaabe, som i en Tid af 1/2 Time lagde 4 Gaarde, 1 Hund, 1 Smadde og Skolebørnningen i Aft, samt 3 Præsterne

Det første nummer af Frederik Fischers »Kongelig privilegerede Ugeblad for Aabenraa« 1840.

ber 1853 blev der givet afslag, idet andragendet maatte anses for uhjemlet. Motiveringens skyldes formentlig amtmand Heltzen, der lagde vægt paa, at træhandleren ikke havde nogen berettiget interesse at varetage med sit andragende og derfor var uden kompetence. Herom Niels Black Hansen i Sønderjyske Årbøger, 1949, s. 169 ff.

En senere henvendelse synes at have baaret større frugt. Efter fremstillingen i Åbenrå bys historie, II, s. 199, maa der være fremkommet en ny lokal forespørgsel, thi paa grundlag af en saadan paalagde Ministeriet for Slesvig i marts 1854 magistraten at benytte formen Apenrade. Kilden til denne oplysning har ikke kunnet genfindes.

Men i 1855 sejrede »Aabenraa«. Da bøjede ministeriet sig, men amtet fulgte først efter i 1858 og toldvæsenet i 1861. Og i 1864 vendte bladet sig atter. De tyske myndigheder genindførte som en selvfølge Apenrade sammen med alle andre tyske eller fortyskede stednavneformer.

Stednavnestriden i tysk tid rakte videre end til alene at gælde den officielle anvendelse af navnene. Lejlighedsvis søgte myndighederne at presse danske til ogsaa at anvende de tyske former f.eks. paa postforsendelser, og det medførte appelsager op gennem den kejserlige overpostdirektion i Kiel og Generalpostamt i Berlin, hvorfra det f.eks. lykkedes redaktør Jens Jessen, Flensborg Avis, at fremkalde en næse til en postembedsmand, der havde nægtet at modtage en pakke, der var adresseret til Tønder i stedet for til Tondern. Det var i 1886. Den 16. juni 1893 kom turen til Aabenraa, idet det kejserlige Postamt i Hviding nægtede at befordre en forsendelse med denne adresse. Også det gav en næse.

Det tyske postvæsens holdning var den, at det maatte overlades de enkelte postembedsmænd at træffe afgørelsen under hensyn til, at adressen ikke maatte skabe usikkerhed i postbesørgelsen, men det var underforstaaet, at danske adresser i danskstalende egne ikke gav en saadan usikkerhed. De ansatte i postvæsenet var imidlertid under tryk fra de aggressive kræfter, der organiserede sig i den tyske forening, bl.a. overlærer Macke, der hævdede, at det stod de ansatte frit for at tilbagevise danske adresser som uforstaaelige, med Aabenraa i stedet for Apenrade udtrykkelig nævnt.⁴

Da Sønderjylland blev delt i 1920 og Aabenraa kom under Danmark, fik byen officielt den danske navneform, men Apenrade eksisterer stadig som den tyske benævnelse. Omsider er brikkerne faldet paa plads, som Frederik Fischer kunde ønske sig det. Men dengang han tog sagen op, havde tilhængerne af Apenrade meget at henvise til, tilhængerne af Aabenraa egentlig kun, at det var byens oprindelige navn, det var den danske og af almuen endnu anvendte betegnelse, men almuen var paa de tider nærmest det modsatte af en anbefaling. Striden kom paa denne baggrund i høj grad til at samle sig om stednavnets historie og nationale karakter.

Byens navn optog allerede den kendte kartograf Johannes Meier, der formentlig 1635 oplyser, at »nogle mener«, at byen har faaet sit navn, da man ryddede en aaben vej gennem busk og krat, altsaa: aaben rydning, Apenrade paa tysk, Aabenroye paa dansk. Caspar Danckwerth udledte 1652 i sin »Newe Landesbeschreibung« bynavnet af aaben rhed (Reide), og dermed har vi de to tolkninger, der har domineret paa tysk side.⁵

Paa dansk side var det Erik Pontoppidan, der lagde ud. I 1730 polemiserede han i *Theatrum Daniae* mod udlægningen »aaben rhed«. Han henviste til, at »Apenrade nur eine Verdrehung nach der Teut-

schen Mundarth ist«; det gamle, egentlige og rette navn er Aabenraae, og Raae eller Wraae betyder ikke rhed, men hjørne eller en snæver plads. Med andre ord: en åben, snæver plads?

Erik Pontoppidan fastholdt denne tolkning i 1745 i sin afhandling om »Det danske sprogs skiæbne og forrige saavel som nærværende tilstand udi Sønder-Jylland eller Førstendømmet Slesvig«, hvor han skrev, at Aabenraa, »som de tyske efter deres udtale har gjort til Apenrade«, vist nok intet andet er end en aaben vraa eller en aaben krog. I sin Københavnshistorie fra 1760 »Origines Hafniensis« gav Pontoppidan den samme fortolkning baade af bynavnet og det københavnske gadenavn Aabenraa.

I Pontoppidans mest kendte værk, »Den danske Atlas«, bind VII, benævnes Aabenraa imidlertid som Apenrade og med følgende tolkning: »Sit navn menes byen at have efter en aaben rhede, hvilket synes rimeligt af dets gamle skrivemaader Oppenrade og Oppenraae. Paa dansk kaldes den nu i almindelighed Aabenraae, som vel kunde betyde en aaben vraae.« Til forklaring tjener, at dette bind blev udgivet af svogeren Hans de Hofman i 1781, 17 aar efter Pontoppidans død, og Pontoppidans egen fortolkning levede videre i den nationale debat, da Frederik Fischer trak bynavnet ind i den. Eller hvem var Fischers bagmand?

Det var juristen, professor Chr. Paulsen, flensborgeren, der blev »den første sønderjyde« og som i 1837 havde vakt opmærksomhed med sin bog om »Det danske sprog i Hertugdømmet Slesvig«, der blev den førende i denne debat paa dansk side, og han støttede sig til Pontoppidan. Det var Chr. Paulsen, der i 1838 offentliggjorde og kommenterede Frederik Fischers anonyme henvendelse (fra den »indfødte Apenrader«) i nr. 7 af »Dannevirke«s første aargang. Et citat: »Folkesproget i Aabenraa (dette er byens gamle danske navn, der vel kommer af aaben vraa, maaskee med hensyn til dens beliggenhed ved enden af den aabne fjord) er virkeligen dansk, endskjøndt modstanderne af det danske gerne vil nægte det . . .«⁶ Chr. Paulsens senere indlæg blev offentliggjort i Frederik Fischers ugeblad. Betegnende er, at den ene artikel bar overskriften: Er navnet »Aabenraa« saa afskyeligt?

De tyske synspunkter blev forfægtet skarpt af dr. A. W. Neuber, bl.a. i et skrift »Der Name Apenrade« 1840. Neuber stod fast paa den aabne rhed.

Men nu var det ved at dæmre, at der kunde være en sammenhæng mellem Aabenraa og Opnør. J. N. Schmidt nævner det i sin slesvig-

ske topografi 1852, og i 1854-udgaven af Johs. v. Schröders topografi staar der, at byens navn »hænger sammen med en landsbys navn, som forhen laae i nærheden, og hedte Gammel Oppener (Opnør s. Oppener).«

I den første udgave af Johannes von Schröders slesvigske topografi – den kom i 1837 – søgte han balancen med oplysningen om, at Aabenraa havde sit navn fra den aabne rhed – »eller som andre mener« – fra den aabne vraa. I 1853-udgaven havde han opgivet rheden og gav forklaringen: » . . . maaske egentlig Aabenvraae, dvs. aaben krog, nemlig fjordbugten«. Og i 1854 gik han altsaa over til Opnør. Her kan vendepunktet saaledes tidsfæstes og formodentlig føres tilbage til Schmidts topografi, som Schmidt udgav i samarbejde med Frederik Fischer, der atter stod i forbindelse med borgmester P. I. J. Lunn, som straks efter sin ansættelse i 1850 satte en efterforskning i gang vedrørende papirer med vidnesbyrd om bynavnets historie. Det maa være denne kreds, der har bragt Opnør frem i billedet.

Nu stod man her med et Opnør, men savnede en tolkning.

I 1855 kom saa den bog, der gav en forklaring paa Opnør-Aabenraa, en bog med titlen »De med Jydske lov beslægtede stadsretter for Slesvig, Flensborg, Aabenraa og Haderslev«. Den var forfattet af professor og universitetsbibliotekar P. G. Thorsen, som i en »Forerindring« side 50 ff gik ind for, at Aabenraa maatte komme af den landsby, der var omtalt i Valdemars jordebog 1231 som Opnør, med -aa som et senere tilføjlet efterled. Udlagt: Open-ør-aa, hvor open betyder »aabne« og ør er »vort sprogs gamle benævnelse paa en saadan aaben strand«: »Fjordens aabne strand, der er lige saa smilende og yndig, som understøttende erhvervet paa landet og vandet, har indbudt til bebyggelse, og det er naturligt, at denne »opnæ øræ«, da den ligesom behersker landskabet, fra først af er blevet navnet paa de der opførte boliger, og at dette siden er vedblevet, da de bleve en lille by.«

En anden tolkning fremlagde rigsarkivar A. D. Jørgensen i 1876, optrykt i hans »Historiske afhandlinger« bd. IV, 1899, s. 272. Han accepterer efterledet -aa, men i stedet for som Thorsen at dele forledet i Open-ør, deler han i Op-nør. A. D. Jørgensen henviser til et gammelt marknavn i byen, Ulsnør, der ifølge ham maa forstaas som et Ulvs-nør, hvor nør maa betyde snævring. Op-nør betegner da et højereliggende nør end Ulvsnør.

Mellem disse to tolkninger har striden staaet siden. Ogsaa paa tysk

side har man tilsluttet sig Opnør-aa som fortolkningsgrundlag, baade Oldekop,⁷ Reimer Hansen og Willers Jessen⁸ samt Wolfgang Laur.⁹ Oldekop tog direkte afstand fra de tidligere tyske forsøg paa at give ordet tysk basis ved hjælp af ord som Reide (rhed) og tilsluttede sig i øvrigt A.D. Jørgensens opfattelse.

Og dog lever Reiden endnu. Bengt Göran Gauffin har i »Etymologisk ordbok över främmande Ortnamn«, Stockholm 1966, skrevet: »Aabenraa, ty. Apenrade = »öppen redd«, av da. aabne = öppna og rade, fornnorsk reide = »bred flodmynning«.«

Men hvad ligger der saa egentlig gemt i dette stednavn, der stadig byder paa saa megen usikkerhed? I værket Sønderjyske Stednavne har man af de ældste former sammenstillet følgende tolkningsgrundlag for Aabenraa:¹⁰

Bynavnet Aabenraa

Datering	Form	Kendt fra (med afskrift eller senere udgave sat i parentes)
1257, 3. maj	Obenroe	(Vidisse 1424)
1259	Apenradam, uilla Apenradensis	(Cypræus, 17. aarh.)
1250–1300	Apenra	(Løgumbogen 1578)
1268–1523 annal	Obenras	Scriptores Rerum Danicarum VI 232
1335, 1. maj	Opneraa	Aabenraa skraa
1335, 1. maj	Oppenra, Oppenraa	(Aabenraa skraa i plattysk oversættelse fra 1400–1450)
1360, 15. juni	Apenrha	(Løgumbogen 1578)
1376, 17. okt.	Apenra	(Løgumbogen 1578)
1377 gildebog	Oppenroo	(Diplomatarium Flensborgense I, 237)
1391, 25. maj	Oppenra	
1400, 23. jan.	Openra	
1411, 3. jan.	Obenraa, Openra	
ca. 1420	Obenraa	Claudius Clavus kort
ca. 1420, gildebog	Openra, Apenra	(Diplomatarium Flensborgense I, 237)
1423, 5. jan.	Oppenra	(Kejserproces 1424)
1423, 6. jan.	Openra	(Kejserproces 1424)
1436	Apenra	Slesvigbispens jordebog
1512, 18. aug.	Apenraa	(Løgumbogen 1578)
1598	Apenrader Kirchen- ordnung	(Schriften des Vereins für schl.-h. Kirchengeschichte 2. R. IV s. 40)
1641	Apenrade	Johs. Meiers kort

Stednavneværkets konklusion: Forleddet er det gamle landsbynavn Opnør, efterleddet er aa = vandløb.¹¹

Landsbynavnet *Opnør*

Datering	Form	Kendt fra (med afskrift eller senere udgave sat i parentes)
1231	Opnør	Valdemars jordebog, 13. aarh.
1335, 1. maj	Gamel opn[er]/ Gamel opner	Aabenraa skraa
1335, 1. maj	Gamelopener	(Aabenraa skraa i plattysk oversættelse fra 1400–1450)
1352 samme	in Sylva Opnes in silva Opner	Registrum Capituli Slesvicensis (Ulrik Petersens afskrift ca. 1700)
Stednavneværkets konklusion: »Muligt af adj. gl. opæn »aaben« og gl. ør(æ) »sandet strandbred«.« ¹²		

Den stedlige udtale af Aabenraa er i stednavneværket angivet som: afenraa. Gunnar Knudsen, der var en af hovedkræfterne ved udarbejdelsen af dette bind, har andetsteds forklaret, hvorfor man i første stavelse har a i stedet for det ventede å: »Naar vi nu finder Aabenraa udtalt afenrå, saa foreligger der vel i første stavelse tysk indvirkning fra Apenrade; Kok noterer fra sin tid udtalen åffenrå og åvvenrå, der stemmer bedre med det danske sprog.«¹³

Fremstillingen er ikke ganske fyldestgørende. Endnu kan man møde gamle Aabenraaborgere, der understreger, at det korrekt eller lige saa korrekt hedder: åffenrå, og med den tilføjelse, at saadan udtaltes det af den forrige generation. Men i øvrigt er det vanskeligt at faa hold om udtalen. Chr. Paulsen noterer i 1840, at »vel skrive de egentlige danske Apenrade, . . . men dette kan ingenlunde gøre udslaget; folket selv maa der tages hensyn til, og folket bruger endnu det gamle oprindelige navn, skjøndt skjødesløserne udtalt (Aavenraa)«. ¹⁴ Den tyske forkæmper for Apenrade, dr. A. W. Neuber, oplyser samme aar, at den dannede dansker siger »Aabenraa«, hvor menigmand bruger »Aavenraa«, ¹⁵ medens menigmand ifølge byens borgmester i 1853 sagde Affenraa »med et tykt udtalt A, som nærmer sig lyden Aaffenraa«. ¹⁶ Neubers medkæmper, professor F. Geerz, omtaler Apenrade med formen Aabenraa i »neu-dänisch und plattdeutsch«. ¹⁷

Vi har et endnu ældre vidnesbyrd om udtalen af bynavnet fra Nustrup-præsten Johan Arndt Dyssel i hans skrift »Forsøg til en Indenlands Reise« 1763: »Jeg burde vel nævne den, for den tyske vellyds skyld, Apenrade, men ingen mand hos mig kalder den andet end Aabenraae eller Aavenraae.« ¹⁸

Om udtalen tidligere kan man finde udsagn i skriftformerne, men udsagn, som det kan være vanskeligt at tolke, især naar de gaar hver sin vej som her, hvor det er endt i Aabenraa og Apenrade med Afenraa som det mundtlige akkompagnement. P. G. Thorsen mener, at A i spidsen og a i enden af navneformerne »vistnok fra først af er brugt for at betegne den lyd, hvortil ellers i andre af de nævnte former bruges o og aa, – ligesom endnu Christian IV i sine breve idelig skriver Gard for Gaard«. ¹⁹

Efter nyere undersøgelser er det muligt at præcisere udviklingen. Aabenraa begynder og slutter i dag med å, men oprindelig var den første stavelse et kort o²⁰ og den sidste stavelse et langt a.²¹ Den lydlige udvikling, der ændrede det danske sprog saa kraftigt, tog fart omkring 1300, men i en længere overgangsperiode kan de gamle udtaleformer have eksisteret som varianter, og yderligere forvirring opstod, fordi det danske skriftsprog ikke havde noget tegn for å. Den ortografiske vaklen mellem at betegne å-lyden ved a, aa eller o eller eventuelt oa eller ao (nu et lille o over a) i forbindelse med bestræbelser for at bevare den etymologiske skrivemaade (med å svarende til gammelt a, og o til gammelt o) endte med, at den etymologiske form stort set har sejret, omend med visse modifikationer, herunder hyppigt den af kort o opstaaede å-lyd, naar den er blevet lang som f.eks. i aaben. Først i 1500-tallet fæstnede sig efterhaanden den ortografiske brug, der sejrede, nemlig angivelsen af å ved dobbeltskrevet a: aa.²² Dette er altsaa baggrunden for det kaotiske billede, stavformerne gennem tiderne giver.

Selv om bynavnet maa vurderes som en helhed, kan det lønne sig at gennemgaa navnet led for led.

Betyder det første led aaben eller op?

Den gammeldanske form for aaben er opæn, og i formen Opnør 1231 forudsættes derfor en sammentrækning af opæn til opn med udskydelse af æ eller e, om man vil. Denne form, opn, optræder ogsaa i byskraaen 1335 og i det slesvigske kapitelsregister 1352, men ellers aldrig. Man skulde altsaa først have udskudt e af open for at faa opn, og derefter skulde man paany have optaget e, denne gang som støttevokal. Det lyder ikke overbevisende med en saadan udvikling i løbet af saa kort tid. Et opæn kan ikke des mindre foreligge, idet man maa regne med, at stednavne dengang ikke har ligget saa fast som nu, hverken i form eller dækningsomraade. Eller muligvis kan tilføjelsen af ekstra led have fremkaldt e som støttevokal.

A. D. Jørgensen regner med, at forleddet i Aabenraa er op, old-

dansk up, der da maa betyde op i forhold til noget andet, op dvs. højerebeliggende. Dette forled up var vitterligt i anvendelse allerede 1231, idet Valdemars jordebog i Sønderlyng herred i Viborg amt har registreret dels Upfusing, dels Grafusing og dels et Fusing, der menes at omfatte begge disse lokaliteter. Man tænker sig her et forsvundet landsbynavn Graffusing, hvor landsbyen ifølge Svend Aakjær formentlig har navn af grav, jævnfør det nærliggende Bjeragegrav,²³ medens graf efter Da Stedn snarere betegner Møllebækken fra Fusing sø til Skals aa,²⁴ hvilket forudsætter en placering ved dette vandløb. Mere rimeligt er det maaske at forklare forleddet i Graffusing – og samtidig i mange af de Gravgaarde og Gravensgaarde, som ikke har voldgrav – med bestemmelsen i Jyske lov om, at ornum (privat særjord) skal være udskilt fra landsbyfællesskabet med en grøft.²⁵

Upfusing, der er blevet til Over Fussing saa tidligt som i 1459, maa have faaet sit navn som en terrænmæssig karakteristisk i forhold til Graf-Fusing, formodentlig det senere Neder Fussing, som blev navnet paa ladegaarden til Fussingø.²⁶

Saavidt kan A. D. Jørgensens teori bestyrkes, men for i parallel hertil at give Opnør eksistensberettigelse som Op-nør, maa der have været et andet nør, placeret nederligt. A. D. Jørgensen har i denne forbindelse sammenstillet to marknavne ved Aabenraa, Gammel Obening,²⁷ som han identificerer med Opnør,²⁸ der skulle ligge højere end Olsnoer,²⁹ hvori han ser et Ulvsnør.³⁰ At Obening og Opnør sprogligt har lidet med hinanden at gøre, lod sig maaske forsvare, men den topografiske sammenligning holder ikke. Gammel Obening, der ligger sydvest for krydset Søstvej-Enemarksvej, skraaner ned mod aaen og ligger lavt sammenlignet med de omgivende højder. Det ligger ogsaa lavt sammenlignet med Olsnoer.

Olsnoer optræder første gang i en jordebog 1609 »auf olsner«, hos Meier 1641 møder vi Olsnoertofften, i jordebog 1704 er der fem forskellige former, bl.a. Juels Nohr, i register 1704 »Juels Snap bey der Sandkuhl« og ca. 1876 Juulsnoer i den tyske matrikel. Dette Juulsnoer kan ved hjælp af det tyske matrikelkort identificeres med Kirkebakken.

Det er vanskeligere at identificere Meiers Olsnoer ved at sammenligne hans kort 1641 med nutidens, men Olsnoer synes at have omfattet noget mere end Kirkebakken, formodentlig yderligere plateauet over til bakken med det gamle skydebaneterræn. Nu er dette plateau gennemskåret af den nye Nørreskovvej og delvis beslaglagt af kollektivbebyggelsen Høje Kolstrup, men sammen med Kirkebakken ud-

gjorde det et højtliggende terræn, skudt frem foran den endnu højere skydebanebakke som en terrasse, hvilket stemmer med Snap ved sandkulen, idet snap jo betegner et agerareal paa en fremspringende, langstrakt forhøjning, der skyder sig frem gennem omgivende enge.³¹ Det stemmer ogsaa med tofter, der saa langt fra Kolstrup maa betyde, at man har udskilt et nyopdyrket areal fra fællesmarken »auf olsner«.

Herefter er der intet grundlag for at sige, at Gammel Obening har været højere beliggende end Olsnoer, og at denne højdeforskel kan motivere et »op«. Da dertil andet led – nør opfattet som en snævring – forudsætter en terrænmæssig lighed, og da denne ikke er til at faa øje paa, maa A. D. Jørgensens forslag glide ud af betragtning.

Kristian Hald har imidlertid taget tanken op i en lidt anden form.³² Han er enig med A. D. Jørgensen i, at der paa land foreligger et ord for snævring, nor eller nør, der er beslægtet med nor inden for viggruppen. Et nor er som bekendt en vig med en smal hals eller munding (minde) til indsejling. Kristian Hald genfinder ordet i Nøer, godset ved Ekernførde fjord i Sydslesvig, som blev gjort kendt af prinsen af Nøer, og i Norring ved Hinnerup, hvoraf man har afledt Nørreris = Norringris, gjort kendt af Niels Ebbesen.³³

For Aabenraas vedkommende har Kristian Hald for andre at se ikke gjort sig helt klart, om nor skal søges paa land eller til vands. Han skriver herom i Nudansk Ordbog: »Opnør forklares almindeligt af olddansk opin »aaben«, og ør, men indeholder snarere adverbiet olddansk up »op« og substantivet nor »smal vig« (eller – mindre sandsynligt – et deraf afledt olddansk nør, som i Nøer). Opnør laa nær vigen Kil (Purrenkil); i nærheden ligger ogsaa marken Olsnor, paa Meiers kort 1641 skrevet Olsznoer.«

Kristian Hald har ikke behandlet Aabenraa i »Vore stednavne«, og desværre har pladsrammen i Nudansk Ordbog ikke tilladt ham at give en nærmere motivering, saa man kan ikke se, hvorledes han opstiller de to nør-lokaliteter, som formen Op-nør vel maa kræve. Saa vidt jeg forstaar, sætter Kr. Hald Op-nør i forbindelse med vigen, men hvorledes kan denne blive »op« i forhold til den højtliggende mark Olsnor? Eller mener han, at Opnør er identisk med Olsnor? Og er det tanken, at man gennem adverbiet »op« har sammenlignet en landsnævring med en vig? Først naar man har svar paa disse spørgsmaal, er det muligt at gaa nærmere ind paa teorien.

Hvad ligger der i øvrigt i bemærkningen om, at Opnør laa nær vigen Kil? Vi ved jo ikke, hvor Opnør laa, men vi ved, at det ældste Aabenraa udviklede sig ved det sydlige vandløb, og Opnør maa der-

for antages enten at have ligget nær dette eller at have givet navn til hele omraadet, inden det udkrystalliserede sig i Opnøraa, med mindre dette navn blot angiver det nye Opnørs beliggenhed ved aeen. Hvorledes vigen Kil nord for byen kan placeres ind i denne sammenhæng, er ikke umiddelbart forstaaeligt. Ganske bortset fra, at en vig, der hedder Kil, og som virkelig er kileformet paa Meiers kort, er noget andet end et snæverhalset nor, selv med den elasticitet, der maa indrømmes ved en saadan sammenligning.

Tilbage bliver, at op maaske kan betyde »oppe i landet« eller noget i den retning, og at stednavnene Nøer, Norring og Olsnoer ligesom det nu forsvundne Vib-nør paa Samsø (Da Stedn I s. 30) og muligvis Njær (Da Stedn IX s. 239) tyder paa, at der ogsaa kunde være tale om et nør i bynavnet Aabenraa, selv om der hidtil ikke er fundet en forklaring, der kan bestyrke tanken.

Vi maa paa den anden side ikke overse, at Elknør, der af den danske stednavneforskning fader, N. M. Petersen, blev opfattet som et Elk-nør,³⁴ nu tolkes som et Elken-ør,³⁵ og at den øvrige nør-gruppe maaske paa lignende maade kan opløses med nyfortolkninger. Kan f.eks. Olsnoertofften dække over et gammelt nørre toft? I hvert fald har jeg hverken i Aabenraa eller i Nøer kunnet finde den forudsatte snævring, ejheller nogen topografisk lighed.

Næste spørgsmål: Kan løsningen for Aabenraas/Opnøraas andet led findes i ordet ør?

Som foran nævnt har man i Sønderjyske Stednavne, Aabenraa amtsbind s. 5 forklaret ør som »sandet strandbred«. Men hvad er saa aaben ør? P. G. Thorsens svar var jo, at det er fjordens aabne strand, dvs. fjorden, der vider sig ud som en bugt. Men hvis vi slaar efter i Ordbog over det danske sprog, bd. I, sp. 8, nr. 4,1, faar vi den forklaring, at aaben strand og aaben kyst maa forstaaes i modsætning til fjorde, vige o.l. Dertil kommer, at der jo er forskel paa strand og strandbred, og det er den sandede strandbreds aabenhed, der skal forklares.

Man kunde maaske som en anden mulighed overveje, om vendingen dækker en ubevokset strandbred, som en parallel til at gaa med »aabent hovede«, hvilket ifølge Kok skal betyde skaldet.³⁶ Men i sig selv skulde strandbred betyde den ubevoksede del af stranden, og det er – selv med forbehold af forskydninger i ordenes indhold – lidt vanskeligt at bringe mening til veje ved sammensætningen af de to ord aaben og strandbred. Det er imidlertid i sammensætningen, at tolkningen skal staa sin prøve.

Johannes Steenstrup løste problemet paa en anden maade. Han mente ikke, at ør her havde den specielle betydning, der sigtede til strandbred, men den generelle betydning »grus«. Altsaa: Opnør »laa paa den aabne ør, d.e. stenet, gruset mark«. ³⁷

Mærkeligt nok er anvendelsen af ør i stednavne, der er meget udbredt, lidet udforsket. Vi maa derfor have det nærmere belyst.

Kristian Hald, der i Nudansk Ordbog tyder ør i stednavne som »gruset strækning, specielt gruset strandbred«, har i sin doktordisputats registreret, at ør – »grus« – optræder som forled i det hyppigste af alle danske hem-navne, nemlig Ørum, hvilket »maa ses i lys af det faktum, at oldtidens agerbrug foretrak de lette, sandede jorder fremfor de mere frugtbare, svære lerjorder«. ³⁸ Der findes ialt 11 Ørum, hvoraf et enkelt i Skaane og resten i Nørrejylland. ³⁹

Sammenknytningen af ør med -sted som efterled (der findes fire Ørsted) er tidligere blevet forklaret af et personnavn, men John Kousgård Sørensen anser det for sandsynligt, at forleddet i alle fire er ør = grus. ⁴⁰

Stednavnegruppen med efterleddet -lev er blevet undersøgt af Bent Søndergaard, der konstaterer, at Ørslev er det hyppigst forekommende enkeltnavn inden for gruppen. Bent Søndergaard afleder det af forskellige personnavne, idet -lev normalt er knyttet til personnavne. ⁴¹ Hvis der ikke i andre forbindelser kendes tilsvarende hyppig forekomst af ør-personnavne, kan det dog ikke udelukkes, at der foreligger for stærk en generalisering, ligesom hvor stednavneforskningen f.eks. har ladet personer ved navn Saxi fremtræde specielt hyppigt i forbindelse med mosenavne, hvor tydeligt nok andre tolkninger maa søges. ⁴²

Men uanset, om ør ogsaa kan forekomme i Ørslev eller ej – og formen ørs taler derimod – saa er ør meget anvendt i stednavne. Ørenavnene har klang i historien. Paa Isøre er der foretaget kongevalg, og Haløremarkedet var kendt viden om, selv om det senere har vist sig vanskeligt at lokalisere. Nu anses det for at være identisk med de store sildemarkeder ved Skanør, som betyder Skaaneøre. Harboøre har samme forled som Hard syssel, og Thyør, der nu kaldes Agger-tangen, bærer landsdelsnavnet Thy. Vi kender ogsaa Fønsør, dvs. Fyns-næs-ør, og disse navne ligesom angiver, at her har vi »lands end«, landsdelenes yderste spids.

Det er næsten ligegyldigt, hvor vi vender os hen i Danmark, saa vrimler det med ør-navne, der som efterled ofte er gjort ukendelige ved, at et ubetonet -ør er falmet til et -er: Gedser var oprindelig et Gedsør, Besser maaske et Bessør, Bersodde formodentlig et Bjergs-

ørodde, senere Frederiksodde, latiniseret til Fredericia. Tilsvarende antagelig Løver Odde, Skarre odde og Kasser odde ved Kolding fjord og Lillebælt, oprindelig Løvør, Skarør og Korsørodde. Lignende sammenhæng med odde i stednavnet kan vi finde i Viborg amts stednavne, her gengivet med den oprindelige staveform, ør⁴³: Jong Ørs odde (s. 36), Stenør odde (s. 50), Engelstørodde (s. 51), Færkør odde (s. 51), Grønør odde (s. 51), Langør odde (s. 52), Sestør odde (s. 53), Ternør odde (s. 101), og der er mange lignende eksempler, med et efterhængt odde dog navnlig lokaliseret til Limfjorden og enkelte andre egne.⁴⁴

Man kan blive ved med at remse op: det usammensatte Øhr ved Slesvig, ogsaa ved Slien bl.a. et Paløre, Hellør og Riesb(y?)ør. Men vi kan plukke af Danmarkskortet: Langøre, Lilleøre, Bregnør, Skaarupøre, Kongsøre næbbe, Eskør, Gisseløre osv.

Ør er blevet et navnedominerende led i betegnelsen for mange havnebyer: Foruden det nu svenske Skanør ogsaa Helsingør, Korsør, Løgstør (Løgstedør), Skelskør (Skelfiskør, dvs. Muslingeør), Struer (Struør) og altsaa problemet Aabenraa.

Ved disse havnebyer er ør enten som en krum arm, der lægger sig beskyttende om havnen; det gælder ogsaa Ørodde ved Nykøbing Mors. Eller ogsaa er der ved disse byer tale om to odder, der fra hver sin side lukker sammen om et nor, blot efterladende en snæver indsejling, f.eks. ved Korsør nor og Skelskør nor.

Der begynder nu at tegne sig et billede af ør-navnene paa landkortet.

For det første er det en tydelig hovedregel, at navne som Ørum, Ørby, Ørbæk med ør som forled (i betydningen grus) hører til inde i landet, medens ør som efterled placerer stednavnet ved stranden. Der findes enkelte undtagelser, som dog sandsynligvis alle kan forklares. Hovedreglen er i det mindste klar nok. Der findes i øvrigt en parallel i det færøske sprog, hvor eyrur »groft sand, grus« i stednavne kun kan anvendes som forled i sammensætninger, hvorimod det sideløbende oyri »slette langs med stranden, eller lav, sandet landtunge« med en enkelt undtagelse kun er nævnt som efterled.⁴⁵

Efter denne hovedregel maa man forkaste Johannes Steenstrups forsøg paa at placere Opnør paa en gruset mark oppe i landet. Opnør er et strandnavn.

For det andet er det en misforstaaelse, at ør som efterled betyder »sandet strandbred«, som det angives i Sønderjyske Stednavne IV, s. 5. Lokalteter, der ender paa ør, ligger nemlig ikke tilfældigt ved

stranden, men ved fremspring paa kysten, større eller mindre landtunger, oftest egentlige odder, eller som lukke foran nor. En særlig rolle har ør spillet som naturlige havnemoler for de tidlige havnebyer. Formodentlig har ør som efterled betegnet grusprægede udvidelser af strandbredden, i mange tilfælde utvivlsomt af øreform.

Filologerne plejer i tvivlstilfælde at søge støtte i det nærbeslægtede gammelnorske sprog. Fritzner har i sin ordbog over dette sprog⁴⁶ følgende oplysninger: eyraroddi er det samme som ørtange; en ørtange er en i vandet udløbende øre (eyrr); og eyrr er en »øre, dvs. en flad af sand og grus (aurr) bestaaende odde eller banke, som stikker ud i vandet, især ved udløbet af en aa«. H. F. Feilberg har i sin ordbog over jyske almuesmaal samme definition paa en øre.

Ordbog over det danske sprog, bd. XXVII anfører sp. 1638 og 1640 baade under en ør og en øre betydningen »sandet eller gruset strand(bred), ofte specielt: dannende en odde, en halvø og lignende«, uden for stednavne anvendt især fagligt, litterært eller dialektalt. For stednavne henviser Ordbogen bl.a. til Da Stedn nr. 1, s. XII, og nr. 2, s. XX. I Stednavneværket forklares herom, at aurr og eyrr »er faldet sammen til eet i ældre dansk (Kalkar: 1/ grus, smaasten 2/ sandet strandbred)«. Kalkar, som citeres, er O. Kalkar: Ordbog til det ældre danske sprog, Kbhvn. 1881–1918.

De danske stednavneforskere benytter almindeligvis baade Fritzner og Feilberg. Der er tilmed direkte henvist til den fra Fritzner citerede definition af ør saavel i Da Stedn nr. 1, s. XII, som i Sønderjyske Stednavne I, s. LXVI, men ikke des mindre har man med tilsidesættelse af Fritzner, Feilberg og de danske stednavnes tydelige tale set bort fra odderne og næsten overalt holdt fast ved tolkningen af -ør som en strandbred, tilsyneladende afsporet af Kalkar.

Man kommer imidlertid til at revidere tolkningen af stednavne med -ør som efterled, for der kan ikke herske tvivl om, at aurr skal søges i forled og eyrr i efterled, at det første skal søges i land og det andet ved strand, og at den danske ør og øre er i slægt med den gammelnorske øre. I begge sprog drejer det sig om odde o.l., i hvert fald oprindelig vel af gruspræget karakter.

Oddedannelsen skyldes materialvandringen langs kysterne. Nedbrydning og aflejring resulterer dels i dannelsen af øreformede krumodder, der atter kan blive til fed eller til tanger, som afspærrer en strandsø, der er hjemfalden til tilgroningsstadiet, dels i bugtlukning med strandvolde, som norene frembyder talrige eksempler paa. Materialerne sorteres i nogen grad under vandringen, og gruset vil tit kunne karakterisere odderne.⁴⁷

Efter denne analyse af ør-navne kan vi vende tilbage til Aabenraa, hvor vi ikke længere kan nøjes med at konstatere, at en strandbred findes paa stedet, men hvor vi skal til at lede efter ør i en helt speciel betydning, nemlig en odde eller lignende.

Vanskeligheden ligger i at rekonstruere strandforholdene, som de var paa navngivningens tid, hvilket vel vil sige vikingetiden. I Nørrejylland har man et klarere billede af, hvorledes kapløbet mellem landhævningen og havhævningen efter isens tilbagetrækning har udviklet sig. Aabenraa ligger i et landsænkningssomraade, men forskydningerne mellem vand og land siden vikingetiden har næppe ændret havstokken afgørende.

Man maa regne med, at der to steder har været indbugtninger, vigen, der hed Kil, nord for bybjerget, og en anden vig omkring slotsøen syd for byen. I begge vige udmundede vandløb, og begge steder har der været aflejringer dels indefra, dvs. fra vandløbene, dels udefra med bølger og kyststrøm. Naar der sigtes til odder ved Aabenraa, maa det have været i forbindelse med disse vige, men hvilken?

Der er rumsteret saadan rundt, navnlig i havnens nordlige del, at man kun kan udtale sig med forbehold. Maaske kan boreprøver afklare, om der har været grusprægede odder disse steder, men det er mit indtryk, at kyststrømmen snarere har lejret grus syd for byen end nord for, hvor Kil var klemmt ind i hjørnet. Paa Meiers kort 1641 staar ogsaa Weide paa den pynt, der eventuelt ellers kunde komme paa tale som ør ved Kil.

Syd for Aabenraa er der nu en smuk kystvej, og hovedvejstrafikken mellem syd og nord gik gennem byen, indtil den nye motorvej ledede færdselen udenom. Det har tidligere været saadan, at hovedtrafikken gik mellem Flensborg og Haderslev, men uden om Aabenraa. Vejforholdene var saa daarlige, at al post fra Aabenraa maatte besørge til Toldsted, hvor der var udvekslingssted paa postruten, og først 1765 var kystvejen bragt i en saadan stand, at posten kunde bruge den vej og drage gennem Aabenraa.⁴⁸ Under denne kystvej skal vi formodentlig finde den ør, der har givet Aabenraa navn.

Hvad kan der da sigtes til med udtrykket: aaben ør?

Vejen langs kysten er nu som en henvend 2 km lang strandbro mellem Sønderbro og Styrtom. Oprindeligt har isen efterladt et par øer paa denne strækning, Posekærhøjden (maaske som halvø), og Kapelbjerget, maaske ogsaa møllehøjen ved Langebro, og mellemrummene maa være udfyldt efterhaanden af strandvoldsdannelser, ør, samt ved paafyldning.

Kapelbjerget blev vist siden galgebjerg,⁴⁹ men bjerg er ikke at øjne længere. Det har været udsat for oversvømmelser, der voldte megen skade: »Meget jord blev skyllet væk, og endvidere blev der ved anlæggelsen af vejen mellem Brundlund og ladegaarden, den senere Hjelmallé, anvendt meget fyld fra galgebjergets nordside. Allerede omkring 1600 har det været udslettet.«⁵⁰ Da vejen langs stranden skulde forbedres ved opfyldning midt i 1700-tallet, »saaledes at strækningen fra Stubbæk (Styrtom) til Aabenraa blev farbar«,⁵¹ har der antagelig ikke været stort at hente i det gamle Kapelbjerg, der havde sin plads ved Tøndervejens nuværende udmunding.⁵²

Der har været fire vandudløb paa denne strækning: Møllestrømmen, der var overdækket af Sønderbro, udløbet fra slotssøen, der var overdækket af Bolbro, endvidere Rønholmbæk fra Farversmøllen (oprindelig Koldbæk?) og endelig Skelbæk, der danner grænsen til Ensted sogn, og som desuden er herredsgrænse, til tider har været amtsgrænse og engang grænse mellem hertugerne Adolfs og Hans' hertugdømmer.

Bag strandvolden laa efter angivelserne paa Johannes Meiers kort 1641 mose og marsk, kær og eng. Som modsætning betegner han et jordstykke med »Alte Erde«.

I en skildring af det gamle Aabenraa mindes Thomas Ries de tider, da byen hørte op ved Sønderporten, »thi det, som laa syd for porten, var endnu ikke fast land, men blot sand og tang, som fjord og indvand skyllede ud og ind over.«⁵³ Han saa stadig billedet for sig som en hyppig vintererfaring, naar landet vest og sydvest for Sønderport helt forvandlede til et hav eller indvand, og med indtrykket forstærket af beretningerne om stormfloden 1872 og erindringer om nytaar 1914.

Kystudlingningen, der sammen med opfyldning efterhaanden har lukket for baglandet med en kystvej, maa have dannet odder mellem Posekær, Kapelbjerget og de faste kystpunkter. Det var en strandvold med huller.

Bag den hullede strandvold har der været havnemulighed, indtil skibene stak for dybt og maatte lægge til ved skibbroen, der laa aaben for østenstorm. Her spærredes vejen over land sydpaa, saa man maatte tage en stor omvej vest over til Hærvejen. Baade for land- og vandtrafik var det af betydning, at her laa en gennemhullet ør-mole. Meget taler for, at det er, hvad man har tænkt paa med den aabne ør.

Subsidiært kan aaben ør muligvis betyde ubevokset ør.

Om næste led i bynavnet er der almindelig enighed. Alle siger, at efterleddet er -aa, baade tilhængere af ør og nør. Navnedannelsen har

ifølge Johannes Steenstrup haft følgende forløb: »Af landsbyen (Opnør) har den forbiløbende aa faaet sit navn, og da købingen opstod ved denne, fik den til adskillelse fra landsbyen navnet Opnør-aa.«⁵⁴ A. D. Jørgensen er af samme opfattelse, at baade landsby og købstad har ligget ved aaen, og at købstaden for navnemæssigt at skille den fra landsbyen fik samme navn som aaen.⁵⁵ Mere sandsynligt er i saa fald, at Opnør ikke har ligget ved aaen, der heller ikke er kommet til at hedde Opnør aa, men at byen er kommet til at hedde Opnør ved aaen, netop for at skille fra et Opnør, der ikke laa ved aaen; da aa, dengang langt a, ikke ændres i singularis dativ, er bøjningsformen ikke til hinder for en saadan navnedannelse.

Derimod er det nok et spørgsmaal, om vandløbet syd for byen dengang er blevet opfattet som en aa. Den latinske skraa fra 1335 kender kun til rivulus baade nord og syd for byen, hvilket betyder en lille bæk. Senere er der gaaet inflation i vandløbsbetegnelserne, saa bæk er blevet til aa,⁵⁶ som det illustreres f.eks. af navnedannelsen Ørbæk aa. Det er faktisk sjældent, at gamle bebyggelsesnavne ender paa -aa. Asaa og Nivaa synes at være oprindelige aa-navne fra gammel tid, men i andre tilfælde er det en anden endelse, der er blevet omdannet til -aa i en senere periode, da det aabenbart faldt naturligere at lade et bynavn ende paa -aa. Grenaa, Egaa, Linaa og det jyske Langaa har saaledes alle oprindeligt haft endelsen -høj, det fynske Langaa vistnok endelsen -vaag, og det sønderjyske Basaa snarest -aas.

Gaar vi sydpaa, har det været almindeligere med efterleddet -aa i bebyggelsesnavne, men paa tidligere dansk sprogomraade er saadanne aa-navne først bevidnet saa sent, at vi ikke dermed har godtgjort -aa som aktiv endelse paa den tid, da -aa blev føjet til Opnør. Det har der derimod nok været, naar vi kommer til Holsten, men i disse tilfælde jo med endelsen -au.⁵⁷ Skulle Aabenraa være dannet under paavirkning af eller opfattet som parallel til de tyske -aa-navne, maatte man vente, at navnet i nogle af de tyske kilder ville optræde med -au, men det er ikke tilfældet.

Ser vi nu paa de danske købstæder, er det iøjnefaldende, at kystfremspringene spiller en stor rolle i navngivningen; foruden de nævnte byer, der gemmer sig bag ør, har et par navn af odde og tre har næs som efterled: Horsens, Assens og Bogense. Aaløbenes navneindflydelse mærkes paa særlige omraader, for Vejle, Hobro og Holstebro med relation til færdselen over vadesteder og broer, Varde angiver en landingsplads, og i Aarhus og maaske Randers har man lagt vægt paa aamundingen (os). Selve vandløbet optræder som ende-

stavelse kun i et enkelt tilfælde: Holbæk. Bæk, men altsaa ingen aa. Det er almindeligt at møde bæk som efterled i bebyggelsesnavne, men ikke aa, og det gælder ogsaa for byer, skønt aaerne har haft en afgørende betydning for bydannelse.

For Sønderjylland gør et specielt forhold sig gældende, som illustreres af Hærvejen, der nord for Kongeaaen kan følge hovedvandskellet, men i Sønderjylland maa passere vandløb og derfor bliver en vadestedsvej og senere brovej, kendt for stenbroerne ved Immervad, Povlskro og Gejlaa. Aarsagen er den, at det sønderjyske hovedvandskel snor sig helt ude mod øst, saa vandet i aaerne glider mod vest, mens der paa østsiden gennemgaende kun er plads for korte bække. Man maa derfor stille sig skeptisk, naar SJy Stedn IV s. 399 udlægger første led i Aarup syd for Aabenraa som aa (1335: Athorp). Faktisk ligger Aarup i et sogn med kun bækløb og bæknavne.

Ogsaa Aabenraa by har i nærheden kun vandløb, der er karakteriseret af bæknavne, og ikke før i nyere tid optræder aa som efterled, første gang bevidnet i Jordebogen 1704 med Mühlen au og Schwolmhou.

Selv om -aa stadig maa betragtes som en helt rimelig tolkningsmulighed, er løsningen dog ikke saa selvfølgelig, at man bør undlade at overveje andre muligheder, der maaske ogsaa bedre kan forklare begge de navneformer – Aabenraa og Apenrade –, der skiller sig ud i tale og skrift, i dansk og tysk.

Her skal der specielt peges paa raa, oldn. ra, plattysk ra, højtysk rahe. Raa er en tværmast, der bærer et raasejl. Glosen kan ogsaa betegne den stang, hvorpaa fisk er hængt til tørring, endvidere grænsepæl eller grænsemærke, hvoraf yderligere er afledt betydninger som grænselinie, skel, grænseomraade, distrikt.

Raa er et almindeligt forled i danske stednavne, ogsaa i Sønderjylland. Man kan ikke skille dyrenavnet og stangen fra hinanden ad sproglig vej, og derfor lader man ofte tolkningen være afhængig af, om den paagældende lokalitet ligger nær et skel eller en grænse. Nogle eksempler: Raabjerg paa Rønmø og i Døstrup forklares begge steder som subst. raa = »stang, grænsepæl, grænse«,⁵⁸ Raabjerg i Nørre Løgum »stang, pæl, specielt i betydningen grænsemærke, eller muligvis dyrenavnet raa«,⁵⁹ men Raabjerg i Aller: »Bakke lige ved byen. Efter beliggenheden at dømme kan forleddet ikke være raa i betydningen grænse(mærke)«. ⁶⁰

Paa Bornholm findes en variant, idet Raaskær – et skær ved Kelseaaens udløb – faar denne kommentar: »Snarest subst. raa »stang«,

idet man kan have haft en saadan som mærke for skæret . . . «⁶¹ Den sydøstlige spids af Birkholm, Drejø sogn, hedder Sandhoved, oprindeligt Raahoved eller Raaes odde. Forklaring: » . . . kan være dyrenavnet raa, gld. ra, f., eller subst. raa »stang, pæl«, glda. ra, f.«⁶² Muligheden for et sømærke nævnes ikke. Det sker derimod ved omtalen af Stigagergaard i Horne sogn, hvor første led forklares som et subst. glda. stika, »stok, stage m.m.« med denne tilføjelse: »Paa grund af beliggenheden ved noret mellem Dyreborg og Knolden kunne man tænke sig ordet anvendt i betydningen »stang anvendt som sømærke«. «⁶³

Nu ved enhver, der har sejlet, hvor upraktisk en stang er som sømærke, næsten ikke til at faa øje paa. Derfor anvender man ogsaa koste til tydeliggørelse. Fra gamle dage brugte man kors som sømærker. Et par korslagte stænger markerer sig paa en anden maade end blot en pæl. I endnu ældre dage kan man have anvendt en raarigget mast, altsaa en pæl med en tværstang. Det maa derfor ogsaa betvivles, at raa kan have haft betydningen »pæl, stang«. Det karakteristiske har netop været udstyret med en »tværstang«, der gjorde den velegnet til markering af enhver art, som sømærke, grænsemærke o.l.

Johannes Steenstrup var vist den første, der pegede paa korsets betydning som vejviser: »Om kristne tider taler Korsør, der næppe opstod før det 14. aarhundrede; den har sikkert navn af et paa stranden rejst kors, der viste søfarende vej, saaledes som ogsaa andre med kors sammensatte navne«. ⁶⁴ Inge Lumholt har i en artikel om »Appellativet kors i marknavne«⁶⁵ udførligere behandlet anvendelsen af kors som sømærker, grænseskel etc.

Det kan i denne forbindelse ogsaa nævnes, at byfred, der egentlig var betegnelsen for den fred, sikret af den almindelige skærpelse af straffene i forhold til landets øvrige ret, som var knyttet til stadsretterne, ogsaa dækkede det geografiske omraade, der var omfattet af byfreden; »ved byfredens begyndelse sattes ofte et saakaldt fredskors som grænsemærke«. ⁶⁶

Der kan være god grund til at sammenstille ra-mærket med korsmærket og raa-navne med korsnavne. Tværstangen er rykket lidt længere ned paa korset, men princippet er det samme, og man kan godt tænke sig, at de kristne har overtaget og udnyttet ra-mærkningen, som de har overtaget og udnyttet saa mange hedenske traditioner, og altsaa gjort ra-mærkningen til en korsmærkning. For søfarende folk, der er fortrolig med raasejlet, maa en raarigget mast være et naturligt mærke, mere praktisk end blot en stang baade som sømærke og som græn-

seafmærkning. Og man gjorde jo dengang noget ud af en særmærkning. Som man paa dansk i landskabslovene kan møde krav om rets-gyldig afmærkning med »stabel og sten« har svensk et tilsvarende krav om afmærkning med »rå och rör«,⁶⁷ hvor raa svarer til stabelstangen og rör betyder en bestemt ophobning af sten, udtryk, der ogsaa var i brug i de gamle danske omraader hinsides Øresund.

Hvis endestavelser i Aabenraa kan tolkes som -raa, faar vi formen Open-ør-raa, hvor raa kan betyde afgrænset omraade.

Da Aabenraa første gang træder frem med den nye endelse, sker det i et kongebrev fra 3. maj 1257, hvor kong Kristoffer erklærer »munkene i Løgum Kloster, hvis de nogensinde maatte komme til vor havn i Aabenraa (Obenroe, iflg. afskrift 1424) med deres skibe eller til nogen anden havn indenfor vort riges grænser, for frie og undtagne at være for betaling af told«. ⁶⁸

Varettold var oprindeligt ikke nogen rigstold, men en afgift, der betales baade ved indførsel til og udførsel fra de enkelte byer,⁶⁹ og derfor var toldgrænserne ofte nævnt i byretten med omhyggelig angivelse af mærkestederne. I Haderslevs stadsret af 1292 § 3 lægges toldpligt paa alt gods, der føres »inen steck«, ⁷⁰ dvs. inden for den stage eller pæl, der markerer toldgrænsen. Tilsvarende kan toldgrænsen i Aabenraa være afmærket med »raa«. Eller raa kan have været indsejlingsmærke. Et gæt: Forud for kapellet kan der paa Kapelbjergget have staaet et kors, der oprindeligt kan have været et raa-mærke. I saa fald vil Open-ør-raa i betydning svare til Kors-ør.

Den væsentligste indvending mod at tolke efterleddet som -raa ligger deri, at -raa endnu sjældnere end -aa optræder som efterled. I to tilfælde, der kunde tænkes, har man bortfortolket muligheden. Et eksempel som gaarden Aabenraa i Nørre Nissum sogn forklares som opkald efter byen Aabenraa.⁷¹ Gaden Aabenraa i København forklares ogsaa af nogle som værende opkald efter byen Aabenraa, af andre paa andre maader, men det kan ogsaa være en mulighed, at navnet før gaden blev etableret har betegnet et terræn, et »aabent grænseomraade«, nemlig det ubebyggede terræn ved den gamle fæstningsvold, jævnfør ogsaa »Landemærket« som navn paa nabogaden. Ved Helsingborg optræder Rå som selvstændigt stednavn, hvilket taler for, at det ogsaa ved sammensætning vil kunne optræde som efterled. I Bergens led har øen Bukken ca. 1425 navneformen Bochara, 1529 Bocchenraa og i 1580'erne Bock op Ra, hvor raa altsaa optræder som efterled.⁷²

Uden for stednavnegruppen optræder raa som efterled i sammen-

sætninger som sejlraa, skibraa (seglrá, skiprá),⁷³ saa man har ikke været uvant med at placere karakteristikken til raasom forled.

Et navneproblem, der muligvis kan ses i sammenhæng med Aabenraa, har man paa Haderslev Næs med landsbyen Raade, udtalt ra med halvlangt a. Der er ingen harmoni mellem staveform og udtale. For Raade Hoved er den ældste skrevne form Ra Hoved fra 1692. Landsbyen er imidlertid 1421 skrevet Rath, og navnet maa derfor nok tolkes som rad = række, »vold af sten og grus langs kysten«,⁷⁴ sigtende til Raade grund. For resten en naturlig plads for et sømærke; maaske har Raade en dobbelt oprindelse.

Bynavnet Aabenraa kan fremvise endnu et led i den tyske form, nemlig -de i Apenrade, hvorved -ra paa et eller andet tidspunkt er blevet til -rade. Desværre giver de i Sjø Stednavne anførte former for Apenrade ikke noget billede af, hvornaar denne dannelse har fundet sted. Hvis vi kan se bort fra bøjningsformen Apenradam 1259, der staar alene og maa antages at skyldes en sen afskriver, møder vi først Apenrade 1598, hvis vi holder os til Stednavneværket.

Der findes imidlertid dokumenteret ældre eksempler paa Apenrade, saaledes paa en gravsten, rejst af Henrik Rantzau, »præfectus arcis Apenrad« 1591.⁷⁵ I Aabenraa annaler finder vi formen tilbage til 1584.⁷⁶ I de hansborgske registranter optræder formen Apenrade allerede 1543.⁷⁷ Black Hansen hævder i Sønderjyske Årbøger 1949, s. 175, at man i aaret 1533 »for første gang støder paa navnet Apenrade« i Christian den 3.s konfirmation af byens privilegier. Men H. V. Gregersen har fundet et tilfælde, hvor formen Apenrade er benyttet i 1510.⁷⁸ Om hertug Adolf har anvendt formen Apenrade i 1435, og om Christian den 2. har gjort det i 1514, maa afhænge af, om de senere afskrifter er korrekte.⁷⁹

Omdannelsen til Apenrade er nok – trods den ret sene fremkomst – en frugt af den plattyske bølge, der gik hen over Danmark,⁸⁰ og som naturligvis med særlig styrke gjorde sig gældende i Sønderjylland. Trangen til at latinisere navne kan ogsaa have spillet ind.

Rade, paa plattysk udtalt rå, betyder rydning, hvilket i danske stednavne er dækket af ord som rode, roj, rude, ryd, rød o.l. Nu mener den tyske stednavneforsker Wolfgang Laur, at man i plattysk har sluttet fra udtalen -rå tilbage til skriveformen -rade.⁸¹ Men skriveformen er jo kun den ene side af sagen.

At man ogsaa i talesproget har faaet et Apenrade, kan ikke forklares via plattysk, hvor man som sagt udtaler -rade som -rå. Hvis man paa sønderjysk skulde lade udtalen afhænge af skriftsproget i

stedet for af overleveringen, vilde man sige -raj eller -ray, og det er vel i denne sammenhæng, at Johannes Meier i 1635 er stødt paa det ellers uforklarlige Abenroy,⁸² der dog ikke har formaaet at fortrænge den mundtligt overleverede form. Faktisk maa plattysk og sønderjysk i fællesskab have været en bremse paa -rade i talesproget. Det maa være folk udefra, som med støtte i skriftsproget har bragt -rade til sejr i talesproget. Først og fremmest maa det være det højtyske talesprog, der trængte frem efter Reformationen, som ved en bogstavret udtale af den plattyske skriftform har skaffet Apenrade indpaa ogsaa mundtligt. Men det har sikkert været følt lige saa naturligt paa rigsdansk at lade udtalen følge skriftformen, naar man ikke er bundet til den mundtlige navnetradition, saa da først den styrende og skrivende plattysksprogede befolkningsgruppe har ført Apenrade i pennen, har baade danske og tyske kræfter virket for at lade udtalen følge efter.

Laur har i sin fortegnelse over slesvig-holstenske stednavne med rade⁸³ noteret ikke mindre end fem Rade som usammensat stednavn og desuden en hel serie andre: Langenrade, Kleinrade, Osterrade, Westerrade og Süderrade osv.

Den omstændighed, at amtmændene i Aabenraa paa stribe kom af den holstenske adel, har sagtens fremmet en afsmitning fra holstenske stednavne. 1552–62 var det saaledes Bertram Sehested til Osterrade (ved Ejderen) og fra 1562–1576 hans enke, der bestred hvervet,⁸⁴ og har endelsen -rade ikke bidt sig fast tidligere, kan det let være sket i denne periode.

Aabenraas navnehistorie rummer endnu en gaade. Sammenhængen mellem Aabenraa og Opnør er markeret i de to skraaer med et Gammel foran Opnør: 1335 Opneraa og Gammel Opner, 1400–1450 Opneraa og Gammelopener.

I og for sig skulde der ikke være grund til at skelne med »gammel«, naar den nye by hedder Opneraa til forskel fra Opner. Vilde man angive byens forgænger, maatte det vel blive med formen Gammel Opneraa. Men Gammel Opner?

Efter alt at dømmen har endestavelen -ør i almindelighed været betonet og er vel reduceret til det ubetonede -er, naar der er kommet et nyt efterled til, f.eks. -odde, -aa eller -raa. Der maatte derfor ventes et Opnør i byskraaen, svarende til, hvad man ellers møder i samtidens andre stadsretter for -ør-navne. I Vejles latinske stadsret 1327, givet af den samme Valdemar, som 1335 gav Aabenraa skraa, staa saaledes to ør-navne stavet: Skanør og Haddesør.⁸⁵

Skyldes formen Gammel Opner med det ubetonede efterled en afsmitning fra lydudviklingen i Opneraa? Eller har det foransatte Gammel skabt en ny navnerytme, der har gjort -ør ubetonet?

Vi kan i øjeblikket ikke komme det nærmere end til at konstatere, at formen viser, at Opneraa paa det tidspunkt stadig levede som et navn, hvis sammensatte karakter man var sig bevidst, idet man skilte Opner fra efterledet, enten det saa var -aa eller -raa.

Konklusionen af denne analyse af stednavnet Aabenraa er ikke et entydigt svar. Selv om vurderingen her er blevet, at det snarest drejer sig om et Open-ør-ra, staar andre muligheder tilbage.⁸⁶ Undervejs er der imidlertid kastet et klarere lys over problematikken baade i dette bynavn og de implicerede stednavnegrupper med ordene grav, raa, aa og ør.

Naar man nu ser tilbage paa den nationalpolitiske strid om bynavnet Aabenraa/Apenrade, er det et fremskridt, at stednavneforskningen har løftet problemernes behandling op i et sagligt mere holdbart plan. Fra tysk side kan man vel afslappet erkende, at Aabenraa i sin oprindelse er et dansk stednavn, Opnøraa, der i fortystket udgave er blevet til Apenrade. Og fra dansk side maa man indrømme, at selv om Aabenraa har odelsret, har Apenrade faaet borgerret i navnebrugen. Med Apenrade foreligger der ikke en af de nyere fortystningskonstruktioner, men navnet har paa en ejendommelig maade rod i landsdelens sproglige udvikling.

Anvendte forkortelser:

- A.D.J.: A. D. Jørgensen: Historiske afhandlinger IV, 1899, afhandlingen Aabenraa, s. 271 ff. (først trykt i Ny Almanak for Nordslesvig for 1876).
- Byhist.: Aabenraa bys historie, udgivet i tre bind af Historisk Samfund for Sønderjylland, redigeret af Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen, 1961–74.
- Byskraaen: Aabenraa stadsret, »skraa«, bekræftet af hertug Valdemar 1. maj 1335. Den latinske tekst trykt i Danmarks gamle købstadlovgivning bd. I, Sønderjylland, 1951, s. 245 ff., den plattyske oversættelse fra perioden 1400–1450 sammesteds s. 251 ff. Dansk oversættelse hos Vilhelm Marstrand: Aabenraa, 1933, s. 91 ff.
- Da Stedn: Danmarks Stednavne. I serien dækker nr. 1 Samsø's stednavne, nr. 2 Frederiksborg amts stednavne, nr. 9 Viborg amts stednavne, nr. 10 Bornholms stednavne, nr. 11 Maribo amts stednavne, nr. 13 Svendborg amts bebyggelsesnavne, nr. 15 Svendborg amts naturnavne I, Sunds herred, nr. 17 Stednavne i Ringkøbing amt, 1. halv.
- SJy Stedn: Sønderjyske Stednavne. Serien omfatter fem bind, der svarer til Danmarks Stednavne, nr. 3–7. Bind I omfatter Indledning m.m. II Haderslev amt. III Tønder amt. IV Aabenraa amt. V Sønderborg amt.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Om Frederik Fischer og hans ugeblad handler P. Lauridsen: *Da Sønderjylland vaagnede*, bd. II »Fr. Fischer og Aabenraa 1838–1850«, 1911, der maa suppleres med G. Japsen: *Den nationale udvikling i Aabenraa 1800–1850*, s. 161–192. Kortere omtale af H. V. Gregersen i *Byhist. II* s. 176–179.
2. P. Lauridsen, anførte sted s. 49. Under tysk styre blev situationen den, at det gav bøder, hvis man anvendte betegnelsen Sønderjylland. Dommen i Flensborg landret den 25. november 1895 fremkaldte den stadig huskede artikel »Et land uden navn«, skrevet af Jens Jessen i *Flensborg Avis* den 27. november 1895, se »Redaktør Jessens artikler, i udvalg ved M. Jessen, f. Fibiger«, Kbhvn. 1907.
3. *Slesvigs Land og Folk*, fysisk, topografisk og localhistorisk fremstillet, en *Topographi for Dannede af alle Samfundsklasser* ved J. N. Schmidt, Aabenraa 1852, s. 183.
4. Günter Lapp: *Die Kaiserliche Reichspost und die Ortsnamen im Herzogtum Schleswig*, *Archiv für deutsche Postgeschichte*, 1972, s. 60–73.
5. Vilhelm Marstrand: *Aabenraa*, 1933, s. 62 og 109, sml. *SJy Årb*, 1949, s. 177.
6. S. 222 i bd. I af Christian Paulsens samlede mindre skrifter, 1857, hvor hans bladindlæg i denne forbindelse er samlet, se s. 256, 264 og 274.
7. Henning Oldekop: *Topographie des Herzogtums Schleswig*, Kiel 1906, s. 116.
8. *Quellensammlung der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, bd. VI, *Registrum Capituli Slesvicensis*, Kiel 1904, s. 70, note 6.
9. Wolfgang Laur: *Die Ortsnamen in Schleswig-Holstein*, Slesvig 1960, s. 116.
10. Enkelte afvigelser er aftalt med Institut for navneforskning, der venligst har gennemset opstillingen. I brev af 16. sept. 1977 har instituttet givet følgende kommentar: »Vi har nu gennemgaaet listen og vedføjet et par smaa korrektioner. Vi har slettet afskriftparentesen ved Annal 1268–1523, trykt i *Scriptores*, idet vi efter vores nuværende udgiverpraksis ikke betragter videnskabelige tryk som afskrifter.«
11. *SJy Stedn IV*, s. 1.
12. *SJy Stedn IV*, s. 5.
13. Gunnar Knudsen i *Fort Nut*, III, 1920, s. 9, jfr. Johannes Kok: *Det danske folkesprog i Sønderjylland*, II, 1867, s. 450.
14. S. 258 i Christian Paulsens samlede mindre skrifter I, 1857.
15. A. W. Neuber: *Der Name Apenrade*, 1840, s. 4.
16. *SJy Arb* 1949, s. 173.
17. Citeret i Johannes Kok: *Det danske folkesprog i Sønderjylland* II, 1867, s. 450.
18. J. Arndt Dyssel: *Forsøg til en Indenlands Reise*, skrevet 1763, udg. Kbhvn. 1774, s. 33.
19. P. G. Thorsen: *De med Jyske lov beslægtede stadsretter . . .*, 1855, »Forerindring« s. 53.
20. Aage Hansen: *Den lydige udvikling i dansk I*, 1962, s. 52.
21. Aage Hansen, anf. sted s. 108.

22. Aage Hansen, anf. sted s. 51, 52 og 109–113.
23. Svend Aakjær: Kong Valdemars jordebog II, 1926–43, s. 44–45.
24. Da Stedn nr. 9, s. 160.
25. Danmarks gamle landskabslove, 1951, III, Jydske lov, tekst 4, s. 228: »Er ornum i by tha scal hwn wære aff areld ok so seer merckt meth steen ok meth stabel ok meth gryfft.« Den udskilte jord skulde med andre ord være omgivet med grøft, sml. stednavne som Grauit Lücke og Graffholdt for grøftudskilte kobler, se Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, 1941, s. 64 og 77.
26. Ifølge Svend Aakjær, se note 23, II, s. 44: »Ladegaarden til Fussingø (det ældre Fussing Hovgaard eller Giendrup, Giennerup) hed Neder Fussing.«
27. Gammel Obening, se Øbening, SJy Stedn IV s. 14.
28. A. D. Jørgensen: Historiske afhandlinger, IV, 1899, s. 271.
29. SJy Stedn IV, s. 20.
30. A. D. Jørgensen, se note 28, s. 272.
31. SJy Stedn I, s. LV.
32. Nudansk Ordbog, 1953, I s. 1.
33. Nudansk Ordbog, 1953, II s. 75 (Nøer) og 76 (Nørreris).
34. N. M. Petersen: Samlede afhandlinger I, 1870, s. 174 (oprindelig trykt i Nordisk tidsskrift for oldkyndighed, 1833).
35. Da Stedn nr. 11, s. 198.
36. Johannes Kok: Det danske folkesprog i Sønderjylland I, 1863, s. 348.
37. Johannes Steenstrup: De danske stednavne, 1908, s. 76.
38. Kristian Hald: De danske stednavne paa -um, 1942, s. 42.
39. Kristian Hald, anf. sted, s. 109–110, hvor forfatteren tilføjer, at ør betyder grus; »ordet har ikke her den specielle betydning »gruset strandbred«, der forekommer i mange danske navne; adskillige af de ovennævnte lokaliteter ligger inde i landet.«
40. John Kousgård Sørensen: Danske bebyggelsesnavne paa -sted, 1958, s. 141.
41. Bent Søndergaard: Indledende studier over den nordiske stednavnetype lev (löv), 1972, s. 127 ff.
42. Bjørn Svensson: Saks i stednavne, SJy MSkr 1972, s. 292.
43. Da Stedn nr. 9, hvor dog kun enkelte af de anførte eksempler er medtaget i efterledsregisteret, fordi dette kun omfatter bebyggelsesnavne, ikke naturnavne.
44. Vilhelm Marstrand: Aabenraa, 1933, s. 130, oplyser med professor Allen Mawer som kilde, at Ravenserod i Yorkshire, nu under havet, 1230 og ca. 1265 blev stavet Ravenser(e), i 1251 Ravenserot og i 1316 Ravenserod, hvor slutleddet i de to sidste former opfattes som vort odde. Det maa da videre antages, at det ældste efterled er et oprindeligt ør, der er blevet til det ubetonede -er og senere har faaet efterhængt et odde, altsaa: -ør-odde. Stedet maa være identisk med det Ravnsør (Ravenseer, d.v.s. den yderste ende af Holderness, der skærmer Humbers udmunding), hvorfra Olav Kyrre med sin flaade forlod England, da faderen, Harald Haarde-raade, i 1066 var faldet i kampen om England (se Snorre: Harald Haarde-raades saga).
45. M. A. Jacobsen og Chr. Matras: Føroysk-donsk ordabok, Thorshavn/

- Kbhvn. 1927–28, s. 74 og 274 samt Årb Oldk Hist 1932, III række, 22. bind, Chr. Matras: Stednavne paa de færøske Norduoyar, s. 99 og 222.
46. J. Fritzner: Ordbog over det gamle norske sprog I–III, Kristiania 1886–96.
 47. Om oddedannelse, kystudligning, materialvandring, naturhavne med oddebeskyttelse etc. kan læses bl.a. i Axel Schou: Det marine forland, 1945, s. 40 ff (om krumodder, jfr. ogsaa s. 132 og drag s. 133), s. 70 ff (om strandvolde) og 188 ff (om havneforhold ved fladkyster). Endvidere i Danmarks natur, bd. 4 »Kyst, klit og marsk«, 1969, s. 71–73 (om materialvandringen langs kysten), s. 74 ff (om odde, barreøer og drag), s. 81 ff (om kystudligning) og s. 130 ff (om naturhavne, især s. 133 om nor-havne og oddelæ-havne). Det er saa tydeligt inden for oddestrukturen, at man skal placere betegnelsen ør, at man f.eks. ikke længere kan tolke Øresund som »Sundet med de sandede strandbredder«, men maa forstaa det som: Sundet med øret eller ørene, dvs. ørodderne og ørhavnene, sigtende til sundets ør-lokaliteter, Haløre, Helsingør, Dragør, Skanør, enten dem alle i fællesskab eller det mest kendte marked eller Helsingør ved den egentlige sundsnævring.
 48. Fr. Olsen: Postvæsenet i Danmark 1711–1808, 1903, s. 90 og 163, H. V. Gregersen: Messe og marked, Struer 1955, s. 24, Vilhelm Marstrand: Aabenraa, 1933, s. 110, og Byhist. II, s. 120 og 137.
 49. Indtil o. 1560 laa retterstedet paa Klinkbjerg, hvor hertugen placerede et teglværk o. 1575, se Byhist. I s. 108 og 127. Fra ca. 1560 til o. 1600 laa retterstedet formentlig paa Kapelbjerg, hvorfra amtmand Fred. Ahlefeldt flyttede det til Arnbjerg, fordi han fandt, at Kapelbjerget laa for nær vejen, se Byhist. I s. 108 og 167.
 50. Byhist. I, s. 141 og 167.
 51. Byhist. II, s. 122.
 52. Bjørn Svensson: Kapelbjerget ved Aabenraa, SJy MSkr 1978, s. 165.
 53. SJy Årb 1923, s. 237 ff.
 54. Haandbog i det nordslesvigske spørgsmaals historie, 1901, s. 69.
 55. Som note 28.
 56. Kristian Hald i Turistforeningens aarboeg 1966 »Danske vandløb« s. 30–31.
 57. Se fortegnelsen over stednavne med endelsen -au i Wolfgang Laur: Historisches Ortsnamenlexikon von Schleswig–Holstein s. 219.
 58. SJy Stedn III, s. 360 og 400.
 59. SJy Stedn III, s. 456.
 60. SJy Stedn II, s. 257.
 61. Da Stedn nr. 10, s. 329.
 62. Da Stedn nr. 15, s. 350.
 63. Da Stedn nr. 13, s. 139.
 64. Johannes Steenstrup: De danske stednavne, 1908, s. 80, uddybet af Gunnar Knudsen i Turistforeningens aarboeg 1931, »Vestsjælland«, s. 114.
 65. Navnestudier nr. 3, 1964, »Marknavnestudier« s. 76 ff.
 66. Poul Meyer i Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, bd. II, sp. 405.
 67. Se f.eks. Ordbog over det danske sprog, bd. XVII, sp. 237: »Norge og

- Sverrig er med Raae og Rør indtil Titis-Fiorden adskilde.«
68. Danmarks Riges breve, 2. række, 1. bind, 1938, s. 150.
 69. Poul Johs. Jørgensen: Dansk retshistorie, 3. opl., 1965, s. 540.
 70. Danmarks gamle købstadlovgivning, bd. I, Sønderjylland, 1951, s. 268.
 71. Da Stedn nr. 17, 1. halv., s. 33.
 72. Henning Henningsen i Kulturhistorisk leksikon, bd. XV sp. 343.
 73. Fritzner, som note 46.
 74. Se rad, s. 869 i *Norwegisch-Dänisches etymologisches Wörterbuch I–II* ved H. S. Falk og Alf Torp, Oslo og Bergen, 2. opl. 1960. SJy Stedn II, s. 136 regner med »stengærde« som den sandsynligste betydning.
 75. Danmarks kirker, Aabenraa amt, s. 1710.
 76. Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 14, 1954, Aabenraa annaler, s. 8.
 77. De hansborgske Registranter, bd. II 1949, s. 136.
 78. H. V. Gregersen: Plattysk i Sønderjylland, 1974, s. 218.
 79. Danmarks gamle købstadlovgivning bd. I, Sønderjylland, 1951, s. 258 og 263.
 80. Om det plattyske og senere det højtyske sprogs fremtrængen, se bl.a. Peter Skautrup i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. XII, sp. 269–273, og samme forfatter i *Det danske sprogs historie*, bd. I, s. 306 ff. og bd. II, s. 31 ff., 116 ff. og 162 ff.
 81. Wolfgang Laur: *Die Ortsnamen in Schleswig-Holstein*, Slesvig 1960, s. 49.
 82. Se note 5.
 83. Wolfgang Laur: *Historisches Ortsnamenlexikon von Schleswig-Holstein*, Slesvig 1967, s. 222.
 84. Vilhelm Marstrand: *Aabenraa*, 1933, s. 104–105.
 85. Danmarks gamle købstadlovgivning, bd. II, Nørrejylland, 1952, s. 144.
 86. Man kunde saaledes tænke sig en undersøgelse omkring det engelske Upnor, 1269: Uppenor, se Marstrands anførte værk, s. 64. Af professor Allen Mawer forklares det afledet af uppan = ovenfor og ora = bred. Maaske de topografiske forhold paa stedet kunde bidrage til at afklare, om der eventuelt her skulde gemme sig et opæn ør(æ) eller et op nør. Eller man kan overveje en inspiration den modsatte vej, saa forleddet i Aabenraa kan betyde oven for, altsaa oppe i landet oven for ør eller nør.

LOKALHISTORISK STATUS

Af Ole Warthoe-Hansen

Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger, SLF, er et led – et operativt organ under Dansk historisk Fællesforening, DHF. Siden 1909 har Dansk historisk Fællesforening søgt at samle al dansk kulturhistorisk og lokalhistorisk virksomhed og har som medlemmer en lang række forskningsinstitutioner, enkelte amtsråd, de kulturhistoriske museer, egnsarkiver og lokalhistoriske foreninger. De tre sidste grupper er udskilt som selvstændige organisationer: Dansk kulturhistorisk Museumsforening, DKM, Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver, SLA, og Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger.

SLF-sammenslutningen blev stiftet på fællesforeningens årsmøde i Frederikshavn den 8. september 1967, og dens formål skulle være at samle, støtte og koordinere det folkelige historiske arbejde, som med tiltagende styrke foregår i de historiske amtssamfund samt andre historiske lokalforeninger. Og skal man pege på en årsag til organisationsdannelserne SLA og SLF, må det nok være, at den folkelige lokalhistoriske vækst medførte nye arbejdskrav, der på længere sigt fordrerede en arbejdsdeling i hovedforeningen, – ansvaret måtte liciteres ud og flere kræfter inddrages.

Ti-året for SLF-dannelsen er en passende anledning til tilbageblik, og et forsøg på en samlet vurdering af perioden må tage sit udgangspunkt i en tidligere foretaget analyse. SLFs første formand – samt initiativtager til stiftelsen af denne sammenslutning, landsarkivar Peter Kr. Iversen, har på grundlag af statistiske oplysninger fra 1966/67 udarbejdet en redegørelse for amtssamfunds og andre foreningers virksomhed i dette beretningsår. Oplysningerne fremkom gennem et omfangsrigt spørgeskema, som af den nye sammenslutning blev udsendt til medlemmerne i januar 1968. Redegørelsen er trykt i Fortid og Nutid, 1968, bd. XXIII.

Lignende oplysninger er siden indhentet for årene 1970/71, 1972/73 og 1975/76, og det er disse sidste spørgeskemaer, som i væsentlig grad ligger til grund for nærværende forsøg på at føre landsarkivar Iversens initiativ videre og gøre status.

Men 10 års udvikling er ikke gået sporeløst hen. Lokalhistoriens struktur tegner nye billeder, gamle problemer falmer, og nye krav opstår. Derfor skal den tidligere redegørelse med dens tætte underbygning af tal ikke uden videre forlænges, men snarere bruges som udgangspunkt for mere langsigtede overvejelser.

De historiske amtssamfund

Til amtssamfundene regnes, – foruden de egentlige amtshistoriske samfund – visse andre gamle talstærke foreninger, som tidligt havde fået andel i statstilskudene, specielt med henblik på udgivelse af årbøger – Historisk Samfund for Als og Sundeved, Østjysk Hjemstavnsforening og Historisk Samfund for Skive og Omegn.

Amtssamfundene, ialt 21, er gamle folkelige foreninger, der egentlig har deres udspring i Folkehøjskolen. Fhv. højskoleforstander og folketingsmand Fr. Boisen havde omkring 1900 indsamlet historiske efterretninger på Møn, og dette var anledningen til, at højskoleforstander Ludvig Schrøder i Askov henvendte sig til stiftamtmand Stemann i Ribe og foreslog, at noget lignende burde gøres i Ribe amt. Der fulgte nu offentlige møder i Askov, Ribe og Varde, og i sommeren 1903 blev det første amtssamfund stiftet: *Historisk Samfund for Ribe Amt*. Denne nye forening blev forbilledet for de øvrige amtshistoriske samfund, og i løbet af en halv snes år var næsten hele Danmark dækket.

De historiske samfunds formål var at vække den historiske sans og i det hele taget at fremme det folkelige historiske arbejde, og midlerne blev: udgivelse af historiske årbøger, foredrag samt udflugter til historiske, minderige steder. Efter disse retningslinier gennemførtes det lokalhistoriske arbejde i de følgende årtier, uden brud eller egentlige fornyelser. Medlemstallene steg jævnt, og de amtshistoriske samfund indfriele stort set de forventninger, som lægfolk kunne have om god egnhistorie, fortalt i årbøger, foredrag og på udflugter til det nære opland.

Da landsarkivar Iversens redegørelse fremkom i 1968, var det i overvejende grad amtssamfundene, der dominerede det lokalhistoriske billede. Af disse var der som nævnt 21 samt 14 »øvrige lokalforeninger«. Kun 6 af sidstnævnte var medlemmer af sammenslutningen. I redegørelsen her skal samtlige tal medregnes, uanset tilhørsforholdet til sammenslutningen.

De historiske amtssamfunds samlede medlemstal var i 1962/63 ca. 20.000. Peter Kr. Iversens tal fra 1966/67 siger 22.480, altså en

stigning på ca. 12 % i løbet af 4 år. Året 1975/76 viser et medlemstal på 23.498, en stigning på 4,5 % på 9 år. Med alt skyldigt forbehold over for de anførte tal ser det ud til, at amtssamfundenes medlemstilgang i den sidste periode er faldende.

Men inden vidtgående slutninger drages, må man se på nogle kendsgerninger. Set over en årrække er nogle af amtssamfundenes medlemstal udsat for store svingninger. To talstærke samfund tabte i tiden 1962–1976 henholdsvis 33 % og 26 % af deres medlemmer. Et tredje havde i samme periode en tilgang på 28 %. Hvilke årsager, der ligger bag sådanne tal, er det ikke altid muligt at påvise.

Høje medlemstal og den deraf flydende bedre økonomi har altid været amtssamfundenes drøm – og et sikkert diskussionsemne på årsmøderne er: Hvordan får vi flere medlemmer?

Blandt alle mere eller mindre gode forslag kan der peges på en metode, som synes helt sikker. For det første må der gøres en bevidst og vedholdende indsats for at holde på de medlemmer, man har: årbogskvalitet, ekstra-udgivelser af bøger, fængslende foredrag og udflugter, som for længst har overskredet amtsgrænserne. Men at forsøge et medlemstal, »at løfte sig selv ved håret«, er en ganske anden sag, – og det ser ud til, at også dette problem er løst.

I to sydjyske amter, Vejle og Ribe, har man for nogle år siden anvendt den samme fremgangsmåde, men modellen fra Vejle amt skal bruges her, da den står klarest og viser de største resultater. Amtet inddeles i 5 mindre områder med de større byer som centrum, samt et større vestligt landdistrikt. Hvert år rettes en forud tilrettelagt hvervepropaganda mod ét område, og når de 5 år er gået, begynder man forfra.

Og opskriften er enkel. Der fremstilles på duplikator et stort antal breve, fyldige og engagerende – men ikke for lange. Disse breve skal fortælle om fordelene ved at være medlem af et historisk samfund. Brevene sendes i pæn lukket konvolut efter telefonbogen eller adressebogen ud til beboerne i området, bilagt et indmeldeskort med porto betalt.

Fremgangsmåden ser ud til at være stensikker. Den gav i alle tilfælde, hvor den blev brugt, en betydelig medlemstilgang: Ribe amt 25 %, Gl. Randers amt 32 %, Præstø amt 47 %, og i Vejle amt steg medlemstallet fra 1080 til 2654, ialt 145 %, i tiden 1968–1977. Og amtmand Wamberg i Vejle har ikke taget patent på metoden.

Så store svingninger og så store muligheder i de amtshistoriske samfund gør i øjeblikket al tale om »strukturændringer« illutorisk. Man

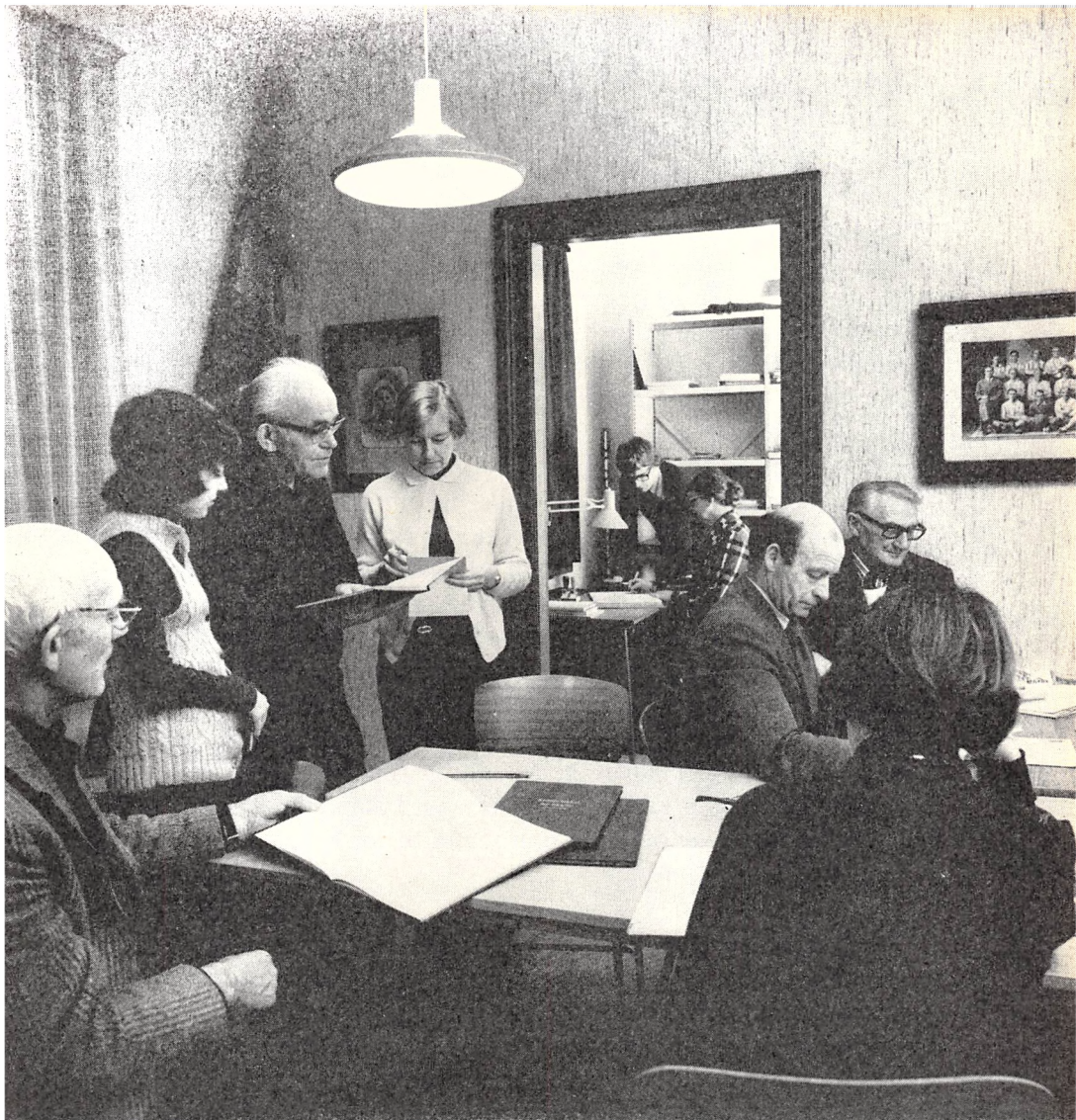

Lokalhistorisk Forening for Sønderhald Kommune er stiftet i oktober 1976. Siden stiftelsen har foreningens medlemmer været i gang med at etablere sig i arbejdsgrupper, hvor der arbejdes med fotografering, båndoptagelser, arkæologi og – sidst men ikke mindst – indretning af kommunens lokalhistoriske arkiv.

I oktober 1977 havde foreningen arrangeret en festlig aften i Årslev forsamlingshus. Den muntre fortæller, fhv. gårdejer Åge Galmstrup i Hvilsager, fortalte minder fra sin barndom og ungdom og viste smukke lysbilleder – både gamle og nye fra sit sogn. Efter kaffebordet dansede vi gammeldaws til spillemandsmusik, og i et tilstødende lokale var der udstilling af gamle billeder og kort fra det lokalhistoriske arkiv.

I den sorte mappe på bordet foran Åge Galmstrup gemmes en lille perle, Årslev Ungdomsforenings forhandlingsprotokol (påbegyndt 1919), som Margaretha Balle-Petersen under sit indsamlingsarbejde med kilderne til de folkelige bevægelser historie har bedt om lov til at affotografere. – Ved døren sidder foreningens formand, lærer Johannes Osten Laursen, Auning. Richard Sylvestersens fot.

må foreløbig betragte samfundene som praktiske overorganer, nyttige udgiverselskaber og folkelige institutioner med plads til enhver, der søger viden om sin egne historie.

I Lokalhistorisk Forening for Sønderhald Kommune samles arkivgruppens medlemmer to gange om måneden i arkivlokalerne, som af kommunen er stillet til rådighed ved siden af egnens bibliotek i Auning. Kjeld Holm fot.

De øvrige foreninger

I årene efter den anden verdenskrig var en ny udvikling sat i gang i lokalhistorien. Ja, egentlig havde den længe været undervejs, men samfundets hastige udvikling forstærkede den.

I de mindre lokale enheder, sognene og kommunerne, var mennesker begyndt at tage deres egen historie alvorligt på en helt ny og be-

vidst måde. Noget af forklaringen kan jo være den, at her så man tilværelsens normer ændre sig så hurtigt, at forandringen kunne aflæses fra år til år. Landskaberne, såvel by som land, ændrede karakter og nye former for menneskeligt fællesskab opstod. Dertil havde man fået mere fritid og bedre råd til at fylde den. Undersøgelser, foretaget af socialforskningsinstituttet, har påvist, at vi er i fuld gang med at administrere vor nye fritid, og at vi er mere aktive end for 10 år siden. Noget af denne aktivitet kommer til syne i et ny-historisk opbrud, en folkelig bevægelse: På mindre end en snes år opstod ca. 40 nye historiske lokalforeninger, og billedet af dette nye træk i Danmarkshistorien bliver ikke dækkende, medmindre man indregner de 224 egnhistoriske arkiver, som opstod i samme tidsrum. Et enkelt »gammelt amt« har nærmest fuld arkivdækning, og det kan overskues, at Danmark vil have fuld arkivdækning i løbet af få år. Lokalhistoriske arkiver og foreninger er to sider af den samme sag, og taler man om den ene part, kaster man samtidig lys over den anden.

De gamle amtssamfund, der undertiden stod i nært samarbejde med lokalmuseerne, var ganske ude af stand til at løse de nye folkelige lokalopgaver, – og det havde heller aldrig været hensigten med dem. Kun i få tilfælde var samfund og museum i stand til at etablere den nødvendige konsulenttjeneste, som måtte til for at sætte form på det lokale pågående initiativ.

Telefonen ringer og en stemme siger: Ja, vi har jo tænkt på, at vi her i kommunen, eller sognet, gerne ville lave noget lokalhistorie. Hvordan bærer man sig ad med det? Et møde bliver aftalt med den selvbestaltede flok, – eller måske er det kommunalbestyrelsens kulturudvalg. – Undertiden vil man gerne lave et egnhistorisk arkiv, og indsamlingen er allerede i gang. I andre tilfælde er det en god idé at stifte en forening og siden indrette et arkiv som en af foreningens opgaver. Det gjorde man f.eks. i Ryslinge på Fyn. Hvis et arkiv er under opbygning, kan det være en god idé at stifte en støtteforening for at sikre det økonomiske grundlag.

Når det hele så er kommet godt i gang, spørger man: Vil I være medlem af arkivernes eller foreningernes sammenslutning? Og det kan hændes, at man får det svar: Hvis det ikke er for dyrt, vil vi gerne være medlem begge steder. – Ja, det er forunderligt! Og skam få den, som påstår, at vi her i landet mangler initiativ og offervilje.

Det er ikke de store medlemstal, man ser i de nye lokal-foreninger, men også her er der undtagelser. 27 foreninger har ialt 7.480 medlemmer. De øvrige 13 har ikke opgivet medlemstal, og 6 af disse er så ny-indmeldte i sammenslutningen, at de endnu ikke har kunnet reagere.

12 foreninger af de 40 – eller 30 % – ligger inden for det københavnske fjern-område, og disses medlemstal udgør 4.984, eller 67 % af de »mindre foreninger«s samlede medlemstal. Af disse er Historisk-topografisk selskab for Søllerød Kommune langt det største med 1402 medlemmer. Lyngby-Tårnbæk selskabet følger efter med 900, og Historisk Forening for Værløse kommune har 720 medlemmer. Den mindste forening i landet har 45 medlemmer og gennemsnitstallet er 415.

Denne bemærkelsesværdige udvikling fortjener en undersøgelse. Man mener nok, at der kan peges på nogle årsager til f.eks. Søllerødselskabets enestående vækst. Den fremsynede styrelse er gode »spillere«, der i beretningsåret – såvel som i årene forud – har haft gode kort at spille med. Resultatet ses navnlig i udgivelsen af bøger, der i såvel antal, oplag og sidetal som trykpris og forfatterhonorarer overskygger samtlige amtssamfund og andre foreninger. At Søllerød kommune sidder inde med en af landets højeste gennemsnitsindkomster, er nok også en medvirkende årsag. Men der er andre kommuner, som er næsten lige så vel aflagte, og som nærmest hører til de stille i landet.

Når et stort amtssamfund ved ihærdighed og dygtighed skaffer sig en massiv tilgang på flere hundrede medlemmer, må der være tale om opsamling af latent historisk interesserede. Der mangler blot en tilskyndelse. Som medlem af et historisk amtssamfund får man adgang til at læse årbøger mv., til udflugter samt oplysende foredrag. Denne interesse forpligter ikke udover at betale et overkommeligt kontingent.

Men når en kreds af mennesker på eget initiativ starter en lokalforening, er der tale om »kulturformidling« af langt større styrke. En tidligere historisk medarbejder sagde: Jeg kan godt lide historie, at sidde under lampen og læse om den. Men at løbe rundt og støve historien op i form af erindringer og gamle billeder er ikke min sag! Men det er dette, som er karakteristisk for dem, der starter de nye lokalforeninger og arkiver. De løber rundt og opsøger selv de historiske kilder. Derfor organiserer man grupper med specialer i arkæologi, slægtsforskning, samt indsamling af billeder, tryksager og alle slags

håndskrifter. – Ingen af de historiske organisationer kan undværes, hverken de store amtssamfund, der kan magte de mere omfattende opgaver, eller de mindre lokalforeninger med deres dybtgående brøndborervirksomhed.

Økonomien

Men væksten i det folkelige historiske arbejde kan også illustreres i kroner og ører:

	1966/67 kr.	1975/76 kr.	Tilvækst kr.	Tilvækst i %
Medlemskontingent	364.588	893.944	529.356	145
Statstilskud	34.400	56.300	21.900	63
Kommunale tilskud	102.010	417.363	315.353	309
Andre tilskud	142.745	123.770	÷18.975	÷13
Salg af skrifter	88.874	349.022	260.148	293
Annoncer	13.836	21.438	7.602	55
Diverse indtægter	15.223	133.846	118.623	779
Ialt	761.676	1.995.683	1.234.007	162

I det anførte skema bringes en oversigt over de historiske organisationers, amtssamfunds og foreningers, økonomiske vækst i tiden 1967–1976. Tallene ser store ud, og enkelte af dem er det; men trækker man inflationen fra en gennemsnitsstigning på 162 % gennem 9 år, er det tvivlsomt, om der egentlig kan blive tale om en stigning. Forbrugerprisindex steg i perioden 1964–76 160 %. Faglærte industriarbejderes lønindex steg 1968–76 179 %.

Det gennemsnitlige medlemskontingent er steget fra 12,85 kr. til 27,43 kr. I en enkelt forening er kontingentet 50 kr. (maximum) og i et par foreninger kan man endnu klare sig med 10 kr.

Statstilskud har gennem perioden fortsat været givet til amtssamfundene alene, hvilket er forståeligt, da hensigten med denne støtte oprindeligt var rettet mod udgivelse af årbøgerne. Men den statslige støtte har ikke tilnærmelsesvis kunnet holde trit med den øvrige vækst. Dog, ingen skal sige, at der mangler forståelse og god vilje hos de ministerielle embedsmænd. Sidste år blev støtten forøget med en be-

tydelig ekstraordinær bevilling, og denne gode skik har gentaget sig i indeværende år, så at »de øvrige foreninger« også i år kan få en bid af den statslige kage.

Under kommunale tilskud gemmer sig såvel amts- som andre kommunale tilskud. Af de 417.363 kr. kommer 97.973 kr. fra amterne og 319.390 kr. fra primær-kommunerne. For amternes vedkommende er der enkelte glædelige overraskelser, men i almindelighed holder amtsrådene sig pænt i baggrunden, ja, i et enkelt amt, nemlig Århus amtskommune, er man så beskeden, at tilskud i det sidste beretningsår ikke forekommer.

Men i de primære kommunalråd har der været en udvikling i gang: En samlet bevilling på 319.390 kr., hvor man før modtog nogle pæne håndører. Mere end 73 % af dette beløb ligger inden for de gamle københavnske samt, ikke mindst, de nye fjern-københavnske foreninger.

»Andre tilskud« er en variabel størrelse. Det drejer sig om poster, som har været vanskelige at placere andre steder, og nedgangen på 13 % kan forklares ved, at Historisk Samfund for Sønderjylland i 1966/67 havde en indtægt på 95.565 kr., hvor et tilsvarende tal ikke forekommer i 1975/76.

Den stærke tilvækst under »Salg af skrifter« viser, at bogudgivelser er en af de farbare veje for lokalhistorisk virksomhed. Nogle amts-samfund og foreninger skiller sig her ud ved ret så store tal, nemlig Ribe Amt, 27.651 kr., og Sønderjylland, 50.400 kr. Selskabet for Ålborgs Historie har præsteret et salg på 60.000 kr., og Historisk-topografisk Selskab for Søllerød Kommune overgår alle andre med en bogindtægt på 101.699 kr.

Annoncer repræsenterer den mindste stigning blandt indtægterne. Efterhånden som andre indtægter stiger, bliver der mindre behov for annoncer: En overlevelsesmekanisme, der forsvinder. Den meget store stigning under diverse indtægter må blot ses som et udtryk for lokalhistoriens almindelige vækst. Disse indtægter omfatter møde-indtægter, arv, tilskud fra fonds, renter m.v.

Opbrud

Den danske historieverden er langtfra entydig. Der går skel, og et af de skarpe går fra gammel tid mellem faghistoriker og amatørhistoriker. Den første fik sin søjle nr. 1 støbt ned i stenene på Frue Plads – den anden hviler på sin langt derfra, midt i landskabets muldjord.

Mellem disse yderpunkter har diskussionen stået i knapt et halvt hundrede år: Har amatørhistorien et mål i sig selv? Eller skal den indordnes under den autoriserede faghistorie?

Den danske samfunds- og kulturudvikling har været inde i så stærk en vækst, at døren mellem de to standpunkter umuligt kunne forblive lukket. Meningerne skærpedes, og nye formuleringer kom til at foregribe begivenhedernes sindige gang.

I begyndelsen af 1940-erne blev der fra faglig side rettet skarpe lys mod lokalhistorikerne, specielt mod de amtshistoriske årbøger. To så forskellige temperamenter som professor Albert Olsen og den senere rigsarkivar, Johan Hvidtfeldt, førte begge skarpe økser; men hvor den første med et drabeligt hug flækkede stammen på langs, førte den sidste med lige så velberegnede hug sin økse langs ad stammen og gav den form. Bæredygtige søjler står endnu og rager op – som fremtids-syner fra krigens første år. For Albert Olsens vedkommende blev dette arbejde afbrudt ved hans alt for tidlige død.

Ikke mindst rigsarkivar Johan Hvidtfeldt havde – og har – i sig de bedst tænkelige forudsætninger som formidler: Et tæt sammenbygget fundament af såvel faglige som »lokale« traditioner.

Som redaktør af Håndbog for Danske Lokalhistorikere gav Johan Hvidtfeldt et meget betydeligt bidrag til en markant model: Der må bygges bro mellem rigshistoriker og lokalhistoriker, etableres et samarbejde. Lokalhistorikerne må dygtiggøre sig og fylde årbøgerne med velskrevne og veldokumenterede artikler, som først og fremmest kan være til glæde for enhver lægmand, men desuden bringer nyt lokalt stof til faghistorien.

Det var et uhørt dristigt mål, der hermed var opstillet, og betingelsen for at det kunne nås var jo intet mindre end en kulturrevolution. Hvordan bærer man sig ad med at gøre humanistiske studier til folkeeje? – Den Hvidtfeldt-Olsenske model står der, – en stjerne om natten, en ildsøjle om dagen. Men der skal nok være nogen, der prøver at rokke ved den, – og sådan må det jo være med skarpe debatoplæg i fremtidens diskussion om undervisning og uddannelse.

Det opstillede idealkrav til lokalhistorikerne: at levere artikler, som kunne læses med lige stort udbytte af læg og lærd var dristigt – og foreløbig umuligt at opfylde. Men samfundet var på vej, og med dette undervisning og lærdom. 7 års skolegang blev snart til 8 og 9 år, og i 1960-ernes optimisme fødtes tanken om undervisning på gymnasieplan for alle. På universiteterne kunne der gives adgang på dispensation, næsten uden forkundskaber.

For at blive en god historiker må man tilegne sig viden om historisk metode, og da undervisningssektoren i almindelighed ingen færdigpakkede tilbud havde til lægfolk, måtte man lave en slags nødhjælp. Den lokalhistoriske konsulentordning blev stiftet, og det økonomiske grundlag blev en særlig ministeriel bevilling. Den første konsulent var nuværende universitetslektor Knud Prange, tiltrådt 1957, – og herefter kunne enhver lokalhistorisk nybegynder hente gratis råd og vejledning hos ham. Konsulentordningen, som egentlig er en slags brevscole, har været under stadig udbygning. Den varetages nu af seminarielektor Verner Bruhn, Esbjerg, og har været til stor hjælp for mange mennesker, men på langt sigt må den ses som en nøddordning.

Samtidig med bestræbelserne på at etablere undervisning i lokalhistorie opstod den tanke, at man på universitetsplan savnede den ramme, som i det lange løb kunne blive den store inspirationskilde for al anden undervisning, og hvor undervisere i lokalhistorie på højeste plan kunne uddannes.

Efter en diskussion om spørgsmålet i Historisk Samfund i København i efteråret 1942 fulgte nogle forhandlinger, og et års tid senere stiftedes »Institut for lokalhistorisk Forskning« med professor, dr. phil. Albert Olsen som forretningsudvalgets formand. Men der skulle gå adskillige år, før tanken blev til virkelighed. Det skete i 1970 med »Lokalhistorisk Afdeling« under Historisk Institut ved Københavns Universitet, og Knud Prange blev leder af Lokalhistorisk Afdeling.

Med mellemrum har der været indbudt til kursus for årbogsredaktører og årbogsskribenter, og endelig har der i det sidste år været arrangeret kursus i sognehistorie.

Lokalhistorien og skolen

De små oldsagsamlinger, som ofte har ligget rundt om i landets skoler, må betragtes som lokalhistoriske indslag i undervisningen, – og nogle kan vel endnu tidsfæstes som sådanne? Men bevidste lokalhistoriske undervisningsoplæg kendes vist først i 1930-erne, da der flere steder i landet blev udgivet Hjemstavnsbøger, f.eks. Randers Amt, udgivet af amtets lærerkredse, Ryes Bogtryk, 1939.

Disse hjemstavnsbøger, der stod som læsesæt i skolerne, er forlængst udgået af undervisningen, dog ikke fordi de var slidt op. Udviklingen såvel inden for pædagogik som historisk forskning var løbet fra dem. De gamle hjemstavnsbøger har endnu ikke fået afløser, men lærerne er mere end nogensinde interesserede i at inddrage den

lokale historie i undervisningen. Museumspædagog-ordningen ved mange museer er et skridt i den rigtige retning, men den er helt utilstrækkelig.

Dette var situationen, og så blev der for 2–3 år siden under DHF nedsat et lokalhistorisk undervisnings-udvalg. Formålet skulle være at kulegrave den lokalhistoriske undervisningssituation samt siden at udarbejde forslag til en fornyelsesplan. Seminarielektor Verner Bruhn blev udvalgets formand, og under hans faste ledelse blev løbet kørt igennem på rekordtid. Det nye og utraditionelle i planen går ud på, at der ikke skal udarbejdes faste undervisningsoplæg gældende for enhver. Det, som passer det ene sted, passer ikke det andet. Det er hensigten, at der gennem DHF skal ydes hjælp til såvel undervisere som historikere. Man opfordrer disse parter til at mødes i amtskolecentralerne og i fællesskab finde ud af, hvordan man bedst udnytter de lokale muligheder i biblioteker, museer og lokalarkiver. Som en foreløbig hjælp er der allerede til amtscentralerne m.fl. udsendt en Idébog med eksempler på undervisningssituationer, og først på året 1978 forelå desuden en grundbog af Leif Ingvorsen i DHFs håndbogserie. Inden udgangen af oktober 1977 har de første orienterende møder fundet sted i amtscentralerne. Kursus for undervisere i lokalhistorie har været planlagt, men kunne ikke gennemføres inden for den snævre tidsramme.

Den »lokalhistoriske undervisningssektor« har mange flager i drift. Det skal nævnes, at SLA afholder sine kurser med specielt arkivsigte. Nye slægtsforsker-foreninger dukker op, og kurser afholdes også her. Kurser i den lokale historie oprettes i aftenskoler og aftenhøjskoler, men deres samlede tal er ikke opgjort. Samler man alle undervisningsformer under ét, kan man tale om en folkelig historisk undervisningssektor, som (endnu) i al sin mangfoldighed udvider sig og trives under den gamle struktur: Et stykke frivillighedens folkeuniversitet, der sigter mod at gøre humanistiske studier til folkets eje.

Betragter man tiden fra de første DHF-kurser til i dag, er der sket en mærkbar forandring. Disse første, og som oftest velbesøgte kurser, fik man til at glide ned, bl.a. takket være gode ministerielle tilskud. De blev etableret under aftenhøjskoleloven, og man gør nok ikke forkert i at sige, at de sigtede mod og tiltrak mennesker ud fra et mere alment dannende undervisningsprincip. De senere års kurser har i SLF, såvel som i SLA, været båret af regulære saglige undervisningsprojekter, hvor deltagerne har meldt sig til at sidde på skolebænk. Og dette har man hørt »gamle« kursister bebrejde os. De udeblev, og

Den 86-årige John Kvist ved arbejdet med skrivemaskine og båndoptager. John Kvist lægger ikke skjul på, at arbejdet undertiden kunne være besværligt, – »disse lange rejser, og al den tid, der gik tabt! Men så hjalp de mig i Viborg Landsarkiv«.

Der var jo langt til det store bibliotek, men så blev det som en sjælden undtagelse ordnet således, at visse arkivpakker kunne udlånes til kommunkontoret i Egtved, så kunne ægteparret sidde der og arbejde. – »Ja, det var daværende landsarkivar Johan Hvidtfeldt, der hjalp mig, – han gjorde det umulige overkommeligt«.

andre, samt anderledes indstillede arkiv- og foreningsfolk, fylder nu kursernes rummelige ramme.

Sognehistorie og købstadshistorie

Vi har endnu så meget tilbage af et bonde- og håndværkersamfunds oprindelighed, at denne overlevende kultur har skabt – og stadig skaber – sit særlige litterære symbol, sognehistorien.

En mand i sognet har i ledige stunder kastet sig over læsning af sin hjemstavns historie. Han har måske haft lejlighed til at besøge landsdelens landsarkiv, – og dyngen af notater, billeder og udklip vokser. – Det ville ikke være helt rimeligt, om denne mand fik lov til at beholde sin viden for sig selv, og hvis han ikke selv har fået tanken, varer det ikke længe, før hans nærmeste i sognet siger: Du må skrive noget om denne her egn! Manden har kendskab til det usædvanlige, han bliver en »institution« på egnen, og foreløbig er der ingen, der angriber hans fortræffelighed.

Som eksempler på de stiltfærdige, flittige amatører, som uden en akademisk uddannelse dyrker deres hjemegns historie, var der man-

ge, som burde omtales i fyldige portrætter. Her skal blot gives et hastigt rids af én, pensioneret lærer John Kvist i Egtved. Bogen Danske Historikere, 1965, giver korte oplysninger om John Kvists baggrund og lokalhistoriske forfatterskab.

I 1922 begyndte John Kvist på bogen om Bække sogn. Den udkom 1936, men da var Kvist forlængst blevet indhentet af sin skæbne, en stærkt tiltagende blindhed. Man kunne forvente, at dette totalt ville have ændret Kvist-familiens hele livsgrundlag, men det skete ikke. John Kvist havde et par ekstra stærke øjne, der kunne se for ham, og fra nu af var det hustruen, Christa Heltberg, der på en helt usædvanlig måde sad med ved roret på det skib. Dag efter dag og år efter år fulgte hustruen sin mand til skole, så for ham, læste for ham. Intet under, om tvivl og mismod nu og da skulle rejse sig hos John Kvist – »og jeg sagde nej, men hun sagde ja, og sådan blev det«. Og nu ranke John Kvist sin ryg, om muligt endnu mere. »Jo, det var hende, der klarede alting for mig, skolen og alt det med historien«.

For amatørhistorikeren, der skal passe sit daglige arbejde, kan det være brydsomt nok at skaffe tid og kræfter også til arkivstudier. Hvor meget mere må det da ikke have kostet John Kvist og hans hustru. Ganske vist har man længe haft gode vilkår at arbejde under, således at visse arkivalier kan udlånes til hovedbibliotekerne. Men alligevel! For det er langt fra alt, der kan udlånes. Så fulgtes ægtefællerne ad til Rigsarkivet og landsarkivet i Viborg. Et rum blev stillet til rådighed, og så læste Christa Heltberg højt for sin mand af tingbøger, lensregnskaber og kirkebøger. Kvist sagde stop midt i det hele. Man samlede op og drøftede indhold, – og så på'en igen. Alt blev optaget på bånd.

Og med den rige høst rejste man atter hjem til Egtved. Båndet blev afspillet, og John Kvist skrev det hele ned på maskine. Tekst blev drøftet og rettet, sedler blev skrevet ud på alle delemner, og nu kunne artiklen skrives. – Et møjsommeligt og brydsomt slid; to mennesker, der arbejdede som ét.

Alt dette var baggrunden, da John Kvist i 1960 under DHFs årsmøde i Nationalmuseets foredragssal modtog fællesforeningens pris for den bedste årbogsartikel i Danmark gennem 3 år. Professoren og hans slægt, hedder den; et billede fra skøjernes og de gevorbens sidste tid (Fra Ribe Amt, 1957).

Man må undre sig, at sådant et livsløb har kunnet gennemføres. Den stolte, ydmyge mand siger selv: Det er alle de mennesker, der har hjulpet mig.

Hustruens død i 1972 blev et hårdt slag for John Kvist. Han troede vel nok selv en stund, at nu var det forbi med lokalhistorien. Men nej! Den firs-årige lokalhistoriker havde endnu alt for meget, der skulle gøres.

Og så fortæller John Kvist om alle de mennesker, der har hjulpet ham. »Jeg driver rovdrift på mine medmennesker«, siger John Kvist, – og herude på kanten af Randbøl hede hager han sig fast i min skulder. Kvist fortæller om sine vandringer sammen med Hugo Matthiessen, og man gad nok have hørt, hvad de to gamle topografer havde at sige hinanden. – Mon ikke Vejle amts historiske Samfund kunne redde stumperne ved hjælp af en båndoptager?

Der findes et knaphul i hvert andet jakkeopslag, og mange har fået en dekoration til at sidde fast der. Men det bør man vide, at det ridderkors, som John Kvist modtog i 1963, blev givet for sjælden menneskelig holdning og store personlige fortjenester. »Det kom med posten«, siger John Kvist, og hans gode ansigt kan ikke skjule, hvad han selv mener om den sag. –

Men det sker, at amatørhistorikerens arbejde falder i hænderne på en konsulent eller årbogsredaktør. Den officielle alenstok bliver halet frem, og nu hagler det med kritik ned over den formasteliges hoved: Du holder ikke de rette mål!

Denne situation, hvor man ud fra de bedste motiver kommer til at pille ved den lokale position, eller røre ved en øm byld, er vanskelig at overse. Der kræves den største takt og nænsomhed. Det er jo ikke meningen at såre, – eller ødelægge noget, som er godt i gang. Og hvor fra skulle manden i øvrigt kende noget til »de rette mål«? Har arkivar dr. phil. Peter Andersen måske forstand på svineavl?

Vi er atter tilbage ved et centralt udgangspunkt. Man kan hævde, at »sognehistorien« har et mål i sig selv. Hvis folk i et sogn kan lide at læse den »uprofessionelle« fortælling, kommer det ingen ved, at det kommunale råd og Sparekassen betaler gildet.

Men ingen af de to parter – lærdom på den ene side og folkelighed på den anden – får lov til at være sig selv nok. I et samfund, som er bygget op på uddannelse, og hvor lærdom prioriteres højt, ville det være et brud på rodfæstede traditioner, om man ikke også havde et tilbud til den, der ønsker at forlade et erhverv for at give sig af med f.eks. historieforskning.

De akademisk uddannede historikere har da også i de senere år gjort sig stærkt gældende i lokalhistoriske studier, ikke mindst når det gælder købstadshistorier.

Købstadshistorier indtager en særstilling i den lokalhistoriske litteratur. Vi har gamle købstadshistorier, som i leksikalsk form giver et væld af oplysninger, men uden større bearbejdning. De gamle byers udvikling til moderne industri- og handelssamfund har været tillokkende emner for mangen moderne historiker, og byhistoriens mangfoldige tæthed af oplysninger om levet liv blev grundlaget for den nyere tids købstadshistorier. Nogle af disse er skrevet af faghistorikere. I andre tilfælde foreligger der et samarbejde mellem fagfolk og amatører, og købstædernes kommunalråd plejer ikke at være karrige med gode bevillinger, når der skal kastes glans over et rundt byjubelæum.

Dette ses af de store, smukt udstyrede byhistorier, som enten er udkommet i de sidste år eller er på vej i denne tid.

Hensigten med nærværende kortfattede status har været at lægge snit gennem lokalhistorien, at pege på udviklingslinier og stille spørgsmål. Hvilke tendenser finder vi i den »folkelige histories« udviklingsforløb, og hvordan skal vi tolke dem? Er disse tendenser af kortere varighed, eller kan vi betragte dem som retningsgivende for en fremtidig udvikling?

Det kan med rimelighed fastslås, at der er en udvikling i gang, og at nye sammenhænge er under dannelse i den folkelige historie, og dette er ikke noget enestående for historien. Udviklingen er i gang i alle samfundets funktioner, og man hævder, at der ud af forvirringen og usikkerheden vil opstå et nyt samfund, og at mennesker er i fuld gang med at formulere det.

Det er i dette samspil lokalhistorien skal finde sin plads, – ikke i folkelivs-romantisk underholdning, men snarere i gamle og evigtunge former for menneskeligt fællesskab. Historien kan ikke forvises til en beskeden plads i krogen efter for godt befindende. Den er til stede i ethvert menneskes baggrund, og den dag vi flytter ind i et nyt samfund, stikker den røde hue frem af flyttelæsset, og nissen siger: Vi flytter nok i dag?

JOHAN HVIDTFELDT'S FORFATTERSKAB 1930–1978

En bibliografi ved *Karen Else* og *Aage Bonde*.

Den efterfølgende bibliografi omfatter alle Johan Hvidtfeldts trykte og dupliserede arbejder fra den først publicerede artikel i 1930 til og med juni 1978. Bibliografien bygger – foruden på Hvidtfeldts egne oplysninger, senest i Rigsarkivet og Landsarkiverne. Personale 1975 og Kraks blå Bog 1978 – på: Dansk Bogfortegnelse 1930ff., Dansk Tidsskrift Index 1930ff., Avis-Kronik-Index 1940ff. samt Dansk historisk Bibliografi 1913–42, 1943–47, 1967, 1968 og 1969, idet der tillige er foretaget en systematisk gennemgang af: Sønderjysk Månedsskrift, Sønderjyske Årbøger, Fortid og Nutid, alle 1930–77, Jyske Samlinger 1930–65 samt af Dansk biografisk Leksikon, bd. 24–27, 1943–44, Håndbog for danske Lokalhistorikere, 1952–56 og J. P. Trap: Danmark, 5. udg., bd. VI–X, 1960–67.

Medtaget i bibliografien er *ikke* officielle udgivelser fra Rigsarkivet, hvortil Hvidtfeldt i sin egenskab af rigsarkivar alene har skrevet forordet, ligesom interviews i og udtalelser til dagblade er udeladt.

Alle publikationer, ved hvilke Hvidtfeldt har medvirket som udgiver, redaktør eller medredaktør, er anført i bibliografien. Han har herudover været redaktør eller medredaktør af flg. tidsskrifter og skrifterækker:

- Jyske Samlinger, medredaktør 1940–61.
- Sønderjyske Årbøger, medredaktør 1941–66.
- Fortid og Nutid, medredaktør 1946–71.
- Fra Viborg Amt, medredaktør 1949–54.
- Turistårbogen, redaktør 1965–77, billedredaktør 1978.
- Skrifter, udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland, medlem af redaktionsudvalget, bd. 1ff, 1941ff.

Alle titler er opført kronologisk efter publikationsåret. Har udgivelsen af et værk strakt sig over flere år, er værket opført under første år med henvisning fra slutåret for udgivelsen. Arbejder, der er udkommet i flere udgaver eller oplag, er anført under første udgaves

eller oplags udgivelsesår med angivelse af de senere samt henvisning fra disses publikationsår. Tidsskrift-bind, der er udkommet over flere år, er anført under første årstal.

De enkelte arbejder er for hvert år anført alfabetisk efter titel inden for følgende kategorier: 1) Selvstændige værker, 2) bidrag til samleværker, tidsskrifter og aviser samt 3) anmeldelser. Inden for den sidste kategori er samlede anmeldelser af flere titler anført først, og de anmeldte arbejder er i øvrigt opført alfabetisk efter forfatter eller titel.

Tidsskrifter er citeret i overensstemmelse med reglerne i bibliografiens nr. 232 og 244b.

1930

1. Kampene omkring Kolding 1849. Af Orla Lehmanns efterladte Papirer. Årb Vejle 1930, s. 219–22.

1931

2. Bidrag til de første Udskiftningers Historie i Koldinghus Amt. Årb Vejle 1931, s. 82–93.
3. Enevold Nielsen og Thisted Kirketiende. Årb Thist 1931, s. 189–95.

1932

4. Bidrag til Vejle Bys Historie i Tidsrummet 1660–1700. Årb Vejle 1932, s. 1–43; 1933, s. 129–77; 1935, s. 52–131.

3. afsnit findes også som særtryk under titlen: Blade af Vejle Bys Handels, Skibsfarts og Haandværks Historie, især i Tidsrummet 1660–1700. 1935. 80 s.

5. Færgvæsenet ved Vejle Fjord. Årb Vejle 1932, s. 113–34.

1933

6. Bidrag til Avnsbjergs økonomiske Historie. Årb Vib 1933, s. 13–42.
7. To Bidrag til Orebygaards Historie. Årb Loll–Falst 1933, s. 66–75.

Se også nr. 4.

1934

8. Bornholms Handelsflaade i 1688. Årb Bornh 1934, s. 119–20.
9. Forordningen af 3. August 1523. Bidrag til Christian II's og Frederik Is Historie. I. Hist T 10 r. III, 1934–36, s. 32–42.
10. Et nyt håndskrift til Christiern den andens landlov. Scandia bd. 7, 1934, s. 160–66.

1935

11. Skudehandelen i det 17. Aarhundrede. Jy Saml 5. r. II, 1935, s. 29–79.
12. Anmeldelse af Vejle Amt. En Hjemstavnsbog. u.a. Fort Nut bd. 11, 1935–36, s. 55–57.

Se også nr. 4.

1936

13. Holstebro Markeder i ældre Tid. Årb Hards 1936, s. 1–13.
14. En Jøde i Ribe 1676. Årb Ribe bd. 9, 1936–39, s. 110–12.
15. Kirkelige Forhold i Vejle og Vejleegnen paa Reformations-tiden. Årb Vejle 1936, s. 129–72.
16. Lidt Trolddom paa Rømø. SJy MSkr bd. 13, 1936, s. 158.
17. En mærkelig Præsteskabne. Årb Hards 1936, s. 14–19.
18. Søren Pedersen Hegelund. En vestslesvigsk Præst i det 17. Aarhundrede. SJy MSkr bd. 13, 1936, s. 105–12.
19. Aabenraa By i 1735. SJy MSkr bd. 13, 1936, s. 161–67, ill.

1937

20. Fra Øster Løgum Præstens Optegnelsesbog omkring 1650. SJy MSkr bd. 14, 1937–38, s. 171–75.
21. Fredericias Handel og Skibsfart i Aaret 1700. Årb Vejle 1937, s. 29–51.
22. Hvornaar er Thisted blevet Købstad. Årb Thist 1937, s. 308–11.
23. Vestslesvigske Bønder i 1599. SJy Årb 1937, s. 48–110.
24. Vider og Vedtægter fra Ubjærg og Bjærgemark. SJy MSkr bd. 14, 1937–38, s. 41–46.

1938

25. Dragsminde Toldbod under Vandfloden 1694. Årb Loll-Falst 1938, s. 17–22.
26. Fra Landboreformernes Tid. Schackenborg og Trøjborg Godser i 1768. SJy MSkr bd. 15, 1938–39, s. 3–9, ill.
27. Fra Sprogkampens Tid. SJy MSkr bd. 15, 1938–39, s. 85–89.
28. Stavnsbaandet, dets Forudsætninger og Virkninger. Årb Vejle 1938, s. 4–49.

1939

29. Antallet af Landbrug paa Lolland-Falster i 1524 og 1525. Årb Loll-Falst 1939, s. 85–89.
30. Beskrivelse af en Rejse til Vestslesvig 1798. SJy MSkr bd. 16, 1939–40, s. 21–27.
31. Bidrag til Tistedes Handelshistorie i det 17. Aarhundrede. Årb Thist 1939, s. 231–39.
32. Forvaltningspolitik under Christian den anden. Scandia bd. 12, 1939, s. 223–41.
Foredrag på det 7. nordiske historikermøde i Kbh. 1935.
Referat i Hist T 10. r. V, 1939–41, s. 499–500.
33. Klokkeafleveringerne under Frederik den Første. Årb Vejle 1939, s. 100–04.
34. Præsteslægten Lautrup. SJy MSkr bd. 16, 1939–40, s. 146–50.
35. Stavnsbaandslitteratur. Fort Nut bd. 13, 1939–40, s. 32–44.
36. Anmeldelse af Ludwig Andresen: Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern bis 1869. 1937. Hist T 10. r. V, 1939–41, s. 542–48.
37. – – August F. Schmidt: Danske Vider og Vedtægter. Bd. 5. 1938. Fort Nut bd. 13, 1939–40, s. 47–51.
38. – – Karl Wührer: Beiträge zur ältesten Agrargeschichte des germanischen Nordens. u.a. Fort Nut bd. 13, 1939–40, s. 101–04.
39. – – Svend Aakjær: Bosættelse og Bebyggelsesformer i Danmark i ældre Tid. u.a. Fort Nut bd. 13, 1939–40, s. 101–04.

1940

40. Forbrydelse og straf i det 17. aarhundredes Aabenraa. Aarskrift udg. af Aabenraa Statsskoles Elevforening 1940, s. 9–13.

41. Lidt om Skibsfart og Hestehandel i Randers i det 17. Aarhundrede. Årb Rand 1940, s. 78–87.
42. 300 år tilbage. Et besøg i Aabenraa omkring 1640. Hejmdal 1/11 1940.
43. Vejle by i 1850erne. Vejle Amts Folkeblad 20/8 1940.
44. Viborg bys historie indtil 1660. Viborg Købstads Historie. Red. af Svend Aakjær. Bd. 1, 1940, s. 15–122, ill.
45. Anmeldelse af Ludwig Andresen: Geschichte der Stadt Tondern bis zum dreissigjährigen Krieg. 1939. SJy Årb 1940, s. 298–304.

1941

46. Bidrag til belysning af de kirkelige forhold i Vestslesvig omkring 1650. SJy Årb 1941, s. 53–118.
47. Jens Jakob Asmussen Worsaae. Vejlenseren, der blev dansk Arkæologis Førstemand. Jul i Vejle 1941, s. 14–17, ill.
48. Samarbejdet mellem rigshistorikere og lokalhistorikere. Fort Nut bd. 14, 1941–42, s. 206–25.
Genoptrykt i: Lokalhistorie – rigshistorie og andre artikler fra Fortid og Nutid. Udg. af Dansk historisk Fællesforening. 1967, s. 230–49.
49. Anmeldelse af Th. O. Achelis: Bürgerbuch der Stadt Hadersleben bis zum Jahre 1864. I. 1940. SJy Årb 1941, s. 307–11.
50. – – Søren Alkærsig: Vejen Sogn i Malt Herred. 1936–41. Fort Nut bd. 14, 1941–42, s. 169–71.
51. – – Carl Christiansen: Formuesforhold i Danmark under de første Enevoldskonger. 1941. Jy Saml 5. r. V. 1941–42, s. 303–05.
52. – – Sven Dahl: Torna och bara. 1942. Fort Nut bd. 14, 1941–42, s. 233–36.
53. – – Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770. Hejmdal 27/3 1941.
54. – – samme. Jy Saml 5. r. V, 1941–42, s. 78–80.
55. – – – SJy Årb 1941, s. 300–06.
56. – – Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie. 1940. Jy Saml 5. r. V, 1941–42, s. 80–83.
57. – – Kronens Skøder. Udg. ved S. Nygård. Bd. 3. 1941. Jy Saml 5. r. V, 1941–42, s. 305–06.
58. – – Skriftprøver fra Tiden efter Reformationen til Midten af

- det 19. Aarh. Med tekstlæsning udg. ved Holger Hjelholt. 1940. Jy Saml 5. r. V, 1941–42, s. 77–78.
59. – – Axel Steensberg (red).: Den danske landsby. 1940. Hejmdal 15/2 1941.
60. – – Vendsysselske Aarbøger. 1940. Jy Saml 5. r. V, 1941–42, s. 71–72.
61. – – samme. 1941. Jy Saml 5. r. V, 1941–42, s. 306–07.

1942

62. Alsiske retsområder og tingsteder. SJy Årb 1942, s. 17–57, ill.
63. Anders Sørensen Vedel 400 Aar. Artikler anmeldt. Vejle Amts Folkeblad 7/11 1942.
64. Bidrag til Belysning af de kirkelige Forhold i Vejle Amt i det 17. Aarhundrede. Årb Vejle 1942, s. 1–78.
65. Fra Ensted sogn. Landbruget. SJy MSkr bd. 19, 1942–43, s. 162–68.
66. Præsteslægten Boetius' oprindelse. SJy Årb 1942, s. 279–80.
67. Anmeldelse af Lis Jacobsen og Erik Moltke: Danmarks Runeindskrifter. 1942. SJy Årb 1942, s. 307–10.
68. – – Vilh. Lorenzen: De danske Cistercienserklostres Bygningshistorie. 1941. SJy Årb 1942, s. 303–07.
69. – – Die Sippe der Nordmark. Nordschleswig-Heft. SJy Årb 1942, s. 299–303.

1943

70. Carsten Petersen. 1871–1943. SJy Årb 1943, s. 203–07, portræt.
71. Deputeret i Slesvigholstenske Kancelli A. B. Rothes betænkning om udførelsen af Kong Frederik VI's reskript af 15. decbr. 1810. Da Mag 7. r. IV, 1943–48, s. 27–45.
72. Fra Tyrstrup herreds rettersted 1700. SJy Årb 1943, s. 146–48.
73. Historiske kilder i privateje. Vejle Amts Folkeblad 16/7 1943.
74. Litteratur fra årene 1940–41 vedrørende Sønderjyllands historie. Af Johan Hvidtfeldt og Aage Bonde. SJy Årb 1943, s. 208–31.
75. Trolle, Gustaf (1488–1535), svensk ærkebiskop, s. 301–05; Ulfstand, Oluf Holgersen († 1529), rigsråd, s. 500–01; Urne,

- Johan († 1537), rigsråd, s. 542–43 (L. Laursen); v. Uslar, Rafael (1853–1931), landråd. Da Biogr Leks XXIV, 1943.
76. Tønders befolkning gennem tiderne. Tønder gennem Tiderne. Red. af M. Mackeprang. 1943–44. (Skrifter udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland, 3), s. 399–439 + 1 tavle.
77. Valkendorf, Erik († 1522), ærkebiskop, s. 68–70; Villadsen, Peder († 1537), kgl. sekretær, borgmester, s. 608 (H. F. Rørdam). Da Biogr Leks XXV, 1943.
78. Borgerbøger. Fort Nut bd. 15, 1943–44, s. 244–50.
Anmeldelser.
79. Hjemstavns historie. SJy Årb 1943, s. 263–66.
Anmeldelser af C. H. Friis: Fra Løgum Birk, 1942; G. Helge Petersen: Toflund Sogn. 1943.
80. Anmeldelse af Hans H. Fusing: Herremand og Fæstebonde. 1942. Jy Saml 5. r. VI, 1943–44, s. 168–72.
81. – – Heimatblätter aus Nordschleswig. Hft. 3. 1943. SJy Årb 1943, s. 258–62.
82. – – Johs. Mejers Kort over det danske Rige. Udg. af N. E. Nørlund. Bd. 1–3. 1942. SJy Årb 1943, s. 241–45.
83. – – E. Kroman: Skriftens Historie i Danmark fra Reformationen til Nutiden. 1943. Jy Saml 5. r. VI, 1943–44, s. 265–66.
84. – – Vendsysselske Aarbøger. 1942. Jy Saml 5. r. VI, 1943–44, s. 175–76.

1944

85. Landsarkivet for de sønderjydske Landsdele. En Oversigt. Udg. af Rigsarkivet. Af Frode Gribsvad og Johan Hvidtfeldt. 234 s. (Vejledende Arkivregistraturer, VI).
86. Navneregister til H. P. Hanssens værker. 96 s. (Skrifter udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland, 6).
87. Varnæs Sogns Historie. Udg. af Bovrup-Varnæs Sogns Danske Samfund. Red. af Johan Hvidtfeldt og Troels Fink. 189 s. ill.
Af Johan Hvidtfeldt: Varnæs sogn indtil udskiftningen i 1710, s. 9–29; Birk og herred. Birkefogeder og herredsfogeder, s. 138–42. – De pågældende 2 og en række afsnit af bogen i øvrigt har først været trykt i Hejmdal 4/2, 5/2, 12/2, 23/2 og 26/2 1944 samt i SJy MSkr bd. 20, 1943–44, s. 91–143.
88. Vejledning i Studiet af Sønderjyllands historie. Af Troels Fink og Johan Hvidtfeldt. 224 s. (Skrifter udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland, 5).

89. Nyere litteratur vedrørende Tønder bys historie. SJy Årb 1944, s. 250–55.

Se også nr. 101.

90. Undertrykte bønder på Gram gods 1734. SJy Årb 1944, s. 237–38.

91. Winter, Christiern († tidligst 1537), kgl. sekretær, s. 117–18 (H. F. Rørdam). Da Biogr Leks XXVI, 1944.

92. Anmeldelse af Caroline Emilie Andersen: De hansborgske Registranter. I. Forordninger 1544–1588. 1943. SJy Årb 1944, s. 241–43.

93. – – Albert Fabritius og Harald Hatt: Haandbog i Slægtsforskning. 1943. SJy Årb 1944, s. 255–58.

Se også nr. 116.

94. – – Morten Kamphøener: Møllens Røst. 1944. Berlingske Tidende 27/12 1944.

Se også nr. 106.

95. – – Sønderjydske Aarbøger 1944. Hejmdal 19/5 1944.

1945

96. Angel i middelalderen. Sydslesvig. II. Angel. Udg. af Grænseforeningen ved Gunnar Knudsen og Knud Kretzschmer. 1945. s. 198–228, ill.

97. Christian II. En dansk kongeskæbne. Ad Fortids Veje. Red. af Hal Koch. Bd. 4, 1945, s. 103–20, ill.

98. Historien. Aabenraa Bogen. Udg. og red. af C. J. Bech. 1945. s. 17–28, ill.

99. Kanslere og kancelliembedsmænd under Frederik I. Til Knud Fabricius 13. August 1945. Redaktion: Hans H. Fussing. s. 30–43.

100. Kilderne til besættelsestidens historie. Fort Nut bd. 16, 1945–46, s. 229–44.

101. Om Tønder bys historie. Fire diskussionsindlæg af Vilhelm Marstrand og Johan Hvidtfeldt. SJy Årb 1945, s. 170–83.

Foranlediget af nr. 89.

102. Peter Chr. Kochs fædrene slægt. SJy MSkr bd. 21, 1945, s. 42–44, ill.

103. Skanderborg by og slot. Danmark. Bd. 5, 1945, s. 139–44, ill.

104. Social og politisk uro i Sønderjylland på revolutionstiden. SJy Årb 1945, s. 128–69.
105. Anmeldelse af Hanne Jensen og Margr. Løbner Jørgensen: Sønderjydske Kvinder under Fremmedherredømmet. Bd. 3. 1944. SJy Årb 1945, s. 278–79.
106. – – Morten Kamphøener: Møllens Røst. 1944. SJy Årb 1945, s. 279–80.

Se også nr. 94.

1946

107. Arkiv, Bibliotek og Museum. Af Gustav Hermansen, Johan Hvidtfeldt og Helge Søgaaard. Jy Saml 5. r. VII, 1946–47, s. 224–46.
Johan Hvidtfeldt: Kommunebiblioteker, s. 225–29; Arkiver, s. 231–40.
108. Breve fra Hans de Hoffmann om hans virksomhed i Fredericia by og Koldinghus amt. Årb Vejle 1946, s. 95–114.
109. Danske Slotte og Herregaarde. Ny samling. Red. af Arthur G. Hassø. 1946. Bd. 3.
Heri af Johan Hvidtfeldt: Trøjborg, s. 542–51, ill.; Solvig, s. 552–58, ill., Skovbølggaard, s. 559–65, ill., Ladegaard, s. 566–70, ill.
Se også nr. 270 og 276.
110. Erik Eriksen Banner, Lensmand paa Kalø. ØJy Hjemst bd. 11, 1946, s. 103–11, ill.
111. Holstenerne vinder frem (1100–1544). Sydslesvig gennem Tiderne. Redaktion: Morten Kamphøener. 1946. Bd. 1, s. 109–93, ill.
112. Kvindestavnbaandet i 1750erne og 1760erne. Festskrift til Erik Arup den 22. november 1946. Red. af Astrid Friis og Albert Olsen. 1946. s. 260–65.
113. Lokalthistorisk arbejde i Danmark. Heimen. 1946, s. 183–93.
114. Slægtshistorie. I–II. Vejle Amts Folkeblad 9/1 og 10/1 1946.
115. Tyske Kancelli I . . . og de dermed beslægtede Institutioner. Ved Johanne Skovgaard. Udg. af Rigsarkivet. 1946. 179 s. (Vejledende Arkivregistraturer, VII).
Flg. afsnit er ifl. forordet udarbejdet af Johan Hvidtfeldt: Brandforsikringssager, s. 91–93; Den kongelige Statholder, s. 101–07; Overretten paa Gottorp, s. 134–42; Overkonsistoriet for Hertugdømmet Slesvig, s. 143–46.

116. Anmeldelse af Albert Fabritius og Harald Hatt: Haandbog i Slægtsforskning. 1943. Jy Saml 5. r. VII, 1946–47, s. 277–80.

Se også nr. 93.

117. – – P. Feddersen Jensen: Visby Sognekrønike. 1946. Jy Saml 5. r. VII, 1946–47, s. 286–87.
118. – – Georg Hansen: Degnen. 1944. Jy Saml 5. r. VII, 1946–47, s. 273–76.
119. – – Peter Kr. Iversen: Vejledning for sønderjyske lokalhistorikere. u.a. Jy Saml 5. r. VII, 1946–47, s. 282.
120. – – Hugo Matthiessen: Snapstinget. 1946. Jy Saml 5. r. VII, 1946–47, s. 271–73.
121. – – Et sønderjydsk Forsamlingshus. Østerlindet Forsamlingshus 1894–1944. 1946. SJy Årb 1946, s. 310–12.
122. – – Vejle Amts Stednavne. 1944. Jy Saml 5. r. VII, 1946–47, s. 280–81.

1947

123. Amtssamfundenes økonomiske forhold. Fort Nut bd. 17, 1947–48, s. 66–72.
124. Beskrivelse af Åbenrå 1764. SJy MSkr bd. 23, 1947, s. 49–59.
125. Georg Boysen, bysekretær i Tønder. SJy MSkr bd. 23, 1947, s. 133–36.
126. Snapsting og øxneeksport. Jy Saml 5. r. VIII, 1947–49, s. 135–38.
127. Lokalhistoriske bibliografier. Fort Nut bd. 17, 1947–48, s. 97–100.
Anmeldelser af Oluf Abitz og Aage Bredsted: Litteratur om Vejle Amt, 1945; Anders Uhrskov: Frederiksborg Amt i Litteraturen, 1946; Katalog over Genealogisk Samling. Udg. af Frederiksberg Kommunebiblioteker, 1944.
128. Sønderjysk slægtslitteratur. SJy Årb 1947, s. 248–51.
Anmeldelser af stamtavler af Chr. Maibøll og Hans S. Thysen.
129. Anmeldelse af Louis Bobé: Livsdagen lang. 1947. Fort Nut bd. 17, 1947–48, s. 217–19.
130. – – Georg Hansen: Præsten på landet i Danmark i det 18. aarhundrede. u.a. Jy Saml 5. r. VIII, 1947–49, s. 195–98.
131. – – E. A. Hobolt: Anholt i Fortid og Nutid. u.a. Fort Nut bd. 17, 1947–48, s. 110–11.

132. – – Chr. Kiilgaard: Rudkøbing Havns Historie. 1947. Fort Nut bd. 17, 1947–48, s. 233–34.
133. – – Carl von Kohl: Hærens Arkiv. 1946. Fort Nut bd. 17, 1947–48, s. 88–91.
134. – – Studenterforeningen »Heimdal«s Jubilæumsskrift. 1896–1946. 1946. Jy Saml 5. r. VIII, 1947–49, s. 198–99.
135. – – Toldstrup (A. I. Jensen): Uden Kamp – ingen Sejr. 1947. Jy Saml 5. r. VIII, 1947–49, s. 202.

1948

136. Nordslesvigs aandelige genforening med Danmark. Red. af Claus Eskildsen, Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. 1948. 260 s. ill. (Skrifter udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland, 10).
137. Slægtshistoriske studier i Sønderjylland. En vejledning. 1948. 36 s. ill. (Skrifter udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland, 9).
Også trykt i SJy MSkr bd. 24, 1948, s. 29–63. – 2. udg., revideret og udvidet af Hans H. Worsøe, 1965. 95 s. (Skrifter udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland, 9).
138. Hjemmetyskheden i Sønderjylland og dens oprindelse. Det nordiske historikermøtet på Lillehammer 1948. Beretning. 1948. s. 70–82.
139. Skodborg sogn i de første år under fremmedherredømmet. SJy MSkr bd. 24, 1948, s. 183–84.
140. Anmeldelse af P. Lauridsen: A. D. Jørgensen. Sønderjyllands historiker. u.a. SJy MSkr bd. 24, 1948, s. 144.
141. – – Gudmund Schütte: Udvalgte Epistler 1893–1945. SJy Årb 1948, s. 37–38.

1949

142. De arkivalske kilder til de otte sognes historie. Årb Vejle 1949, s. 180–86.
143. Augustenborgernes 100-års jubilæum på Gråsten. SJy MSkr bd. 25, 1949, s. 161–64.
144. Da kvinderne i Viborg amt skulle bindes til stavnen. Årb Vib 1949, s. 115–20.
145. Dansk lokalhistorie gennem 50 år. Fort Nut bd. 18, 1949–52, s. 357–63.
Foredrag.

146. Drenderupgårds bygninger og haveanlæg i 1690. Årb. Vejle 1949, s. 44–48.
147. Fangeskæbner i »Viborghus« i 1700-årene. Festskrift til museumsforstander H. P. Hansen, Herning. 1949. s. 58–68, ill.
148. Hvad har krigens ødelæggelser af tyske arkiver, biblioteker og museer betydet for studiet af dansk historie. Fort Nut bd. 18, 1949–52, s. 29–33.
149. Museumslitteratur. Fort Nut bd. 18, 1949–52, s. 220–21.
Anmeldelser af Kultur og Folkeminder. I. Udg. af Nordsjællands Museumsforening, 1949; Vejle Museum 1899–1949, 1949; Sigurd Schoubye: Om Kagmanden fra Tønder, 1950.
150. Anmeldelse af J. Bjernum og Th. Ramskou: Danmarks sydgrænse. Vikingetid og tidlig middelalder. 1948. SJy Årb 1949, s. 280–84.
151. – – C. V. Th. Borries: Tekniken ved Udarbejdelsen og Udgivelsen af videnskabelige Afhandlinger. 2. udg. 1950. Fort Nut bd. 18, 1949–52, s. 330–31.
152. – – C. Brunsgaard og Henry E. Pedersen: Landet mod Nordvest. Thy og Vester Han Herred. Bd. 1–2. 1946–47. Fort Nut bd. 18, 1949–52, s. 86–88.
153. – – Chr. A. Bøje: Danske guld- og sølvsmedemærker. u.a. Årb Vib 1949, s. 136–37.
154. – – Frederik den Femtes rejse gennem Danmark til Norge 1749. 1949. Fort Nut bd. 18, 1949–52, s. 304–05.
155. – – Harmonien. Træk af Danskhedens Historie i Haderslev gennem 150 Aar. 1949; M. Michelsen: Fra Frederiks-klubbens Arkiv 1848–1948. 1948. Fort Nut bd. 18, 1949–52, s. 325–27.
156. – – Rikard Hornby: Danske Navne. 1951. Fort Nut bd. 18, 1949–52, s. 446–48.
157. – – H. K. Kristensen: Fra Koldingfjord til Blaavandshuk. 1947–50. Fort Nut bd. 18, 1949–52, s. 462–64.
158. – – Københoved bysamfund. Bidrag til Skrave sogns historie. I. 1950. Fort Nut bd. 18, 1949–52, s. 465–66.
159. – – Peter Linde: Anholt. 1948. Fort Nut bd. 18, 1949–52, s. 95–96.
160. – – Vilhelm Lorenzen: De gamle danske domkirker. u.a. Årb Vib 1949, s. 134–35.
161. – – Hugo Matthiessen: Fæstning og Fristed. 1950. Fort Nut bd. 18, 1949–52, s. 305–06.

162. – – Anmeldelse af Nyt fra historien. 1. årg. 1.–2. hefte. 1950. Fort Nut bd. 18, 1949–52, s. 222–23.
163. – – Axel Nørllit: Skifteprotokoller i Landsarkivet for Sjælland m.m. 1948. Fort Nut bd. 18, 1949–52, s. 79–80.
164. – – Poul Rasmussen og Gustav Albeck: Ebeltoft Købstads Historie. 1952. Fort Nut bd. 18, 1949–52, s. 461–62.
165. – – M. Refslund Poulsen: Minder. § 5. Person- og Folkelivsskildringer fra Nordslesvig. 1949. Fort Nut bd. 18, 1949–52, s. 215.
166. – – Peter Riismøller: Et Hjørne af Aalborgs Historie, 1948; samme: Peder Barkesgade i Aalborg, 1947; samme: Nørregade i Aalborg, 1948. Fort Nut bd. 18, 1949–52, s. 88–89.
167. – – August F. Schmidt: Sydøstjyllands Historikere. u.a. Fort Nut bd. 18, 1949–52, s. 323–24.
168. – – Sigurd Schoubye: Tønder Museum 1923–48; samme: Hollandske fliser fra Tønderregnen. 1949. Fort Nut bd. 18, 1949–52, s. 81–82.
169. – – Johan Schreiner: Pest og prisfall i senmiddelalderen. 1948. Fort Nut bd. 18, 1949–52, s. 473–76.
170. – – Sigvard Sigvardsen og Møller Østergaard: Mit sogn – min hjemstavn. 1948. Fort Nut bd. 18, 1949–52, s. 216.
171. – – Slesvigs delte bispedømme. Red. af H. Hejselbjerg-Poulsen. 1949. SJy Årb 1949, s. 275–80.
172. – – Svensk bygd och folkkultur i samling, forskning och vård. Red. af Sigurd Erixon og Åke Campbell. Fort Nut bd. 18, 1949–52, s. 97–99.
173. – – Viborg stifts årbog 1948. Årb Vib 1949, s. 133.

1950

174. Danmarks historie. Udg. af Historikergruppen. Red. af Johan Hvidtfeldt, Ib Koch-Olsen og Axel Steensberg. 1950–51. Bd. 1–2, ill.
Johan Hvidtfeldt: Købstadhandelen og kampen mod Lübeck 1422–1536, bd. 1, s. 193–262, ill.
175. Viborg by fra middelalder til nutid. Udstillingen 9.–16. juli 1950 i Viborgs gamle rådhus. 1950. 53 s. ill.
Johan Hvidtfeldt: Viborg og historien, s. 7–11. Iøvrigt katalog for udstillingen, der var arrangeret af et udvalg bestående af Johan Hvidtfeldt, Vilh. Kjær, Lars Larsen og Otto von Spreckelsen. Teksten til kataloget udarbejdet i samarbejde med Carl Lindberg Nielsen.

176. Augustenborgerne og de gråstenske bønder. SJy MSkr bd. 26, 1950, s. 15–28.
177. Augustenborgerne og Glücksborgernes arkiver. Hist T 11. r. III, 1950–52, s. 583–87.
178. Dansegilder i de augustenburgske distrikter. SJy MSkr bd. 26, 1950, s. 84.
179. Overdådighed og klædedragt i 1700-årene. Jy Saml Ny rk. I, 1950–52, s. 182–85.
180. Oversigt over befolkningsforholdene i Sønderjylland i middelalderen. SJy Årb 1950, s. 161–209.
181. Viborg tugthus i 1700-årene. Et bidrag til jysk rets- og kulturhistorie. Jy Saml Ny rk. I, 1950–52, s. 1–58, ill.
Også som særskilt publikation.
182. Anmeldelse af Erik Kroman: Privatarkiver før 1660 i Rigsarkivet. 1948. (Vejledende Arkivregistraturer, 8). Jy Saml Ny rk. I, 1950–52, s. 76–78.
183. – – Thomas Matthiesen: Gründung und erste Entwicklung der Flensburger Neustadt. 1949. SJy Årb 1950, s. 287–89.

1951

184. Mindretallet under nazismen. Nordslesvig efter genforeningen. 7 radioforedrag. (1951). (Skrifter, udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland, 12). s. 38–43.
185. Hvilke emner skal lokalhistorikeren behandle? Heimen VIII, 1951, s. 433–42.
186. Anmeldelse af A. C. Mortensen: Så meget hændte. 1951. Årb Vib 1951, s. 138–39.
187. – – Knud Oldendow: Fra min drengetid. 1950. Årb Vib 1951, s. 137–38.

1952

188. Håndbog for danske lokalhistorikere. Redigeret af Johan Hvidtfeldt. Udg. af Dansk historisk Fællesforening. 1952–56. 519 s. ill.
Fototekniske optryk 1965 og 1970.
Johan Hvidtfeldt har skrevet indledningen s. 1–118 samt bidraget til det leksikalske afsnit med en lang række artikler, af hvilke de største anføres her: Accise, s. 125; amter, s. 133–34; amtsforvaltere, s. 134–35; amtsråd, s. 135; amtstuer, s. 136; arkivordningsprincipper s. 140;

- befolkningsstatistik, s. 151–52; bomærker, s. 166; borgerskabsprotokoller, s. 169–70; branddirektorater, s. 171–72; brandforsikring, s. 172; bygningsinspektorer, s. 179; decimation, s. 194–95; diplom, s. 199; Fællesarkivet, s. 240; Gottorperarkivet, s. 252–53; grundtakster, s. 256; kåd, s. 296–97; kolonister på heden, s. 313–14; kommunale arkiver, s. 315; landsarkiver, s. 338–39; len, s. 346; livegenskab, s. 349–50; lægdsruller, s. 354; navneforandring, s. 375; Overretten på Gottorp, s. 384–85; postvæsen, s. 394–95; Regeringskancelliet i Glückstadt, s. 405; relator, s. 406–07; reskripter, s. 409; skattetønde, s. 430; skyld- og panteprotokoller, s. 441; sogneråd, s. 447–48; statistikens historie, s. 456; stavnsbånd, s. 457–58; stiftamt-mænd, s. 460; stiftslensmand, s. 460; sundtold, s. 471; Thurske indberetninger, s. 482; tobak, s. 486–87; toldarkiver, s. 488; toldvæsen, s. 488–89; trolovelse, s. 492; Tyske Kancelli, s. 494; udskrivningsvæsen, s. 498; underkonsistorium, s. 501.
189. L. C. Buchholtz' beskrivelse af Tørrild herred. Årb Vejle 1952, s. 5–77.
190. Anmeldelse af Karl N. Bock: *Mittelniederdeutsch und heutiges Plattdeutsch im ehemaligen dänischen Herzogtum Schleswig*. 1948. SJy Årb 1952, s. 256–59.
191. – – Willers Jessen: *Chronik der Landschaft Stapelholm*. 1950. Sjø Årb 1952, s. 261–62.
192. – – Johs. Schmidt: *Von Wodder nach Kopenhagen, von Deutschland zu Europa. Mein politischer Werdegang*. 1951. SJy Årb 1952, s. 251–55.
193. – – *200 Jahre Schleswig-holsteinische Anzeigen*. 1950. SJy Årb 1952, s. 259–61.

1953

194. Beretning til Folketinget afgivet af den af tinget 25. oktober 1950 nedsatte kommission i h. t. grundlovens § 45. XIV. Det tyske mindretal under Besættelsen. Med dertil hørende bilag. 1953. Bd. 1–2.
Materialet bearbejdet og udgivet af Johan Hvidtfeldt.
195. *Danmark før og nu*. Redigeret af Johannes Brøndsted under Medvirken af Svend Aakjær og Jens Sølvsten. Jylland. 1952–54. Bd. 1–3.
Johan Hvidtfeldt: Vejle, bd. 2, s. 349–62, ill.; Historiske tildragelser i Vest- og Sydjylland, bd. 3, s. 51–74, ill.; Christiansfeld flække, bd. 3, s. 377–80, ill.; Løgumkloster flække, bd. 3, s. 385–88, ill.; Augustenborg flække, bd. 3, s. 389–92, ill.; Nordborg flække, bd. 3, s. 393–97, ill.

196. Flensborg bys historie. Udg. af Grænseforeningen og Historisk Samfund for Sønderjylland. Redigeret af Holger Hjelholt, Johan Hvidtfeldt og Knud Kretzschmer. 1953–55. Bd. 1–2.
 Johan Hvidtfeldt: Danskere og tyskere, bd. 1, s. 91–97, ill.; Aage Bonde og Johan Hvidtfeldt: Førende mænd og slægter, bd. 1, s. 182–97, ill.; Aage Bonde og Johan Hvidtfeldt: Råd og borgerskab, bd. 1, s. 285–303, ill.; Aage Bonde og Johan Hvidtfeldt: Befolkningen 1720–1848, bd. 2, s. 149–68, ill.
197. Optegnelser om præster i Vester-Velling og Skjern sogne. 1536–1771. Årb Vib 1953, s. 121–27.
198. Anmeldelse af Hedens opdyrkning i Danmark. 1953. Årb Vib 1953, s. 132–33.
199. – – Erich Hoffmann: Die Herkunft des Bürgertums in den Städten des Herzogtums Schleswig. 1953. Hist T 11. r. IV, 1953–55, s. 667–73.

Se også nr. 210.

200. – – Gottfried Ernst Hoffmann: Übersicht über die Bestände des Schleswig-Holsteinischen Landesarchivs in Schleswig. 1953. SJy Årb 1953, s. 244–46.
201. – – Prins Christian (V) s Breve. I. Kancellibreve i uddrag. 1626–42. Udg. af E. Marquard. 1952. SJy Årb 1953, s. 256–57.

1954

202. De danske landstingsarkiver. Fort Nut bd. 19, 1954–56, s. 274–80.
203. Museernes arkiver. Fort Nut bd. 19, 1954–56, s. 399–402.
204. Sydslesvigsk arkivvæsen. Fort Nut bd. 19, 1954–56, s. 387–92.
205. Vejledning ved oprettelse af byhistoriske arkiver. Fort Nut bd. 19, 1954–56, s. 16–21.
 Anonym. Udarbejdet af Hans Brandt og Johan Hvidtfeldt. Foreligger også som særskilt publikation.
206. Anmeldelse af Sten Carlsson: Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700–1865. u.a. Fort Nut bd. 19, 1954–56, s. 108–09.
207. – – Donum Boëthianum. Arkivvetenskaplige bidrag tillägnade Bertil Boëthius. Utg. av Sten Engström. 1950. Fort Nut bd. 19, 1954–56, s. 105–08.

208. – – Otto Scheel: Tondern zwischen Wiking- und Hansazeit. u.a. SJy Årb 1954, s. 276–78.

Se også nr. 195.

1955

209. Gennem Blichers land til bispestaden Viborg. Tegninger af Svend Erik Ihle. (Udg. af Viborg Papir-Comp.). 79 s. ill.
2. reviderede udg. 1965. 80 s. ill. (Viborg byhistoriske Arkiv. Publikation, 7). – 3. udg. 1969. 80 s. ill. (Viborg byhistoriske Arkiv. Publikation, 7). – 3. udg. 2. oplag. 1975. 79 s. ill. (Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune. Publikation, 7).
210. Anmeldelse af Erich Hoffmann: Die Herkunft des Bürgertums in den Städten des Herzogtums Schleswig. 1953. SJy Årb 1955, s. 249–54.

Se også nr. 199.

Se også nr. 196.

1956

211. Afhandlinger tilegnede arkivmanden og historikeren rigsarkivar, dr. phil. Axel Linvald af nordiske fagfæller på halvfjerdsårsdagen 28. januar 1956. Under redaktion af Johan Hvidtfeldt og Harald Jørgensen. 342 s. og 2 tavler.
Heri af Johan Hvidtfeldt: Peter Kragh og Alexander Thomsen. Det tyske mindretal i Nordslesvig og diskussionerne om befolkningspolitik, s. 143–54.
212. Håndbog for Landsarkivet i Viborg. 89 s. (duplikeret).
213. Plyndringen af Åbenrå 1523. SJy Årb 1956, s. 99–101.

Se også nr. 188.

1957

214. Kaptajn Hans Bruhns Erindringer. Ved Erland Møller og Johan Hvidtfeldt. 160 s. ill. (Skrifter, udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland, 18).
215. Carl Klitgaard. 1868–1957. Fort Nut bd. 20, 1957–59, s. 137–38 m. portræt.
216. Dansk historisk Fællesforening og det historiske arbejde gennem et halvt århundrede. Fort Nut bd. 20, 1957–59, s. 371–80.

217. Overarkivar, dr. phil. Holger Hjelholt. 70 år. SJy Årb 1957, s. 317–18.
218. Rundhof. SJy MSkr bd. 33, 1957, s. 115–17, ill.
219. Det sønderjyske politiadjudantembedes arbejde. SJy Årb 1957, s. 1–15 m. portræt.
220. Anmeldelse af Otto Brandt: Geschichte Schleswig-Holsteins. 5. udg. 1957. Fort Nut bd. 20, 1957–59, s. 334–36.
221. – – Handbuch der historischen Stätten Deutschlands. I. Schleswig-Holstein und Hamburg. Udg. af Olaf Klose. 1958. Fort Nut bd. 20, 1957–59, s. 424.
222. – – Wilh. Jensen: Die Kirchenbücher Schleswig-Holsteins, der Landeskirche Eutin und der Hansestädte. 2. udg. 1958. Fort Nut bd. 20, 1957–59, s. 425–26.
223. – – Ole Karup Pedersen: Dansk Landbrugsbibliografi. bd. 1. 1958. Fort Nut bd. 20, 1957–59, s. 406–07.

1958

224. Viborg bys historiske udvikling. En redegørelse til universitetet i Pennsylvania. Udarbejdet på engelsk og oversat til dansk. 16 s. (dupl.).
Udarbejdet på foranledning af Viborg byråd. Engelsk titel: The historical development of Viborg. 1958.
225. Hugo Matthiessen. 1881–1957. Årb Vib 1958, s. 124–26 m. portræt.
226. Den nordslesvigske embedsstand 1700–1848. I. SJy Årb. 1958, s. 101–222, ill.

1959

227. Anmeldelse af Volkmar von Arnim: Krisen und Konjunkturen der Landwirtschaft in Schleswig-Holstein vom 16. bis zum 18. Jahrh. – Peter Vollrath: Landwirtschaftliches Beratungs- und Bildungswesen in Schleswig-Holstein in der Zeit von 1750 bis 1850. 1957. (Quellen und Forschungen, 35) SJy Årb 1959, s. 188–91.
228. – – Ernst Siegfried Hansen: Disteln am Wege. 1957. SJy Årb 1959, s. 178–81.
229. – – Svend Thorsen: Fyrre år med Danmark. 1960. Jy Saml Ny rk. V, 1959–61, s. 463–65.

Se også nr. 243.

1960

230. Tidsrummet 1667–1807. Sønderborg bys historie. Udg. af et udvalg ved Holger Hjelholt. Bd. 1. 1960, s. 95–210, ill.
231. J. P. Trap: Danmark. 5. udg. Red. af Niels Nielsen, Peter Skautrup og Povl Engelstoft. Bd. VI, 1: Hjørring amt. 1960.
Johan Hvidtfeldt: Amtets historie, s. 45–46; Horns herred, s. 127–28; Vennebjerg herred, s. 175–76; Dronninglund herred, s. 233–34; Børglum herred, s. 299–300; Hvetbo herred, s. 356; Øster Han herred, s. 384–85.
232. Forkortelser i historisk litteratur. Fort Nut bd. 21, 1960–62, s. 47–65.
Retningslinier udarbejdet af et udvalg bestående af Kr. Hald, Johan Hvidtfeldt, Peter Michelsen og Knud Prange.
233. Viborg, Jyllands gamle hovedstad. Velkommen til Viborg. (Udg. af Moestrups forlag). 5. årgang, 1960/61, s. 7 og 68–69.
Genoptrykt i senere årgange til og med 12. årgang, 1967/68.

1961

234. Personalhistoriske oplysninger om borgmestre, rådmænd, byfogeder og byskrivere i Flensborg 1550–1848. Ved Aage Bonde og Johan Hvidtfeldt. 1961. 88 s. (Skrifter, udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland, 22).
235. Åbenrå bys historie. Redigeret af Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. Bd. 1–3. 1961–74. (Skrifter, udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland, 25).
Vedr. Johan Hvidtfeldts bidrag i bd. 3, se nr. 295.
236. J. P. Trap: Danmark. 5. udg. Red. af Niels Nielsen, Peter Skautrup og Povl Engelstoft. Bd. VI, 2: Thisted amt. 1961.
Johan Hvidtfeldt: Amtets historie, s. 476; Vester Han herred, s. 510; Hillerslev herred, s. 546; Hundborg herred, s. 582; Nørhå birk, s. 614; Hassing herred, s. 615; Skyum birk, s. 625–26; Tandrup birk, s. 635; Ørum birk, s. 643–44; Refs herred, s. 647; Vestervig birk, s. 656–57; Jegindø birk, s. 686; Morsø Sønder herred, s. 690; Lund birk, s. 726; Morsø Nørre herred, s. 728.
237. J. P. Trap: Danmark. 5. udg. Red. af Niels Nielsen, Peter Skautrup, Povl Engelstoft (†) og Therkel Mathiassen. Bd. VI, 3: Ålborg amt. 1961.
Johan Hvidtfeldt: Amtets historie, s. 805–06; Nibe birk, s. 929; Løgstør birk, s. 940; Kær herred, s. 941–42; Hals birk, s. 994; Fleskum herred, s. 1001–02; Storvorde birk, s. 1018; Mou birk, s. 1027; Hornum herred, s. 1031; Ålborg birk, s. 1034; Nørholm birk, s. 1043;

- Torstedlund og Albæk birk, s. 1061; Lundbæk og Pandum birk, s. 1072; Hellum herred, s. 1076–77; Viffertsholm birk, s. 1091; Lindenberg birk, s. 1108; Hindsted herred, s. 1115; Visborg birk, s. 1128; Villestrup birk, s. 1146; Års herred, s. 1156; Gislum herred, s. 1193–94; Slet herred, s. 1224; Åle birk, s. 1231–32; Vilsted birk, s. 1235.
238. Arkivvæsen og administration. Arkivvetenskaplige studier. Bd. 3. 1961, s. 68–82.
239. Hvad fortæller de tyske militærarkiver? Flensborg Avis 9/11 og 10/11 1961.
Foredrag om Danmarks besættelse.
240. Landsarkivar Frode Gribsvad. 12. jan. 1890–16. jan. 1961 SJy Årb 1961, s. 273–75 m. portræt.
241. M. E. Gulddal. Årb Vib 1961, s. 7–9 m. portræt.
242. Anmeldelse af Wolfgang Prange: Siedlungsgeschichte des Landes Lauenburg im Mittelalter. u.a. (Quellen und Forschungen, 41). SJy Årb 1961, s. 271.
243. – – Chr. Refslund (red.): Liv og virke i vort grænseland. 1961. – Sv. Thorsen: Fyrre år med Danmark. 1960. SJy Årb 1961, s. 252–54.

Se også nr. 229.

1962

- 244a. J. P. Trap: Danmark. 5. udg. Red. af Niels Nielsen, Peter Skautrup og Therkel Mathiassen. Bd. VII, 1: Viborg amt. 1962.
Johan Hvidtfeldt: Amtets historie, s. 47–48; Hindborg herred, s. 134; Resen birk, s. 137; Nørre herred, s. 149; Harre herred, s. 174; Åsted birk, s. 177; Fur birk, s. 193; Rødding herred, s. 195; Spøttrup birk, s. 201; Fjends herred, s. 220; Højslev birk, s. 225; Lundø birk, s. 227; Ørslevkloster birk, s. 231–32; Rinds herred, s. 263; Nørlyng herred, s. 300–01; Asmildkloster birk, s. 306; Vorde birk, s. 319; Sønderlyng herred, s. 335–36; Viskum birk, s. 349; Fussingø birk, s. 364; Tånum birk, s. 365–66; Middelsom herred, s. 368–69; Øster-Velling birk, s. 395; Lysgård herred, s. 407–08; Karup birk, s. 454; Hids herred, s. 455; Houlbjerg herred, s. 480; Frisholt birk, s. 482; Vejerslev birk, s. 492.
- 244b. Manuskript og forkortelser i Sønderjyske Årbøger. SJy Årb 1962, s. 249–56.
Udarbejdet af redaktionen, d.v.s. Johan Hvidtfeldt, Peter Kr. Iversen og Knud Fanø.

1963

245. Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795–1805. Mit einer Zusammenfassung in deutscher Sprache. 11+519 s. (Skrifter, udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland, 29).
Doktordisputats, forsvaret på Århus Universitet 17/6 1963.
246. De første Oldenborgere. 1448–1533. Af Erik Kjersgaard og Johan Hvidtfeldt. Billedredaktør: Erik Horskjær. 544 s. ill. 8 tavler. Danmarks Historie. Under redaktion af John Danstrup og Hal Koch. Udg. af Politikens Forlag. Bd. 5.
Johan Hvidtfeldt har forfattet afsnittene side 206–541 om tiden 1513–33. – 2. udg. 1970. 3. udg. 1977.
247. J. P. Trap: Danmark. 5. udg. Red. af Niels Nielsen, Peter Skaustrup og Therkel Mathiassen. Bd. VII, 2: Randers amt. 1963.
Johan Hvidtfeldt: Amtets historie, s. 562–63; Dronningborg birk, s. 628–29; Mariager birk, s. 664; Onsild herred, s. 696; Gjerlev herred, s. 720; Overgård birk, s. 727–28; Sødringholm birk, s. 738; Nørhald herred, s. 745–46; Glenstrup birk, s. 748; Støvring herred, s. 767; Albæk birk, s. 780; Galten herred, s. 787; Frisenvold birk, s. 799; Clausholm birk, s. 816; Rougsø herred, s. 823; Holbækgård birk, s. 827; Sønderhald herred, s. 841–42; Kristrup birk, s. 844; Esserbæk birk, s. 849; Gl. Estrup birk, s. 855; Hevringholm birk, s. 862–63; Løvenholm birk, s. 870; Djurs Nørre herred, s. 905; Skeels birk, s. 922; Anholt birk, s. 951; Djurs Sønder herred, s. 952; Katholm birk, s. 957; Rugård birk, s. 975; Høgholm birk, s. 980; Feldballe birk, s. 986; Mols herred, s. 994; Hassens birk, s. 997; Helgenæs birk, s. 1022; Øster Lisbjerg herred, s. 1023; Thorsager birk, s. 1028; Kalø birk, s. 1034; Rosenholm birk, s. 1045; Vosnæsgård birk, s. 1049.
248. J. P. Trap: Danmark. 5. udg. Red. af Niels Nielsen, Peter Skaustrup og Therkel Mathiassen. Bd. VIII, 1: Århus amt. 1963.
Johan Hvidtfeldt: Amtets historie, s. 27–28; Hasle herred, s. 193; Vester Lisbjerg herred, s. 216; Sabro herred, s. 229; Favrskov birk, s. 232; Framlev herred, s. 248; Ning herred, s. 269; Viby birk, s. 273; Vilhelmsborg birk, s. 289; Hads herred, s. 306–07.
249. Fotografier af tysk arkivmateriale vedrørende Danmark. Fort Nut bd. 22, 1963–65, s. 137–49.
250. Hvad kan vi – og hvad bør vi redde af fortidens minder? Diskussion på DHFs årsmøde i Næstved 1/9 1962, refereret af Knud Prange. Fort Nut bd. 22, 1963–65, s. 17–22.
Indledere: Johan Hvidtfeldt (s. 17–18), C. Rise Hansen, Holger Rasmussen, Henning Poulsen og D. Yde-Andersen.
251. Den nye bygning ved Landsarkivet i Viborg. Nordisk Arkivnyt bd. 8, 1963, s. 4–11, ill.

252. Anmeldelse af Laura Joh. Christensen: Grænselandets Maler. (C. W. Eckersberg). 1962. SJy Årb. 1963, s. 254–55.
253. – – International Bibliography of Urban History. Denmark. Finland. Norway. Sweden. 1960. Fort Nut bd. 22, 1963–65, s. 333–34.
254. – – Tyske Kancelli. II. 1962. (Vejledende Arkivregistraturer, 11). Fort Nut bd. 22, 1963–65, s. 33.
255. – – A. Svensson: De stille Aar. 1962. SJy Årb 1963, s. 256.

1964

256. J. P. Trap: Danmark. 5. udg. Red. af Niels Nielsen, Peter Skaustrup og Therkel Mathiassen, Bd. VIII, 2: Skanderborg amt. 1964.
 Johan Hvidtfeldt: Amtets historie, s. 402; Skanderborg rytterdistrikt, Skanderup og Vrold birker, s. 489; Silkeborg birk, s. 522; Hjelmshver herred, s. 524–25; Dover birk, s. 542; Veng birk, s. 548; Gjern herred, s. 550–51; Sminge birk, s. 559; Tvilum birk, s. 568; Frijsenborg birk, s. 577; Tyrsting herred, s. 596–97; Rye birk, s. 605–06; Vissing birk, s. 610–11; Voer birk, s. 615; Vrads herred, s. 636–37; Voer herred, s. 672–73; Ringklosters birk, s. 692; Stensballegård birk, s. 712; Nim herred, s. 721; Endelave, s. 740.
257. J. P. Trap: Danmark. 5. udg. Red. af Niels Nielsen, Peter Skaustrup og Therkel Mathiassen. Bd. VIII, 3: Vejle amt. 1964.
 Johan Hvidtfeldt: Amtets historie, s. 791–92; Vejles historie, s. 828–34; Roms birk, s. 835–36; Litteratur om Vejle, s. 837; Koldinghus birk s. 944; Bjerre herred, s. 946; Boller birk, s. 951; Hatting herred, s. 997; Tirsbæk birk, s. 1025; Nørvang herred, s. 1027–28; Grundet og Ege el. Egebjerg birker, s. 1032–33; Tørrild herred, s. 1085–86; Jelling birk, s. 1118; Skovgård birk, s. 1127; Jerlev herred, s. 1128–29; Elbo herred, s. 1142–43; Holmans herred, s. 1162; Brusik herred, s. 1184–85; Nørre Tyrstrup herred, s. 1217–18, Skinkelsborg birk, s. 1222.
258. Heinrich Himmler og mindesmærkerne ved Danevirke. SJy Årb 1964, s. 467–76, ill.
259. Landsarkivar Peter Kr. Iversen 50 år. SJy MSkr 1964, s. 164–65.

1965

260. Den danske bondegård. Red. af Johan Hvidtfeldt. Udg. af Københavns Turistforening . . . i samarbejde med Turistforeningen for Danmark. 128 s. ill. (Turistårbogen, 1965).
 Johan Hvidtfeldt: Bondegård og herregård, s. 16–29, ill.

261. J. P. Trap: Danmark. 5. udg. Red. af Niels Nielsen, Peter Skaustrup og Therkel Mathiassen. Bd. IX, 1: Ringkøbing amt. 1965.
 Johan Hvidtfeldt: Amtets historie, s. 52; Herningsholm birk, s. 136; Skjern birk, s. 168; Skodborg herred, s. 169; Bøvling birk, s. 194; Gudum birk, s. 211; Vandfuld herred, s. 224; Harboør birk, s. 228; Hjerm herred, s. 251; Volstrup birk, s. 270–71; Ginding herred, s. 293–94; Sevel birk, s. 324; Hammerum herred, s. 333–34; Tviskloster birk, s. 337–38; Ulfborg herred, s. 398–99; Hind herred, s. 441–42; Tim birk, s. 470; Bølling herred, s. 491–92; Nørre Horne herred, s. 532–33; Lønborggård birk, s. 551.
262. J. P. Trap: Danmark. 5. udg. Red. af Niels Nielsen, Peter Skaustrup og Therkel Mathiassen. Bd. IX, 2: Ribe amt. 1965.
 Johan Hvidtfeldt: Amtets historie, s. 626–27; Sct. Nicolaj klostres og Lustrup birker, s. 670–71; Vester Horne herred, s. 780; Henne birk, s. 809; Øster Horne herred, s. 824–25; Nørholm birk, s. 830; Skast herred, s. 851–52; Fanø birk, s. 896; Slavs herred, s. 905–06; Anst herred, s. 929–30, Malt herred, s. 964–65; Gørding herred, s. 1006–07; Hunderup birk, s. 1033; Ribe herred, s. 1038–39; Kalvslund herred, s. 1046–47.
263. J. P. Trap: Danmark. 5. udg. Red. af Niels Nielsen, Peter Skaustrup og Therkel Mathiassen. Bd. X, 1: Haderslev amt. 1965.
 Johan Hvidtfeldt: De sønderjyske Landsdele (Navn og grænser. Segl. Området. Historie. Administrationen), s. 3–50. Litteratur s. 54–56. Haderslev amts historie, s. 91–95. Haderslev herreds tingsted, s. 142. Desuden herredernes og herredstingenes historie (Sønder Tyrstrup herred, s. 165–66 og ting, s. 170; Haderslev herred, s. 199–200; Gram herred, s. 252–54 og ting, s. 282; Frøs herred og ting, s. 299–301; Nørre Rangstrup herred og ting, s. 349–51) samt for hvert sogn en redegørelse for dets administrations- og ejendomshistorie.
264. Axel Linvald. [1886–1965. Nekrolog]. SJy Årb 1965, s. 265–67 med portræt.
265. Den 9. april 1940. Højskolebladet, bd. 60, 1965, s. 251–53.
266. Anmeldelse af Geschichte Schleswig-Holsteins. Udg. af Olaf Klose. Bd. 6: Die Herzogtümer im Gesamtstaat 1721–1830. 1960. SJy Årb 1965, s. 244–48.
267. – – Jørgen Mågård: Tysk fangelejr i Danmark. 1964. SJy Årb 1965, s. 251–52.

Se også nr. 137, 188 og 209.

1966

268. Danske historikere 1965. Redigeret af H. K. Kristensen, Knud Prange og Johan Hvidtfeldt. Udg. af Dansk historisk Fællesforening. 8+175 s.

269. De danske vandløb. Red. af Johan Hvidtfeldt. Udg. af Københavns Turistforening . . . i samarbejde med Turistforeningen for Danmark. 132 s. ill. (Turistårbogen, 1966).
Johan Hvidtfeldt: Gudenå, s. 69–77, ill.; Kongeåen, s. 90–97, ill.
270. J. P. Trap: Danmark. 5. udg. Red. af Niels Nielsen, Peter Skautrup og Therkel Mathiassen. Bd. X, 2: Tønder amt. 1966.
Johan Hvidtfeldt: Amtets historie, s. 450–57; Tønder herreds tingsted, s. 508, Højer birk og ejendomsforhold, s. 520, Løgumkloster birk og ejendomsforhold, s. 541–42. Desuden herredernes og herredstingenes samt birkernes historie (Hviding herred og ting, s. 543–45; Tønder, Højer og Lø herreder og ting, s. 599–603; Møgeltønder birk, s. 648–49; Ballum birk, s. 659–61; Slogs herred og ting, s. 710–12), Trøjborg, s. 672–76, Solvig, s. 716–17 samt for hvert sogn en redegørelse for dets administrations- og ejendoms historie. – Se også nr. 109.
271. Registrering af arkivalier. Arkivarforeningens seminar i Løgumkloster 27.–29. oktbr. 1966. u.a. 67 s. (duplikeret).
Johan Hvidtfeldt: Indledning, s. 1–5.
272. Johanne Skovgaard. 29/11 1879–13/4 1966. SJy Årb 1966, s. 298–300 med portræt.
273. Sigvard Nygård. [Redaktør af Jyske Samlinger 1911–20]. For jysk og for dansk historie. Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 1866–1966, s. 69–80 med portræt.
274. Tanker om kassation. Arkiv, bd. 1, 1966–67, s. 3–15.
Bemærkninger af Asger Lund-Sørensen, sst., s. 121–24.

1967

275. Mols. Red. af Johan Hvidtfeldt. Udg. af Københavns Turistforening . . . i samarbejde med Danmarks Turistråd. 142 s. ill. (Turistårbogen, 1967).
Johan Hvidtfeldt: Mols og omverdenen, s. 5–14, ill.; Mols' historie. Mols i 1760erne, s. 24–42, ill.; Ture på Mols, s. 86–139, ill.
276. J. P. Trap: Danmark. 5. udg. Red. af Niels Nielsen, Peter Skautrup og Therkel Mathiassen. Bd. X, 3: Åbenrå-Sønderborg amter. 1967.
Johan Hvidtfeldt: Åbenrå amts historie, s. 799–801; Åbenrå bys ejendomsforhold, s. 852–53; herredernes og herredstingenes samt birkernes historie (Sønder Rangstrup herred, s. 857–58; Rise herred, s. 885–86; Lundtoft herred, s. 919–21; Varnæs birk, s. 952–53; Gråsten, s. 972; Ladegård, s. 986; Søgård, s. 1002, Skovbølgård, s. 938–41; Ladegård, s. 984–85; Søgård, s. 994–98) samt for hvert sogn en

- redegørelse for dets administrations- og ejendoms historie. – Als' og Sønderborg amts historie, s. 1061–66; Sønderborg ladegårds og Skt. Jørgens hospitals jurisdiktioner, s. 1125 og 1126; Als Sdr. herredsting, s. 1126; Augustenborgs jurisdiktion, s. 1141–42; Nordborg amt, s. 1158–60. Desuden herredernes, herredstingenes og div. godsjurisdiktioners historie (Nybøl herred, s. 1163–65; Dybbøl sogn og Stovgård birk, s. 1173–74, Sottrup sogn, s. 1183; Ballegård, s. 1189; Avnbølgård, s. 1191; Blansgård, s. 1192–93; Nybøl sogn, s. 1201; Broager sogn, s. 1212–13; Als Sønder herred, s. 1217–19; Rønhave len, s. 1226; Majbølgård len, s. 1234; Kegnæs birk, s. 1242; Kegnæs len, s. 1248; Lysabild sogn, s. 1251–52; Tandslet sogn, s. 1257; Asserballe sogn, s. 1262; Gammelgård len, s. 1272; Als Nørre herred, s. 1283–86; Landstinget for Als, s. 1296–97; Als Nr. herreds ting, s. 1311) samt for hvert sogn en redegørelse for dets ejendoms- og administrationshistorie.
277. »Vornedskab«, Schollenband und Leibeigenschaft. Schleswig-Holstein und der Norden. Festschrift für Olaf Kloose zum 65. Geburtstag. Hrsg. von Alfred Kamphausen im Namen der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, s. 202–12.

Se også nr. 48.

1968

278. Ods herred. Red. ved Johan Hvidtfeldt. Udg. af Samvirkende danske Turistforeninger. 150 s. ill. (Turistårbogen, 1968).
Johan Hvidtfeldt: Ods herreds historie, s. 24–34, ill.; Ods herred i 1700-årene, s. 67–72, ill.; Nykøbing, s. 79–87, ill.

1969

279. Als. Af Johan Hvidtfeldt. Udg. af Samvirkende danske Turistforeninger. 152 s. ill. (Turistårbogen, 1969).

Se også nr. 209.

1970

280. Det fynske øhav. Red. ved Johan Hvidtfeldt. Udg. af Samvirkende danske Turistforeninger. 152 s. ill. (Turistårbogen, 1970).
Johan Hvidtfeldt: Langeland. Tåsinge og Thurø, s. 106–47, ill.
281. Danish Archives. The New Danish Archives. Udg. ved Rigsarkivaren. s. 9–18, ill.

282. Kassation af arkivalier. Arkivarforeningens seminar III. Søhus højskole 9.–11. maj 1969. 78 s. (duplikeret).
Johan Hvidtfeldt: Indledning, s. 1–4 (referat).
283. Jens Olav Bro-Jørgensen. Arkiv, bd. 3, 1970–71, s. 2–4 med portræt.

Se også nr. 188 og 246.

1971

284. Bornholm. Red. ved Johan Hvidtfeldt. Udg. af Samvirkende danske Turistforeninger. 148 s. ill. (Turistårbogen, 1971).
Johan Hvidtfeldt: Bebyggelse og historie, s. 23–41, ill.; Bornholm. Tal og andre kendsgerninger, s. 78–80, ill.
285. 1750–1864. Danmark – historisk billedbog. Redaktion: Jørgen Paulsen og Erik Kjersgaard. Udg. af Dansk historisk Fællesforening. Bd. 3. 212 s. ill.
286. Arkivbygninger og deres indretning. Arkivarforeningens seminar IV. Viborg Gymnastikhøjskole 16.–18. april 1971. 86 s. (duplikeret).
Johan Hvidtfeldt: Moderne dansk arkivbyggeri, s. 7–12.

1972

287. Thy. Red. ved Johan Hvidtfeldt. Udg. af Samvirkende danske Turistforeninger. 144 s. ill. (Turistårbogen 1972).
Johan Hvidtfeldt: Thys historie. Skibsfart og skudehandel i Thy. Tyskerne i Thy, s. 38–63, ill.; Kendsgerninger om Thy. Thisted, s. 88–100, ill.
288. A. Strange Nielsen: Lokalhistoriske arkiver. En vejledning for medarbejdere og benytttere. Med en indledning ved Johan Hvidtfeldt. 91 s. ill. (Dansk historisk Fællesforenings håndbøger).
Johan Hvidtfeldt: Offentlige arkiver, s. 9–29.

1973

289. Nordsjælland. Red. ved Johan Hvidtfeldt. Udg. af Samvirkende danske Turistforeninger. 144 s. ill. (Turistårbogen 1973).
Johan Hvidtfeldt: Træk af Nordsjællands historie. Nogle data om Nordsjælland. Jægerspris. Frederiksværk, s. 34–60, ill.

290. Da Historisk Samfund for Sønderjylland blev lavet om. SJy MSkr 1973, s. 22–27.
291. Emilie Andersen. 1895–1970. Hist T (Da) 12. r. VI, 1973, s. 191–92.
292. Erik Scavenius. Scavenius-Slægtens Stamfader og to af dens Mænd. Klintholm 1798–1973. s. 67–88, ill.
Omslagstitel: Klintholm 1798–1973.
293. Den tyske besættelse af København den 9. april 1940. Aktuelt och historiskt. Meddelanden från Militärhistoriska avdelningen vid Kungl. Militärhögskolan 1973. Red. av Bertil Stjernfelt och Klaus-Richard Böhme. s. 7–72, ill.
Genoptrykt i: Tidsskrift for Søvnæs 1974, s. 249–340, ill.

1974

294. Mellem Tønder og Ribe. Af Johan Hvidtfeldt. Udg. af Samvirkende danske Turistforeninger. 144 s. ill. (Turistårbogen 1974).
Hele årbogen er skrevet af J.Hv.
295. Under besættelsen. Åbenrå Bys Historie. Red. af Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. Bd. 3. 1974. s. 209–52, ill.
Se også nr. 235.
Se også nr. 293.

1975

296. Sydsjælland og Møn. Red. ved Johan Hvidtfeldt. Udg. af Samvirkende danske Turistforeninger. 144 s. ill. (Turistårbogen 1975).
Johan Hvidtfeldt: Af egnens historie, s. 15–29, ill.; Herregårde og herregårdsarkitektur, s. 41–49, ill.; Almindelige oplysninger om Sydsjælland og Møn. Præstø, s. 56–63, ill.; Vordingborg, s. 81–90, ill.; Stege, s. 127–32, ill.
297. Militærhistorisk Konference '75 – en rapport, udarbejdet af Militærhistorisk Komité. 69 s. (duplikeret).
Johan Hvidtfeldt: Velkomst. Militærhistoriens stilling og vilkår, s. 4–11; Militærhistoriske kilder i arkiver, s. 22–26. – Se også nr. 303.
298. Dansk, frisisk og tysk i Kær herred og Tønder amts marskherreder 1811. Årb Ribe bd. 19, 1975, s. 115–30.
Festskrift til H. K. Kristensen på 80-års dagen 17. september 1975.
Se også nr. 209.

1976

299. Nordøstfyn. Red. ved Johan Hvidtfeldt. Udg. af Samvirkende danske Turistforeninger. 135 s. ill. (Turistårbogen 1976).
Johan Hvidtfeldt: Maleren Johannes Larsen, s. 50–55, ill.
300. Sønderjyske historikere efter 1864. Red. af Johan Hvidtfeldt, Peter Kr. Iversen og Dorrit Andersen. 166 s. (Skrifter udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland, 44).
Johan Hvidtfeldt: Ludwig Andresen (1880–1940), s. 14–16; P. Eliasen (1874–1928), s. 33–35; Jens Frost (1879–1956), s. 45–46; Frode Gribsvad (1890–1961), s. 47–48; A. D. Jørgensen (1840–97), s. 82–83; Christian Knudsen (1828–1911), s. 85–86; P. Lauridsen (1846–1923), s. 89–91; M. Mackeprang (1869–1959), s. 101–04; C. M. A. Mathiessen (1820–93), s. 107–08; M. H. Nielsen (1867–1947), s. 114–15; Karl Rasmussen (1884–1955), s. 131–32; Th. A. J. Regenbug (1815–95), s. 133–35; H. C. P. Sejdelin (1813–72), s. 145–46; C. L. E. von Stemann (1802–76), s. 150–52; Erik Bondo Svane (1911–45), s. 152–54; A. P. Tuxen (1853–1929), s. 162–63; Fritz Jürgensen West (1866–1930), s. 164–65.

1977

301. Arkiverne og publikumsbetjeningen. Pers Hist T 16. r. 5., 1977, s. 134.
302. Landet omkring Viborg. Tekst og billedredaktion ved Johan Hvidtfeldt. Udg. af Samvirkende danske Turistforeninger. 142 s. ill. (Turistårbogen 1977).
303. Militærhistorisk Konference '77 – en rapport. 102 s. (duplikeret).
Johan Hvidtfeldt: Velkomst. Østersøproblematikken i generel belysning, s. 5–18. – Se også nr. 297.
304. Til Harald Jørgensen. Nordiske arkivstudier, tilegnet landsarkivar dr. phil. Harald Jørgensen den 3. januar 1977. Redaktion: Grethe Ilsøe og Helle Linde. s. 23–29.
305. Tagungsbericht. 3. Internationaler Graphischer Restauratoren-tag 1975 . . . vom 25. bis 29. August 1975 in Kopenhagen. Redaktion Nils G. Bartholdy. 187 s. 1 tavle, ill.
Johan Hvidtfeldt: Vorwort, s. 5–8.
306. Vejle har givet naturoplevelser for hele livet. (Sådan husker jeg min fødeby). Vejle Amts Folkeblad 28/12 1977.
Se også nr. 246.

1978

307. Det yderste Jylland. Billedredaktion ved Johan Hvidtfeldt. Udg. af Samvirkende danske Turistforeninger. 143 s. ill. (Turistårbogen 1978).

Johan Hvidtfeldt: Skagen, s. 69–81, ill.

